

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OAD

VI/II

ARALIK 2023

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'ndeki makaleler, Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracığı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Ortacag Arastirmalari Dergisi are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License. Ortacag Arastirmalari Dergisi provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Ortacag Arastirmalari Dergisi.

YIL / YEAR : 2023 CİLT / VOLUME : VİSAYI / İSSUE : II (ARALIK 2023)

---

e-ISSN: 2667-4882

<p>Yayıncı / Publisher</p> <p>Doç. Dr. Murat SERDAR / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.com</p> <p>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / https://ror.org/01rpe9k96 / Türkiye</p> <p>Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Yazı İşleri Müdürü/ Managing Editor</p> <p>Murat HANAR / orcid.org/0000-0002-1495-7183 / murathanar@gmail.com</p> <p>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / https://ror.org/01rpe9k96 / Türkiye</p> <p>Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Editörler / Editors in Chief</p> <p>Prof. Dr. Murat KEÇİŞ / Sorumlu Editor / Editor in Chief / orcid.org/0000-0001-9776-3976 / muratkecis@mu.edu.tr</p> <p>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / https://ror.org/05n2cz176 / Türkiye</p> <p>Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Doç. Dr. Murat SERDAR / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.com</p> <p>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / https://ror.org/01rpe9k96 / Türkiye</p> <p>Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Editör Yardımcıları / Editorial Assistants</p> <p>Murat HANAR / orcid.org/0000-0002-1495-7183 / murathanar@gmail.com</p> <p>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / https://ror.org/01rpe9k96 / Türkiye</p> <p>Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Pınar SAVAS / orcid.org/0000-0002-2300-7323 / pinarsavas85@hotmail.com</p> <p>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / https://ror.org/05n2cz176 / Türkiye</p> <p>Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi</p>	<p>Yayın Editörü / Broadcast Editor</p> <p>Doç. Dr. Özlem GENÇ / orcid.org/0000-0002-2564-7447 / ozlmgnc@gmail.com</p> <p>Ondokuz Mayıs Üniversitesi / https://ror.org/028k5qw24 / Türkiye</p> <p>İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi</p> <p>Veri Girişi / Data Entry</p> <p>Doç. Dr. Murat Serdar</p> <p>Sosyal Medya / Social Media</p> <p>Müjdat Namdar / Deniz Ece Kahveci</p> <p>Tasarım / Design</p> <p>Doç. Dr. Murat Serdar / Doç. Dr. İlgül Kaya</p> <p>E Yayın / Electronic Publication</p> <p>26 Aralık / December 2023</p> <p>https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad</p> <p>Yazışma Adresi/ Correspondence</p> <p>Murat SERDAR Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Taşlıçiftlik Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE</p> <p>Tel: 0356-2521616 Dahili: (3160)</p> <p>E-posta / E-mail: mserdar61@live.com</p>
--	---

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YILDA İKİ DEFA YAYINLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazılar İTHENTICATE benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, ULAKBİM TR DİZİN, CROSSREF, İSAM, GOOGLE SCHOLAR, ROAD, OUCI ve ASOS tarafından dizinlenmektedir.

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Dergi Kurulları / Journal Board

YIL/YEAR:2023

CİLT/VOLUME:6

SAYI/ISSUE:2

SAHİBİ/ OWNER

Doç. Dr. Murat SERDAR / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.comTokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

EDİTÖRLER / EDITORS IN CHIEF

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ / Sorumlu Editor / Editor in Chief / orcid.org/0000-0001-9776-3976 / muratkecis@mu.edu.trMuğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Murat SERDAR / Sorumlu Editor / Editor in Chief / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.comTokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

EDİTÖR YARDIMCILARI / ASSISTANT EDITORS

Murat HANAR / orcid.org/0000-0002-1495-7183 / murathanar@gmail.comTokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Avrupa Tarihi

Pınar SAVAŞ / orcid.org/0000-0002-2300-7323 / pinarsavas85@hotmail.comMuğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Aydın Usta / orcid.org/0000-0001-7460-5932 / aydin.usta@msgu.edu.trMimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / <https://ror.org/04e9czp26> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Casim Avcı / orcid.org/0000-0002-3776-0180 / casimavci@hotmail.comMarmara Üniversitesi / <https://ror.org/02kswqa67> / Türkiye

İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü / İslam Tarihi

Prof. Dr. Ebru Altan / orcid.org/0000-0003-4246-7672 / efaaltan@yahoo.comİstanbul Üniversitesi / <https://ror.org/03a5qrr21> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Kazım Paydaş / orcid.org/0000-0002-9683-9016 / Kpaydas@harran.edu.tr

Harran Üniversitesi / <https://ror.org/057qfs197> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü /Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Mustafa Alican / orcid.org/0000-0001-5960-1079 / alicanmustafa@gmail.com
Muş Alpaslan Üniversitesi / <https://ror.org/009axq942> / Türkiye
Rektör / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ / orcid.org/0000-0001-9776-3976 / muratkecis@mu.edu.tr
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Yusuf Ayönü / orcid.org/0000-0003-2255-9617 / yayonu@gmail.com
Ege Üniversitesi / <https://ror.org/02eaafc18> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Tarık Tolga Gümüş / orcid.org/0000-0003-0879-6675 / tolgagumus@mersin.edu.tr
Mersin Üniversitesi / <https://ror.org/04nqdw39> / Türkiye
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Hammet Arslan / orcid.org/0000-0002-4703-9952 / hammetarslan@mu.edu.tr
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye
İslami Bilimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Din Bilimleri

Doç. Dr. Murat SERDAR / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.com
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Kazım Uzun / orcid.org/0000-0003-0302-5863 / k.kazimuzun@gmail.com
Ege Üniversitesi / <https://ror.org/02eaafc18> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

ALAN EDITÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN / orcid.org/0000-0002-6409-9711 / altayfun@gmail.com
T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi / <https://ror.org/03jtrja12> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Erkan ATAK / orcid.org/0000-0002-8977-8999 / erkanatak@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi / <https://ror.org/04ttnw109> / Türkiye
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakltesi Sanat Tarihi Bölümü / Türk-İslam Sanatları

Doç. Dr. Fatih DURGUN / orcid.org/0000-0001-6620-2359 / fatih.durgun@medeniyet.edu.tr
İstanbul Medeniyet Üniversitesi / <https://ror.org/05j1qpr59> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Avrupa Tarihi

Doç. Dr. Fatma İNCE / orcid.org/0000-0002-2561-7942 / fatma.ince@inonu.edu.tr
İnönü Üniversitesi / <https://ror.org/04asck240> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Selçuklu Tarihi

Doç. Dr. İlkül KAYA / orcid.org/0000-0001-8106-656X / ilkgulkaya@yahoo.com
Yozgat Bozok Üniversitesi / <https://ror.org/04qvd239> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü / Bizans Sanatı

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK / orcid.org/0000-0002-5633-9578 / ozturkmk@istanbul.edu.tr
İstanbul Üniversitesi / <https://ror.org/03a5qrr21> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Türk-İslam Devletleri Tarihi

Doç. Dr. Özlem GENÇ / orcid.org/0000-0002-2564-7447 / ozlmgnc@gmail.com
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / <https://ror.org/028k5qw24> / Türkiye
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Avrupa Tarihi

Doç. Dr. Suna ÇAĞAPTAY / orcid.org/0000-0002-4362-4134 / scagaptay@gmail.com
Bahçeşehir Üniversitesi / <https://ror.org/00yze4d93> / Türkiye
Bizans ve Orta Çağ Mimarlık Tarihi ve Arkeolojisi

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ / orcid.org/0000-0002-1763-6289 / turgutmantiki@gmail.com
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi / <https://ror.org/02h1e8605> / Türkiye
İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Mantık

Dr. Dirk KRAUSMÜLLER / orcid.org/0000-0001-6978-1093 / dkrausmuller@hotmail.com
Wien Üniversitesi / <https://ror.org/03prydq77> / Türkiye
Viyana Üniversitesi Bizans ve Yeni Yunan Çalışmaları Enstitüsü / Geç Antik Çağ ve Bizans

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA / orcid.org/0000-0002-0346-0753 / adaugur@windowslive.com
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye
Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü / Ortaçağ Batı Edebiyatı

İNGİLİZCE DİL EDITÖRLERİ/ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Prof. Dr. Arda ARIKAN / orcid.org/0000-0002-2727-1084 / ardaari@gmail.com
Akdeniz Üniversitesi / <https://ror.org/01m59r132> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü / İngiliz Dili ve Edebiyatı

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA / orcid.org/0000-0002-0346-0753 / adaugur@windowslive.com
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye
Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü / Ortaçağ Batı Edebiyatı

Murat HANAR / orcid.org/0000-0002-1495-7183 / murathanar@gmail.com
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Avrupa Tarihi

Pınar SAVAŞ / orcid.org/0000-0002-2300-7323 / pinarsavas85@hotmail.com
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

DİL EDİTÖRLERİ/ LANGUAGE EDITORS

Umut BARUTLU / orcid.org/0000-0001-8124-5250 / umut.barutlu@gmail.com

Akdeniz Üniversitesi / <https://ror.org/01m59r132> / Türkiye

Akdeniz Uygurlukları Araştırmaları Enstitüsü Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı

Duygu AKKUŞ / orcid.org/0000-0002-4248-4010 / esra_akkus@hotmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

Ece UYSAL / orcid.org/0000-0002-3447-391X / eceuysal08@hotmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

Müjdat NAMDAR / orcid.org/0000-0002-6981-7356 / mujdatnamdar@gmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

Sare BODUR / orcid.org/0000-0003-3668-0864 / sarebodur2777@gmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi

Deniz Ece KAHVECİ / orcid.org/0000-0002-7502-4811 / denizecekhahveci@hotmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Ekiçay Tarihi

Yaren PEKAĞAÇ / orcid.org/0009-0009-4069-0097 / pekagacy@gmail.com

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / <https://ror.org/028k5qw24> / Türkiye

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı /Ortaçağ Tarihi

Sefa AKYAZICI / orcid.org/0000-0001-5448-1813 / sefakyazici@gmail.com

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / <https://ror.org/028k5qw24> / Türkiye

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı /Ortaçağ Tarihi

Birkan AKGÜL / orcid.org/0009-0007-9865-9071 / birkanakgu9@gmail.com

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / <https://ror.org/028k5qw24> / Türkiye

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı /Ortaçağ Tarihi

ETİK EDİTÖRÜ/ETHIC EDITOR

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR / orcid.org/0000-0002-2397-8293 / alpaslandemirtr@hotmail.com

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Yeniçay Tarihi

İSTATİSTİK EDITÖRÜ/STATISTICS EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Demet BİNBAŞIOĞLU ATILGAN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü / Topoloji

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Doç. Dr. Murat SERDAR / orcid.org/0000-0003-2922-1096 / mserdar61@live.com

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / <https://ror.org/01rpe9k96> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. İlgül KAYA / orcid.org/0000-0001-8106-656X / ilgulkaya@yahoo.com

Yozgat Bozok Üniversitesi / <https://ror.org/04qvdf239> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü / Bizans Sanatı

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdullah Ekinci / orcid.org/0000-0002-4767-2002 / aekinci@harran.edu.tr

Harran Üniversitesi / <https://ror.org/057qfs197> / Türkiye

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Abdullah Kaya / orcid.org/0000-0003-2950-5662 / zaravi58@hotmail.com

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / <https://ror.org/04f81fm77> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Adnan Çevik / orcid.org/0000-0001-8119-8351 / cadnan@mu.edu.tr

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / <https://ror.org/05n2cz176> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Alena Catovic / orcid.org/0000-0002-5797-7539 / alena.catovic@ff.unsa.ba

Sarajevo Üniversitesi / <https://ror.org/02hhwgd43> / Bosna-Hersek

Felfefe Fakültesi Doğu Filolojisi Bölümü / Dil Bilimi

Prof. Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu / orcid.org/0000-0002-9497-4687 / ksipahi@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi / <https://ror.org/03a5qrr21> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu / orcid.org/0000-0002-2529-4557 / cihanpiyadeoglu@gmail.com

İstanbul Medeniyet Üniversitesi / <https://ror.org/05j1qpr59> / Türkiye

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Dimitry Korobeynikov / orcid.org/0000-0003-3833-2476 / dkorobeynikov@albany.edu

New York Albany Eyalet Üniversitesi / <https://ror.org/012zs8222> / ABD

Tarih Bölümü / Bizans Tarihi

Prof. Dr. Emzar Kakhidze / orcid.org/0000-0003-1102-983X / emzar.kakhidze@bsu.edu.ge

Batum Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi / <https://ror.org/0212gyx73> / Gürcistan

Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi / Felsefe

Prof. Dr. Ergin Ayan / orcid.org/0000-0003-4552-6164 / alpsunkar@hotmail.com
Ordu Üniversitesi / <https://ror.org/04r0hn449> / Türkiye
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Eva Csaki // csaki.eva@btk.ppke.hu
Peter Pazmany Katolik Üniversitesi / <https://ror.org/05v9kya57> / Macaristan
Doğu Çalışmaları

Prof. Dr. Galina Mikiniene / orcid.org/0000-0003-1394-1259 / galina.miskiniene@lki.lt
Vilnius Üniversitesi / <https://ror.org/03nadee84> / Litvanya
Litvanya Dili Enstitüsü / Dil Bilimi

Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach / orcid.org/0000-0001-9802-5481 / irinagusach3005@gmail.com
Azak Tarihi, Arkeoloji ve Paleontoloji Müzesi / <https://ror.org/03xvpaf72> / Rusya
Sanat Tarihi

Prof. Dr. İlhan Erdem / orcid.org/0000-0003-3822-6964 / ierdem@ankara.edu.tr
Ankara Üniversitesi / <https://ror.org/01wntqw50> / Türkiye
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. İlyas Gökhan / orcid.org/0000-0002-5576-8071 / ilyas.gokhan@hbv.edu.tr
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / <https://ror.org/05mskc574> / Türkiye
Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Leszek Shupecki / orcid.org/0000-0002-2634-4026 / lsupecki@ur.edu.pl
Rzeszowski Üniversitesi / <https://ror.org/03pfsnq21> / Polonya
Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Enstitüsü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen / orcid.org/0000-0002-6567-7915 / hgokmen@selcuk.edu.tr
Selçuk Üniversitesi / <https://ror.org/045hgzm75> / Türkiye
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Mustafa Uyar / orcid.org/0000-0001-7037-9114 / uyarmustafa@gmail.com
Ankara Üniversitesi / <https://ror.org/01wntqw50> / Türkiye
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü / Ortaçağ Tarihi

Prof. Dr. Rustam Shukurov / orcid.org/0000-0001-8696-5935 / rs361@st-andrews.ac.uk
St. Andrews Üniversitesi / <https://ror.org/00nb5xj61> / İngiltere
Tarih Okulu / Bizans Tarihi

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi zaravi58@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2950-5662
Prof. Dr. Ali Çetin	Kırıkkale Üniversitesi alictintr@gmail.com ORCID: 0000-0002-8621-7221
Prof. Dr. Hakan Anameriç	Ankara Üniversitesi anameric@anara.edu.tr ORCID: 0000-0001-9431-4403
Prof. Dr. Halis Demir	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi halisdemir@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0003-4185-6553
Prof. Dr. İbrahim Çeşmeli	İstanbul Üniversitesi ibrahimces@gmail.com ORCID: 0000-0003-4718-8277
Prof. Dr. Mustafa Çetinaslan	Selçuk Üniversitesi mcetinaslan@gmail.com ORCID: 0000-0002-3095-1494
Prof. Dr. Mustafa Uyar	Ankara Üniversitesi uyarmustafa@gmail.com ORCID: 0000-0001-7037-9114
Prof. Dr. Nesrin Kale	Ankara sosyal Bilimler Üniversitesi nesrin.kale@asbu.edu.tr ORCID: 0009-0005-4298-0240
Prof. Dr. Süleyman Özbek	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi s.ozbek@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-4358-9700
Prof. Dr. Yaşar Selçuk Şener	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi s.sener@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-4118-6262
Doç. Dr. Ahmet Özdal	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi ahozdal@gmail.com ORCID: 0000-0002-0161-8289
Doç. Dr. Ahmet Özturhan	Batman Üniversitesi ahmet.ozturhan@batman.edu.tr ORCID: 0000-0001-5593-065X
Doç. Dr. Ahmet Yılmaz	Amasya Üniversitesi ahmetyilmaz025@gmail.com ORCID: 0000-0003-3825-2660

- Doç. Dr. Ali Kozan
Samsun Üniversitesi
alikoza@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-8776-2379](https://orcid.org/0000-0002-8776-2379)
- Doç. Dr. Burak Gani Erol
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
burak.erol@erdogan.edu.tr
ORCID: [0000-0003-3010-4276](https://orcid.org/0000-0003-3010-4276)
- Doç. Dr. Feride İmrana Sıddiki
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
faltun@bandirma.edu.tr
ORCID: [0000-0003-2709-6033](https://orcid.org/0000-0003-2709-6033)
- Doç. Dr. Gülseren Azar Nasırabadi
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
gulseren_ceceli@hotmail.com
ORCID: [0000-0003-2576-7593](https://orcid.org/0000-0003-2576-7593)
- Doç. Dr. Hakan Temir
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
h.temir@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-4142-6310](https://orcid.org/0000-0002-4142-6310)
- Doç. Dr. Mehmet Ali Kapar
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
mkapar78@gmail.com
ORCID: [0000-0002-7812-1406](https://orcid.org/0000-0002-7812-1406)
- Doç. Dr. Mehmet Kutlu
Yozgat Bozok Üniversitesi
tutluca1105@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-3075-3965](https://orcid.org/0000-0002-3075-3965)
- Doç. Dr. Mustafa Şahin
Amasya Üniversitesi
sahinmustafa66@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-4897-4053](https://orcid.org/0000-0002-4897-4053)
- Doç. Dr. Necati Demir
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
docnecatidemir@gmail.com
ORCID: [0000-0003-1826-9123](https://orcid.org/0000-0003-1826-9123)
- Doç. Dr. Necati Sümer
Siirt Üniversitesi
necatisumerr@gmail.com
ORCID: [0000-0002-7875-6671](https://orcid.org/0000-0002-7875-6671)
- Doç. Dr. Nevzat Keleş
Bingöl Üniversitesi
keles8023@gmail.com
ORCID: [0000-0002-2748-9972](https://orcid.org/0000-0002-2748-9972)
- Doç. Dr. Nilgün Elam
Anadolu Üniversitesi
nelam@anadolu.edu.tr
ORCID: [0000-0001-6966-4778](https://orcid.org/0000-0001-6966-4778)
- Doç. Dr. Özkan Dayı
Bayburt Üniversitesi
ozkandayi@bayburt.edu.tr
ORCID: [0000-0001-8192-3445](https://orcid.org/0000-0001-8192-3445)
- Doç. Dr. Sefer Solmaz
Selçuk Üniversitesi
ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: [0000-0002-3581-1028](https://orcid.org/0000-0002-3581-1028)
- Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu
Ankara Yıldırım Beyzıt Üniversitesi
tubatombuloglu@hotmail.com
ORCID: [0000-0001-8061-4480](https://orcid.org/0000-0001-8061-4480)

- Doç. Dr. Yunus Emre Akbay
Süleyman Demirel Üniversitesi
yunusemreakbay@hotmail.com
ORCID: [0000-0003-1050-4926](https://orcid.org/0000-0003-1050-4926)
- Dr. Öğr. Üyesi Aykut Özbayraktar
Amasya Üniversitesi
aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr
ORCID: [0000-0001-9804-7875](https://orcid.org/0000-0001-9804-7875)
- Dr. Öğr. Üyesi Betül Özcan Balkır
Yozgat Bozok Üniversitesi
betulozcan77@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-6634-2818](https://orcid.org/0000-0002-6634-2818)
- Dr. Öğr. Üyesi Dilber Usul
Kastamonu Üniversitesi
ilimalem@gmail.com
ORCID: [0000-0003-2676-1943](https://orcid.org/0000-0003-2676-1943)
- Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak
Muş Alpaslan Üniversitesi
e.ciplak@alparslan.edu.tr
ORCID: [0000-0003-4577-3026](https://orcid.org/0000-0003-4577-3026)
- Dr. Öğr. Üyesi Fatma Koçak
Sinop Üniversitesi
fkocak@sinop.edu.tr
ORCID: [0000-0001-9240-7980](https://orcid.org/0000-0001-9240-7980)
- Dr. Öğr. Üyesi Galip Çağ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
galipcag@gmail.com
ORCID: [0000-0001-8170-6053](https://orcid.org/0000-0001-8170-6053)
- Dr. Öğr. Üyesi Halit Alkan
Mardin Artuklu Üniversitesi
alkan.halit@yahoo.com
ORCID: [0000-0002-7170-6196](https://orcid.org/0000-0002-7170-6196)
- Dr. Öğr. Üyesi Hatice Kırmacı
Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi
haticekirmaci1@gmail.com
ORCID: [0000-0002-2742-1855](https://orcid.org/0000-0002-2742-1855)
- Dr. Öğr. Üyesi İlknur Gültekin
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
ilknur.gultekin@gop.edu.tr
ORCID: [0000-0001-8144-5578](https://orcid.org/0000-0001-8144-5578)
- Dr. Öğr. Üyesi İsa Eryılmaz
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
isaeryilmaz@ahievran.edu.tr
ORCID: [0000-0002-5938-6003](https://orcid.org/0000-0002-5938-6003)
- Dr. Öğr. Üyesi İsmail Turan
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
turanisml@gmail.com
ORCID: [0000-0003-1547-4762](https://orcid.org/0000-0003-1547-4762)
- Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan Haykiran
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
krhaykiran@gmail.com
ORCID: [0000-0002-7840-0309](https://orcid.org/0000-0002-7840-0309)
- Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşcı
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
ktasci@erzincan.edu.tr
ORCID: [0000-0002-3600-1705](https://orcid.org/0000-0002-3600-1705)
- Dr. Öğr. Üyesi Kurban Durmuşoğlu
Bayburt Üniversitesi
kdurmusoglu@bayburt.edu.tr
ORCID: [0000-0001-5847-1209](https://orcid.org/0000-0001-5847-1209)

- Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep Keleş
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
mrkeles@nku.edu.tr
ORCID: [0000-0002-5955-226X](https://orcid.org/0000-0002-5955-226X)
- Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Görür
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
muhammet.gorur@hbv.edu.tr
ORCID: [0000-0002-1642-6773](https://orcid.org/0000-0002-1642-6773)
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
mustafa.tanriverdi@gop.edu.tr
ORCID: [0000-0001-5125-8341](https://orcid.org/0000-0001-5125-8341)
- Dr. Öğr. Üyesi Nihat Fırat
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
nihat.firat@erzincan.edu.tr
ORCID: [0000-0003-4244-0795](https://orcid.org/0000-0003-4244-0795)
- Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Önal
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
ramazanonal2416@gmail.com
ORCID: [0000-0002-2752-8628](https://orcid.org/0000-0002-2752-8628)
- Dr. Öğr. Üyesi Rauf Kahraman Ürkmez
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
rauf.urkmez@beun.edu.tr
ORCID: [0000-0002-7001-6951](https://orcid.org/0000-0002-7001-6951)
- Dr. Öğr. Üyesi Seda Özmen
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
sadaozmen@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-9235-4476](https://orcid.org/0000-0002-9235-4476)
- Dr. Öğr. Üyesi Servet Doğan
Samsun Üniversitesi
servetus1299@gmail.com
ORCID: [0000-0001-8835-6041](https://orcid.org/0000-0001-8835-6041)
- Dr. Öğr. Üyesi Sinem Aydoğan Demir
Kastamonu Üniversitesi
saydogan@kastamonu.edu.tr
ORCID: [0000-0002-5722-1053](https://orcid.org/0000-0002-5722-1053)
- Dr. Öğr. Üyesi Siren Çelik
Marmara Üniversitesi
sirencelik@gmail.com
ORCID: [0000-0001-9138-8810](https://orcid.org/0000-0001-9138-8810)
- Dr. Öğr. Üyesi Turgay Yazar
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
turgay.yazar@omu.edu.tr
ORCID: [0000-0003-0179-4511](https://orcid.org/0000-0003-0179-4511)
- Arş. Gör. Dr. Erkan Kaya
Bursa Uludağ Üniversitesi
erkankaya@uludag.edu.tr
ORCID: [0000-0001-8235-052X](https://orcid.org/0000-0001-8235-052X)
- Dr. Asiye Abdurrahmanoğlu
-
aasiye002@gmail.com
ORCID: [0000-0002-1021-944X](https://orcid.org/0000-0002-1021-944X)
- Dr. Ayşe Belgin Henry
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
ayse.henry@bilkent.edu
ORCID: [0000-0001-7657-8632](https://orcid.org/0000-0001-7657-8632)
- Dr. İbrahim Kuş
-
ibrahimkus@gmail.com
ORCID: [0000-0001-9324-0043](https://orcid.org/0000-0001-9324-0043)

Dr. Muhammed Ali Budak

-

malibudak@yahoo.com.tr

ORCID: [0000-0002-4610-090X](https://orcid.org/0000-0002-4610-090X)

Dr. Mevlüt Akdere

-

akdere1907@gmail.com

ORCID: [0000-0002-5306-4273](https://orcid.org/0000-0002-5306-4273)

Dr. Tarık Ziyad Gülcü

Ankara Üniversitesi

tarikgulcu@yahoo.com

ORCID: [0000-0002-9141-3593](https://orcid.org/0000-0002-9141-3593)

Editörden

Değerli Bilim insanları,
2023 yılının Aralık ayında Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD) olarak yeni bir sayı ile karşınızda olmaktan mutluluk duymaktayız. Çok yoğun bir dönemin ardından yeni sayımızın heyecanını yaşamaktayız. Bilim insanlarımızın yoğun ilgisi ve alakası için teşekkürü bir borç biliriz. Dergi yayın politikamız gereği Orta Çağ'da Doğu ve Batı dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili yayınlara yer verebiliyoruz. Bundan dolayı bu sayımıza dahil edemediğimiz ve bazılarını geri çevirmek zorunda olduğumuz değerli çalışmalar için affınıza sığınıyoruz.

OAD'ın elinizdeki bu sayısında her biri kıymetli ve uzun uğraşlar sonucunda hazırlanmış 17 araştırma makalesi yer almaktadır. Dergimizin bu sayısının hazırlanmasında önemli katkılarını olan başta yazarlarımız olmak üzere farklı üniversitelerden hakemlerimize ve de makale kabul ve hakem sürecinde büyük emekleri olan dergi ekibimize sonsuz teşekkürler...

Bilimle Kalın ...

OAD Editörleri

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ –Doç. Dr. Murat SERDAR

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELER / RESEARCH ARTICLES

İsmail TURAN	Kadı Burhaneddin Ahmed'in Yönetim Anlayışı <i>Qadi Burhan Al-din Ahmad's Administrative Understanding</i>	452-466
Seda DEMİR	Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları <i>University Prototypes in The Middle Ages: Sociological, Sociopolitical and Academic Structures of First Generation Universities</i>	467-483
Mesut ÇITAK	Tarihi Geçmişi ve Savunma Yapısıyla Tokat Kalesi <i>Tokat Castle with its Historical Background and Defense Structure</i>	484-503
Gulzoda MAKHMUDJONOVA AKAY	Câmiü't-Tevârih'in 1620 Numaralı Taşkent Nüshâsı Resimleri Üzerine Değerlendirme <i>An Evaluation on the Pictures of Jâmi' Al-Tevârih' s Tashkent Copy, Numbered 1620</i>	504-520
Cihan GENÇTÜRK	Kâküyî Hükümdarı Zahirüddin Ebû Mansûr Ferâmurz ve Dönemi <i>Kâküyî Ruler Zahirüddin Ebû Mansûr Ferâmurz and His Period</i>	521-534
Hüseyin SALİKOĞLU	Phocas'ın Sütunu, Heraclius'un İkonası: Roma'dan Bizans'a Geçiş <i>The Column of Phocas and The Icon of Heraclius: Shift from Rome to Byzantium</i>	535-553
Gaye YAVUZCAN	Pisalı Christine'nin <i>Siyasî Beden</i> 'inde Fransa: Hükümdar, Tebaa ve Ülke <i>France in The Book of the Body Politic of Christine de Pizan: Sovereign, Subject, and Country</i>	554-574
H. Hilal ŞAHİN	Tutsak İmparatorun Hazin Sonu Evrengzib'in Mektuplarında Babası Hürrem Sultan (Şah Cihan) <i>The Trajic End of the Captive Emperer Aurangzeb's Father Hürrem Sultan (Shah Jahan) in His Letters</i>	575-589
Mahmut Recep KELEŞ	Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri <i>The Strengthening of the Vizierate Institution and the Rule of Ibn Shukr in the Ayyubid Period: Political, Administrative and Social Effects</i>	590-614
Hüseyin Ömer ÖZDEMİR	Latin İmparatorluğu Döneminde Venedik'in Vasallık Politikası (1204-1261) <i>Vassalage Policy of Venice in the Era of Latin Empire (1204-1261)</i>	615-629
Yasin GÜZELDAL	Augustinus'un De civitate Dei Eserinde Roma'nın Düşüşü, Apokaliptik Öğeler ve Ahir Zaman Algısı <i>The Fall of Rome, Apocalyptic Elements and Perception of the End Times in Augustine's De civitate Dei</i>	630-645
Okan ÇEKİL	Marcellinus Comes ve 522 Yılı: Kronik Tahrif mi Edildi? <i>Marcellinus Comes and the Year 522: Has Chronicle been Defaced?</i>	646-663
Erdinç OFLİ	Şair ve "Öteki": Ermoldus Nigellus'un <i>In honorem Hludowici</i> Adlı Eserinde Müslümanlar ve Endülüs <i>The Poet and the "Other": Muslims and al-Andalus in Ermoldus Nigellus' In honorem Hludowici</i>	664-688
Hasan YENİDOĞAN	Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri <i>Economic, Social and Environmental Effects of Expeditions in the Great Seljuk Period</i>	689-705
Yaşar ERTAŞ	XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Şehirli Zümrelerin Hediye Mefhumu <i>Gift Conception of City Communities in the XIVth Century Anatolia</i>	706-722
Aykut ÖZBAYRAKTAR	Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu <i>Establishment of the Ma'mûnid State in Khwārazm</i>	723-738

OSMAN

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Yönetim Anlayışı Qadi Burhan Al-din Ahmad's Administrative Understanding

İsmail TURAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi İsmail TURAN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
<https://ror.org/01rpe9k96>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat, Türkiye

ORCID: [0000-0003-1547-4762](https://orcid.org/0000-0003-1547-4762)
e-mail: turanisml@gmail.com

Başvuru/Submitted: 22.02.2023
Kabul/Accepted: 13.11.2023

Atf: Turan, İsmail, "Kadı Burhaneddin Ahmed'in Yönetim Anlayışı", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 452-466.

Citation: Turan, İsmail, "Qadi Burhan Al-din Ahmad's Administrative Understanding", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 452-466.

Lisans/License:

Öz- Kadı Burhaneddin Ahmed, şahsi uğraşı ve mücadelesi neticesinde kadılık görevinden emirlik makamına kadar yükseldiği Eratnalılar Devleti bakiyesi üzerine kendi devletini kurmuş Türk hükümdardır. Burhaneddin Ahmed, Türk tarihinde çok az hükümdarın sahip olduğu özelliklerde bir kişiliktir. O hem bir edip hem bir alim hem de bir asker ve siyasetçi hüviyete sahiptir. Malik olduğu bu çeşitli meziyetler onun hükümdar olarak devlet yönetiminde farklı düşünce ve tavırlar sergilemesinde etkili olmuştur. Kendine münhasır özelliklerin yanına bir de Türk devlet geleneği eklenmiş, böylece tarihte önemli yeri olmuş hükümdar haline gelmiştir. Burhaneddin Ahmed'in sahip olduğu bu hususlar onun olaylar karşısında nasıl bir tutum sergileyeceğini, nasıl hareket edeceğini oldukça etkilemiştir. Bu çalışmada Kadı Burhaneddin Ahmed'in devlet yönetiminde siyasetçi ve asker kimliğine sahip kişilik olarak uyguladığı yönetim anlayışı üzerinde durulmuştur. Aldığı dini eğitimin ve kadılığının devlet yönetimine nasıl yansıdığı, hükümdarlığı süresince olaylar karşısında nasıl hareket edeceğine yansıtıp yansımadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türk devlet ve hükümdarlık geleneğinin de Burhaneddin Ahmed'in devlet yönetim anlayışına yansıdığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler- Kadı Burhaneddin Ahmed, Türk Hükümdarlık Anlayışı, Devlet Yönetimi.

Abstract - Qadi Burhan Al-din Ahmad is the Turkish ruler who founded his own state on the remnants of Eretnids State, where he rose from his Qadi duty to the Amir due to his personal occupation and struggle. Burhan Al-din Ahmad has a character that few rulers have in Turkish history. He is a litterateur, scholar, good soldier, and politician. These various qualities that "Malik" has been involved in demonstrating different ideas and attitudes in the government as his ruler. In addition to its exclusive features, a Turkish state tradition has been added, making it a sovereign who has become a significant part of history. This has affected how he will behave in the face of events, and how he will behave. In this study, Qadi Burhan Al-din Ahmad 's state administration as a politician and a soldier's identity has been discussed. It has been attempted to find out how the religious education he received and is qadi were reflected in the state administration and how he would act in the face of events during his reign. It has been also focused on the tradition of the Turkish state and sovereignty reflected in Burhan Al-din Ahmad's idea of state administration.

Keywords- Qadi Burhan Al-din Ahmad, Turkish Sovereignty Sense, State Administration.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Qadi Burhan Al-din Ahmad, a Turk from the Salur tribe of the Oghuzes, is a Turkish ruler who established his state on the remnants of the Eratna State, where he rose from the position of qadi to the rank of amir as a result of his personal work and struggle. He has a personality with features that few rulers have in Turkish history. He is a writer, scholar, good soldier and politician. In addition to its unique features, a Turkish state tradition has been added, so that it has become a Turkish ruler, which has an important place in history. The education he received and the Turkish state tradition had important effects on the policies he followed in the state administration. It has adopted basic principles in state administration and has not made any concessions from the principles it has adopted. There is no doubt that what the head is to the body, the sultan is to the country, which is undoubtedly the most basic motto of Qadi Burhan Al-din Ahmad's management approach. A state without a ruler cannot manifest and stand. Again, when Qadi Burhan Al-din Ahmad took over the administration, the principles that he announced to the public by shouting to the bellman in the city streets of Sivas were in the form of a summary of the management approach he adopted. According to these principles, no one will disturb anyone and no one else's property will be coveted. If a person disagrees with someone, he will apply to the Sharia court, and Islamic judges will hear and decide on that case. Every decision was made within the framework of the law. Mongolian law, innovations contrary to Islam and Sharia, and things prohibited by the Hanafi school will not be included in the decisions taken. No one will be punished unjustly. Everyone from the administration and people will know their limits and no one will violate

anyone's rights. Those who have received Amir's love and mercy will not have to fear. Those who disobey orders will be severely punished.

Qadi Burhan Al-din Ahmad adopted some principles in the state administration against statesmen, soldiers, ulema, the public, and the heirs of Eretnid. He followed a balanced policy among the statesmen. To please the military, he organized military actions and distributed the spoils to the members of the army. It is understood that he had a certain principle at the point of recruiting soldiers for the army and assigning administrators to cities and castles. Against the enemy and threats, "Let's recruit soldiers from weak or strong villages and cities and win their hearts by giving them goods and property. Let's get to know the members of the army one by one and learn about the quantity and quality of those gathered. Let's hand over the castle and the province by giving the rank of the emirate to the one who is suitable for the command. The principle of "Let us give rank and rank according to the ability of each of the door servants" was adopted. He had good relations with the ulama and trusted their words and thoughts. He had a love for scholars. He had conversations with them. He even reserved Mondays and Fridays only for scholars and hafiz, and did not accept anyone from the people of the city in those days. He protected the people, and the incomes of masjids, madrasahs, dervish lodges, zawiyas, bridges, bimarhanes, foundations, and public fountains usurped by tyrants and plunderers were taken back from them and returned to their rightful owners. He protected the heirs of Eretnid and defended their rights. He tried to apply the Turkish state and monarchy tradition in state administrat

GİRİŞ

Kadı Burhaneddin Ahmed, Oğuzların Salur¹ boyuna mensup olup ailesi Harezm'de büyük ve zengin bir çevreye sahipti.² Büyük dedeleri Mehmed, Harezm'den göç ederek Kastamonu'ya gelmiştir. Mehmed'in oğlu Celaleddin Habib burada doğmuştur. Celaleddin Habib, Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Kadı Hoteni'nin kızı ile evlenmiştir. Bu evlilik yolu ile de Kayseri kadılığını elde etmiştir. Celaleddin Habib, Baybars'ın Anadolu Seferi (1277) sonrasında İlhanlı Hükümdarı Abaka Han tarafından öldürtülmüştür. Celaleddin Habib'in oğlu Hüsameddin Hüseyin, onun oğlu Siracüddin Süleyman, onun oğlu Şemseddin Mehmed ve ondan sonra da onun oğlu Burhaneddin Ahmed, Kayseri kadılık makamına gelmiştir.³ Siracüddin Süleyman, Emir Eratna'nın hükümdarlığı sırasında Kayseri kadısı görevine getirilmiştir (1338). Onun hizmetinde görev yapmıştır. Şemseddin Mehmed, Türkiye Selçuklu ümerasından Mahmud Müstavfi'nin torunu bir kızla evlenmiş ve bu eşinden Burhaneddin Ahmed olmuştur. Burhaneddin Ahmed, 3 Ramazan 745 (8 Ocak 1345)'te Kayseri'de doğmuştur.⁴ İki yaşına geldiğinde annesini kaybetmiş, küçük yaştan itibaren öksüz kalmıştır. Burhaneddin'in babası da dâhil cedit kadılık makamında bulunmuşlardır. Babası ve dedesi ise Kayseri'de kadılık yapmışlardır.

Burhaneddin Ahmed, kendisinin emri ile yazılan *Bezm u Rezm*'e⁵ göre babasının annesi vesilesiyle Türkiye Selçuklu hanedanına mensuptu. Esterâbâdî, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in oğlu II. İzzeddin Keykâvus'un kızının Moğol emirlerinden biri ile evlendiğini, bu evlilikten bir kız çocuğu dünyaya geldiğini o kız çocuğunun da Nıksar (Tokat)'da büyüdüğünü ve Kadı Siracüddin'in bu kızla evlendiğini belirtmektedir.⁶ İlhanlılar ile Türkiye Selçukluları arasında böyle bir evliliğin gerçekleştiğini dönemin önemli kaynaklarından İbn Bîbî'nin kayıtlarında da öğrenmek mümkündür.⁷ Ancak İbn Bîbî'de bulunan kayıtlar evlilikte adı geçen hatunu II. İzzeddin Keykâvus'un değil kardeşi IV. Kılıç Arslan'ın kızı olarak ifade etmektedir. IV. Kılıç Arslan'ın kızı olan bu hatunun adı Selçukî Huand'dır. Tokat'ta bulunan bir zaviye (Halef Sultan Zaviyesi) kitabesinde de Selçukî Huand binti Kılıç Arslan (Selçuk Hatun) olarak geçmektedir.⁸ Bu hatun İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın oğlu Argûn ile nikâhlanmış, hatunu İlhan'a Sahib-a'zam, Pervâne Muînüddin⁹ ve Eminateddin Mikâil¹⁰ götürmüştür. Ayrıca bu evlilik ile Anadolu halkında İlhanlılara karşı güven bir nebze olsun artmıştır.¹¹ Argûn Han ile evlenen Selçuk Hatun, Argûn Han'ın ölümünden sonra Anadolu'ya dönerek Tokat ve Niğde'de yaşamıştır. Ölümünün ardından Niğde'de Hudâvend Hatun Kümbeti¹² olarak bilinen türbeye defnedilmiştir.¹³

Burhaneddin Ahmed, çocukluğundan itibaren çok iyi bir eğitim almıştır. Henüz dört yaşındayken okuma ve yazmayı öğrenmiştir. On iki yaşına geldiğinde, sarf, nahiv, lügat, mantık, hesap, arûz ve bazı ilimleri tahsil etmeye başlamıştır. Babası ile eğitim için Şam'a gitmiş, on dört ay burada kaldıktan sonra

¹ Salur boyu Oğuzeli'nin en güçlü boyudur. Salurlar'ın beyi Kazan Bey Oğuzeli'nin güçlü ve saygın başbuğudur. Kelime olarak "nerede olsa kılıç ve topuzu iş görür" anlamına geldiği ifade edilmektedir. Salur boyu mensuplarının hem İslamiyet'ten önce hem de İslamiyet'ten sonra Türk tarihi içerisinde önemli rolleri olmuştur. Türklerin Müslüman olmasından sonra Salurlar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Anadolu'da Türk nüfusunun yerleşmesinde mühim bir görev üstlenmişlerdir. Geniş bilgi için bkz., M. Fuat Köprülü, "Salur", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1966, 136-138; Faruk Sümer, "Salur", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 57-59.

² Aziz b. Erdeşer-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 53; İ.H. Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, C. XXXII/S. 126, 191.

³ Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", 191-192.

⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 57; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970), 1970, s. 15; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 35; Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", 194.

⁵ Eser, Kadı Burhaneddin Ahmed'in özel tarihçisi Esterâbâdî tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eratna Devleti'nin son dönemleri ve Kadı Burhaneddin Devleti ile alakalı teferruatlı bilgi veren yegâne eserdir. Kadı Burhaneddin'in hayatı, devrin siyasi olayları, Orta Anadolu şehirleri ile ilgili önemli siyasi ve kültürel bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca eserle ilgili bir sonraki başlıkta detaylı bilgi verilecektir.

⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 55.

⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 611-612.

⁸ İsmail Turan, *Ortaçağ'da Tokat (XII.-XIV. Yüzyıllar)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 176-178.

⁹ Geniş bilgi için bkz., Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman* (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970).

¹⁰ Geniş bilgi için bkz., Sefer Solmaz, "Eminateddin Mikail", *Konya Ansiklopedisi*, C. 3, Konya 2012, 179-181.

¹¹ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, 612.

¹² Adı geçen yapı için bkz., Şebnem Eryavuz, "Hudâvend Hatun Kümbeti", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 284-285.

¹³ Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 57, dn. 59.

Kayseri'ye dönmüştür.¹⁴ On dört yaşında Haleb'e gitmiş, Şeyh Alâeddin Ebû'l- Mehasin Malati'den fıkıh dersi almıştır. 759 (1358) yılında babasıyla birlikte Mısır'a geçmiştir. Burada fıkıh, usul-ü fıkıh, feraiz ve tefsir gibi dersler tahsil etmiştir. Dört mezhep hakkında araştırmalar yapmıştır. Buradan Şam'a geçmiş, Kutbüddin Râzi'nin tedrisatında bulunmuştur. Yine burada Mehmed Neyli 'den ise tıp dersi almıştır. 765 (1363) yılında babası ile Hicaz'a gitmiş, Hac farîzasını yerine getirdikten sonra, babası Şemseddin Mehmed, Ma'aratu'n-nu'man Kasabası'nda¹⁵ vefat etmiştir. Buradan Haleb'e geçen Burhaneddin Ahmed, bir müddet burada kaldıktan sonra 765 (1363) yılında Kayseri'ye dönmüş, 777 (1375) yılında yirmi bir yaşında Kayseri kadılık görevine getirilmiştir.¹⁶ Kayseri'de kadılık görevinde bulunduğu süre boyunca adaletli ve özverili kişiliği ile halk tarafından sevilmiş, buradaki ünü bölgenin her yerine yayılmıştır.¹⁷

Eratna oğlu Emir Mehmed öldürülünce devletin düzeni bozulmuş, ülkenin her tarafında fesat ve bozgunculuk artmış, Moğol ve Türkmenler tarafından anarşi ortamı oluşturulmuştur. Ülkenin bu durumu karşısında Kadı Burhaneddin çareler düşünmüş, bu durumu düzeltmenin yollarını aramıştır. Bu sebepten Kayseri dolaylarında bulunan çiftliğinde inzivaya çekilerek, bölgede meydana gelen olayları buradan takip ve tahlil etmiştir.¹⁸ Emir Ali'nin küçük yaşta Eratna hükümdarı olması ve dirayetsiz yönetimi nedeniyle ülkenin her tarafındaki yöneticiler kendi başına hareket ediyor, devlet ümerası ülkenin yönetimini ele geçirmeye çalışıyordu. Buna bağlı olarak devlet idare mekanizması tamamen bozulmuş, devlet otoritesi ortadan kalkmıştır. Bölgede yaşayan Moğol ve Türkmen halk ayaklanmış, birçok şehir yağmalanmış ve talan edilmiştir. İktisadî hayat ve tarım faaliyetleri ülkede tamamen durmuştur.¹⁹

Kadı Burhaneddin Ahmed, Kayseri kadılığından sonra Eratnalılar yönetiminde sırasıyla vezirlik ve nâiblik makamlarında bulunmuş, nihayet kendi devleti ve yönetimini kurmuştur. Bu makamlarda bulunduğu süre boyunca Eratna Devleti yönetiminin hemen hemen bütün önemli kararlarına o yön vermiştir. Kadı Burhaneddin 1381 yılında en kuvvetli rakiplerinden Amasya emiri Hacı Şadgeldi'yi yapılan savaşta bertaraf etmiştir.²⁰ Daha sonra Sivas'ta Eratnalılar mevcudiyetine de son vererek hükümdarlığını ilan etmiştir.²¹ Kadı Burhaneddin Ahmed'in kadılığı sırasında Eratna Devleti'nin başında Emir Mehmed bulunmaktaydı. Zayıf kişiliği, dirayetsiz yönetiminin yanına dahili ve harici sıkıntıların da eklenmesiyle devletin siyasi vaziyeti düzeltilemez bir hal almıştır. Emir Mehmed'in devlet erkânı tarafından öldürülmesinden sonra 767 (1365-66) küçük yaştaki Emir Alaaddin Ali, Eratnalılar tahtına oturmuştur. Devlet idare mekanizması tamamen çökmüştür. Kayseri kadısı olan Burhaneddin Ahmed, devletin içinde bulunduğu bu durumu takip ediyor çareler düşünüyordu.²²

Kaynakların verdiği bilgilerden Kadı Burhaneddin'in kadılığından itibaren kendi yönetimini kurma düşüncesinde ve hazırlığında olduğu anlaşılmaktadır. İbni Arabşah'ta geçen bir kayda göre; bir gün Kahire'de dolaşırken bir fakire rast gelmiş ona yardımda bulununca fakir adam Burhaneddin Ahmed'e hitaben "burada size dolaşmak layık değildir, siz Rûm Sultanısınız" demiştir.²³ Eratna Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşalı durumdan yararlanmak isteye Kadı Burhaneddin Ahmed, önce Kayseri ve çevresinde etkili olmaya başlamıştır. Kadılık görevinden, önce vezirlik makamına daha sonra da nâibliğe

¹⁴ Kaynakta Şam'a gitme nedeni eğitim için değil Kayseri'de meydana gelen bazı karışıklıklar sebebi ile Kadı Burhaneddin'in babasının ülkeyi terk ettiği ve yanında onu da götürdüğü şeklinde geçmektedir. Ancak bu karışıklıkların ne olduğu konusunda bilgi verilmemektedir. Muhtemelen 1352 yılında Emir Eratna'nın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri kapsamında yaşanmış olan olaylardır. Geniş bilgi için bkz. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 41; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, 20.

¹⁵ Adı geçen kasaba için bkz., Işın Demirkent, "Maarretünnu 'mân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 274-276.

¹⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 87; Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", 195.

¹⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 89.

¹⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 90-91.

¹⁹ Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, 23; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 45.

²⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 244.

²¹ Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 59.

²² Kadı Burhaneddin Ahmed'in Kayseri kadılığından hükümdarlığa giden süreçle ilgili teferruatlı bilgi için bkz., Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970); İ.H. Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, C. XXXII/S. 126; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*.

²³ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 181.

getirilmiştir.²⁴ Vezirlik ve nâiblik dönemlerinde Eratna hükümdarı Emir Ali'nin zayıf ve dirayetsiz yönetiminden de faydalanarak zaten bir hükümdar gibi yönettiği Eratnalılar Devleti bakiyesi üzerine 1381 yılında resmen kendi yönetimini kurmuştur.²⁵ Kadı Burhaneddin, kadılık görevinden hükümdarlığının sonuna kadar devlet yönetiminde Türk hükümdarların ortak özelliklerini ve kendine has bir üslup ortaya koymuştur. Devlet yönetiminde izlemiş olduğu politikalar çeşitli başlıklar altında incelenebilir. Bu çalışmada Kadı Burhaneddin Ahmed'in devlet yönetim anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Burhaneddin Ahmed'in Devlet Yönetim Anlayışının Temel İlkeleri

Kadı Burhaneddin hayatı ve iktidarına dair bilgilerin tamamına yakını kendi emriyle yazılan *Bezm u Rezm* adlı eserden öğreniyoruz. Bu sebeple öncelikle bu eser hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. *Bezm u Rezm*, Kadı Burhaneddin Ahmed'in özel tarihçisi Aziz b. Erdeşer-i Esterâbâdî tarafından yazılmış, mezkûr hükümdarın çocukluğundan itibaren siyasi hayatı boyunca meydana gelmiş olaylar teferruatlı bir şekilde kaleme alınmıştır. Esterâbâdî, hakkında bulunan ilk rivayetlere göre Bağdat ahalisinden olup Arapça ve Farsça nazım ve nesirde büyük yeteneğe sahip olup Bağdat hükümdarı Celâyirîler'den Sultan Ahmed b. Üveys'in hizmetinde bulunan önemli bir nedimdir. Müellifin ününü duyan Kadı Burhaneddin Ahmed, Bağdat hükümdarından bu zatı kendisine göndermesini rica etmiş, ancak bu isteği kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin Ahmed, Esterâbâdî'ye gizlice haber göndermiş ve türlü vaatlerde bulunmuştur. Bilahare Esterâbâdî, Bağdat'tan Sivas'a gelmiştir.²⁶ Müellif kaleme aldığı eserinde kendisi hakkında verdiği malumatlarda ise bu rivayetlerden biraz farklı bilgiler vermektedir. Eserdeki bilgilere göre asıl ismi Aziz, babasının isminin de Erdeşir olduğunu kaydetmektedir. Esterâbâdî'de doğmuş, gençliğini Bağdat'ta geçirmiştir. 795 (1392-93) yılında Timur'un Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Celâyirli Sultan Ahmed ile Bağdat'tan kaçarak Meşhed'e gelmiştir. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Tatarlar tarafından yakalanarak yanındakilerle birlikte Hille'de bulunan Miranşah'a götürülmüştür. Bir süre Miranşah'ın yanında kaldıktan sonra bir fırsatını bulup kaçarak önce Savur Kalesi'ne gelmiş daha sonra da Diyarbakır-Ergani yoluyla 11 Şaban 796'da (12 Haziran 1394) tarihinde Sivas'a gelerek Kadı Burhaneddin'in hizmetine girmiştir.²⁷ Kadı Burhaneddin'in 1398'de ölümünün²⁸ ardından ise Sivas'tan ayrılarak Mısır'a gitmiş buradaki yaşantısı ve ölüm tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.²⁹

Esterâbâdî, Kadı Burhaneddin Ahmed tarafından onun savaş ve eğlencelerini (*Bezm u Rezm*) kaleme almakla görevlendirilmiş ve bu suretle *Bezm u Rezm* 'i vücuda getirmiştir. Eserini 800 (1397-98) yılında tamamlamıştır. Müellif, Kadı Burhaneddin Ahmed'in sadece savaş meydanlarındaki kahramanlık ve başarılarını yazmamış, aynı zaman da eğlence meclislerindeki erkân ve kaideleri de herkese anlatmak için çaba sarfetmiştir.³⁰

“Hiç şüphe yok ki vücut için baş neyse, ülke içinde sultan odur”.³¹ Kadı Burhaneddin Ahmed'in yönetim anlayışının en temel düsturu bu cümledir. Bütün uzuvların düzenli ve tam olarak çalışabilmesi hiç şüphesiz başa bağlıdır. Baş sağlıklı olduğu zaman ona bağlı bulunan uzuvlar her anlamda kusursuz şekilde işlevini yerine getirir. Bu bağlamda hükümdarsız bir devlet tezahür edilemez ve ayakta duramaz. Nitekim Türk kültür tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan Yûsuf Hâs Hâcib tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig*³² ve Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk (Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092)) tarafından devlet yönetiminin

²⁴ Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, 34, 47.

²⁵ Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, 51.

²⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 3.

²⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 4.

²⁸ Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümü hakkında teferruatlı bilgi için bkz., İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*. 186-187; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, *Belleten*, C. XXXII/S. 126, Ankara 1968, 220.

²⁹ Tahsin Yazıcı, “Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 348.

³⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 7.

³¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 215.

³² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig I (Metin)* haz. Reşit Rahmeti Arat, (İstanbul: TDK. Yayınları, 1979).

nasıl olacağı hususunda yazılan *Siyâset-nâme*'de³³ hükümdarın sahip olması gereken vasıflar eksiksiz olarak tanımlanmıştır.³⁴

Kadı Burhaneddin Ahmed'in yönetimde benimsediği genel anlayış emirlik makamına geçtikten sonra 14 zi'l-ka'de 782 (9 Şubat 1381) Sivas şehrinde tellal bağırarak duyurduğu esaslardır. Bu ilkelere göre hiç kimse kimseyi rahatsız etmeyecek, başkasının malına göz dikilmeyecektir. Eğer bir kimse biriyle anlaşmazlığa düşerse şeriat mahkemesine başvuracak, İslâm kadıları o davaya bakacak ve karara bağlayacak ve yine her karar hukuk çerçevesi içinde verilecekti. Diğer yandan alınan kararlara Moğol yasası, İslâm'a ve şeriata aykırı yenilikler ve Hanefi mezhebinin yasakladığı şeyler girmeyecekti. Hiç kimse haksız yere ceza almayacak, yönetimden ve halktan herkes sınırını bilecek, kimse kimsenin hakkını ihlal etmeyecektir. Emir, sevgi ve merhametine mazhar olanların korkmasına gerek kalmayacak, verilen emirlere karşı gelenler ise büyük cezalara çarptırılacaktı.³⁵

Bir Türk hükümdar olan Burhaneddin Ahmed kuvvetle muhtemeldir ki hakimiyetini ve meşruiyetini Türk devlet telakkisine³⁶ uygun olarak tesis etmek istemiştir. Bu doğrultuda hükümdardan beklenen görev ve sorumlulukları yerine getirmek zorundadır. Türk hükümdarlarının görevleri ise siyasi, askerî, iktisadî ve hukukî olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Türk hükümdarın yerine getirmesi gereken bu sorumlulukları Burhaneddin Ahmed hükümdar olduktan sonra büyük uğraş vererek yerine getirmeye çalışmıştır. Kadı Burhaneddin her zaman gücünün farkında olmuş buna göre hareket etmiştir. Bu konuda temkinli hareket etmenin fayda sağlayacağını bilmiştir.³⁸ Burhaneddin Ahmed'in bu davranışı *Kutadgu Bilig*'de de geçen hükümdar özellikleri arasında görülmektedir. Eserde kut'a³⁹ ermiş insanın yani bey veya hükümdarın ihtiyatlı olması gerektiği çeşitli beyitlerde izah edilmiştir. Bazı örnekleri şöyledir:

“Hükümdarın omuzlarına ağır yük yüklenmiştir.

Ey iyi huylu insan, ihmalkâr olma, tedbirli davran”.⁴⁰

“Bey çok ihtiyatlı ve çok da uyanık olmalıdır.

Beyler ihmalkâr olursa bunun cezasını herkes çeker”.⁴¹

İhtiyatlılık beylerin ülkesini genişletir,

İhmalkârlık ise göz göre göre beyliğin temelini sarsar”.⁴²

Beyler düşmanı ihtiyat ile vurmuşlar ve ihmalkârlık ile beyliğin bağlarını çözmüşlerdir”.⁴³

Olaylar ve gelişmeler karşısında karar alırken kesin davranmamış, olayların gelişimini önce anlayıp sonra karar vermiştir. Bu duruma örnek olarak Şeyh Necib'in Tokat Kale yöneticisi Mukbil hakkında ihanet suçlamalarına Kadı Burhaneddin'in temkinli yaklaşarak eğer böyle bir durum söz konusuysa ispat edilmesini ona göre harekete geçilmesini istemesi örnek gösterilebilir.⁴⁴ Bu noktada

³³ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, haz: M. Altay Köymen, (Ankara: TTK Yayınları, 2013).

³⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı* (İstanbul: İÜ. Edebiyat Fak. Basımevi, 1987); Ayhan Bıçak, “Kutadgu Bilig'de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri”, *Yûsuf Hâs Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig*, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2016; Cantürk Caner, “Kutadgu Bilig'de Türk Yönetim Felsefesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 137 (Nisan 2002), 139-144; Nejat Doğan, “Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-II”, *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2002), 77-99.

³⁵ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 218-219.

³⁶ Tafsilatlı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982); Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015); Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1981), 29-56; Ali Güler, “Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 24, (Mart 1987), 16-22.

³⁷ Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 47.

³⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 222.

³⁹ “Kut” terimi ve tarihsel anlamı için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 48-49; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 77-80; S. Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 39; Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümdarlığın Hududları”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 71 (2020): 35-37.

⁴⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 1437.

⁴¹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2014.

⁴² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2021.

⁴³ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2026.

⁴⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 232.

Kadı Burhaneddin'in cevabı oldukça önemlidir: “Bizim adetimiz ve geleneğimiz, memurlarımızdan ve görevlilerimizden yolsuzluk ve ihanet görmedikçe sicillerine azil kalemi çekip onları incitmez ve küçük düşürmeyiz. Hiçbir zaman bu kuralı bozmak bu yolu terk etmek niyetinde değiliz. Koyduğumuz kanuna aykırı davranmayız. Tokat Kalesi'nin yöneticisi olan Mukbil'den bir ihanet veya hata görmedik. Eğer sen onun hakkında bir şey biliyor ve onu ispat edebiliyorsan, gereğini yaparız”. Burhaneddin Ahmed'in bir hükümdar olarak bu şekilde davranması *Siyâset-nâme*'de de hükümdarın saltanat ve padişahlıkta acele edilmemesine dair bir fasılda şöyle izah edilmiştir:

“İşlerde acele etmemelidir. Bir şey işittikleri veya bir şeyden şüphelendikleri zaman hakikatini anlayınca, yalanı doğrudan ayırmaya kadar bu hususta yavaşlık buyurmak lazımdır. Çünkü acelecilik kudretlilerin işi değil, zayıfların işidir. İki hasım karşı karşıya geldikleri ve birbirleriyle konuştukları zaman, padişahın temayülünün hangi tarafta olduğu onlara malum olmamalıdır. Zira sonra o zaman hak sahibi korkar ve söz söyleyemez. Batıl sahibi cesaret kazanır ve yalan söyler. Aziz ve celil olan Allah'ın fermanı şöyledir: Eğer bir kimse bir şey söylese, tahkik edinceye kadar onu işitmeyiniz. Zira, bu işte acele edenler, ondan sonra pişman olurlar, o zaman da fayda etmez.”⁴⁵ Burada açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Kadı Burhaneddin Ahmed Türk devlet ve yönetim anlayışının uygulanması noktasında oldukça dikkatli davranmış, bu çerçevede hareket etme gayreti içerisinde olmuştur.

Kaynak, Kadı Burhaneddin'in düşmanlarına verdirdiği zaiyat ve kayıpların keyfi olmadığını, geleneklere ve şeri kanunlara uyarak onların verdikleri zarar ve ziyanları önlemek için yapıldığını ifade etmektedir.⁴⁶

2. Devlet Adamlarına Karşı Tutumu

Burhaneddin Ahmed, devlet adamları arasında kadılık görevinden itibaren dengeli bir siyaset takip etmiştir. Karşı taraftan gelen anlaşma taleplerinin büyük çoğunluğunu kabul etmiş, ancak anlaşmaların karşı taraflarca bozulmasından sonra kendi düşüncelerini hayata geçirmeyi düstur edinmiştir. Bu durumun örnekleri defalarca tekrar etmiştir.⁴⁷

Devlet yönetiminde şehirlerin ileri gelenlerini yanına çekip gücün kendinde olmasını istemiştir. Bu maksatla şehir ve vilayetlerin ileri gelenlerine karşı şu düsturu benimsemiştir. “Onların yükünü azaltıp vergilerini hafifleterek bir süre onları rahat ve huzurlu bırakalım.”⁴⁸ Bu düsturun *Kutadgu Bilig*'de geçtiğini görmekteyiz.

Kutadgu Bilig'de bu hususta şu şekilde bilgi verilmektedir:

“Hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir. Onlar senin her arzunu yerine getirirler”.⁴⁹

“Eğer sen her vakit üstün gelmek istersen, adamlarını memnun et ve onlara değer verip överek şevke getir”.⁵⁰

“Adamlarını önce memnun et, sonra onlardan iş bekle. Bütün arzuların yerine gelir. Düşman, senin önünde boyun eğer”.⁵¹

Eratna hükümdarı Emir Ali'nin ölümünden sonra devlet idaresi devlet adamları arasında taksim edilirken Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan ile bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre, maliye işleri kendisinde kalacak hiçbir şekilde buna karışılmayacak, ayrıca Kayseri'deki Harsenos Kalesi'nin idaresi de Kadı Burhaneddin'e verilecektir.⁵²

Kılıç Arslan'ın kendisini ortadan kaldırmak için plan yaptığını öğrenen Kadı Burhaneddin, ondan önce harekete geçip onu öldürmenin hesaplarını yapmaya başlamıştır. “Eğer bir kimse sana düşmanca davranıyorsa, sen de ona aynı şekilde karşılık ver” ilkesi ile hareket etmiştir.⁵³ Kadı Burhaneddin bu

⁴⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, 93.

⁴⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 308.

⁴⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 195-196.

⁴⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 182.

⁴⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 5479.

⁵⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 5481.

⁵¹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 5482.

⁵² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 187.

⁵³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 205.

konuda daha önce Şeyh Âdil'den icazet almıştır. Zira kaynakta şeyhin Kadı Burhaneddin'e Kılıç Arslan'ı öldürmesi yönünde telkinlerde bulunduğu aktarılmaktadır.⁵⁴ Nitekim Kadı Burhaneddin güçlü rakibi Kılıç Arslan'ı bir fırsatını bularak ortadan kaldırmıştır.⁵⁵ Kılıç Arslan'ı neden öldürdüğüne dair halk nezdinde kötü bir izlenim bırakmak istemeyen Kadı Burhaneddin, onu öldürme sebebini uzun uzun anlatmıştır.⁵⁶

Emirlik makamını elde ettikten sonra büyük emirlere, devlet erkânına, memleket âyanına iltifatlarda ve vaatlerde bulunarak onları mutlu etmiştir.⁵⁷ Hapiste bulunan veya başka bir sebepten ceza almış olan devlet adamlarını affetmiş, onlara hilâtlar vererek devletin çeşitli yerlerinde görevlendirmiştir.⁵⁸

Hata yapan devlet adamlarını cezalandırmaktan geri durmamıştır. Ayna Bey'i işlediği suçtan dolayı yanına çağırarak Kadı Burhaneddin, kendisinin ve adamlarının mallarına el konulmasını emrederek cezasını vermiştir.⁵⁹ İsyân eden emirlere karşı Kadı Burhaneddin'in tavrı genelde yumuşak olmuştur. Ağırbaşlı, soğukkanlı, iyi huylu, sabır ve tahammül seviyesi yüksek bir kişiliğe sahiptir.⁶⁰ Öyle ki kendisine suikast planı yapıp onu ortadan kaldırmak isteyenlere karşı bile hep affedici bir tutum içerisinde olmuştur. Kendisini ortadan kaldırma planları yapanların başında gelen Ahi Nevruz, Ali Paşa ve Mahmud Fic gibi isimlere makam ve mevki vermiş, çeşitli değerli hediyeler ile ödüllendirmiştir.⁶¹ Kadı Burhaneddin'in buradaki maksadı kendisine karşı harekete geçecek kişileri makam ve mevki vererek kendi yanında yer almalarını sağlamaktır. Ancak Kadı Burhaneddin bu tutumuyla onların ihanetine engel olamamış neticede onları idam ettirmiştir.⁶²

Kendisine karşı suçlar işlemiş olan Kör Bayezid'i cezalandırmak bir yana onu bağışlayarak Zara ve Todurga vilayetini ona dirlik olarak vermiştir.⁶³ Kadı Burhaneddin'in benimsemiş olduğu bir diğer siyasi politika düsturu ise "hilekâr bir adamla hileli tavla oynamak gerek" cümlesi olduğu görülmektedir.⁶⁴

3. Askere Karşı Tutumu

Bezm u Rezm'deki şu kayıt Kadı Burhaneddin'in askere karşı tutumunu oldukça net bir şekilde ortaya koymaktadır. "Şunu iyi bilmek gerekir ki, padişahın askerlerinin ve süvarilerinin gönlünü almak, adamlarının ve hizmetçilerinin kalbini kazanmak için ilgi ve sevgi dahil hiçbir şey cömertlik ve bağışın yerini tutamaz. Çünkü bağış öyle bir danedir ki kalp kuşları ancak onunla avlanır. Cömertlik öyle bir tuzaktır ki hür kimselerin beyni ancak onunla tutsak edilir".⁶⁵ Kadı Burhaneddin Ahmed, çağdaş kaynaklarda oldukça cömert ve eli açık bir kişilik olarak ifade edilmektedir. Nitekim İbni Arabşah onu "himmətli, cömert ve temiz kalpli" olarak nitelendirmektedir.⁶⁶

Orduya asker toplama, şehir ve kalelere yönetici atama noktasında da belirli bir prensibe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Düşmana ve tehditlere karşı "zayıf veya kuvvetli köylerden ve şehirlerden asker toplayıp onların kalplerini mal, mülk vererek kazanalım. Ordunun fertlerini birer birer tanıyıp, toplananların nicelik ve niteliklerini öğrenelim. Komutanlık için uygun olana emirlik rütbesi vererek kale ve vilayet teslim edelim. Kapı kullarından her birinin yeteneğine göre makam ve rütbe verelim"⁶⁷ ifade edilen şekilde önlemler almıştır.

Kadı Burhaneddin orduyu kendi yanına çekebilmek için çeşitli zamanlarda özellikle Amasya emiri Hacı Şadgeldi'ye karşı askerî hareketlerde bulunarak ganimet elde etmeyi amaçlamıştır. Emir Kılıç

⁵⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 204.

⁵⁵ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 210.

⁵⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 213.

⁵⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 218.

⁵⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 227-228.

⁵⁹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 237.

⁶⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 249.

⁶¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 255.

⁶² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 283.

⁶³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 269.

⁶⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 239.

⁶⁵ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 175.

⁶⁶ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 182.

⁶⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 181-82.

Arslan'a bir haberci göndererek; "mevsim kış, asker aç ve açık, eğer uygun görürseniz Hacı Şadgeldi'nin vilayetine gidip ganimet alarak askerleri memnun edeyim ve onları düzene sokayım, bir miktar da hazine için ayırayım" diye izin istemiştir.⁶⁸ İzin alan Kadı Burhaneddin yaklaşık bin kadar askerle Amasya sınırına ulaşmış bölgeyi yağmalayarak askere ganimet elde etmiştir. Bu durumun neticesi olarak ordunun ileri gelenleri ve genç askerler ona bağlanarak, onun yönetimini arzulamışlardır.⁶⁹ Bu hususta *Kutadgu Bilig*'de geçen bilgiler bir hükümdarın askerlerine karşı cömert olması ve mal dağıtarak askeri ve orduyu memnun etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

"Ey Bey, kılıç kullananı her vakit memnun et ve böylece kendin de daima sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme".⁷⁰

"Asker beyden memnun oldu mu, bey hangi memleketi isterse onu elinde bulur".⁷¹

Burhaneddin Ahmed'in askere ve orduya karşı bu tutumu Türk-İslam hükümdarlık anlayışını yansıttığını da göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kadı Burhaneddin'in asi askerlere tavrı oldukça sert olduğu görülmektedir. Burhaneddin Ahmed, Emir Ali'nin ölümden sonra kedisine muhalif olan bir grup askere karşı harekete geçmiştir. Amasya yakınlarında yakaladığı isyan eden askerlerin mallarını, hayvanlarını, develerini, atalarını ve yanlarında bulunan her şeylerine el koymuştur. Ele geçirdiği asi askerlerin mallarını da kendi askerlerine dağıtarak onların gönlünü hoş etmiştir.⁷²

Emirlik makamına oturduktan sonra dağılmış olan askerleri yanında toplamak için yanında yer alan askere altın, gümüş, at, elbise ve silah vererek kendisine biat ettirmiştir.⁷³ Kadı Burhaneddin, Moğol askerlerinden elde etmiş olduğu ganimetleri askerler arasında dağıtmıştır. Askerin maddi olarak durumunu ve moralini düzeltmiştir.⁷⁴

4. Ulemaya Karşı Tutumu

Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Kadı Burhaneddin ulema, şeyh, derviş gibi ricalin görüşlerine önem vermiş onları bazı konularda ziyaret etmiş, dinlemiş ve görüşlerini almıştır. Alimlere karşı saygıda kusur etmemiştir. Onlarla daime muhabbet içerisinde olmuştur. Hatta Pazartesi ve Cuma günlerini yalnızca alimlere ve hafızlara ayırmış, o günlerde şehir halkından kimseyi kabul etmemiştir.⁷⁵ Gençliğinde Şeyh Kutlu Şir, sonra Şeyh Ali Bey, Şeyh Adil ve Mevlâna Paşa ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştur.⁷⁶

Kadı Burhaneddin düşmanlarını öldürerek ortadan kaldırma konusunda kendi haklılığını ortaya koymak için Şeyh Kutlu Şir'in söylediği "senin kılıcın kınından çıkmış öyle durmakta, kim ona kendini vurursa ölür, senin onda ne suçun var" sözü kullanmaktadır.⁷⁷ Bu olay gösteriyor ki Burhaneddin Ahmed, katl ve öldürme konularında alimlerden fetva almıştır.

Kılıç Arslan'ın emirlik makamına geçmesinden sonra Kadı Burhaneddin Kayseri'ye dönmek için hareket ettiği sırada Sivas'ta bulunan Şeyh Adil'i ziyaret etmiş, şeyhi zaviyesinde bulamayınca şehrin dışında beklemiştir. Şehrin dışında beklediği sırada şeyhin bir adamı gelerek "şeyh size dua ediyor ve bir kurban istiyor" deyince Kadı Burhaneddin, adamlarından birine bir miktar altın vererek şeyhe ulaştırması için göndermiştir. Ayrıca şeyhin yanına gönderdiği adamına Şeyh Adil'in onun hakkında ne düşündüğünü eksiksiz olarak kendisine bildirmesi emrini de vermiştir. Şeyhin Burhaneddin Ahmed için "Onu bu seferden alı koyalım ve Emir Eratna'nın yerini ona verelim" şeklinde söylediği bir mektup getirilmiştir.⁷⁸

⁶⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 201.

⁶⁹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 201.

⁷⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2145.

⁷¹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 3033.

⁷² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 195.

⁷³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 218.

⁷⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 269.

⁷⁵ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 189.

⁷⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 276.

⁷⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 280.

⁷⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 188.

Şeyh Adil ile arasını iyi tutan Kadı Burhaneddin, Hacı Şadgeldi ile mücadelesinde onun düşüncelerinden ve öğütlerinden faydalanmıştır. Tokat'a hareket ederken Şeyh Adil'e güvendiği adamlarından birini göndermiş, duasını almak istediğini bildirmiştir. Ayrıca hareketin nasıl sonuçlanacağı konusunda düşüncesinin ne olduğunu da öğrenmek istemiştir. Şeyh Adil cevap olarak "bir işe teşebbüs edilmeyecek uygunsuz bir gün" demiş. Fakat ima yoluyla da "sana kimse engel olamayacak, gidebilirsin" demiştir.⁷⁹ Kadı Burhaneddin'in burada maksadı hiç şüphesiz arkasında manevi bir gücün varlığının olduğunu hissettirmesidir.

Kadı Burhaneddin'in Şeyh Adil ile hemen hemen her askeri hareketi öncesinde fikir alışverişinde bulunduğu görülmektedir. Yine Hacı Şadgeldi üzerine yaptığı bir askerî hareket öncesinde istişare ettiği anlaşılmaktadır. Kadı Burhaneddin'in Hacı Şadgeldi'yi öldürmesinden sonra Şeyh Adil, Kadı Burhaneddin'in Hacı Şadgeldi'yi öldürmesi ile alakalı "kibir; orduyu yenmişti. Melik Ahmed saldırıp, kibrin askerini yendi ve kibri öldürdü" ifadelerini kullanmıştır.⁸⁰

Şeyh Adil'in ölümünden sonra Kadı Burhaneddin, Mevlâna Paşa adında bir alim ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Kaynak "Şeyh Adil'in ölümünden sonra Kadı Burhaneddin bir rehber beklerken, insanlar ve dünyadaki bütün yaratıklarla ilişkisini kesmiş, hiç kimseyle arkadaşlık etmeyen Mevlâna Paşa, kendiliğinden gelip onunla dostluğa başladı" şeklinde durumu ifade etmektedir.⁸¹

Kadı Burhaneddin Ahmed'in ulemanın düşüncesine verdiği önemin anlaşılması bakımından Şeyh Nureddin'in isteği üzerine Amasya Emiri Ahmed ile olan savaşı sonlandırması örnek gösterilebilir. Amasya Emiri sulh için dönemin önemli şeyhlerinden ve Dânişmendiye Vilayeti'nin yöneticisi Şeyh Nusret'in oğlunu aracı yapmıştır.⁸² Şeyh Nureddin'in çabaları neticesinde bir anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma için Kadı Burhaneddin, Emir Ahmed'in Taceddin ile olan ittifakına son vermesi şartını ortaya koymuştur. Bu şart Emir Ahmed tarafından da kabul edilerek anlaşma sağlanmıştır.⁸³

Zamanın önemli alimlerini elçilik görevlerinde kullanmıştır. Devrin hatırı sayılan alimlerinden olan Şeyh Yar Ali'yi Taceddin oğulları ile Hacı Emir oğulları arasında çıkan bir anlaşmazlığın sulh yolu ile çözülmesi için elçi olarak görevlendirmiştir.⁸⁴

Kadı Burhaneddin'in zaman zaman ilim meclisleri topladığı, günlerce alimler ile münazaralar yaptığı bilinmektedir.⁸⁵ İlmî eserlerin yayılması, akli ve nakli bilgilerin ortaya konulması konusunda meclisler kurmuştur.⁸⁶ Hükümdarın alimler ile iyi ilişkiler kurması gerektiği Türk yönetim anlayışı geleneğinde bulunmaktadır. Bu hususta *Kutadgu Bilig*'de kayıtların bazıları şöyledir:

"İki türlü insan vardır. Biri bey, biri âlimdir. Bunlar insanların başıdır."⁸⁷

"Alimler ilmi halkın yolunu aydınlatır."⁸⁸

"Alimler insanı devlet ve kut'a kavuştururlar."⁸⁹

"Onlara (alimlere) izzet ve ikramda bulun, ne derlerse yap. Şeriat yolunu tut, hükümlerine itiraz etme ve önlerinde hürmetle eğil."⁹⁰

5. Emir Eratna'nın Varislerine Karşı Tutumu

Kadı Burhaneddin, Eratna Devleti'nde bir devlet adamıyken kendi çabaları sonucunda bu devletin bakiyesi üzerine kendi adıyla anılacak bir devlet vücuda getirmiştir. Yönetimi ele geçirme sürecinde ve hükümdar olduktan sonra Emir Eratna'nın varislerine karşı genel olarak yumuşak bir tutum göstermiş,

⁷⁹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 238.

⁸⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 246.

⁸¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 277.

⁸² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 312.

⁸³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 312.

⁸⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 235.

⁸⁵ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 189.

⁸⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 412.

⁸⁷ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 265.

⁸⁸ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 4341.

⁸⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 5551.

⁹⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 5552

onların haklarını dışarıya karşı savunmuştur. Ancak en son hükümdar olmak için onları kılıçla ortadan kaldırmaktan da çekinmemiştir.⁹¹

Eratna hükümdarı Emir Ali'nin ölümünden sonra (1380) diğer yönetici ve devlet adamları makam, mevki ve ganimet peşinde koşarken Kadı Burhaneddin ona karşı görevini yerine getirmiştir. Emir Ali, Amasya üzerine düzenlediği bir hareket sırasında veba salgınından ölmüştür. Emir Ali ölünce Kadı Burhaneddin onu Tokat'a getirmiş burada cenaze defin işlerini halletmiştir.⁹²

Emir Ali, bir tacirle Suriye'de mallarını satması için iş yapmaktaydı. Emir Ali ölünce bu tacir Emir Ali'ye ait olan malları geri getirmemiş, Suriye'ye yerleşmiştir. Kadı Burhaneddin, o malları geri alıp Emir Ali'nin varislerine vermek için büyük çaba sarf etmiş, Suriye'ye adamlarını göndermiştir. Suriye bölgesindeki idareciler Emir Ali'yi dolandıran bu tacirin aranıp bulunmasına izin vermemiştir. Borcun ödenmesini engellemişlerdir. Aradan bir müddet geçince Sivas'a Memlükler hükümdarı Berkuk'un tacirlerinden biri gelmiş, Kadı Burhaneddin'in emri üzerine Emir Ali'nin alacağı kadar onun malına el konularak Emir Ali'nin varislerine verilmiştir.⁹³ Bu hareketi Kadı Burhaneddin'in Emir Eratna'nın varislerinin haklarını koruma noktasında Memlükler ile arasını bozmayı bile göze aldığını göstermektedir.⁹⁴

Kadı Burhaneddin, emirlik görevine geldikten sonra Emir Ali'nin oğlunu divana çağırıyor, onu yanına oturarak sevgi ve şefkat gösteriyordu. İhtiyaç ve isteklerinin yerine getirilmesi konusunda azami gayret göstermiştir.⁹⁵

Hükümdarlığı boyunca bir başka meziyeti de yanına gelen hemen hemen herkese iyilik ve fetih vaat etmesi olmuştur.⁹⁶ Nitekim Türk tarihine bakıldığı zaman da Türk hükümdarların asli görevleri arasında iyilik ve hasenat ilk sıralarda bulunmaktadır. Bu doğrultuda *Kutadgu Bilig*'de şu şekilde kayıtlar bulunmaktadır.

“Eğer halkı idare edecek duruma gelirsen, işle ve sözle her vakit iyilik et.”⁹⁷

“Biri iyi idi, onu övdüler. Biri ise kötü idi, ona sövdüler.”⁹⁸

“Bak, insan iyi adı ile alkışlanır. Adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır.”⁹⁹

Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*'de iyilik hususunda şunları ifade etmektedir:

Kanallar açmak, belli başlı ırmaklara yataklar kazmak, büyük sulardan geçiş için köprüler yapmak, köyleri ve tarım alanlarını mamur kılmak, surlar inşa etmek, yeni şehirler kurmak gibi cihanın imarı ile ilgili şeyler yapısın; güzel oturulacak yerler vücuda getirsin, ana yollar üzerine ribâtlar, ilim talipleri için

⁹¹ Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, 61; Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)* (Ankara: TTK. Yayınları, 1994), 140.

⁹² 782 (1380) tarihinde Eratnalılar hükümdarı Emir Ali, veziri Kadı Burhaneddin'in de teşviki ile Amasya emiri Hacı Şadgeldi üzerine hareket etmiştir. Ancak bölgede veba salgını olmasından dolayı Emir Ali, Amasya'ya gitmeyi biraz ertelemiş ve Artukâbâd'a gelmiştir. Artukâbâd'da bir müddet kaldıktan sonra Şeyh Nusred yolu ile Amasya'ya biraz daha yakın bir bölge olan Kazâbâd'a geçmiştir. Dikkatli olunmasına rağmen Emir Ali, bir süredir bölgede var olan vebaya (taun) yakalanmıştır. Ali Bey'in durumunun ağırlaştığını gören Kadı Burhaneddin, Seyyidi Hüsam'a Emir Ali'nin sağlığının kötüye gittiğini, ölümünün yaklaştığını söylemiştir. Nitekim çok zaman geçmeden de Emir Ali ölmüştür (Ağustos 1380). Kadı Burhaneddin, Emir Ali'nin ölümünü askerlerden saklamayı ve cesedi Tokat'a götürmenin uygun olacağını söylemiştir. Zira düşmanın kendilerine çok yakın olduğunu, Tokat'a varınca ölüm haberini verip orada bir cenaze merasimi yapmanın yerinde olacağını belirtmiştir. Fakat Seyyidi Hüsam, bunu kabul etmeyerek Emir Ali'nin öldüğünü askerlere haber vermiştir. Bu durum üzerine orduda kargaşa çıkmış, hükümdarın hazinesi yağmalanmıştır. Kadı Burhaneddin, uğraşlar sonucunda çok geçmeden duruma hâkim olmuştur. Cenazeyi ve orduyu yanına alan Kadı Burhaneddin Tokat'a hareket etmiştir. Burada yapılan törenin ardından Emir Ali Kayseri'ye gönderilerek dedesi Emir Eratna'nın mezarının da bulunduğu Köşk Medrese hankahına defnedilmiştir. Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 179, 180; Uzunçarşılı, “Eratna Devleti”, 183; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 68. Uzunçarşılı, “Eratna Devleti”, 297; Mehmet Çayırdağ, “Son Eratnalı Sultanı II. Mehmed Bey'in Mezar Taşı”, *Belleten*, C. LXXIII/S. 266, Ankara 2009, 111.

⁹³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 332.

⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 332.

⁹⁵ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 219.

⁹⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 221.

⁹⁷ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 230.

⁹⁸ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 242.

⁹⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 246.

medreseler yapılmasını emretsin; ta ki, adı daima kalsın; bu işlerin sevabı öteki dünyada onu bulsun, reâyâ daima hayır dualar etsin.”¹⁰⁰

6. Halka Karşı Tutumu

Burhaneddin Ahmed, Kayseri kadısı olduktan sonra bölgede düzeni sağlamaya çalışmış, bu konuda birtakım faaliyetler içerisinde olmuştur. Zorbalar ve talancılar tarafından gasp edilen mescitler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, köprüler, bimarhaneler, vakıfların ve sebillerin gelirleri onların elinden geri alınıp hak sahiplerine iade edilmiştir.¹⁰¹ Hak ve hukuk çerçevesinde hareket etmiş adaletli bir yönetim uygulamıştır. Kadılığa ve şer’i kanunlara büyük ölçüde riayet etmiş, şahitlik yapacak kişilerin şartlarını yerine getirmesini sağlamış, mahkemeleri düzene koymuş, borçluların borçlarını ödemelerinde onlara kolaylık sağlamış, anlaşmazlıkları ortadan kaldırmış, yetimlerin ve devletin malını korumak için titizlik göstermiş, miras paylaşımlarında hakka riayet etmiştir.¹⁰² Kadılık görevine geleli daha bir yıl olalı halk rahat ve huzura kavuşmuştur.¹⁰³ Kadı Burhaneddin Ahmed, halka yakın olmak için gayret sarf etmiş, halka hoşgörü ile yaklaşmıştır.¹⁰⁴ Kadı Burhaneddin, vezirlik makamına geldikten sonra 780 (1378) ilk olarak karışıklık ve asayişsizlik ortamında durumu kötüleşen ve fakirleşen halkın içtimai vaziyetini düzeltmek için çaba göstermiştir.¹⁰⁵

SONUÇ

Kadı Burhaneddin Ahmed karakteristik özellikleri itibarıyla bir Türk hükümdardır. Bunun neticesi itibarıyla devlet yönetim anlayışında bu özelliğinin yansımaları etkin bir şekilde görülmektedir. Burhaneddin Ahmed, devlet yönetim anlayışında Türk-İslâm töre ve geleneklerini benimsemiştir. Bu minvalde devleti yönetirken mezkûr ilkelere oldukça dikkat etmeye çalışmıştır. Bir Türk yöneticinin halka, askere, hanedan üyelerine, ulemaya karşı nasıl davranması gerekiyorsa o şekilde davranmaya riayet etmiştir. Ülkede adalet ve asayişin en önemli husus olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Askere karşı görev ve sorumluluklarını tam anlamıyla yerine getirerek askeri yanına çekmeyi başarmıştır. Halka karşı cömert, şefkatli ve adaletle davranmış, alime, saygı duyan alimin sözüne ve düşüncesine ehemmiyet veren bir hükümdar olmuş, asker ve ordunun önünde cesur ve silahşor bir komutan gibi davranmış, devlet adamları ve erkanı arasında dengeli bir siyaset ile devlet işlerini idare eden bir siyasetçi görüntüsü vermiştir. Kadı Burhaneddin Ahmed, bütün bu özellikleri ile Türk-İslâm devlet ve hükümdar geleneğini şahsında devlet yönetimine yansıtmış, adaletli, hakkaniyetli, ihtiyatlı bir hükümdar olarak kendi adının verildiği Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti’ni kurmuş ve Orta Anadolu’da tarihin belli bir sürecince hakimiyetini devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümdarlığın Hududları”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 71 (2020): 29-50.
- Arslan, Mahmut. *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İÜ. Edebiyat Fak. Basımevi, 1987.
- Aziz B. Erdeşir-İ Esterâbâdî. *Bezm u Rezm*. haz. Kilisli Muallim Rif’at, takdim: Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, İstanbul 1928; çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Bıçak, Ayhan. “Kutadgu Bilig’de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri”, *Yûsuf Hâs Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig*, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2016.
- Cantürk, Caner. “Kutadgu Bilig’de Türk Yönetim Felsefesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 137 (Nisan 2002):139-144.

¹⁰⁰ Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, 7.

¹⁰¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 89.

¹⁰² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 89.

¹⁰³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 90.

¹⁰⁴ İbni Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, 189.

¹⁰⁵ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 139.

- Çayırdağ, Mehmet. “Son Eratnalı Sultanı II. Mehmed Bey’in Mezar Taşı”, *Belleten*, C. LXXIII/S. 266, (2009): 109-114.
- Işın Demirkent, “Maarretünnu ‘mân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 274-276.
- Doğan, Nejat. “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-II”, *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2002): 77-99.
- Donuk, Abdulkadir. “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1981): 29-56.
- Güler, Ali. “Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 24, (Mart 1987): 16-22.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Eryavuz, Şebnem, “Hudâvend Hatun Kümbeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 284-285.
- Göde, Kemal. *Eratnalılar (1327-1381)*. Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Göksu, Erkan. *Kutadgu Bilig’e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Gömeç, S. Yağmur. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- İbn Bîbî, Nâsirüd-Dîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî er-Rugedi. *el-Evâmîrü’l’Alâ’iyye fi’l-Umûri’l’Alâ’iyye*. haz. Adnan Sadık Erzi. Ankara: 1956 (tıpkıbasım). çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İbni Arabşah. *Acâibu’l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.
- Kaymaz, Nejat. *Pervâne Mu’inü’d-dîn Süleyman*. Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970.
- Köprülü, M. Fuat, “Salur” *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1966, 136-138.
- Nizâmü’l-Mülk. *Siyâset-nâme*. haz. M. Altay Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi 1982.
- Özgüdenli, Osman G. *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Solmaz, Sefer, “Emineddin Mikail”, *Konya Ansiklopedisi*, C. 3, Konya 2012, 179-181.
- Sümer, Faruk, “Salur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 57-59.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Turan, İsmail. *Ortaçağ’da Tokat (XII.-XIV. Yüzyıllar)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, *Belleten*, C. XXXII/S. 126, (1968): 191-245.
- Yûsuf Hâs Hâcib. *Kutadgu Bilig I (Metin)*. haz. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: TDK Yayınları, 1947. *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. haz. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: TTK Yayınları, 1959.
- Yücel, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Yücel, Yaşar. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*. Ankara: AÜDTCF Basımevi, 1970.

Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları

University Prototypes in The Middle Ages: Sociological, Sociopolitical and Academic Structures of First Generation Universities

Seda DEMİR

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Seda DEMİR

Milli Eğitim Bakanlığı, Sakarya, Türkiye

ORCID: [0000-0002-3044-8530](https://orcid.org/0000-0002-3044-8530)
e-mail: serkoc_16@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 21.03.2023
Kabul/Accepted: 02.09.2023

Atf: Demir, Seda, “Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 467-483.

Citation: Demir, Seda, “University Prototypes in The Middle Ages: Sociological, Sociopolitical and Academic Structures of First Generation Universities”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 467-483.

Lisans/License:

Öz- İlk dönem üniversitelerinde beliren ‘nationes’ adlı oluşumlar öğrencilerin sosyal durumlarını sergileme ve diğer gruplara karşı korunması gereken hakları olması noktasında öğrenci federasyonlarının doğal ve zorunlu bir gruplaşma şeklinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Studiumdaki çeşitli menfaatlerini öğrenci lonca ve birliklerine karşı garanti altına almak gibi nedenlerle birlikte hareket etme amaçlı ortaya çıkan diğer oluşumlar, ustalar/hocalar tarafından açılan loncalardır. Bu durum beraberinde farklı sosyal etmenleri de getirmiş; loncalar da tıpkı “milletler” şeklinde gruplaşan toplumlar gibi var olmaya çalışmışlardır. Akademik anlamda yükseköğretimde okutulan derslerin içerik ve yapıları hala VIII. ve IX. yüzyılın etkisinden kurtulamamışken, studiumlarda çalışılan konu başlıklarında özellikle X. ve XI. yüzyıldan itibaren çeşitlenmeler ve *faculty* denilen bölümler kurulmaya başlamıştır. Takip eden yüzyıllarda ise öğrenci-devlet arası yaşanan çatışmalar bugün üniversite özerkliği kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çalışmada kronolojik sıralama tercih edilmiştir. Üniversitelerin ortaya çıkış sürecindeki olayların sosyal, akademik ve sosyo-politik hatta din boyutları yorumlanarak sunulmaya ve tüm bunların üniversitelerin özerkleşmelerine etkisi incelenmeye çalışılmıştır. İlgili Türkçe literatürde son dönemlerde Orta Çağ'da erken dönem üniversitelerin ortaya çıkış ve gelişimlerine yönelik az sayıda bulunan çalışmadan farklı olarak bu çalışma üniversitelerin ortaya çıkışına etki eden studiumların iç dinamiğine etki eden sosyal, politik ve akademik etmenlerin ortaya çıkışına odaklanarak üniversitelerin yapı ve organizasyonlarını ve bunlar içinde özerkleşmelerine etki eden olguları incelemektedir.

Anahtar Kelimeler- Üniversite Eğitiminin Tarihi ve Sosyal Temelleri, Üniversite Tarihi, Studium, Birinci Nesil Üniversiteler, Orta Çağ'da Yükseköğretim.

Abstract - The criterion of "nationality" that emerged in first generation universities caused guilds to appear as a natural and compulsory grouping in terms of students having the right to display their social stance and being protected against other groups. Likewise, for reasons such as guaranteeing various interests in studia against student guilds and unions, other formations of guilds were opened to act together by masters/teachers. This situation brought different social factors; guilds have tried to exist like societies grouped into "nations." While the content and structures of the courses taught in higher education in an academic sense could not have got eliminated the influence of the XIIIth and XIth centuries at the time, variations and departments called faculties started to determine the topics studied in the studiums, especially from the Xth and XIth centuries. In this study, chronological order was preferred as the methodology. The social, academic, socio-political, and religious dimensions of the events in the emergence process of universities were interpreted and their effects on the autonomy of universities were examined. In the relevant Turkish literature, there have been only a small number of studies on the emergence and development of early universities in the Middle Ages. This study focuses on the emergence of social, political, and academic factors affecting the internal dynamics in studiums that have resulted in the emergence of universities. The study also examines the structure and organization of the first universities in light of the phenomena which influenced their autonomy within themselves.

Keywords- Historical and Social Foundations of Higher Education, University History, Studium, First Generation Universities, Higher Education in Middle Ages.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

First-generation universities are quite different from the following generations in terms of their form of establishment, social structures, reflection on their academic and political connections, along with their social relations with the society they were in. For instance, especially the Universities of Bologna and Paris have been affected by various social, sociopolitical and academic factors in the process of their emergence as institutions or organizations, and under the influence of these factors, they have succeeded in laying the foundations of some human qualities close to modern day university culture. The federation formation and grouping tendencies that emerged within the universitatum, that is, studiums, which have conditions close to the concept of today's university, have expanded on the basis of nationalism which we call the 'nationes criterion'; this movement, which was initiated by the students, led to the emergence of formations such as the Latin universitas magistrorum et scholarum, including the teachers.

The criterion of "nationality" that emerged in the first generation universities caused the guilds to appear as natural and compulsory groupings in terms of students having rights to display their social stance and being protected against other groups. The word "university" in its clearest form, comes from the word *universitas* in the XIth-12th centuries from the name given to scholastic guilds grouped within studiums, meaning people acting together. In other words, the word descends from a student and

master/teacher partnership established within *studiums*. In addition to these definitions and their old meanings, faculties that emerged as institutions from the mid-XIIIth century on began to signify the structures and persons that organized the teaching of certain disciplinary groups- which are liberal arts, also known as social sciences, medicine, law, and theology. Masters, or in other words, lecturers and students in *studia*, had become members of faculties. These organizations, which emerged at the end of the XIIth century, deeply triggered the emergence of the intellectual and political environments in which the term Renaissance found a definition, and given their relationships with the Papacy, they were influential on the social and political base for the relations in between. As mentioned before, some prominent names had a great share in the shaping and sociopolitical formation of universities at the time. When sociological structures are examined, it can easily be seen that the "nationality" factor is quite effective in the grouping of students in first generation universities. Students formed a number of guilds distinguished by geographic principles, especially at the universities of Bologna, called *Universitas Citramontanorum* and *Universitas Ultramontanorum*, each was divided into nations. For example; among these groups Lombards, Tuscany, and Romans formed the trans-Alpine university while universities composed of Spanish, Gascon, a Provençal, Norman, and a diverse number of guilds of the English nations created the trans-Alpine university, signifying the students from the other side of the mountains. trans-Alpine universities were overwhelmingly ahead. At first, Art and Medicine students, who did not have their own organizations and were under the control of great laws, started to establish new universitas in the studium in the XIVth century. The tendencies of guilding and grouping that emerged within *universitatums*- universities in Latin, which have conditions close to today's university concept, expanded mostly on the basis of the nationality criterion. This movement, which was started by the students, including the masters, was highly effective until the Latin *universitas magistrorum et scholarium*, that is, the students and masters union, was established.

From the XIIth century, the formation of universities began to follow as Faculty of Law, Faculty of Theology, Faculty of Medicine and Faculty of Arts. The Faculty of Arts constituted the lower level of universities which can be defined as preparatory faculty before matriculating for others. At that level, Seven Liberal Arts were studied, and only the students achieving this faculty would continue their education at higher levels. This faculty has developed into today's philosophy or literature faculties by developing up until and through XVIIth and XVIIIth centuries. Theology, Law and Medicine Faculties constituted the main specialized faculties of universities. The faculty of theology was the most important faculty according to medieval thinking, and only those who studied seven liberal arts for eight years could begin their education in theology, which took another eight years of time. However, after this education, *Baccalaureus* (associate professor) degree would be obtained. After four years of associate professorship, one could become a *Magister* (professor). Law was taught in law faculties in line with the orders of the popes. In the Faculty of Medicine, education was carried out based on the theories of philosophers who were highly advanced in natural sciences at the time. In summary, while universitas was not yet institutionalized, it brought into existence the guilds and faculties by including serious population itself in time; there have been disagreements between masters and students regarding management. When necessary, teachers had to become guilds as a reaction to the social and political powers of the student guilds.

GİRİŞ

'Üniversite' sözcüğü en açık haliyle, XI. ve XII. yüzyıllarda, eğitim almak için birlikte bulunan topluluklar içinde yani *studiumlar* bünyesinde ortaya çıkmış gruplaşmalara işaret etmektedir. *Universitas*, Latince bir sözcük olup aynı amaçla bir araya gelen ve bir kurum oluşturan topluluklara verilen isimdir. Kullanımı bu bağlamda düşünülecek olursa, üniversite sözcüğü, *studiumlarda* öğrenci ve hoca federasyonları olarak ortaya çıkan ortaklıklara ithafen birlikte hareket eden kişi ve taraflar anlamı taşıyan *universitas* sözcüğüne ile doğrudan ilişkilidir. Bu tanımlamalara ek olarak, fakülte kavramı ise XIII. yüzyılın ortalarından itibaren kurumlar halinde belirmeye başlayan ve belirli disiplin gruplarının- sosyal bilimler olarak bilinen liberal sanatlar, tıp, hukuk ve de teoloji gibi- öğretimini organize eden yapı ve kişiler anlamında kullanılmaya başlamıştır. Hocalar ve *studiumdaki* öğrenciler fakültelerin üyesidir. *Studiumlarda* zaman içinde *universitas* terimi *universitas magistrorum* (hocalar federasyonu) veya *universitas magistrorum et alumium* (öğrenciler ve hocalar federasyonu) şekillerini de almıştır. XIV. yüzyılın sonlarında terim sivil veya dini otorite tarafından tanınan eğitimci ve akademisyenlerden oluşan ve kendini yöneten bir topluluk anlamına gelmeye başlamış, zamanla anlamı günümüzdeki kullanımına yaklaşmıştır.

Öğrencilerin gruplaşmaları ile ortaya çıkan bu oluşumların hangi terim ile ifade edilebileceği konusunda diğer yazarlarca tercih edilen kullanımlar incelendiğinde literatürde farklılıklar olduğu görülebilir. Örneğin, Anameriç ve Rukancı¹ terimin tercüme ve uygun ifade ile aktarımı için diğer çoğu çalışma gibi² "dernek ve lonca" ifadelerini, Çetinsaya³'nın ise lonca yerine federasyon kavramını tercih etmiştir. Çalışmada ise ilgili Türkçe çalışmaların kültürel bağlamına ve mevcut literatüre yakınlığı nedeniyle, "federasyon" ifadesinin yerine lonca kavramının kullanılması uygun görülmüştür.

Üniversite ve yükseköğretim tarihinde özellikle son yıllar ağırlıklı olmak üzere Orta Çağ'da yüksek öğretimin detaylarına yönelik çalışmaların sayısı kısıtlı olmakla birlikte, mevcut çalışmalar daha çok üniversitelerin ortaya çıkışından hemen önceki sürece ve yükseköğretimin Avrupa genelinde nasıl şekillendiğine odaklanmıştır. İlgili Türkçe literatürde üniversitelerin ilk örneklerinin çeşitli açılardan ele alındığı, üniversiteyi üniter bir birim, bir organizasyon olarak ortaya çıkaran olguların gerek beşerî ve siyasi gerekse akademik niteliklerini inceleyen çalışmaların sayısı sınırlıdır. Çalışma, bu bağlamda üniversite prototiplerini farklı açılardan ele alması ve üniversiteyi ortaya çıkaran iç dinamiklere odaklanması ile aynı dönemi üniversitelerin doğuşu ve gelişimi açısından inceleyen çalışmalardan farklıdır ve bu iç dinamiklerin üniversite özerkliğine evrilen geçmişine yönelik gelişimsel bilgiyle ilgili boşluğu doldurmaktadır.

1. Birinci Nesil Üniversiteler ve Sosyolojileri Üzerine

Bugün Avrupa tarihinde en eski üniversitelerin kökenleri araştırıldığında XII. yüzyıla ait bazı detaylara rastlanması mümkündür. İlk üniversitelerin kurucu metinleri mevcut olsa da bu metinler söz konusu kurumların tam olarak ne zaman bir üniversite kimliği taşımaya başladığını açıklamakta yetersiz kalabilir. Bu kurumların, bağlı oldukları ekolün mirası olarak çoğu zaman uzak ülkelerden buldukları yere taşınmış oldukları düşünülür. "Çoğu tarihçi Paris Üniversitesi'nin, Platon'un Atina'daki akademisinin Roma üzerinden Fransa'ya taşınmış bir formu olduğu görüşünde sabittir."⁴ Batı'da bugünkü niteliklerine en yakın üniversite, XI. yüzyılda Bologna'da kurulmuştur. Kilise Hukuku üzerine verdiği eğitim ve medeni hukuk alanında yoğunlaşan çok saygın bir okul olarak bilinmektedir. Bologna Üniversitesi'nden sonra 1150'de Fransa'da kurulan⁵ ve Kuzey Avrupa'da ortaya çıkan ilk üniversite ise

¹ Rukancı Fatih ve Hakan Anameriç, "Ortaçağda İlk Üniversiteler: Studium Generale." *Felsefe Dünyası*, S.39 (2004): 72-88.

² Namık K. Aras vd., *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi*. Cilt 2. (1861-1961). Ankara Türkiye Bilimler Akademisi, 2007, s. 7; Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 134; Ergun Türkcan, *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika*, Cilt V, (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), 270; Tansu Karabaş, "Rudolf Nissen ve Türk tıbbına katkıları," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Hacettepe Üniversitesi, 2020).

³ Gökhan Çetinsaya, *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası* (Ankara, 2014), 22.

⁴ Olaf Pedersen, *The First Universities: Studium Generale and The Origins Of University Education in Europe* (Cambridge University Press, Cambridge, 1997), 40.

⁵ Antalya, Ö. L. Tarihsel süreç içerisinde üniversite misyonlarının oluşumu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 2008, 25-40.

Paris Üniversitesi'dir. Bu üniversitenin, Kilise hukukunun yorumlanması ve teoloji öğretimiyle dikkatleri çekmiş olan İngiltere'deki Oxford Üniversitesi gibi diğer üniversitelere de model olduğu bilinmektedir.

Üniversitelerin gelişim süreçlerinin başından itibaren ismi en sık duyulan ve günümüz yükseköğretimine zemin hazırlayıp, örnek teşkil eden ilk uygulamalar bu iki üniversitenin çatısı altında cereyan etmiştir. Bu iki büyük üniversiteyi takiben açılan tüm üniversitelerin bu ikisinin biraz farklı versiyonları hatta aslına bire bir benzeyen taklitleri olduğu söylenmektedir. XII. Yüzyılın sonunda ortaya çıkan bu kuruluşlar özellikle de Rönesans'ın tanım bulduğu entelektüel ve siyasi ortamların su yüzüne çıkışını derinden etkilemiştir. Bu kurumlar Papalıkla olan ilişkilerinden dolayı sosyal ve siyasi tabanın yanı sıra dini tabanda da etkili olmuşlardır. Yüzyıllar sonra tekrar ön plana çıkacak olan Roma Hukuku çalışmalarının Bologna'da filizlenip Paris ve Latin Mahallesi gibi çevrelerde teolojik ve spekülatif hatta bazen hermenötik (yorum bilim) yani dini metodoloji açısından yorumlanmasına Paris Üniversitesi ön ayak olmuştur.

Üniversite federasyonlarıyla bilinen ve öğrenci üniversitesi olarak anılan Bologna Üniversitesi gelişimini nispeten erken tamamlamıştır. Hocaların üniversitesi olarak bilinen Paris Üniversitesi'ndeki gelişmeler ise büyük oranda Bologna'dan etkilenmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllar arasında entelektüel gelişim açısından üzerinde çalışılan akademik alan ve konularda çeşitlenmeler olmuştur. "Rashdall'a göre XII. yüzyılda, Orta Çağ'da ortaya çıkan eğitim kurumları sayesinde entelektüel aktivitenin en heybetli günleri yaşanmıştır. Ancak sonraki üç yüzyıl içinde üniversitelerin akademik anlamda beslenecekleri ve Batı Hristiyanlığının henüz tanıklık etmemiş olduğu çalışmalar ortaya çıkacaktır.⁶ XIII. yüzyılda ise üniversite öğretim programlarında edebiyat ve edebi eserlerin yoğunluğu dikkat çekecektir.

Bazı akademisyenler ve öğretimdeki başarısı ile diğerlerinin önüne geçen bazı bölümler, dönem üniversitelerinin akademik ve sosyo-politik şekillenmesinde diğerlerine göre daha etkili olmuşlardır. "Henüz XI. ve XII. yüzyılın başlarında, Salerno, Bologna ve Paris gibi *studium*lar kendi kendini yetiştiren ve ismini oldukça geniş alanlara duyuran hocalarla meşhur olmuştur. Örneğin, medeni hukukun ilk otoriter ismi kabul edilen Irnerius (öl. 1125), Bologna'da ders vermeye ve öğrencileri etrafında toplamaya başlamıştır. Tıp, Salerno'da bu yüzyıldan kısa bir süre önce halka açık bir şekilde öğretilmiştir. Aynı zamanda, felsefi eğitime yoğunlaşan Paris'te teolojik sorgulama yöntemi ve rahiplik kavramı farklı bir yaklaşımla çalışılmıştır."⁷ Bologna ve Padova gibi öğrenci üniversiteleri olarak anılan üniversitelerde, hocaların işe alınması, söz konusu üniversitenin öğrencilerinden oluşan kurulların hazırladığı yıllık sözleşmeler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu durum öğrencilerin ve federasyonlarının üniversite yönetiminde ne kadar etkili ve söz sahibi olduğunu gösterir niteliktedir. Başlangıçta yalnızca ders anlatımı, sınav yapma ve mezuniyet belgesi verme yetkilerine sahip olan hocalar ise kendi federasyonlarını kurmakta gecikmemişlerdir. Bu dönemde Bologna ve Padova Üniversiteleri gibi *nationes* kriterine göre kurulmuş üniversitelerin yanı sıra, Salerno'daki Tıp okulunda da olduğu gibi öğretilen konu ve çalışma alanı kriterine göre ortaya çıkmış öğrenci üniversiteleri de mevcuttur.

Dolayısı ile Bologna ve Paris gibi üniversiteler sadece kurumsal teşkilatları ile değil aynı zamanda sosyal iç oluşumları ile de sonraki nesillerden farklıdır. Bologna Üniversitesi hukuk eğitimi, Paris Üniversitesi ise dini metodoloji ile ön plana çıkan prototiplerdir.

2. *Studium, Studium Generale ve Universitas* Bağlamında "Nationes" Kavramı

XIII. Yüzyıla kadar bugünkü anlam ve işlevlerine yakın şekliyle bir üniversitenin veya benzer bir yüksek öğretim kurumunun varlığından söz etmek zordur. Orta Çağ'da üniversitelerin ortaya çıkışının öncesinde Avrupa şehirlerinde kilise, katedral ve manastır okulları ile özel hocaların belirli gruplara ders verdiği "*studium generale*" olarak anılan merkezler vardı.⁸ Bologna'daki *studium generale*den ortaya çıkan üniversiteler veya federasyonlar yabancı öğrencilerin federasyonlarıydı. İtalya Yarımadası'nda o

⁶ Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in The Middle Ages* (Oxford: Clarendon Press, 1985), 61.

⁷ Simon Somerville Laurie, *The Rise and Early Constitution of Universities: With a Survey of Medieval Education* (New York: D. Appleton and Company, 1887), 109.

⁸ Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*. The Observatory in Islam. *Dil-tarih Coğrafya Fakültesi Yay.*, Ankara, 1964, s. 39.

dönem yaşanan siyasi birlik eksikliği, İtalyan üniversitelerinin tıpkı federasyonlar örneğinde olduğu gibi kendilerine has ve o dönem için alışılmadık yönetim şekilleri geliştirmesine zemin hazırlamıştır. İtalyan şehir devletindeki ünlü bir *studium*, yabancı öğrencilerin büyük bir kısmının ilgilisi çekmiş ve sahip olduğu öğrenci nüfusu ile dikkatleri üzerine toplamıştır. “Bu *studium*daki yabancı öğrencilerin ne medeni ne de siyasi hakları vardı. Onlar, bağlı yaşadıkları hükümet tarafından hakları fazla önemsenmeyen kişilerdi. Güçlerini sayılarının çokluğundan ve şehirdeki varlıklarının şehrin refahının üzerindeki maddi etkisinden alıyorlardı.”⁹ Bu grupların sayısı giderek artıyordu ve krallık açısından kendilerini rahat hissetmedikleri için kişisel ve grup haklarını korumak adına bir organizasyonun kurulması gerektiği açıktı.

Paris'teki *studium*da akademik çalışmalar teolojik temelli ilerlemekteydi. Bu teolojik kontrol, öğrencilerin yönetim şeklinde de oldukça belirgin şekilde hissediliyordu.

“1079 yılında Papa VII. Gregory (ö. 1085), piskoposların kontrolünde ruhban sınıfını eğitmek amacıyla katedral okullarının kurulması için bir emir yayınlamıştı. Bu okullar, Paris ve Orléans gibi geliri ve refah seviyesi yüksek kentlerde kurulduğu için kısıtlı da olsa eski manastır okullarından daha iyi gelişme olanağına sahipti. 1079-1142 yılları arasında Seine Nehri'nin kıyısında bir katedral okulunda eğitimlik yapan Petrus Abaelardus'un, Paris'in en iyi hocası kabul edildiği, onun ünü ve popülaritesinin diğer öğretim elemanlarını da Paris'e çektiği bilinmektedir.¹⁰ Paris Üniversitesi'nin akademik gelişiminin alt yapısında bu okulların payının büyük olduğu kabul edilmektedir.

“Fransa'da okulların üzerindeki dini kontrol İtalya'dakilerden fazladır. Bu durum yüksek akademik çalışmaların Paris'te neden olduğu teolojik ve felsefi çizgiyi açıklamaya yardımcı olabilir. “Notre Dame manastır okulları ve nehrin sol yakasında bulunan St. Genevieve'deki kolej kilisesi gibi okullar, Petrus Abaelardus'un buralarda ders vermesiyle Avrupa'nın en eski Frank hanedanlarından olan Capetianların başkenti Paris'teki bu yeni oluşumdan prestij elde etmişti. Abaelardus, kibarlığı ve kişiliğinin büyümesi sayesinde görülmemiş sayıda öğrenciyi etrafına toplamayı başarmıştır. Abaelardus'un hocası Fransız teolog ve düşünür Champeaux'lu William, Abaelardus ile yaşadığı ihtilaftan dolayı ortadan kaybolduğu için Abaelardus kendi kendisini mezun eden ilk eğitmenidir.”¹¹ Başka bir deyişle, kendi mezuniyet derecesi yani belgesini kendi hazırlayacak kadar ehil olduğunu ispatlamıştır. Abaelard, Paris'te bilimsel sorgulama yönteminin, teolojik soruları entelektüel yorumlamanın ve skolastik felsefede özgün bir tutumun tanıtılmasına öncülük etmiştir.

“Orta İtalya'daki XII. yüzyıldan kalma Rönesans'ın karakteristik özelliği Roma Hukuku üzerindeki yoğun çalışmalarıdır. 1116-1140 yılları arasında Bologna'da ders veren ve oradaki İtalyan hukuku *studium*unun diğerlerine göre ön plana çıkmasında büyük ve önemli pay sahibi olan akademisyen ise yukarıda bahsedildiği gibi Imerius'dur.”¹² Abaelardus'ın ardından ise Paris Üniversitesi, felsefe ve teolojinin önde gelen okulu haline gelmiştir. Özellikle Bologna *studium*unun tarihi, üniversitenin yapısı ile ilgili olarak, bir zamanlar tekeli bir öğrenci birliği veya federasyon olduğunu ve bu federasyonun üyelerinin korunması için bir örgüt gibi hareket ettiğini göstermektedir. Bologna'da, akademik yapının baskınlığı ve yerli olmayıp başka yerlerden gelen öğrenciler ile yerel halk arasındaki çatışma, öğrencilerin eline şaşırtıcı bir yönetim erkinin geçmesine neden olmuştur. Öğrenciler, seçtikleri temsilciler ve konsey üyeleri aracılığıyla düzenledikleri büyük toplantılar veya federasyon üyeleriyle birlikte başlattıkları girişimler sayesinde üniversite yönetiminde söz sahibi olmayı başarmışlardır. “Bu yönetim şekli Bologna'ya özgüdür. Ancak başka yerlerde, özellikle de ortaya çıkmasının uzun zaman aldığı Padova'da ve XV. yüzyıl Fransız eyaletleri ile İspanyol vakıflarının bazılarında da taklit edilmiştir.”¹³ Bu iki kurum, Bologna ve Paris, sadece organizasyonda değil, aynı zamanda hukuk, teoloji ve felsefe çalışmalarıyla da diğer tüm Orta Çağ üniversiteleri için birer model ve prototip oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, Abaelardus ve Imerius'un katkılarının sağladığı etki belirgin olmuş ve

⁹ Robert Sangster Rait, *The universities of Aberdeen: A history* (J. G. Bisset, 1895), 13.

¹⁰ Michael H. Harris, *History of Libraries in The Western World* (New Jersey, Metuchen, 1995), 108.

¹¹ Ellen Perry Pride, "The Origin and Growth of the Medieval Universities", *The Social Studies* 35, S. 2 (1944).

¹² Micheal Haren, *Medieval thought: The Western Intellectual Tradition From Antiquity to The Thirteenth Century* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, 1992), 138.

¹³ Micheal Haren, *Medieval Thought: The Western*, 138.

uzun süre devam etmiştir. Özellikle Innerius bu dönemden itibaren Roma Hukukunu hitabetten ayıran ve uzmanlık alanına dönüştüren hukuk profesörü olarak tanınmıştır.

Studium generale ifadesi aslında *universitas*ların doğuşunda kilit terimlerdenidir. Adından da anlaşılacağı gibi “*generale*” sözcüğünün işaret ettiği anlam bu türden *studium*ların Avrupa’nın hemen her bölgesinden öğrenci kabul etmiş olmasıdır. Bu anlamda hem uluslararası hem de ücretli üniversiteler olarak ele alınmaları mümkün olabilir. Öğrencileri çeken ve bu kurumları *generale* sözcüğünün kapsamına uygun hale getiren şey yukarıda bahsi geçen hocaların ehil öğretimleri ve alanlarına duyulan dönemsel gereksinimin büyüklüğüdür. Avrupa’nın birçok şehirden çeşitli konularda eğitim almak isteyen çok sayıda öğrenci aynı zamanda mobil özellikleri de olan *studium generale*lerde toplanmıştır. İlk dönemlerde çoğunun eğitim aldıkları mekanlar kadar ders zamanları da sınırlı ve belirgin olmamıştır. Zamanla hocalardan nispeten başarılı ve ön planda olanlar öğrenciler tarafından daha fazla talep görmeye başlamış ve zamanla öğrenciler ve hocalar önderliğinde federasyon benzeri örgütlenmeler ortaya çıkmıştır.

*Studium generale*ler belirli bir müfredat ya da ders programına göre eğitim vermemiştirlerdir. Öğrencilerin hocaları istedikleri zaman dinledikleri bu oluşumlarda, benzer konularda eğitim veren hocalar bir araya gelerek örgütlenmeye başlamış ve bu kurumlar Papa dışında dönemin hükümdarları tarafından da siyasi ve maddi destek görerek kurumsallaşma aşamasına geçmiştirlerdir.¹⁴ Bologna, Padova veya Montpellier gibi şehirlerde, bütün üniversitelerin tek bir disipline ayrılmış olduğu yerlerde fakülte kavramı meşru olmamıştır. Ancak fakülteler kendi tüzüklerine sahip, kendi konsey ve yönetimlerini organize eden, dekanlarını kendileri seçen, üniversite bünyesindeki temel ve özerk birimler olma niteliği taşımışlardır. Fakültelerin öğrenci kabul etme şekilleri, özel amaçları ve öncelikli çıkarları aynı değildir ve bu nedenle bu yapılar içinde sosyal ilişkilerin genellikle gergin olduğu ifade edilmektedir. Her fakülte eğitim alanına ve uğraşına uygun gündeme sahip olduğu için *studium*un geri kalanındaki öğrencilerle paralel olmayan istek, fikir ve tavırların ortaya çıkmış olması yüksek ihtimaldir. Bologna’da hukuk okumak için gelenlerin çoğunun üniversite öğrencisi yaşlarında olmayan varlıklı din adamları, avukatlar ve maddi durumu iyi olan diğer meslek gruplarına ait yetişkin kişiler olduğu bilinmektedir.¹⁵ Federasyonların kurulması Roma Hukuku hükümlerine de uygundur. Din adamlarının imtiyazları ve dokunulmazlıkları vardır. Bu imtiyazlar ve öğrenci grupları arasında statü ve altyapı farkından kaynaklanan görüşler yabancı öğrencilerin kendi yasalarına sahip olma isteğini ortaya çıkarmıştır. “Bu şekilde toplumun içinden büyük bir kesimin sahip olduğu imtiyaz ve haklar açısından toplumdaki ayrılmaları tehdidi, bir kenti muhtemel karmaşaya elverişli bir ortam haline getirmeye başlamıştır. Ortak çıkarlarla bir arada tutulan ve bağlılık yeminleriyle korunan federasyonların veya toplulukların büyümesi, XII. ve XIII. yüzyıl Avrupa tarihinin belirgin özelliklerinden biridir. Dolayısıyla, Bologna öğrencileri, üniversitelerini kurdukları zaman sıra dışı bir adım atmamışlardır.”¹⁶

Bologna’daki okullar, 1155 yılında Alman İmparator I. Frederick Barbarossa’nın öğrencileri koruma altına alması ve öğrencilerin sadece kendi hocaları ya da Bologna piskoposu tarafından yargılanabileceğini belirten emri sayesinde gelişmiştir.¹⁷ “Bologna’da hukuk eğitimi veren hocalar federasyonu, öğrenci yönetimi altındaki üniversitelerin yükselişinden rahatsızlık duymuştur. Onlar, Paris’te olduğu gibi rektörleri doktorların seçmeleri gerektiğini düşünmektedirler ve onlara göre eğitim alanlar ticaret yapmamalıdır, öğrenciler bilim öğrenen ve bilimle uğraşan kişiler olmalıdır. Kendi yöneticilerini seçme konusunda sahip olabilecekleri haklar ancak tabakhane çalışan çırakların üstlerini seçme hakkına sahip olduğu kadar olmalıdır.”¹⁸

Bununla birlikte, üniversiteler tarihinde oldukça eski bir oluşum olmak üzere, üniversite topluluklarının tanımları ve altyapıları ne olursa olsun genellikle belli sayıda gruplara da bölünmüş olduklarını belirtmek gerekmektedir. Pek çok üniversitede öğrenciler coğrafi köken kriteri açısından *nationes* faktörüne göre gruplara ayrılmışlardır. “Bu şekilde, Bologna’da yirmi kadar aktif öğrenci birliği mevcuttu. Bunlardan on tanesi Orleans’ta, dört tanesi Paris’te ve bir diğer dört tanesi de Kutsal Roma

¹⁴ Henry Johnson, “Are Our Universities Schools?”, *Harvard Educational Review*, 2/35, (1965):120-121.

¹⁵ Rait, *The Universities of ...*, s.13.

¹⁶ Rait, *The Universities of ...*, s. 13.

¹⁷ Jacques Verger, “Patterns,” içinde *A History of the University in Europe: Volume 1 Universities in the Middle Ages*, ed. Hilde de Ridder-Symoens (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 48.

¹⁸ Rait, *The Universities of ...*, s. 17.

İmparatorluğu'nun büyük üniversitelerinde ve Doğu Avrupa'nın bazı şehirleri ile (Prag, Viyana, Leipzig, Louvain vb.) Salamanca (İspanya)'da bulunuyordu.¹⁹ Bologna'dan bir grup öğrenci, 1158'de Frederick Barbarossa'dan birtakım hak ve ayrıcalıklar talep etmiş ve bu haklar için geçerli sebepleri olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁰

Transmontane ifadesi o *studiumun* dağ aşırı bölgelerden başka bir tabir ile İtalya dışından, Alplerin ötesinden gelen öğrencileri kabul ettiği anlamına geliyordu. İşte dışarıdan gelen bu grup, oda kiralarının yüksekliğinden dolayı ev sahiplerine karşı şehri topluca terk etme tehdidiyle- ki bu kasaba halkı için ciddi bir gelir kaybına işaret edecekti- kendilerini kullandırmamak için tepki göstermişlerdir. Hali hazırda bir bina veya mekân gibi akademik etkinlik alanları olmadığı için şehri terk edebilme erklerini gayet tabi kullanacaklarını öne sürmüşlerdir. Öğrenci grupları ve federasyonları bu şekilde kira oranlarını ve kitap fiyatlarını temsilcileri üzerinden baskı yoluyla sabit tutmayı başardılar.²¹ Bu durum federasyonların ne kadar etkili sosyal/beşerî oluşumlar olduğu ve üniversitenin özerkleşme yolunda attığı adımların ne kadar hissedilir olduğunu gösteren somut bir örnek olarak kabul edilebilir.

Hocaların çoğu ise Bologna vatandaşıdır ve yabancı öğrenci toplulukları ile olan mücadelelerinde devletin onlara yardım etmesini beklemişlerdir. Ancak göç tehdidi, ibreleri öğrencilere çevirmiş ve zaman zaman öğrenci göçleri gerçekleştirmiştir. “Üniversite hocaları aldıkları ücretlerle hayatlarını idame ettiriyorlardı; onlar Bologna'da arpalık talep etmeyen, eşleri ve çocukları olmayan laik kişilerdi. Zaman geçtikçe ve işlerinde sınırlı sayıda kişi profesör olduğunda, hocalara ilk önce öğrenci federasyonları tarafından, sonra bu federasyonları rahatsız etmekten korkan şehir yöneticileri tarafından gelir sağlanmıştır. Böylece hocalar büyük ölçüde üniversitelerin kontrolü altına girmişlerdir.”²² Bu konuda Haskins, öğrencilerin üniversitesi olan Bologna mensuplarının hocalara uyguladıkları yaptırımlardan şu şekilde söz etmektedir:

“Okuduğumuz en eski anlaşmalardan birinde (1317) bir profesörün izin almadan şehirden tek bir günlüğüne dahi ayrılmayacağı, ayrılmak isterse de geri dönüşünü garantilemek adına bir teminat ücreti vermesi gerektiği yer almaktadır. Eğer herhangi bir dersinde öğrenci sayısı beşin altına düşerse o profesör tıpkı o gün yokmuş gibi cezalandırılacak veya ücretinden menedilecektir kaldı ki öğrenci sayısı beşin altına düşerse bahsi geçen kişi zaten zayıf bir hocadır. Okuttuğu eserde veya kitapta tek bir bölümü atlama, zor konuyu sona bırakma hakkı yoktur. Her dönemde söz konusu tezi sistematik bir tabana yayarak anlatmak durumundadır. Kimse tüm yılı giriş ve bibliyografya kısımları ile harcayamaz.”²³

Konuyla alakalı başka bir bilgiyi ise Haskins, bir diğer çalışmasında şöyle sunmaktadır: “Profesörlere karşı öğrencilerin silahları boykottu, ayrıca profesörlerin maaşlarının öğrencilerin öğrenim ücreti ile ödendiği durumlarda bazen profesörlere bazı cezalar verildiği de oluyordu. Profesörler öğretimi mümkün olduğu kadar muntazam sunmaya ve etkili düzenlemeye mecbur bırakılıyorlardı.”²⁴

Paris Üniversitesi o dönem yapısal olarak üniversitelerin ilk özerkleşme girişimlerini bünyesinde barındırmasıyla dikkati çekmektedir. Bu üniversitede öğrenciler ve öğretim üyelerinin birlikte örgütlendikleri bir yapı söz konusuydu. Öğrenci egemenliğinin ağır bastığı Bologna Üniversitesi'nin tersine öğretim üyelerinin belirgin bir ağırlığının olduğu Paris Üniversitesi, piskoposluktan bağımsızlaşma yönünde önemli başarılar kazanmıştı. “Oxford Üniversitesi, 1115 yılında 60 ila 100 öğrencinin bir araya gelmesiyle St. Frideswide Manastırı'nın Augustinian mezhebi kilise yasalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu üniversite 1163 yılına kadar bir *studium generale* olarak nitelendirilmemiş ve Paris'te Kral I. Henry'e (ö. 1060) ve sarayına yakınlığı ile dikkati çekmiştir. 1150'ye doğru Paris'teki din okulları üniversite konumuna gelmişler ve Paris'teki okullarda eğitim görmüş olan bir grup İngiliz öğrenci, 1167 yılında buradan ayrılarak Oxford Üniversitesi'nin şekillenmesine yardımcı olmuştur.”²⁵ Yukarıda da bahsedildiği gibi “Orta Çağ'daki pek çok üniversite bu şekilde başka bir şehirden göç eden

¹⁹ Verger, “Patterns”, 39.

²⁰ Charles Homer Haskins, *The Renaissance of The Twelfth Century* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1927).

²¹ Haskins, *The Renaissance of*, 389.

²² Rait, *The Universities of*, 14.

²³ Haskins, *The Renaissance of*, 15.

²⁴ Charles H. Haskins, *The Rise of Universities* (New York: Harvard University Press, 1923), 390.

²⁵ Michael H. Harris, *History of*, 109.

hocalar ve öğrenciler tarafından kurulmuştur. En büyük göç, 1228-29 yıllarında Kamaval Ayaklanmaları'nda Paris Üniversitesi'nden kaçanların oluşturduğu göç hareketidir. Buradan ayrılanlar, Oxford (daha sonra Cambridge) Angers, Toulouse, Orleans ve Rheims'a gitmişlerdir."²⁶ Heer, 1222 yılında Bologna'dan başlayan bir göçün Padova Üniversitesi'ni, bir diğeri Vincenza Üniversitesi'ni, Padova'dan başlayan başka bir göçün ise Vericelli Üniversitesi'ni oluşturduğundan söz etmektedir.

Kraliyet ve üniversite arasında özerklik kapsamında değerlendirilebilecek çatışmalar da olmuştur. Örneğin hükümdarlar o döneme göre olabilecek en donanımlı, hizmetlerine almak isteyecekleri türden memurlar yetiştiren federasyonları her anlamda kontrolleri altına almak istiyorlardı. "Paris'te öğrencilerle krallık kolluk güçlerini karşı karşıya getiren kanlı 1229 olaylarından sonra üniversite özerkliği bir daha kaybedilmemek üzere kazanılmıştır. Bu kavgada, birçok öğrenci kraliyet muhafızları tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine üniversitenin büyük bölümü greve giderek Orleans'a çekilmiştir."²⁷

Bu ilk üniversitelerin kurulmasına ilişkin emirleri Papalar, imparatorlar ve krallar vermiştir. İmparator II. Frederick tarafından kurulan Napoli Üniversitesi (1224), emperyal otorite altında kurulan ilk örnek iken Papa IX. Gregory tarafından kurulan Toulouse Üniversitesi (1229), Papalık emirnamesi ile kurulan ilk üniversitedir. Bu üniversiteler, programlarında ateizm ve sapkınlık öğretmekten uzak durdukları sürece otonom olmakta özgürdüler. Öğrenciler ve hocalar birlikte kendi rektörlerini seçtiler. Ancak, bağımsızlığın bedeli olarak, üniversiteler kendilerini finanse etmek zorunda kaldı. Bu yüzden öğretmenler ücret talep edip bunun sonucu olarak geçimlerini sağlamak için öğrencilerini memnun etmek durumundaydı. Bu erken üniversitelerin kalıcı binaları ve mülkiyetleri yoktu ve başka bir şehre göç edip orada bir çalışma yeri kurma durumunda olabildikleri için yetersiz öğrenci nüfusuna ve ehil öğretici kaybına maruz kalıyorlardı. Cambridge Üniversitesi'nin tarihi 1209'da Oxford'dan bir dizi hoşnutsuz öğrencinin oraya taşınmasıyla başladı ve 20 yıl sonra Oxford'un, yine bir öğrenci göçü sayesinde Paris Üniversitesi'nden öğrenci kabul ettiği de olmuştu.

"Yine Bologna'daki *studium*da Frederick Barbarossa tarafından 1158 yılında *Authentic habita* isimli bir emirname yayınlanmış ve bu emirname ile öğrencilere tanınan bir dizi haklar onların sosyal organizasyonlarının iç dinamiklerinde bazı değişimlere neden olmuştur. Bu emirnameye göre tanınan çeşitli korunma ayrıcalıklarının yanı sıra artık hamisi olarak öğrenciyi yasa önünde savunacak kişi, ilgili fakülte doktoru veya yerel üst düzey bir yetkili (*podesta*) olabilecektir. Bu yasa öğrencilerle hocaların arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir."²⁸ Ancak bir süre sonra yine çeşitli fraksiyonlar baş göstermiş, federasyonların iç dinamikleri ile ilgili anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır. Örneğin hocalar cephesinde *studium* hareketliliğini engellemek amacıyla hocalardan yalnızca Bologna'da çalışacaklarına dair yemin edilmesinin istenmesi dengeleri tekrar sarsmıştır.

Öğrenci federasyonları içinde de karmaşa gecikmemiştir. "Erken bir aşamada, *nationes* içindeki federasyonlardan dört tanesi -Lombard, Toskana, Romalılar ve Ultramontanlar- XIII. yüzyılın ortalarında ikiye ayrılmışlardır: İtalyan Yarımadası'nın dışarıdan gelen hukuk öğrencileri için *Citramontan*, Alpler'in ötesindeki hukuk öğrencileri için ise *Ultramontan* ifadeleri kullanılmıştır. Bu federasyonlar ücretler ve akademik hayatın genel düzenlemeleriyle ilgili konularda hem hocalarla hem de üniversiteler içinde komün olarak adlandırılan kurullarla ortak pazarlık grupları olarak hareket etmişlerdir."²⁹

Genel olarak bakmak gerekirse o dönem Paris'te *nationes* kriterine göre yedi oluşum mevcuttur. Ancak bu türden oluşumlar Bologna'da çok belirgindir. Bir İspanyol, bir Gascon, bir Provençal, bir Norman ve bir de İngiliz konfederasyonundan oluşan Citramontan gruplar çeşitli sayıdaki federasyonlarıyla üniversitede trans-Alpine Üniversiteleri olarak da isimlendirilmiştir. "O dönem üç cins-Alpine ülkesi grubu Bologna'da bir düzine veya daha fazla trans-Alp ülkesi grubundan daha kalabalık öğrenci üyeye sahipti ve bu nedenle *Consiliariae*³⁰ olarak bilinen bölümlere ayrıldılar. İlk

²⁶ Friedrich Heer, *The Medieval World*, çev. Janet Sondheimer (New York: Wiedenfeld and Nicolson Yayınları, 1961), 244.

²⁷ Jacques Le Goff, *Orta Çağ'da Entelektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 98.

²⁸ Michael Haren, *Medieval Thought*, 139.

²⁹ Micheal Haren, *Medieval Thought*, 139.

³⁰ Bu gruplar üniversite yönetiminde söz sahibiydi. Orta Çağ'da birinci nesil üniversitelerde önceleri her mezun genel kurul üyesiydi. Ancak 16. yüzyıldan itibaren sanat fakültelerinde sayıları giderek artan genç akademisyenlerin etkisi azaltılmak istendi. Dönemin çoğu üniversitesinde

başta kendileri henüz örgütlenmemiş olan ve büyük yasaların kontrolü altında olan sanat ve tıp öğrencileri, XIV. yüzyılda *studium*da yeni bir *universitas* kurmayı başardı.³¹

“Öğrencilerin bazı İskoç üniversitelerinde hala korunan bir gelenekle *nationes* olarak ayrılması, Bologna'da XII. ve XIII. yüzyılın başındaki federasyon kurma hareketinden süregelmiştir. Hakları korunma altına alınması gerekmeyen hiçbir Bologna vatandaşının, bir federasyon üyesi olmasına izin verilmemiştir.”³² Bologna'daki *Ultramontan* ve *Citramontan* grupları dışında Bologna kentinden olan öğrenciler hakları güvende olduğu için hiçbir *nationes* grubuna katılmadılar. Profesörler kendi federasyonları olan ve öğrencilerinkinden tamamen ayrı bir federasyonu, *Collegium Doctorum*'u oluşturdular.³³ “Profesörlerin de bir federasyonları vardı ve kabul edilecek üye sayısını sınırlı tutarak bir öğretim derecesine denk gelen “öğretme lisansı şartlarını” kendileri belirlemiş oluyorlardı. Eğitim kurumları adı geçen bu iki federasyondan gelişmiştir.”³⁴ Bununla birlikte, Bologna'da profesörlerin okullarının *colleges* olarak adlandırılması ve üniversite isminin takribi olarak dörde, ancak nihayetinde *Transmontan* ve *Cismontan* olarak ikiye ayrılan öğrenci federasyonlarından gelmesi önemlidir.

Bologna'lı öğrencilerin böyle bir girişimleri olmamıştır. “Bologna'da üniversiteyi oluşturan *Transmontan* ve *Cismontanlar*, XII. yüzyılın son çeyreğinde, diğer federasyon gruplarının modelini izlemiş, hiçbir zaman bir kuruluş sözleşmesi yapmamıştır”³⁵ Hepsinin gündeminde bünyelerinde bulunan öğrenci ve hoca gruplarını korumak, haklarını savunmak ve yaşam koşullarını iyileştirmek vardı. Zamanla artan fraksiyonlar, federasyonlardaki bu çeşitlilik ve *studium* öğretimi içinde fakülte gibi birimlerin varlığı üniter bir yapı oluşturmuştur. Bu yapı, tüm Orta Çağ üniversitelerinin temel yapı taşlarına işaret eden genel özellikler içermektedir. Çağlar boyunca ve hatta günümüz üniversite sistemlerine gelene kadar kimliğini tam anlamı ile koruyan birimlerin fakülteler olduğu ise üniversitelerin gelişim süreçleri içinde altı çizilmesi gereken noktalar arasındadır.

Tıp üniversitelerinin hacmi ve etkisi bu dönemde oldukça hissedilir düzeydeydi. Bologna *studium*larında sanat dersleri olarak geçen dersler, hukuk ve özellikle de tıp eğitimi öncesi hazırlık niteliği taşımıştır. Böylece XV. yüzyılın başlarında, Bologna'daki *studium generale* iki türeden üniversiteye işaret ediyordu: bunlardan biri hukuk, diğeri ise sanat ve tıp üniversitesidir. Ayrıca “Bolognalı hukuk öğrencileri İtalyan olmalarına veya milliyetlerine bağlı olarak '*citramontan*' veya '*ultramontan*' gruplara üye oluyordu. Sanat veya tıp öğrencileri, tamamen bağımsız bir üniversitedendi. Yüksek lisans öğrencileri de kendi uzmanlıklarına bağlı olarak farklı doktora kolejlerinde kaydoldular. Ancak bu üniversiteler birbirleriyle çok yakın iş birliği içindeydiler. Örneğin, 1473 yılında Padova'da hukuk öğrencileri için iki üniversite birleşmiştir.³⁶ *Nationes* sistemine dayalı olan ve farklı kültürlerden öğrencileri tasnif eden başka üniversiteler de vardı. “Oxford ve Cambridge, hocaların oluşturduğu federasyonlardı ve bu üniversitelerde de milletler sistemi vardı. İskoçları da kapsayan Kuzeyliler grubu olan '*Boreales*' ve Galliler ile İrlandalıları da kapsayan güneylilerden oluşan bir diğer grup *Australes* şeklinde adlandırılıyordu. Yani bu şekilde iki temel grup vardı. Fakat İngiltere'de bu sistem kısa zamanda ortadan kalktı.”³⁷ “*Nationes*” yani millet sistemi 1274'ten itibaren Oxford'da ortadan kalkmıştır. Bu durum üniversite mensuplarının genel olarak aynı bölgeden olmalarıyla açıklanabilir. Bologna'daki ilk özgünlük, hocaların üniversite mensubu olmamalarıdır. Üniversite federasyonu yalnızca öğrencileri kapsamaktadır. Hocalar “doktorlar *collegium*'unu” oluşturmuşlardır. Bu üstünlük,

genel kurulun bir *consorium* olarak adlandırıldığı toplantılarda sadece profesörler yani *ordinarii* consoriumlara katılım hakkına sahipti. Oxford ve Cambridge gibi üniversitelerde ise 16. yüzyılın sonlarından itibaren, benzer organlardaki yetkisi ve gücü, rektör yardımcısı ve meclis başkanları lehine azaltıldı. Konfederasyonları olan üniversitelerde ise (Poitiersve Orléans gibi) gibi genel kurul dekanlardan, federasyon ve öğretim kadrosu temsilcilerinden oluşuyordu. Bu dönemde Salamanca gibi dünyanın farklı yerlerdeki üniversitelerde ise *Klostro pleno* yani yönetim öğretim üyeleri olan *catedráticos* ve öğrenci temsilcilerinden oluşan farklı ve daha karmaşık yönetim uygulamaları da vardı. Bologna, Padua ve Katanya'da olduğu gibi öğrenci üniversitelerinde meclis yalnızca öğrencilerden, *consiliaris* yani ulusların başkanlarından (çoğulu: *consilarii*) oluşuyordu; profesörlerin ise fakülte bazında kendi meclisleri vardı (Bkz. de Ridder-Symoens, H. Management and resources. A history of the university in Europe, 2, 1996, 168). *Consiliaris* kavramı, 19.yüzyıldan itibaren farklı anlamlar kazanmaya başlamıştır (Bkz. Çelik, M. *The Kemerbaşı in the Ottoman Medreses and the Consiliaris in the Italian Universities*, Ankara: İdeal Kültür, 2022).

³¹ Rait, *The Universities of ...*, s. 15.

³² Aleksander Gieysztor, *Management and Resources, A History of the University in Europe* (Cambridge University Press, 1992), 110; Rait, *The Universities of Aberdeen: A History*, s. 13.

³³ Aleksander Gieysztor, *Management and Resources, A History of*, 110.

³⁴ Haskins, *The Renaissance of*, 390.

³⁵ Haskins, *The Renaissance of*, 390.

³⁶ Verger, “Patterns”, 39.

³⁷ Heer, *The Medieval World*, 246.

bu iki birimin uygulamada birleşmiş olmaları nedeniyle yüzyıl boyunca güçlenmiştir. Çoğu zaman kurumun başında tek bir rektör bulunmuştur.³⁸

3. Birinci Nesil Üniversitelerde Teşekkül: Kurumsal Organizasyon ve Yapı Üzerine

X. yüzyılla birlikte gelen Fransa menşeli Kluni (Kluny) tarikatı etkisi ve bir Katolik tarikatı olan Sistersiyen Reformu ile dini ağırlıktaki kasvet ve korku hemen her sosyal ortamda yerini daha pozitif ve hümanist bir yaklaşıma bırakmıştır. Bu dönemde “üniversite olarak adlandırılabilen en eski Batı kurumu, IX. yüzyılda İtalya'nın Salerno kentinde kurulan ve Avrupa'nın her yerinden öğrencileri çeken ünlü bir tıp okulu idi. Bir tıp okulu olarak kaldı. Haskins, Napoli'ye bir gün uzaklıkta olan Salerno üniversitesinin- ki bu bölge başlangıçta Lombard sonraları Norman etkisinde kalmıştır- tıp hususunda eski ve yerleşik bir eğitim yapısına sahip olduğunun altını çizerek, XI. yüzyıla değin önemli bir tıp okuluna sahip olduğunu bildirir. Ayrıca yazar buranın iki yüzyıl sonra en çok bilinen tıp merkezi haline geldiğini ekler ve üniversite hakkında şöyle bir tespitte bulunur:

“Bu şehirde Hipokrat'ın antik dönemlerden kalma eserleri anatomi ve cerrahi açısından genişletilmiştir. Salerno üniversitesi, kuruluşu ile ilgili 1231 yılından öncesine işaret eden akademik bir organizasyona dair somut bir bilgi mevcut olmasa da daha uzakta, kuzeyde kurulan daha yeni üniversitelerin etkisi nedeniyle ilgiden uzak kalmıştır. Tıp tarihi açısından önem arz etmekle birlikte üniversite kurumunun genişlemesine herhangi somut katkısı olduğu söylenemez.”³⁹

Bu dönemde üniversiteler belli bir disiplinin hocaları ve öğrencileri olarak farklı fakültele ayrılmıştır. Klasik fakülteler, 'sanat' (liberal sanatlar), 'teoloji', 'hukuk' (kanon fakültesi medeni hukuk fakültesinden genellikle ayrıdır) ve 'tıp' fakülteleridir. Ancak öğretim alanı bu saydıklarımızdan farklı olan fakülteler de kurulmuştur. Örneğin, Toulouse'da, bir gramer fakültesi ve bir sanat fakültesi olduğu bilinmektedir. XII. yüzyıldan itibaren üniversitelerin teşekkülü ise şu şekildedir: Hukuk Fakültesi, Teoloji Fakültesi, Tıp Fakültesi ve Sanat Fakültesi. Aytaç bu dönemde üniversitelerin yapı ve organizasyonu ile ilgili şöyle bir tasnif⁴⁰ sunmuştur:

3.1. Uzmanlığa hazırlık mahiyetindeki fakülteler

Sanat Fakülteleri (*facultas artium*): Üniversitelerin alt ve hazırlık kademesini teşkil eder. Bu kademe *Trivium* ve *Quadrivium* olarak bilinen yedi liberal sanat öğretilmiştir. Bu fakülteden mezun olan öğrenciler, üniversitelerin ihtisaslaşmış üst kademelerindeki öğrenimlerine devam etme hakkını elde ederlerdi. Bu fakülte XVII. ve XVIII. yüzyıllardan sonra bugünkü felsefe ya da edebiyat fakültelerine dönüşmüştür.

3.2. İhtisas fakülteleri

Birinci nesil üniversitelerde ihtisas fakültelerinin teoloji, hukuk ve tıp şeklinde üç temel alanda branşlaştığı görülmektedir.

Teoloji Fakülteleri (*facultas theologorum*): Bu fakülte, Orta Çağ zihniyetine göre en önemli fakülteyi teşkil etmekte idi. Ancak sekiz yıl süre ile yedi serbest sanatı tahsil eden bir kişi, teoloji öğrenimine başlayabilirdi. Bu teoloji öğrenimi de sekiz yıl sürerdi. Bu öğrenim bittikten sonra

³⁸ Le Goff, *Orta Çağda*, 106.

³⁹ Haskins, *The Rise of*, 10.

⁴⁰ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, (Ankara:, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları, 1980), 92.

Baccalaureus (doçent) olunurdu. Dört yıllık doçentlik⁴¹ süresinden sonra da *Magister* (profesör) olunurdu.⁴²

Hukuk Fakülteleri (*facultas descretistarum*): Hukuk fakültelerinde, papaların emirleri doğrultusunda kanunlar öğretilirdi.

Tıp Fakülteleri (*facultas medicorum*): Tıp fakültesindeki öğretim, tabiat bilimlerinde çok ileri durumda bulunan Türk ve İslam filozoflarının teorilerine bağlı olarak yürütülürdü.

Üniversitelerdeki müfredat programında yedi liberal sanat ilk basamaktı ve o da kendi içinde *Trivium*- gramer, retorik, mantık ve *Quadrivium*- aritmetik, geometri, müzik ve astronomi- eğitiminden oluşuyordu. Eğitim süresi uzmanlık yani yüksek lisans için yedi yıldız ve henüz bunu almamış olanlara “*baccalaureus*” denmekteydi.⁴³ Aslında kuruluşlarından itibaren bazı üniversiteler belirli bilim alanlarında uzmanlaşarak gelişmiş ve bu yönde isimlerini duyurmuştur. Bologna ve Padova özellikle hukuk ve Roma hukukunda; Salerno ve diğer bazı Güney Avrupa üniversiteleri tıp ağırlıklı çalışmalarda ün kazanmıştı. Yine Paris Üniversitesi'nin teoloji çalışmalarıyla ön plana çıktığı ve dönem üniversitelerinin çoğunun bu yönüyle onun programlarını model aldığı çalışmanın ilk kısımlarında belirtilmiştir. Bu isimlere XII. ve XIII. yüzyıllarda üniversitelerin dünya çapında önemli öğrenme merkezleri haline geldiği dönemde İngiltere'deki Oxford ve Cambridge de eklenebilir. Daha sonraki yüzyıllarda, Kilise dışında monarşiler ve şehir yönetimleri üniversiteleri yüksek vasıflı bürokratların yetiştiği mecra olarak görece ve itibarlarını arttırmak amacıyla Avrupa'nın diğer bölgelerinde de üniversitelerin oluşumunu destekleyeceklerdir. Ancak bu durumun getirdiği sosyal ve beşerî bazı sonuçlar da olmuştur. Zaman zaman üniversite öğrencileri ve yerel topluluklar arasındaki ilişkiler düşmanca bir hal almış ve öğrencilere çoğu bölgenin yönetim kriterine göre din adamları olarak muamele edildikleri için yerel suç mahkemeleri tarafından yargılanamamış, bu da üniversite ile yerel yönetimler arasında sık sık çatışma yaşanmasına neden olmuştur.

Sivil güçler, devlet/hükümet ve dini mevkiler tarafından verilen ayrıcalıklar, üniversitelerin büyümesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. “1158 yılından başlayarak, devlet veya kilise mensuplarına, öğrencilere ve üniversitelere uzun süre boyunca bir dizi dokunulmazlık, özgürlük ve muafiyet verilmiştir. Üniversite hocaları ve akademisyenler, çalıştıkları ülkenin egemenliğinin özel koruması altına alınmış, vergiden ve askerlikten muaf tutulmuştur. Daha önemlisi yalnızca onlar tarafından yargılanabilecekleri özel mahkemelerin yetkisi altına alınmışlardır. Üniversitelere kurum olarak verilen diğer ayrıcalıkların yanı sıra mezunlarına da detaylı incelemeye tabi tutmadan “dünyanın her yerinde” öğretme ehliyeti/lisansı verilmiştir. Grevlere karşı dersleri askıya alma ve şikayetlerin çözülmesini bekleme gibi çoğu meselede önemli haklar sağlanmıştır.”⁴⁴ Üniversite o zamandan beri sadece Avrupa'da değil, tüm dünyada yüksek öğretimin standardı haline gelmiştir.

Aynı dönemde *studium generalen* aksine bir de *studium particulare* teriminden kısaca bahsetmekte yarar vardır. Burası daha yerel, belirli karakter ve niteliğe sahip öğrencileri kabul eden yüksek öğretim kurumudur. Bir *studium particulare* yerel öğrenci kabul ederdi. Buna karşın, bir *studium generale*, tüm bölgelerden ve tüm ülkelerden öğrencilere açıktı. *Studium generale* kurumu erken dönem üniversitelerin, yerel veya çapta öğrenci kabulü ve keşiş/manastır sakini kişilerin eğitiminin yani *studium particulare*'nin aksine, kurumun geniş bir coğrafi alandan öğrenci kabulüne işaret etmektedir.

⁴¹ Bu dönemde Papa veya İmparatorun yetkisi altındaki bir *Studium Generale* ile bir Kral veya Şehir Cumhuriyeti tarafından kurulan bir *Studium Generale* saygınlığı- *Studium Generale respectu regni*- olarak bilinen bir ayrım ortaya çıkmıştı. Bu ayrım, İmparator veya Papa'nın, *ius ubique docendi*yi sağlama yetkisi üzerine kurulmuştu. Bu imtiyaz, bir *Studium Generale*de bir ustaya herhangi başka *studium*larda da öğretme hakkı veriyordu. Ancak bu durum o kadar saygı ile ele alınıyordu ki 1292'de Bolonya ve Paris Papa IV. Nicholas tarafından verilen bu ayrıcalığı kabul etti (Bkz. Robert S. Rait, *The universities of Aberdeen: A history*, J. G. Bisset, 1895, 9).

Özetle Papalık, Paris'teki 1229 yılında yaşanan öğrenci olayları gibi yaşanan karışıklıklara müdahalesiyle hocaların kimin birliğe alınması konusunda söz sahibi olmaları gerektiğine karar vermişti. Dolayısıyla hocalar otonom hareket etmeye yaklaşmıştı. Sonrasında öğretici ehliyeti niteliklerine karar vermede Toulouse ve Orleans Üniversiteleri de aynı imkânı yakaladılar (Bkz. Post, G., *The Papacy and the Rise of the Universities*, Boston: Brill, 2017, 116).

⁴³ George Gordon Coulton, *Medieval Panorama* (New York: Meridian Yayınları, 1955), s. 396.

⁴⁴ Arthur Orlo Norton, *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Vol. 4, (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1909), 80.

Federasyonların varlığı, Orta Çağ üniversitelerinin insan gerçekliğine önem verdiğini göstermektedir. Bu değer verme durumu dayanışma bağlamında örgütlenme ile sonuçlanmıştır. Buradan hareketle bu federasyonları oluşturan etkenler bir nevi Orta Çağ nosyonu olarak kabul edilebilir. Orta Çağ üniversite prototipleri bir taraftan bünyelerinde kısıtlamalar, çatışmalar ve yanlış uygulamalar içerirken; öte yandan özerkliğin temellerini atan türden bir bağımsızlık ve iç dinamiklerinde belirli bir süreye kadar devam etmiş olan bir uyum sergilemektedir. Daha kapsamlı özetlemek ve bu konuda üniversitenin iç dinamiklerine değinmek gerekirse Verger'in şu tanımlamalarına başvurmak mümkün olabilir:

“Üniversite, birinin kabul edildiği takdirde serbestçe katılabileceği bir gruptu. Kendi mührüyle onaylanmış birtakım işleri düzenleyebilmek, kendi adına bir hukuk davası açabilmek, tüzüklerle kendini yönetmek ve üyelerini bu tür tüzüklere itaat etmeye zorlamak gibi vasıfları bulunan ahlaki bir organizasyondur. Bu türden bir bağımsızlık dış koşullara veya dini otoritelerin koşullarına bağlı olarak katı denilebilecek türden bir müdahaleyi veya kontrolü saf dışı bırakamıyordu. Ancak üniversitelerin kendi iç ve alt bölümlerini hiyerarşiden muaf tutabiliyordu. Üniversite topluluğunun yalnızca bir kısmı, bu bağımsızlığın oluşturduğu tüm hak ve koşulların tadını çıkarabiliyordu. Onlar da kayıtlı ve devamlı öğrenci olan *suppositi* kesimi idi ve üniversite otoritesine tabilerdi. Ancak bu kesim meclislere ve konseylere katılım, üniversite ofisinin tutulması gibi sorumluluk uygulamalarında yer alamamışlardır.”⁴⁵

4. Üniversitelerde Akademik Çalışmaların İçeriği

Üniversitelerdeki çalışmaların yapısı bir kurumdan diğerine ve aynı kurum içinde eğitim verilen seviyelerin farklı aşamalarına göre değişiklik gösteriyordu. Hepsinin programın en temel özelliği, müfredatta belirlenen kitaplara dayalı öğretime veya açıklayıcı okumaya odaklı ilerlemeleriydi. “Hukuk üniversitelerinde bunlar Roma veya Kanon (Kilise) hukukunun metinleriydi. Teoloji fakültelerinde ise İncil ve Peter Lombard'ın eserleri çalışılıyordu. Sanat fakültelerinde *Trivium*, genişletilmiş mantıksal içeriği ile *Quadrivium*'un bir kısmı ilgi görüyordu. Uzunca bir süre ihmal edilmiş olsa da Aristo'nun felsefi eserleri tekrar saygı görmeye başlamıştı.”⁴⁶

Üniversite eğitiminin temelini oluşturan kitaplar, eski ve uzun süredir kullanılmayan Yunanca ve Roma ile Arapça ve Yahudi kökenli birkaç eserden toparlanarak ortaya çıkarılmıştır. “Bu gruba, başta Roma Hukuku'nun *Organon*'u olmak üzere Aristo'nun eserleri ile Galen ve Hipokrat başta olmak üzere çeşitli Arap ve Yahudi doktorların tıbbi eserleri girmektedir. Bu eserler, XII. ve XIII. yüzyıllarda toplanmış ve genellikle öğrencilere erişilebilir hale getirilmişlerdir. Aslen Latince yazılmış olmayanlar bu dönemde Latinceye çevrilmiş; el yazması kopyaları çoğaltılmış ve yaygın şekilde dağıtılmıştır.”⁴⁷ Charle ve Verger'e⁴⁸ göre zamanın entelektüel etkinliği, eski öğrenme parçalarının geri kazanılmasından çok daha fazlasını sağlamış ve Skolastik felsefe ile teoloji grubunu ve Kilise Yasası'nı oluşturacak şekilde iki yeni çalışma alanı oluşturmuştur. Ayrıca bu alanları farklı ve profesyonel çalışmalar olarak betimleyen metin kitapları hazırlanmıştır. Bu çalışmaların yöntemini oluşturan kitap Abelardus'un *Sic et Non* isimli eseri olmuştur. Üniversite eğitiminin özünü oluşturan eserler, ilahiyatta Peter Lombard'ın *Sententiae* eseri ve Kanon Hukuku'nda Gratian'ın *Decretum* isimli eseridir.⁴⁹ Bu programı en etkin uygulayan merkez Abelardus'un çalışmaları ile Paris Üniversitesi olmuştur.

Sanat fakültelerinde bir lisans derecesinin sanat dersleri dönemi, büyük ölçüde antik liberal sanatların *Trivium* aşamasından (gramer, retorik ve mantık) ve Aristo'nun oluşturduğu üç felsefe türünden (zihinsel, ahlaki ve doğal felsefe) ibaretti. Latince dilbilgisi, evrensel öğrenim diliydi. Latince neredeyse akademik iletişimin tek aracıydı. Öğrenciler eğer Latince bir ön hazırlık eğitimi almışlarsa kayıt hakkı kazanabiliyorlardı. Zaten öğretimdeki ilk yıllar çoğunlukla Latince becerileri geliştirmeye odaklıydı. Mantık dersleri ise sonraki aşamadaydı. Bu dersle öğrencilerin tartışmalarda başarılı şekilde itirazlarda bulunmalarını sağlayan becerilerin gelişmesi hedefleniyordu. Bir öğrenci ancak ikinci sınıfa geldiğinde tartışmalara katılmak için yeteri kadar gelişmiş kabul ediliyordu. Üçüncü ve dördüncü sınıftaki öğrenciler ise yaşça küçük fakat bu konularda üst düzey uzmanlar olarak kabul edilirdi. Bu

⁴⁵ Verger, “Patterns”, 38.

⁴⁶ Michael Haren, *Medieval Thought*, 141.

⁴⁷ Norton, *Readings in the History of*, 38.

⁴⁸ Charle Christophe ve Jacques Verger, *Üniversitelerin Tarihi*, çev. İsmail Yergüz (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 13.

⁴⁹ Norton, *Readings in the History of*, 38.

becerileri sergilemek lisans eğitimindeki sanat derslerinden mezun olabilmek için önemli idi. Ancak bu derece, bir çıraklık sertifikası ile aynıydı; öğretmek veya profesyonel bir fakülteye devam etmek için lisans almak isteyen öğrenciler, bir sanat eğitimine kendilerini kabul ettirmek için oldukça yoğun bir şekilde ve çoğu zaman kendi başlarına 3 yıl daha çalışırlardı. Sanat dersleri bu şekilde 7 yıl kadar sürerdi.⁵⁰

Günümüz eğitim sistemleri ile karşılaştırıldığında bu şekilde kayıta hak kazanmak, üniversite yeterlilik ve giriş sınavlarından geçmek olarak düşünülebilir. Bir ön koşulu tamamlayıp gerekli alt yapıyı kazanan öğrenciler *studiumun* koşullarına göre kayıt parası ödemek durumundaydı. Bu nedenle Bologna'dan olan öğrenciler diğer federasyonların öğrencilerine kıyasla daha avantajlı durumdaydı, en azından ödemeleri gereken tek ücret kayıt ve sarf giderleri oluyordu. Başka şehirlerden gelen öğrenciler gibi oda kiralari ödemek zorunda değillerdi. XVIII. yüzyılın sonuna kadar çoğu Batı üniversitesi yedi liberal sanata dayanan temel bir müfredatı takip etmiş; gramer, mantık, belagat, geometri, aritmetik, astronomi ve müzik gibi alanlar ise sanat fakültelerindeki çalışmaların özünü oluşturmuştur. Öğrenciler bu aşamadan sonra uzmanlık için tıp, hukuk ve teoloji fakültelerinden biri altında çalışmaya devam ederdi, ancak final sınavları yorucu ve zorlayıcıydı. Dolayısıyla çoğu öğrenci başarısız oluyordu. Nitekim, o dönemde yüksek öğretimi hedefleyen kitlenin nihai amacı da toplumda belirli bir yer edinmek ve eğitim almış olmak için üniversitede bulunmuş olmaktı. Özetle öğrenci profili belliydi ve maddi imkanları yerinde ve belirli kesimden kişiler üniversitede eğitim alabiliyordu.

Orta Çağ sanat derslerinin özü Rönesans döneminde önemli ölçüde değişmiştir. Kilisenin dar skolastisizmine itiraz eden Rönesans yazarları, daha geniş bir kitleye hitap etmek için ilave içerikler sunmuşlardır. Hümanizm başlığı altında, Yunan ve Latin edebiyatı çalışmalarını teşvik etmeye çalışmış, ancak özellikle Yunan yazarlarının orijinal dillerinde okunması gerektiğini vurgulamışlardır. Eski Yunan bilgeliğine hakimiyet, sanat dersi için ek bir gereklilik halini almıştır. “Bu ‘seçkin öğretim’ şekli karakter oluşumuna faydalı bulunmuş ve aynı zamanda dünyevi bilginin yanı sıra yargı ve yorumlama becerisi de değerli kabul edilmiştir. Bu yeni kültürel amacın takdir edilmesi, XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İngiliz üniversitelerini de etkilemiş ve Yunanca, klasik edebiyatın daha geniş okunması ve retorik ile hitabete daha fazla vurgu yapılmasını sağlamıştır. Eğitimin bu yeni yüzü, oğullarını sadece beyefendiler değil aynı zamanda iş adamları olarak yetiştirmeye çalışan zengin ailelere oldukça çekici gelmiştir. Bu gelişme İngiliz üniversitelerinin organizasyonunun dönüşümüyle daha da ilerlemiştir.”⁵¹

“Fransiskan ve Dominik tarikatlarıyla birlikte, üniversitelerde çok sayıda yüksek lisans mezunu işe alındı ve akademik başarının doruklarına ulaşıldı. Ayrıca laik kolejlerin Paris ve İngiliz üniversitelerinin evrimi üzerinde önemli bir etkisi oldu. Çünkü Geç Orta Çağ'da, Parisli ve İngiliz kolejler, üniversite okullarının kamu eğitiminin parçalanmış sistemine miras kaldılar. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde öğretim artık kendi kendine yeten eğitim birimlerine dönüştürülmüş olan kolejlerde gerçekleşiyordu ve merkezi değildi. Böyle bir dönüşüm Paris, Oxford ve Cambridge'i yeniden şekillendirdi. Ayrıca, Almanya ve İskoçya'da bulunan XIV. ve XV. yüzyıl üniversitelerinin birçoğu muhtemelen kolej fonları olmadan ayakta duramazdı.”⁵² Kolejlerin yükselişi de üniversite yaşamının niteliğini değiştirdi. Artık münzevi Kilisecilerin çağrısı ve kolej yaşamı geleceğin beyefendilerine yakışır derecede lüks gerektiriyordu. Konforlu odalar, yönetim kurulları ve iyi arkadaşlıklar sağlamanın yanı sıra, genellikle bowling alanı, balıkçılık, yüzme havuzları ve tenis kortları olan kolejler geniş bir alana sahipti. Öğrenciler futbolun kaba ve fiziksel bir versiyonunu bile oynuyorlardı.⁵³

“Katolik Kilisesi inancı zayıflatmadığı ve yermediği takdirde öğrenmeyi yasaklamıyordu. Görüşler kesinlikle izleniyordu ancak anti-teolojik spekülasyonlarının olası gelişmeleri üzerine gereksiz bir tedirginlikle yaklaşılması bu dönemdeki kişilerin deneyimlediği bir olgu değildi. Bu durum üniversiteler ortaya çıkmaya başladığında papaların üniversitelere karşı takındığı tavırlarda da şüpheli

⁵⁰ Roger L. Gieger, *The History of American Higher Education: Learning and Culture From the Founding to World War II* (Princeton University Press, 2014), 14-15.

⁵¹ Roger L. Gieger, *The History of American*, 14.

⁵² Alan Balfour Cobban, *The Role of Colleges in the Medieval Universities of Northern Europe, With Special Reference to England and France* (Bulletin of the John Rylands Library, I/71, 1989), 49-70.

⁵³ Roger L. Gieger, *The History of American*, 15.

bir durum şeklinde gösterilmiştir (1100-1150).⁵⁴ Kaldı ki inanç içeriğine ters veya inancı çürütücü konu ihtiva etmeyen ders içerikleri sağladığı sürece üniversite müfredatı veya yönetimine müdahale edilmiyordu. En azından kendi özel amaçları için üniversite eğitim sahasındaki ehil çalışanların eğitimi ve yetiştirilmesi açısından üniversite yönetimlerinde söz sahibi olmayı istediği döneme kadar Papalık, üniversitelerin eğitim süreçlerine pek fazla müdahil olmamıştır.

Ancak erken dönem üniversitelerde Papa veya İmparatorun yetkisi altındaki bir *studium generale* ile bir Kral veya şehir devleti tarafından kurulan ve bir “*studium generale saygınlığı*”- *Studium Generale respectu regni*- olarak bilinen bir ayırım yapılmaya başlamıştır. Bu ayırım, İmparator veya Papa'nın, *ius ubique docendi*, tercümesi ile tüm *studium*larda ders verme yetkisini, sağlaması üzerine kurulmuştur. Kral ve Papa gibi yüksek mevki ve otoriteler tarafından verilen imtiyaz, bir *studium generale*de bir ustaya herhangi başka *studium*larda da eğitim verme hakkı tanıyordu. Bu ayrıcalık teoride pratikten daha değerliydi, ancak bu durum o kadar saygı ile ele alınıyordu ki 1292'de Bologna ve Paris, Papa IV. Nicholas tarafından verilen bu ayrıcalığı kabul etti.⁵⁵ *Studium generale*'de hocalar federasyonunda ders vermiş ve buraya kayıtlı bir hocanın, hakkında fazla inceleme yapılmadan başka bir *studium*da öğretmenlik yapma hakkına sahip olması sağlanmıştır. *Ius ubique docendi* olarak bilinen bu ayrıcalık Salerno, Paris ve Bologna'daki hocalara sağlanmıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar İtalyan üniversitelerinden Modena ve Fransa'daki Lyons ve Reims bu ayrıcalığa asla sahip olamamışlardır. Papalık Emirnamesi olarak da adlandırabileceğimiz bu ayrıcalığa Padova da 1346 yılına kadar sahip olamamıştır. Oxford Üniversitesi de iki kez talep etmesine rağmen papalık emirnamesi alamamıştır. “Oxford, eğitimde yüksek kaliteye sahip olduğu yönündeki iddiasını kadim geleneklerine ve kendi büyük konumuna dayandırmaya devam etmiştir. XIII. Yüzyılda Oxford'dan çok daha arka planda kalmış bir öğrenme merkezi olan Cambridge, XXII. Papa John tarafından *studium generale* olarak resmen tanınmıştır. Aslında zaten saygınlığı ve bağlı oldukları öğretim gelenekleri ile kendini kabul ettirmiş üniversitelerin bu izni alıp almamaları onlar için hayati önem taşıyan kriterler olmamıştır. Kilise'nin *studium*lar üzerindeki etkisi bu yönde belirli bir müddet daha devam etmiştir.

SONUÇ

Birinci nesil üniversiteler, özellikle Bologna ve Paris Üniversiteleri, günümüz prototipini oluşturmuştur. Bu iki üniversite ve birinci nesil üniversitelerin diğer erken örnekleri bir kurum veya organizasyon olarak ortaya çıkış süreçlerinde sosyal, sosyopolitik ve akademik temelli çeşitli faktörlerden etkilenmişlerdir. Bu faktörlerin etkisinde bugünkü üniversite kültürüne yakın beşerî bazı niteliklerin temellerini atmayı başarmışlardır. Bugünkü üniversite kavramına yakın koşullara sahip *universitatum* yani *studium*lar içinde ortaya çıkan federasyon oluşturma ve gruplaşma eğilimleri daha çok ‘nationes kriteri’ dediğimiz milliyetçilik ve ulusçuluk tabanında genişlemiş; öğrenciler tarafından başlatılan bu akım hocaları da içine alarak Latince *universitas magistrorum et scholarium*: öğrenciler ve ustalar üniversitesi, kurulana değin etkisini sürdürmüştür. *Universitas* henüz kurumlaşmamış halde iken zamanla ciddi kitleleri içine alması ile öğrenci/ hoca federasyonları ve fakülteleri ortaya çıkarmış, yönetimi konusunda üniversite hocaları ve öğrenciler arasında anlaşmazlıklar olmuş, yeri geldiğinde öğrenci federasyonlarının erkleri karşısında hocalar da federasyon kurmak zorunda kalmışlardır. Yine tüm bu gruplaşmalar öğrencilerin yaşadıkları şehirler içinde asayiş sorunları çıkararak buldukları bölgeyi madden tehdit edebilecek kadar ileri düzeye taşınmıştır.

Çalışmada sunulan bilgilerden hareketle bahsi geçen erken dönem üniversitelerin temel amacı, akademisyenler ve lisanslı eğitimci yetiştirmek kadar öğrenci-hoca federasyonları ve fakültelerden ibaret bir birim olarak mevcut bölümlerden teologlar, hukukçular ve tıp doktorları mezun etmektir. Medeni Hukuk ve Kilise Hukukunun yanı sıra tıp ve teoloji eğitimi erken dönem üniversitelerin programına temel oluşturmuştur. Gramer, mantık ve retorikten oluşan trivium ile geometri, müzik ve astronomiden oluşan quadrivium birlikte yedi liberal sanat olarak bu ihtisas alanlarına hazırlık niteliği taşımışlardır ki baktığımızda günümüz üniversitelerinin Fen ve Edebiyat alanlarındaki ihtisas birimlerinin içeriğinden çok da uzak olmadıkları görülmektedir. Çalışılan temel konuların, Antik

⁵⁴ Laurie, *The Rise And Early*, 92-93.

⁵⁵ Rait, *The Universities* ..., s.9.

Yunan'ın önde gelen bilge ve hukukçularının yakın dönemde (IX- XII. yüzyıllar) entelektüel girişim sonucu ortaya çıkan ve tercüme hareketi ile yeniden gün yüzüne çıkan eserleri içinde olduğu görülebilir.

XIII. Yüzyıla kadar *studium*lar arasından fakültelerin de ortaya çıkışıyla birlikte çalışılan bilim dallarında çeşitlenmeler olmuştur. Mevcut tıp okullarına, temel eğitimini sanat fakültesindeki derslerin oluşturduğu hukuk ve teoloji temelli üç üniversite türü dahil olmuştur. Dönem gerek toplumsal gerek yönetsel gerekse dini mevzularda yükseköğretimi etkileyen tüm gelişmeler açısından oldukça çeşitlilik sahibidir. Tüm bu gelişmeler üniversite özerkliğinin aslında temelinde öğrenci gruplaşmaları ve kentlere olan katkılarını bir tehdit unsuru olarak kullandıkları dönemlerden filizlendiği; kurumsallaşmadan evvel henüz *studium* formlarında iken dahi hocalara karşı öğrenci nüfuzu ve erkinin baskın gelebildiğini göstermiştir. Eğitim hakkına sahip kitle olan öğrencilerin aynı zamanda kendi yönetimini de kontrol altında tutabilecek kadar sağlam gruplaşmalara giriştiği bu dönemler yükseköğretim içinde, sonrasında uzmanlık alanlarını dahi farklılaşmaya itecek değişimlere neden olmuştur.

Özellikle birinci nesil üniversitelerin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığına yönelik literatürü detaylı ve yorumlamalı bir şekilde araştıran çalışmaların sayısının artması, dönemin üniversite-toplum, üniversite-devlet ve üniversite-Kilise ilişkilerinin etkili bir şekilde açıklanması noktasında önemli

KAYNAKÇA

Adıvar, Abdülhak, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969).

Antalyalı, Ömer Lütfi, "Tarihsel süreç içerisinde üniversite misyonlarının oluşumu." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2008): 25-40.

Aras, Namık Kemal- Emre Dölen-Osman Bahadır, *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*. Türkiye Bilimler Akademisi, 2007)

Aytaç, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar* (Ankara:, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları, 1980).

Charle, Christophe- Jacques Verger, *Üniversitelerin Tarihi*, çev. İsmail Yergüz. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

Cobban, Alan Balfour, *The Role of Colleges in the Medieval Universities of Northern Europe, With Special Reference to England and France* (Bulletin of the John Rylands Library, I/71, 1989), 49-70.

Coulton, George Gordon, *Medieval Panaroma* (New York: Meridian Yayınları, 1955).

Çetinsaya, Gökhan, *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası* (Ankara, 2014).

Geiger, Roger L, *The History of American Higher Education*, (Princeton University Press, 2014).

Gieysztor, Aleksander, "Management and Resources," içinde *A History of the University in Europe: Volume 1 Universities in the Middle Ages* (Cambridge University Press, 1992), 108-142.

Haren, Micheal, *Medieval Thought: The Western Intellectual Tradition from Antiquity to the Thirteenth Century* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, 1992).

Harris, Michael H, *History of Libraries in the Western World* (New Jersey, Metuchen, 1995).

Haskins, Charles Homer, *The Rise of Universities* (New York: Harvard University Press, 1923).

Haskins, Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1927).

Heer, Friedrich, *The Medieval World*, çev. Janet Sondheimer (New York: Wiedenfeld and Nicolson Yayınları, 1961).

- Johnson Jr., Henry, "Are Our Universities Schools?", *Harvard Educational Review*, II/35, (1965):165-177.
- Karabaş, Tansu, "Rudolf Nissen ve Türk Tıbbına Katkıları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020.
- Laurie Somerville, Simon, *The Rise and Early Constitution of Universities: With a Survey of Medieval Education* (New York: D. Appleton and Company, 1887).
- Le Goff, Jacques, *Orta Çağda Entelektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.
- Norton, Arthur Orlo, *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Cilt IV, (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1909).
- Pedersen, Olaf, *The First Universities: Studium Generale and the Origins of University Education in Europe* (Cambridge University Press, 1997).
- Post, Gaines, "The License-System, Conclusion: the Licentia ubique docendi." içinde *The Papacy and the Rise of the Universities*, ed. William Courtenay, 116-121. Boston: Brill, 2017.
- Pride, Ellen Perry, "The Origin and Growth of the Medieval Universities", *The Social Studies* 35, S.2 (1944): 70-75.
- Rait, Robert Sangster, *The Universities of Aberdeen: A History* (J. G. Bisset, 1895).
- Rashdall, Hastings, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Cilt I, (Oxford: Clarendon Press, 1985).
- Rukancı, Fatih- Hakan Anameriç. "Ortaçağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale." *Felsefe Dünyası*, S.39 (2004): 72-88.
- Sayılı, Aydın, *Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, The Observatory in Islam, Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1964.
- Türkcan, Ergun, *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika*, Cilt V, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).
- Verger, Jacques, "Patterns." içinde *A History of the University in Europe: Volume I Universities in the Middle Ages*, ed. Hilde de Ridder-Symoens, 35-76. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Tarihi Geçmişi ve Savunma Yapısıyla Tokat Kalesi

Tokat Castle with its Historical Background and Defense Structure

Mesut ÇITAK

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğr. Mesut ÇITAK

Milli Eğitim Bakanlığı, Tokat, Türkiye

ORCID: [0000-0002-3920-4874](https://orcid.org/0000-0002-3920-4874)
e-mail: aymesmet@gmail.com

Başvuru/Submitted: 04.04.2023

Kabul/Accepted: 05.10.2023

Atf: Çıtak, Mesut, “Tarihi Geçmişi ve Savunma Yapısıyla Tokat Kalesi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 484-503.

Citation: Çıtak, Mesut, “Tokat Castle with its Historical Background and Defense Structure”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 484-503.

Lisans/License:

Öz- Tokat Kalesi, Akdağların uzantısı olan sarp bir tepe üzerinde kurulmuştur. Konumu itibarıyla merkezî bir noktada bulunan kale, Tokat şehrinin önemli simgelerinden biridir. Şehir yerleşimi kalenin doğu ve güney yamaçlarında konumlanmıştır. Bu nedenle şehir kalekent tipolojisine sahiptir. Kalenin tam olarak ne zaman yapıldığı hususu net olmamakla birlikte, Pont Krallığı dönemine ait kaya mezarı ve basamaklı su tüneli kalenin ilk olarak bu krallık döneminde inşa edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kalenin savunma mimarisi, üzerinde bulunduğu tepenin topografik yapısına göre şekillenmiştir. Bu nedenle oldukça korunaklı olan kale, kuşatmalara günlerce direnebilmiştir. Kale ile ilgili kayıtlarda geçen ilk kuşatma Dânişmendli hükümdarı Dânişmend Gazi tarafından yapılan kuşatmadır. Bu kuşatma sonucu kalede Bizans hâkimiyeti sona ermiş, böylelikle günümüze kadar sürecek Türk hâkimiyeti başlamıştır. Sırasıyla Dânişmendli, Türkiye Selçuklu, Eretna, Kadı Burhâneddin ve Osmanlı idaresi ile yönetilen kale pek çok tarihi hadiseye tanıklık etmiştir. Korunaklı yapısı nedeniyle Osmanlı döneminde Çardak-ı Bedevi olarak adlandırılan kalenin zindanında önemli isimler tutsak edilmiştir. Zindan dışında; kale camii, dizdarhane, zeredhane gibi yapıların da kale içinde inşa edildiği bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler- Tokat, Kale, Savunma Yapısı, Kuşatma.

Abstract - Tokat Castle was built on a steep hill, which is an extension of the Akdağlar. The castle, which is at a central point due to its location, is one of the important symbols of the city of Tokat. The city settlement is located on the eastern and southern slopes of the castle. Therefore, the city has the Kalekent typology. It is not clear exactly when the castle was built, but the rock tomb and stepped water tunnel from the Pont Kingdom period strengthens the possibility that the castle was first built during the Pont Kingdom. The defense architecture of the castle is shaped according to the physical structure of the hill on which it is located. For this reason, the castle, which is very sheltered, was able to resist sieges for days. The first siege in the records about the castle was the siege made by Melik Gazi from Danishmend. As a result of this siege, the Byzantine domination in the castle came to an end, thus the Turkish domination, which will continue until today, has begun. The castle, which was ruled by Danishmendli, Kadı Burhâneddin and Ottoman administration, has witnessed many historical events. Important names were imprisoned in the castle dungeon, which was called Çardak-ı Bedevi during the Ottoman period due to its strong structure. A number of opinions have been put forward that one of these important figures was Voivode the Impaler. The area covered by the Tokat castle, which consists of an inner castle, is quite limited. For this reason, the settlement inside the castle consists of a dungeon, zeredhane, mosque and dizdarhane.

Keywords- Tokat, Fortress, Defense Structure, Siege.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Thanks to its sheltered topographic structure, Tokat is a city that has hosted different civilizations. The most important element that makes the city sheltered is its castle. This castle was built on a hill, the extension of the Akdağlar, in accordance with the physical structure of the hill. It is doubtful who built the castle for the first time. However, the rock tomb on the southern slope of the castle strengthens the possibility that the castle was built during the Pont Kingdom. The most important source about the ancient history of Tokat is Strabo's Geography. In this work, today's Tokat city center and the castle are not mentioned at all. On the other hand, Komana, which is about 9 km away from the city center, is mentioned in detail. This shows that there was no significant settlement around the castle, at least in the period when Strabo lived (64 BC - AD 23). Because it is almost impossible that Strabo, who is known to be from Amasya, was not aware of the city of Tokat.

Tokat Castle was controlling the road route, which was very busy in Antiquity, together with Çörduk and Geyras Castle, which were located nearby. This road was a very strategic road connecting the south of Anatolia to the north and west. It was on this road in Komana. Rather than being a city, Komana was the center of worship to Ma, the local goddess of Anatolia. Merchants from the surrounding cities participated in the religious festivals held twice a year for this goddess. Thus, the religious festivals caused the commercial life in the region to come to life. Komana, which was ruled by priests, was indirectly subordinate to the Pont kings. Emperor Caesar's king of Pont II in Zile. As a result of his defeat of Farnakes, Komana and its environs were under Roman rule. With the spread of Christianity in

Anatolia in the 4th century, some people living in Komana adopted the Christian faith. Unable to accept this situation, the pagans put pressure on the Christian group. These Christians, who did not feel safe in the face of oppression, settled in the castle where they thought they could easily defend against any attack. Thus, the foundations of the first settlement around the castle were laid.

Evliya Çelebi describes the high castle as an unconquerable castle. The castle gate was opened by carving into the northern slope. The east facade is quite steep. Climbing or attacking from this front is nearly impossible. Its western direction is united with Akdağlar. There is no settlement in this direction. The highest point of the castle is in the west direction. This facade is surrounded by walls. The weakest front in terms of defense is the south front. The slope on this facade is lower than the other facades. Therefore, the number of signs is higher on this front. This facade, protected by five round bastions, overlooks the historical neighborhood called Sulu Sokak. This neighborhood, which completely reflects the Turkish identity with its Danishmed, Seljuk and Ottoman period buildings, was established in accordance with the city's Kalekent typology. The only evidence to support the existence of a second wall protecting the castle today is the building called Dizdarkapısı. Although Evliya Çelebi recorded that the walls were decorated with body teeth, no trace of these structures remained today. It is impossible to open a sewer because the castle consists of a solid rock. It is understood from the arches of the gate that the castle, which did not need a ditch, had a second gate.

The hill on which the castle is located is rugged and narrow. Therefore, the construction in the castle is limited. Despite this situation, necessary structures such as dizdarhane, cebehâne, mosque and dungeon could be built. It could not be determined where the house of the dizdar, who was responsible for the administration of the castle, was inside the castle. It is understood from the engraving of the missionary Lennep, who visited the castle that the mosque preserved its existence until the end of the 19th century. However, nothing remains of the mosque today. Since the southern slope of the castle is flatter than the other directions, structures such as cebehâne, dungeon and warehouse are located in this direction.

Tokat Castle, which has been besieged many times throughout its history, is among the rare castles that could not be conquered by attack. The first siege recorded about the castle was the siege carried out by Danishmend Gazi. The castle, which was besieged during the Seljuks and Kadı Burhâneddin period after the Danishmends, became a nightmare for the besiegers.

GİRİŞ

Orta Karadeniz bölgesinin iç kesiminde Behzat Deresi vadi tabanında kurulan Tokat, Kuzey Anadolu'yu İç Anadolu'ya bağlayan yol güzergâhı üzerinde yer almaktadır. İklim, su, toprak, ulaşım şartları bakımından elverişli bir konuma sahip olan şehir, fiziki yapısı sayesinde dış saldırılara karşı korunaklıdır. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen şehirde ilk insan yerleşimi Kalkolitik Dönem'de (M.Ö. 5400-3000) görülmektedir. Tokat ve çevresi Türk hâkimiyetine girmeden önce sırasıyla Hitit, Frig, Kimmer, İskit, Med, Pers, Pont, Roma ve Bizans gibi devletler tarafından idare edilmiştir.¹

Tokat'ın Antik Çağ'dan itibaren önemli bir yerleşim yeri olmasında Dazimonis Ovası'nın bu bölgede yer almasının büyük etkisi vardır. Günümüzde "Kazova" olarak adlandırılan Dazimonis Ovası, Tokat'ın batısından² itibaren giderek genişleyerek Turhal ile Zile ovalarına doğru doğu-batı doğrultusunda uzanan ve içinden bu topraklara hayat veren Yeşilirmak'ın (bu kesimdeki adıyla Tozanlı suyu) aktığı oldukça verimli bir ova olarak bilinmektedir.³ Tokat'ın hem bu bereketli ovaya sahip olması hem de yol güzergâhları üzerinde yer alması bölgeye yönelik tehditleri artırmıştır. Bu nedenle Helenistik dönemin yöneticileri yol güzergâhını ve ovayı korumak amacıyla Tokat'ın güneyinden itibaren doğal yükseltilerden yararlanarak bir dizi kale inşa etmişlerdir. Bu kaleler güneyden kuzeye doğru Çördük-Geyras ve Tokat Kalesi olarak bir hat üzerinde sıralanmaktadır. Bahsi geçen kalelerden ilki Tokat- Sivas karayolu üzerinde yer alan ve Tokat merkeze 10,5 km uzaklıkta bulunan Çördük Kalesi'dir. Kalenin doğu cephesinde Helenistik döneme ait kaya mezarları bulunmaktadır.⁴ Çördük Kalesi bu yönüyle Tokat Kalesi ile benzerlik göstermektedir. Kalenin Tokat Kalesi ile bir diğer benzer yönü ise basamaklı tüneldir. Kalede birinin derinliği 60,3 m diğerinin derinliği 43,5 m olmak üzere iki adet basamaklı tünel bulunmaktadır.⁵ Tokat Kalesi ve Geyras Kalesi'ne oranla daha az yükseltiye sahip olan Çördük Kalesi araştırmacılar tarafından *Horoz Tepesi* ya da *Bayram Kalesi* olarak adlandırılmıştır.⁶

Geyras Kale'si Çördük Kalesi'nden yaklaşık 2,5 km kuzeyde Tokat merkeze 8 km mesafede oldukça sarp ve dik bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kale çevresinde bulunan Mithradates VI. Eupator Dönemi'ne ait bir adet Amisos darplı sikke, kalenin Pont Krallığı döneminde kullanıldığına işaret etmektedir.⁷ Pont dönemi kalelerinin hemen hemen tamamında yer alan basamaklı tünel bu kalede de mevcuttur. Oldukça iyi bir taş işçiliğiyle yapılan tünelin derinliği 12,7 m'dir.⁸

Gerek Çördük Kalesi'nin gerekse Geyras Kalesi'nin bulunduğu yerlerin topografik yapısı yerleşime uygun değildir. Bu nedenle bu kaleler kontrol kalesi vasfının dışına çıkamamıştır. Buna karşın Tokat Kalesi çevresinin topografik yapısının uygunluğu ve kalenin vermiş olduğu emniyet, Tokat'ın kalekent olarak kuruluşuna imkân vermiştir. Esasında Tokat'taki ilk yerleşimin bugünkü kent merkezinin 9 km kuzeydoğusunda Yeşilirmak kenarında Hamamtepe Höyüğü üzerinde kurulan Komana Antik Kenti olduğu yapılan arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.⁹ Komana Antik Kenti'nin yerini 1830'da bölgeye yaptığı geziler sonucu J. A. Gramer tespit etmiştir. Daha sonra İngiliz Jeolog W. J.

¹ Ali Açıklık, "Tokat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 219.

² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960), 242.

³ Murat Tekin, Şengül Dilek Ful, ve Hatice Uyanık, "Kazova'da (Dazimonitis) Yeni Keşfedilen Basamaklı Tüneli Bir Pontos Krallığı Kalesi: Dereköy Kalesi", *Belleten* 86, sy 306 (2022): 401.

⁴ Murat Tekin, "Pontos Bölgesi'nin İç Kesimindeki Kaya Mezar Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme (Gaziura ve Zela Örnekleri Üzerinden)", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, sy 26 (2020): 141; Emine Sökmen, "Çördük and Geyras Strongholds-Preliminary Results", *Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea Held in Thessaloniki, (21-23 September 2012)* (Oxford: Archaeopress, 2013), 169.

⁵ Ahmet Emirhan Bulut, "Pontus Bölgesi Basamaklı Tünelleri" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 86.

⁶ Franz Cumont, "Studia Pontica. II. Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, par Franz Cumont et Eugène Cumont, 1906", ed. Georges Radet, *Revue des Études Anciennes* 9, sy 1 (1907): 244; H. H. Von der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926, Researches in Anatolia*, ed. James Henry Breasted (Illinois: University of Chicago Press, 1929), 127.

⁷ Burcu Erciyas ve Emine Sökmen, "Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzeysel Araştırması 2007", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26-30 Mayıs 2008, Ankara*, c. 1 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 290.

⁸ Bulut, "Pontus Bölgesi Basamaklı Tünelleri", 88.

⁹ Burcu Erciyas, Emine Sökmen, ve Coşku Kocabıyık, "Komana Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul*, c. 4 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 121.

Hamilton, bölgede yaptığı yüzey araştırmalarında mermer arşivrat¹⁰ ve friz¹¹ parçalarına rastlamıştır. Bu tespitlere rağmen 2004 yılına kadar bölgede herhangi bir arkeolojik çalışma yapılmamıştır. 2004 yılında Burcu Erciyas başkanlığında bölgede yüzey araştırmaları, 2009 yılında da kazı çalışmaları başlamıştır.¹²

Komana'nın antik tarihi ile ilgili en ayrıntılı bilgiler Strabon'un *Coğrafya* adlı eserinde geçmektedir. Strabon kitabında iki Komana'dan bahsetmektedir; bunlardan biri Kapadokya Komana'sı, diğeri ise Pontus Komana'sıdır. Strabon'a göre, Pontus Komana'sı verimli arazilere hükmeden rahiplerce idare edilen bir tapınak devletidir.¹³ Bu tapınakta *Ma* adlı bir tanrıçaya tapınım yapılmaktadır. Strabon Pontus Komana'sını tanıtırken şu cümleleri kullanmıştır:¹⁴

“Phanarolia'nın üst tarafında, Büyük Kappadokia'daki kentle aynı ismi taşıyan ve o kentteki aynı tanrıçaya vakfedilmiş bulunan Pontus Komana'sı bulunur ve diyebilirim ki, burada oturanların, özellikle bundan evvelki krallar zamanında kurban törenlerinin uygulanması kutsal inanışları ve rahiplerine karşı saygıları hemen hemen aynıdır. O zamanlarda tanrıçanın yılda iki defa yapılan 'eksodos'nda rahip bir taç giyer ve onur sırasında kraldan sonra gelir”

Tanrıça *Ma* için senede iki defa düzenlenen *eksodos*¹⁵ törenlerine çevre şehirlerden büyük bir katılım gerçekleşmekteydi. Bu dini törenlere katılanların aynı zamanda ticari faaliyette bulunması kentin ekonomik yapısını canlandırmıştı.¹⁶ Tapınağın hizmetinde çalışanların sayısı ise altı binden fazlaydı.¹⁷ Strabon'un aktardığı bu bilgiler bize Komana'nın Antik Çağ'da oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Bu önemini daha sonraki dönemlerde de koruyan Komana'ya Türkler *Sisiyye* demişlerdir. Bölgenin Türklerin eline geçmesiyle *Sisiyye* eski önemini yitirmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirkâtü'l-Cihâd*'da *Sisiyye*'nin önemini kaybetmesini Dânişmend Gazi'nin bedduasına bağlamaktadır. Bu beddua sonucu oldukça mamur olan *Sisiyye* sel felaketine uğrayarak terk edilmiş ve yalnızca Komanat adıyla bir mahallesi kalmıştır.¹⁸ Münecceimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Dânişmend Gazi tarafından fethedilen *Sisiyye*'nin eskiden önemli bir şehir olduğunu ancak kendi zamanında bir köye dönüştüğünü nakletmiştir.¹⁹

Kalenin İnşası ve İlk Yerleşimciler

Antik Çağ kaynaklarında Komana adına sık rastlanırken kale çevresindeki yerleşimden bahsedilmemektedir. Bu durum Tokat Kalesi'nin Çördük ve Geyras Kaleleri gibi Antik dönemde kontrol kalesi olarak hizmet verdiğini göstermektedir. Kale çevresinde ilk yerleşim Komana'da Hristiyanlarla Putperestler arasında yaşanan anlaşmazlıklar sonucu olmuştur. Hristiyanlar putperestlerin baskısına dayanamayınca kendileri için güvenli gördükleri bugünkü kale çevresine göç etmişlerdir.²⁰ Yaşanan bu hadisenin tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Hristiyanlığın Anadolu'da yayılmaya başladığı ilk dönemde vuku bulmuş olma ihtimali oldukça yüksektir. Zira Hristiyanlığın Roma tarafından kabul görmesi yaklaşık üç yüz yıl gibi bir süreçte olmuştur. Roma İmparatorluğu dininin Paganizmden Hristiyanlığa evrilmesindeki en büyük rol İmparator Constantinus'a (336-337) aittir. Milvius Köprüsü Savaşı (312), İmparator'un Hristiyanlığı kabulünde bir dönüm noktası özelliği taşımaktadır.²¹ Bir yıl sonra imzalanan (313) Milano Emirnamesi ile Hristiyanlık, Roma ülkesinde

¹⁰Bir sütun başlığının üzerinde duran bir lento veya kiriştir.

¹¹Friz, mimarlıkta taban kirişi ile çatı arasında kalan, kabartmalarla bezeli ya da düz şerit. Antik Roma ve Yunan mimarilerinde sıklıkla kullanılmışlardır.

¹²D. Burcu Erciyas, “‘Komana/Sisiye’de Bir Orta Çağ İşliği: Bizans’dan Danişmendliler’e Tokat’ın Değişen Çehresi”, *Güneş Karadeniz’den Doğar. Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar* (Ankara: Hel Yayıncılık, 2013), 141-59.

¹³Strabon, *Strabon Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 4.

¹⁴Strabon, 44.

¹⁵Yunan tragedyasının son bölümü olup bu bölümde koro şiirsel ezgiler söyler. (Turhan Dilligil, *Tarih Boyunca Tiyatro I* (Ankara: Seçilmiş Hikâyeler Dergisi Kitabevi, 1953), 60.)

¹⁶Erciyas, Sökmen, ve Kocabıyık, “Komana Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları”, 121.

¹⁷Strabon, *Strabon Antik Anadolu Coğrafyası*, 45.

¹⁸Ali Akar, “Mirkâtü'l Cihâd (Dil İncelemesi-Metin, Dizin)” (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü, 1997), 11.

¹⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 50; b.

Lütfullah Münecceim Başı Ahmed, *Câmiu'd- Düvel*, çev. Ali Öngül, c. II (İzmir: Akademi Kitapevi, 2001), 148.

²⁰Ali Özçağlar, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşimler”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy 3 (1991): 69.

²¹John Julius Norwich, *Bizans (Erken Dönem MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013), 38.

serbest bırakılmıştır.²² İmparator I. Theodosius'un (378-395) paganizmi yasaklaması ise Hristiyanlığın yayılmasını hızlandırmıştır.²³ Bu bilgilerden hareketle Komana'dan kaçarak kaleye yerleşen Tokat'ın ilk Hristiyanlarının kaleye olan zorunlu göçü muhtemelen MS 4. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Bu Hristiyan din adamları grubu Bizans döneminde de etkinliğini korumuştur. Danişmendname'de geçen bazı bilgiler bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Zira Dânişmend Gazi kaleyi ele geçirmek için saldırdığında ona mukavemet eden gruplardan biri de Hristiyan din adamlarıydı. Danişmendname'de konu şu şekilde geçmektedir.²⁴

*“Melik Dânişmend Gazi, Dükiyye yani Tokat Kalesi'ni fethetti. Sonra o kiliseye saldırdılar. O kalenin öte tarafında bir tepe üstünde küçük bir kilise vardı. Yüksekliği bir minare gibiydi. Orada üç papaz bulunmaktaydı. Gayet perhizkârlar idi, haftada bir kez iftar ederlerdi. Her biri yüz elli yıl ömür sürmüşlerdi. Küfür ve doğru yoldan sapma ile ömürlerini geçirmişlerdi. O üç papaz bir anadan doğmuş kardeşler idi. Bunların adı Deryanos idi. Bu zaman kadar kiliseye Daryanos Kilisesi derler. Onun çevresinde bir büyük kilise daha vardı ki bundan önce demiştik. **Orada üç yüz altmış papaz vardı. O vakit bu kaleyi, kilisenin ihtiyaçları için inşa etmişlerdi.**”*

Bu nakillerin devamında geçen şu ifadeler de oldukça önemlidir: ²⁵

*“Daryanos Kilisesi yıkıldıktan sonra Haç Kilisesi'ne yürüdüler.²⁶ Bu tarafta rahipler de dama çıktılar. **Silah kuşanıp çark yayları kurdular.** Oklarını hazır edip durdular. Gaziler kiliseye yönelince papazlar çağırdılar. ‘Kilise çevresine gelmeyin bizden ne isterseniz verelim’ dediler. Müslümanlar dinlemeyip kiliseye yaklaştılar. Kâfirler çark okuyla çok Müslüman şehit ettiler.”*

Kayıtlar içinde iki bilgi, Tokat Kalesi'ndeki Hristiyan din adamları ile Komana'dan kaçan Hristiyanlar arasındaki bağa işaret etmektedir. Bu bilgilerden ilkinde kilisede yaşayan din adamlarının sayısı verilmektedir: *“Orada üç yüz altmış papaz vardı. O vakit bu kaleyi, kilisenin ihtiyaçları için inşa etmişlerdi.”* Kilisenin ihtiyaçları için kalenin inşa edilmiş olması ifadesi, Komana'dan kaçan din adamlarının bu kaleye yerleştiği bilgisiyse örtüşmektedir. *“Silah kuşanıp çark yayları kurdular.”* Bu ikinci kayıta papazların kuşatma ve savunma silahı olan çarkı kullandıkları bilgisi verilmektedir. Normal şartlar altında din adamının çark yayı gibi bir silahı kullanması alışılmadık bir durum değildir. Ancak bu din adamları Komana'dan kaçan din adamlarının geleneklerini sürdürmüş olmalıdır. Çünkü mezkûr din adamları ilk olarak kaleye geldiklerinde putperestlere karşı kendilerini muhafaza etme gereği duymuşlar ve silah kullanmayı öğrenmişlerdir. Böylelikle savaşçı din adamı profili ortaya çıkmıştır. Bu din adamlarının Bizans döneminde statülerini korudukları Danişmendname'deki açıklamalardan anlaşılmaktadır.

Bizans döneminde şehir ile ilgili kaynaklarımızda geçen en önemli bilgi kuşkusuz Romanos Diogenes'in (1068-1071) Malazgirt yenilgisi sonrası Tokat Kalesi'ne gelerek rahipliğini ilan etmesidir. Romanos Diogenes Tokat'ta bulunduğu kısa süre içinde, Sultan Alparslan'a vadettiği fidyenin bir kısmını Tokat'ta iken karşılamıştır.²⁷

Sonuç olarak eldeki verilerin değerlendirilmesi ile Tokat Kalesi'nin ilk kez Pont Krallığı döneminde inşa edildiğini, daha sonra buraya Hristiyan din adamlarının yerleştiğini söyleyebiliriz. Böylelikle kale ve çevresindeki ilk yerleşim, bugünkü Tokat kent merkezinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Komana ise bu süreç içinde eski önemini kaybetmiş ancak yerleşim yeri olmaya devam etmiştir. Osmanlı döneminde Komanat nahiyesi olarak Tokat kazasının bir parçası olmuştur.²⁸

²² Norwich, 43.

²³ Averil Cameron, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 29.

²⁴ Necati Demir, çev., *Danişmendname*, c. 2 (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020), 112.

²⁵ Demir, 2:112.

²⁶ Kilisenin bulunduğu tepe günümüzde Hac Dağı olarak adlandırılmaktadır.

²⁷ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 73.

²⁸ Esat Aktaş, “19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı”, *Mavi Atlas* 9, sy 1 (2021): 99.

Fotoğraf 1. Comana Pontika Kazı Çalışmaları.²⁹

1. Kalenin Savunma Mimarisi

Fotoğraf 2. Lennep tarafından çizilen Tokat Kalesi (1844).³⁰

Topografik yapı nedeniyle Tokat Kalesi kuşatma ve saldırı ile ele geçirilecek bir kale değildir.³¹ Bu durum kalenin kurulmuş olduğu tepenin oldukça dik ve sarp yapısından kaynaklanmaktadır. Kalenin fiziki yapısı ile ilgili en ayrıntılı ve en eski bilgileri Evliyâ Çelebi vermektedir. O kalenin zeminini ve şeklini şu sözlerle ifade etmiştir:³²

“Kalesi bir yüksek tepe üzerinde (—) şeklinde bir şeddadî beyaz kesme taş ile yapılmış sağlam bir kaledir ama o kadar büyük değildir. Fırdolayı büyüklüğü 5.060 adımdır. Çevresi burç ve bedenlerle süslenmiş, sanatlı beden dişleriyle bezenmiş, etrafında asla hendeği yok korkusuz yüksek bir surdur ki Samanyolu gibi göklere baş uzatmıştır. Ve dört tarafı cehennem çukurundan nişan verdiğiinden asla hendek olacak yeri yoktur. Bütün etrafı şahin, kartal ve zağanos yuvalı elvan renkli kayalardır.”

Tokat Kalesi'nin üzerinde kurulduğu tepe, Akdağların bir parçası olup ortalama yüksekliği deniz seviyesinden yaklaşık olarak 705 m'dir.³³ Halk arasında “kale tepe” olarak adlandırılan bu dağ kütesinin yüzeyi batıya doğru giderek genişler ve derbend geçidine kadar uzanır. Kalenin bulunduğu yüzeyde iki tepe vardır. Bu tepelerden Gazi Osman Paşa Bulvarı'na bakanının yüksekliği yaklaşık 708 m'dir. Batıdaki tepe ise yaklaşık 730 m'dir. Bu iki tepelyi birleştiren kuzey sırtı oldukça dik ve yüksektir. Kaledeki yapılar diğer noktalara nispeten daha alçak olan güney tarafında yoğunlaşmıştır. Kalenin vadi tabanına göre yüksekliği 80 m'dir. Kalenin inşasında daha çok moloz taş kullanılmış olup, bu taşın dışında devşirme ve kesmetaş da kullanılmıştır (Fotoğraf 3).

²⁹ Burcu Erciyas ve Mustafa N. Tatbul, “Komana Kazısının 10. Yılı 2018 Çalışmaları”, 41. Kazı Sonuçları Toplantısı, Diyarbakır, 17-21 Haziran 2019, c. 1 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 547.

³⁰ Nurcan Boşdurmaz, *İpek Yolunda Bir Şehir Tokat* (İstanbul: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 18.

³¹ Von der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926, Researches in Anatolia*, 35.

³² Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, c. 5,1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 87.

³³ Kale ile ilgili bu tür veriler *Google Earth* adlı uygulamadan alınmıştır.

Fotoğraf 3. Haç figürlü taşın duvar inşasında kullanılmış olması bu duvarın Dânişmendli sonrası bir dönemde yapıldığını göstermektedir.

Kalenin bulunduğu zeminin hem kayalık olması hem de vadi tabanından yüksekte olması savunmayı kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle Tokat Kalesi hendeğe ihtiyaç duymaz. Kayalık zemin kuşaticıların lağım bağlamasına imkân vermemektedir. Kalenin bulunduğu noktaya mancınık taşlarının ulaşması oldukça zordur. Bu nedenle kuşatmalarda mancınıkla saldırıdan istenen netice alınamamıştır. Günümüzde kale çevresinde dış surlara ait herhangi bir kalıntı yoktur ancak bazı çalışmalarda iç kaleyi koruyan bir dış surun olabileceği ifade edilmiştir.³⁴ Bu dış surdan da geriye yalnızca “Dizdar Kapısı” olarak adlandırılan yapı kalmıştır (**Fotoğraf 11**).

1.1. Güney Cephe

Günümüzde yerleşim kalenin güney ve doğu yamaçlarında olmakla birlikte, en eski yerleşim güney cephedeki Sulusokak adlı mahallede yer almaktadır. Eğim güney yamaçta düşük olduğu için savunma açısından en zayıf cephe güney cephesidir. Bu nedenle cephe boydan boya sur duvarı ve kulelerle koruma altına alınmıştır. Bu duruma bağlı olarak en uzun sur bu cephede yer almaktadır.³⁵ Cephede savunmayı kolaylaştırmak için beş adet silindirik burç yapılmıştır (**Fotoğraf 4**). Muhtemelen kuşaticıların en yoğun saldırıları bu cephe yönünde olmuştur. Pont Dönemi'ne ait kaya mezarları da bu cephenin batısında yer almaktadır (**Fotoğraf 5**). Topografik yapının müsait olmasından dolayı ambar, zindan, zeredhâne gibi yapılar bu yönde inşa edilmiştir.

Fotoğraf 4. Güney Sur Duvarı ve silindirik burçlar.

Fotoğraf 5. Güney Cephe Kaya Mezarı.

1.2. Doğu Cephe

Kalenin doğu cephesi oldukça dik bir uçurumla çevrelenmiş olup kuşaticıların saldırı yapmasına imkân vermemektedir. Cephenin en uç noktasında bir gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bu cephe günümüzde oldukça işlek olan Gazi Osman Paşa Bulvarı'na bakmaktadır (**Fotoğraf 6**). Cephenin hemen önünde yer alan Pervane Hamamı ile kale arasında bağlantı olduğu konusunda halk arasında birtakım rivayetler vardır. Ancak bu bağlantı tespit edilememiştir.

³⁴ Boşdurmaz, *İpek Yolunda Bir Şehir Tokat*, 34.

³⁵ Surun uzunluğu 80 m olup yüksekliği 10 m'dir.

Fotoğraf 6. Doğu cephe görünümü ve gözetleme kulesi.

1.3. Kuzey Cephe

Kalenin kuzey cephesi de oldukça dik bir yamaca sahiptir. Kale kapısı bu cephede yer almakta olup kapı kayalar oyularak açılmıştır (Fotoğraf 7). 19. yüzyılda Tokat'ı ziyaret eden Lennep³⁶ kale kapısının resmini çizmiştir. Bu çizimde oyuguğun önü düzgün kesme taş ile örülerek kapı girişi inşa edilmiştir. Ancak günümüzde bu kesme taştan yapılan kapıya dair herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Kapıya ulaşmak için yamaca paralel eğimi artan bir merdivenli yoldan geçilmesi gerekmektedir. Bu yolun kuzeye bakan tarafı duvar örülerek koruma altına alınmıştır. Evliyâ Çelebi kapının demirden olup devamlı suretle kapalı tutulduğunu ve önünde daima nöbetçilerin nöbet tuttuğunu söylemiştir.³⁷ Kaya kütlesi üzerindeki kapı haricinde bir kapı da merdivenli yolun başlangıç noktasında yer almaktadır. Bu kapı kemerli bir kapı olup günümüze kemer ayakları hariç herhangi bir kısmı ulaşmamıştır (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 7. Kale kapısı.

Fotoğraf 8. Kemerli kapının ayakları.

1.4. Batı Cephe

Kalenin batı yönü Akdağlar ile bitişiktir (Fotoğraf 9). Kale ile doğal kaya kütesini, etrafi duvarlarla çevrili tepe ayırır. Bu tepe kalenin en yüksek noktası olup üzerinde bir adet sarnıç çukuru bulunmaktadır.³⁸ Batı surlarının bulunduğu nokta çok yüksek ve engebeli olduğu için mancınık türü silahlarla saldırı olanaksızdır. Surun bulunduğu tepenin savunması oldukça kolaydır (Fotoğraf 10).

³⁶ H. John van Lennep 1815 İzmir doğumlu bir misyonerdir. 1854-1856 yılları arasında Tokat'ta bulunmuştur. Gezi notlarını 1870 yılında *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* adlı eserinde yayımlanmıştır.

³⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, 2010, 5,1:87.

³⁸ Bulut, "Pontus Bölgesi Basamaklı Tünelleri", 84.

Fotoğraf 9. Kale tepesinin Akdağlar ile bağlantısı.

Fotoğraf 10. Batı Surları.

2. Kaleiçi Yapılar

Evliyâ Çelebi kale içi yapıları aktarırken şu ifadeleri kullanmıştır: ³⁹

“Batı tarafa bakar bir demir kapısı vardır. Hisar içinde dizdarhânesi, kethuda, imam, müezzin ve kale mehterleri hanesi var ve cebehâne odaları, tahıl ambarları, su sarnıçları ve Ceylan Yolu adında suyolları vardır. Tam 362 ayak kesme kaya taş merdiven ile (—) nehrine inilir. Batı tarafında Ayar kayası bu kaleye biraz eğimlidir. Ve Yıldırım Han Camii var, başka han, hamam ve carşı pazardan bir eser yoktur, zira göklere doğru boy uzatmış yüksek bir kale olduğundan değme adam bir saatte çıkamadığından gece gündüz kapısı daima kapalıdır. Ancak bekçileri daima gözcülük eder pür-silah kapıcıları vardır. Zira aşığı şehir halkının bütün değerli malları tamamen kalede korunur.”

Tokat Kalesi'nin kurulduğu tepenin yüzey alanı dar ve engebeli bir yapıya sahip olduğu için sınırlı sayıda yapı inşa edilmiştir. Gerek Evliyâ Çelebi'nin kale içi yapılarla ilgili kaydı gerekse kaledeki yapı kalıntıları ve birtakım arşiv kayıtları kale içi yapıların dizdarhâne, zindan, zeredhâne, camii, ambar ve basamaklı tünelden ibaret olduğunu göstermektedir.

2.1. Dizdarhâne

Dizdar adlı kale yöneticisinin evine dizdarhâne denilmekteydi. Merkezden beratla tayin edilen dizdar kalede yaşar ve kaleden izinsiz ayrılamazdı.⁴⁰ Kalenin dış saldırılara karşı korunması, kalede saklanan değerli eşyaların muhafazası, zindandan ve cebehânedan sorumlu olma gibi çok çeşitli vazifeler dizdarın görevleri arasındaydı.⁴¹ Tokat Kalesi içinde dizdarın evinin nerede olduğu tespit edilebilmiş değildir. Ancak Evliyâ Çelebi dizdarhânenin kale içinde olduğunu söylemektedir. 18. yüzyıla ait arşiv kayıtları Tokat Kalesi'nde dizdarın görev yaptığını ve kale hapisanesindeki mahkûmlardan sorumlu olduğunu göstermektedir.⁴² Kalenin kuzey yamacında ikinci sura ait “Dizdar Kapısı” olarak bilinen yapı dizdar ile ilgili günümüze ulaşabilmiş tek yapıdır (Fotoğraf 11).

³⁹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, 2010, 5,1:87.

⁴⁰ Kalenin yönetiminden sorumlu olan dizdar izinsiz bir şekilde kaleden 100 adım uzaklaşırsa idam edilme cezası ile karşılaşabilirdi. (Galip Çağ, “Tahrir Defterlerine Göre Rumeli’de Kale Teşkilatına Kırçova Kalesi Örneğinden Bir Bakış (1515-1542)”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, sy 2 (2020): 641., Evliyâ Çelebi Sinop Kalesi hakkında bilgi verirken dizdarın kaleden bir top menzili uzaklığın dışına çıktığı takdirde kale halkı tarafından öldürüleceğini yazmıştır.(Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, çev. Seyit Ali ve Yücel Dağlı, c. 2,1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 89.)

⁴¹ Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 480.

⁴² BOA. A.DVNSMHM.d 116/394

Fotoğraf 11. Dizdar Kapısı adlı yapı (Hasan Erdem Arşivi).

2.2. Zindan

Tokat kale zindanı kalenin güney yamacındaki düzlükte yer almaktadır. Zindanlar moloz taş ile inşa edilmiş olup tonoz kubbe ile örtülüdür (**Fotoğraf 12**). Evliyâ Çelebi şehrin bütün suçlu ve kanlılarının kale zindanında mahpus tutulduğunu kaydetmiştir.⁴³ Bu ifadeler kale zindanının kapasitesinin fazla olduğunu göstermektedir. Muhtemelen bu zindan 19. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştı. Çünkü Osmanlı’da modern hapisane kavramı 19. yüzyıl batılılaşma hareketi ile ortaya çıkmıştı.⁴⁴ Bu anlamda Tokat’ta kurulan hapisane ile ilgili ilk kayıt 10 Eylül 1892 tarihine aittir.⁴⁵

Kalenin korunaklı ve ulaşılmaz yapısı, özellikle Osmanlı döneminde hapisane olarak kullanılmasına neden olmuştur. Dönem kaynaklarında kaleden “Çardak-ı Bedevi” diye bahsedilmektedir.⁴⁶ Osmanlı tarihçisi Neşri “*Kitâb-ı Cihannümâ*” adlı eserinde Tokat Kalesi zindanında kalan kişileri şu şekilde sıralamıştı: Mihaloğlu Mehmed⁴⁷, Turahan Bey⁴⁸. Neşri’de geçen başka bir kayıta da Semendre Beyi Vulkoğlu’nun iki oğlunun Tokat’a getirilerek gözlerine mil çekildiği yazmaktadır.⁴⁹ Bir diğer Osmanlı tarihçisi Ruhi ise Yakub Bey’in Çardak-ı Bedevi’de hapsedildiğini yazar (h.814- M. 1411).⁵⁰

Âşıkpaşazade’de geçen bir kayıta Mentешеoğullarından Veyis ve Ahmed Bey’in Tokat Kalesi zindanından kaçış öyküsü anlatılır. Bu kayıt bize kale zindanının koşulları hakkında çıkarımda bulunma fırsatı vermektedir. Bu kayda göre:⁵¹

“*Menteşoğlanları Tokat hisarında eksiksiz iki yıl hapis kalıp kışlar ve yazlar geçirdiler. Tekrar bir yıl kış için hazırlık yaptılar. Odun aldılar, altlarına atıp yatacakları döşek için yeni kuru ot getirttiler. O otu getirene, ‘Bu az, bir çuval daha getirin’ dediler. Ot getiren gidip bu defa bir çuval çürük ot getirdi. Beğenmeyip getiren adama geri verdiler, alıp gitti. Kapıcı, ‘Bu otu niçin tekrar geri alıp gidersin?’ diye sorunca Veyis Bey, ‘Bir eski otluk getirdiler kokar.’ dedi. Getiren de, ‘Tekrar sahibine alıp gidiyorum.’ dedi. Gidip bir harhar getirdi, otu döktü. Ahmed Bey harhara girdi. Harharın çevre yanına içinden ot bastı ve çuvalı yüklenerek ıkına sıkına öfke ile ‘Bunların elinden çektiğim canıma tak dedi. Bunlara bir şey beğendiremiyorum. Bir kuru döşeklik otu bile beğenmezler. Acaba Osmanoğlu bunları niçin öldürtmez.’ diye söylene söylene Ahmed Bey’i hisardan çıkardı. Önceden kavilleşerek at hazırlamışlar imiş. Hemen harhardan çıkıp ata bindi ve yola düşüp gitti. O zaman Karaöylük yayladan dönmüş kışlaya gelmişti. Gece gündüz demeden ona kadar gitti. Sabah olunca gelip kapıyı açtılar. Veyis Bey orada idi.*

⁴³ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, 2010, 5,1:87.

⁴⁴ Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Gazi Akademik Bakış* 9, sy 17 (17 Aralık 2015): 93.

⁴⁵ Tahir Bilirli, “Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri, Tokat Hapishanesi Örneği”, *History Studies* 11, sy 3 (2019): 894.

⁴⁶ Naimâ Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi* (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1937), 1146; Necdet Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Bazı Kamu Görevlilerinin Hapisle Cezalandırılmalarına İlişkin Ek Bilgiler (1300-1453)”, *Journal of Social Policy Conferences*, sy 49 (21 Ekim 2010): 903.

⁴⁷ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 559. Aşıkpaşa’da Neşrinin verdiği bilgiyi teyid eder. Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi* (İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım Yayınları, 2003), 150.

⁴⁸ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*, 647.

⁴⁹ Mehmed Neşri, 629-30.

⁵⁰ Ruhi Tarihi Oxford Nüshası Değerlendirme Tıpkıbasım Ve Yeni Harflerle Neşr (TTK Yayınları, 1992), 430.

⁵¹ Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, 180-81.

Ancak Ahmed Bey'i bulamadılar ve durumu Padişaha bildirdiler. Ahmed Bey'in yeri boş kaldı. Zindancı da tutsak beklemekten kurtuldu. Ahmed Bey Karaöylük' e vardı, fazla durmadan Mısır'a gitti. Mısır'da da durmadı kendi vilayetine yöneldi. Oradan da Acem' e gitti.”

Bu isimler dışında *Kazıklı Voyvoda* olarak tanınan Eflak Beyi Vlad Tepeş'in de kale zindanında kaldığı iddia edilmektedir. Ancak bu bilginin doğruluğu tam olarak ispatlanamamıştır.⁵²

Fotoğraf 12. Tonoz yapılar (Zindan).

Fotoğraf 13. Tonoz Yapıların İç Kısmı.

2.3. Zeredhâne (Cebehâne⁵³)

Türkiye Selçuklularında silah deposuna zeredhâne⁵⁴ denilmekteydi. Zeredhâne tüm kalelerde bulunurdu. Osmanlı döneminde zeredhâne kavramı yerine daha çok cebehâne kavramı kullanılmıştır. Kale cebehânesi güney yamaçta olup, basamaklı tünelin batısında zindanların karşısında yer almaktadır. Moloz taştan imal edilen yapılar tonoz kubbelerle örtülüdür (**Fotoğraf 14**). Evliyâ Çelebi kale cebehânesi için “*Ve bu Tokat Kalesi'nde olan cebehâne bir kalede yoktur. Hatta tazı ve zağar köpeklerine, şahin ve zağanos kuşlarına geyim zirh vardır.*” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁵ Bu ifadelerden cebehânenin silah bakımından zengin olduğu kadar zırh bakımından da zengin olduğu anlaşılmaktadır. Kale yüzeyinde yaptığımız araştırmada güney yönünde cebehâne olarak bilinen yapıların hemen önünde irili ufaklı mancınık gülleleri bulunduğu gözlemlenmiştir (**Fotoğraf 15**).

Fotoğraf 14. Cebehâne.

Fotoğraf 15. Mancınık gülleleri.

⁵² Ahmet Önal, “Tokat’ın Zoraki Misafirleri”, *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (Tokat, 01-03 Kasım 2012)* (Ankara: Özyurt Matbaacılık, 2013), 247.

⁵³ “Silâh, zırh” anlamına gelen Moğolca cebe kelimesinden Türkçe +ci ekiyle türetilen cebeci Yeniçeri Ocağı neferlerine ok, yay, kılıç, zırh, tüfek, barut, kurşun, kazma, kürek gibi silâh ve savaş malzemesi temini, bunların yapımı, tamiri ve korunması ile uğraşan ocağın adıdır.(Yasemin Kılıçarslan, “Cebeci”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.7, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 182-83.)

⁵⁴Kelimenin aslı Arapça zered (زرد) olup zırh, Zerrâd (زرد) da zırh ören usta, silâh ustası, satıcısı, tamircisi anlamındadır. Kelime daha sonra Farsça-hâne (خانه) eki alarak zered-hâne/zerrâd-hâne hâlini almış, silâh tamirhanesi, imalathanesi ve talimhane anlamlarında kullanılmıştır. (Mehmet Demiralay, “Selçuklularda Zeredhâne (Silâhhâne)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37, sy 2 (30 Aralık 2022): 474.)

⁵⁵ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*, 2010, 5,1:88.

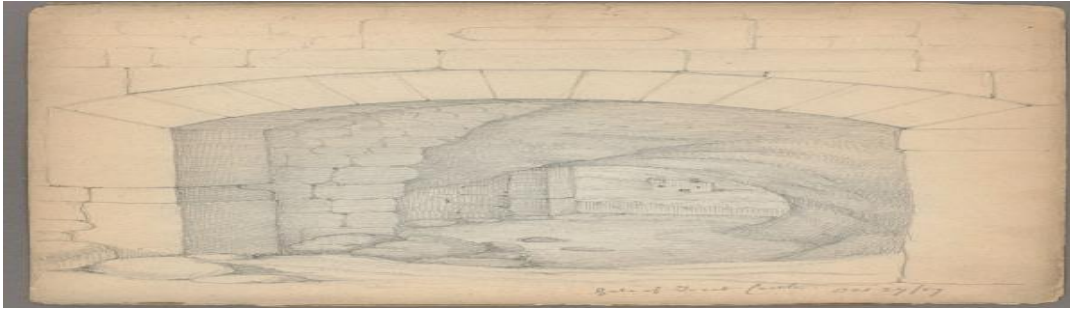

2.4. Ambar

Kale ambarı kalede yaşayan ve kaleyi savunanlar için en hayati yapılardandı. Kuşatmalar günlerce hatta aylarca sürdüğünde kale ambarında depolanan yiyecekler, kaledekilerin uzun süre dayanmasına imkân vermekteydi. Kale ambarı da diğer yapılar gibi güney yamaçta yer almaktadır.

2.5. Camii

Kalenin içinde küçük bir caminin olduğunu hem Evliyâ Çelebi'nin kayıtları hem de Lennepe'in gravürü açıkça ortaya koymaktadır (**Fotoğraf 16**). Lennepe'in gravüründe kale kapısının hemen karşısında görünen bu camii “*Yıldırım Beyazıd Camii*” olarak kayıtlara geçmiştir. Vakıf kayıtları caminin 19. yüzyıla kadar hizmet verdiğini göstermektedir. Ancak günümüze camiye dair herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır. Evliyâ Çelebi, caminin imam ve müezzinine ait evlerin de kale içinde olduğunu söylemiştir.⁵⁶

Fotoğraf 16. Lennepe'in çizdiği kapı ve kapının ardından görülen Kale Camii (Hasan Erdem Arşivi).

2.6. Basamaklı Tünel

Pont dönemi kalelerinin hemen hemen tamamında görülen basamaklı tünel Tokat Kalesi'nde de mevcuttur. Bu tünel Evliyâ Çelebi tarafından “*Ceylan Yolu*” olarak adlandırılmıştır. Evliyâ Çelebi, tünelin 362 basamaklı olduğunu ve nehre indiğini kaydetmiştir.⁵⁷ Yapılan kazılar neticesinde bu tünelin girişi bulunmuş ve nereye kadar gittiği hususu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tünelin ilk başta kaçış amaçlı kullanılan bir tünel olduğu düşünülmüş ancak tüneli dolduran malzemelerin tahliye edilmesinin ardından durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Zira tünelin 138. m'si 361. basamağında su kütlesi ile karşılaşmıştır (**Fotoğraf 17**). Bu su iki ay boyunca günlük iki ton olarak tahliye edilmiş ancak suyun seviyesinde düşüş olmamıştır.⁵⁸ Bu durum tünelin kalenin su ihtiyacının karşılanması amacıyla yapıldığını göstermektedir. Tünelle ilgili yapılan çalışmalar sonucu elde edilen bilgiler, Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilerle bire bir örtüşmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'nin kale ile ilgili verdiği diğer bilgilerin de güvenilirliğini artırmaktadır.

Fotoğraf 17. Tünel dibindeki su kaynağı.

Fotoğraf 18. Tünel girişi.

⁵⁶ Evliyâ Çelebi, 5,1:87.

⁵⁷ Evliyâ Çelebi, 5,1:87.

⁵⁸ Bulut, “Pontus Bölgesi Basamaklı Tünelleri”, 84.

3. Kalenin Geçirdiği Kuşatmalar

3.1. Dânişmendliler Dönemindeki Kuşatma

Kale tarihinde kayıtlara geçen ilk kuşatma Dânişmend Gazi (1071-1085) tarafından yapılan kuşatmadır. Bu kuşatmayla ilgili bilgi veren tek kaynak ise Dânişmend Gazi Destanı'dır. Destana göre Tokat'ın o dönemdeki adı *Dükiyye* olup, Dânişmend Gazi'ye burayı fethetmesini Seyyid Battal Gazi rüyasında söylemiştir.⁵⁹ O, bu rüyanın etkisiyle kâfirlerle sürekli gaza ederek *Dükiyye*'ye ulaşmıştır. Dânişmendnameye göre o dönem *Dükiyye Kale*'si Serhayil adlı bir bey tarafından idare edilmekteydi. Dânişmend Gazi'nin kaleye yaklaştığı haberini alan Serhayil ve kardeşleri, savunma için gerekli tedbirleri almışlardı.⁶⁰ Kale önüne gelen Dânişmend Gazi yaklaşık yedi gün boyunca kaleyi kuşatmıştı. Yedinci günün gecesinde Dânişmend Gazi Artuhi'yi⁶¹ nöbette bırakarak dinlenmeye geçmişti. Müslüman askerinin dinlenmede olduğunu haber alan Serhayil'in kardeşi Nikola bu durumdan istifade ederek gece baskını yapmıştı. Baskının çıkardığı gürültüyle uyanan Dânişmend Gazi derhal karşı saldırıya geçerek düşmanı mağlup etmiş ve Nikola'yı da öldürmüştü.⁶² Ancak kale fethedilememişti. Daha sonra kalenin nasıl fethedileceği konusunda Dânişmend Gazi Artuhi ile görüşmüştü. Artuhi, Dânişmend Gazi'ye "*Ey ulu kişi! Bu kale küçüktür fakat sağlamdır. Bunu ancak hile ile alırız.*" demişti. Dânişmend Gazi Artuhi'nin bu önerisini haklı bularak bir plan yapmıştı. Bu plana göre Dânişmend Gazi papaz kılığında kaleye girecek ve kale kapısını askerlerine açacaktı. Plana uygun bir şekilde papaz kıyafeti giyen Dânişmend Gazi kale kapısına gitmişti. Kapı nöbetçilerine kendini papaz olarak tanıtır Haraşna⁶³ Bey'i Şah Şattat'tan Serhayil'e mektup getirdiğini söylemişti. Nöbetçiler durumu Serhayil'e bildirince Serhayil gerçek kimliğini bilmediği bu papazın yanına getirilmesini istemişti. Serhayil yanına getirilen Dânişmend Gazi'ye kim olduğunu ve hangi amaçla kaleye geldiğini sormuştu. Dânişmend Gazi Serhayil'e "*Yolda haramiye rastladım, eşyalarımı ve malımı haramiler aldı. Mektubum da beraber gitti. Çok yalvardım. Narınur'a ve haça, titi mitiye, büyük haça, küçük haça ant içtirdim. Hiç hürmet etmediler. Bilmiyorum ki cazulardan mı idi?*" demişti. Serhayil Dânişmend Gazi'nin bu sözlerinden ve davranışlarından hiç şüphelenmemiş hatta ondan geceyi kalede geçirmesini istemişti.⁶⁴ Rolünü çok iyi oynayan Dânişmend Gazi, geceyi ibadetle geçirmek ve dinlenmek için kendisine bir yer gösterilmesini istemişti. Bunu yapmaktaki amacı kiliseye gitmek ve oradaki büyük çanı çalarak İslâm askerini kaleye çağdırmaktı. Serhayil itimat duyduğu bu din adamının isteğini yerine getirerek onun kiliseye götürülmesini adamlarına emretmişti. Kiliseye giden Dânişmend Gazi ortalığın sakinleşmesini bekleyerek vakit geçirdikten sonra kilisenin önündeki büyük çanı çalmıştı. Çan sesini duyan Müslüman askeri dağ arkasında saklandığı yerden çıkarak kaleye hücum etmişti. Müslüman askerinin saldırıya geçtiğini anlayan Serhayil'in askeri karşı saldırı için harekete geçmişti. Bu amaçla kalenin kapısı açılmış, yaklaşık beş yüz kişi dışarı çıkmıştı. Düşmanın kapı dışına çıktığını gören Artuhi sahte geri çekilme yaparak bu beş yüz kişinin kaleden uzaklaşmasını sağlamıştı. Her şey planlandığı gibi işlemiş, kale içinde Serhayil'e bağlı çok az adam kalmıştı. Bu nedenle Dânişmend Gazi'nin artık kendini gizlemesine gerek kalmamıştı. Tuzağa düşürüldüğünün farkına varan Serhayil Dânişmend Gazi'ye "*Sen büyük ihtimalle cazulardansın.*" demişti. Dânişmend Gazi ise "*Ben Melik Dânişmend Gazi, Huda'ya kılarım niyazı, birdir önümde dağ ile yazı, benim elimdedir kâfirlerin boğazı. Şimdi imana gel, yoksa seni ikiye bölerim.*" dedikten sonra Serhayil'e fırsat vermeden eteğinin altından çıkardığı kılıçla onu öldürmüştü.⁶⁵ Serhayil'den sonra çocuk ve kadınların dışındakileri de öldüren Dânişmend Gazi, dışardaki Rum askerinin içeri girmesini önlemek için kale kapısını kapatmıştı. Hile amaçlı kaçan Artuhi ise geri dönerek Rum askerine saldırmıştı. Müslümanlardan kaçıp kaleye sığınmak isteyen bu askerler kale kapısının kapalı olduğunu görünce içeri girememişler ve hepsi orada öldürülmüştü. Böylelikle *Dükiyye Kalesi* fethedilmiş ve birçok ganimet elde edilmiştir.⁶⁶ Dânişmend Gazi elde edilen ganimeti

⁵⁹ Demir, *Dânişmendname*, 2:54.

⁶⁰ Demir, 2:106.

⁶¹ Dânişmend Gazi'nin gaza arkadaşı.

⁶² Demir, *Dânişmendname*, 2:106.

⁶³ Amasya

⁶⁴ Demir, *Dânişmendname*, 2:108.

⁶⁵ Demir, 2:110.

⁶⁶ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 50.; Müneccimbaşı, Dânişmend Gazi'nin Tokat'ı fethi sebebiyle pek çok ganimet elde ettiğini kaydetmiştir. (Müneccim Başî Ahmed, *Câmiu'd-Düvel*, II:148.)

bütünüyle askerlerine dağıtmıştı. Bir kısım ganimeti ise halifeye göndererek fethi müjdelemişti.⁶⁷ *Dükiyye*'nin fethine sevinen halife “*Rum'da ne kadar şehir fethederse Melik Dânişmend'in olsun*” yazılı bir fermanı Dânişmend Gazi'ye göndermişti.⁶⁸

3.2. Türkiye Selçukluları Dönemindeki Kuşatma

1074 yılından 1175 yılına kadar Dânişmendli idaresinde kalan Tokat Kalesi, II. Kılıç Arslan döneminde (1155-1192) Türkiye Selçuklu idaresine geçmiştir.⁶⁹ Dânişmendliler sonrası dönemde de önemini koruyan Tokat, Türkiye Selçuklularının meliklik merkezi olmuştur II. Kılıç Arslan ülkeyi sağlığında oğulları arasında taksim ettiğinde Tokat mahsuresi⁷⁰ Melik II. Rükneddin Süleyman Şah'a (1196-1204) verilmişti.⁷¹ Sultan II. Rükneddin Süleyman Şah'ın ölümü sonrası yerine geçen oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı tahtan indiren amcası I. Gıyâseddin Keyhusrev (1192-1196, 1205-1211) ona Tokat bölgesini iktâ olarak vermişti.⁷² I. Gıyâseddin Keyhusrev daha sonra Tokat'a melik olarak oğlu I. Alâeddin Keykubad'ı (1220-1237) göndermişti.⁷³ Melik Alâeddin Keykubad yaklaşık altı yıl boyunca Tokat'ı idare etmişti.⁷⁴ II. Gıyâseddin Keyhusrev (1237-1246), Köseadağ'da Moğollara karşı mağlup olduğunda haremîni ve hazinelerini Tokat'a göndermiş, bir süre sonra da kendisi Tokat'a gitmişti.⁷⁵

Türkiye Selçuklularının meşhur devlet adamı Pervâne Muîneddin Süleyman döneminde (ö. 1277) yıldızı parlayan Tokat, bir ara IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın (1249-1254, 1257-1266) başkenti olmuştu.⁷⁶ İşte Selçuklu dönemindeki ilk kuşatma da bu dönem yaşanmıştı. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ölümünün ardından oğulları II. Alâeddin Keykubad (1249-1254), IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249, 1249-1262) ülke yönetimine talip olmuşlar, bu nedenle de aralarında mücadele başlamıştı.⁷⁷ Melikler arasındaki mücadeleyi kendi çıkarları için körükleyen Moğollar ise siyasetlerine uygun gördükleri Sultan'ı destekliyorlardı. Bu mücadelelerden birinde II. İzzeddin Keykâvus Moğollar karşısında mağlup olunca başkent Konya'dan Antalya'ya kaçmıştı.⁷⁸ Bu durum üzerine Borgulu'da zindanda tutulan kardeşi IV. Rükneddin Kılıç Arslan Moğolların isteği üzerine zindandan çıkarılarak tahta oturtulmuştu.⁷⁹ Tahtını sağlamlaştırmak isteyen IV. Rükneddin Kılıç Arslan Hemadan'a giderek Hülâgû'dan (1256-1265) yarlıg almak istemişti. Bu amaçla yola çıkan Rükneddin, Hülâgû'dan istediği desteği görmüş, yarlıgı alarak dönüş yoluna geçmişti. Erzincan'a vardığında kış şartlarının zorluğu yüzünden bahara kadar orada kalmıştı. Bu durumdan istifade eden Sultan II. İzzeddin Keykâvus Konya'ya giderek tahta oturmuş, ardından da Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a bağlı olan devlet adamlarını cezalandırmıştı. Durumdan haberdar olan IV. Rükneddin Kılıç Arslan, Pervâne Muîneddin Süleyman'ın desteğini alarak Tokat'a yürümüş ancak Yıldız Dağı civarında İzzeddin'in adamı Şah Melik'e karşı mağlup olmuştu. Bu durum üzerine Pervâne Muîneddin Süleyman Hülâgû'dan yardım istemişti. Yardım teklifini kabul eden Hülâgû, Alıncak Noyan ve Kadagan Noyan'ı on bin süvariyle Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'a yardıma göndermişti.⁸⁰ Moğollardan aldığı yardımla Tokat'a hareket eden Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan Niksar'ı kuşatarak ele geçirmiş ardından da buranın emirliğini ve serleşkerliğini Pervâne Muîneddin Süleyman'a vermişti. Bu sırada

⁶⁷ Dânişmendnâme'de Tokat ve çevresinin fethini anlatan bu olaylar dizisi tarihi kronoloji ile birebir örtüşmemektedir. Çünkü Danişmendname, Danişmend Gazi'nin etrafında teşekkül etmiş fetih menkıbelerinden oluşan destanı bir romandır. Bu durum destandaki bahsi geçen kimi isim ve görevlilerin kesin olarak tespitini güçleştirmektedir.” (Ahmet Yaşar Ocak, “Dânişmendnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 478.)

⁶⁸ Demir, *Danişmendname*, 2:110.

⁶⁹ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 2 (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 418.

⁷⁰ Korunmuş, ihata edilmiş şehir.

⁷¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, 50; Münecim Başî Ahmed, *Câmiu'd- Düvel*, II:25.

⁷² İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, 117.

⁷³ İbn Bibi, 123.

⁷⁴ Sahib Necmeddin ve Pervane Şerefeddin Muhammed Melik Alâeddin Keykubad Tokat'ta bulunduğu süre içinde ona hizmet etmişlerdi. (İbn Bibi, 228.)

⁷⁵ İbn Bibi, 500-501; Münecim Başî Ahmed, *Câmiu'd- Düvel*, II:89.

⁷⁶ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 45; Mesut Çıtak, “Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3, sy 1 (2020): 82.

⁷⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 29.

⁷⁸ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, 577. Aksarayî, Sultan İzzeddin'in Antalya'ya uğramadan doğrudan İstanbul'a gittiğini kaydetmiştir. Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 32.)

⁷⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 33.

⁸⁰ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, 581.

Pervâne'nin naibleri ve adamları Tokat'tan çıkmış yerlerine Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un naibleri yerleşmişti. Niksar'dan Tokat'a varan Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan kalenin teslimini Sultan II. İzzeddin Keykavus'un naiblerinden istemiş ancak bu teklif naiblerce geri çevrilmişti. Bu durum üzerine kale kuşatılarak mancınıklar vasıtasıyla gece gündüz saldırı yapılmıştı. Ancak kalenin muhkemliği nedeniyle kuşatmadan bir netice alınamamıştı. Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan başarısız olmasına rağmen hemen Tokat'tan ayrılmamış, bir süre Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a karşı tedbir almak ve mühimmat toplamak amacıyla Kab, Zile, Tazimun ve Kazova havalisinde dolaşmıştı.⁸¹

3.3. Kadı Burhâneddin Ahmed Devleti Dönemindeki Kuşatmalar

Sultan II. Mesud'un (1282-1296, 1302-1308) ölümüyle Türkiye Selçukluları tarih sahnesindeki rolünü tamamlamıştı (1308).⁸² Bu dönem Anadolu'nun en önemli siyasi aktörü olan İlhanlılar ise eski güçlerini kaybetmişlerdi. Merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen İlhanlı valileri Anadolu'da kendi başlarına hareket etmeye başlamıştı. Özellikle Tokat'ın da içinde bulunduğu Orta Anadolu şehirleri siyasi çekişmelerin merkezi haline gelmişti. Bu kargaşa ortamından istifade eden Uygur Türk'ü Emir Eretna, 1327 tarihinde Sivas merkez olmak üzere Eretna Devleti'ni kurmuştu.⁸³ Eretna Devleti'nin başkentiyle Tokat'ın sınır komşusu olması Tokat'ın pek çok siyasi olaydan etkilenmesine neden olmuştu. Eretna Devleti'nin zayıfladığı Alâaddin Ali Bey döneminde Amasya valisi Hacı Şadgeldi'nin Tokat'ı ele geçirerek Şeyh Necib'i yönetici olarak ataması, iki taraf arasında Tokat merkezli mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştu. Alâaddin Ali Bey, Hacı Şadgeldi gailisini ortadan kaldırmak üzere Amasya'ya sefere çıkmış ancak bu son seferi olmuştu. Artukâbâd'da vebaya yakalanan Ali Bey bu rahatsızlıktan kurtulamayarak orada vefat etmiş, cenazesi de Tokat'a getirilmişti.⁸⁴ Alâaddin Ali Bey'in ölümü Türk tarihinin önemli isimlerinden biri olan Kadı Burhâneddin Ahmed'in (ö. 800/1398) iktidarının önünü açmıştır. O, önce Eretna idaresinde Kayseri kadılığı ardından Alâaddin Ali Bey'in vezirliğini yapmıştı. Alâaddin Ali Bey'in ölümünün ardından da oğlu Mehmed'in naibi olmuştu (9 Şubat 1381).⁸⁵ Mehmed'in küçük yaşta olması nedeniyle yönetimi devralan Kadı Burhâneddin Ahmed, bir süre sonra kendi adıyla anılacak devletini kurmuştur.⁸⁶ Böylelikle Alâaddin Ali Bey'in Hacı Şadgeldi'ye karşı sürdürdüğü mücadeleyi Kadı Burhâneddin Ahmed devralmış oldu. Tam da bu sırada Hacı Şadgeldi, Yozgat ve Kırşehir taraflarındaki Cayğazan Kabilesi'ne ait Moğol askerleriyle ittifak edip Tokat halkını da kendi yanına çekerek Sivas'a doğru harekete geçmişti. Durumdan haberdar olan Kadı Burhâneddin gerekli hazırlıkları yaparak düşmanını beklemeye başlamıştı. Bu hazırlıklar Cayğazan Moğollarını tedirgin etmiş, bu nedenle Hacı Şadgeldi ile yaptıkları ittifakı bozmuşlardı.⁸⁷ Bu durum üzerine Hacı Şadgeldi sefere devam etme fikrinden vazgeçerek Amasya'ya geri dönmüştü. Hacı Şadgeldi'nin bu başarısızlığı evvelce ona taraftar olanların Kadı Burhâneddin tarafına geçmesine neden olmuştu. Bu kişilerden biri Tokat valisiydi. O, damadıyla birlikte Sivas'a giderek itaatini Kadı Burhâneddin'e arz etmişti. Diğer taraftan Şeyh Necib, Kadı Burhâneddin'i Tokat Kalesi kumandanı Mukbil aleyhine kışkırtmaya çalışmıştı. O, Kadı Burhâneddin'e Rum ülkesine hâkim olmanın yolunun Tokat Kalesi'ne hâkim olmaktan geçtiğini söyleyerek, Mukbil'in azledilmesini talep etmişti. Ancak Kadı Burhâneddin Şeyh Necib'in tahriklerine aldanmayarak suçu olmayan kale kumandanı Mukbil'i azletmemişti. Daha sonra Kadı Burhâneddin bir dizi atamada bulunarak Eretna hanedanından Feridun'u Artukâbâd emaretine, Seyyidi Hüsam'ı Dânişmendiye vilayetine, Şeyh Necib'i de Tokat'a göndermişti. Kadı Burhâneddin'in Tokat Kale yöneticisi aleyhine iş yapmaya razı edemeyen Şeyh Necib kaleye hâkim olmak için harekete geçmişti. Bu amaçla Seyyidi Hüsam ve Feridun'la işbirliği yaparak kale yöneticisi Mukbil'i ve destekçilerini kaleden çıkarmıştı.⁸⁸ Durumdan haberdar olan Kadı Burhâneddin, Şeyh Necib'in kendi emri hilafına iş yaptığını öğrenmiş ancak ona karşı gerekli tedbiri alamamıştı. Çünkü Hacı Şadgeldi Tokat'ı kendi topraklarına katmak için üç bine yakın askerle kaleyi kuşatmıştı. Hacı Şadgeldi'nin kaleye olan saldırısı karşısında acziyete düşen Şeyh Necib, Kadı Burhâneddin'den

⁸¹ İbn Bibi, 582.

⁸² Muharrem Kesik, "Mesud II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 344.

⁸³ Kemal Göde, "Eretnaogulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 295.

⁸⁴ Aziz B. Erdeşir-İ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 174.

⁸⁵ Yaşar Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970), 48.

⁸⁶ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 64.

⁸⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 222; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 52.

⁸⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 224; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 53.

bir an evvel yardıma gelmesini istemişti. Yardım haberini alan Kadı Burhâneddin yanına bin kadar asker alarak Tokat'a hareket etmişti.⁸⁹ Kadı Burhâneddin Tokat'a yaklaştığında Hacı Şadgeldi'nin konumunu öğrenmek için Emir Pir Ali'yi göndermişti. Ancak Emir Pir Ali ve askerleri Hacı Şadgeldi tarafından tuzağa düşürülerek bozguna uğratılmıştı. Bu tuzaktan kurtulan Emir Pir Ali'nin bazı adamları durumdan Kadı Burhâneddin'i haberdar etmişlerdi. Kadı Burhâneddin durmaksızın Hacı Şadgeldi üzerine hareket etmiş, onu mağlup ederek ricata mecbur etmişti.⁹⁰ Böylelikle kale Hacı Şadgeldi'nin eline geçmekten kurtulmuştu. Bir süre sonra Kadı Burhâneddin, Hacı Şadgeldi'yi bertaraf ederek otoritesinin önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmıştı.

Hacı Şadgeldi'den sonra sıra Tokat Kalesi'ndeki asi Seyyidi Hüsam, Şeyh Necib ve Feridun'a gelmişti. Kadı Burhâneddin bu beyleri itaat altına almak için harekete geçerek Tokat Kalesi'ni kuşatmıştı. Saldırıları sonuçsuz kalan Kadı Burhâneddin Ahmed, kaleyi abluka altına alarak karargâhında beklemeye başlamıştı. Bu sırada asi kale yöneticileri boş durmamış ittifak ettikleri Babuk oğlu Ali Paşa ile Kadı Burhâneddin'e av sırasında suikast düzenlemek istemişler ancak muvaffak olamamışlardı. Asi beylerin bu hareketine öfkelenen Kadı Burhâneddin kaleye olan saldırısını daha da yoğunlaştırmıştı. Ancak kale saldırıyla alınabilecek bir kale değildi. İçerdekiler dışarı çıkamıyor, dışarıdakiler içeri giremiyordu. Bu nedenle savunucular Kadı Burhâneddin'e bir suikast girişiminde daha bulunmuşlar ama bunda da başarısız olmuşlardı. Kuşatmanın üzerinden bir kış geçmiş ancak kale tüm saldırılara rağmen alınamamıştı. Kadı Burhâneddin kuşatmayı devam ettirmenin kendi aleyhine olabileceğini görerek, 1382 baharında kuşatmayı kaldırarak Sivas'a geri dönmüştü.⁹¹ Kadı Burhâneddin bir süre devletinin diğer işleriyle meşgul olduktan sonra kendisine karşı rakipleriyle ittifak kuran Seyyidi Hüsam'ı ortadan kaldırmak ve mukavemet yuvası olan Tokat Kalesi'ni ele geçirmek için yeniden harekete geçmişti. O, kalenin doğrudan saldırı ile alınamayacağını iyi bildiği için öncelikle kaleye erzak girişini önleyecek tedbirler alarak kaleyi abluka altına almıştı. Kadı Burhâneddin kaleyi kuşatmadan evvel kale dışına çıkan Seyyidi Hüsam ise Moğollar ile birlikte karşı saldırıda bulunmak amacıyla harekete geçmişti. Durumdan haberdar olan Kadı Burhâneddin, kendisine karşı oluşan bu büyük ittifak karşısında Tokat'ta kalmanın doğru olmayacağını düşünmüştü. Buna karşın Emir Yusuf Çelebi, Tokat'ın kale gibi bir kent olduğunu, bu nedenle düşmana Tokat'ta karşılık verilmesi gerektiğini söylemişti. Ancak bu öneri Kadı Burhâneddin tarafından kabul edilmeyerek başka bir planın icrasına karar verilmişti. Bu plana göre Kadı Burhâneddin Kazâbâd'da Moğolların geçiş güzergâhında onlara pusu kuracak, Emir Şeyh Müeyyed ise kaleyi kuşatmaya devam edecekti.⁹² Ancak işler Kadı Burhâneddin'in planladığı gibi gitmemiş, ittifak kurduğu Amasya Beyi Ahmed, Moğollarla işbirliği yapmıştı. Durumdan habersiz olan Kadı Burhâneddin, Tokat yakınlarında Moğollarla mücadeleye girmişti. Bu mücadelede Emir Ahmed ve Moğollar arasında kalan Kadı Burhâneddin'in ordusu dağılmış, kendisi de canını zor kurtarmıştı.⁹³ Böylelikle Kadı Burhâneddin'in Tokat Kalesi'ni alma hususundaki bir teşebbüsü daha başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Kadı Burhâneddin, uğradığı bu bozgunun ardından duruma hâkim olmakta gecikmedi. Birçok meseleyi halleden ama Tokat Kalesi konusunda istediğini elde edemeyen Kadı Burhâneddin artık bu sorunu tamamen çözüme kavuşturmaya karar vermişti. Kaleye saldırmanın bir sonuç vermediğini biliyordu. Bu nedenle kaleyi tecride karar verdi. Bunun için önce Tokat'ın ileri gelenlerinin ve halkının *Komanat*'a gitmesini emretti. Böylelikle şehirde kimse kalmayıp kale çevresindeki ticareti kesintiye uğrattı. Daha sonra Tokat yakınlarına başka bir kale inşa ettirerek yönetimini Şeyh Misafir'e verdi. Şeyh Misafir devamlı suretle kaleyi murakabede tuttu. Böylelikle kale iktisadî ve askerî açıdan abluka altına alınmış oldu.⁹⁴ Alınan bu tedbirler neticesinde kalede yiyecek içecek sıkıntısı ortaya çıktı. Şeyh Necib çaresiz eski müttefikleri Amasya Beyi Ahmed'den yardım istedi. Emir Ahmed az bir miktar yardımda bulundu ama bu yardım Şeyh Necib'in sıkıntılarını gideremedi. Artık kaleyi idare edemeyeceğini

⁸⁹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 227; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 54.

⁹⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 227.

⁹¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 246; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 64.

⁹² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 250; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 66.

⁹³ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 252; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 68.

⁹⁴ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 280; Yücel, *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, 77.

anlayan Şeyh Necib, kalenin idaresini Emir Ahmed'e vermek istediye de o bu isteği kabul etmedi. Şeyh Necib ondan ümidini kesince Sivas'a geldi ve kaleyi Kadı Burhâneddin'e teslim etti.⁹⁵

SONUÇ

Akdağların uzantısı olan bir tepe üzerinde inşa edilen Tokat Kalesi, şehrin merkezî noktasında tüm yönlere hâkim bir konumda bulunmaktadır. Antik dönemde Çördük ve Geyras Kalesi ile birlikte yol güzergâhının kontrolü amacıyla inşa edilen kalenin Helen, Roma, Bizans ve Türk hâkimiyeti döneminde önemi giderek artmıştır. Esasında Antik dönemde Tokat'ın ilk yerleşimi *Komana* adlı bir höyüktür. *Ma* adlı tanrıça için kurulan tapınağa adanmış din adamları tarafından idare edilen bu şehir, yılın belli zamanlarında yapılan *Eksodos* törenleri nedeniyle yoğun ziyaretçi akınına uğramıştır. Bu durum *Komana*'da ticari faaliyetlerin canlanmasına neden olmuştur.

Roma İmparatorluğu döneminde MÖ 4. yüzyılın başlarında *Komana*'da yaşayan bir grup insanın Hristiyan olması nedeniyle uğradığı baskılar Tokat şehrinin kuruluş sürecini başlatmıştır. Zira baskılara maruz kalan bu Hristiyan grup kendilerini güvende hissedecekleri kaleye yerleşmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun ardından Bizans'ın Anadolu'da yönetimi devralmasıyla Tokat Kalesi Bizanslı idarecilerin eline geçmiştir. Malazgirt Savaşı sonucu Romanos Diogenes'in Alparslan'a vadettiği tazminatı Tokat'a varınca ödeyeceğine dair söz vermiş olması, 11. yüzyılda Tokat'ın zengin bir şehir olduğunu göstermektedir. Buna karşın Tokat'ın şehir kimliğini tam manada kazanması Dânişmend Gazi'nin kaleyi fethetmesi ile başlamıştır. Fetihden sonra kale çevresinde başlayan imar çalışmaları, Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Bu yapılar sayesinde Tokat'ın Türk kimliği perçinlenmiştir.

Üzerinde yer aldığı tepenin topografik yapısı sayesinde Tokat Kalesi Anadolu'nun en muhkem kalelerinden biri olmuştur. Bu tepe oldukça dik ve sarp olup, yekpare kaya kütlesi hendeğe ihtiyaç duymamaktadır. Kuşatıcı orduya ait mancınıkların taşlarını kaleye ulaştırması oldukça zordur. Buna karşın kaleden sapan ile atılacak taşlar kuşatıcıları zor duruma sokabilirdi. Türkiye Selçukluları ve Kadı Burhâneddin Ahmed Devleti döneminde iç mücadelelere sahne olan Tokat Kalesi değişik defalar kuşatılmasına rağmen yukarıda sayılan nedenlere bağlı olarak doğrudan saldırı ile ele geçirilememiştir.

İçerisinde *zindan*, *zerehdâne* (*cebehâne*), *camii*, *ambar* ve *basamaklı su tüneli* gibi yapıların bulunduğu kale, Osmanlı döneminde Çardak-ı Bedevi olarak adlandırılmıştır. Tokat şehri ve kalesi ile ilgili bilgi veren Osmanlı kaynakları, kalenin zindanlarında pek çok ünlü ismin mahpus hayatı yaşadığını nakletmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru modern hapishanelerin ve idare binalarının kurulması kaleye olan ihtiyacı azaltmıştır. Bu nedenle yöneticiler tarafından terk edilen kalenin savunma yapıları giderek tahrip olmuştur. Ambar, zerehdâne (*cebehâne*), ve camii tahrip olan yapılar arasındadır. Bu yapıların bir kısmı günümüzde kazılar neticesinde gün ışığına çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucu Evliyâ Çelebi'nin Ceylan Yolu olarak adlandırdığı basamaklı tünelin keşfi kaleye olan ilgiyi daha da artırmıştır. Ayrıca *Kazıklı Voyvada*'nın Tokat Kalesi zindanında hapsedilmiş olduğuna dair olasılık kalenin Türkiye çapında tanınmasına vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abû'l Farac. *Abû'l Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. C. 2. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- Açikel, Ali. "Tokat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41:219-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Akar, Ali. "Mirkâtü'l Cihâd (Dil İncelemesi-Metin, Dizin)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü, 1997.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud-i. *Müsâmeretü'l- Ahbâr*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Aktaş, Esat. "19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı". *Mavi Atlas* 9, sy 1 (2021): 98-110.
- Âşık Paşazade. *Osmanoğullarının Tarihi*. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım Yayınları, 2003.

⁹⁵Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, 287; Yücel, Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), 81.

- Bilirli, Tahir. “Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri, Tokat Hapishanesi Örneği”. *History Studies* 11, sy 3 (2019): 891-913.
- BOA. A.DVNSMHH.d 116/394
- Boşdurmaz, Nurcan. *İpek Yolunda Bir Şehir Tokat*. İstanbul: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Bulut, Ahmet Emirhan. “Pontus Bölgesi Basamaklı Tünelleri”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Cameron, Averil. *Bizanslılar*. Çeviren Özkan Akpınar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Cumont, Franz. “Studia Pontica. II. Voyage d’exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, par Franz Cumont et Eugène Cumont, 1906”. Editör Georges Radet. *Revue des Études Anciennes* 9, sy 1 (1907): 93-96.
- Çağ, Galip. “Tahrir Defterlerine Göre Rumeli’de Kale Teşkilatına Kırçova Kalesi Örneğinden Bir Bakış (1515- 1542)”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, sy 2 (2020): 639-43.
- Çıtak, Mesut. “Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3, sy 1 (2020): 73-89.
- Demir, Necati, çev. *Danışmendname*. C. 2. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020.
- Demiralay, Mehmet. “Selçuklularda Zeredhâne (Silâhhâne)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37, sy 2 (30 Aralık 2022): 473-92. <https://doi.org/10.18513/egetid.1226543>.
- Dilligil, Turhan. *Tarih Boyunca Tiyatro I*. Ankara: Seçilmiş Hikâyeler Dergisi Kitabevi, 1953.
- Erciyas, Burcu, ve Emine Sökmen. “Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007”. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26-30 Mayıs 2008, Ankara*, 1:289-306. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Erciyas, Burcu, Emine Sökmen, ve Coşku Kocabıyık. “Komana Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları”. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul*, 4:121-32. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Erciyas, Burcu, ve Mustafa N. Tatbul. “Komana Kazısının 10. Yılı 2018 Çalışmaları”. 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı, Diyarbakır, 17-21 Haziran 2019*, 1:537-50. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Erciyas, D. Burcu. ““Komana/Sisiye’de Bir Orta Çağ İşliği: Bizans’dan Danışmendliler’e Tokat’ın Değişen Çehresi”. *Güneş Karadeniz’den Doğar. Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar*, 141-59. Ankara: Hel Yayıncılık, 2013.
- Esterâbâdî, Aziz B. Erdeşir-İ. *Bezm u Rezm*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*. Çeviren Seyit Ali ve Yücel Dağlı. C. 2,1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- . *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi*. Çeviren Seyit Ali Kahraman. C. 5,1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Göde, Kemal. “Eretnaoğulları”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11:295-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Bibi. *El-Evâmirü’l- Alâ’iyye fi’l- Umûri’l-Alâ’iyye*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İbnü’l- Esîr. *El Kâmil Fi’t- Tarih*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. C. X. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Kesik, Muharrem. “Mesud II”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29:342-44. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kılıçarslan, Yasemin. “Cebeci”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 7:182-83. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*. II c. Ankara: TTK Yayınları, 1987.

- Müneccim Başı Ahmed, b. Lütfullah. *Câmiu'd- Düvel*. Çeviren Ali Öngül. C. II. İzmir: Akademi Kitapevi, 2001.
- Naîmâ Mustafâ Efendi. *Nâimâ Tarihi*. 3 c. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1937.
- Norwich, John Julius. *Bizans (Erken Dönem MS 323-802)*. Çeviren Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Dânişmendnâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8:478-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Dizdar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9:480-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Önal, Ahmet. “Tokat’ın Zoraki Misafirleri”. *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (Tokat, 01-03 Kasım 2012)*, 243-50. Ankara: Özyurt Matbaacılık, 2013.
- Özçağlar, Ali. “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşimler”. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy 3 (1991): 61-78.
- Öztürk, Necdet. “Osmanlı Devleti’nde Bazı Kamu Görevlilerinin Hapisle Cezalandırılmalarına İlişkin Ek Bilgiler (1300-1453)”. *Journal of Social Policy Conferences*, sy 49 (21 Ekim 2010): 900-909.
- Ramsay, W. M. *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*. Çeviren Mihri Pektaş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960.
- Ruhi Tarihi Oxford Nüshası Değerlendirme Tipkibasım Ve Yeni Harflerle Neşr*. TTK Yayınları, 1992.
- Sökmen, Emine. “Çördük and Geyras Strongholds-Preliminary Results”. *Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea Held in Thessaloniki, (21-23 September 2012)*, 165-74. Oxford: Archaeopress, 2013.
- Strabon. *Strabon Antik Anadolu Coğrafyası*. Çeviren Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Tekin, Murat. “Pontos Bölgesi’nin İç Kesimindeki Kaya Mezar Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme (Gaziura ve Zela Örnekleri Üzerinden)”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, sy 26 (2020): 131-47.
- Tekin, Murat, Şengül Dilek Ful, ve Hatice Uyanık. “Kazova’da (Dazimonitis) Yeni Keşfedilen Basamaklı Tüneli Bir Pontos Krallığı Kalesi: Dereköy Kalesi”. *Bulleten* 86, sy 306 (2022): 399-426.
- Von der Osten, H. H. *Explorations in Central Anatolia Season of 1926, Researches in Anatolia*. Editör James Henry Breasted. Illinois: University of Chicago Press, 1929.
- Yıldız, Özgür. “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”. *Gazi Akademik Bakış* 9, sy 17 (17 Aralık 2015): 91-111..
- Yücel, Yaşar. *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970.

Câmiü't-Tevârîh'in 1620 Numaralı Taşkent Nüshâsı Resimleri Üzerine Değerlendirme

An Evaluation on the Pictures of Jâmi' Al-Tevârîkh 's Tashkent Copy, Numbered 1620

Gulzoda
AKAY

MAKHMUDJONOVA

Öz- Bu araştırma, 14. yüzyıl başlarında İlhanlı hanedanının başkenti Tebriz yakınlarında vezir Reşidüddîn (öl.1318) ve kolektif yazarlar tarafından hazırlanan, resimli *Câmi' u 't-Tevarîh* eserinin Taşkent nüshası üzerine değerlendirme niteliğindedir. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni adını taşıyan Doğu Araştırmalar Enstitüsünde N. 1620'de korunmakta olan nüsha, günümüze kadar gelen *Câmi' u 't-Tevarîh* nüshaları içinde en az resim programına sahip olan, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde hazırlandığı nüshalardandır. Resimli Taşkent nüshası, günümüze kadar parçalar halinde gelen diğer *Câmi' u 't-Tevarîh* nüshalarının alışlagelen kompozisyonlarına benzerlik göstermemektedir. Eserin tamamlanmış resim programında sadece taht sahnelerine yer verilmesi, birkaç resmin eskiz niteliğini taşıması, kalabalık kompozisyonlardan kaçınılması, onun, diğer nüshaların üretildiği merkez dışı atölyede hazırlandığını görmemizi sağlar. Çalışmada, *Câmi' u 't-Tevarîh*'in Taşkent ve Timurlu sarayında derlenen Paris nüshasındaki birkaç resim üzerinde karşılaştırma yapılacaktır. Resmedilmek için seçilen konu, kompozisyonda yer alan figür ve giysi özelliklerinin benzer ve farklı yönleri üzerine değerlendirme yapılacaktır. Çalışmamızda, nüshanın kodikolojik özellikleri irdelenecektir. Eserin, İlhanlı hâkimiyetindeki Tebriz merkezli atölyelerden etkilenen diğer yerel sanatçılar tarafından hazırlandığı düşünülmektedir.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Gulzoda MAKHMUDJONOVA
AKAY

Karabük Üniversitesi, <https://ror.org/04wv7gp54>

Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Karabük,
Türkiye

ORCID: [0000-0001-7758-9210](https://orcid.org/0000-0001-7758-9210)

e-mail: gulzodamakhmudjonova@karabuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 05.04.2023

Kabul/Accepted: 28.08.2023

Atf: Makhmudjonova Akay, Gulzoda, "Câmiü't-Tevârîh'in 1620 Numaralı Taşkent Nüshâsı Resimleri Üzerine Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023); 504-520.

Citation: Makhmudjonova Akay, Gulzoda, "An Evaluation on the Pictures of Jâmi' Al-Tevârîkh 's Tashkent Copy, Numbered 1620", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023); 504-520.

Lisans/License:

Anahtar Kelimeler- Genel Dünya Tarihi, *Câmi' u 't-Tevarîh*, N.1620'lı Taşkent Nüshası, Kodikolojik İnceleme, Resim Programı.

Abstract - This research is an evaluation of the Tashkent copy of the illustrated work *Jâmi' al-tevarikh*, which was prepared by the vizier Rashid al-Din (d. 1318) and collective writers in the early 14th century, near Tabriz, the capital of the Ilkhanid dynasty. The copy, which was preserved in N. 1620 at the Institute of Oriental Studies, named Abu Rayhan Beruni, of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, is one of the copies prepared in the first quarter of the 14th century, which has the least painting program among the *Jâmi' al-tevarikh* copies that have survived to the present day. The illustrated Tashkent copy does not show any resemblance to the usual compositions of other *Jâmi' al-tevarikh* copies that have survived to the present day. The fact that only the throne scenes are included in the completed painting program of the work, that a few paintings have the quality of sketches, and that crowded compositions are avoided, indicate that the work was prepared in a workshop outside the centers where the other copies were produced.

In the study, a comparison will be made on the Paris copy of *Jâmi' al-tevarikh* compiled in Tashkent and Timurid palace and a few pictures in the Diez Album. The subject chosen to be depicted, the figure in the composition and the similar and different aspects of the clothing features will be evaluated. In our study, the codicological features of the copy will be examined. It is thought that the work was prepared by other local artists who were influenced by Tabriz-based workshops under the rule of the Ilkhanids.

Keywords- General World History, *Jâmi' al-tevarikh* Tashkent copy numbered 1620, Codicological Review, Painting Program.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The work *Jami' al-Tawarikh* pioneered the primary sources in which the history of various states and nations living in Asia and Europe in the 14th century was written impartially. The large-scale historical work, initiated upon the request of the Ilkhanid ruler Ghazan Khan, continued to be used significantly in world historiography over time. The work soon shed light on the historiography of the Timurid periods. It is not possible to encounter a full-text example of the work. Its incomplete, scattered, illustrated, and unillustrated copies are preserved in museums and private collections worldwide. It is impossible to reach the exact number of works prepared in four copies per year in the art workshops of Tabriz and the center. It is obvious that the administration, which began to disintegrate from within after Rashid al-Din's unexpected death, gave up the production of copies of the work. It can be thought that after Rashid al-Din, some artists working in unsupported central workshops moved to rural workshops. The example that forms the basis for this idea is preserved today in the Eastern Research Institute, named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, N. 1620.

The copy we examined has different features from those prepared in Tabriz in the first quarter of the 14th century. Unlike the usual *Jami' al-Tawarikh*, the copy has little visuality and is far from crowded compositions. Another aspect that differs from the copies prepared in the same period is that the note

stating that the text of the work has been completed and the date along with it. The volume of the work was renewed in the second quarter of the 19th century. The work has been repaired several times until today. Due to moisture and preservation problems, papers from various periods were pasted on the copy pages. When the existing paintings were examined, paint spills were detected. The copy has a few blank pages reserved for pictures and illumination. It has been determined that the two images added later in the manuscript are similar to the scattered copy in the Diez Album of *Jami' al-Tawarikh* with Paris, prepared in the Timurid palace workshop in the 15th century. Considering that all six world-known copies of *Jami' al-Tawarikh* were compiled in the Timurid palace, it can be thought that the pictures were added to the Tashkent copy in the palace library or in a workshop around the palace.

Only four of the ten existing paintings in the Tashkent copy of *Jami' al-Tawarikh* have been completed, and the rest have survived as sketches. In the subjects chosen to be illustrated, captives, sketches prepared for war scenes, as well as Cenghiz Khan, Bartan Bahadur, Ogedei Khan, Kublai Khan and Hulagu Khan and their spouses were depicted. The main subject of the four completed paintings is the scenes consisting of two figures representing the Mongol rulers and their spouses side by side.

Unlike the copy's usual crowded *Jami' al-Tawarikh* painting program, scenes focusing only on the ruler and his wife came to the fore. The importance given to the ruler's wife by the Mongols shows that this tradition of depiction, also seen in the scattered copies of the Paris and Diez albums, has been adopted and continued. It is observed that common subjects were chosen to be illustrated in these three works. Similar clothing features have been identified in throne scenes depicting the ruler and his wife. Although it is not possible to obtain sufficient information about the content of the unfinished painting program of the Tashkent copy of *Jami' al-Tawarikh*, it is evident that the illustrated and sketched copy has a different design from the usual Istanbul, Edinburgh, and Paris copies. When the pictures of the work are examined, it is clear that it is not a Tabriz-based workshop work, which has become a tradition. The Tashkent copy of *Jami' al-Tawarikh* is one of the rare examples that have survived to the present day.

INTRODUCTION

Jâmi' al-tevârih was one of the most popular works of medieval Eastern historiography. The precious manuscript, which started the tradition of pictorial history, is known as the main masterpiece of its period and later periods. The undisputed greatest success of the *Jâmi' al-tevârih* work was that it eliminated the old ideas about world history that were effective in Islamic historiography.¹

The service of Rashid al-Din Faḍlullāh Hamadānī in the palace during the reign of Abaqa Khan (r.1265-1282), Ghazan Khan (r.1295-1304) and Soltan Uljaytu (r.1304-1316) in the formation of the Tabriz-centered artistic environment of the Ilkhanid domination was admirable. The Rab'-i Rashidi and Shahrīstan-i *Rashidi* neighborhoods, which were built by Ghazan Khan in 1298 near Tabriz, soon became a great art center that would make a name for itself for centuries with the influx of artists as well as scientists from different cultures. All units in *Shanb-e Ghāzān*, Rab'-i Rashidi and Soltaniya, which were administered by Rashid al-Din, had experienced a period of rapid development. He contributed greatly to the development of the culture and art environment of the Ilkhanid and mediated the unique works of the artists to come to light.²

Rashid al-Din's *Jâmi' al-tevârih* is important in terms of the development of Ilkhanid-Timurian book art as well as Islamic painting art. Although the work was first thought of as Mongolian history at the request of Ghazan Khan, a world history and geography book was added later. As a result of the examination of the preserved and surviving works, there is no information that the last volume

¹ Mustafa Demir, 'İslam Ortaçağ'ında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Şubat 2007): 265.

² Sheila S. Blair, 'Ilkhanid Architecture and Society: An Analysis of the Endowment Deed of the Rab-i Rashīdī', *Iran*, (1984): 67; Zeki Velidi Togan, 'On The Miniatures in Istanbul Libraries'. *Proceedings of Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*. (İstanbul: Baha Matbaası, 1963), 158; Osman G. Özgüdenli, 'Reşidüddin Fazlullah Hemedani', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, TDV Yayınları, Ankara 2008, 19.

considered was written. In Rashid al-Din's Charter, it is mentioned that there were Georgian, Russian, Greek, Indian, Chinese and Turkish employees whose names were written in Rab'-i Rashidi.³ On the history of each nation, it was seen that the historians of that culture benefited from the Golden Notebook (Golden Book), which is thought to be the main source of the work, apart from the text in which they were compiled.⁴ The main reason why the other planned volumes of *Jâmi' al-tevârîkh* were not completed was the execution of Rashid al-Din by Abu Sa'id Khan (r.1318-1336) as a result of slander. A group of researchers put forward the hypothesis that the unpainted and illustrated copies of the *Jâmi' al-tevârîkh* work began to be prepared at the same time.⁵ The political understanding of the period, the fragmented state and the environment suitable for looting can show the reasons why the work has not become a complete text until today.

1. Evaluation on the Tashkent Copy of *Jâmi' al-tevârîkh*

It is known that the illustrated copies of *Jâmi' al-tevârîkh* were prepared between the 14th and 16th centuries.⁶ There are studies of local and foreign researchers on the copies of *Jâmi' al-tevârîkh*. In these studies, the features, painting program and stylistic features of the copies that have come to the present in fragments have been examined under separate subject headings. However, a complete copy of the text and descriptions, illuminations and binding, dated at the time it was written, has not survived.⁷

The Tashkent copy, which has a different painting program than the known copies of *Jâmi' al-tevârîkh*, is the main subject of our study. The aspect of the copy that differs from the well-known examples mentioned above is that, unlike the usual painting program, the completed depictions are only related to the throne scenes. Other incomplete paintings that come in sketches reveal the preparatory process for larger compositions.

Studies on the Tashkent copy are insufficient. Although Goetz does not give detailed information about the copy, he is content with the information about the clothes of male and female figures that developed originally under the Ilkhanid rule in the Fersian region, based on the examples in the copy.⁸ In the group work carried out in Uzbekistan, where the copy is preserved, a brief evaluation was made of the codicological features of the copy and the painting program.⁹ It has been emphasized that the work has different aspects from the copies that have survived to the present day. Barthold evaluates the text content of the copy along with the picture program. He emphasizes that the subjects related to the throne scene chosen to be illustrated also appear in other copies of *Jâmi' al-tevârîkh*.¹⁰ After giving general information on the copy, Pugachenkova mentions that the figures chosen for illustration are depicted in a variety of clothes peculiar to Central Asia and Iran.¹¹ İsmailova and Polyakova, state in their study that the Tashkent copy is different from the other *Jâmi' al-tevârîkh* copies. They talk about the formation of the painting composition, the fact that the subjects chosen for painting have a different design from the other copies, and the composition consisting of only two figures is used to glorify the

³ Zeren Tanındı ve Filiz Çağman, 'Topkapı Sarayı'nın Kitap Hazinesinin İki *Câmi' ü't- Tevârîh* Nüshâsı Hakkında (H.1653-H.1654), *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 30 (Haziran 2021): 190.

⁴ Sheila S. Blair, *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World. The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art 27*. (London: Oxford University Press, 1995), 21.

⁵ Filiz, Çağman ve Zeren Tanındı, 'Remarks on some manuscripts from the Topkapı Palace treasury in the context of Ottoman-Safavid relations'. *Muqarnas*, S.13 (1996): 132-148; Inal Güner, 'The fourteenth-century miniatures of the *Jâmi' al-Tavarikh* in the Topkapı Museum in Istanbul, *Hazine Library, No. 1653*, 'Yayınlanmamış Doktora Tezi., (University of Michigan, 1965). 5-8.

⁶ See bibliography

⁷ Tanındı ve Çağman, 'Topkapı Sarayı'nın Kitap Hazinesinin' 191.

⁸ Henri Goetz, *The History of Persian Costume. A Survey of Persian Art*, (London: Oxford University Press, 1931), 280-290.

⁹ Khairullaev Muzaffar et al., *Oriental Miniatures, The Collection of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, I, 14th-17th Centuries*, (Tashkent: The Beruni Institute of Oriental Studies, 2001), 30-32.

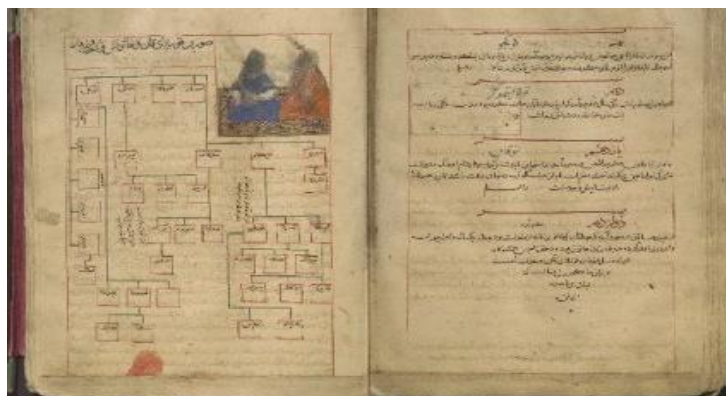
¹⁰ Aleksandr A. Semenov, 'Sobraniye Vostocnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekistan SSR', C.1 (Toshkent: Izdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, 1952), 22.

¹¹ Galina A. Pugachenkova, 'K İstoriî Kostyuma Sredney Azii i İrana 15. Pervoy Polovini 16. Veka', *Arkeologiya*, (1956): 88-90.

ruler and his wife.¹² Rakhimova concentrates on copy paintings in her research. She makes important statements that the cuckoo crown worn by Mongolian noble Sunigil-Fudjin, Doguz Khatun, Turakine and Chabun Khatun, depicted in the throne scenes, is a part of the ceremonial dress of Bibi Khanym, Timur's wife.¹³

1.2. Codicological Review

As seen in other *Jâmi' al-tevârikh* copies, the size of the work, which includes the features of the period, is 40x28.5 cm. The written area of the work is 22.3x34 cm, the number of lines is 29 and it consists of 263 leaves. The text is written in black in Nestalik script on cream-colored Samarkand paper and the titles are written in red ink in thuluth script.¹⁴ In the text of the work, the names of ruler/Kağan and princess/Hatun, which were enclosed in a red double-lined ruler, were emphasized in the Uyghur script.¹⁵ In the examination made on the last page of the copy, it was determined that the text was not complete and no additions were made to the text. It is observed that corrections were made in the classical Nestalik script on the chapter titles previously written in red ink. It has been determined that the text is concluded by mentioning the events dating back to 1301-1302. Considering that the first illustrated copy of *Jâmi' al-tevârikh*, which has survived to the present day, was presented to Soltan Uljaytu in 1306-1307, it is thought that the Tashkent copy is also likely to belong to the first quarter of the 14th century. In the dating of the Tashkent copy, examples that continue the Ilkhanid painting style in the Iranian region are important. Based on the fact that after the death of Rashid al-Din, the artists working in Rab-i Rashīdī' workshop continued to work in other centers in Iran, it can be said that the Tashkent copy is the product of these workshops. The main source of this thought is *Shahnameh Demotte*, which has the characteristics of Rab-i Rashīdī' painting school and provides a different interpretation.¹⁶ There are various information about the dating of the *Shahnameh Demotte*. Duda says that the written part and the illuminated pages of the work were dated to 1310, and the pictures were added during and after Abu Sa'id Khan.¹⁷ As a result of examining the pictures of the manuscript, Stchoukine stated that the work was prepared in Tabriz between 1330-1340, and stated that some of the pictures correspond to the year 1375.¹⁸ Considering the above-mentioned information, it is seen that it is highly probable that the Tashkent copy of *Jâmi' al-tevârikh* was prepared between 1310-1330.

Figure 1. Names of rulers given in Arabic and Uyghur, *Jâmi' al-tevârikh*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan N.1620, f.167v-167r.

¹² Elmira İsmailova ve Elena A. Polyakova, *Oriental miniatures in the collection of İnstitute of oriental studies*, (Tashkent: Gafura Guliyama, 1980), 6-8.

¹³ Zuhra Rakhimova, Headdress of Bibi Khanym, *Sanat*, <https://Sanat.Orexca.Com/2014/2014-1/Headdress-Of-Bibi-Khanym/> (05.02. 2022).

¹⁴ Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 30.

¹⁵ Semenov, 'Sobraniye Vostocnih,' 22.

¹⁶ Inal, Güner, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991), 87.

¹⁷ Duda, Dorothea. 'Die Buchmalerei der Ğalā'iriden (1. Teil)', *Der Islam* 48, S. 1 (1971): 41.

¹⁸ Stchoukine, Ivan, 'Les Peintures du Shahnameh Demotte', *Ars Asiatices*, V. 2 (1958): 88-96.

1.3. The Binding of the Book

The skin was free of miklep and the dark red skin on the outer cover was not original. The outer covers are decorated with oval sunbursts and salbeks. In the upper and lower salbek parts of the volume prepared in the engraving and printing technique, the names of the bookbinders bearing the names of Molla Maksut Shah and Muhammad Maksut, dated 1840-1841, are located. According to this, it is seen that the book cover was renewed towards the middle of the 19th century. On the first and last blank pages of the volume, there is a decorated page called marbling spring.¹⁹ There is a thin spiral zencirek between two straight rulers on the binding covers.

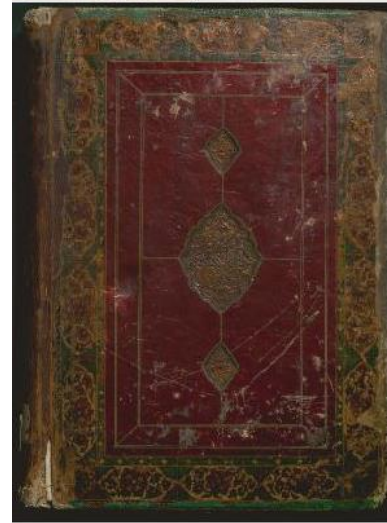
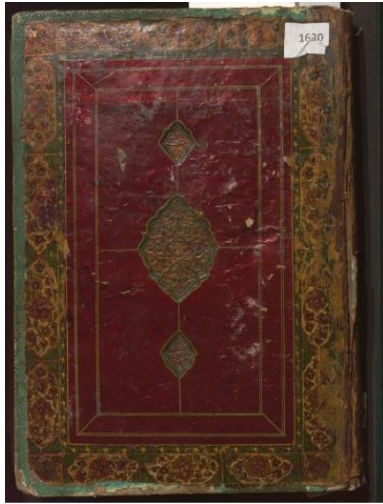

Figure 2 and 3. Front and back cover of the book, *Jâmi' al-tevârîkh*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan

1.4. Repairs on *Jâmi' al-tevârîkh*

There are damages and stains on the illustrated and textual pages of the work. Worn leaves were reinforced by gluing new papers painted in several different tones (Fig. 2-3). Only two pictures belonging to the late period are pasted into the work later (y. 45a and fig. 5). Paint spills are encountered on the face, body and clothing parts of the figures. (Fig. 8,10 and 12). The different aspect of the work, like other copies, has survived as a whole without fragmentation.

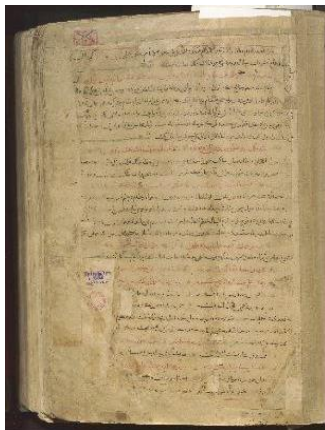

Figure 3 and 4. Destroyed start page of the work, *Jâmi' al-tevârîkh*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan 1620, (left) f.1a, f.2r-2v (right).

¹⁹ Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 30.

1.1. Pictures

Pictures are unsigned and undated, four completed (f.49r, 108r, 167v, 190r) and others sketched or left unfinished (f. 2v, 45r, 52v, 57v, 61v and 87r). As a result of the examination of the work, there is no definite information about where the Tashkent copy was prepared. It is thought that the work was probably prepared in one of the various workshops connected to the center of Tabriz, such as the copies of *Jâmi' al-tevârikh*. The realistic shapes and realistic concepts that make up the style, which is described as Tabriz style, show that the basics of Chinese and East Turkestan painting are present on the painting program with its unique coloring.²⁰ The painting, which was added to the f.45r and f.49r pages of the work, was similar to the Paris copy of *Jâmi' al-tevârikh* compiled in the Timurid palace.²¹ The presence of a note stating that the Paris copy was prepared in Rab'-ı Rashidi brings to mind the idea that the Tashkent copy was prepared in one of the other workshops affiliated to the center.²² The similarity of the various seating styles in the throne scenes in the Diez Album²³ with those in the Tashkent copy shows that the album paintings are workshop products that continue the same tradition in a close period of time.

In the Tashkent copy of *Jâmi' al-tevârikh*, a total of 10 pictures and scribbles/sketches are encountered. Barthold mentions that the Tashkent copy consists of ten images, one placed at the outline level, two sketches and four completed.²⁴ In the catalog prepared by Khairullayev, et.al., fifty-nine pages for painting, twelve for illumination, and ten blank pages are encountered.²⁵ The main subject of four of the completed paintings is scenes consisting of two figures depicting the Mongol ruler and his wife. On the pages that are left blank to add pictures in the copy, sketches consisting only of ceremonial and war scenes from crowded compositions such as festivities, ceremonies and envoys, which were customary in previous *Jâmi' al-tevârikhs*, are observed. In the note written in black ink next to the completed pictures, it is emphasized that this part of the text mentions the Mongol ruler, his wife and family members. In this way, information about who the depictions belong to is obtained for the reader of the book.

2.1. Subjects of Images

Round Shield (f. 2v).

It is a sketch that resembles the appearance of an incomplete round shield and is defined based on the outlines. It is a sketch prepared for the usual war scenes in *Jâmi' al-tevârikhs*.

Genghis Khan's Ancestor, Dobun Bayan, with His Wife Alang-Goa (f. 45r).

The image of the ruler has an important place in the painting art of the Ilkhanid period. Two figures sitting on a cushion laid on an embroidered carpet, looking at each other's faces. It is observed that the figures are sitting cross-legged, with their posture and ceremonial clothes, a composition depicting the ruler and his wife. Dobun Bayan wears high boots that cover his knees under a loose dress with interlocking folds, and is depicted with a headdress with long feathers on his head, worn by the men of the household during ceremonies and envoys. One encounters Alang-Goa's red cuckoo crown with a high and ostentatious feather crowned with a crescent moon. Two vases of fruit are depicted in front of the figures. The picture is not complete. Based on the similarity between the paper and the cut-pasted picture on the next page, it strengthens the idea that these two pictures were added during the compilation process when the new benefactors of the work received them (f.49r).

²⁰ Jahn, Karl, 'Doğu ile Batı Arasındaki bir Ortaçağ Kültür Merkezi- Tebriz', *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4, (1971): 29-33.

²¹ Paris Bibliothèque Nationale de France, Suppl. Pers. 1113, f.162v and f.164v.

²² Inal, *Türk Minyatür*, 66.

²³ Inal, Güner, 'Berlin Deiz Albümlerindeki Bazı Dağınık Câmî'El-Tevâ'rihk Minyatürleri Üzerine', *Belleten* 46, S. 184 *Türk Tarih Kurumu*, (Ekim 1982): 845-860.

²⁴ Semenov, 'Sobraniye Vostocnih,' 22.

²⁵ Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 30.

Bartan Bahadur, His Wife and Family Members (f.49r).

It is a painting that depicts Genghis Khan's grandfather Bartan-Bahadur Khan and his wife Sinigil-Fudjin, which was attached/added to the work later. Two figures facing each other are depicted in plain clothes. Bartan-Bahadur Khan's dress and crown are in the Mongolian palace style, but the ruler's insignia are not seen in the clothing features. Bartan-Bahadur Khan wears an intertwining orange dress, sits on a low stool with his right hand towards his chest and his left hand on his stomach, with his dark boots visible from under the clothes. In the copy, only Sunigil-Fudjin's high boots covering her knees are depicted under clothing. Such descriptions are frequently seen in ceramic plate samples of the Abbasid-Seljuk period. Sinigil-Fudjin and his wife sit on an unadorned red carpet framed by a green border. She wears a half-sleeved blue dress over a yellowish long dress, and is depicted with a cuckoo crown, the headdress of the dynastic women of the period. On her head, the headdress of the dynastic women of the period is depicted with a cuckoo crown. The clothing features on the figures differ from the pictures in the other copy with their modest appearance. Female figures wearing a cuckoo crown are encountered in four paintings in the murakka no. TSMK H 2153 of an unknown copy of *Jâmi' al-tevârih*. Karamağaralı, makes evaluations about the title of the woman in the description in the album; He reports that the Gugu crown is seen in the Uighur princesses, it is a sign of princess, and this headdress of Ibn Battuta's is called 'Bugtak', and Rubruquis and Carpini's is called 'Bokka'.²⁶ It is observed that Sinigül-Fudjin's face was later covered with dark paint. One of the two different hair styles encountered in other copies of *Jâmi' al-tevârih*, the hair style gathered on both sides can be seen.

Figure 5. Bartan Bahadur, his wife and family members, *Jâmi' al-tevârih*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan 1620, f.49r.

In the depiction of the magnificent Mongolian dynasty, the clothes of the figures have a plain appearance, and the depiction of the ruler on the stool shows that the painter who designed the painting was unaware of the characteristics of the period and the identity of the people. In the Edinburgh copy of *Jâmi' al-tevârih*, a similar headdress of Bartan Bahadur is encountered in the depictions of the nobles in the court of the Mongol emperor. This shows that from time to time, the artists, the ruler and his entourage always had confusion in the description of the headdresses, and sometimes the headdresses specific to the monarch were confused with the headdresses of the courtiers and servants. (Fig.6). These features of the crown are reminiscent of Sassanid crowns. The necessary point is that the Seljuks were also influenced by the Sassanids.²⁷ This painting is thought to have been added to the other incomplete (f.45r) depiction of the Timurid palace. It is thought that it was used to emphasize the features reflecting the Ilkhanid period.

²⁶ Karamağaralı, Beyhan, 'Camiut-Tevarih'in Bilinmeyen Bir Nüshasına Ait Dört Minyatür'. *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.2 (Ocak 1968): 71.

²⁷ İndirkaş Zühre, 'Selçuklular'da Taç Geleneği', *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 10 (Aralık 1991): 43-44; İndirkaş, Zühre 'Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde taç geleneği'. *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 151-156.

Figure 6. Seljuk Sultan Berk-Yaruq ibn Malik-Shah Enthroned, *Jâmi' al-tevârikh*. Edinburgh University Library, Or.Ms.20, f. 139v.

Figure 7. Black and white patterned ceramic pillow depicting the Yuan Bridal Procession scene, Zhou Yao art museum in China²⁸

Khairullayev et al., that it is a rectangular book containing a few Persian words depicted between two figures.²⁹ As a result of our research, it is possible to say that this object, which is thought to be a book, is actually a ceramic pillow or cushion from the Yuan dynasty / Kublai Khan (r.1260-1294) period. (Fig. 7).

Execution of the Prisoners (f.52v).

In another painting, which was left unfinished as a sketch, after the war with the Udu and Budurut tribes by the order of Cenghiz Khan, the captives boiled in seventy cauldrons are depicted.³⁰ The left side of the scene depicts six cauldrons placed at regular intervals on supports. In five of the cauldrons, naked, suffering and dying captives are observed. The feet of the captives hanging from the cauldrons and the dying captives reaching out in hopes of being rescued and struggling are depicted realistically. The depictions of two women witnessing the suffering of the captives and three horsemen watching the punishment have survived only in sketches. It is seen that the crowded composition with a dense subject is not completed.

Genghis Khan on the Throne (f. 57v).

Genghis Khan, the Mongolian ruler who has survived in sketches, is depicted sitting on the throne with a beard and mustache, crescent eyebrows and almond-like eyes in the center of the composition³¹ Karamağaralı mentions that the figures with these characteristics represent the Eastern Turk type known from Turfan wall paintings and *Şehnames*. Genghis Khan wears a short-sleeved caftan over a long-sleeved garment that is intertwined and covers his body. He raises his right hand and is depicted speaking. The fact that the depiction is a sketch is likely to be a preparation for the crowded composition depicted on the throne by Genghis Khan.

²⁸ https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1936-1012-165, (10.12.2022).

²⁹ Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 30.

³⁰ See Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 30.

³¹ See Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 31.

A Scratch/Sketch (f.61v).

The example that has survived in the form of a sketch in the copy is understood to be a human figure with its unclear lines. It is highly probable that it was part of an incomplete composition. Encountering such scribbles in the work strengthens the idea that the process in which the work was written and illustrated was the same period.

Three Figures and Few Subjects- a Table and Shield Scribble/Sketch (f. 87r).

It is the last page that is missing in the copy. There are three figures on the page, several objects and shields on the table.³² These items selected for composition should be part of a crowded composition. Frequently seen objects on the table often depict the monarch and family members together in throne and ceremonial scenes. It is seen that there is a shield in the composition, and in the unfinished scene, there is a soldier or guards on duty to protect the ruler.

Ogedei Khan, His Wife and Family Members (f.108r).

The composition consists of two figures, Ogedai Khan, the third son of Genghis Khan, and Borta-Fudjin, the daughter of Dai-Noyon.³³ Ogedei Khan and his wife, who are depicted facing each other on a geometrically embroidered carpet, are depicted in magnificent clothes reflecting the palace style. The monarch wears a light green caftan that reaches up to the elbow, over his long-sleeved dress in a light green colour. On the sleeve part of the caftan or hilat, the armband of the dress, which is decorated with embroidery and inscriptions, carries the titles and nicknames of the Caliph, ruler and statesmen, called Tiraz, encountered in the medieval Islamic weaving art.³⁴

Figure 8. Ogedei Khan, his wife and family members, *Jâmi' al-tevârih*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan 1620, f.108r.

Ogedei Khan's right hand is on his knee, his left arm is under the chest, and his dark boots are seen under the slit of the caftan. The headdress of the ruler, resembling the feathers of a peacock spreading around, and the middle end of which is divided into two, is frequently encountered in the Ilkhanid-Timurid manuscripts of the 14th and 15th centuries. Turakine, with a round face and almond eyes, wears a purple caftan over a light-colored dress, and is depicted with her right hand on her knee and her left hand under her breast, like her husband. In the sleeve part of his caftan, a tirâz is encountered, as in his wife. His shoes are hidden under the clothes. Turakine's headdress Alang-Goa and the cuckoo crown worn by Sinigil-Fudjin in ceremonies are decorated with pearls in dark tones (Fig.5). The painting has been damaged, as a matter of fact, spills are seen on the faces and clothing parts of the figures. The fruit plate in the middle of the two figures is imperceptible as a result of destruction.

³² See Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 31.

³³ See Khairullaev, et al., *Oriental Miniatures*, 31-32.

³⁴ Bozkurt, Nebi, 'Tirâz'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, Ankara 2012, 112-114.

In the Tashkent copy, another example of the two figures depicting the ruler and his wife sitting on the carpet can be found in the Diez Album. It is possible to see that the six figures, which are not repetitive and depicted separately on the carpet, are prepared for a larger composition, emphasizing different poses and gestures (Fig.9) Inspired by Ilkhanid models, it leads us to think that it was made in another center, perhaps at the same period, but at a later date. Inal emphasizes that these depictions can only be representative of the Rab-i Rashīdī' style.

Figure 9. Mongolisches Herrscherpaar, Staatsbibliothek zu Berlin Ms. Diez Album, Fol. 71, S.63. No. 5-6, Iran, 14th century.³⁵

Kublai Khan, his wife and family members (f.167v).

Kublai Khan is the grandson of Genghis Khan and the fourth son of Toliu Khan. Like the Mongolian rulers mentioned above, he is depicted with his wife in a heavily embroidered version. The clothing design seen in other monarch's clothes has hidden its essence. The only difference is the color of the caftans. Kublai Khan wears a dark blue caftan with gold embroidered sleeves on a white dress. The title of Kublai Khan is the same as the title of Ogedei Khan (Fig 8). The monarch is seen holding a long-handled fan in his left hand.

Figure 10. Kublai Khan, his wife and family members, *Jâmi' al-tevâriḳḩ*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan 1620, f.167v.

Chabun Khatun wears an orange caftan with gold embroidered sleeves and is depicted with a formal ceremonial cuckoo crown on her head. It is observed that the expression of the figures is the same as in the previous paintings (Fig 8 and 9). The face of the figure in the picture, the part of her clothes from the chest to the head, has been heavily damaged, moreover, paint spills are observed. There is a plate filled with fruit in front of two figures and this item/object allows us to see that the event is a ceremony or a reception of a messenger. This item/object indicates that the event is part of the stage for a ceremony or ambassadorial reception.

³⁵ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN635104741&PHYSID=PHYS_0129&DMDID=DMDLOG_0131 (11.06.2023)

Figure 11. Birth Scene, Staatsbibliothek zu Berlin Ms. Diez Album, Fol. 70, S.63. No. S. 8, Iran, 14th century.³⁶

On the side borders of the carpet on which the figures sit, decorations resembling Kufic script are encountered (Fig.8, 10 and 12). An example that includes the nativity scene in the Diez Album is similar to the carpet pattern encountered in the Tashkent copy (Fig.11). It has an ornament program consisting of written or herbal ornaments around it and zigzags in the center. This highlights that there is a connection between the artists working on the Tashkent copy and the Diez Album, and that they follow the same or similar styles. Based on this information, it can be concluded that both examples belong to the first thirty years of the 14th century.

Hulagu Khan, his wife and family members (f.190r).

Hulagu Khan is one of the sons of Toliu Khan. On the embroidered carpet, he and his wife Doguz Khatun are depicted looking at each other. The expressions are the same as the previous description of the ruler and his wife. Hulagu Khan's ruler headdress is the same as Ogedei Khan's ceremonial headdress. The caftan, which is considered as an ambassador's reception and official ceremonial dress, is in light green tones. The sitting style, clothing and headgear details are the same as the above-mentioned example of Ogedei Khan and his wife Turakine (Fig. 8).

Figure 12. Hulagu Khan, his wife and family members, *Jâmi' al-tevârikh*, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan 1620, f.190r.

Doguz Khatun resembles Turakine in her sitting style, round face, red-colored crown, and embroidered caftan details in orange tones. The draped depiction of the clothes of the monarch and his wife is used to provide volume on the figure. In the composition, it is possible to distinguish the noble Mongolian women, who maintain their dignity and show up next to their wives in ceremonies, from the dress features. There is little damage to Hulagu Khan's face and clothing details in the painting. It is possible that the damages are caused by weather and storage conditions.

³⁶ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN635104741&PHYSID=PHYS_0129&DMDID=DMDLOG_0131 (11.06.2023)

A style similar to the compositions depicting the ruler and his wife in the Tashkent copy of *Jâmi' al-tevârikh* can be seen in the Bibliothèque Nationale de France (Suppl. Pers. 1113) in Paris, which was prepared in the Timurid palace between 1430-1434.³⁷ It is thought that the Tashkent copy was influential in two paintings on the 'Hulagu Khan in celebration' and 'Abaqa Khan ascending the throne', which depict the Mongol dynasty (Fig. 12-13).

Figure 13. Hulagu Khan in celebration, *Jâmi' al-tevârikh*, Paris Bibliothèque Nationale de France, Suppl. Pers. 1113, f.174v.

In the painting, which consists of a crowded composition containing the subject of the celebration of Hulagu Khan, the people of the palace, the ruler and his wife are depicted sitting on the mat with his wife on the throne set in the palace garden. Hulagu Khan and his wife are similar to the sitting style, clothing and headdress features encountered in the Tashkent copy. It is noteworthy that in the Tashkent copy, only the ceremonial dresses and headdresses suitable for the ruler and his wife used for the courtiers in the Paris copy (Fig.13 and 14).

Figure 14. Abaqa Khan ascending the throne, *Jâmi' al-tevârikh*, Paris Bibliothèque Nationale de France, Suppl. Pers. 1113, f.194r.

The painting, which includes the subject of 'Abaqa Khan ascending the throne', is similar to the crowded composition chosen for the theme of the Hulagu Khan celebration. Even the colors of the clothes of the ruler and his wife, the ceremonial headdress and the courtiers, the maid in charge of the drink and the artist holding the tambourine add liveliness to the painting (Fig.13). It is possible that the bottom two figures on the left side of the table in the crowded composition are members of the monarch

³⁷ Edgard Blochet. *Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale, Vol IV*, ed. Ernest Leroux (Paris: Imprimerie, 1905), 201-202; Muhammad R. Ghiasian, *Lives of the Prophets The Illustrations to Hâfiz-i Abru's 'Assembly of Chronicles'*, (Leiden: Brill, 2018), 27; Blair, *A Compendium of Chronicles*, 14-16; <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc33995g> (17.12.2018)

family. The facial expressions and sitting style of the figures are similar to those of Abaqa Khan. Thus, the artist revealed the difference between palace servants and family members.

CONCLUSION

The copies of *Jâmi' al-tevârih* were prepared from donations made to Rab'-i Rashidî under the patronage of Rashid al-Dîn at the beginning of the 14th century. It is known that the text, which was in Mongolian at the time it was written, was used in two copies in Arabic and Persian for educational purposes in Ilkhanid madrasahs.³⁸ Researchers such as Blair and Bloom have argued that other copies of *Jâmi' al-tevârih* were made in other centers of the Mongol Empire apart from Rab'-i Rashidî and that the work was not just an illustrated history but perhaps a tool used to justify Mongol domination over Iran.³⁹

The Tashkent copy of *Jâmi' al-tevârih*, which was prepared at the beginning of the 14th century, which is the subject of our research, can be considered as a by-product of the developing art workshops in Tabriz. The absence of seal and dedication writing on the work, the fact that the emphasis is placed only on the ruler and his wife, unlike other *Jâmi' al-tevârih* copies in the painting program, and it is far from the usual crowded composition, shows that the copy is the product of a different workshop attached to the center. It can be said that the completed depictions in the Tashkent copy, which resemble the examples depicting the ruler and his wife, encountered in the Diez Album, are not a trial sample prepared for crowded compositions. The clothing features of the figures depicted in the Tashkent copy, the carpet and fruit vases that complete the composition, show that the subject chosen for painting is not just an example of a sketch (Fig. 8, 10 and 12). The fact that the carpet depicted under the figures in the Tashkent copy is similar to the example in the Diez Album shows that the artists working on the two samples followed a certain style (Fig. 9).

The Paris copy, which we compared with the Tashkent copy, was prepared in Herat, the Timurid capital known as the book production center in the 15th century. The compiled copies of *Jâmi' al-tevârih* in the 15th century came to light under the patronage of Timurid ruler Sultan Shakhruh (d. 1447) and his son Baysunghur Mirza (d.1433). The Timurid Meliks, known for their interest in history, assigned the palace historian Hâfiz-i Abru (d.1430) this task. As a result of the efforts of Hâfiz-i Abru, close to ten copies of *Jâmi' al-tevârih* were collected in the palace library. The most important evidence showing that the artifacts are in the palace is; Sultan Shahruh's treasury seal is stamped on the margins of the copies. One of the stamped copies is in the Bibliothèque Nationale de France, Paris (Suppl. Pers. 1113).⁴⁰

As a result of our research, the common issues in the Diez Album, which consists of the Paris copy of *Jâmi' al-tevârih*, which is similar to the Tashkent copy, and the scattered copies of *Jâmi' al-tevârih*, were determined. The similarity in the sitting style and clothing characteristics of the figures in the composition is striking (Fig. 9, 13 and 14). Bato states that besides the sitting style of the rulers, active hand movements also give vitality to the composition. She mentions that this tradition is a mudra movement in Buddhism, as the right hand is depicted as active and the left hand on the knee.⁴¹ This customary practice encountered in the Diez Album and the Paris copy is not seen in the Tashkent copy. In the Tashkent copy, where the right hands of the ruler and his wife are depicted on their knees and their left hands are at chest level, it is possible to say that the working artist was unaware of this movement or applied it incorrectly. This difference in hand movement reveals that artists who are connected to the center can go beyond the usual style. In the Tashkent copy, a similar object spotted in the center of the painting depicting Bartan Bahadur and his wife, which Khairullayev and others consider as a cushion, is seen in front of the throne in the composition depicting the Kagan and his wives in the

³⁸ Blair, *A Compendium of Chronicles*, 23.

³⁹ Sheila S. Blair ve Jonathan M. Bloom, *The Art and Architecture of Islam, 1250–1800*. (USA: Yale University Press, 1996), 3, 192, 207.

⁴⁰ Makhmudjonova, Gulzoda, 'Resimli Tarih Geleneğinin Önemli bir Örneği: Hâfiz-ı Ebrû, Külliyyat-ı Tarih', Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Hacettepe Üniversitesi, 2021). 20-26.

⁴¹ About the mudra movement see: Bato, Zeynep. 'Asya'dan Esen Bir Rüzgar: Câmiü't-Tevârih Minyatürlerindeki Hükümdarlar (TSMK H.1653)', *Lale* 5, (Ocak 2022): 90-99.

Paris copy. In compositions containing throne scenes, it is seen that the square or rectangular table on which the emperor rests his feet in front of the throne, and the depiction of a cushion added to the Tashkent copy, are emphasized as a step in an example in the Paris copy. It supports the possibility that the Tashkent copy is one of the scattered and incomplete *Jâmi' al-tevârikh* copies in Baysunghur Mirza's palace library called Bagh-i Sefid in Herat.⁴²

The scenes depicting the ruler and his wife in the Tashkent copy have undergone little change in the Paris copy, and the monarch and his wife are depicted on the throne, embroidered (Fig. 13 and 14). Demirarslan mentions that sitting cross-legged indicates a respectable position, and the influence of Buddhism in this style of sitting among Turks who have lived together with various cultures for centuries.⁴³ There are two types of sitting on the throne. In the picture added later to the Tashkent copy, it is seen that the ruler is depicted on a collapsible stool (Fig.5). As stated above, it is understood that the artist who designed the painting was not aware of the characteristics of the period.

Except for the only painting in the Tashkent copy, it is seen that the shoes of the royal woman figure in orange/blue and purple dress are always hidden in the dress in the ceremony scene with the participation of the ruler and his wife. (Fig. 8, 10 and 12). It is possible to see the same shape in the female figures in the Paris copy (Fig. 12 and 13).

The Tashkent copy of *Jâmi' al-tevârikh* reflects a different style from the known copies in the time period it was prepared. Based on the completed and sketched pictures, it can be concluded that, contrary to the known Istanbul and Edinburgh copies, it is seen that crowded compositions are avoided. The fact that the completed paintings are only depictions of the ruler and his wife, and that most of the sketches consist of war scenes, shows that the main emphasis was placed on the image of the ruler. The pages reserved for more than fifty pictures and left blank for illumination indicate that the work on the pictures was started before the text part of the work was completed yet. The concept of space is not seen in the illustrated throne scenes. There are no items that indicate whether the event is outdoor or indoor. Two different examples are encountered in the headdresses of monarch. The first is an example of a triangular crown called *Taj-ı Börki/Tac-ı Borqi* in the scene depicting Bartan Bahadur and his wife (Fig. 5 and 6).⁴⁴ The other example is the headdress divided into two as a fan and decorated with tufts of feathers in the middle, and it is found in the Tashkent, Paris and Diez Albums (Fig. 8, 10, 12-14). In all the samples examined, a *Gugu crown* was used when describing women's headdresses *Jâmi' al-tevârikh* copies lost their importance for a while as a result of the political turmoil and instability experienced after Rashid al-Din's death (Fig. 5, 8-14). At the beginning of the 15th century, the work regained its importance in the Timurid palace centered in Herat, and the missing copies were compiled again.

REFERENCES

- Bato, Zeynep. 'Asya'dan Esen Bir Rüzgar: Câmîu't-Tevârîh Minyatürlerindeki Hükümdarlar (TSMK H.1653)', *Lale* 5, (Ocak 2022): 90-99. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lale/issue/68675/1031572> (22.05.2023).
- Bozkurt, Nebi, 'Tirâz'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, Ankara 2012, 112-114. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tiraz> (02.10.2022).
- Blair, Sheila S, 'Ilkhanid Architecture and Society: An Analysis of the Endowment Deed of the Rab-i Rashîdî'. *Iran*, Vol 22 (1984): 67-90. <https://doi.org/10.2307/4299737>.
- Blair, Sheila S. *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World. The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art 27*. London: Oxford University Press, 1995.

⁴² Makhmudjonova, Gulzoda, *Resimli Tarih Geleneğinin.* ' 56.

⁴³ Demirarslan, Deniz, 'Türk yaşam kültüründe oturma mobilyasının değişimi ve gelişimi'. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5. S.16 (Mart 2008): 71-85.

⁴⁴ Bato, Zeynep, 'Asya'dan Esen Bir Rüzgar,' 96.

- Blair, Sheila S ve Bloom, Jonathan M. *The Art and Architecture of Islam, 1250–1800*. USA: Yale University Press, 1996.
- Bloch, Edgard. *Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale, Vol IV*, ed. Ernest Leroux, Paris: Imprimerie, 1905.
- Çağman, Filiz ve Tanındı, Zeren, 'Remarks on some manuscripts from the Topkapi Palace treasury in the context of Ottoman-Safavid relations'. *Muqarnas*, 13 (1996): 132-148.
- Çetinaslan, Mustafa ve Özçelik Ali Can, 'Câmiü't-Tevârih Yazmalarındaki Hz. Muhammed Konulu Miyatürlerin Bizans Resim Sanatındaki Kökenleri', *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.6 (Aralık 2021): 21-43. <https://doi.org/10.47702/sema.2021.13>
- Demir, Mustafa, 'İslam Ortaçağ'ında İnan Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı'. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Şubat 2007): 255-273.
- Demirarslan, Deniz, 'Türk yaşam kültüründe oturma mobilyasının değişimi ve gelişimi'. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, S.16 (Mart 2008): 71-85.
- Duda, Dorothea. "Die Buchmalerei der Ğalâ'iriden. (1. Teil). *Der Islam* 48, S. 1, (1971): 28-76.
- Ghiasian, Muhammad Reza. *Lives of the Prophets The Illustrations to Hâfiz-i Abru's 'Assembly of Chronicles'*, Leiden: Brill, 2018.
- Goetz, Henri. *The History of Persian Costume. A Survey of Persian Art*, London/New-York: Oxford University Press, 1931.
- Inal, Güner, *The fourteenth-century miniatures of the Jami' al-Tavarikh in the Topkapi Museum in Istanbul, Hazine Library, No. 1653*. Yayınlanmamış Doktora Tezi., University of Michigan, 1965.
- Inal, Güner, 'Berlin Deiz Albümlerindeki Bazı Dağınık Câmi'El-Tevâ'rih Minyatürleri Üzerine', *Belleten* 46, S. 184 (Ekim 1982): 845-860.
- Inal, Güner. *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991.
- İndirkaş Zühre, 'Selçuklular'da Taç Geleneği', *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.10 (Aralık 1991): 39-46.
- İndirkaş, Zühre, 'Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde taç geleneği'. *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 151-156.
- İsmailova, Elmira ve Polyakova, Elena A, *Oriental miniatures in the collection of Institute of oriental studies*, Tashkent: Gafura Guliyama, 1980.
- Jahn, Karl, 'Doğu ile Batı Arasındaki bir Ortaçağ Kültür Merkezi- Tebriz', *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4, (1971): 29-33.
- Özgüdenli, Osman G, 'Reşidüddin Fazlullah Hemedani', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, TDV Yayınları, Ankara 2008, 19-21. <https://islamansiklopedisi.org.tr/residuddin-fazlullah-i-hemedani> (10.01.2018)
- Karamağaralı, Beyhan, 'Camiut-Tevarih'in Bilinmeyen Bir Nüshasına Ait Dört Minyatür'. *Sanat Tarihi Yıllığı* (Ocak 1968): 70-86.
- Khairullaev, Muzaffar et al. *Oriental Miniatures, The Collection of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, I, 14th-17th Centuries*, Tashkent: The Beruni Institute of Oriental Studies, 2001.
- Makhmudjonova, Gulzoda. 'Resimli Tarih Geleneğinin Önemli bir Örneği: Hâfiz-ı Ebrû, Külliyyat-ı Tarih', Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2021.

Rashid al-Din Fazlullah, *Jâmi' al-tevârîkh*. Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan No. 1620.

Rakhimova, Zuhra. Headdress of Bibi Khanym, *Sanat*, <https://Sanat.Orexca.Com/2014/2014-1/Headdress-Of-Bibi-Khanym/> (05.02. 2022).

Pugachenkova, Galina A. 'K İstorii Kostyuma Sredney Azii i İrana 15. Pervoy Polovini 16 Veka'. *Arkeologiya*, (1956): 88-90.

Semenov, Aleksandr A. *Sobraniye Vostocnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekistan SSR*, 1 Tom, Toshkent: Izdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, 1952.

Tanıdı, Zeren ve Çağman, Filiz, 'Topkapı Sarayı'nın Kitap Hazinesinin İki Câmi 'ü't- Tevârîh Nüshası Hakkında (H.1653-H.1654), *Sanat Tarihi Yıllığı*, (Haziran 2021): 187-257.

Togan, Zeki V. *On The Miniatures in Istanbul Libraries*. *Proceedings of Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*. İstanbul: Baha Matbaası, 1963.

Kâkûyî Hükümdarı Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz ve Dönemi

Kâkûyî Ruler Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz and His Period

Cihan GENÇTÜRK

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Cihan GENÇTÜRK

Batman Üniversitesi, <https://ror.org/051tsqh55>

İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü, Batman, Türkiye

ORCID: [0000-0002-8802-7632](https://orcid.org/0000-0002-8802-7632)

e-mail: cihan.gencturk@batman.edu.tr

Başvuru/Submitted: 14.04.2023

Kabul/Accepted: 28.08.2023

Atf: Gençtürk, Cihan, “Kâkûyî Hükümdarı Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz ve Dönemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023), 521-534.

Citation: Gençtürk, Cihan, “Kâkûyî Ruler Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz and His Period”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023), 521-534.

Lisans/License:

Öz- Ebû Mansûr Ferâmurz, X. ve XI. yüzyıllar arasında İsfahân, Rey, Hemedân ve Yazd çevresinde hüküm sürmüş olan Kâkûyîler’in ikinci hükümdarıdır. Ferâmurz babası ve aynı zamanda hânedanın kurucu olan Ebû Ca’fer Alâüddevlle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr’ın iktidarının sonlarına doğru, Gazneliler’e rehin olarak bırakılmıştı. Fakat Gazneliler’in 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı’nda Selçuklular karşısında yenilmesiyle birlikte, özgürlüğüne kavuşmuş ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından Kâkûyîler’in başına getirilmiştir. Ebû Mansûr Ferâmurz, 1041 yılında babasının ölümünün ardından gerçek anlamda iktidarı eline aldı. Ferâmurz’un iktidarı döneminde Kâkûyîler; Büveyhîler’in ve Gazneliler’in zayıflamasıyla birlikte İran’da önemli bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular ile Kâkûyîler’in ilişkileri bazen dostane bazen de hasmane şekilde olmuştur. Bu durum ise Ebû Mansûr Ferâmurz’un iktidarının büyük bir kısmını Selçuklular ile mücadele içerisinde geçmesine neden olmuştur. Bu mücadelenin sonucunda ise Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey hânedanın başkenti olan İsfahân şehrini ele geçirmiş ve hânedan üyelerini buradan uzaklaştırarak onları Yazd şehrine yerleştirmiştir. Bu çalışmada İran’ın önemli bir bölgesi olan ve Rey, Hemedân, İsfahân gibi önemli şehirleri içinde barındıran Cibâl bölgesinde hâkimiyet kuran Kâkûyîler’in Ebû Mansûr Ferâmurz dönemindeki siyasî faaliyetleri mevcut kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler- Ebû Mansûr Ferâmurz, Büveyhîler, Kâkûyîler, Selçuklular, Tuğrul Bey.

Abstract - Abû Mansûr Ferâmurz was the second ruler of the Kâkûyids, who ruled around Isfahân, Rey, Hamadân and Yazd between the Xth and XIth centuries. Ferâmurz had been left as a hostage to the Ghaznavids towards the end of the rule of his father and the founder of the dynasty, Abû Ca’fer Alâüddevlle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr. However, when the Ghaznavids were defeated by the Seljuks at the Battle of Dandanakan in 1040, he regained his freedom and was appointed as the head of the Qâkûyids by the Seljuk Sultan Tuğrul Beg. After the death of his father in 1041, Abû Mansûr Ferâmurz actually took power. During Ferâmurz’s rule, the relations between the Kâkûyids and the Seljuks, who emerged as an important power in Iran with the weakening of the Büveyhids and Ghaznavids, were sometimes friendly and sometimes hostile. This situation caused Abû Mansûr Ferâmurz to spend most of his rule in struggle with the Seljuks. As a result of this struggle, the Seljuk Sultan Tuğrul Beg captured the city of Isfahan, the capital of the dynasty, and removed the members of the dynasty and settled them in the city of Yazd. In this study, the political activities of the Kâkûyids, who established sovereignty in the Jibâl region, which is an important region of Iran and includes important cities such as Rey, Hamadân and Isfahân, during the reign of Abû Mansûr Ferâmurz will be evaluated in the light of available sources.

Keywords- Ebû Mansûr Ferâmurz, Buwayhids, Kâkûyids, Seljuks, Tughril Bey.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The Kâkûyids were a local dynasty from Deylem that ruled around Isfahân, Rey, Hamadân and Yazd between the Xth and XIth centuries. The founder of the dynasty was Abû Ca'fer Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr. When Alâüddevle Muhammed died in Muharram 433 (September 1041) after a long period of struggle, his son Abû Mansûr Ferâmurz succeeded him on the Kâkûyid throne. After coming to power, Abû Mansûr Ferâmurz imposed his rule on his brothers Abû Kâlicâr Gerşâsb and Abû Harb. In addition, Ferâmurz's sovereignty was also confirmed by the Seljuk Sultan Tugrul Beg, who defeated the Ghaznavids in the Battle of Dandanakan and emerged as a new power in Iran.

In the early period of his rule, Abû Mansûr Ferâmurz chose to fight against the Seljuks in order to recapture the city of Hamadân, which had once been under Kâkûyid rule. Therefore, he fought against the Seljuk Melik İbrahim Yınal, who had set out to annex Hamadân to the Seljuk lands, and captured the city. However, the Seljuk armies mobilised once again under the command of İbrahim Yınal in accordance with the orders of Sultan Tugrul Beg, captured Hamadân once and for all, and expelled the Kâkûyids from the region. When Abû Mansûr Ferâmurz realised that he could not stand against the Seljuks, he made a deal with them in return for an annual tax and subordination to the Seljuks and managed to stay in Isfahân.

Having failed against the Seljuks, Abû Mansûr Ferâmurz chose this time to fight against the Büveyhids and attacked Kirmân, which was under the rule of the Büveyh ruler Abû Kâlicâr el-Merzubân. Although Abû Mansûr Ferâmurz achieved some successes in Kirmân, he had to retreat to Isfâhân after Abû Kâlicâr el-Merzubân took action against him and asked for help from the Seljuks against the Büveyhids. However, Sultan Tugrul Beg did not help Ferâmurz, who rebelled against the Seljuks at every opportunity he found, and Ferâmurz gave up his allegiance to the Seljuks and started to read the khutbah in the name of the Büveyhids in the places under his rule, especially in Isfâhân in 1045.

When Abû Mansûr Ferâmurz rebelled against the Seljuks by reciting the khutbah in the name of the Büveyhids, the Seljuk Sultan Tugrul Beg personally took action and besieged the city of Isfâhân, which was surrounded by strong walls. However, when Abû Mansûr Ferâmurz declared his allegiance and agreed to send an annual tax in a determined amount and to recite the khutbah in the name of the Seljuks in and around Isfâhân, an agreement was reached between the two sides.

Although Abû Mansûr Ferâmurz had come to an agreement with the Seljuks, he rebelled every chance he got. In order to put an end to this problem, Sultan Tugrul Beg personally took action against the Qâqûyids and besieged the capital of the dynasty, the city of Isfâhân, and captured the city in 1051 after a long siege. Abû Mansûr Ferâmurz, who had spent most of his rule in struggle with the Seljuks, lost the city of Isfâhân as a result of this struggle. Sultan Tugrul Beg, after capturing the city of Isfâhân, gave emancipation to Abû Mansûr Farâmurz and removed the members of the dynasty from Isfahân and settled them in Yazd city in accordance with his request.

GİRİŞ

Hânedanın kurucu Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr'dır. Rüstem Rüstem Düşmenziyâr, Cibâl Büveyhîleri hükümdarı Fahrüddevle b. Rüküddevle'nin eşi Seyyide Hatun'un kardeşiydi. Bundan dolayı Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed'in kurduğu hanedanın ismi kaynaklarda "İbn Kâkûye", "Püser-i Kâkû", yani dayıoğlu şeklinde geçmektedir.

Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr tarafından İran'ın batısında İsfahân merkez olmak üzere kurulmuş olan Deylem asıllı Kâkûyîler'in varlık gösterdikleri ve o dönem için İran'ın önemli şehirlerinden olan İsfahân, Hemedân, Rey ve Yezd şehirleri uzun bir süre Büveyhîler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Büveyhîler'in çöküş sürecine girmesiyle birlikte Büveyhîler'e bağlı mahallî bir hânedan olarak varlığını sürdüren Kâkûyîler, Alâüddevle Muhammed'in politikaları neticesinde zaman içerisinde Büveyhîler'den boşalan yerleri ele geçirerek hâkimiyet alanlarını geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.¹

Kâkûyîler'in bu yükselişi Gazneliler'in hicrî 420 (miladi 1029) yılında Rey şehrini ele geçirerek, buradaki Büveyhî hâkimiyetine son vermesiyle birlikte sona ermiştir.² Nitekim Kâkûyîler bölgedeki bu güç değişimi karşısında Gazneliler'in tâbîliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte hânedanın kurucusu Alâüddevle Muhammed, ilk dönemlerden itibaren bulunduğu her fırsatta Gazneliler'e karşı isyan etmiş ve bu şekilde kendi iktidarı döneminde hânedanın varlığını muhafaza etmeyi başarmıştır. Onun ölümünün ardından iktidara gelen oğlu Ebû Mansûr Ferâmurz ve halefleri ise Dandanakan savaşında Gazneliler'i yenip, bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular'a tâbî olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.³

1. Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz'un Kâkûyî Tahtına Geçmesi

Kâkûyîler'in kurucu Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr, Büveyhîler ve Gazneliler ile girdiği zorlu ve uzun bir mücadelenin ardından Batı İran'da Cibâl bölgesinde yer alan İsfahân, Hemedân ve Rey şehirlerini ele geçirerek kurmuş olduğu Kâkûyî Hânedanlığı'nın hâkimiyet alanını geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Ancak Oğuzlarla girdiği zorlu mücadelenin sonucunda Rey ve Hemedân'ı kaybetmiştir. Alâüddevle Muhammed mücadelelerle geçen uzun bir iktidar döneminin ardından Muharrem 433 (Eylül 1041) yılında vefat etmiştir.⁴

Ebû Mansûr Ferâmurz, babasının hükümdarlığı zamanında Gazneli Sultan Mesûd'un yanında rehin olarak bırakılmıştı.⁵ Kaynaklarda geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Mansûr Ferâmurz'un bu durumu esaret şeklinde olmamıştı. Zira Gazneliler'in mağlubiyetiyle sonuçlanan Dandanakan Savaşı'nda Ebû Mansûr Ferâmurz, Gazne saflarında savaşarak esir düşmüştü. Bu konuda Beyhakî'de geçen bilgilere göre Gazneliler, hicrî 431 (miladi 1040) yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular karşısında yenildikten sonra, savaş meydanını terk eden Sultan Mesûd'a⁶: "Ebû Mansûr Ferâmurz'un esir edilerek bağlı bir şekilde devenin üstünde götürüldüğü, sonrasında ise bağları çözülerek bir katıra bindirilerek Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in huzuruna götürüldüğü, Tuğrul Bey'in ise kendisine iltifatlarla bulunarak müsterih olmasını İsfahân ve Rey'in yönetimini kendisine vereceğini söylediği" şeklinde haberler gelmekteydi.⁷ Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Mansûr

¹ Cihan Gençtürk, "Kâkûyîler ve Alâüddevle Muhammed Dönemi (1007-1041)", *History Studies* 14, S. 2, (2022), 316 vdd.

² Cihan Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat)* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021), 314-315.

³ Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 220.

⁴ Gençtürk, "Kâkûyîler ve Alâüddevle Muhammed Dönemi (1007-1041)", 317-323-327.

⁵ Sâdık Seccâdi-Seyyid Ali Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, Tahran, 1374 hş., C. II, 111.

⁶ Dandanakan Savaşı'ndan sonra Sultan Mesûd cenahında meydana gelen olaylar hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ahmet Yılmaz, *Sultan I. Mesûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021), 293 vdd.

⁷ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Neşr. Ali Ekber Feyyâz), (be ihtimâm-i Muhammed Ca'fer Yâhakkî) (Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsi, 1383 hş.), 592-59. Ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, C. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 342-343; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, C. V (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 38; aynı müellif, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", (Ed. C. E. Bosworth), *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia* (London: Variorum Reprints, 1977), 82; Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi* (Konya: Selçuklu

Ferâmurz her ne kadar Gazneliler'in saflarında yer almışsa da durumundan haberdar olan Tuğrul Bey, ona ilgi göstermekle kalmamış Kâkûyîler'in hâkimiyetinde bulunan İsfahân'ın yanı sıra Rey şehrini de kendisine vermişti. Ancak tarihlere dikkat edildiği zaman Alâüddeve Muhammed'in hala hayatta olduğu ve bu sırada İsfahân'da Kâkûyî tahtında oturduğu anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in böyle bir karar almasının nedeni muhtemelen Alâüddeve Muhammed'in uzun mücadelelerin ardından Gazneliler ile anlaşmış, bastırdığı paralarda⁸ Sultân Mesûd'un ismine yer vererek Gazneliler'in hâkimiyetini kabul etmiş olmasıdır.

Bu gelişmelerden bir süre sonra Alâüddeve Muhammed zikrettiğimiz tarihte ölünce onun yerine Kâkûyîler'in başına büyük oğlu Zahirüddin Ebû Mansûr Ferâmurz geçti. Ferâmurz'un kardeşi Ebû Kâlicâr Gerşâsb Nihâvend'e giderek orayı muhafaza altına aldı ve ardından Cibâl bölgesine bağlı bazı yerleri zapt ederek buraları kendi hâkimiyeti altına aldı.⁹ Bir diğer kardeşi Ebû Harb ise ilk başlarda her ne kadar, ağabeyinin yanında kalıp hükümdarlığını tanımışsa da ilk fırsatta ona isyan etti. Ferâmurz, kendisine elinde bulunan hazinenin bir kısmını vermeyi reddederek isyan eden Netanz Kalesi'nin¹⁰ kumandanının üzerine yaptığı sefer sırasında yanında bulunan kardeşi Ebû Harb, Kâkûyî kuvvetleri kale önüne geldiği zaman, abisi Ferâmurz'a isyan ederek kale kumandanının yanına gitti. Bu gelişme üzerine Ebû Mansûr Ferâmurz İsfahân'a geri dönmek zorunda kaldı. Abisinin geri çekildiğini gören Ebû Harb konumunu güçlendirmek için o sırada Rey'de bulunan Oğuzlar (Türkmenler)'a¹¹ elçi gönderip onlardan yardım istedi. Bunun üzerine Oğuzlara mensup bir grup, ona yardım üzere harekete geçerek Kâcân¹² (Kâşân)¹³ üzerine yürüyerek burayı ele geçirip Ebû Harb'e teslim ettikten sonra Rey'e geri döndüler. İsfahân'a gitmiş olan Ebû Mansûr Ferâmurz ise bu gelişmelerden haberdar olunca Kâcân'ı ele geçirmek üzere buraya asker sevk etti. Bunu haber alan kardeşi Ebû Harb, Kürtlerden ve diğer kavimlerden müteşekkil bir ordu hazırlayarak, bu orduyu kendi hizmetinde bulunan bir kumandanın liderliğinde İsfahân'ı ele geçirmek üzere oraya sevk ettiyse de bunu haber alan Ferâmurz'un onlara karşı bir orduyu harekete geçirmesi üzerine meydana gelen savaşta Ebû Harb'in ordusu bozguna uğratıldı ve bir kısmı da esir alındı. Bu zaferin ardından Ferâmurz ordusuyla harekâtına devam ederek Ebû Harb'i sığınmış olduğu Netanz Kalesi'nde muhasara altına aldı. Ebû Harb ise buna karşı koyamayacağını anlayınca kaleden gizlice çıkarak, Fars-Hûzistân Büveyhîleri'nin hükümdarı Ebû Kâlicâr el-Merzubân b. Sultânüddeve'ye sığınmak üzere Şîrâz'a kaçtı ve bir zamanlar Cibâl Büveyhîleri'nin hâkimiyeti altında bulunan İsfahân'ı¹⁴ ele geçirmesi konusunda onu teşvik etti. Bunun üzerine Ebû Kâlicâr İsfahân'a gidip şehri muhasara ettiyse de Ebû Mansûr Ferâmurz'un mukavemetiyle karşılaştı ve uzun süren bir mücadelenin ardından Ferâmurz'un bir miktar haraç vermesi şartıyla İsfahân'da kalması yönünde bir anlaşma sağlandı. Bunun üzerine Büveyh orduları geri dönünce Ebû Harb muhasara altında

Araştırmaları Merkezi Yayını, 11-13 Ekim 2001), 357; Bosworth, "Kâkûyids", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill. Leiden 1997, C. IV, 465; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 111.

⁸ George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, Numismatic Studies, No. 2 (New York: The American Numismatic Society, 1938), 192-193; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 79; Gençtürk, "Kâkûyîler ve Alâüddeve Muhammed Dönemi (1007-1041)", 327.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VII, (Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın) (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 93; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 649; Kâdi Ahmed Gaffâri-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, İntişârât-i Kitâb Furûşî-yi Hâfiz, Tahran, 1338 hş., 81; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 81; Abbâs İkbâl Âştîyanî-Hasan Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân (ez Guzeşte tâ be İmrûz)*, C. II, be ihtimâm-i Saîd Kâanî (Tahran: İntişârât-i Gülistân-i Şâirân, 1385 hş.), 708; Erdoğan Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İrân", *Selçuklular (Makaleler)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011), 85; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112; Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, 220.

¹⁰ Netanz, İsfahân'a bağlı bir kasaba olup, burada bulunan kale bu isimle anılmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. V (Beyrut: Dâr Sâdir, 1977), 292; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İrân ve Orta Asya)*, (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar) (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 270.

¹¹ Rey şehri Alâüddeve Muhammed'in uzun uğraşları sonucunda Kâkûyî hâkimiyetine girmiş olsa Oğuzlar (Türkmenler)'la girişilen zorlu mücadelelerin ardından Rey şehri Kâkûyî hâkimiyetinden çıkıp, Oğuz hâkimiyetine girmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Gençtürk, "Kâkûyîler ve Alâüddeve Muhammed Dönemi (1007-1041)", 327-328.

¹² İbn Haldûn bu yerin ismini Cercân şeklinde kaydetmektedir. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, (Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr) (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 2001), 649.

¹³ Kâşân; İsfahân ile Tahran arasındaki tarihi karayolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Kâşân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, TDV Yayınları, İstanbul 2002, 3-4.

¹⁴ Alâüddeve Muhammed, Cibâl Büveyhîleri hükümdarı Mecdüddeve devrinde İsfahân'a vali olarak tayin edilmişti. Ancak Büveyhîler'in bölgedeki otoritesinin zayıflamasıyla Alâüddeve Muhammed, onlara karşı harekete geçerek İsfahân'da yönetimi eline almakla birlikte Büveyh hâkimiyetinde bulunan bir değer şehir olan Hemedân'ı da ele geçirerek bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Gençtürk, *İrân Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 302-303-307.

bulunan Netanz Kalesi'ne geri dönmek zorunda kaldı. Ancak şiddetli bir şekilde muhasara altına alınınca kardeşi Ebû Mansûr'a haber gönderip barış talebinde bulundu. Kalede bulunan hazinenin bir kısmını kardeşi Ferâmurz'a vermesi ve Ebû Harb'in de orada aynı vaziyette kalması şartıyla iki taraf arasında anlaşma sağlandı (hicrî 433/ miladi 1041-1042).¹⁵

2. Kâkûyîler ile Selçuklu Meliki İbrahim Yınal Arasında Meydana Gelen Olaylar

Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi olan İbrahim Yınal,¹⁶ Dandanakan Savaşı'ndan sonra kendisine verilen görev doğrultusunda Rey şehrini ele geçirmek üzere batıya Cibâl bölgesine doğru harekete geçmişti. Bu sırada Rey şehrine hâkim olmuş olan Türkmenler ise bu gelişmelerden sonra Rey'i terk ederek batıya doğru gitmek zorunda kalmışlardı.¹⁷ Daha önce de değindiğimiz üzere burası Tuğrul Bey tarafından Ebû Mansûr Ferâmurz'a verilmişti. Muhtemelen bundan dolayı İbrahim Yınal Cibâl bölgesinin başkenti konumunda olan Rey şehrini ele geçirmeden önce Ebû Mansûr Ferâmurz'a haber göndererek onunla anlaşmak istemişti. Ancak Ferâmurz bunu kabul etmediği gibi Hemedân ve Burûcird¹⁸ üzerine yürüyüp, her iki şehri ele geçirmek suretiyle İbrahim Yınal'a meydan okumuştur (hicrî 433/ miladi 1041-1042). Ayrıca Ferâmurz, ona karşı konumunu güçlendirmek için kardeşi Ebû Kâlicâr Gerşâsb¹⁹ ile anlaşarak, İsfahân'ı iktâ olarak kendisine vermişti. Ebû Kâlicâr Gerşâsb da bunun karşılığı olarak hâkimiyetinde bulunan yerlerde hutbeyi abisi Ferâmurz adına okutmaya başlamıştı.²⁰ Kaynaklarda geçen bilgilere göre iki kardeş arasında işbirliğini tesis edip, bu durumun devam etmesini sağlayan kişi ise el-Kiyâ Ebû'l-Feth el-Hasan b. Abdullah'dır.²¹

Bu gelişmeler üzerine İbrahim Yınal, harekete geçerek Burûcird'i ele geçirdi. Daha sonra da Ebû Kâlicâr Gerşâsb idaresinde bulunan Hemedân'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Ebû Kâlicâr Gerşâsb ise bunu haber alınca İbrahim Yınal'a karşı koyamayacağını anlayıp şehri terk ederek Şâbûrhâst (Sâbûrhâst)²² gitti. Onun şehirden ayrılmasıyla birlikte İbrahim Yınal Hemedân önüne gelerek karargâh kurdu. Ancak Ebû Kâlicâr Gerşâsb'ın yönetiminden memnun olmayan Hemedân halkı, kendisine haber göndererek, Ebû Kâlicâr Gerşâsb'ın şehre bir daha hâkim olmaması şartıyla Selçuklu Sultanı'nın emrine uyararak şehri teslim edeceklerini söyleyince, İbrahim Yınal halktan bir miktar para alarak Hemedân'dan ayrılıp Şâbûrhâst'a sığınmış olan Ebû Kâlicâr Gerşâsb'ın üzerine yürüdü. Gerşâsb'ın bu haber alınca burada bulunan Şâbûrhâst Kalesi'ne çekildi. İbrahim Yınal bu gelişme karşısında Şâbûrhâst kasabasını muhasara edip, burayı ele geçirdikten sonra elde ettiği ganimetlerle birlikte o sırada Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına gitti.²³ Bu arada İbrahim Yınal bölgeden

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 93-94; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 649; Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 81; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 81; Hüseyin Kulî Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II (Tahran: Çâphâne-yi Dânişgâh-i Tahran, 1346 hş.), 5; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 111-112.

¹⁶ Zahrüddin Nîşâburî, *Selçuknâme*, (Neşr. Mîrzâ İsmâil Afşâr) (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1390 hş.), 18; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), 298; Reşîdüddin Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş) (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 96. Krş. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası* 23, (2013), 122-123.

¹⁷ el-Bundârî, İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946, 6; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 122-123.

¹⁸ Burûcird, Hemedân ile Kerec arasında yer alan bir şehirdir. Bkz. ¹⁸ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı) (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015, 185; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, 404.

¹⁹ İbn Haldûn, Ferâmurz'un Ebû Kâlicâr Gerşâsb ile değil diğer kardeşi Ebû Harb ile tanıştığını kaydetmektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 650.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 94; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 649-650; Âştîyanî-Pirniya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 708; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 81; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 86; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 123; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 94; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 650.

²² Kaynaklarda Şâbûrhâst, Sâbûrhâst, Sâburhavâst şeklinde geçen bu yer Cibâl bölgesinde Luristân'a bağlı bir kasabadır ve aynı zaman da bu kasabada yer alan bir kalenin ismidir. Bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, 260-261.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 102; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 650; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 82; Âştîyanî-Pirniya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 708; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 245; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 86;

ayrılması birlikte kaleye çekilmiş olan Ebû Kâlicâr Gerşâsb, Hemedân üzerine yürüyerek, şehri tekrar ele geçirdi (hicrî 433/ miladi 1041-1042).²⁴

3. Selçuklular'ın Hemedân'a Hâkim Olması

Yukarıda Tuğrul Bey'in Rey'e gelmesinden bahsetmiştik. Tuğrul Bey Rey'e geldikten sonra harabeye dönmüş olan şehri imar ederek devletin başkentini Nişâbûr'dan buraya nakletmişti (hicrî 434/miladi 1042-1043).²⁵ Sonrasında ise bölgede bulunan mahallî hânedanların hükümdarlarına askerî birlikler yollayarak onlardan itaat etmelerini ve bir miktar para göndermelerini istemişti. Bu hükümdarlar arasında Ebû Mansûr Ferâmurz da vardı. Kaynaklarda geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Tuğrul Bey'in İsfahân'a göndermiş olduğu askerî birlikler buraya vardığında Ebû Mansûr Ferâmurz itaat etmeyi reddetmişti. Zira buraya yollanan askerî birlik İsfahân'a bağlı köy ve kasabalara saldırıp, buraları yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.²⁶

Selçuklu kuvvetleri Rey'e ulaştıklarında Tuğrul Bey, Ebû Mansûr Ferâmurz'u itaat altına almak için İsfahân'a doğru harekete geçti. Ancak bunu haber alan Ferâmurz'un itaatini bildirip, istenilen parayı vermesi üzerine bundan vazgeçti (hicrî 434/ miladi 1042-1043).²⁷ Bu arada Ebû Mansûr Ferâmurz'un hicrî 434 (miladi 1042-1043) tarihinde bastırıldığı bir sikkede Tuğrul Bey'in de adına yer vermesi bu sefer dolayısıyla Kâkûyîler'in Selçuklular'ın tâbîliğini kabul ettiklerini göstermektedir.²⁸

Ebû Mansûr Ferâmurz'u itaat altına alan Tuğrul Bey hareketinin yönünü Hemedân'a çevirerek şehri Ebû Kâlicâr Gerşâsb'dan aldı. Bu arada İbnü'l-Esîr, Gerşâsb'ın Tuğrul Bey henüz Rey'deyken onunla birkaç kez haberleştikten sonra Hemedân'a geldiğini, Tuğrul Bey'in ise Hemedân'ı ele geçirmeden önce onunla birlikte Ebher ve Zencân'a gittikten sonra Hemedân'ı elinden aldığını kaydetmektedir.²⁹ Gerşâsb'ın ordusunda bulunan askerler ise bu gelişmelerden dolayı yanından ayrılarak dağıldırsa da Kinkever Kalesi'nde bulunanlar Gerşâsb'a bağlı kalmaya devam ettiler. Öte yandan Tuğrul Bey Kinkever Kalesi'ni ele geçirmek için harekete geçtiğinde kalede bulunanların Gerşâsb'ın canı pahasına kaleyi savunmaktan vazgeçmeyeceklerini kendisine iletiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Gerşâsb'a kalede bulunanların kendisine itaat ettikleri için kaleyi teslim etmediklerini söyleyerek, kaleye gitmesini ve ikinci bir emre kadar orada kalmasını emrederek onu Kinkever Kalesi'ne gönderdi. Tuğrul Bey bu gelişmelerden sonra, Nasır el-Alevî'yi Hemedân'a nâibi (vali) olarak tayin edip Rey'e geri döndü (hicrî 434/ miladi 1042-1043).³⁰ Böylece Hemedân Kâkûyîler'in hâkimiyetinden çıkmış oldu.

Ebû Kâlicâr Gerşâsb, bu gelişmelerden sonra gittiği Kinkever Kalesi'nde iki yıl kaldıktan sonra kaleden ayrılarak Hemedân üzerine yürüyerek şehri ele geçirip, Sultan Tuğrul Bey'in burada bulunan

Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 124; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Târîhi'l Mülûk ve'l-Ümem*, C. XV, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1995), 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 102; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 650; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 82; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 708; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 245; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 86; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 124; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 103; Reşidüddîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, 96; Osman Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2009), 111.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 104; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, 650; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 82; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 708; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 86; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 104.

²⁸ George C. Miles, "The Coinage of The Kâkwayhid Dynasty", *Iraq* Vol 5/2, British İnstitute for The Study of Iraq, (1938), 94-95; aynı müellif, "Another Kâkwayhid Note", *Museum Notes*, Vol. 18 (New York: American Numismatic Society, 1972), 147. Ebû Mansûr Ferâmurz, 435 (1043-1044) yılında İsfahan'da bastırıldığı bir diğer parada yine Tuğrul Bey'in adına yer vermektedir. Bkz. Miles, "Another Kâkwayhid Note", s 147-148; Hasan Rızâi Bağbidî, *Sikkehâ-yi İnan der Dovre-yi İslâmî ez Âğâz tâ ber Ameden-i Selçûkıyân* (Tahran: İntişârât-i Sâzmân-i Mutâla'a ve Tedvîn-i Kitâb-i Ulûm İnsânî-i Danişgâhhâ, 1393 hş.), 547.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 104.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 104; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 708-709; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 86-87; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 111-112.

nâibini ve adamlarını şehirden uzaklaştırdı. Ayrıca Selçuklular'a karşı elini güçlendirmek üzere Büveyhîler'e bağlılığını bildirerek, Hemedân'da hutbeyi Büveyh hükümdarı Ebû Kâlicâr el-Merzubân adına okutmaya başladı (hicrî 436/miladi 1044-1045).³¹ Bunu haber alan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı bir kez daha Hemedân'ı ele geçirmesi için İran'ın önemli bölgelerinden olan Cibâl bölgesine gönderdi. İbrahim Yınal'ın aldığı emir doğrultusunda Hemedân üzerine yürüdüğünü haber alan Ebû Kâlicâr Gerşâsb, korkuya kapılıp, şehri terk ederek Cevzekân³² Kürtlerine sığındı. İbrahim Yınal ise Hemedân'a gelerek şehri zapt etti. Böylece şehir bir kez daha Kâkûyîler'in hâkimiyetinden çıkarak Selçuklular'ın hâkimiyetine girdi (hicrî 437/miladi 1045-1046).³³

İbrahim Yınal Hemedân'ı ele geçirdikten iki yıl sonra Kâkûyîler'in bu bölgedeki hâkimiyetlerine son vermek üzere Ebû Kâlicâr Gerşâsb adına yönetilen Kinkever Kalesi'ni muhasara altına aldı. Kaleyi Gerşâsb adına muhafaza eden kale kumandanı Ukber b. Fâris ise bu muhasaraya direndiyse de erzaklarının azalması sonucunda kendilerine emân verilmesi şartıyla kaleyi teslim etmeyi kabul etti. Böylece hicrî 439 (miladi 1047-1048) yılında Kinkever Kalesi de Selçuklu hâkimiyetine girdi.³⁴ Ebû Kâlicâr Gerşâsb ise bu gelişmelerin ardından Kâkûyî topraklarını terk edip, metbû tanıdığı Büveyhîler'e sığınarak, ömrünün sonuna kadar Büveyh hâkimiyetinde bulunan Hûzistân bölgesinin başkenti Ahvâz'da kaldı (hicrî 443/ miladi 1051-52).³⁵

4. Ebû Mansûr Ferâmurz'un Kirmân'a Saldırması ve Meydana Gelen Olaylar

Daha önce Ebû Mansûr Ferâmurz ile Büveyh hükümdarı Ebû Kâlicâr el-Merzubân arasında yapılan anlaşmadan bahsetmiş ve Ferâmurz'un Büveyhîler'e itaat ettiğine değinmiştik. Ancak Kâkûyîler, Selçuklular karşısında üst üste aldıkları mağlubiyetlerden sonra hâkimiyet alanlarını ele geçirilmesi konusunda nispeten daha zayıf bir bölge olan Kirmân'a çevirmişlerdi. Kirmân ise bu sırada Büveyhîler'in elindeydi. Bununla birlikte Büveyh hükümdarı Ebû Kâlicâr el-Merzubân hânedan üyeleriyle giriştiği iktidar mücadelesi yüzünden Kirmân'a gerekli olan önemi veremiyordu.³⁶

Ebû Mansûr Ferâmurz, Ebû Kâlicâr el-Merzubân ile yaptığı anlaşmayı bozarak, onun hâkimiyetinde bulunan Kirmân'a ordu sevk etti. Bölgeye gelen birlikler büyük bir dirençle karşılaşmadan burada bulunan iki kaleyi içindeki ganimetlerle birlikte ele geçirdiler. Ebû Kâlicâr ise bu gelişmelerden haberdar olunca Ferâmurz'a haber göndererek, aldığı kaleleri teslim edip, bölgeden ayrılmasını istedi. Ancak Ferâmurz, onun bu isteklerini kabul etmedi. Ebû Kâlicâr el-Merzubân onu bölgeden uzaklaştırmak için bir ordu hazırlayarak Eberkûh'a³⁷ göndererek orayı ele geçirdi. Ferâmurz ise Büveyh ordusuna karşı koymak üzere ordusunu Eberkûh'a gönderdi. Ebû Mansûr Ferâmurz'un bu hamlesini karşılıksız bırakmayan Ebû Kâlicâr el-Merzubân Eberkûh'da bulunan orduya takviye olarak bölgeye ikinci bir ordu sevk etti. Bu gelişmelerden sonra karşı karşıya gelen iki ordu arasında meydana gelen savaşta Kâkûyî kuvvetleri yenilgiye uğratarak daha önce Kirmân'da ele geçirdikleri mallar da

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 115; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 82; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", 87; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İran*, C. II, 709; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: MEB, 1976), 23-24 Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 111; Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, 220.

³² Irâk-ı Arap (Aşağı Mezopotamya) ve Irâk-ı Acem (Cibâl) sınırlarında yer alan Hulvân şehri dolaylarında bulunan bir yerleşim yeri olup, aynı zamanda burada yaşayan bir Kürt kabilesinin ismidir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, 184

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 117; Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, C. II, (Neşr. es-Seyyid Muhammed Abdullatif el-Habîb vd.), el-Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l Mısriyye, Kahire, 1907, 169; İbnü'l-Verdi, Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbnü'l-Verdi (Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer)*, C. I (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1996), 338; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 82; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev) (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006) 111; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", 87; Bosworth, "Kâkûyids", *El²*, C. IV, 466; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 111; Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, 220.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 124; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 83; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", 87-88; Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, 220.

³⁵ Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 82; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 5; Bosworth, "Kâkûyids", *El²*, C. IV, 466; Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, 220

³⁶ Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 230-231.

³⁷ Eberkûh Fars bölgesinde yer alan önemli bir şehirdir. Bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 127.

onlardan geri alındı. Ayrıca Kâkûyî kuvvetlerini komuta eden Emîr İshâk b. Yınal da esir alındı. (hicrî 435/miladi 1043-1044).³⁸

Ebû Mansûr Ferâmurz'a gelecek olursak; bu olaylardan sonra Büveyhîler karşısında duramayacağını anlayıp, onların düşmanı olan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e sığındı. Ancak Tuğrul Bey, her fırsatta isyana kalkışan Ebû Mansûr Ferâmurz'a umduğu desteği vermedi. Bunun üzerine Ferâmurz, Ebû Kâlicâr el-Merzubân ile anlaşmak amacıyla ona haber göndererek itaatini arz etti. Ebû Kâlicâr el-Merzubân da bunu kabul edince iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Bu gelişmelerin ardından İsfahân ve ona bağlı yerlerde Muharrem 437 (Temmuz-Ağustos 1045) tarihinde hutbe, Büveyh hükümdarı Ebû Kâlicâr el-Merzubân'ın adına okunmaya başlandı.³⁹

5. Selçuklular'ın İsfahân'a Hâkim Olması

Ebû Mansûr Ferâmurz yukarıda da belirttiğimiz gibi İsfahân'da hutbeyi Büveyhîler adına okutmakla birlikte Selçuklular'a olan bağlılığına son vermişti. Tuğrul Bey ise gelişmeler karşısında harekete geçerek Kâkûyîler'e son darbeyi vurmak üzere İsfahân'ı muhasara etti.⁴⁰ Ancak Ebû Mansûr Ferâmurz'un Selçuklu hazinesine belirlenen miktarda yıllık vergi göndermesi ve İsfahân ile çevresinde hutbeyi Selçuklular adına okutmayı kabul etmesi karşılığında iki taraf arasında anlaşma sağlandı (hicrî 438/ miladi 1046-1047).⁴¹

Ebû Mansûr Ferâmurz her ne kadar bu anlaşma gereği Selçuklu hâkimiyeti kabul ederek hicrî 440 (miladi 1048-1049) yılında İsfahân'da bastırıldığı paralarda Tuğrul Bey'in adına yer vermiş olsa da⁴² bulduğu her fırsatta Selçuklular ile Büveyhîler arasında bir denge politikası izleyip, yerine göre Selçuklular'dan yerine göre de Büveyhîler'den yana bir siyaset izliyordu. Ebû Mansûr Ferâmurz'un bu siyasetine son vermek isteyen Sultan Tuğrul Bey, bizzat harekete geçerek İsfahân'a yürüdü. Ebû Mansûr Ferâmurz ise bu gelişme karşısında surlarına güvendiği İsfahân şehrine çekildi.⁴³ İsfahân şehrinin etrafı Cibâl Büveyhîleri'nin kurucusu Rüküddeve Ebû Ali Hasan b. Büveyh zamanında sağlam surlarla çevrilmişti.⁴⁴ Bu durum şehrin müdafaasını kolaylaştırdığı gibi muhasaraların da uzun sürmesine olanak sağlamıştı. Nitekim Sultan Tuğrul Bey Muharrem 442 (Mayıs-Haziran 1050) tarihinde İsfahân'a gelip, şehri muhasara altına aldığı anda, bu durum 1 yıla yakın sürmüştü. Ancak İsfahân muhasaranın uzaması sonucunda Selçuklu kuvvetlerinin kente bağlı köy ve kasabaları tahrip etmesi, Ebû Mansûr Ferâmurz ve ahaliyi zor durumda bırakmıştı.⁴⁵ Bu konuda bilgi veren Abûl-Farac, bu muhasaradan dolayı İsfahân ahalesinin büyük sıkıntılar çektiğini, bundan dolayı ahalinin Abbâsi halifesine haber göndererek, kendilerine yardımcı olmasını istediklerini, halifenin de Tuğrul Bey'e haber göndererek, İsfahân halkına merhamet etmesini istediğini, ancak halifeden bir takım unvanlar isteyen Tuğrul Bey'in ilk başta bunu kabul etmediği, halifenin, kendisine istediği unvanları vermesi üzerine halifenin ricasını kabul ettiğini

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 111; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 83; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, C. II, 709-710; Muhammed Hüdâverdi Taçâbâdî, *Târîh-i Sîyasî ve İçtimâî-yi Kîrmân: Ez Vurûd-i İslâm tâ Pâyân-i Âl-i Büveyh* (Kîrmân: İntişârât-i Merkez-i Kîrmân Şînâsî, 1386 hş.), 134-135; Gençtürk, *İrân Büveyhîleri* (322-448/934-1056), 231; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 118; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 83; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 122; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, C. II, 710; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 126; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İrân", 87; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 122; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, C. II, 710; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İrân", 87; Osman G. Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İrân Şehrini Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina* 5/ 11, (2003), 65-66; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁴² Miles, "The Coinage of The Kâkwayhid Dynasty", 95.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 142; Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 81-82; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İrân", 88;

⁴⁴ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr, *Nüzhetü'l Kulûb*, (Neşr. G. Le Strange) (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1389 hş.), 48; Gençtürk, *İrân Büveyhîleri* (322-448/934-1056), 392.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 142; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. II, 170; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, C. I, 341; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, 305; ez-Zehabî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (Hicrî 441-460)*, C. XXX, (Neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî) (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1994), 8; Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 82; Bosworth, "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 84; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, C. II, 710-711; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 126; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İrân", 88; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, C. I (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 95;

kaydetmektedir.⁴⁶ Bunun neticesinde Tuğrul Bey'e haber göndererek daha önceleri olduğu gibi itaat arz etmek ve mal vermek istediklerini bildirdiler. Fakat bu durumu birçok kez kabul eden Tuğrul Bey, Ebû Mansûr Ferâmurz'un tekrardan isyan edeceğini bildiğinden bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine surların ardındakiler teslim olmayıp bir süre daha direndilerse de; erzakları tükenince şehri savunmaktan vazgeçerek Tuğrul Bey'e teslim oldular. Böylece İsfahân Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu (Muharrem 443/Mayıs-Haziran 1051).⁴⁷ Bu muhasarada Tuğrul Bey'in yanında yer alan ve Vîs u Râmîn adlı mesnevinin müellifi olan Fahreddîn Es'ad Gûrgânî,⁴⁸ bu eserinde "Tuğrul Bey'in İsfahân'ı ele Geçirmesi" başlığı altında İsfahân'ın muhasara altına alınması ve Selçuklu başkenti yapılmasını dair bilgiler vermektedir.⁴⁹

Sultan Tuğrul Bey şehri teslim aldıktan sonra ahaliye iyi davrandı, ayrıca Ebû Mansûr Ferâmurz'un emrinde olan askerlere emân vererek, onlara Cibâl bölgesinde bulunan bazı yerleri iktâ etti. Ebû Mansûr Ferâmurz'a bakacak olursak, Tuğrul Bey, İsfahân'ı ondan almış olsa da ona Fars bölgesinin kuzeyinde yer alan Yezd ve Eberkûh şehirlerini iktâ etti.⁵⁰ Târîhî Yezd'de geçen bilgilere göre Sultan Tuğrul Bey, Ebû Mansûr Ferâmurz'dan İsfahân'ı vermesini, buna karşılık Irak-ı Acem'den istediği herhangi bir yeri alabileceğini bildirmiştir. Ebû Mansûr Ferâmurz ise Yezd kasabasını istemiş ve Sultan Tuğrul Bey de Yezd'in "Dârü'l-İbâde" (ibadet yeri) olarak Ebû Mansûr Ferâmurz'a verildiğine dair bir menşûr yazmıştır.⁵¹ Ebû Mansûr Ferâmurz, bu gelişmelerden sonra mahiyetiyle birlikte İsfahân'dan ayrılarak Yezd şehrine gidip oraya yerleşmiş ve sonrasında şehirde önemli imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵² Ebû Mansûr Ferâmurz'un Yezd'e yerleşmesiyle birlikte halefleri de burada yaşamaya başlamışlar ve bunun nihayetinde Yezd ve çevresinde hüküm sürmüş olan ve Kâkûyî Hânedanı'na mensup kişilerce miladi 1141-1318 yılları arasında yönetilen Yezd Atabegleri kurulmuştur.⁵³

Bu gelişmelerin ardından Tuğrul Bey İsfahân'a girip, şehrin surlarını yıktırarak buraya yerleşti ve devletin başkentini Rey'den buraya taşıdı (Muharrem 443/Mayıs-Haziran 1051).⁵⁴ Böylece Hemedân'dan sonra Kâkûyîler'in İsfahân'daki hâkimiyeti de son bulmuş oldu.

6. Zahirüddin Ebû Mansûr Ferâmurz'un Son Dönemleri ve Ölümü

⁴⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, 305.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 142; *el-Muntazam fî Târîhi'l Mülûk ve'l-Ümem*, C. XV, 331; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (Hicrî. 441-460)*, C. XXX, 8; Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (Hicrî 430-538=1038-1143-44)*, (Çev. ve Not. Ali Sevim) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 13; Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 82; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 84; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 711; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 126; Agacanoğlu, *Selçuklular*, 111; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 88; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, C. I, 95; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁴⁸ A. Naci Tokma, "Gûrgânî, Fahreddîn Es'ad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 321.

⁴⁹ Fahreddîn Es'ad-i Gûrgânî, *Vîs u Râmîn*, (Neşr. Magoli A. Todua-Alexandre A.Gwakharia) (Tahran: İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, 1349 hş.), 18 vdd.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 143; *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas (Anonim)*, (Neşr. Muhammed Takî Behâr (Melik el-Şüera), be himmet-i Muhammed Ramazânî (Tahran: İntişârât-i Kelale Haver, 1318 hş.), 407; Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, 82; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 84; Âştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, C. II, 711; Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 4; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 89; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhiler) ve Selçuklular", 357; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵¹ Hasan Caferî, *Târîh-i Yezd*, (Neşr. İreç Âfşâr), (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1389 hş.), 34. Bu arada Hasan Caferî, bu bilgileri verirken Tuğrul Bey'in kardeşinin kızı Arslan Hatun'u Ebû Mansûr Ferâmurz ile nikahladığını kaydetmişse de gerçekte Arslan Hatun, Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh ile evlidir ve onun ölümünün ardından Ferâmurz'un oğlu Alâüddeve Ebû Mansûr Ali ile evlenmiştir.

⁵² Hasan Caferî, *Târîh-i Yezd*, 35-36; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵³ Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 5; Erdoğan Merçil, "Yezd Atabegleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12, (İstanbul 1982), 368; Aydan Okumuş, "Yezd Atabegliği (1141-1318)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Marmara Üniversitesi, 2012), 41 vdd.; Seccâdî-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 142; *el-Muntazam fî Târîhi'l Mülûk ve'l-Ümem*, C. XV, 331; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. II, 170; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, C. I, 341; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, C. I, 95; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 84; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İnan", 88-89; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhiler) ve Selçuklular", 357; Bosworth, "Kâkûyids", *El²*, C. IV, 465.

Ebû Mansûr Ferâmurz Yezd'e yerleştikten sonra yukarıda da belirttiğimiz gibi bir yandan Yezd'i kalkındırmak ve varlığını bu şehirde kalıcı hale getirmek için imar faaliyetlerinde bulunurken bir yandan da Selçuklular ile tâbîlik esasına göre kurmuş olduğu dostane ilişkileri muhafaza ediyordu. Bu durum ise onun, Selçuklu sarayında büyük bir itibar görmesine olanak sağlamıştır. Nitekim Sultan Tuğrul Bey, Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'u istemek üzere vezir Amidülmülk Kündürî idaresinde Bağdat'a gönderdiği heyette Ebû Mansûr Ferâmurz da yer almaktaydı (hicrî 454/ miladi 1062).⁵⁵ Yine bu isteme merasiminin ardından nikâhın gerçekleşmesi için Sultan Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde Ebû Mansûr Ferâmurz, onun yanında yer almış ve kendisine hil'at verilmiştir (hicrî 455/ miladi 1062-1063).⁵⁶

Yukarıda verdiğimiz bilgiler dışında bazı kaynaklarda geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Mansûr Ferâmurz'un Selçuklular tarafından gördüğü itibar bununla sınırlı değildi. Zira kaynaklarda Ebû Mansûr Ferâmurz'un "Şemsü'l-Mülk" lakabını kullandığı kaydedilmekle birlikte bu noktaya kadar ele aldığımız olaylarda Ebû Mansûr Ferâmurz'un bu lakabı kullandığına dair bir bilgiye ulaşamadık.⁵⁷ Yukarıda yukarıda da belirttiğimiz gibi Ebû Mansûr Ferâmurz, Selçuklular'ın tâbîliğini kabul ettikten sonra kendisine Şemsü'l-Mülk" lakabı verilmiştir.

Ebû Mansûr Ferâmurz Yezd'e yerleştikten sonra uzun bir yaşam sürmüş olan Ebû Mansûr Ferâmurz'un Selçuklu Sultanı Melikşâh döneminde öldüğü rivayet edilmektedir.⁵⁸ Onun ölümünün ardından hânedanın başına oğlu Alâüddevle Ebû Mansûr Ali geçmiş ve o da babası gibi Selçuklu sarayında önemli bir itibara sahip olmuştur.⁵⁹

SONUÇ

Kâkûyîler, Alâüddevle Muhammed'in iktidarı döneminde İran'ın batısı için Gazneliler ile uzun soluklu bir hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Gazneliler'in Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular'a yenilmesiyle birlikte bölgede ve İslâm dünyasında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular bu mücadelenin merkezi olmuştur. Dandanakan Savaşı'ndan sonrasında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, savaşta esir alınan Kâkûyî hükümdarı Alâüddevle Muhammed'in oğlu Ebû Mansûr Ferâmurz'u huzura getirdikleri zaman, ona iltifatlarda bulunmuş ve bu sırada Kâkûyî tahtında Alâüddevle Muhammed olmasına rağmen İsfahân ve Rey'in hâkimiyetini ona vermişti. Muhtemelen bunu yapmasının nedeni Alâüddevle Muhammed'in Gazneliler'i metbû tanımış olmasıydı.

Selçuklular'ın desteğini alan Ebû Mansûr Ferâmurz, babasının ölümünün ardından İsfahân'da Kâkûyî tahtına geçerek kardeşleri Ebû Kâlicâr Gerşâsb ve Ebû Harb ile birlikte hânedanı yönetmeye başlamıştır. Ebû Mansûr Ferâmurz her ne kadar iktidarının ilk döneminde Selçuklular'ı metbû tanımış olsa da Büveyhîler'den aldığı desteğinde etkisiyle bulduğu her fırsatta Selçuklular'a isyan etmiş ve zaman zaman hâkimiyeti altında bulunan yerlerde hutbeyi Büveyhîler adına okutmuştur. Bu durum ise Kâkûyîler için sonun başlangıcı olmuştur. Nitekim Selçuklular, Kâkuyî topraklarına hücum ederek, ilk olarak Hemedân'ı sonrasında ise uzun bir muhasaranın ardından İsfahân'ı ele geçirerek bölgedeki Kâkûyî hâkimiyetine son vermişlerdir. Buna rağmen Selçuklu Sultan'ı Tuğrul Bey, Ebû Mansûr Ferâmurz'a itibar göstererek, onu mahiyetiyle birlikte Yezd şehrine yerleştirmiş ve Selçuklular'a bağlı olarak bu şehirde hüküm sürmelerine olanak sağlamıştır. Böylece Ebû Mansûr Ferâmurz'un soyundan

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 221; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 18-24; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'imü'l-Eshâr min Letâ'imi'l Âhbâr der Târih-i Vüzerâ*, (Neşr. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî) (Tahran: İntişârât-i İtilâât, 1364 hş.), 22; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 86; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", 358-359; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, 225; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 23-24; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 86; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", 359; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵⁷ el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 127; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'imü'l-Eshâr*, 22; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 85; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", 358.

⁵⁸ Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

⁵⁹ Sütüde, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, C. II, 5; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", 86; Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", 359; Seccâdi-Âl-i Dâvûd, "Âl-i Kâkûye", *DMBİ*, C. II, 112.

gelenler Yezd'de Selçuklular'a tâbi olarak Sultan Tuğrul Bey döneminden başlayarak Sultan Sencer dönemine kadar varlıklarını uzun süre muhafaza etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Âştîyanî, Abbâs İkbâl-Pîrnîya, Hasan. *Târîh-i Kâmil-i İrân (ez Guzeşte tâ be İmrûz)*, be ihtimâm-i Saîd Kâanî, C. II. Tahran: İntişârât-i Gülistân-i Şâirân, 1385 hş.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (Hicrî 430-538=1038-1143-44)*, (Çev. ve Not. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bâğbidî, Hasan Rızâî. *Sikkehâ-yi İrân der Dovre-yi İslâmî ez Âğâz tâ ber Âmeden-i Selçûkîyân*. Tahran: İntişârât-i Sâzmân-i Mutâla'a ve Tedvîn-i Kitâb-i Ulûm İnsânî-i Danişgâhhâ, 1393 hş.
- Bosworth, C. E. "Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", (Edited by C. E. Bosworth), *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*. London: Variorum Reprints, 1977.
- _____. "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, C. V. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- _____. "Kâkûyids", *Encyclopaedia of Islam*, C. 4, E. J. Brill. Leiden 1997, 465-466.
- Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târîh-i Beyhakî*, (Neşr. Ali Ekber Feyyâz), (be ihtimâm-i Muhammed Ca'fer Yâhakkî). Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsi, 1383 hş.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C. II, (Neşr. es-Seyyid Muhammed Abdullatif el-Habîb vd.). Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyeti'l Mısıriyye, 1907.
- el-Bundârî, İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.
- ez-Zehabî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (Hicrî 441-460)*, C. XXX, (Neşr. Ömer Abdüsselâm). Beyrut: Tedmürî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1994.
- Gürgânî, Fahreddîn Es'ad. *Vîs u Râmîn*, (Neşr. Magoli A. Todua-Alexandre A.Gwakharia). Tahran: İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, 1349 hş.
- Gençtürk, Cihan. *İrân Büveyhîleri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat)*, Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021.
- _____. "Kâkûyîler ve Alâüddeve Muhammed Dönemi (1007-1041)", *History Studies* 14, S. 2, (2022), 313-334.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Güner, Ahmet. "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, (11-13 Ekim 2001).
- _____. "Kâkûyîler"; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 220.
- Hasan Caferî. *Târîh-i Yezd*, (Neşr. İreç Âfşâr). Tahran: İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1389 hş.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*, C. IV, (Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr). Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XV, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1995.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VII-VIII, (Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- İbnü'l-Verdî; Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, C. I. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1996.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr. *Nüzhetü'l Kulûb*, (Neşr. G. Le Strange). Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1389 hş.
- Kazvîni, Kâdî Ahmed Gaffârî. *Târîh-i Cihân Ârâ*. Tahran: İntişârât-i Kitâb Furûşî-yi Hâfız, 1338.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- _____. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: MEB, 1976.
- Kurtuluş, Rıza. "Kâşân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul, 3-4.
- Merçil, Erdoğan. "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", *Selçuklular (Makaleler)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- _____. "Yezd Atabegleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, (İstanbul 1982), 367-385.
- Miles, George C. *The Numismatic History of Rayy*, *Numismatic Studies*, No. 2. New York: The American Numismatic Society, 1938.
- _____. "Another Kâkwayhid Note", *Museum Notes* 18, American Numismatic Society, (New York 1972), 139-148.
- _____. "The Coinage of The Kâkwayhid Dynasty", *Iraq* 5, S 2, British Institute for The Study of Iraq, (1938), 93-104.
- Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas (Anonim)*, (Neşr. Muhammed Takî Bahâr (Melik el-Şûera), (be himmet-i Muhammed Ramazânî). Tahran: İntişârât-i Kelale Haver, 1318 hş.
- Kirmânî, Nâsîrüddîn Münşî. *Nesâ'imü'l-Eshâr min Letâ'imi'l Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*, (Neşr. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî). Tahran: İntişârât-i İttılâât, 1364 hş.
- Okumuş, Aydan. "Yezd Atabegliği (1141-1318)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Marmara Üniversitesi, 2012.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, C. I. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- _____. "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina*, 5/11, (2003), 59-97.

- Piyadeoğlu, Cihan. “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası* 23, (2013), 117-143.
- Reşîdüddîn Fazlullah. *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Seccâdî, Sâdık-Seyyîd Ali Âl-i Dâvûd. “Âl-i Kâkûye”; *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâm*, C. 2, Tahran: Merkez-i Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm, 1374 hş., 111-112.
- Strange, Guy Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Çev Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Sütûde, Hüseyin Kulî. *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. 2. Tahran: Çâphâne-yi Dânişgâh-i Tahran, 1346 hş.
- Tâçâbâdî, Muhammed Hüdâverdi. *Târîh-i Sîyâsî ve İçtimâî-yi Kirmân: ez Vurûd-i İslâm tâ Pâyân-i Âl-i Bûveyh*. Kirmân: İntişârât-i Merkez-i Kirmân Şinâsî, 1386 hş.
- Tokma, A. Naci. “Gürgânî, Fahreddîn Es'ad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 321.
- Turan, Osman. *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I-II-V. Beyrut: Dâr Sâdır, 1977.
- Yılmaz, Ahmet. *Sultan I. Mesûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021.
- Zahirüddîn Nişâburî. *Selçûknâme*, (Neşr. Mîrzâ İsmâîl Afşâr), Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1390 hş.

Phocas'ın Sütunu, Heraclius'un İkonası: Roma'dan Bizans'a Geçiş

The Column of Phocas and The Icon of Heraclius: Shift from Rome to Byzantium

Hüseyin SALİKOĞLU

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SALİKOĞLU

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
<https://ror.org/05n2cz176>

Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Muğla,
Türkiye

ORCID: [0000-0001-7054-9259](https://orcid.org/0000-0001-7054-9259)
e-mail: hsalikoglu@gmail.com

Başvuru/Submitted: 02.05.2023
Kabul/Accepted: 07.11.2023

Atıf: Salikoğlu, Hüseyin, "Phocas'ın Sütunu, Heraclius'un İkonası: Roma'dan Bizans'a Geçiş", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 535-553.

Citation: Salikoğlu, Hüseyin, "The Column of Phocas and The Icon of Heraclius: Shift from Rome to Byzantium", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 535-553.

Lisans/License:

Öz- Roma İmparatorluğu'nun ne zaman Bizans'a evrildiği konusundaki tartışmaya arkeolojik ve sanat tarihsel kanıtların yardımıyla katkı sağlamak mümkündür. Günümüze ulaşmış birçok arkeolojik ve maddi kanıttan biri de Roma İmparatorluğu'nda neredeyse kesintisiz sürdürülmüş anıtsal sütun dikme geleneğidir. Bu geleneğin son evresi Roma İmparatorluğu'nun Bizans'a evrildiği süreçte önemli bir yere sahiptir. Roma kenti ve bu kentin kalbi Forum Romanum imparatorların diktiği birçok anıtsal sütuna ev sahipliği yapmaktaydı. Başkent Constantinopolis'e taşındığında ve imparatorluk Hristiyanlaştığında dahi bu geleneği hem eski hem de yeni başkentte sürdürmüşlerdi. Bu sütunlar onları Romalı geçmişlerine bağlayan devlet anıtlarıydı. Roma egemenliğini, imparatorun otoritesini, Romalı kimliğini, toplumsal hafızayı ve klasik kültürü temsil etmekteydiler. 7. yy'ın başında İmparator Heraclius bu geleneği terk etti. Onun iktidarı bazı tarihçiler için Roma imparatorluğunun sonu olarak kabul edilir. Bu bir tesadüften ziyade, Heraclius'un içinde yaşadığı dünyanın değişip dönüştüğünün de somut kanıtıydı. Anıtsal sütunlar adeta Roma imparatorluk ideolojisinin kamusal alanda dalgalanan bayrağıydı. İmparatorların anıtsal sütun dikme geleneğini terk etmeleri klasik kültürden ve Roma imparatorluk ideallerinden de kopmak anlamına gelmekteydi. Bu tarihsel durum, bugün Bizans denilen uygarlığın da doğuşuna işaret etmekteydi.

Anahtar Kelimeler- Phocas Sütunu, Forum Romanum, Geç Roma, Bizans, Geç Antikçağ.

Abstract - It is possible to clarify through the archaeological and art historic perspective when the Roman Empire collapsed and when the Byzantium began. One of the surviving archaeological and material proofs was the tradition of honorific columns that was sustained almost uninterruptedly in the Roman empire. The city of Rome and her heart Forum Romanum housed many honorific columns erected by emperors. They sustained this tradition even after the capital had moved to Constantinople and the empire had been Christianised. These columns were the state monuments that linked them to their past. They represented Roman supremacy, imperial authority, Roman identity, its collective memory and the classical culture. At the beginning of the seventh century, Emperor Heraclius abandoned this tradition. His reign is accepted as the end of the Roman empire by some historians. This was not just a coincidence though. It was the concrete evidence of the changing and transforming world Heraclius lived in. Honorific columns were literally the Rome's ideological flag in the public sphere. The emperors' abandonment of the tradition of erecting honorific columns meant a break with classical culture and Roman imperial ideals. This historical situation heralded the dawn of a new civilization called as Byzantium today.

Keywords- Column of Phocas, Forum Romanum, Later Roman Empire, Byzantium, Late Antiquity.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

This article aims to demonstrate that the Column of Phocas is a magnificent material evidence showing exactly when Rome transformed into Byzantium. This transitional era, in which many traditions were abandoned or had to be abandoned, is called Late Rome for ancient researchers, Early Byzantium for Byzantine scholars, and Early Middle Ages for medieval researchers.

The showcase of Roman art, which persistently exhibited continuity but also reflected the dynamics of the emerging new world, was the Forum Romanum located in the capital city of Rome. The forum, where memorial items brought from various conquests were exhibited in a historical order, was an important public space where statues of emperors rose like gods on colossal columns, while more modest aristocratic statues were exhibited in the shade of the emperors.

With the relocation of the capital to Constantinople, the tradition of emperors erecting columns in the city became more widespread, resulting in a kind of monumental column explosion in the new capital. The placement of a bronze statue depicting the emperor Constantine as a god on top of a porphyry column erected in 330 was evidence that the tradition in the old capital of Rome was continued. However, the last monument added to the Forum Romanum, representing classical culture and Roman ideology, was a column bearing the statue of Emperor Phocas. This column was not only an abstract reference to the Roman imperial tradition, but also a concrete display of using materials from other monuments of the empire, similar to the victory monuments of Constantine. The tradition of erecting

columns by emperors in both Rome and the new capital Constantinople was a result of the interdependent relationship between the two cities.

The decline of classical civilization in the 7th century was not only due to natural disasters such as wars, epidemics, earthquakes, and droughts but also the loss of power of the senatorial aristocracy and curiales class. This decline was not exclusive to the eastern cities of the empire but also affected other urban elements of classical culture. For example, inscriptions, an important urban feature, continued partially in the 6th century but almost disappeared by the 7th century. Similarly, the tradition of erecting statues of important individuals and senators to adorn the streets and public structures of cities had also vanished, except in the capital city of Constantinople. While the Senate continued to exist in some form, it had significantly reduced responsibilities and powers and primarily served a ceremonial function. In 630, the Senate building in the Forum Romanum was transformed into a church, with the permission of Emperor Heraclius. During this period, loyalty to traditional symbols representing authority and institutional order decreased, as evidenced by the conversion of the Senate building into a church in the West.

In this transformation, Roman society shifted its focus from the imperial cult to the cult of saints and the Virgin Mary. The symbolism chosen by Emperor Heraclius, including the column of Phocas representing the established order of the Roman Empire and the icon of Jesus used during his campaign against the Sasanians, clearly demonstrates the empire's transformation. The hierarchical, privileged, wealthy, and power-based Roman system was being replaced by a system that concentrated and focused more on the figure of the emperor and the palace. During the reign of Heraclius, the influence of Greek language increased significantly, leading to the adoption of the Greek title "Basileus" instead of Latin titles such as "Imperator," "Caesar," or "Augustus." This change was not simply a linguistic shift, as the Greek word "Basileus," meaning king, was chosen instead of the Greek equivalent of "Autokrator," which corresponds to the Latin "Imperator." The David Plates, named after the depiction of King David on them, carry Heraclius' seal dating from 629/630 on their reverse sides. These plates depict the battle between King David and Goliath and were primarily used as propaganda by Heraclius against the Sasanian King Khosrow II.

The disappearance of monuments that reflected imperial authority through changes in size, shape, and function of monumental architecture is among the concrete evidence of the transition from Rome to Byzantium. The abandonment of this tradition, which progressed in parallel with classical culture, marks the end of Rome and the birth of Byzantium. Therefore, an emperor statue placed on a column was not just an artwork, but a state monument symbolizing the relationship between the person who governs the state, and the people subject to that person. Through these monuments, emperors demonstrated their adherence to traditions and respect for their past. The city of Rome was adorned with the most beautiful ones of these monumental columns. A similar attitude to Heraclius converting the Senate building in the West into a church is also seen in the abandonment of the tradition of erecting monumental columns by Roman emperors. The fact that Heraclius, who overthrew the last emperor Phocas and came to power, abandoned this ancient Roman tradition shows us that classical culture has come to an end. Because the column of Phocas was the last Roman monument representing classical culture, composed of the emperor, senatorial elites, and curiales class. The Roman society, which had been undergoing transformation for a long time, had become the subjects of a *Basileus*, identified with David, rather than an *Imperator* associated with Augustus under Heraclius' rule.

GİRİŞ

“Uykusuz bir gecenin ardından afili bir adımla Forum’a giriş yaptım, Romulus’un dikildiği, Cicero’nun konuştuğu ve Caesar’ın düştüğü gibi hatırlanmaya değer her nokta bir anda gözlerime çarptı. Birkaç günlük yorgunluk kayboldu, bir an için sakinleşip, etrafı incelemeye başladım.”¹

“15 Ekim 1764’te Capitolium’un yıkıntıları arasında otururken yalın ayaklı keşişleri Iuppiter Tapınağında akşam ayini yaparken gördüğümde aklıma Roma’nın Gerileyiş ve Çöküş Tarihini yazma fikri geldi.”²

Roma’nın Gerileyiş ve Çöküş tarihini yazan Edward Gibbon (1737-1794), o dönem eğitimli ve zengin gençler arasında moda olan *Grand Tour* adlı seyahate çıkmış ve bu seyahatin belki de en önemli güzergahı olan Roma kentini ziyaret etmişti. Biyografisinde anlatıldığı gibi ileride çok meşhur olacak eserini yazma fikri aklına burada mı geldi, bilinmez ancak imparatorluğun kalbi olan Roma kentini ve bu kentin de merkezi olan Forum Romanum’u bu gezisinde ziyaret etmişti. Kendini adeta *Imperium Romanum*’un tarihinin sergilendiği bir açık hava müzesini gezerken bulmuştu. Forum, ilk imparator Augustus’tan itibaren ticari işlevinden arındırılarak, imparatorluğun görsel propagandasının yapıldığı törensel ve anıtsal bir mekân haline dönüştürüldü. Kentin belleği olan bu sembolik alan zamanla imparatorların ve senatör aristokratların heykelleriyle bezendi. Geç Antikçağ’da da eklenmeye devam eden heykel ve sütun gibi mimari unsurlar forumda imparatorluk geleneklerinin sürdürüldüğünün de kanıtıydı. Bu simgesel alana dikilen en son anıtsal öge olan Phocas Sütunu, klasik kültürün ve Roma Uygarlığının sonlandığına işaret etmekteydi.

Kökü eski Yunan’a dayanan anıtsal sütun dikme geleneğinin son bulması ve Geç antikçağ kronolojisinin sınırının çizilmesi konuları birbiriyle yakından ilişkili iki olgudur. Kronolojik, coğrafi, tekil ya da çoğul gibi temalar üzerinden tartışılrsa da Geç Antikçağın odak noktasını Roma İmparatorluğu teşkil etmektedir. Dolayısıyla Geç Antikçağ olarak tanımlanan dönemin nerede sonlandığı sorusu yerine Roma’nın ne zaman Bizans’a evrildiği sorusu üzerine odaklanmak gerekmektedir. Roma’dan Bizans’a geçişin nasıl gerçekleştiği konusuna ışık tutacak o dönemden bazı maddi kanıtlar günümüze ulaşmıştır. Bunların başında Roma devletinin otoritesini simgeleyen anıtsal sütun dikme geleneğini gelmektedir. Roma devleti ve yöneticisi imparatorlarla özdeşleşen bu simgesel devlet anıtları, Romalılığı ve Roma devlet geleneklerini de temsil etmekteydi. Anıtsal sütun geleneğinin terk edilmesi Roma’nın devlet geleneklerinin, yönetsel işlevlerinin ve ideallerinin sonlandığını gösteriyordu. Bu düşünceden hareketle bu makalede Phocas Sütununun, Roma’nın tam olarak ne zaman Bizans’a dönüştüğünü gösteren muazzam bir maddi kanıt olduğunu gözler önüne sermek amaçlanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Roma’dan Bizans’a geçiş tartışmasını tarih yazımı sınırları dışına çıkararak günümüze ulaşmış dönemin anıtlarının da içerisine dahil edildiği yeni bir bakış açısını savunmaktadır.

Tarih Yazımında Roma’dan Bizans’a Geçiş Meselesi

4. yy’ın başında Diocletianus’un imparatorluk görevine gelmesi ya da bırakması Geç Antikçağ’ın başlangıcı olarak görülse de ne zaman sonlandığı konusu hep tartışılmalıdır.³ Gerçekten de 4. yy’dan itibaren gelişen olaylar dizisi o kadar ilginçti ki Gibbon’ın yolunu açtığı, Avusturyalı sanat tarihçi Alois Riegl’in (1858-1905) adını koyduğu bu dönem, birçok tarihinin ilgisini çekmişti.⁴ Henri-Irénée Marrou ve Arnold Hugh Martin Jones gibi isimler de ilgilerini bu alana yönelten tarihçiler arasındaydı. Fransız

¹ John Murray, *The Autobiographies of Edward Gibbon* (London: John Murray, 1897), 267.

² Murray, *The Autobiographies*, 270.

³ Geç Antikçağ’ın sonlandığı konusunda ileri sürülen bazı tarihi olaylar; I. Constantinus’un yeni başkenti kurması, I. Theodosius’un ölümü (395), Roma’nın batısının barbarların eline geçmesi (476), Iustinianus’un ölümü (565), Maurikios’un tahtan indirilmesi (602), Herakleios’un başkenti gasıp Phocas’tan alması (610), Herakleios’un ölümü (641) ya da İslam’ın ortaya çıkışı gibi tarihler hayli ilginç bu çağın sonlandırılmasında ileri sürülen kronolojik çıkarımlardır.

⁴ Turhan Kaçar, “Geç Antik Çağ nedir?” içinde *Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi*, ed. Turhan Kaçar ve Celal Şimşek (İstanbul: Ege Yayınları, 2018), 4.

tarihçi Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive?* (Roma'nın Çöküşü mü yoksa Geç Antikçağ mı?) adlı eserinde İustinianus dönemine kadar uzanan bir Geç Antikçağı esas alıyordu. A. H. M. Jones, 1964'te yayınlanan *The Later Roman Empire 284-602, A Social and Economic Survey* adlı kitabında bu çağı, Diocletianus'un tahta çıktığı 284 yılıyla Maurikios'un 602 yılındaki ölümü arasında bir kronolojik çerçeve oturttu. Peter Brown'ın çığır açan *The World of Late Antiquity* (1971) eseri Geç Antikçağı, İslam'ın doğuşuna kadar indirerek daha uzun bir Geç Antikçağ modeli sundu. Birçok uzmanın katkıda bulunduğu *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World* adlı referans çalışmada yayınlanan (1999) manifestoda; “artık uzmanlar, öğrenciler ve genel olarak eğitilmiş kişiler için yaklaşık 250 ile 880 arasındaki bu dönemi kendi ayakları üzerinde duran kendine özgü ve oldukça kararlı bir dönem olarak ele alma zamanı gelmiştir” denmişti.⁵ Averil Cameron'ın *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-600* adlı eseri 1993 yılında çıkan ilk edisyonunda Geç Antikçağ için başlığındaki tarihleri ve coğrafi alanı tarif ederken 2012 yılında yayınlanan ikinci edisyonunda 395-700 tarihlerini esas almıştı. Cameron, “Orta Çağ artık ileriye itilmiştir, artık Germen istilaları ya da Arap Fetihleriyle başlamamaktadır, bu durumda İslam bile Geç Antik çağ dünyasının ayrılmaz bir parçası olmaktadır” diyerek bu dönemin daha geniş bir zaman diliminde ve çok daha geniş bir coğrafi alanda değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştu. Stephen Mitchell, 2006'da yayınladığı kitabına *A History of Later Roman Empire: 284-641* ismini vererek bu çağın nerede sonlandığı ve nasıl adlandırılması gerektiği tartışmasında kendi yaklaşımını sergiledi.

Daha yakın dönemde çıkmış iki önemli monografik çalışmadan birisi; Peter Heather'ın *The Fall of the Roman Empire* isimli çalışmasıdır ki Gibbon'ın “barbar olgusu” tezini savunur, bir diğeri ise Bryan Ward-Perkins'in *The Fall of Rome and the End of Civilization* başlığına sahip ve daha fazla dikkati hak eden çalışmasıdır. Ward-Perkins, Geç Antikçağdaki kamusal binalar üzerine yaptığı önemli çalışmada, antik çağdan orta çağa uzanan zaman diliminde bu yapıların imparatorluk geleneğinden kopmayarak süreklilik gösterdiğini ortaya koymuştu. Gerçekten de İmparatorluğun Doğusu 7. yy'daki Arap istilalarına kadar kurumsal ve yönetsel anlamda pek de değişmeden kalmıştı.⁶ Daha yoğun bir şekilde kentleşmiş olan Doğu, bunu kentsel kimliği içerisinde sakladığı klasik kültüre borçluydu. İmparatorluğun Batısında ise geç 7. ve 8. yy'larda bu sürekliliğin izlerine neredeyse hiç rastlanmadığına işaret eden Ward-Perkins, bu olguyu tarif etmek için “Uygarlığın Sonu” tanımını kullanmıştır.⁷

7. yy'da başlayan kentsel çöküş, gerçekten de klasik kültürün ortadan kalkmasına neden olmuştu. Ward-Perkins gibi araştırmacıların birçok kanıtını gözler önüne serdiği kent odaklı klasik uygarlığın sonu, iddia edildiği gibi Roma'nın batısının barbarların eline geçmesiyle değil Roma'nın doğusunun da imparatorluk ideal ve geleneklerinden kopmasıyla gelmişti. Söz gelimi, Roma ve Constantinopolis kentleri için gerekli buğdayı sağlayan *annona* sistemi imparatorluğun tahıl ambarı olan Mısır'ın ve Afrika'nın elden çıkmasıyla (618-9) çökmüş ve istense de bu imparatorluk geleneği sürdürülemedi.⁸

Bunun gibi birçok geleneğin terk edildiği ya da terk edilmek zorunda kaldığı bu çağ, Eskiçağ araştırmacıları için *Geç Roma*, Bizans çalışanlar için *Erken Bizans* ve orta çağ araştırmacıları için *Erken Orta çağ* olarak adlandırılmaktadır. Adı her ne olursa olsun bu çağın merkez teması, Roma İmparatorluğunun ne zaman çöktüğü ile ilintilidir. Son elli yılda yapılan çalışmalar, bu dönemin sınırlarını; coğrafi ve zamansal anlamda uzatsa da Geç Antikçağ denen paradigma aslında; yeni etnik grupların imparatorluğun nüfusuyla karıştığı, Roma'nın imparatorluk kudretinin tehlike altında olduğu, ekonomik, kültürel ve yönetsel değişimlerin yaşandığı bir döneme işaret etmektedir. Aynı zamanda, yeni dini hareketlerin geleneksel inanışla etkileştiği ya da rekabet ettiği, Hristiyan önderlerinin toplumda yeni roller edindiği, aile, kent ve vatana adanmış bir hayat idealinin, tanrıya adanmış bir hayat idealine

⁵ Glen W. Bowersock, Peter Brown ve Oleg Grabar, *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), ix.

⁶ Averil Cameron, *The Mediterranean World in the Late Antiquity: 395-700* (New York: Routledge, 2012), 3.

⁷ Bryan Ward-Perkins, *The Fall of Rome and The End of Civilization* (New York: Oxford University Press, 2006), 109.

⁸ Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and Mediterranean 400-800* (New York, Oxford University Press), 125.

dönüştüğü bir dönemdi.⁹ Dolayısıyla Jones, Mitchell ve Ward-Perkins gibi tarihçilerin ortaya koyduğu gibi merkez teması Roma İmparatorluğu olan bu dönem 7. yy'ın başında kapanmıştır. Bununla birlikte bu sadece tarihçilerin ortaya attığı bir sav da değildir. Arkeolojik ve sanat tarihsel birçok maddi kanıtının bulunduğu bir olgudur. Tüm bunlara ek olarak, maddi kanıtlar ışığında daha doğru bir biçimde tarihi anlamamıza yardımcı olan arkeoloji ve sanat tarihi gibi disiplinlerden faydalanma fikri de yeni değildir. Esasen Geç Roma/Geç Antikçağ paradigmasını ilk olarak dillendiren Riegl bir sanat tarihçisidir.

Antik Çağ'ın sonlarında ortaya konan sanat eserlerinin kendi üslup ve stillerinin olduğunu ve bu sanatın kendi özgün döneminin şartları içinde değerlendirilmesi gerektiğini ilk ortaya koyan kişi Avusturyalı sanat tarihçi Alois Riegl (1858-1905) oldu. Aslında Riegl, sadece bir sanatsal üslubu tasnif etmiyordu aynı zamanda kendine has özellikleri olan bir sanatsal dönemi de tanımlıyordu. 1889'da yayınladığı *Die Ägyptischen Textilfunde im K. K. Österreich Museum: Allgemeine Charakteristik Und Katalog* isimli kitabında *Spätantike* yani *Geç Antikçağ* terimini kullanmıştı.¹⁰ Böylelikle de *Geç Antikçağ* kavramını literatüre katmış oldu. *Kunstwollen* (bir devrin sanatsal iradesi) terimini de ortaya atan Riegl için *Geç Dönem Roma* sanatçıları yaşadıkları özgün koşullar içerisinde bir sanatsal üslup geliştirmişlerse de bu sanatsal tarz, Roma İmparatorluk dönemi sanatsal üslubuyla çok yakından bağlantılıydı. Bu yüzden olmalı ki 1901 yılında yayınlanan kitabına *Die Spätromische Kunstindustrie* (Geç Roma Sanat Endüstrisi) adını verdi.¹¹ Sonunda antikçağ ile orta çağ arasında sıkışmış *Geç Antikçağ* kavramı yerine Roma İmparatorluk geleneğindeki süreklilik kavramını vurgulayan *Geç Roma* tabirini benimsedi.

Sütun Dikme Geleneği

Israrlı bir şekilde süreklilik arz eden ancak etrafında oluşan yeni dünyanın dinamiklerini de yansıtan bu sanatın vitrini başkent Roma'da bulunan Forum Romanum'du. İmparatorların otoritesini simgeleyen anıtlarla dolu bu mekân, Roma'nın kentsel belleği idi. İdeolojik açıdan Roma'nın üstünlüğü, onun gücünün ve nüfuzunun genişliği ile orantılıydı. Vergilius'un *sine fine* (sınırsız) güç olarak tanımladığı *Imperium Romanum* için *orbis terrarum*'u (tüm dünyayı) yönetecek bir *urbs* (kent) vardı.¹² Ovidius da *Fasti* adlı eserinde “diğer halklara belirlenmiş sınır çizgisiyle verildi toprak, aynıdır Roma kentinin ve dünyanın alanı” diyerek Roma'nın evrensel hakimiyetinin altını çiziyordu.¹³ İmparatorun ve Roma halkının azameti ile üstünlüğünü belirten *maiestas* kavramı tam da bu durumu tarif etmek için kullanılmaktaydı. Roma imparatoru tüm dünyanın efendisiydi ve efendi gücünü *urbs aeterna*'dan (ebedi kent) yani Roma kentinden alırdı. Orada ikamet etsin ya da etmesin, Roma kenti, *auctoritas principis*/yetkisinin ve *potestas*/gücünün kaynağını temsil ediyordu. Roma ideallerini tanımlayan *Romanitas* (Romalılık) bu kentle özdeşleşen bir kavramdı. Kentli ve uygar olmayı simgeleyen *urbs aeterna* diğer tüm kentler içinde ideal olanı temsil ediyordu. Sivil yaşam ve kentsel değerler Roma kenti barbarlara kaptırıldıktan sonra zayıflamaya başladı. Kentsel yaşamın zayıflaması klasik kültürün de zayıflaması anlamına geliyordu. Iustinianus döneminde Roma kentinin geri alınması imparatorluğa ekonomik ve insan kaynağı olarak pahalıya patlamıştı. Iustinianus'un bu ağır bedeli ödemeyi göze almasının sebebi imparatorluğun kendisini var eden değerlerin yok olmasını önlemektir.

Roma'dan yönetilen *Imperium sine fine* 4. yy'dan itibaren Constantinopolis'ten yönetilen *Romania* sözcüğüyle anılmaya başlandı. Constantinus, yüksek imparatorluk döneminin ideolojisi olan “egemenlik ve üstünlük” ilkesini Hristiyan bakış açısıyla tekrardan formüle ederek dönüştürdü.¹⁴ Roma ideolojisinin

⁹ Gillian Clark, *Late Antiquity: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2011), 2.

¹⁰ *Mitteilungen des Österreichischen Museum für Kunst und Industrie* 2, 1889, 15ff.

¹¹ Wolf Liebeschuetz, “The Birth of Late Antiquity”, *Antiquité Tardive*, 12/24, (2004): 254.

¹² Virgil, *The Aeneid*, çev. C. Day Levis, (New York: Oxford University Press, 2008), 1.278-9.

¹³ Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*, çev. Asuman Coşkun Abuagla (İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2016), 683-684.

¹⁴ Hervé Inglebert, “Late Antique Conceptions of Late Antiquity”, içinde *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Scott Fitzgerald Johnson (New York: Oxford University Press, 2012), 7.

üstünlüğü ve evrenselliği yerini Hristiyan değerlere bıraksa da Roma kenti imparatorlar için hiçbir zaman sembolik önemini kaybetmedi.

Roma için iktidar ve görsel düzen birbirinden bağımsız düşünülemez iki olguydu. İmparator, iktidarının anıtlarda ve kamu binalarında görülmesini sağlamak zorundaydı.¹⁵ Bu yüzden de çokça taş ve bu taşlardan inşa edilmiş yapılara ihtiyaç vardı. Mimari ve iktidar arasındaki ilişki Tanrı Iuppiter'in buyruğunu aktaran Vergilius'un şu dizelerinden kolaylıkla anlaşılır; "Romalıları ne mekânsal ne de zamansal sınır koydum. Onları hâkim kıldım ve sonsuz imparatorluk benim onlara armağanımdır."¹⁶ Yaşamın kent üzerine odaklandığı Roma İmparatorluğu'nda mimari, kentsel ölçekte güç duygusu ve işlevselliğe dayanıyordu.¹⁷ İmparatorluğun kudretini, iktidarını ve zenginliğini yansıtılacak biçimde tasarlanan yeni yapı tipleri ve anıtlar 'bak ve itaat et' doktrinini yayıyordu. Bu yüzden de Res publica döneminde kullanılan propaganda araçları Principatus döneminde kullanılan propaganda araçlarından farklıydı. Mimarının en önemli propaganda öğesi olduğu bu yeni dönemde, heykeller ve anıtsal sütunlar egemenlik, üstünlük ve otorite gibi kavramları görsel olarak anlatan araçlar haline geldi.

Plinius, *Naturalis Historia* adlı eserinde "Romalıların, sütunların üzerine insanların heykellerini yerleştirme geleneğini Yunanlılardan aldığını ve böyle anıtsal sütunların amacının; üzerinde taşıdıkları heykelin temsil ettiği kişiyi diğer tüm ölümlülerin üzerinde yükseltmek olduğunu" aktarır.¹⁸ Heykel ve sütun dikme geleneğinin sürdürüldüğü Roma kentinde 6. yy'da yaşamış senator Cassiodorus, Roma kentinin tek sakinlerinin insanlar olmadığını, taştan yapılmış başka sakinlerinin de olduğunu söylerken kentteki heykel nüfusunun altını çizmekteydi.¹⁹ Cassiodorus'un daha genç bir çağdaşı olan Mytileneli Zacharias, Roma kentinde üst düzey makam sahipleri ve imparatorlara adanmış 3,785 heykelin bulunduğunu bildirir.²⁰

Forum Romanum

Birçok imparatorun ve aristokratın heykelinin sergilendiği Forum Romanum, imparatorluğun sıfır noktasını işaret eden Umbilicus adlı bir mil taşına da ev sahipliği yapmaktaydı.²¹ Tüm yolların Roma'ya çıktığını gösteren Umbilicus, forumun da merkezietini perçinlemekteydi. Çeşitli fetihlerle ele geçirilen yerlerden getirilen hatıra eşyaların tarihsel bir sıra içinde sergilendiği forum, imparator heykellerinin devasa sütunlar üzerinde bir tanrı şeklinde yükseldiği çok daha mütevazı boyutlardaki aristokrat heykellerinin ise imparatorun gölgesinde sergilendiği önemli bir kamusal alandı. İmparatoru, senatoryal aristokratları, rahipleri ve halkı bir araya getiren bu sıra dışı mekân, 4. yy'dan itibaren senatoryal aristokrasinin imparatorla daha güçlü bağlar kurduğuna dair kanıtları da içinde muhafaza etmekteydi.²² Bu sınıftan birçok insana ithafen dikilen heykeller, imparator ve aristokrasi arasındaki ilişkinin yeni bir biçim aldığı göstergesiydi. Forum Romanum, 4. yy'dan sonra salt imparatorluğun kendi temsilini yaptığı özel bir alan olmaktan çıkıp en nüfuzlu Romalı aristokratların, yönetimdeki rollerini teşhir ettiği bir mekâna dönüştü. Önceleri senato kararıyla dikilen heykeller artık imparatorun lütfuna mazhar olmaktan geçmekteydi.²³ İmparatorun bu lütfunu *praefectus urbi* (kent valisi) yerine getirirdi. İmparator kentte olmasa da hem kendisinin hem de aristokratların heykellerini kentin önemli noktalarına

¹⁵ Richard Sennett, *Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Taş*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 76.

¹⁶ Virgil, *The Aeneid*, 278-9.

¹⁷ Leland M. Roth, *Understanding Architecture: Its Elements, History and Meaning* (New York: Routledge, 2018), 251.

¹⁸ Pliny, *Natural History*, çev. H. Rackham, (Cambridge and London: Harvard University Press, 1948), 34.9.

¹⁹ Cassiodorus, *The Variae: The Complete Translation*, çev. M. Shane Bjornlie (California: University of California Press, 2019), 7.13.

²⁰ Pseudo-Zachariah Rhetor, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: church and war in late antiquity* çev. G. Greatrex (Liverpool: Liverpool University Press, 2011), 196.10.16.

²¹ James F.D. Frakes, "Fora", içinde *A Companion to Roman Architecture*, ed. Roger B. Ulrich ve Caroline K. Quenemoen (West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 2014), 249.

²² John Weisweiler, "From Equality to Asymmetry, Honorific Statues, Imperial Power, and Senatorial Identity in Late-Antique Rome", *Journal of Roman Archaeology* 25 (2012): 320.

²³ John Weisweiler, "From Equality," 331.

yerleştiren *praefectus urbi*, sarayla olan doğrudan bağı sayesinde 7. yy'a kadar kentin yönetimindeki önemli konumunu kaybetmedi. Capitolium tepesinin gölgesinin düştüğü Forum Romanum, aynı zamanda Saturn ve Vulcan gibi önemli tanrılara adanmış tapınakların bulunduğu, *Ianus Geminus* gibi kültlerin de tapınıldığı kutsal bir meydandı. Anıtsal sütunlar, mermer kabartmalar ve zafer taklarıyla bezeli forum; imparatorlar, senatörler ve nüfuz sahibi kişiler için son derece prestijli bir mekândı. Forum bu prestijini büyük ölçüde Augustus'a borçluydu.

Suetonius *De Vita Caesarum* adlı eserinde, “Augustus’un iktidara geldiğinde tuğladan yapılmış bir Roma bulduğunu ancak onu mermerle kaplanmış şekilde bıraktığını” ifade etmektedir.²⁴ Augustus döneminde Forum Romanum elden geçirilmiş, bazı yapılar yenilenmiş ve bir takım mekânsal değişikliklere gidilmişti. Augustus’un forumda yaptığı düzenlemeler bir taraftan tarihe olan saygısını ve geleneğe olan bağlılığını gösterirken diğer taraftan efsanevi atası olarak saydığı Romulus’la olan bağı mimari olarak ilan etmekteydi. Augustus ile başlayan *principatus* dönemi boyunca çeşitli tadilatlar ve yenilemeler yapılsa da foruma çok az sayıda yeni yapı eklenmişti. Daha çok, Septimius Severus’un zafer takı gibi anıtsal eklemelerin yapıldığı mekân böylelikle simgesel konumunu güçlendirmişti. Caesar (MÖ 46), Augustus (2), Nerva (97) ve Traianus (113) gibi imparatorlar kendi adlarıyla anılacak yeni forumlar inşa ederek Forum Romanum’da köklü değişiklikler yapmaktan kaçınmışlardı. Forumun bir bütün olarak, anıt bir mekâna dönüştürülmesi gelecek imparatorların onun kimliğini ve simgeselliğini değiştirmesine engel olacaktı.²⁵ Forum Romanum dışında da sürdürülen bu geleneğin en bilinen örneği 113’te dikilen Traianus Sütunu’ydu. Tepesine yerleştirilen Traianus’un tunçtan heykeli imparatoru *divus* (tanrı) olarak yüceltmekteydi. 180’de Marcus Aurelius için dikilen anıtsal sütun da oldukça meşhurdur.

Böylelikle forum, *principatus* dönemi sona erdiğinde tanrılaşan imparatorların ihtişamının simgesi anıt ve yapılarla dolu törensel bir mekân kimliği kazandı. Diocletianus ve Maximianus (285) *tetrarchia* ilan ettiklerinde yeni kurdukları yönetim sisteminin teşhirini yine Forum Romanum’da yapmışlardı. Augustus’un yaptığı gibi forumda yapısal değişiklikleri minimal ölçüde tutan Diocletianus, bazı yapıları onarttı ve buraya tepelerinde iki Augustus ve iki Caesar ile ortalarında Iuppiter Optimus’u simgeleyen beş heykeli taşıyan beş sütun diktirtti.²⁶ Yeni yönetim sistemiyle imparatorlar artık farklı yerlerde ikamet etseler de *Beş Sütun Anıtı* ile Forum Romanum’un önemi bu dönemde de devam ederek mekânsal kimliğini korudu. Başkent, Constantinopolis’e taşındığında dahi gücün Roma kentinde teşhir edilmesi geleneği sürdürülmüştü. Senato, I. Constantinus’un *decennalia* (iktidarının onuncu yılı) kutlamaları için kente bir zafer takı dikti. *Tricenallia*’sını (iktidarının otuzuncu yılı) yeni başkentinde de kutlansa da oğlu II. Constantius *vicennalia*’sını (iktidarının yirminci yılı) için Roma’ya gelmişti. Muhtemelen bu olayın anısına babasını ve kendisini at üzerinde tasvir eden anıt heykeller dönemin *praefectus urbi*’si Naeradius Cerealis tarafından foruma yerleştirilmişti.²⁷

İmparator Iulianus’un da bir heykelinin bulunduğu alana 389’da II. Valentinianus ve I. Theodosius’un Roma kentini ziyaretleri anısına *praefectus urbi* Rufius Albinus tarafından forumdaki senato binasının önüne bir anıt heykel dikildi.²⁸ I. Theodosius’un oğulları Arcadius ve Honorius, *virtus* (erdem) ve *fides* (sadakat) değerlerini temsil eden bir anıtı foruma yerleştirerek imparatorların Forum Romanum’a izlerini bırakma geleneğini sürdürdüler.²⁹

²⁴ Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar’ın Yaşamöyküsü*, çev. Güngör Varınlıoğlu (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2017), Augustus 29.1.

²⁵ Elizabeth H. Pearson, “Political Space”, içinde *A Companion to the City of Rome*, ed. Claire Holleran, Amanda Claridge (Hoboken NJ: John Wiley & Sons, 2018), 571.

²⁶ John Weisweiler, “From Equality to Asymmetry, Honorific statues, Imperial power, and Senatorial Identity in Late-Antique Rome”, *Journal of Roman Archaeology* 25 (2012): 332.

²⁷ Wilhelm Henzen, Giovanni Battista de Rossi, Eugen Bormann ve Christian Hülsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum: Vol. VI: Inscriptiones Urbis Romae Latinae*, (Apud G. Reimerum, 1876), 1158, 1142. Bu eser sonraki referanslarda *CIL VI* olarak kısaltılacaktır.

²⁸ *CIL VI* 31395, 36958.

²⁹ *CIL VI* 31987.

Şekil 1. Forum Romanum'un Diocletianus zamanını gösterir rekonstrüksiyon çizimi. © digitales-forum-romanum.³⁰

Başkent in Constantinopolis'e taşınmasıyla imparatorların kente sütun dikme geleneği daha yaygın bir hâl alarak yeni başkentte adeta bir anıtsal sütun patlaması yaşanmıştı. Anıtsal sütunların yeni başkentteki en iyi bilinen örneği ise Constantinus Sütunu'ydü (Çemberlitaş). 330 yılında dikilen bir porfir sütunun üstüne imparatoru bir tanrı şeklinde tasvir eden tunç bir heykelin yerleştirilmesi eski başkent Roma'daki geleneğin sürdürüldüğünün kanıtıydı.³¹ I. Theodosius da tıpkı Marcus Aurelius'un sütununa benzer bir sütunu kendi adına yaptırdığı forumun ortasına yerleştirdi.³² İmparator Arcadius, Constantinopolis'in *Kserolophos* bölgesine inşa ettiği forumunu bir anıt sütunla süsledi. İmparatorların hız kesmeden sürdürdüğü anıt sütun dikme geleneğine Marcianus da kendi anıt sütununu dikerek katıldı. Bugün "kız taşı" olarak bilinen sütunun dikilmesi işini 455 yılında *Praefecti Urbi* Tatianus yerine getirmiş ve sütunun kaidesinde bulunan kitabeyle şunları yazdırmıştı;

[PR]INCIPIS HANC STATUAM MARCIANI	Princeps Marcianus'un anıtına ve kaidesine
CERNE TORUMQUE [PRAE]FECTUS	bakın, Praefectus Titianus'un adadığı bir
VOVIT QUOD TATIANUS OPUS	eserdir. ³³

Bir Roma forumu inşa eden son imparator olan I. Leo da forumunun ortasına dikilen devasa bir anıtsal sütunun üzerine kendi heykelini yerleştirmişti.³⁴ İmparator Anastasius ne bir forum inşa etti ne de bir sütun dikti ancak bir deprem nedeniyle düşmüş İmparator Theodosius'un heykelinin yerine kendi heykelini yerleştirerek bu gelenek içerisindeki yerini almıştı.³⁵ İtalya'yı tekrar imparatorluk topraklarına katarak atalarının kenti Roma'yı özgürleştiren Iustinianus, Constantinopolis kentinin törensel meydanı *Augustaion*'da atlı bir heykelini yüksekçe bir sütunun üzerine yerleştirdi.³⁶ II. Iustinus boğaz kıyısına

³⁰ Bkz; <http://www.digitales-forum-romanum.de/?lang=en>. Bu site en son 30.05.2021 tarihinde ziyaret edilmiştir.

³¹ Robert Ousterhout, "The Life and Afterlife of Constantine's Column", *Journal of Roman Archaeology* 27 (2014): 308.

³² Patria, *The Patria: Accounts of Medieval Constantinople*, çev., Albrecht Berger (London: Harvard University Press, 2013), 2.38.

³³ Cyril Mango, "The Byzantine Inscriptions of Constantinople: A Bibliographical Survey", *American Journal of Archaeology* 55/1 (1951): 62.

³⁴ K. R. Dark ve A. L. Harris, "The Last Roman Forum: the Forum of Leo in Fifth-century Constantinople", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48 (2008): 57.

³⁵ John Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott (Leiden: Brill, 2017), AD 512. 401.3.

³⁶ Procopius, *Of the Buildings of Justinian*, çev. Aubrey Steward (London: Elibron Classics, 2005), I.2.1–11.

bir anıt sütun dikmek için çalışmalara başladıysa da sütunun tamamlandığını göremeden iktidarı kaybetti ve kendisinden sonra imparator olan II. Tiberius ise II. Iustinus'un sütununu bitirip üzerine kendi heykelini yerleştirmeyi reddederek bu sütunu yıktırdı ve parçalarını kullanarak Kırk Şehit kilisesini inşa ettirdi.³⁷ Çok uzun zamandır sürdürülen bu geleneğe bir kırılma yaşanmış gibi görünse de 8. yy'a ait bir kaynak olan *Parastaseis*, II. Tiberius'un *Augustaion* meydanına bakan *khalkē*'nin (sarayın anıtsal giriş kapısı) üzerine bir heykelini yerleştirdiği bilgisini vermektedir.³⁸ Yine de imparator anıtsal bir sütun dikmeyecek ileride bu geleneğin terk edileceğinin de işaretini vermişti. II. Tiberius'un ardılı İmparator Mauricius bu işi bir adım daha ileri götürerek heykelini halka açık bir alan yerine sarayın içerisindeki bir terasın üzerine dikti.^{39 40}

Son iki imparatorun kendileri için anıtsal sütun dikmemiş olmalarına karşın Constantinus'tan itibaren diğer tüm imparatorlar bir taraftan yeni anıtsal sütunlarla Constantinopolis'e izleri bırakmış diğer taraftan da eski başkentteki Forum Romanum'a heykel ve anıtsal sütun dikmeyi ihmal etmemekle geçmişe ve geleneklere bağlılıklarını sürdürmüşlerdi. Forum Romanum'a anıt dikme geleneği Roma kentinin barbarların eline geçmesiyle sekteye uğrasa da kent geri alındığında Forum Romanum'un sembolik işlevi tekrar canlanmış ve hatta dini işlevi de bu süreçte hafızalardan tamamen silinmemiştir. 537'de Gotlar Roma kentini kuşattığında kent sakinlerinden bazılarının, kapıların koruyucusu Ianus'a yakarmak için Forum Romanum'da bulunan Ianus Tapınağına gelmeleri forumun dini işlevinin çok geç dönemlerde de belleklerden çıkmadığını göstermekteydi.⁴¹ Pagan tapınakların kapatılmasından sonra dahi Forum Romanum'da bulunan tapınaklar onartılmış ve yıkılmaları önlenmiştir.⁴² Toplumsal hafızadan silinemeyen işlevlerinden dolayı forumdaki tapınakların bazıları 7. yy'dan sonra kiliseye çevrilmiş olmalıydı. Klasik kültürü ve Roma ideolojisini temsil eden Forum Romanum'a eklenen son anıt ise İmparator Phocas'a ait üzerinde kendisinin heykelini taşıyan bir sütundu.

Şekil 2. Forum Romanum'un günümüzdeki durumunu gösteren fotoğraf. Mavi ok Phocas Sütununu göstermektedir.⁴³

³⁷ John of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, çev. Payne Smith (Oxford: Oxford University Press, 1860), III. 24.

³⁸ Parastaseis, *Parastaseis Syntomoi Chronikai: Constantinople in the Early Eight Century*, çev. Averil Cameron ve Judith Herrin (Leiden: E. J. Brill, 1984), 44 a.

³⁹ Theophanes, *The Chronicle*, AM 6088.

⁴⁰ Benjamin Anderson, "The Disappering Imperial Statue: Towards a Social Approach", içinde *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture: Late Antique Responses and Practices*, ed. Troels Myrup Kristensen ve Lea Stirling (Michigan: University of Michigan Press, 2019), 306.

⁴¹ Prokopios, *The Wars of Justinian*, çev., H. B. Dewing ve Anthony Kaldellis (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2014), 5. 25. 18-26.

⁴² Khristine Iara, "Lingering Sacredness: The Persistence of Pagan Sacredness in the Forum Romanum in Late Antiquity", içinde *Religious Practices and Christianization of the Late Antique City (4th – 7th cent.)*, ed. Aude Busine (Leiden: Koninklijke Brill, 2015), 161.

⁴³ Fotoğraf 2015 yılında yazar tarafından çekilmiştir. Mavi ok Phocas Sütunu ve onun Forum Romanum içerisindeki konumunu göstermektedir.

Kalkanların üzerine kaldırılarak imparator ilan edilen Phocas (602-610), Mauricius'u askeri bir darbeyle tahtan indirdi. Bir gasıp olduğundan başkentte iktidarının meşruiyeti sorgulamaktaydı. Oysa Roma kentinde övülen bir imparatordu. Ravenna *Eksarkhos*'u Smaragdus vasıtasıyla Papa I. Gregorius, III. Bonifatius ve IV. Bonifatius ile çok iyi ilişkiler kurdu. Tebaasının *patronus*'u (velinimeti) olarak eski yapıları yeni kullanımlar için tahsis etmek gibi imparatorların çok uzun zamandır sürdürdüğü bir başka geleneği yerine getirdi. Papa IV. Bonifatius'a eski bir tapınak olan Pantheon'u bir kiliseye çevirme izni vererek Roma kenti ve sakinlerinin ihtiyaçları konusunda ne kadar ilgili olduğunu gösterdi.⁴⁴ Ayrıca eski imparatorların yaptığı gibi foruma bir anıtsal sütun dikerek bu tavrını pekiştirdi.⁴⁵ Ravenna *Eksarkhos*'u Smaragdus, forumda daha önceden dikilmiş bir sütunun üzerine İmparator Phocas'ın heykelini yerleştirmiş ve sütunu taşıyan kaide kısmı yenilenerek bir de kitabe eklemiştir.⁴⁶

Optimo clementiss[imo piissi]moque / principi
domino n[ostro] / F[ocae imperat]ori / perpetuo a
d[e]o coronato, [t]riumphatori / semper Augusto
/ Smaragdus ex praepos[ito] sacri palatii / ac
patricius et exarchus Italiae / devotus eius
clementiae / pro innumerabilibus pietatis eius
beneficiis et pro quiete / procurata Ital[iae] ac
conservata libertate / hanc sta(tuam maiesta)tis
eius / auri splend(ore fulge)ntem huic / sublimi
colu(m)na(e ad) perennem / ipsius gloriam
imposuit ac dedicavit / die prima mensis Augusti,
indict[i]one und[icesima] / p[ost] c[onsulatum]
pietatis eius anno quinto

En iyi, en merhametli ve dindar yönetici,
efendimiz Phocas, daima imparator, tanrı
tarafından taçlandırılmış, muzaffer Augustus için
sabık mabeyinci (*praepositus sacri palatii*), soylu
(patricius) ve İtalya'nın Eksarkhos'u Smaragdus
şükran için yaptı, dindarlığının sayısız hayır
işine, İtalya için kazanılmış barışa ve muhafaza
edilen özgürlüğe adadı, altınının ihtişamından
gözleri kamaştıran majestelerinin bu heykelini,
tahta çıkışının 5. yılında, 11. Indictio'da, Ağustos
ayının ilk gününde, onun sonsuz ihtişamı için en
uzun sütunun üzerine dikildi ve adandı.⁴⁷

Arkeolojik kazılarla 1813'te ortaya çıkarılan ve üzerinde Smaragdus'un yazdığı kitabeyi taşıyan kaide, Roma imparatorluk geleneğinin açık bir örneğini temsil ediyordu. Tıpkı diğer Roma imparatorlarına adanan anıtların kitabesindeki gibi *conservator* (koruyucu), *semper Augustus* (daima imparator) sıfatları kullanılarak yazılmıştı.⁴⁸ *Eksarkhos* Smaragdus, ilki Mauricius'un 583'te göreve getirip, 588'de yine Mauricius tarafından görevden alınmasıyla biten, ikincisi de Phocas döneminde 602'de başlayıp 609'da sonlanan iki farklı dönemde *Eksarkhos*luk yapmıştı. Smaragdus'un Phocas'a ithafen düzenlediği sütun sadece Roma imparatorluk geleneğine soyut bir atıf değildi aynı zamanda Constantinus zafer takında olduğu gibi imparatorluğun başka anıtlarından devşirilen malzeme ile bu sütunun imparatora ithaf edilmesi somut olarak da sergilenmekteydi.⁴⁹ 13,6 m yüksekliğindeki sütun kaidesiyle birlikte 17 m uzunluğuyla Forum Romanum'daki en yüksek anıttı.⁵⁰

Phocas'ın kendisini ilişkilendirmiş olması muhtemel bir imparatora ait olan bu sütunun tepesine Phocas'ın yıldızlı bir heykeli yerleştirildi.⁵¹ Phocas, Forum Romanum'un tarihsel ve simgesel bağlamı içerisinde diğer şanlı Roma imparatorların arasına kendini yerleştirerek geçmişe ve geleneğe olan bağlılığını sergiledi. Başkent Constantinopolis'e taşındıktan sonra imparatorların hem Roma'da hem de

⁴⁴ Rosamond McKitterick, "The Papacy and the Byzantium in the Seventh and the Early Eight Century Sections of Liber Pontificalis", *Papers of the British School at Rome* 84 (2016): 254.

⁴⁵ Gregor Kalas, "The Divisive Politics of Phocas (602-610) and the Last Imperial Monument of Rome", *Antiquité Tardive* 25 (2017): 174.

⁴⁶ F. M. Nicholas, "A Revised History of the Column of Phocas in the Roman Forum", *Archeologia* 52 (1890): 183.

⁴⁷ Çeviri makale yazarı tarafından yapılmıştır. Metinde geçen tarih 1 Ağustos 608'dir.

⁴⁸ Gregor Kalas, *The Transformation of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space* (Austin: University of Texas Press, 2015), 13.

⁴⁹ F. M. Nicholas, "A Revised History", 187.

⁵⁰ Franz Alto Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des Öffentlichen Raums in den Spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos* (Mainz: WBG, 1996), 44.

⁵¹ Lawrence Richardson, "Columna Phocae", *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome* (London: The John Hopkins University Press, 1992), 96.

yeni başkentte otoritelerini sergilemek için sütun dikmeleri esasen iki kentin birbirine bağımlı ilişkisinin sonucuydu. İki kent arasındaki karşılıklı bağımlılığın farkında olan sadece Phocas değildi. Phocas'ın devirdiği Mauricius, iki oğlundan birine Constantinopolis'i diğerine Roma'yı yönettirmek istiyordu.⁵² Ancak Phocas, ikiye bölünmüş değil tek bir imparatorun yönetimi altında birleşmiş bir imparatorluk taraftarıydı. Yöneten gücün makamını temsil eden anıt sütunların işlevini ve insanlar üzerinde yarattığı algıyı çok iyi bilen Phocas, Constantinopolis dahil imparatorluğun başka kentlerine de bu tarz sütunlar diktirtti. Bunlardan birini de ileride kendisine karşı isyana kalkışacak olan *Africa Proconsularis Eksarkhos*'u Heraclius'un yaşadığı Kartaca kentine diktirmişti.⁵³ Phocas'ın iktidarını simgeleyen Kartaca'daki bu anıt sütun, Roma'daki kadar hoş karşılanmamıştı çünkü alaşağı edilmiş Mauricius tarafından bu göreve atanan Heraclius'a göre Phocas tahtı gasp etmiş bir tirandı.

Heraclius'un oğlu genç Heraclius, Phocas'ı 610'da tahttan indirdi ve Phocas'ın 609'da başkent Constantinopolis'te kendi için diktirdiği anıtsal sütunun üzerine bir haç yerleştirdi.⁵⁴ Bu sütuna üzerinde "Εργον θεάρεστον Βασιλέως μεγάλου Ηράκλειος ἠδρασεν/ Büyük Basileus'un tanrısı memnun eden eserini, dikti Heraclius" yazısı nakşedilmiş bir de kitabe ekletmişti.⁵⁵ Cyril Mango'ya göre bu sütun Constantinus ve Theodosius forumlarının arasında kalan *Artropoleia* adında ekmek satıcılarının bulunduğu bölgede inşa edilmiş Kırk Şehitler Kilisesi'nin hemen doğusundaki Bronz Tetrasyon'un yakınlarına dikilmişti.⁵⁶ Ancak Albrecht Berger çok daha belirgin bir konum sunarak bu sütunun Kırk Şehitler Kilisesi'nin doğusunda olmakla birlikte yine Phocas tarafından inşa ettirilen bir sarnıcın üzerine yerleştirildiğini iddia etmektedir.⁵⁷

Phocas'ın sütununun Constantinopolis'teki konumunun nerede olduğundan daha önemli olan konu; diğer Roma imparatorlarının aksine Heraclius'un bir sütun üzerine kendi heykelini değil de inancının simgesini yerleştirmeyi tercih etmesiydi. Bir başka hadisede de Heraclius buna benzer bir tutum sergilemişti. 610'da gasıp Phocas'ı tahttan indirmesine yardımcı olan kuzeni Niketas'ı tasvir eden atlı bir heykeli Constantinus'un forumundaki bir sütunun üzerine yerleştirmişti.⁵⁸ Bu hadisede de pekâlâ kendi heykelini dikebilecekken bunu tercih etmemişti. Esasen her iki hadise de İmparator Heraclius'un heykel konusundaki mesafeli tutumunu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir ve anıt sütun dikme geleneğinin de sonlandığına işaret etmektedir. Böylelikle bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun müesses nizamını simgeleyen anıtsal sütun dikme geleneği 7. yy'da ortadan kalkmış oldu. 13. yy'da VIII. Mikhael Palaiologos tarafından başkent Latinlerden geri alınması anısına dikilen sütuna kadar hiçbir imparator anıtsal sütun dikmeyecekti.⁵⁹ Heraclius'un henüz iktidarının başında bu denli köklü bir imparatorluk geleneğini terk etmesi kendi iradesi kadar elbette ki içinde bulunduğu dönüşen dünyanın neticeleriyle de yakından ilintiliydi.

Dönüşen Dünya ve Phocas Sütunu

II. Iustinus'un tahta çıkışı için bir *panēgyrikos* (methiye) yazar şair Corippus *In Laudem Iustini Augusti Minoris* adlı bu eserinde imparatorluğu bir insan vücuduna benzeterek tanrının imparatoru bu vücuda bir baş olarak yerleştirdiğini, gövdeyi senatörlerin, kolları ve bacakları ise halkın oluşturduğu

⁵² Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, çev. Michael and Mary Whitby (New York: Oxford University Press, 1988), 8.11.9-10.

⁵³ Gregor Kalas, "The Divisive Politics", 185.

⁵⁴ Chronicon Paschale, *Chronicon Paschale 284-624 AD*, çev. Michael and Mary Whitby (Liverpool: Liverpool University Press, 2007), anno 612.

⁵⁵ Nicephorus Callistus, VIII, 32, PG 146, 121. Bu referans, *Patrologia Graeca* adlı eserin 146. Cildine verilmiştir.

⁵⁶ Cyril Mango, "The Column of Justinian and His Successors", içinde *Studies on Constantinople*, Cyril Mango, (Aldershot: Variorum, 2005): X.15.

⁵⁷ Albrecht Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Poikila Byzantina) (Bonn: Rudolf Habelt, 1988), 317.

⁵⁸ Nikephoros, *Short History*, çev. Cyril Mango (Washington D. C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2018), 1.5.

⁵⁹ Alice-Mary Talbot, "The Restoration of Constantinople under Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 255.

şeklinde bir metafor sunmuştu.⁶⁰ Corippus'un metaforu, II. Iustinus zamanında dahi imparator, senatoryal aristokrasi ve *curiales* sınıfından oluşan geleneksel Roma yönetim sisteminin devam ettiğini bize göstermektedir. Ancak 7. yy'ın sonu gelmeden İmparatorluğun sosyal, siyasi ve kültürel durumu yeniden şekillendi.⁶¹ Bitmek bilmeyen savaşlar, salgın hastalıklar, depremler ve kuraklık gibi doğal afetlere ek olarak senatoryal aristokrasi ve *curiales* sınıfının gücünü yitirmesi 7. yy'da kent odaklı klasik uygarlığın da sonunu getirdi.

Kentsel yaşamla ilgili bu önemli bilgiyi büyük ölçüde arkeolojik kazılara borçluyuz. Özellikle imparatorluğun doğusunda bulunan Ephesus, Pergamon, Sardis, Miletus, Hierapolis ve Side gibi önemli metropollerde arkeolojik incelemeler yapan Clive Foss bize kentsel yaşamın çöküşüyle ilintili ciddi bilgiler sağlamıştır.⁶² Kentler ya tamamen terk edilmiş ya da büyük kısımları boşaltılarak dini ve askeri merkezlere dönüşmüştü.⁶³ Bu sadece imparatorluğun doğu kentlerine özgü bir durum da değildi. Athenai ve Thessalonica gibi batı metropollerinde de durum aynı görünmekteydi.⁶⁴ Kentler toprak sahiplerinin Latince *curia* ya da Yunanca *boule* denen yerel meclisleri tarafından yönetiliyordu. *Curiales* ya da *bouleutai* denilen ve miras yoluyla bu hakkı edinen meclis üyeleri imparatorluk adına vergileri toplar, kentlerin altyapısının inşa ve bakımını yapar, yolları onarır, kent yakınında konaklaması durumunda ordunun iaşesini sağlar ve tüm bunlara ek olarak, kent içinde düzeni ve adaleti tesis ederlerdi.⁶⁵ Bu önemli görevleri yerine getiren ve kentleri işler kılan *curiales* sınıfı 4. yy'dan itibaren düşüşe geçti. 4. yy. imparatorları tarafından mal ve gelirlerine büyük ölçüde el konulan *curia*'lar işlevlerini yerine getiremez hale geldi.⁶⁶ Artık kentler klasik üslupta inşa edilip bezenemiyordu. Böylelikle klasik kente özgü birçok öge de ortadan kalkmaya başladı. Sözelimi klasik kültürün önemli kentsel öğelerinden kitabeler 6. yy'da epigrafik geleneğin kısmen de olsa sürdürüldüğüne işaret etmekle beraber 7. yy'dan itibaren neredeyse ortadan kalktı.⁶⁷ Aynı şekilde kentlerin caddelerini ve forum gibi kamusal yapılarını süsleyen önemli kişilerin ve senatörlerin heykellerini dikme geleneği de başkent Constantinopolis dışında ortadan kalkmıştı.⁶⁸

Senatonun durumu *Curia*'lardan pek de farklı değildi. Diplomatik, askeri ve mali birçok görevi yerine getiren senato tamamen ortadan kalkmasa da geleneksel Roma senatosundan çok daha farklı bir biçimde varlığını devam ettirdi. Görev ve yetkileri zaten daralmış olan senato ve senatoryal aristokrasi bu dönemde artık sadece törensel bir işlev yerine getirir hale döndü.⁶⁹ Eski başkent Roma'daki senato

⁶⁰ Flavius Cresconius Corippus, *In Laudem Iustini Augusti Minoris* ii, çev. Averil Cameron (London: The Athlone Press, University of London, 1976), 178-274.

⁶¹ Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam 500-700* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 302.

⁶² Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 105. Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), 10. Clive Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical Review*, 90/357 (1975): 743. Clive Foss, "Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology* 81/4 (1977): 486.

⁶³ Mark Whittow, "Early Medieval Byzantium and the End of Ancient World", *Journal of Agrarian Change* 9/1 (2009): 136.

⁶⁴ Cyril Mango, *The Empire of The New Rome* (London: Phoenix Giant, 1998), 70.

⁶⁵ Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire 284-602 Volume One* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986), 724, 734.

⁶⁶ Mark Whittow, "Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History", *Past & Present*, 129 (1990): 8-9.

⁶⁷ Whittow, "Early", 138.

⁶⁸ Bryan Ward-Perkins, "The End of the Statue Habit, AD 284-620", içinde *The Last Statues of Antiquity*, ed. R. R. Smith ve Bryan Ward-Perkins (Oxford: Oxford University Press, 2016), 308.

⁶⁹ Michael Thomas Walter Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire* (London: Oxford University Press, 1972), 170.

Constantinopolis'teki kadar şanslı değildi. Forum Romanum'daki senato binası 630 yılında Heraclius'un izniyle Nicomedia'lı Aziz Adrianus'a adanarak bir kiliseye dönüştürüldü.⁷⁰

Batı'da senato binasının kiliseye çevrildiği bu dönemde, otorite ve müesses nizamı temsil eden geleneksel sembollere karşı bağlılık çok azaldı. Geç Roma toplumu yanılabilir dünyevi imparatorluk sembolizminden yanılmaz göksel kudretin simgesine doğru sürüklendi.⁷¹ Daha açık bir ifadeyle, Roma toplumu bu dönemde imparatorluk kültüründen azizler ve Meryem Ana kültürüne doğru kaydı. Bir tarafta Roma İmparatorluğu'nun müesses nizamını temsil eden Phocas'ın sütunu diğer tarafta Sasaniler üzerine sefere İsa ikonasıyla çıkan Heraclius'un sergilemeyi tercih ettikleri sembolizm çok açık bir şekilde imparatorluğun dönüşümünü ortaya koymaktadır. Hiyerarşi, ayrıcalık, zenginlik ve güce dayalı Roma sistemi ortadan kalkarken gücün eskiye nazaran çok daha fazla imparator figürüne ve saraya yoğunlaşmış odaklandığı bir sisteme evrilmekteydi.⁷²

Bu yeni sistemde imparator figürü ve algılanışı da oldukça farklılaştı. Söz gelimi Heraclius döneminde Yunancanın artarak gelen etkisi zirveye çıkınca, Latince *Imperator*, *Caesar* ya da *Augustus* yerine Yunanca *Basileus* unvanını benimsendi.^{73 74} Bu sadece Latince Yunancaya yapılmış bir değişiklik olarak algılanamaz çünkü *Imperator* sözcüğünün Yunanca karşılığı olan *Autokrator* yerine *Basileus* yani kral sözcüğü seçilmişti. İrfan Shahid bu yeni dönem için *Basileia* yani tanrının krallığı (*basileia tou theou*) terimini kullanır.⁷⁵ Çünkü İncil'e göre ideal yönetici bir kral yani Basileus'tu. Dolayısıyla Heraclius artık Eski Ahit'in Kral Davud'u ile özleştirilmekteydi.⁷⁶ Bunun en iyi örneğini 1902 yılında Kıbrıs'ta arkeolojik bir keşifle gün yüzüne çıkarılan 9 gümüş plaket sergilemektedir. Üzerindeki Kral Davud tasvirlerinden dolayı *Davud Plaketleri* denen bu eserler arka yüzlerinde 629/630 tarihli Heraclius'un mührünü taşımaktadırlar.^{77 78} Üzerlerinde taşıdıkları İbrani Kralı Davud'un Golyat ile savaşını tasvir eden kabartmalar esasen Heraclius'un Sasani Kralı II. Hüsrev ile yapmış olduğu savaşa ilişkin kurgulanmış bir anolojiden başka bir şey değildi.⁷⁹ Roma imparatoru artık ne Aeneas ne de Augustus'tu. İşte bu dönüşüm içerisinde Heraclius 600 yıllık anıt sütun dikme geleneğe son vermiş oldu.

SONUÇ

Anıtsal mimarinin boyut, biçim ve işlev değiştirmesi ile imparatorluk otoritesini yansıtan anıtların ortadan kalkması, Roma'dan Bizans'a geçişin somut delilleri arasındadır. "Geç Roma" da denen bu sürecin ne zaman sonlandığı konusu hep tartışıla gelse de bu konunun açığa çıkarılmasına katkı sağlayabilecek maddi kanıtlardan biri olarak imparatorların anıtsal sütun dikme geleneği ve bu gelenek

⁷⁰ Walter Emil Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 310. Ayrıca; Liber Pontificalis, *The Book of Pontiffs: The Ancient Biographies of First Ninety Roman Bishops to AD 715*, çev. Raymond Davis (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), xliii.

⁷¹ John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of A Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 37-38.

⁷² John Haldon, "The End of Rome? The Transformation of the Eastern Empire in the Seventh and Eight Century", içinde *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, ed. Arnason, Johann P. ve Kurt A. Raaflaub (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011), 206.

⁷³ Jonathan Shephard ed., *The Cambridge History of the Byzantine Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 238.

⁷⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 236.

⁷⁵ İrfan Shahid, "The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius", *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 315.

⁷⁶ Averil Cameron, "Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-Century Byzantium", *Past & Present* 84 (1979): 21.

⁷⁷ Ruth E. Leader, "The David Plates Revisited: Transforming the Secular in Early Byzantium", *The Art Bulletin* 82/3 (2000): 407.

⁷⁸ Suzanne Spain Alexander, "Heraclius, Byzantine Imperial Ideology, and the David Plates", *Speculum* LII/2 (1977): 237.

⁷⁹ Vasiliki Tsamakda, "König David als Typos des Byzantinischen Kaisers" içinde: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 1 Welt der Ideen, Welt der Dinge*, ed. Falko Daim ve Jörg Drauschke (Mainz: Verlag des Römisch- Germanischen Zentralmuseums, 2011), 33.

bağlamında dikilmiş en son sütun olan Phocas Sütunu gösterilebilir. Klasik kültürle koşut ilerleyen bu geleneğin terk edilmesi, Roma'nın sonuna ve Bizans'ın doğuşuna işaret etmektedir. Çünkü bu sütunlar sadece kentsel mimari öğeler değildi. *Principatus* döneminden bile önce başlayıp 7. yy'ın başına kadar dikilmeye devam edilen anıtsal sütunlar çok çeşitli sebepler için kullanılmıştı. İmparatoru tanrılaştırmak, onun nezdinde Roma'nın gücünü simgelemek ve Roma'nın evrensel egemenlik ideolojisinin propagandasını yapmak bu sebepler arasındaydı. Dolayısıyla bir sütun üzerine yerleştirilen imparator heykeli bir sanat objesi değil devleti yöneten kişi ile o kişiye tabi olan halkı arasındaki ilişkiyi simgeleyen bir devlet anıydı. İmparatorlar bu anıtlar sayesinde geleneklere bağlılıklarını, geçmişlerine saygılarını göstermekteydiler. Adeta devletin bayrağı gibi kamusal alanlara dikilen anıtsal sütunlar Roma müesses nizamının da nişaneleriydiler.

Roma kenti bu anıtsal sütunların en güzelleriyle bezeliydi. Bu kentte doğup tüm imparatorluğa yayılan gelenekleri, müşterek tarihi ve Romalı kimliğini yansıtan kamusal alan Forum Romanum da imparatorlar tarafından temsil ettiği tüm bu değerlerden dolayı el üstünde tutulmuştu. *Caput mundi* (dünyanın başkenti) olarak da bilinen Roma, imparatorlar başka kentlerde ikamet ettiğinde bile simgesel önemini hiçbir zaman kaybetmedi. Forum Romanum gibi kamusal alanlarda sürdürülen sütun dikme geleneği yeni başkent Constantinopolis'te de yaşatılmaya devam etti ancak Batı'da Phocas Sütununun dikilme kararının alındığı senato binası Heraclius'un izniyle kiliseye çevrilince, Batı'da hem senato işlevini yitirmiş oldu hem de Forum Romanum'un simgeselliği sona ermiş oldu.

Heraclius'un Batı'daki senato binasını kiliseye çevirmesine benzer bir tutum Roma imparatorlarının anıt sütun dikme geleneğini terk etmesinde de görülmektedir. Bir anıt sütun üzerine heykeli yerleştiren son imparator Phocas'ı devirip iktidara gelen Heraclius'un bu kadim Roma geleneği terk etmesi bize klasik kültürün sona geldiğini göstermektedir. Çünkü Phocas sütunu, imparator, senatoryal elitler ve curiales sınıfının oluşturduğu klasik kültürü temsil eden son Roma anıydı. Zaten uzun süredir dönüşüm içerisinde olan Roma toplumu Heraclius'un iktidarında artık Augustus ile özdeşleştirilen bir *Imperator*'un değil, Davud ile özleştirilen bir *Basileus*'un tebaası olmuştu.

Phocas Sütunu, İmparator ile devletin fiziksel ve dünyevi otoritesinden tanrısal şefaathet ve göksel koruyuculara bağlanmış bir otoriteye geçişteki sınırı temsil etmektedir. *Basileus* unvanını alan Heraclius *res publica*, *principatus*, *dominatus* gibi Roma tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eden yeni bir döneme kapı açmıştır. Sonuç olarak, Roma kentinin tam kalbinde bulunan Phocas Sütunu, Roma'dan Bizans'a evrilmiş sürecindeki bulanıklığı berraklaştırmaya yardımcı olacak muazzam bir anıttır.

KAYNAKÇA

Temel Kaynaklar

Cassiodorus, *The Variae: The Complete Translation*. çev. M. Shane Bjornlie. California, University of California Press, 2019.

Chronicon Paschale, *Chronicon Paschale 284-624 AD*. çev. Michael and Mary Whitby. Liverpool: Liverpool University Press, 2007.

Corippus, Flavius Cresconius, *In Laudem Iustini Augusti Minoris*. çev. Averil Cameron. London: The Athlone Press, University of London, 1976.

Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamöyküsü*. çev. Güngör Varınlıoğlu. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2017.

John of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. çev. Payne Smith. Oxford, Oxford University Press, 1860.

John Malalas, *The Chronicle of John Malalas*. çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott. Leiden: Brill, 2017.

- Liber Pontificalis, *The Book of Pontiffs: The Ancient Biographies of First Ninety Roman Bishops to AD 715*. çev. Raymond Davis. Liverpool, Liverpool University Press, 2010.
- Nikephoros, *Short History*. çev. Cyril Mango. Washington D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2018.
- Parastaseis, *Parastaseis Syntomoi Chronikai: Constantinople in the Early Eight Century*. çev. Averil Cameron ve Judith Herrin. Leiden, E. J. Brill, 1984.
- Patria, *The Patria: Accounts of Medieval Constantinople*. çev. Albrecht Berger. London, Harvard University Press, 2013.
- Patrologia Graeca, ed. Jacques Paul Migne 146. Cilt. Paris: Migne, 1865.
- Pliny, *Natural History*. çev. H. Rackham. Cambridge and London: Harvard University Press, 1948.
- Procopius, *Of the Buildings of Justinian*. çev. Aubrey Steward. London, Elibron Classics, 2005.
- Prokopios, *The Wars of Justinian*. çev. H. B. Dewing ve Anthony Kaldellis. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2014.
- Pseudo-Zachariah Rhetor, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*. çev. G. Greatrex. Liverpool, Liverpool University Press, 2011.
- Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*. çev. Asuman Coşkun Abuagla. İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 2016.
- Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 248-813*. Çev. Cyril Mango ve Roger Scott. New York: Oxford University Press, 2006.
- Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*. çev. Michael and Mary Whitby. New York, Oxford University Press, 1988.
- Virgil, *The Aeneid*. çev. C. Day Levis. New York, Oxford University Press, 2008.

Modern Çalışmalar

- Alexander, Suzanne Spain. "Heraclius, Byzantine Imperial Ideology, and the David Plates." *Speculum* LII/2 (1977): 217-237.
- Anderson, Benjamin. "The Disappering Imperial Statue: Towards a Social Approach.", içinde *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture: Late Antique Responses and Practices*, ed. Troels Myrup Kristensen ve Lea Stirling, Michigan, University of Michigan Press, 2019.
- Arnheim, Michael Thomas Walter. *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*. London: Oxford University Press, 1972.
- Bauer, Franz Alto. *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des Öffentlichen Raums in den Spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*, Mainz: WBG, 1996.
- Berger, Albrecht. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos (Poikila Byzantina)*. Bonn: Rudolf Habelt, 1988.

- Bowersock, Glen W, Peter Brown ve Oleg Grabar, *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- Brown, Peter. *The World of Late Antiquity: AD 150-750*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971.
- Cameron, Averil. *The Mediterranean World in the Late Antiquity: 395-700*. New York: Routledge, 2012.
- . “Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-Century Byzantium”, *Past & Present* 84, (1979): 21.
- Clarck, Gillian. *Late Antiquity: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Dark, K. R. ve A. L. Harris, “The Last Roman Forum: the Forum of Leo in Fifth-century Constantinople”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48 (2008): 57-69.
- Elizabeth H. Pearson. “Political Space”, içinde *A Companion to the City of Rome*, ed. Claire Holleran, Amanda Claridge, Hoboken NJ, John Wiley & Sons, 2018.
- Foss, Clive. “Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia”, *American Journal of Archaeology*, 81/4 (1977): 469-486.
- . *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
- . *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- . “The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity”, *The English Historical Review*, 90/357 (1975): 721-747.
- Frakes, James F.D. “Fora”, içinde *A Companion to Roman Architecture*, ed. Roger B. Ulrich ve Caroline K. Quenemoen, West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 2014.
- Henzen, Wilhelm, Giovanni Battista de Rossi, Eugen Bormann ve Christian Hülsen. *Corpus Inscriptionum Latinarum: Vol. VI: Inscriptiones Urbis Romae Latinae*. Apud G. Reimerum, 1876.
- Haldon, John. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of A Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- . “The End of Rome? The Transformation of the Eastern Empire in the Seventh and Eight Century”, içinde *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, ed. Arnason, Johann P. ve Kurt A. Raaflaub, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011.
- Iara, Khristine. “Lingering Sacredness: The Persistence of Pagan Sacredness in the Forum Romanum in Late Antiquity”, içinde *Religious Practices and Christianization of the Late Antique City (4th – 7th cent.)*, ed. Aude Busine, Leiden, Koninklijke Brill, 2015.
- Inglebert, Hervé. “Late Antique Conceptions of Late Antiquity”, içinde *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Scott Fitzgerald, New York, Oxford University Press, 2012.
- Jones, Arnold Hugh Martin. *The Later Roman Empire 284-602 Volume One*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986.

- Kaçar, Turhan. “Geç Antik Çağ nedir?” içinde *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, ed. Turhan Kaçar ve Celal Şimşek, İstanbul, Ege Yayınları, 2018.
- Kaegi, Walter Emil. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Kalas, Gregor. “The Divisive Politics of Phocas (602-610) and the Last Imperial Monument of Rome”, *Antiquité Tardive* 25 (2017): 173-190.
- . *The Transformation of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space*. Austin, University of Texas Press, 2015.
- Leader, Ruth E. “The David Plates Revisited: Transforming the Secular in Early Byzantium”, *The Art Bulletin*, 82/3 (2000): 407-427.
- Liebeschuetz, Wolf. “The Birth of Late Antiquity”, *Antiquité Tardive*, 12/24 (2004): 253-261.
- Mango, Cyril. “The Column of Justinian and His Successors”, içinde *Studies on Constantinople*, ed. Cyril Mango, Aldershot: Variorum, 2005.
- . “The Byzantine Inscriptions of Constantinople: A Bibliographical Survey”, *American Journal of Archaeology* 55/1 (1951): 52-66.
- . *The Empire of The New Rome*. London: Phoenix Giant, 1998.
- Marrou, Henri-Irénée. *Décadence romaine ou Antiquité tardive?* Paris: Éditions du Seuil, 1977.
- McKitterick, Rosamond. “The Papacy and the Byzantium in the Seventh and the Early Eight Century Sections of Liber Pontificalis”, *Papers of the British School at Rome* 84 (2016): 241-273.
- Mitchell, Stephen. *A History of Later Roman Empire: AD 284-641*. Malden (Mass.): Wiley Blackwell, 2006.
- Mitteilungen des Österreichischen Museum für Kunst und Industrie* 2, 1889, 15ff.
- Murray, John. *The Autobiographies of Edward Gibbon*. London, John Murray, 1897.
- Nicholas, F. M. “A Revised History of the Column of Phocas in the Roman Forum”, *Archeologia* 52 (1890):183-194.
- Ousterhout, Robert. “The Life and Afterlife of Constantine’s Column”, *Journal of Roman Archaeology* 27 (2014): 305-326.
- Richardson, Lawrence. “Columna Phocae”, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London: The John Hopkins University Press,1992.
- Roth, Leland M. *Understanding Architecture: Its Elements, History and Meaning*. New York: Routledge, 2018.
- Sarris, Peter. *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam 500-700*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Sennett, Richard. *Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Taş*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Shahid, Irfan. “The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius”, *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 239-320.

- Shephard, Jonathan. *The Cambridge History of the Byzantine Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Talbot, Alice-Mary. “The Restoration of Constantinople under Michael VIII”, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 243-261.
- Vasiliki Tsamakda, “König David als Typos des Byzantinischen Kaisers”, içinde *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 1 Welt der Ideen, Welt der Dinge*, ed. Falko Daim ve Jörg Drauschke, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2011.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevabil Alkaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Ward-Perkins, Bryan. “The End of the Statue Habit, AD 284-620”, içinde, *The Last Statues of Antiquity*, ed. R. R. R. Smith ve Bryan Ward-Perkins, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- . *The Fall of Rome and The End of Civilization*. New York, Oxford University Press, 2006.
- Weisweiler, John. “From Equality to Asymmetry, Honorific Statues, Imperial Power, and Senatorial Identity in Late-Antique Rome”, *Journal of Roman Archaeology* 25 (2012): 319-350.
- Wickham, Chris. *Framing the Early Middle Ages: Europe and Mediterranean 400-800*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Whittow, Mark. “Early Medieval Byzantium and the End of Ancient World”, *Journal of Agrarian Change*, 9/1 (2009): 134-153.
- . “Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History”, *Past & Present*, 129 (1990): 3-29.

Pisalı Christine'nin *Siyasî Beden*'inde Fransa: Hükümdar, Tebaa ve Ülke

France in *The Book of the Body Politic* of Christine de Pizan: Sovereign, Subject, and Country

Gaye YAVUZCAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Gaye YAVUZCAN

İzmir Demokrasi Üniversitesi,
<https://ror.org/04c152q53>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

ORCID: [0000-0003-1018-4256](https://orcid.org/0000-0003-1018-4256)

e-mail: gaye.yavuzcan@idu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 03.07.2023

Kabul/Accepted: 28.11.2023

Atf: Yavuzcan, Gaye, "Pisalı Christine'nin Siyasî Beden'inde Fransa: Hükümdar, Tebaa ve Ülke", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 554-574.

Citation: Yavuzcan, Gaye, "France in *The Book of the Body Politic* of Christine de Pizan: Sovereign, Subject, and Country", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 554-574.

Lisans/License:

Öz- 1367 yılında Venedik'te dünyaya gelen ve hayatını Fransa'da geçiren Pisalı Christine, Orta Çağ'ın ilk profesyonel kadın yazarı olarak kabul edilir. Fransa kralının saray astroloğu olarak görev yapmış bulunan babası Pisalı Thomas ve V. Charles'ın kraliyet sekreterliği makamında bulunmuş eşi Etienne'nin kendisine miras bıraktığı bağlantılar sayesinde, aristokrat aileler tarafından görevlendirilen bir saray yazarı olarak belirli bir üne kavuşmuştur. Ancak kendisine ısmarlanan kitap kopyalama ve yazma işlerinin dışında da gerek nazım gerek nesir türünde pek çok eser yazmıştır. Orta Çağ toplumsal cinsiyetinde kadın düşmanlığı ile mücadelede öne çıkan Christine, bu konudaki mücadele ve çalışmalarıyla Avrupa tarihinde haklı bir iz bırakmıştır. Fransa'ya küçük yaşta Venedik'ten gelmiş olmasına rağmen kendisini Fransa'ya ve yaşadığı dönemde, onun zihin dünyasında Fransa demek olan kraliyete bağlı hisseden Christine, siyaset üzerine görüşlerini de kaleme almıştır. Bu çalışmanın konusu Geç Orta Çağ'dan Rönesans'a geçiş sürecinin düşünsel altyapısında iz bırakmış çok yönlü bir yazar olan Pisalı Christine'nin *Livre du corps de policie* [*Siyasî Beden*] adlı eserindeki hükümdar, tebaa ve ikisi arasındaki ilişkilerle dair fikirleridir. Bu ilişkilerin odağında yer alan "Fransa'nın Christine tarafından bir mekân olmaktan ziyade ulus kimliğine kaynaklık eden bir kavram olarak ele alınışı, ona yüklediği anlam ekseninde değerlendirilecektir. Çalışmada ayrıca Christine'nin siyaset teorisinin gelişimine kaynaklık eden ve onu şekillendiren kendi hayatı ve bu hayatın içinde geçtiği siyasi iklimin ana hatları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler- Pisalı Christine, Siyasî Beden, Fransa, Siyaset teorisi.

Abstract - Christine de Pizan, born in Venice in 1367 and spent her life in France, is considered to be the first professional female writer of the Middle Ages. Thanks to the connections bequeathed to her by her father, Thomas of Pisa, who served as the court astrologer of the King of France, and her husband, Etienne, the royal secretary of Charles V, she gained a certain reputation as a court writer and commissioned by aristocratic families. However, apart from copying and writing commissioned books, she also left many both verse and prose works behind. Christine, who stood out in the fight against misogyny in medieval social gender, left a well-deserved mark on European history with her struggle and work on this issue. Although she came to France from Venice at a young age, Christine felt connected to France and to the kingdom, which in her mind meant France during her time, and wrote down her views on politics. The subject of this study is the ideas of Christine de Pizan, a versatile writer who left her mark on the intellectual infrastructure of the transition from the Late Medieval Ages to the Renaissance, in her work *Livre du corps de policie* [*The Book of the Body Politic*] about the sovereign, subject and the relations between them. The fact that "France", which is at the centre of these relations, is handled by Christine as a concept that is the source of national identity rather than being a space will be evaluated in the axis of the meaning she attributes to it. The study will also focus on the main lines of Christine's own life, which was the source and shape of the development of political theory, and the political climate in which she lived.

Keywords- Christine de Pizan, The Book of the Body Politic, France, political theory.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Christine de Pizan, who earned her living by pen at the end of the 14th and the beginning of the 15th century, was born in Venice and spent most of her life in France, where she came as a child for her father who became the court astrologer of Charles V of France. She married the notary and royal secretary Etienne de Castel when she was 15. Her father and her husband died around 1389 and as a widow she had to support her children and mothers living. Thanks to the connections of her deceased father and deceased husband, Christine managed to become a court writer. She gained the support of wealthy and powerful patrons. She involved a literary controversy in 1402. This controversy was proved to be very important not just for Christine or the arguing parties, for the intellectual infrastructure of the Europe as well, with its effects on the Querelle des femmes [the Women Question]. During her lifetime, she managed to become a woman whose works and ideas were cared for. This was especially important as she lived in a troubled time when France was grappling with both internal and external issues. Christine witnessed the Hundred Years' War between France and England, claims and rivalries for the throne of France, internal depression, and rebellion. For Christine, France was special; she was worried about the future of France. She believed that France deserved a wise and effective government, so she wrote a political treatise with this intention. Her *Livre du corps de policie* [*The Book of the Body Politic*] (1406–1407) is the first political treatise to have been written by a woman. This is a work by Christine in which she likens France to a human body and deals with the relations between the ruler and the ruled, social strata and their mutual duties and responsibilities. The work has not yet been translated into Turkish but

available in English. Christine's analogy of the political body is not new, but it does not diminish the importance of this work. As a political writer, Christine tried to have a direct impact of the rulers and ruling elites on her time. In her work she envisioned a hierarchical society. The body politic she envisioned consisted of three estates: Princes, nobles and knights, general people. Every individual in the society has his or her place in these estates. All three estates must function as a part of this body. The health of the part cannot be separated from the whole. The body politic, as with the human body, is a unity of many parts functioning together. In this body politic prince is the head of the body, so he is in control. He must be an effective leader, and wise, prudent, and valiant as well. Nobles and knights are the arms and the hands of this body; that means they are the force. The third estate is consisted of ordinary people, and they are symbolized as the legs and the feet of the body. They play an essential part in nourishing the whole body. Christine's positioning of these estates in her analogy, the meaning she attributed to them, and her expectations from them reflect the socio-political climate of the period through the mirror of a thinker seeking solutions to problems. Christine emphasized the harmony of the dynasty at a time of the most bitter struggles for the throne, the obedience of the subjects at a stage when the rebellions shook the cities, the role of the bridge between the strata above and below the nobles at a time when they were looking for ways to increase power, the superiority of her country and people at a time when France was weakened by successive defeats against England. Behind this contradictory image lies Christine's effort to impose her ideals on France and the French people.

.

GİRİŞ

Bu çalışmada Pisalı Christine'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilecek, siyaset teorisi üzerine fikirleri *Livre du corps de policie* [*Siyasî Beden*] (1406-1407) adlı eseri temelinde değerlendirilecektir. Amacımız Christine'nin hayatı ve eserlerini Türkiye'deki Orta Çağ tarihi araştırmacılarının dikkatine sunmak ve bundan sonra oluşacak literatüre katkı sağlamaktır.

Pisalı Christine Orta Çağ Fransa'sında Yüz Yıl Savaşları'ndan isyanlara, hâkimiyet rekabetlerine, pek çok dış ve iç meseleye tanıklık etti. Üstelik sessiz bir tanık da değildi çünkü yaşadığı devrin kadınları arasında imtiyazlı bir konum olarak belirli bir üne sahip bir yazardı ve yaşadığı ülkenin içinden geçtiği dönemin problemlerine duyarlılığı, onu Fransa'nın sorunları üzerinde düşünmeye, hal çareleri aramaya ve bunları yazıya dökmeye yöneltti. Christine, siyaset ve yönetim kuramlarını irdeledi; kendisinden önce geliştirilmiş bir analogiden beslense de bunu özgün bir biçimde kullandığı bir eser kaleme aldı. Sadece ideal bir yönetim biçimini tasvir etmekle kalmayıp aynı zamanda adil bir toplum yaratmanın yollarını da aradı ve kendi çözüm önerilerini kavramsallaştırdı. Orta Çağ Avrupa'sında vizyoner bir entelektüel kadın düşünür - yazar olarak öne çıktı. Bütün bu özellikleri Pisalı Christine'in hayatı ve eserlerini çeşitli yönleriyle değerlendirmeyi önemli kılmaktadır. Bu öneme binaen Christine, mevcut makalede de başvurulan pek çok araştırmanın ya doğrudan konusunu teşkil etmiş ya da başta Orta Çağ Avrupa'sında kadın üzerine çalışmalar olmak üzere geniş bir konu yelpazesinde çalışmada hayatı, görüşleri ve eserleri ele alınmıştır. Ülkemizde ise Christine üzerine geniş bir literatür henüz mevcut değildir. Bu çalışmada da başvurulan, yazarın *Kadınlar Şehri* kitabı ve *Gülün Romansı* tartışmasındaki konumu üzerine çalışmalara¹ eklenebilecek Orta Çağ'da ya da felsefe tarihinde kadın gibi konularda yapılan araştırmalarda² ona yer verildiği ya da müstakil eserlerindeki görüşleri üzerine değerlendirmelerin yapıldığı³ az sayıda çalışma göze çarpmaktadır. Christine'nin genelde Avrupa, özde Fransa tarihindeki seçkin yeri göz önünde tutulduğunda bu çalışmaların artacağı öngörülmektedir.

Christine'nin eserleri arasında *Livre du corps de policie* üzerine bir değerlendirmenin tercih edilmesi eserde değinilen birtakım hususların yazarın çağını takip eden dönemde Avrupa tarihinde kırılma yaratacak fikir ve olguların adeta habercisi olmasından kaynaklanmaktadır. Christine'nin toplumsal tabakalara ilişkin görüşleri, fonda Fransa'da süreç içerisinde yaşanan değişimin ayak sesleri duyulmaya başlanırken oluşmuş ve kaydedilmiştir. Bunun bir kadının kaleminden yapılmış olması ayrıca önemlidir. Erken modern dönem Fransa'sının köklü düşünsel değişimlerinin beslendiği zeminin tespiti açısından bu tahlilin katkı sağlaması umulmaktadır.

1. Sıra Dışı Bir Orta Çağ Kadını: Pisalı Christine

Standart bir tarihsel anlatıya yerleştirmenin pek kolay olmadığı⁴ Pisalı Christine, 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında geçimini kaleminden kazanan sıra dışı bir kadındı.⁵ 1364'te Venedik'te doğmasına rağmen, ebeveyninin (Pisalı Thomas) kökeninden dolayı Pisalı olarak anılan Christine, babasının Fransız kralı V. Charles (1364-1380) tarafından saray astroloğu olarak işe

¹ Oya Bayılıtmış Öğütücü, "Christine de Pizan'ın Kadınlar Şehri Kitabı ve İdeolojik Bir aygıt Olarak Edebiyat," içinde *Batı Edebiyatında İdeoloji*, ed. Ertuğrul İşler (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, 2012), 565-572, Tarık Ziyad Gülcü, "Ortaçağ'da Hristiyan Felsefesi, Aşk Öğretisi ve Edebiyat: Gülün Romansı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, S. 2 (2015): 271-286; Halit Alkan, "Kişileştirme ve Didaktik Yaklaşım: Gülün Romansı," *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 6, S. 2 (2021): 32-53.

² Sedat Sayın, *Ortaçağ'da Doğu ve Batı Dünyasının Önemli Kadınları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, 2018). Günay İsmayılzade, *Feminist Bir Bakış Açısıyla Felsefe Tarihi: Kayıp Kadın Filozoflar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Bursa Uludağ Üniversitesi, 2022).

³ Şafak Altunsoy, "Love as a Threat: Christine de Pizan's Reflections on Courtly Love in The Book of the Duke of True Lovers," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, S. 54 (2017): 6-12.

⁴ Klapisch-Zuber, "Bir Christine de Pisan, standart tarihsel anlatılardan herhangi birine kolayca yerleştirilemez. ... Christine gibi bir kadını yüceltip öyle bırakmak caziptir," yazmıştır. Christiane Klapisch-Zuber. "Kadınları Dahil Etmek," içinde *Kadınların Tarihi, C. II, Ortaçağ'ın Sessizliği*, Ed. Georges Duby, Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane Klapisch-Zuber, Çev. Ahmet Fethi (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005): 11-12.

⁵ Mary Ellen Waithe, "Roswitha of Gandersheim, Christine Pisan, Margaret More Roper and Teresa of Avila," içinde *A History of Women Philosophers, C. II, Medieval, Renaissance and Enlightenment Women Philosophers A.D. 500-1600*, ed. Mary Ellen Waithe (Dordrecht, Boston, Londra: Kluwer Academic Publications, 1989), 312.

alınmasından sonra⁶ 1368'de Venedik'ten Paris'e taşındı.⁷ 15 yaşlarındayken noter ve kraliyet sekreteri Etienne de Castel ile evlendi; bu evlilikten birini küçük yaşta kaybedeceği üç çocuğu dünyaya geldi. 1389'da kocası, kral tarafından gönderildiği bir görev sırasında vebadan öldü. Babası birkaç yıl önce hayatını kaybetmişti. Christine üç çocuğu ile dul annesinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kaldı.⁸ 1390'ların başlarında, hem kocasının kaybindan duyduğu üzüntüyü ifade etmenin bir aracı hem de maddi kazanç sağlamak için kraliyet veya düklük himayesi edinmenin bir yolu olarak şiir yazmaya başladı.⁹ Bu dönemde yüz yüze kaldığı malî problemleri aşmak için¹⁰ el yazmalarının kopyalanması işiyle de meşgul oldu ve 14. yüzyılın sonlarında Paris'te gelişmeye başlayan kitap ticaretinde çalıştı. Bu, kadınlara açık birkaç kârlı meslekten biriydi ve Christine'in gerek babası gerek kocası dolayısıyla sahip olduğu bağlantılar onun bu alanda iş bulmasına imkân verdi.¹¹ Kitap sektöründeki faaliyetleriyle yalnız maddi değil fikrî açıdan da beslenen Christine giderek bir çevirmen, derleyici ve nihayet özgün bir yazar olarak öne çıkmayı başardı. Bununla birlikte Christine, sunduğu el yazmaları karşılığında malî kazanç umuyordu; hamilerinin zevkinden ziyade şahsî arzularına göre eser kaleme almak ise belirli bir mevkideki isimlerin sahip olduğu bir lükstü. Christine için ilk etapta hediye ekonomisi, geçimini sağlamak adına önemliydi.¹² Christine'nin bitmiş eserlerini Bavyalı Isabeau, Berry Dükü, Burgonya Dükleri gibi hamilerine sunarken betimlendiği çeşitli el yazmaları günümüze ulaşmıştır. Bunların dışında Orléanslı Louis, Salisbury Dükü, Marche Kontu ve Milan Dükü de hamileri arasında sayılabilir. 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarındaki Fransa'nın fırtınalı siyaseti göz önünde tutulduğunda, Christine'nin hamilerinin sayıca fazlalığı ve değişebilmesi anlaşılabilir.¹³

Profesyonel bir yazar olarak Christine veliâht için bir ahlaki eğitim kitabı, siyasî ilkeler üzerine bir kitap veya ölmüş Fransa kralının biyografisi gibi, kalem oynatabileceği her konuda yazmaya hazırды.¹⁴ Bununla beraber o yaşamı boyunca uluslararası saygınlığa sahipti. Hayatının büyük bölümünü VI. Charles'ın (1380-1422) hükümdarlığı zamanında Paris'te yazarak geçirdi. Şiirden, felsefeye, biyografiden, sosyal eleştiriye, siyaset teorisine çok geniş bir yelpazede eserler verdi.¹⁵ Babası, annesinin karşı çıkmasına rağmen ona iyi bir eğitim vermişti ve o da öğrendiklerinden en iyi şekilde

⁶ 14. yüzyılda Kral V. Charles, sanat ve bilime kraliyet himayesi sağladı. V. Charles astrolojiye özel bir ilgi duydu ve bu alandaki pek çok eserin Fransız diline tercümesini yaptırdı. Çeşitli sanat ve bilim dallarına ilişkin eserlerden oluşan devasa bir kütüphane kurdu. En meşhuru Pisalı Tomas olmak üzere ünlü âlimleri istihdam etti. Jan Veenstra, *Magic and Divination at the Courts of Burgundy and France, Text and Context of Laures Pignon's Contre les Devineurs (1411)*, (Leiden, New York: Brill, 1998), 26-27.

⁷ Bu sayede yazarlık kariyerinde İtalyan mirasını Fransız yaşamı ile birleştirebilecektir. Bkz. Charity Cannon Willard, "The Franco-Italian Professional Writer: Christine de Pizan," içinde *Medieval Women Writers*, ed. Katharina M. Wilson (Atina: The University of Georgia Press, 1984), 333.

⁸ Marilyn R. Desmond, "Christine de Pizan", içinde *Women and Gender in Medieval Europe, An Encyclopedia*, ed. Margaret Schaus, (New York, Londra: Routledge, 2006), 133.

⁹ Desmond, "Christine de Pizan", 133. Christine hayatının ani ve köklü değişiminin kendisini nasıl etkilediğini bir şiirinde şöyle dizelere dökmüştür: "Ve sonunda gemimiz denizin dalgaları arasında / Oldu, paramparça. / Uyandım, çok büyük bir kaya karşısında / Uyandım, değişime uğramış bedenim / Ve her yerim. / Artık çok daha güçlü uzuvlarım, / Boyun eğdirilmiş değilim." Albrecht Classen, "What do they mean for us today? Medieval Literature and Philosophy at the End of the Twentieth Century. Boethius, Abelard, John of Salisbury, and Christine de Pizan," *Mediaevistic*, 12 (1999): 204.

¹⁰ Belirtelim ki, ailenin mali durumu çok büyük zarar görmüş olsa da bu zararın tamamen yıkıcı olmasını engelleyecek maddi güçleri de vardı. Christine yaşadığı maddi sıkıntıları bizzat aktarmakla beraber, önceki hayatına uygun olmayan bir işte çalışmak ya da yaşadığı dönemde üst tabakadaki dul kadınların genellikle mecbur olduğu gibi evlenmek zorunda kalmadan kalemiyle geçimini sağlamıştır. Charlotte Cooper-Davis, *Christine de Pizan, Life, Work, Legacy*, (Londra: Reaktion Books, 2021), 11-12.

¹¹ Willard, "The Franco-Italian Professional Writer: Christine de Pizan," 333.

¹² Daniel Hobbins, *Authorship and Publicity Before Print, Jean Gerson and the Transformation of Late Medieval Learning* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009), 163. Christine'in geçimini kaleminden sağlaması onun profesyonel bir yazar olması anlamına geliyordu. Bazı araştırmacılar kendi eserlerinin el yazması üretimini de denetlediği için, Christine'nin Fransız edebiyatının yalnızca ilk tam profesyonel yazarı olarak değil, aynı zamanda ilk yayıncısı olarak da anılabileceği kanısındadır. Bkz. Waithe, "Roswitha of Gandersheim, Christine Pisan, Margaret More Roper and Teresa of Avila," 312.

¹³ Carolyne Larrington, *Women and Writing in Medieval Europe, A Sourcebook* (Londra ve New York: Routledge, 2005), 223.

¹⁴ Larrington, *Women and Writing*, 229.

¹⁵ Rachel Gibbons, "'The Limbs Fail When the Hear is Removed': Reactions of the Body Politic of France to the Madness of Charles VI (1380-1422), içinde *The Image and Perception of Monarchy in Medieval and Early Modern Europe*, ed. Sean McGlynn, Elena Woodcare, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), 48-49.

yararlandı. Yetenekli bir şair ve hayalî alegorik figürleri canlılıkla tanımlayabilen bir yazar olarak elinden gelenin en iyisini yaptı.¹⁶

1402'de Christine, ciddi bir yazar olarak yavaş yavaş ün kazanıyordu. O yılın ilk aylarında Fransa kraliçesi Bavyeralı Isabeau ve Paris valisi Guillaume'a incelemeleri için küçük bir belge koleksiyonu gönderdi. *Önemli Bazı Kişiler Arasında Gülün Romansı Üzerine Tartışmanın Mektupları* başlığıyla etiketlenen bu dosya önceki yıl Christine ile Montreuil Jean arasındaki alegorik bir şiir olan *Gülün Romansı*¹⁷ üzerine yaptıkları tartışmalardan doğan kısa bir mektup alışverişine ilişkindi.¹⁸ Bu tartışmaya girmekle Christine, siyasî bir ses olarak daha fazla tanınma imkânı buldu.¹⁹ Tartışmada Christine özetle, kadınlara zarar veren bir metinden hiçbir sanatsal veya entelektüel fayda elde edilemeyeceğini iddia ederek kadın düşmanlığını kınadı. Ona destek olan Jean Gerson ise eserin ahlaki açıdan yıkıcı ve tehlikeli alegori kullanımını kınadı.²⁰ Bu tartışma Rönesans'a dek uzanan "kadınlar üzerine tartışmanın" ("querelle des femmes") ilk basamağını teşkil etti.²¹

Christine'nin esere karşı tutumu edebî yahut ahlaki bir meseleden ibaret olmayıp itirazı, 15. yüzyılın başlarında Fransa için çok anlamlıydı. Zira eğer ülkenin kraliçeleri kolayca baştan çıkarılan gül gibi görülürse Fransa, Hristiyan âlemindeki ahlaki üstünlük konumunu kaybederdi.²² Christine'nin Haziran-Temmuz 1401 tarihli mektubunda *Gülün Romansı*'nın yazarından bahisle kaydettiği şu ifadeler dikkat çekicidir:

[Ondan] daha değerli, daha iyi eğitilmiş hatta daha bilgili, dünyada onun şahsen başarmış olduğundan çok daha fazla iyilikler yapmış bulunan birçok kadının yaşamış, yaşıyor ve yaşayacak olduğunu beyan ederim. ... Kutsal Kitap'ta Sâre, Rebeka, Ester, Yudit ve diğer pek çokları gibi örnekleri eski zamanlara ilişkin olarak bulabilirsiniz. Zamanımızdaysa Fransa'da bir dizi değerli kadın gördük; krallığın en büyük leydileri ve diğer pek çokları. Yüce dindar kraliçe Jeanne, Kraliçe Blanche, Fransa kralının kızı Orleans Düşesi, şimdi Sicilya Kraliçesi denilen Anjou Düşesi ve onlarla beraber büyük bir güzellik, iffet, haysiyet ve bilgelige sahip diğerleri. ...²³

¹⁶ Lynette R. Muir, *Literature and Society in Medieval France: The Mirror and the Image*, 100-1500, (New York: Macmillan Education, 1985), 225-226. Bilindiği üzere her ne kadar Paris Üniversitesi'nden kadınların dışlanması örneğindeki gibi Rönesans'a kadar kadınlara karşı kültürel ön yargılar söz konusu olsa da soylu kadınların çocuk eğitimindeki rolü, onların erdemli olmaları için uygun materyalleri okumalarının önemi kabul ediliyordu. Kadın okuryazarlığının etki alanı on ikinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar genişledikçe, Fransa ve İngiltere'deki laik ve dini kültür merkezleri, edebi başarıları ve ilhama sahip ayrıcalıklı kadınların bilgilerini ve belagat becerilerini sergileyebilecekleri bağlamlar sağladı. Bkz. Roberta L. Krueger, "Female Voices in convents, courts, and households: the French Middle Ages," içinde *A History of Women's Writing in France*, ed. Sonya Stephens (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 11-12. Christine, bu imkânlardan en iyi şekilde faydalanmayı başaran kadınlardan biriydi.

¹⁷ *Gülün Romansı*, 14. yüzyıl başında Fransızca yazılmış en beğenilen eserlerdendi. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Lorrise Guillaume tarafından kaleme alındığı ancak yarım kaldığı, Meunlu Jean tarafından uzun bir devam yazısıyla tamamlandığı kabul edilir. Bkz. Noah D. Guynn, "Authorship and Sexual/Allegorical Violence in Jean de Meun's "Roman de la rose", *Speculum*, C. 79, S. 3 (Temmuz 2004): 632.

¹⁸ David F. Hult, "The Roman de la Rose, Christine de Pizan, and the querelle des femmes," içinde *The Cambridge Companion to Medieval Women's Writing*, ed. Carolyn Dinshaw ve David, Wallace, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 184.

¹⁹ Tracy Adams, *Christine de Pizan and the Fight for France* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2014), 81.

²⁰ Daisy Delogu, "The King's Two Daughters: Isabelle of France and the University of Paris, Fille du Roy," *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts*, C.3, S. 2 (15 Kasım 2013):20 , <http://arcade.stanford.edu/rofl/king%E2%80%99s-two-daughters-isabelle-france-and-university-paris-fille-du-roy-0>.

²¹ Rosalinda Brown-Grant, *Christine de Pizan and The Moral Defence of Women, Reading Beyond Gender*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 8. Hanley, Pizan'ın sadece bu tartışmada değil, genel yaklaşımında kadın karalamasını teşhir eden ve Fransa'da kadın yönetimini kabullenmeyi öngören argümanlarının ölümünden sonra dahi etkisini sürdürdüğünü ifade eder. Sarah Hanley, "Mapping Rulership in the French Body Politic: Political Identity, Public Law and the "Kings's One Body," *Historical Reflections*, C. 23, S. 2 (1997): 139. Christine'nin kadınlar üzerine tartışmanın fitilini ateşlemekle, erken dönem feminist düşüncenin gelişimini de başlattığı kabul edilir. Joan Kelly, "Early Feminist Theory and the 'Querelle des Femmes', 1400-1789," *Signs*, C. 8, S. 1 (1982): 5.

²² Lori J. Walters, "Gerson and Christine, Poets," içinde *Poetry, Knowledge and Community in Late Medieval France*, ed. Rebecca Dixon ve Finn E. Sinclair, (Cambridge: D.S. Brewer, 2008), 75.

²³ Christine de Pizan, "Christine de Pizan to Jean de Montreuil 8 June-July 1401," içinde *Debate of the "Romance of the Rose"*, ed. ve çev. David F. Hult (Chicago-Londra: The University of Chicago Press, 2010), 59.

Christine'nin tutumu, Fransa'yı ve aslında tüm Hristiyan âlemini açık düşmanlara olduğu kadar gizli aleyhtarlara karşı da savunmaya dönük çabalarının bir parçasıydı.²⁴ Christine, monarşiye sarsılmaz bir inanç besliyordu. Eserlerinde kralın iyi yönetimde bulunmasını, kraliçe ve prenslerin barış ve Fransa'nın iyiliği için çabalamalarını öğütüyordu. Müşterek iyiliğin siyasal bir topluluğun doğal amacı olduğu felsefesi Aristoteles'ten beri vardı ve Christine'nin yaşadığı dönemde Roma hukuku ve felsefesi aracılığıyla Orta Çağ bilincine zaten yerleşmişti. Roma hukukunda resmen ifade edilen "utilitas publica" ilkesi, topluluğun iyiliğinin bireyden daha önemli olduğunu savunuyordu. Bu anlayış geç Orta Çağ Avrupa'sında çeşitli hukuk metinlerinde tekrarlandı ve Salisburyli John'un görüşlerinde de yer buldu. Christine bunu krallık gücünün herkes için olduğu şeklinde ifade etti.²⁵

Fransa'nın geleceğiyle ilgili kaygıları olan sadece Christine değildi. Elbette "mükemmel prensin" oluşumu, ilk hümanist yazarların gözde bir meselesiydi ve bu insanlar daha şimdiden İtalya'dan gelen yeni fikirlerden etkilenmişlerdi. Saray çevreleri ile de yakın temas halindeydiler.²⁶ Christine, *Livre du corps de policie* eserini böyle bir ortamda kaleme aldı.

Erkek hükümdar yahut prenslere rehberlik eden bir kadın olarak Christine, etik uygulamaları benimseyerek mevcut yanlış uygulamaları reddetti ve erkek egemen yöneten-yönetilen ilişkilerini kadın bakışıyla analiz etti.²⁷ Bu analizinde kaçınılmaz olarak devrin değişen şartları ve ihtiyaçlar esas rengi verdi. Belirtmeliyiz ki Christine'nin eserlerini kaleme aldığı çağda yöneten imajında değişiklik olduğu kaydedilir. Daha St. Louis zamanında *chanson de geste*lerin zamanı geçmişti. Artık Kral, statüsünden bağımsız olarak herkese adalet dağıtan bir figürdü, hoşnutsuz vasallarının keyfi talepleriyle sınırlanmıyordu.²⁸ Özünde monarşik olan yapıda kraliyet otoritesi koruyuculuk ve adaleti sağlamakta kendisini gösterirken kralın popülaritesinin temeli tebaasının koruyucusu, krallığın savunucusu ve ülkedeki en üst yargıç olmasından kaynaklanıyordu.²⁹ Christine tarafından V. Charles'ın adaleti vurgulanırken biraz daha ileri gidildi: Kral, astına kötü davranan sarayına mensup bir şövalyeyi cezalandırabilir, hatta bir Yahudi'nin bir Hristiyan'a karşı haklı davasında onu destekleyebilirdi.³⁰ Fransa, adeta içinde reforma hazırlanacağı yeni bir kabuk inşa ediyordu ve Christine, bu sürecin bir yönüyle ondan etki alan, bir yönüyle ona etki yapan seçkin bir üyesiydi.

2. Siyasî Beden Olarak Fransa: İmge ve Realite

Livre du corps de policie Christine'nin Fransa'yı bir insan bedenine benzettiği ve yöneten-yönetilen ilişkilerini, toplumsal tabakaları ve bunların karşılıklı görev ve sorumluluklarını incelediği bir eserdir. Eser İngilizceye *The Book of The Body Politic* adıyla tercüme edilmiş ancak Türkçeye henüz kazandırılmamıştır. Christine'nin siyasî beden analogisi yeni ya da özgün bir fikir değildir. Platon'dan Farabi'ye çeşitli düşünürler devleti canlı bir organizmaya benzeterek ele almışlardır. Toplumun birbirine bağlı ama hiyerarşik olarak düzenlenmiş çeşitli parçalardan oluşması gerektiğini göstermek için sıklıkla kullanılan bu analogide her düşünür kendi yaşadığı çağ ve koşullara uygun yorumlar yapmış ve bunları destekleyen örnekler sunmuştur. Organizmacı görüşlerin önemli bir özelliği tıpkı bireysel organizmada organların işlevleri bakımından birbirinden ayrıldığı gibi sosyal organizmada da tabakaların birbirinden kesin olarak ayrılmış olması, diğer organlardan üstün olan beynin karar verip yönettiği gibi sosyal organizmada da yönetici sınıfın diğerlerinin idaresinde bulunduğu anlayışıdır.³¹ Salisburyli John'un *Policraticus* adlı 1159 tarihli eseri, Cicero ve Platon'u örnek alarak pratik politikanın gereklerini ahlaki felsefeyle ve Hristiyanlıkla uzlaştırmaya yönelik ilk Orta Çağ girişimi kabul edilir. John kendisine kadarki hiyerarşi ve otoriteye bağlılık imgesinin baskınlığı yerine karşılıklı bağımlılık içerisindeki siyasî

²⁴ Walters, "Gerson and Christine", 76.

²⁵ Emily J. Hutchison, 'Pour le bien du roy et de son royaume': Burgundian Propaganda under John the Fearless, Duke of Burgundy, 1405-1419, Yayınlanmamış Doktora Tezi (University of York, 2006), 27.

²⁶ Charity Cannon Willard, "Christine de Pizan on the Art of Warfare," içinde *Christine de Pizan and the Categories of Difference*, (ed.) Marilyn Desmond (Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press, 1998), 7-8.

²⁷ Roberta Krueger, "Christine's Anxious Lessons, Gender, Morality, and the Social Order from the Enseignemens to the Avison", içinde *Christine de Pizan and the Categories of Difference*, Marilyn Desmond (Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press, 1998), 27.

²⁸ Esther Cohen, *The Crossroads of Justice, Law and Culture in Late Medieval France* (Leiden-New York: Brill, 1993), 49.

²⁹ Henri Pirenne, *Kavimler Göçünden XVI. Yüzyıla Kadar Avrupa Tarihi*, Çev. Sinan Akbaytürk (İstanbul: Selenge, 2022), 301.

³⁰ Cohen, *The Crossroads*, 49.

³¹ Oktay Uygun, *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2008), 153.

aktörlere vurgu yapar; kilise ile devlet, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi bu bağlamda ele alır.³² Onun gelişimine büyük katkı yaptığı siyasî beden analojisi pek çok Orta Çağ yazarı tarafından toplumsal tabakalar arasındaki ilişkileri açıklamak için kullanıldı.³³ Örneğin Christine ile aynı dönemde Jean Gerson, bir teolog ve Paris Üniversitesi rektörü olarak, siyasî beden metaforunu Paris Üniversitesi için kullandı.³⁴ Üniversitenin krala olan sadakatının krallığın evladı olmasının gerektirdiği bir görev olduğunu düşünen Gerson, gerçekleri ortaya çıkartıp duyurmanın yanı sıra siyasî bedene zarar veren günahlarla mücadele etmenin, kralı dalkavukların yanıltmalarından korumanın ve ona inançla ilgili tavsiyeler vermenin de onun görevleri arasında bulunduğunu ifade etti.³⁵ Asker ve devlet adamı Philippe de Mézières de kendi iştiğal ettiği alanla siyasî beden arasında ilişki kurarak iyi bir hükümetin bütün üyeleri için uyumun gerektiğini, bir adamın ayaklarının, ellerinin yerini alamayacağını; kolektif bedeninin sağlığının gelenekler, şövalye disiplini, itaat ve adaletle sağlanacağını belirtti.³⁶ V. Charles'a danışmanlık yapmış bulunan Nicole Oresme de siyasî beden analojisine başvurdu. Ona göre de siyasî beden hiyerarşisinin temsilî tepesini işgal eden, onun başı olan hükümdardı. Bununla birlikte Oresme, siyasî bedeninin refahına yönelik bir tehdit olarak gücün aşırı şekilde birkaç elde toplanmasının önüne geçilmesi gereğini vurguladı.³⁷ Anlaşıldığı kadarıyla siyasî beden, ana eksenini değiştirmemekle beraber bu analojiye başvuruların temel ilgi ve iştiğal sahalarına göre uyarlanarak kullanıldı.³⁸

Bu dönemdeki yaygın kullanımına rağmen Christine'nin siyasî beden mefhumunu Salisbury John'dan aldığı kabul edilir. Bunun sebebi Christine'nin kendi gösterdiği kaynağın John'a dayanmasıdır. Kendisi bunu Plutarch'ın İmparator Trajan'a mektubundan aldığını ifade eder³⁹ ama bu John'un icat ettiği düşünülen bir kaynaktır. Christine'nin farklı çalışmalarında atıf yaptığı John'dan bu eserinde söz etmemiş olmasıysa dikkat çekicidir.⁴⁰ Christine'nin siyasî beden mefhumunu sadece bu başlık altındaki eserinde değil, farklı eserlerinde de kullandığına dikkati çeken Forham, yine de onun Salisbury John'un fikrini yeniden yorumlamaktan çok daha fazlasını yaptığını kaydeder.⁴¹ Christine'nin siyasî beden analojisinin John'unkinden bazı farkları göze çarpmaktadır. Örneğin John, din adamlarını siyasetin kalbi ve ruhu haline getirirken, Christine onlara, tıpkı diğerleri gibi hükümdar tarafından yönetilen vücudun bir parçası gibi yaklaşır.⁴² Salisbury John'da hükümdar kelimesinin tam anlamıyla baştır, çünkü o insan vücudunda daha yüksek bir konuma sahiptir ve bu sayede daha uzağı

³² Kate Langdon Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan* (Londra, New York: Routledge, 2002), 36-37.

³³ Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan*, 50.

³⁴ Daisy Delogu, *Allegorical Bodies: Power and Gender in Late Medieval France* (Toronto, Buffalo, Londra: University of Toronto Press), 2015, 85.

³⁵ Delogu, *Allegorical Bodies*, 99.

³⁶ Nicole Hochner, "A Sixteenth-Century Manifesto for Social Mobility or the Body Politic Metaphor in Mutation," *History of Political Thought*, 23/4 (2012), 615.

³⁷ Claire Richter Sherman, *Imaging Aristotle, Verbal and Visual Representation in Fourteenth-Century France* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1995), 216-217.

³⁸ Fransa dışında bir örnek olmakla birlikte Sienalı Catherine de kendi politik vizyonundan siyasî bedeni yorumlarken dini hiyerarşinin başı olarak papayı vurgulama gayesini gütmüştür. Ona göre kişisel, yerel ve ulusal siyasi kimliklerin kilisenin kurumsal birliği altında boyun eğmesi gerekiyordu. Beden benzetmesinde söz konusu olan sosyal mesele, başın kimliği ve Catherine için hem sosyal bedeninin hem de manevi bedeninin başı açıkça papaydı. Bkz. F. Thomas Luongo, *The Sainly Politics of Catherine of Siena* (Ithaca, Londra: Cornell University Press), 2006, 87.

³⁹ "Tanrı'nın lütfuyla, şövalyelerin ve soyluların yaşam tarzları hakkında konuşmayı umuyorum. Ve sonra, üçüncü olarak, tüm evrensel insanlar hakkında. İmparator Trajan'a gönderdiği bir mektupta yönetimi, yaşamı olan bir bedene benzeten Plutarch'ın sözlerine göre, bu üç tür tabaka, canlı bir beden gibi tek bir yönetim biçimi olmalıdır." Christine de Pizan, *The Book of the Body Politic*, ed. ve çev. Kate Langdon Forhan, 5. Baskı (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007), 3.

⁴⁰ Renate Blumenfeld-Kosinski, "Enemies Within/Enemies Without: Threats to the Body Politic in Christine de Pizan," içinde *Civil Strife and National Identity in The Middle Ages*, ed. Paul Maurice Clogan (Maryland: Rowman&Littlefield Publishers, 1999), 3.

⁴¹ Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan*, 57-58. Christine eserlerinde siyasî beden dışında metaforlara da başvurmuştur. Örneğin *Livre des faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V* (*Bilge Kral V. Charles'in Gerçeklerinin ve İyi Ahlakının Kitabı*) eserinde Christine, son derece karmaşık olup ancak büyük bir beceri sonucu etkili bir şekilde çalışan mekanik saatleri iyi yönetimle ilişkilendirmenin örneklerinden birini vermiştir. Ona göre nasıl ki bir saatin tüm parçalarının birlikte çalışmasını sağlamak için bir yöneticiye ihtiyacı varsa, bir krallığın da onu etkili bir şekilde çalıştırabilmesi için iyi bir krala ihtiyacı vardır. Bkz. Neil Murphy, *The Captivity of John II, 1356-60, The Royal Image in Later Medieval England and France* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 53. Siyasi beden anlayışında olduğu gibi burada da bütünü anlamlı ve işler olması için yönetenlerin etkinliği üstün tutulduğu görülmektedir.

⁴² Jacqueline Broad, Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1400-1700* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009), 25.

görebilir. Fiziksel olarak zekâ ya da akıl ise bilge danışmanların da yer aldığı kalptedir. Christine için ise hükümdar, bedeninin fiziksel gücünü harekete geçiren zihin anlamında baştır.⁴³ Christine zamanında yaygın bir analogiyi kullanmış olmakla ve iyi yönetimin klasik ilkeleriyle toplumu oluşturan bütün zümrelerin uyumunu vurgulamakla beraber, bir yönüyle geleneğin Avrupa’da sürdürülmesinde önemli bir halka teşkil etmiş⁴⁴ bir diğer yönüyle de zümreleri kendi siyaset teorisine göre konumlandırmış, onlara buna göre anlamlar yüklemiştir.

Christine’nin siyasî beden analogisinde hükümdar, belirttiğimiz üzere, baş; soylular ve şövalyeler onun kolları ve elleri; sıradan insanlar ise karnı, bacakları ve ayaklarını oluşturmaktadır:

Nasıl ki insan bedeni bir bütün olup üyelerinden herhangi biri eksik olduğunda kusurlu ve biçimsiz ise, bahsettiğimiz tüm zümreler iyi bir şekilde bir araya getirilip birleştirilmemişse, politik vücut da mükemmel, tam ve sağlıklı olamaz. Böylece, tıpkı bir insan vücudunun üyelerinin tüm vücudu yönlendirmeye ve beslemeye yardım etmesi gibi, her biri yalnızca tüm topluluğun korunmasına hizmet etmesi gereken kendi üzerine düşen görevi yerine getirerek birbirlerine yardım edebilirler. Bunlardan birinin başarısızlığı hepsini etkiler ve bundan dolayı hepsi zarar görürler.⁴⁵

Christine siyasî beden teorisini, her bir zümrenin mensuplarının (soylular, din adamları, tüccarlar, zanaatkarlar, köylüler ve işçilerin), Tanrı onlara ne görev verdiyse hizmet eden, ortak iyilik için kendi payına düşeni yerine getirme sorumluluğuna sahip olduğu şeklindeki geleneksel iddiaya dayandırdı. Toplum bu şekilde organize edildiğinde, her şey kendi uygun yerinde durduğunda, siyasî topluluğun düzeni, evreni karakterize eden ve cennetteki meleklerin saflarında bulunabilecek olan ilahi uyumu yansıyacaktı. Bu bakış açısına uygun olarak Christine, toplum genelinde itaat ve hürmetten yanaydı.⁴⁶ Nihai itaat, başa yani hükümdara olmalıydı. Hükümdarın nitelikleri de itaat edilmeye uygun olmalıydı.

Christine’e göre iyi bir hükümdarın yetişmesi çocukluk çağında aldığı eğitimle başlar. O, hükümdarın çocuğunun dilbilgisi ve Latince öğrenmesi, mümkün olduğunca çok şey öğrenerek mantık bilimine dek ilerlemeleri gerektiği kanısındadır. Ona göre; “eğer bütün prenslerin çocukları için böyle bir gelenek şimdi ve gelecekte olsaydı, onlar ve uyrukları için daha büyük iyilikler gelir, erdem artardı.”⁴⁷ Çocuk onun bakımıyla ilgilenen kadından ayrılacak çağa geldiğinde “otoritesi yüksek yaşlı bir şövalyeye emanet edilmelidir ve onun bilge, sadık, ihtiyatlı ve iyi bir yaşam tarzına sahip olup olmadığına ve çevresinde benzer kişilerin bulunup bulunmadığına dikkat edilmelidir.”⁴⁸ Burada dikkati çeken Christine’nin çağının genel görüşüne uygun olarak çocuğun bakımı konusunda kadını, eğitimi konusunda ise erkeği mesul görmesidir. Eserlerindeki yaklaşımına bakıldığında çocukların eğitimini babaya bırakma yönündeki genel kaniya uygun olarak yazan Christine, hiç olmazsa bir takım eğitsel işlevleri anneyle ilişkilendirir.⁴⁹ Değerlendirdiğimiz eserde de Christine’nin tutumu aynı minvaldedir. Christine, Orleans Dükü’nün çocuklarının eğitimine verdiği önemi aktarırken, “eğitime ve bilgiye değer veren, iyi ve erdemli karısı düşesin, basiretli bir anne olarak çocuklarına ilmin ve bütün erdemlerin öğretilmesine dikkat ettiğini”⁵⁰ de kaydetmiştir. Bu kısa kayıt Christine’nin içinde yaşadığı dönemin

⁴³ Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan*, 58.

⁴⁴ Forhan, genel olarak Christine’nin siyaset teorisi görüşlerini değerlendirirken, onu yaşadığı dönemde Fransa’da “ulusal trajediyle ve beceriksiz yönetimle karşı karşıya kalan, Fransa’nın kaderiyle ilgilenen ve gözlemlerini, eleştirilerini ve fikirlerini paylaşan büyük bir entelektüel dalgası” içinde ele alır: “Bu dalgada Philippe de Mézières ve Alain Chartier gibi bazıları şair, saray mensubu ve edebiyatçıydı. Jean Gerson gibi bazıları kilise ve üniversite dünyasıyla ilişkiliydi. Herkes, ülkeyi parçalayan iç ilişkilerden, aptalca ve açgözlü davranışlardan, küçük kıskançlıklardan ve düşmanlıklardan etkilenmiş hatta rahatsız olmuştu. Hem kraliyet ailesinin hem de siyasî kurumların yetersizliklerine dair açık kanıtlar vardı. Bu çok sesli koro, ulus devletin nihai kuruluşu ile Fransız siyasî güç ve otoritesinin bir tür altın çağının başlaması açısından önemliydi.” Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan*, 161.

⁴⁵ Pizan, *The Book*, 90.

⁴⁶ Stephen H. Rigby, “Justifying Inequality: Peasants in Medieval Ideology”, içinde *Peasants and Lords in The Medieval English Economy, Essays in Honour of Bruce M. S. Campbell*, ed. Maryanne Kowaleski vd. (Turnhout: Brepols, 2015), 186.

⁴⁷ Pizan, *The Book*, 7.

⁴⁸ Pizan, *The Book*, 8.

⁴⁹ Silvana Vecchio, “İyi Karı,” içinde *Kadınların Tarihi, C. II, Ortaçağ’ın Sessizliği*, Ed. Georges Duby, Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane Klapisch-Zuber, Çev. Ahmet Fethi (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005): 124.

⁵⁰ Pizan, *The Book*, 7.

şartlarında kadının toplumsal konumu, görev ve sorumluluklarına ilişkin genel kanaatin dışına çıktığı için önem kazanmaktadır.

Orta Çağ'da eğitim üzerine kalem oynatanlar için önemli olan çocuk yetiştirme üzerine temel metinler yazmak değildi. Onlar daha ileriye düşünür ve yetişkin bir adamın ihtiyaçlarını göz önünde tutarak konuya yaklaşırlardı.⁵¹ Bu Christine için de böyledir. Eğitim konusunda Christine'nin vurguladığı hususlar onun geleceğin hükümdarından beklentilerine işaret eder:

Koruyucuları onun önünde her türlü alışılmadık şey hakkında konuşmalıdır: Farklı ülkeler, savaşçıların gelenekleri, savaşlar, birçok yerin hükümdarları, farklı silahlar ve ayrıca din adamları, Papa ve kilise. Teologlar onunla emirlerin kanunu ve bir Hristiyan'ın neye inanması ve neye inanmaması gerektiği hakkında konuşmalı ve bazen din adamlarından vaazlar ve düşünceler duymalıdır. Ara sıra sıradan insanları, işçileri ve tüccarları, fakirlerden ve zenginlerden nasıl kazanç sağladıklarını ve buna benzer her türlü şeyi duymalıdır ki, anlayışı erdemle bilinebilecek hiçbir şeyden cahil kalmasın çünkü Filozof⁵² yalnızca her şeyi anlayanın bilge olduğunu söyler. Ayrıca fazla dinlenmekten hantallaşmamak ve şişmanlamamak için, çok fazla olmamak kaydıyla, bazı işlerle ve tenis gibi oyunlarla vücudunu çalıştırması iyidir. Aynı şekilde, ona fakirlerden ve muhtaçlardan söz edilmeli ve bunlar ona gösterilmeli ve eğer cenneti kazanmak istiyorsa, Tanrı rızası için onlara acıması ve iyilik etmesi söylenmelidir. Ayrıca zavallı hanımefendilere, dul kadınlara ve yetimlere acımalı ve onların ihtiyaçlarını Tanrı sevgisi ve nezaketle karşılamalıdır. Ayrıca yönetimi altındaki tüm fakir kadınlara ve erkeklere acımalı ve isteklerini nazikçe dinlemelidir. Ona alçak gönüllü ve dürüst olmayı öğretmek gerekmektedir; Tanrı'nın lütfu ve iradesiyle üst mertebelere yükseltilmiş olmasına rağmen herkes gibi ölümlü olduğu ve yaptığı iyilik ve kötülüklerden başka hiçbir şeyi yanında götüremeyeceği, üstelik çok verilenden çok beklendiği de anlatılmalıdır. Kendisine bağışlanan şereflerden ötürü kibirlenmemeli, nimetleri bağışlayan Tanrı'ya şükretmelidir. Bu nedenle iyi ve erdemli davranış için pek çok uyarı duyması gerekmektedir.⁵³

Christine, ülkesini seven iyi bir hükümdarın iyi bir çobanı örnek alarak onu koruması gerektiğini ifade eder ama ülkesini ve halkını ne kadar sevse de onları sürekli olarak bizzat koruması imkânsızdır. Dolayısıyla şövalyelerden, cesur liderlerden yardım almalıdır.⁵⁴ Askerler de buna uygun olarak konumlandırılmıştır. Christine'nin diğer görevlerinin yanında onları iyi bir çoban köpeğine benzetirken kullandığı ifadeler, Fransa'nın içinde bulunduğu sosyopolitik ortama tam olarak uymaktadır: “İyi köpeğin başıboş koyunları geri getirmesi gibi, onlar da korkudan, dehşetten ya da kötülükten isyan edip yanlış tarafa geçmek isteyen sıradan insanları veya diğerlerini geri getirmelidir. Onları ya tehdit ederek ya da onlara iyi davranarak doğru yola döndürmeleri gerekir.”⁵⁵

Eserde en önemli vurgulardan biri Fransa'yı temsil eden yönetenlerin idealize edilmesidir. Christine, Fransa'nın yönetenlerini ideal hâkimler olarak yansıtır: “Merhametli ve yüce Tanrı'ya şükürler olsun ki Fransa'nın asil kraliyet soyundan gelen hükümdarlarımızın hepsi iyi bir tabiatla

⁵¹ Aстик L. Gabriel, “The Educational Ideas of Christine de Pisan,” *Journal of History of Ideas*, C. 16, S. 1 (Ocak 1955), 9.

⁵² Filozof ile kastedilen Aristoteles'tir.

⁵³ Pizan, *The Book*, 10. Hanımefendiler, dul kadınlar ve yetimler üzerine ifadeler anlaşıldığı kadarıyla salt bir kadın düşünürün duygusal hassasiyetinden değil, mevcut olumsuz koşulların giderilmesi arzusuyla kaydedilmiştir. Richards, Christine'nin kaleme aldığı V. Charles'ın biyografisi (*Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*) üzerine yaptığı ve onun hiyerarşik adalet, Yahudiler, dullar ve tecavüz kurbanlarına yönelik tutumunu ele aldığı çalışmada Christine'nin V. Charles'a dair aktardığı bir anekdotu, VI. Charles zamanında gündemde olan bir dava bağlamında değerlendirir. Richards'ın Orta Çağ Fransa toplumundaki iki marjinalleştirilmiş kurban grubunun bir araya getirildiğini kaydettiği gerçekliği şüpheli anekdota göre, dul bir kadın, adamlarından biri tarafından kızına tecavüz edildiği şikayetiyle krala başvurmuş ve kral, saldırganın suçunu itiraf etmesi üzerine onu ağaca asılarak idam ettirmiştir. VI. Charles zamanındaki davada ise Hesdin Belediye Başkanı Guérard, çamaşırcılık yapan Marie adlı bir kadına tecavüzle suçlanmıştır. O, merhum kocası eyer imalatçısı, kendisi de alt tabakaya mensup kadının zaten adının çıkmış olmasıyla kendini aklamaya çalışmaktadır. Earl Jeffrey Richards, “Christine de Pizan, Tolerance and the Plea for Equal Protection under the Law: Revisiting the Question of Her Attitudes toward Hierarchical Justice, the Jews, Widows, and the Rape Victims,” 112-113, https://www.academia.edu/9473432/Christine_de_Pizan_Tolerance_and_the_Plea_for_Equal_Protection_under_the_Law_Revisiting_the_Question_of_Her_Attitudes_toward_Hierarchical_Justice_the_Jews_Widows_and_Rape_Victims_A_Close_Reading_of_the_Livre_des_fais_et_bonnes_meurs_du_sage_roy_Charles_V_1_23, Christine bu biyografiyi VI. Charles'ın “sıkıntılı krallığı boyunca monarşiye rehberlik etmesi için model olarak V. Charles'ı sunmak” adına kaleme almıştır (Lori Walters, “Christine de Pizan, Primat, and the “noble nation française””, *Cahiers Recherches Médiévales*, 9 (2002): 238.

⁵⁴ Pizan, *The Book*, 15-16.

⁵⁵ Pizan, *The Book*, 17.

doğdular ve bana öyle geliyor ki, krallıktaki daha alt seviyedeki insanlardan ve dünyadaki herhangi bir halkın herhangi bir prensinden daha iyi davranışlara sahipler ki böylesine asil bir soy için bu takdire şayandır.”⁵⁶ Bununla birlikte hükümdarın hata yapma payını da gözetir ve böyle bir durumda yaşanabilecekler hususunda uyarıda bulunur: “Bir prens, bir halkın taşıyabileceğinden fazlasını isterse, o zaman halk prenslerinden şikâyet eder ve itaatsizlik göstererek isyan eder. Böyle bir anlaşmazlıkta hepsi birlikte yok olur.”⁵⁷ Christine’nin eserlerinde yazdıklarının yanında illüstrasyonlar yoluyla imaların da olduğu ifade edilebilir. *Siyasî Beden*’in bir nüshasında sıradan insanlar bahsinde yer alan bir illüstrasyon bir soyluyu malikânesinin avlusunda tebaası tarafından saldırıya uğrar halde betimler. Metinde bu tür saldırılara atıf yoktur ama Suzuki bunu soylulara yanlış yönetimde bulunmalarının olası sonucu konusunda bir ihtar olarak yorumlar.⁵⁸ Dolayısıyla Christine bir taraftan yönetenleri idealize ederken diğer taraftan da onların yanlış yönetimlerinin olası sonuçları üzerinde durarak böyle bir ihtimali de gözetmektedir.

Christine, sıradan halkı ise birbirinden farklı üç zümre halinde değerlendirir: Din adamları; kentliler ve tüccarlar; zanaatkar ve işçiler.⁵⁹ Kentliler ile sadece kentlerde oturan sakinler kast edilmemektedir. Christine’nin ifadesine göre kentli olmanın belirli kriterleri vardır: “Kentliler eski kent ailelerinden gelen ve bir aile adı, aile arması olan kişilerdir. Onlar kentlerin başlıca sakinleridir ve içinde yaşadıkları ev ve malikâneleri miras almışlardır. Kitaplar onlardan ‘yurttaşlar’ olarak söz eder.”⁶⁰ Dolayısıyla Christine için kentsoyluluk önemlidir. Kentsoyluların dışında kalan grupların maddi güçlerinden ve etki kapasitelerinden bağımsız olarak dışlanması, onlara karşı duyulan bir tedirginliğin de dışavurumudur ve adeta 17. yüzyıl Fransa’sında doğacak olan burjuva (burgeois)⁶¹ mefhumunun habercisidir.

Christine’nin kentler ve kentsoylulara yaklaşımı övgü doludur:

Kentliler onurlu, bilge ve iyi görünüşlü olmalıdırlar; kılık değiştirmeden ve gösteriş yapmaksızın düzgün giyinmelidirler. Gerçek bir dürüstlüğe sahip ve değerli, sağduyulu olmalıdırlar; bu iyi ve yararlı yurttaşların mirasıdır. Bazı yerlerde uzun süre değerli mülk ve itibara sahip insanlara soylu aileler denir. Her yerde iyi kentlileri ve kentlerin sakinlerini övmek gerekir. Bir kentte önemli kentsoyluların olması çok güzel ve onur vericidir. Bu hükümdar için bir gurur ve büyük bir hazinedir.⁶²

Christine’nin kentsoylulardan beklentilerine bakıldığında onlara atfettiği önemin nedeni de anlaşılmaktadır. O, kentsoyluların ve zenginlerin sıradan insanların zarar görmesini engellemeleri gerektiğini savunurken bunu onların, hükümdar yahut onun konseyine karşı sıradan insanların komplo kurmak için bir sebebi kalmaması için yapmaları gerektiğini vurgular. Bunu yaparken, sıradan insanların komplo ve entrikalarının her zaman kaybedecek bir şeyi olanlara zarar verdiğini belirterek, hükümdarı korumanın aslında kendilerini korumak olduğunu da ima eder.⁶³ Üstelik Christine kentsoyluların “güçleri ölçüsünde halkın şikâyetlerini susturmaları” gerektiğini söylerken, “kendilerini de dizginlemeleri gerekir,” diye ekler:

...Bazen hükümdarların ve konseylerin kanunları kendi önyargılarına göre onlara yanlış gibi görünse de bunu kötü niyetle yorumlamamalıdır ve aptalca şikâyette bulunmaları kendileri için tehlikeli olabilir. Bunun yerine, gerekçe kendileri için anlaşılır değilse de onların [hükümdar ve

⁵⁶ Pizan *The Book*, 54.

⁵⁷ Pizan, *The Book*, 91. Christine bunu bir hikâye ile örnekliyor. Uzuvarların anlaşmazlığa düştüğü hikâyede gövde, eller ve kolların kendisini yeterince beslemediğinden, eller ve kollar ise ne yaparlarsa yapsınlar gövdeyi tatmin edememekten şikâyetçidir. Eller ve kollar kızgınlıklarından çalışmayı bırakır, gövde beslenemez, zayıflar, uzuvarlar güçten düşer ve çalışamaz hale gelir, nihayet bütün beden ölür. Pizan, *aynı yer*.

⁵⁸ Mihoko Suzuki, *Antigone’s Example, Early Modern Women’s Political Writing in times of Civil War from Christine de Pizan to Helen Maria Williams* (Cham: Palgrave Mcmillan, 2022), 83.

⁵⁹ Pizan, *The Book*, 95.

⁶⁰ Pizan, *The Book*, 99.

⁶¹ Franco Moretti, *Tarih ile Edebiyat Arasında Burjuva*, Çev. Eren Buğlalılar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 17. Moretti, 17. yüzyılda ilk etapta feodal yarıdan özgür ve muaf olma hakkını kullanan Orta Çağ kasabalarının sakinleri için kullanılan ifadenin aynı yüzyılın sonlarına doğru çalışmaksızın elde ettiği bir geliri olan kişileri ifade eden ekonomik bir anlamı da kapsamaya başladığına dikkati çeker.

⁶² Pizan, *The Book*, 99.

⁶³ Pizan, *The Book*, 99.

konseyin] yaptıkları işte iyi niyetli olduklarını varsaymalıdırlar.”⁶⁴ Ona göre “[kentsoylu] bilgiler saflara ve cahillere, kendi ilgi alanlarına girmeyen ve büyük tehlikelerin gelebileceği ancak kendilerine hiçbir fayda sağlamayacak şeyler hakkında sessiz kalmalarını öğretmelidir. ... Hükümdarların kanunlarından şikâyet etmek ya da onlara itaat etmemek de tehlikelidir.”⁶⁵

Christine eserini yazmadan önce Fransa'nın yaşadığı tarihsel süreç, kentsoyluların önemini ortaya koymaktadır. Bu sürecin bir örneği Yüz Yıl Savaşları'nın (1337-1451) ilk aşamasını sonlandıran Brétigny Anlaşması'nın imzalandığı 1360 yılıdır. Fransa, bu anlaşmaya giden yolda İngiltere'ye karşı savaşı ve 1356'da Poitiers'te esir düşen kralları II. Jean'ı da kaybetmişti. Genç ve tecrübesiz veliiaht Charles naip olarak idareyi üstlendiğinde savaşın yükünü taşıyan Fransız soyluları korkunç kayıplar vermişti. Charles, güçsüz bir şekilde, kıtlık ve veba gibi felaketlerle boğuşan bir ülkeyi yönetmek zorunda kalmıştı. Vergiler, fiyatlar, harçlar ve maliyetler artarken halk, savaşın ve hastalığın yarattığı sorunlara katlanmak zorunda kalmıştı.⁶⁶ 1358 Mayıs'ının sonunda binlerce Fransız köylüsü isyan etti. Île-de-France'da, Normandiya'da, Picardy ve Champagne'de ve başka yerlerde, soyluların şatolarına ve malikânelerine saldırarak onları yakıp yıktılar, içindekileri çaldılar, soyluları öldürdüler.⁶⁷

Jacquerie⁶⁸ olarak bilinen ani şiddet dalgası hızla ve acımasızca bastırıldı, zaten çetenin ne sağlam bir liderliği ne de net bir programı vardı ama bu benzersiz bir fenomen değildi. Yerel köylü isyanları başka yerlerde yaygındı. Veba da nüksetti; 1400'den önce üç veya dört ciddi salgın oldu. Paris de huzursuzlukla çalkalandı. Ekim 1356'da Étienne Marcel'in önderliğindeki burjuvazi, kraliyet konseyi üyelerinin seçilmesiyle kraliyet yönetiminin tamamen elden geçirilmesini talep ederek krallığın sıkıntısını artırdılar. İngilizler karşısında çaresiz kalan veliiaht, 1360 yılında Brétigny Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kaldı.⁶⁹

Kentsoyluların önemine dair başka bir boyut daha vardır. 15. yüzyıl başlarında Paris'te kentsoylular ve büyük tüccarlar ile daha esnek ve dinamik olarak emek gücüyle çalışanlar olarak iki temel grup oluşmuştu. İkinci kategoride öne çıkan zengin aileler de bulunmakla birlikte bunlar sosyal açıdan kentsoylulardan ayrılıyordu. Ticaretle de uğraşmakla birlikte temelde tüccar olmayan zengin kasaplar buna örnek verilebilir. Bunlar 1382-1384'te Paris'te ayaklanmalara öncülük ettiler ve 1408 ile 1413 yılları arasında Paris'te yaşanan karışıklıklarda da önemli rol oynadılar.⁷⁰ Christine uyumlu bir siyasî beden söylemi geliştirmekle birlikte onun kategorileri kendi içlerinde de fiilen uyumlu bir yapı arz etmiyorlardı.

Christine'nin kategorileri arasında din adamlarının üçüncü zümrede sayılması dikkat çekicidir. Onun kralın Tanrı'yı onurlandıracağı ve yetki alanındaki kiliselerle ilgileneceği varsayımıyla birlikte, kilisenin dünyevi alana üstünlüğü vurgusundan kaçınması analogisinde öncüllerinden farklı bir yönelimle dünyevî bakış açısını benimsemesine atfedilir. Christine'nin hükümdarı en üste koyduğu hiyerarşide din adamlarını ortak siyasî yapı içinde halkın üç kolundan biri olarak tanımlaması çağının ötesinde bir yaklaşımdır denebilir. Nederman, “Padualı Marsiglio dışında başka hiçbir Geç Orta Çağ düşünürünün, kurtuluş ve ahlaki dürüstlüğün hükümetin tek amacı olmadığı geniş ve laik bir kamu refahı fikrine katkıda bulunarak, rahiplik işlevini esasen bir sivil görev olarak görmeye bu kadar yatkın olmadığını”⁷¹ ifade eder. Bu bakımdan onun dünyevî, seküler bir siyasî yapıyı kavramsallaştırması dikkate değerdir.

Christine'nin bu konudaki görüşlerinin tanıklık ettiği “Büyük Bölünme” ile ilişkisi tartışmaya açıktır. Christine, “Büyük Bölünme”yi kınadı. Her ne kadar V. Charles'ın başlangıçta Papa Celement'i desteklediği bilinse de Christine onu tüm piskoposlardan oluşan bir genel konsey çağırarak ve rakip iki papanın kenara çekilmesini ve yeni bir papanın seçilmesini önererek ikisi arasında arabuluculuk

⁶⁴ Pizan, *The Book*, 100.

⁶⁵ Pizan, *The Book*, 100.

⁶⁶ Paul F. State, *A Brief History of France*, (New York: Facts on File Publishing, 2011), 87.

⁶⁷ Justine Firnhaber-Baker, *The Jacquerie of 1358, A French Peasants Revolt* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 1.

⁶⁸ İlk olarak 1360'ta kaydedilen bu isyan adlandırmasının katılımcıların kullandığı “Jacques Bonhomme” lakabından kaynaklandığı kaydedilir. Firnhaber-Baker, *The Jacquerie*, 1.

⁶⁹ State, *A Brief History*, 88.

⁷⁰ Adams, *Christine de Pizan*, 143.

⁷¹ Nederman, *Lineages of European*, 251.

yapmaya çalıştığı için övdü. Genel konseyin kararı bağlayıcı olacaktı ama V. Charles, bu konuda bir ilerleme sağlayamadan öldü.⁷² “Büyük Bölünme” devrin pek çok önemli simasını ister istemez etkiledi. Hatta önde gelen bazı kişiler “Büyük Bölünme”yi kıyametin yaklaşmasına yordu.⁷³ Kıyamet söylemi dönemin yazınında kendine giderek yer buldu. Teolog Pierre d’Ailly dünyanın sonu ile ilgili pek çok kehanetin gerçekleştiği ve “Büyük Bölünme”nin de nihai sona yaklaşıldığını gösterdiğini düşünenlerdendi.⁷⁴ Benedikten keşiş ve yazar Honoré Bovet, “Büyük Bölünme”yi kıyamet imgeleriyle tasvir ederken eski kehanetlerin V. Charles’ın kurtarıcı rolünü açıkça öngördüğü iddiasında bulundu.⁷⁵ Fransa dışında da örneği Valensiyalı Dominiken din adamı Vincent Ferrer, “Büyük Bölünme”nin Hristiyan kehanet yorumlarının önemli metinlerinden “Pavlus’un Selaniklilere İkinci Mektubu” ve “Danyal’ın Kitabı”nda yer aldığını, mevcut durumun kıyamet gününe kadar sürebileceğini öne sürdü.⁷⁶ Christine ise 1404 yılında kaleme aldığı V. Charles’ın biyografisinde “Büyük Bölünme”yi veba salgınına benzetti:

Bu, şeytanın kıskırtmasıyla Kutsal Kilise’nin bağrına sokulan acı verici bir bölünme ve zehirli, bulaşıcı bir bitkidir. Ah, ne bela! Şimdi yirmi altı yıldır süren ne acı bir musibet; Tanrı kutsal merhametiyle bir çare getirmediğçe, bu veba sönmek üzere değil, çünkü bu yara cerahatli hale geldi ve insanoğlu buna alıştı... yani o kadar ölümcül bir ilahi intikam ki, o anda hepimiz “Miserere mei, Deus!” (“Tanrım, bana merhamet et!”) diye haykırmak zorunda kalacağız.

Kilise’deki ayrılığın sosyopolitik düzendeki etkileri (yahut onunla etkileşimi) bir yana, Christine’nin din adamlarını konumlandırması onun Hristiyan Fransa ve hükümdarları anlayışını sıkı sıkıya benimsediği açıktır. Christine, prensin teşvik ettiği ahlaki ve dinî ilkelerden vazgeçmesini istemedi. Bununla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla bu ilkelere uymanın tek başına toplumu, özellikle de maddi refah ve ekonomik kâr ile ebedî kurtuluşun iki rakip hedef olarak belirmeye başladığı bir toplumu etkili bir şekilde yönetmek için yeterli görmedi. Bu nedenle, Christine’in Orta Çağ düşünürleri tarafından çok sık kabul edilen dünya görüşünün basitliğine meydan okuduğu⁷⁷ ifade edilir.

Christine din adamlarını öncelikle üniversite öğrencileriyle birlikte değerlendirdi. Ona göre öğrencilerin kontrol altında tutulması, huzurun sürmesi için önemliydi. Üniversite öğrencileri asi, potansiyel olarak kıskırtıcı ve halkın alt tabakalarını ayaklandırmaya meyilli oldukları için sorunlara yol açıyorlardı. Bu yüzden kral, Şubat ve Nisan 1407’de çıkardığı kraliyet kararlarıyla onları kınadı. Paris’teki bütün din adamlarından kiliselerinde öğrencilerin toplantı yapmasını yasaklamaları istendi çünkü öğrenciler, krallığın tebaasını anlaşmazlıklara itebilirlerdi.⁷⁸ Orta Çağ Avrupa’sında üniversiteler daha ziyade kilisenin himayesi altında, kilisenin doğal uzantısı olan bir eğitim kurumu görünümünde ortaya çıkmıştı. Bu onların mevcut dinî yapıya entegre ve dinî yönetime tabi olması demekti ki, onlara verilen statik rol üyelerinin çoğunluğunun fikir ve istekleriyle giderek çelişti. Tahakküm karşısında özerklik mücadelesinin en erken örneklerinden biri Fransa’da, Paris Üniversitesi’nde yaşandı. 13. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Paris Üniversitesi giderek kraliyet yörüngesine girdi. Yönetim giderek merkezileştikçe ve papalık etkisi azaldıkça, doğal olarak üniversite de ayrıcalıklarının koruyucusu olan kraliyete yüzünü döndü.⁷⁹ 14. yüzyılda Fransa’da üniversite, kralın hizmetinde ve onun gücünün ifadesi olan insanlardan oluşan bir gruptu. “Büyük Bölünme”ye son vermek amacıyla Paris Üniversitesi’nin önde gelen hocalarının harekete geçmesi de bu bakımdan önemlidir.⁸⁰ Enguerran de Monstrelet’in bir tanıklığı üniversite ile farklı gruplar arasında çıkabilecek gerilimlerde kralın tutumunu göstermek suretiyle bu önemi açığa çıkarır. Buna göre 1404 yılında Paris’te geçit töreni düzenleyen üniversite

⁷² Suzuki, *Antigone’s Example*, 57.

⁷³ Philip Daileader, “Local Experiences of the Great Western Schism,” içinde *A Companion to The Great Western Schism (1378-1417)*, ed. Joëlle Rollo-Koster, Thomas M. Izbicki (Leiden: Brill, 2009), 119.

⁷⁴ Laura Ackerman Smoller, *History, Prophecy, and the Stars, The Christian Astrology of Pierre d’Ailly, 1350-1420* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press), 1994, 85 vd.

⁷⁵ Renate Blumenfeld-Kosinski, *Poets, Saints, and Visionaries of the Great Schism, 1378-1417* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2006), 138.

⁷⁶ Philip Daileader, *Saint Vincent Ferrer, His World and Life, Religion and Society in Late Medieval Europe* (Londra: Palgrave Macmillan), 2016, 26.

⁷⁷ Nederman, *Lineages of European*, 258.

⁷⁸ Adams, *Christine de Pizan*, 142.

⁷⁹ A. B. Cobban, *The Medieval Universities, their Development and Organization* (Londra: Methuen, 1975), 94.

⁸⁰ Simone Roux, *Paris in the Middle Ages*, Çev. Jo Ann McNamara (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009), 89.

öğrencileriyle Savoy lordu ve kralın mabeyincisi Charles'ın askerleri arasında çıkan bir tartışmanın isyana yol açtığını kaydeden Enguerran de Monstrelet, üniversiteden çok sayıda kişinin uğradıkları saldırıyı şikâyet etmek üzere krala başvurduğunu, rektörün de askerlerin işledikleri suç karşılığında cezalandırılmalarını talep ettiğini aktarır. Askerlerinin işlediği suçun cezası olarak Savoy lordu, tüm akrabalarıyla birlikte sürgüne gönderilmiş, ancak ilerleyen yıllarda Fransa kralı, büyük lortlar ve üniversitedekilerin lütfuyla Fransa'ya dönebilmiştir.⁸¹ Ancak toplumsal gerilimin yükseldiği dönemlerde üniversite gruplarının bu ayrıcalıklı durumlarını sürdürdüklerini söylemek zordur. Üniversite hocaları siyasî mücadelelerle daha fazla ilgilenmeye başladıkları zaman “ders veya tavsiye vermeden önce itaat etmeyi öğrenmek zorunda kaldılar. Bir grup olarak ele alındıklarında güçleri sembolikti ve ülke yönetiminde büyük bir rol oynamıyorlardı.”⁸² Christine için önemli olan kraliyetin gücüydü ve bu güç ona bağlı kurumların daha iyi işleyişiyle sağlanabilirdi. Onun tanıklık ettiği uzun soluklu savaş, bölünmüş papalık, ayaklanmalar ve kraliyet ailesi mensupları arasındaki ikilikler, bilge ve sadık danışmanların önemini daha da arttırıyordu. Bu da onun üniversite kurumunu erdem ile ilişkilendirmesini getirdi. Christine, Paris Üniversitesi ya da başka bir üniversitede olsunlar, öğrencilere şöyle seslendi:

Size sesleniyorum, bilgelik çalışmasının müritleri, Tanrı'nın lütfu ve iyi şans ya da doğa sayesinde, berrak, sevinç veren yıldızın, yani bilginin doruklarını aramaya çabalayanlar, bu hazineden özenle alırlar. Bu berrak ve sağlıklı çeşmeden içiniz. Size çok fayda sağlayacak ve yüceltecek bu keyifli yemekle doyunuz! Çünkü bir insan için bilgiden ve en yüksek öğrenimden daha değerli ne olabilir? Şüphesiz, onu arzulayan ve onunla meşgul olan sizler, muhteşem hayatı seçtiniz! Çünkü erdemin seçimini ve kötülükten sakınmayı ondan anlayabilirsiniz; çünkü o, birini öğütler, diğerini yasaklar.⁸³

Dolayısıyla onun üniversite öğrencilerinden ve bütün olarak üniversite kurumundan temel beklentisi bilgelik ve erdemdi. Christine, bilgelğin Fransa'ya hizmet etmesini umuyor ve ona bağlılığı da erdemin temeline yerleştiriyordu. Böylece o fiilen karışık bir dönemden geçmekte olan üniversite ve üniversite-yöneten ilişkilerinde de diğer pek çok hususta görüldüğü üzere, mevcut durumdan ziyade kendi bakış açısına göre ideal olana uygun olarak kalem oynattığı söylenebilir.

Christine için yönetilenlerin hükümdara itaat ve sadakati önemliydi. O, Tanrı'nın Fransa halkını hükümdarlarına sadakatlerinden dolayı koruduğuna inandığını kaydederek “buna göre, tüm uyruklar hükümdarlarına sadık olmalıdır; kötülükler bunun tersini yapmaktan gelir,”⁸⁴ yazdı. Belirtmeliyiz ki Christine'nin insanları itaate daveti salt boyun eğme, kabullenme şeklinde değildi. Muhteşem bir bütünün önemli bir parçası olarak statülerini kabul ederek, siyasî yapının diğer üyeleriyle dayanışma duygularını geliştirmeyi hedefledi.⁸⁵ Christine'nin yazılarında, insanlığın fiziksel ihtiyaçlarının karmaşık ve çeşitli sosyal ve ekonomik düzen aracılığıyla karşılanmasıyla başa çıkmak için tasarlanmış teorik bir çerçeve mevcuttur. İyi düzenlenmiş bir topluluk vizyonu içinde hükümdar yalnızca yönettikleri bir dizi tebaanın ihtiyaç ve çıkarlarını tam olarak anladıkları ölçüde barış içinde tahtta kalabilir. Bu nedenle, ülkelerindeki zenginlik kaynaklarının farkında olmak ve bölgenin ekonomik kaynaklarını kamu yararı için kullanması önceliklidir.⁸⁶ Selefleri gibi hiyerarşi yanlısı olan Christine, eserinde siyasî yapı içerisindeki karşıtlık ve eşitsizlik arasında bir gerilim öngörmedi.⁸⁷ O, hiyerarşik yapıyı açıkça savundu. Tebaa ve asllara yöneticilerine ve üstlerine karşı sabırlı ve itaatkâr olmalarını tavsiye etti, eşitlikçi yahut halk katılımını öngören hükümet anlayışını reddetti.⁸⁸ Onun çalışmaları barışı dünyaya hâkim olan evrensel bir hükümdar tarafından getirilmiş olarak sunan köklü bir Orta Çağ siyaset geleneği içerisinde değerlendirilebilir.

⁸¹ Enguerrand de Monstrelet, *The Chronicles of Enguerrand de Monstrelet*, C. 1, Çev. Thomas Johnes (Londra: William Smith, 1840), 25-26.

⁸² Roux, *Paris in the Middle Ages*, 89.

⁸³ Pizan, *The Book*, 95.

⁸⁴ Pizan, *The Book*, 94.

⁸⁵ Adams, *Christine de Pizan*, 140.

⁸⁶ Nederman, *Lineages of European*, 258.

⁸⁷ Stephen H. Rigby, “The Body Politic in the Social and Political Thought of Christine de Pizan (Abridged Version). Part I: Reciprocity, Hierarchy and Political Authority”, *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 24, (2013): 470.

⁸⁸ Rigby, “The Body Politic”, 471.

Christine, Geç Orta Çağ Fransa'sında çalkantılı bir dönemde yaşadı; savaflara ve toplumsal karışıklığa tanık oldu. Yüz Yıl Savaşları yaşamı boyunca aralıklı savaflara ve Fransız şehirlerinin İngiliz orduları tarafından kuşatılmasına yol açtı. Ayrıca, kraliyet ailesindeki iki grup, Burgonyalılar ve Armagnaclar arasındaki bir anlaşmazlık, 1411'den itibaren Paris'te açık bir çatışmaya dönüştü; Christine'in 1418'de Paris'i terk etmesine neden olan da bu iç savaştı. Hem monarşi hem de Papalık liderlik krizleri yaşadı. 1380'den 1422'ye kadar Fransa, sık sık delilik nöbetleri yaşayan bir kral olan VI. Charles tarafından yönetildi ve 1378'den itibaren Papalık Bölünmesi, iki rakip papanın seçilmesiyle sonuçlandı.⁸⁹ Christine de sıkıntılı zamanlarının siyasî hayatına bir dizi önemli metin aracılığıyla katıldı. Onun meşguliyetlerinden biri, kalıcı bir barışın nasıl sağlanabileceği sorusuydu. Bu bağlamda Christine, genellikle çok dramatik terimlerle, Fransa'nın gerçek düşmanlarının kim olduğunu belirledi. Bu çabalarda düşmanı tanımlama konusunda yaklaşımı dikkat çekiciydi. Ona göre tarihsel duruma bağlı olarak, bu düşmanlar yalnızca dış alanda (İngilizler) değil, aynı zamanda Fransız iç savaşında savaşan gruplar ve asi alt sınıflar biçiminde Fransa'nın tam kalbinde de bulunabilirdi. Farklı zamanlarda, dış ve iç düşmanlar siyasî yapıyı kemirir ve Fransa'yı yıkıma götürebilirdi.⁹⁰ Christine bunun önüne geçilmesinin yollarını arıyordu. Christine, "hakimiyetini silahların gücüyle olduğu kadar yöneticilerin erdemleriyle de genişleten Roma İmparatorluğu imajına dayalı bir la France" idealine işaret etti.⁹¹ 1394 dolaylarında yazdığı bir şiirinde Pizan, VI. Charles'ın hastalığına yas tutuyor ve bunun sebebi olarak da bütün krallıktakilerin günahlarını gösteriyordu.⁹² 5 Ekim 1405'te, Orleans Dükü ile Burgonya Dükü arasındaki ilk silahlı çatışmanın doruğa ulaştığı sırada Christine, kraliçeye, çatışmayı çözenin kendi sorumluluğunda olduğu konusunda ısrar ettiği bir mektup yazdı.⁹³ Aynı yıl Jean Gerson, bedeninin sağlığının, kralın egemenliğini savunmak için kendi gündemlerini bir kenara bırakan prenlere bağlı olduğunu açıkladı.⁹⁴

1418'de Burgonyalılar ile Armagnaclar arasındaki iç savaş, Christine'i Paris'ten uzaklaştırdı. Muhtemelen kızının rahibe olduğu Poissy'deki bir manastıra sığındı. Saray ve edebiyat çevresinden kopan Christine, yayın faaliyetini neredeyse durdurdu. Ancak 1429'da Jeanne d'Arc'ın Orleans kuşatmasını kırması ve VII. Charles'ı Rheims'ta taç giydirmesi üzerine son bir şiir yazdı. Bu tarihten sonra Christine'den haber alınmadı. Bu yüzden, Jeanne d'Arc'ın 1431'deki yargılanması ve ölümüne şahit olmadan önce vefat ettiği sanılıyor.⁹⁵ Christine, bir kadın yazar olarak eğitim ve saray kültürü açısından dezavantajlıydı. Buna rağmen Orta Çağ yazarları arasında dikkate değer eserler bıraktı.⁹⁶ Eserleri, döneminin en zengin şiir ve nesir örneklerindendi. Felsefi, sosyal ve politik argümanlarla doluydu.⁹⁷ Edebiyat ve tarih arasında ustaca bağlantılar kuruyordu. Eserleri Christine için sadece bir teselli kaynağı değil, benimsediği ülkenin ihtişamını artırma çabasının da bir aracıydı.⁹⁸

Orta Çağ'da ulusal kimlik kavramlarını incelemenin zorluğunu kaydeden Richards, hem kavramın kendisinin tarihselliğini hem de kavram için temel, rasyonel veya zorlayıcı bir statü iddia etmenin imkânsızlığı üzerinde durur. Bununla birlikte Christine'nin "Fransız kültürel kimliğine ruhani, aşkın bir nitelik kazandırmaya çalıştığını ve Maurice Barres'in les feature eternels de la France üzerine modern iddialarını çok erken bir tarihte öngördüğünü"⁹⁹ yazar. Christine'in Fransız ulusal kimliği üzerine

⁸⁹ Desmond, "Christine de Pizan", 133.

⁹⁰ Blumenfeld-Kosinski, "Enemies Within/Enemies Without", 1.

⁹¹ Margaret W. Ferguson, *Dido's Daughters, Literacy, Gender, and Empire in Early Modern England and France* (Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 2003), 183.

⁹² Rachel Gibbons, "The Limbs Fail", 60.

⁹³ Bu mektup Christine tarafından Isabeau'ya sunulan koleksiyon içinde yer almamaktadır. Metinde mektubun silindiği görülür. Ya Christine'nin böylesine açık bir eleştiride bulunaktan çekindiği, ya da Isabeau'nun bunun çıkartılmasını istediği düşünülebilir. Suzuki, *Antigone's Example*, 71-72. Mektupta Christine, Kraliçe'ye şöyle sesleniyordu: *Oh, Fransa'nın tacını taşıyan kraliçesi, hâlâ uyumakta mısınız? Akralarınızı dizginlemekten ve bu ölümcül girişime son vermekten sizi alıkoyan nedir? Soylu evlatlarınızın mirasının tehlikede olduğunu görmüyor musunuz? Siz, Fransa'nın asil varislerinin annesi, Saygıdeğer Prenses, sizden başka kimin elinden bir şey gelir ve eğer haklı olarak barışa aracılık etmek isterseniz egemenliğinize ve otoritenize kim karşı koyabilir?* Aktaran Cooper-Davis, *Christine de Pizan...*, 47.

⁹⁴ Emily J. Hutchison, *Pour le bien du roy*, 28.

⁹⁵ Desmond, "Christine de Pizan", 133.

⁹⁶ Desmond, "Christine de Pizan", 133.

⁹⁷ Waithe, "Roswitha of Gandersheim", 313.

⁹⁸ Nadia Margolis, "Christine de Pizan: The Poetess as Historian," *Journal of History of Ideas*, (47/3, 1986): 375.

⁹⁹ Earl Jeffrey Richards, "French Cultural Nationalism and Christian Universalism in the Works of Christine de Pizan," *Politics, Gender and Genre, The Political Thought of Christine de Pizan*, ed. Margaret Brabant (New York: Routledge, 2019), 76.

düşüncesi, ulusal farklılıklar üzerine Orta Çağ siyasî düşüncesinin daha geniş bağlamında değerlendirilmelidir.¹⁰⁰

Christine için Fransa özeldir. Bütün dünyada farklı bölgelerde bambaşka idare şekillerinin, çeşitli kurumların olduğunu kaydeden Christine, bunlar içerisinde Fransa'nın seçkin bir yer işgal ettiği kanısındadır:

...Fransa halkının çok memnun olduğunu düşünüyorum. Eski vakayinamelerin anlattığı üzere, Troyalıların torunları tarafından kuruluşlarından bu yana Fransa, yabancı hükümdarlar tarafından değil, bir varisten diğerine, kendi hükümdarları tarafından yönetildi. Asil Fransız hükümdarlarının yönetimi halk için doğal hale geldi. Bu nedenle, Tanrı'nın lütfuyla, dünyadaki tüm ülkeler ve krallıklar arasında Fransa halkı hükümdarlarına en doğal, en içten sevgi ve itaati göstermektedirler ki, bu eşsiz ve özel erdem övgüye layık olup onlar büyük bir değeri hak etmektedirler.¹⁰¹

Christine'nin Fransa'yı konumlandığı üstün mevki farklı eserlerinde de göze çarpar. Genel bir değerlendirmeye Christine, Fransa'nın Tanrı Şehri'nin tecessümü olduğu ve olmaya devam edeceği inancındadır. Ona göre Fransa Hristiyanlık çatısı altında ve yerel diliyle birleşmiş bir ulustur.¹⁰² Onun en kalıcı vizyonlarından biri, Fransız halkının yararına uyumlu bir şekilde yönetilen bir Fransa'dır. Bu ideale olan bağlılığı, siyasî düşüncesinin merkezinde yer alır ve eserlerinde açığa çıkar.¹⁰³ Bu düşüncesini desteklemek için de onun için Fransa ile aynı anlama gelen hükümdarın niteliği önem kazanmaktadır. Siyasî bedenün uyumunda o, övülüp itaat edilecek olandır ve buna layık olduğu vurgulanır.

Christine, merhametli Tanrı'nın Fransa'da kendi halkının karşısına zalim ve kanlı hükümdarlar koymadığını kaydeder:

Dünyanın bütün ulusları arasında, abartmadan söylüyorum ki, Fransa'ninkinden daha iyi huylu ve insancıl hükümdarlar olmadığı doğrudur ve bu nedenle onlara daha çok itaat edilmelidir. Tesadüf eseri insanlar bazen kendilerini kederli ve sırtlarına yük bindirilmiş gibi görseler de başka yerlerde bunların daha az olduğu zannına kapılmamalıdır. ... aksini düşünenlere rağmen, Hristiyan âlemindeki bütün ülkeler arasında bu ülkede halkın hem zalim olmayan hükümdarların hayırseverliği hem de bu ulusun insanların nezaket ve cana yakınlığı nedeniyle daha iyi yaşadığını düşünüyorum. Ve bunu kayırmak için söylemiyorum çünkü burada doğmadım. Ama Tanrı şahidimdir ki, ne düşünüyorsam onu söylüyorum! Ve diğer ülkelerin hükümetlerini araştırdığım ve yeryüzünde bir cennet olmadığını bildiğim için, her yerin kendine göre sıkıntıları bulunduğunu da biliyorum.¹⁰⁴

Elbette devrin şartlarında Christine'nin eserlerini okuyup bundan pay çıkartması umulan kesim geniş halk yığınları değildi. Christine'nin halk için yazdıkları da okuyucu olarak muhatabının yönetenler yahut onlarla ilişkideki üst tabaka mensupları olduğu göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. İnsanlar bir araya gelerek bir bütün halinde toplumu temsil ederler ve halk canlı siyasî bedenün can damarıdır. Christine hükümdarın ve soyluların bu temel özellikleri hakkında farkındalığını artırır.¹⁰⁵ Sıradan insanlar için Christine şöyle yazar:

Dünyanın sıradan emekçileri konusunda, bu kadar çok insan onları küçümseyip baskı altına alırken onlar hakkında ne diyeceğim? Tüm mülkler arasında en gerekli olanlar, onlarsız dünyanın çok kısa sürede sona ereceği insanoğlunu besleyen ve besleyen toprağı işleyenlerdir. Ve gerçekten de onlara bu kadar çok kötülük yapanlar, yaptıklarına aldırış etmezler. Çünkü kendini akıllı bir varlık olarak gören

¹⁰⁰ Richards, "French Cultural Nationalism", 76. Bloch'un Fransa için kurduğu şu cümle bu bağlamı değerlendirmenin önemini de ortaya koyar niteliktedir: *Fransa'nın kaderi, Orta Çağ'dan itibaren ulusal birliğin en güçlü bağlarıyla başlangıçta güçlü farkların ayırdığı bir toplumlar ağını bir araya toplamak olmuştur.* Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), 221.

¹⁰¹ Pizan, *The Book*, 92.

¹⁰² Walters, "Christine de Pizan", 245. Walters'ın ifadesiyle *Christine kendisini Fransa'nın yeni oluşmaya başlayan dilse ve kültürel varlığını ifade etmek için en uygun dil olarak Latince yerine yerel dili seçen Aziz Kral IX. Louis tarafından bir asırdan uzun zaman önce başlatılan bir hareketin içine yerleştirmektedir.* Walters, "Christine de Pizan", 246.

¹⁰³ Susan J. Dudash, "Christine de Pizan and the 'Menu peuple'," *Speculum* (78/3, 2003): 788.

¹⁰⁴ Pizan, *The Book*, 102.

¹⁰⁵ Dudash, "Christine de Pizan", 800.

herkes, onlara mecbur kalacaktır. Bize verdikleri hizmet kadar nankörlük yapmak günahdır! Ve aslında siyasî bedeni destekleyen şey ayaklardır, çünkü onlar emeğiyle her insanın bedenini desteklerler. Övülmeyecek hiçbir şey yapmıyorlar.¹⁰⁶

Burada onun halkı genel anlayışı çerçevesinde karşılıklı bağlılık, hatta bağımlılık perspektifinden ele aldığı anlaşılmalıdır. Bununla birlikte onun Orta Çağ standartlarında değerlendirildiğinde sıradan halka sadece yükümlülük değil erdem de yüklemesi dikkati çeker. Christine, mutluluğun yetinmek olduğuna, zenginlik ve bilginin endişeyi arttırdığına örnek olarak aralarında “dünyanın kimin elinde olduğunu umursamayan kişi mutludur,”¹⁰⁷ ifadesinin de bulunduğu alıntılar yaptıktan sonra şöyle yazar: “Hiç şüphe yok ki, herkesin küçümsediği fakirlerin arasında, hayatın saflığı içinde pek çok iyi ve değerli insan vardır.”¹⁰⁸ Hatırda tutulmalıdır ki Christine’nin yaşadığı dönem toplumsal tabakaların neredeyse kesin hatlarla belirlendiği ve pek sorgulanmaya açık olmadığı bir dönemdi. Onun sıradan halka siyasî bedenin bütün olarak yüceliğini vurgulamak için de olsa övgüyle yaklaşımı kendi çağında sıra dışıdır denebilir. Christine bir taraftan sıradan halkın cehaletini adeta özenilecek bir durummuş gibi vurgularken, diğer taraftan mensup bulunulan toplumsal tabakanın bireyin değerinde belirleyici olmadığını da ifade eder. Bu ikinci husus yakından bakıldığında Christine’nin hayatı açısından da önemli bir konuyu gündeme getirmektedir. Yaşadığı dönemde doğrudan siyaset üzerine kalem oynatan farklı bir kadın profili çizen Christine, Fransa’yı yönetenlere rehberlik etme gayretini işgal ettiği akademik yahut idarî bir makam ya da bulunduğu sosyal zümrenin ona kazandırdığı yetki ile gütmemektedir. O sadece Fransa’nın bir mensubu, bir parçası, üstelik köken olarak dışarıdan gelmiş, ona sonradan dâhil olmuş bir üyesi olarak ülkenin iyiliğini gözetmektedir.

Christine için Fransa halkının hükümdarlarına olan bağlılıkları bir övgü vesilesidir. Bu övgüyü yazmaya neden gerek duyduğunu da Christine şöyle açıklar:

Bilgeler için övülmek pek önemli olmasa da erdemlerinin övülmesi iyileri memnun eder. ... bu onların daha çok sevinmesine ve iyiliklerden daha çok zevk almasına sebep olur. Zira, sıhhatini merak eden basiretli kimseler, hastalık alâmetleri olmadığı halde, sıhhat içinde yaşayabilmek için doktor tavsiyesi almak istedikleri gibi, sıhhatlerini muhafaza edecek bir rejime sahip olmaları da onları sevindirir. Aynı şekilde Fransa’nın sadık halkını, çok asil, muhterem ve her şeyden önce övgüye değer ve saygın hükümdarlarına her zaman besledikleri iyi ve sadık sevgiyi sürdürmeleri için teşvik edeceğiz.¹⁰⁹

İçinde yaşadığı dönemin şartları göz önünde tutulduğunda Christine’nin toplumun bütün tabakaları ve ülkenin tamamını kapsayan bir bağlılığın varlığına gerçekten de inanıp inanmadığını söylemek güçtür. Dolayısıyla her ne kadar o Fransa halkının hükümdarlarına bağlılıklarını övdüğünü ifade etse de yine onun halden ziyade kendi görüşüne göre ideal olanı var kabul ederek kalem oynattığı ifade edilebilir. Burada kendi idealinin geçerliliğine inanarak mı, yoksa bunu doğal ve olması gereken şekilde ifade yoluyla empoze etmek arzusuyla mı yazdığı tartışmaya açıktır. Onun kişiliği ve dünya görüşü göz önünde tutulduğunda ikinci olasılık daha yüksek görünmektedir.

SONUÇ

Orta Çağ’da geçimini kaleminden sağlamış ve bugün halen üzerinde çokça yazılıp çizilen çalışmalarında siyaset üzerine fikirlerini kaleme almış bir kadın olarak tarihte özgün bir yer işgal eden Pisalı Christine, Fransa’da hayatın zorluklarıyla mücadele ederken kalemini zorlu zamanların sıkıntılarını aşmak için hem manevi hem de maddi bir destek olarak kullandı. O, Fransa hanedanına yüksek bir bağlılık duydu. Onun hayatındaki çalkantıların çok daha fazlasını Fransa’nın tecrübe ettiği bir dönemin tanığı olarak savaşların, hâkimiyet mücadelelerinin, iç huzursuzluğun yıpratıcılığını devrin üretken bir düşünce insanı-yazarı olarak tecrübe etti. Bu tecrübe onu gördüğü sorunların aşılabilmesi adına neler yapılabileceğini düşünmeye ve elinden gelen katkıyı sunmaya yönlendirdiğinde Pisalı Christine yalnız Fransa’nın değil, Fransız tarihinin de bir parçası haline geldi.

¹⁰⁶ Pizan, *The Book*, 107.

¹⁰⁷ Pizan, *The Book*, 108-109.

¹⁰⁸ Pizan, *The Book*, 109.

¹⁰⁹ Pizan, *The Book*, 93.

Siyasî Beden eseri üzerinden genel bir değerlendirmeye Christine için Fransa belirli sınırlar dâhilindeki bir ülkeden ibaret değildi. Onun için Fransa yöneten ve yönetilen tabakaların uyum içerisinde bir arada var oluşu ile bir bütündü. Bir arada var oluş dayanışma ve üzerine düşen sorumlulukları yerine getirme ile anlamlı ve işlevseldi. İçinde yaşadığı dönem ise bu işlevselliğin aşındığı bir aşamaya karşılık geliyordu. Christine, Fransa'yı bir beden analojisiyle ele aldığı çalışmada bu aşınmanın giderilmesinin yollarını göstermeye gayret etti. Onun için tepeden tırnağa bütün uzuvlarıyla Fransa'nın esenliği için bu uzuvların uyum içerisinde güç, yetki ve sorumluluklarının bilinciyle işlemesi esastı. Bu işleyişin tepesine koyduğu hükümdar dahi otoritesinin yüceliği bir yana siyasî beden diğer uzuvlarına karşı sorumluluklarını yerine getirmeliydi. Christine'nin siyasî beden analojisinin özgün olmadığı ifade edilmişti. Bununla beraber bu analojiyi yaşadığı dönemin şartlarına uygun bir biçimlendirmeye kullandığı da hatırlanmalıdır.

Christine'nin analojisinde zümreleri konumlandırması, onlara yüklediği anlam, onlardan beklentileri devrin sosyopolitik iklimini, sorunlara çözüm arayan bir düşünürün aynasından yansıtır. Ne var ki bu ayna, yazarın olmasını istediğinin buğusuyla kaplıdır. Bu durumda o taht için en çetin çekişmelerin yaşandığı bir dönemde hanedanın uyumunu, isyanların şehirleri sarstığı bir aşamada tebaanın itaatkârlığını, soyluların güç arttırmanın yollarını aradıkları bir zamanda onların üstlerinde ve altlarında yer alan tabakalar arasındaki köprü rolünü, nihayet Fransa'nın İngiltere karşısında peş peşe mağlubiyetlerle güç yitimi yaşadığı bir zaman diliminde ülkesinin ve halkının üstünlüğünü vurgulamıştır. Bu çelişkili görüntünün ardında Christine'nin Fransa ve Fransız halkı için ideallerini benimsetme çabası yatar.

Christine'i niteleyen “Orta Çağ Avrupa'sında vizyoner bir entelektüel kadın düşünür – yazar” ifadesi tek başına onun tarihsel önemine dikkati çekmekle birlikte mevcut çalışma onun ancak tek bir eseri üzerinden genel bir değerlendirme olma özelliğindedir. Christine üzerine yapılacak daha kapsamlı ve detaylı akademik çalışmaların Türkiye'deki bilimsel literatüre katkı sağlayacağı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ackerman Smoller, Laura. *History, Prophecy, and the Stars, The Christian Astrology of Pierre d'Ailly, 1350-1420*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Adams, Tracy. *Christine de Pizan and the Fight for France*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2014.
- Alkan, Halit. “Kişileştirme ve Didaktik Yaklaşım: Gülün Romansı,” *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 6, S.2, (2021):32-53.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate. “Enemies Within/Enemies Without: Threats to the Body Politic in Christine de Pizan.” içinde *Civil Strife and National Identity in The Middle Ages*, ed. Paul Maurice Clogan, Maryland: Rowman&Littlefield Publishers, 1999.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate. *Poets, Saints, and Visionaries of the Great Schism, 1378-1417*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2006.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate. “The Conceptualization and Imagery of the Great Schism.” içinde *A Companion to The Great Western Schism (1378-1417)*, ed. Joëlle Rollo-Koster, Thomas M. Izbicki, Leiden: Brill, 2009.
- Broad, Jacqueline, Karen Green. *A History of Women's Political Thought in Europe, 1400-1700*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009.
- Brown-Grant, Rosalinda. *Christine de Pizan and The Moral Defence of Women, Reading Beyond Gender*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- Christine de Pizan. "Christine de Pizan to Jean de Montreuil 8 June-July 1401." içinde *Debate of the Romance of the Rose*, ed. ve çev. David F. Hult, Chicago-Londra: The University of Chicago Press, 2010.
- Christine de Pizan. *The Book of the Body Politic*, ed. ve çev. Kate Langdon Forhan, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Classen, Albrecht. "What Do They Mean for Us Today? Medieval Literature and Philosophy at the Ende of the Twentieth Century. Boethius, Abelard, John of Salisbury, and Christine de Pizan", *Mediaevistic* 12, (1999):185-208.
- Cobban, A.B. *The Medieval Universities, their Development and Organization*, Londra: Methuen, 1975.
- Cohen, Esther. *The Crossroads of Justice, Law and Culture in Late Medieval France*. Leiden-New York: Brill, 1993.
- Cooper-Davis, Charlotte. *Christine de Pizan, Life, Work, Legacy*, Londra: Reaktion Books, 2021.
- Daileader, Philip. "Local Experiences of the Great Western Schism." içinde *A Companion to The Great Western Schism (1378-1417)*, ed. Joëlle Rollo-Koster, Thomas M. Izbicki, Leiden: Brill, 2009.
- Daileader, Philip. *Saint Vincent Ferrer, His World and Life, Religion and Society in Late Medieval Europe*, Londra: Palgrave Macmillan, 2016.
- Delogu, Daisy. *Allegorical Bodies: Power and Gender in Late Medieval France*, Toronto, Buffalo, Londra: University of Toronto Press, 2015.
- Delogu, Daisy. "The King's Two Daughters: Isabelle of France and the University of Paris, Fille du Roy," *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts* 3, S. 2, Kasım 15, 2013, <http://arcade.stanford.edu/rofl/king%E2%80%99s-two-daughters-isabelle-france-and-university-paris-fille-du-roy-0>.
- Desmond, Marilyn R. "Christine de Pizan," içinde *Women and Gender in Medieval Europe, An Encyclopedia*, ed. Margaret Schaus, New York, Londra: Routledge, 2006.
- Dudash, Susan J. "Christine de Pizan and the 'Menu peuple'," *Speculum* 78, S.3, (2003): 788-831.
- Ferguson, Margaret W. *Dido's Daughters, Literacy, Gender, and Empire in Early Modern England and France*, Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 2003.
- Firnhaber-Baker, Justine. *The Jacquerie of 1358, A French Peasants Revolt*, Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Gabriel, Astrik L. "The Educational Ideas of Christine de Pisan", *Journal of History of Ideas* 16, S. 1 (Ocak 1955): 3-21.
- Gibbons, Rachel. "'The Limbs Fail When the Hear is Removed': Reactions of the Body Politic of France to the Madness of Charles VI (1380-1422)." içinde *The Image and Perception of Monarchy in Medieval and Early Modern Europe*, ed. Sean McGlynn, Elena Woodcare, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- Guynn, Noah D. "Authorship and Sexual/Allegorical Violence in Jean de Meun's "Roman de la rose"", *Speculum* 79, S.3, (Temmuz 2004): 628-659.
- Gülcü, Tarık Ziyad. "Ortaçağ'da Hristiyan Felsefesi, Aşk Öğretisi ve Edebiyat: Gülün Romansı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, S.2, (2015): 271-286.
- Hanley, Sarah. "Mapping Rulership in the French Body Politic: Political Identity, Public Law and the "Kings's One Body," *Historical Reflections* 23, S. 2, (1997): 129-149.

- Hobbins, Daniel. *Authorship and Publicity Before Print, Jean Gerson and the Transformation of Late Medieval Learning*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Hochner, Nicole. "A Sixteenth-Century Manifesto for Social Mobility or the Body Politic Metaphor in Mutation," *History of Political Thought*, 23/4 (2012): 607-626.
- Hult, David F. "The Roman de la Rose, Christine de Pizan, and the Querelle des Femmes," içinde *The Cambridge Companion to Medieval Women's Writing*, ed. Carolyn Dinshaw ve David Wallace, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Hutchison, Emily J. "'Pour le bien du roy et de son royaume': Burgundian Propaganda under John the Fearless, Duke of Burgundy, 1405-1419." Yayınlanmamış Doktora Tezi., University of York, 2006.
- Kelly, Joan. "Early Feminist Theory and the 'Querelle des Femmes', 1400-1789", *Signs* 8, S. 1, (1982): 4-28.
- Klapisch-Zuber, Christiane. "Kadınları Dahil Etmek," içinde *Kadınların Tarihi, C. II, Ortaçağ'ın Sessizliği*, Ed. Georges Duby, Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane Klapiscj-Zuber, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 11-19.
- Krueger, Roberta L. "Female Voices in convents, courts, and households: the French Middle Ages," *A History of Women's Writing in France*, ed. Sonya Stephens, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Krueger, Roberta. "Christine's Anxious Lessons, Gender, Morality, and the Social Order from the Enseignemens to the Avison." içinde *Christine de Pizan and the Categories of Difference*, ed. Marilynn Desmond, Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press, 1998.
- Langdon Forhan, Kate. *The Political Theory of Christine de Pizan*, Londra, New York: Routledge, 2002.
- Larrington, Carolyne. *Women and Writing in Medieval Europe, A Sourcebook*, Londra, New York: Routledge, 2005.
- Luongo, F. Thomas. *The Sainly Politics of Catherine of Siena*, Ithaca, Londra: Cornell University Press, 2006.
- Margolis, Nadia. "Christine de Pizan: The Poetess as Historian." *Journal of History of Ideas* 47, S. 3, (1986): 361-375.
- McWebb, Christine. "Heresy and Debate: Reading the 'Roman de La Rose'" *Aevum*, S. 77, (2003): 545-556.
- Moretti, Franco. *Tarih ile Edebiyat Arasında Burjuva*. çev. Eren Buğlalılar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Muir, Lynette R. *Literature and Society in Medieval France: The Mirror and the Image, 1100-1500*, New York: Macmillan Education, 1985.
- Murphy, Neil. *The Captivity of John II, 1356-60, The Royal Image in Later Medieval England and France*, New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Nederman, Cary J. *Lineages of European Political Thought, Explorations along the Medieval/Modern Divide from John of Salisbury to Hegel*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2009.
- Pirenne, Henri. *Kavimler Göçünden XVI. Yüzyıla Kadar Avrupa Tarihi*. çev. Sinan Akbaytürk, İstanbul: Selenge, 2022.
- Richards, Earl Jeffrey. "Christine de Pizan, Tolerance and the Plea for Equal Protection under the Law: Revisiting the Question of Her Attitudes toward Hierarchical Justice, the Jews, Widows, and the Rape Victims," Haziran 16, 2023. https://www.academia.edu/9473432/Christine_de_Pizan_

Tolerance_and_the_Plea_for_Equal_Protection_under_the_Law_Revisiting_the_Question_of_Her_Attitudes_toward_Hierarchical_Justice_the_Jews_Widows_and_Rape_Victims_A_Close_Readin_g_of_the_Livre_des_fais_et_bonnes_meurs_du_sage_roy_Charles_V_1_23.

Richards, Earl Jeffrey. "French Cultural Nationalism and Christian Universalism in the Works of Christine de Pizan." içinde *Politics, Gender and Genre, The Political Thought of Christine de Pizan*, ed. Margaret Brabant, New York: Routledge, 2019.

Rigby, Stephen H. "Justifying Inequality: Peasants in Medieval Ideology." içinde *Peasants and Lords in The Medieval English Economy, Essays in Honour of Bruce M. S. Campbell*, ed. Maryanne Kowaleski vd., Turnhout: Brepols, 2015.

Rigby, Stephen H. "The Body Politic in the Social and Political Thought of Christine de Pizan (Abridged Version). Part I: Reciprocity, Hierarchy and Political Authority", *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 24, (2013): 462-483.

State, Paul F. *A Brief History of France*, New York: Facts on File Publishing, 2011.

Sherman, Claire Richter. *Imaging Aristotle, Verbal and Visual Representation in Fourteenth-Century France*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1995.

Suzuki, Mihoko. *Antigone's Example, Early Modern Women's Political Writing in Times of Civil War from Christine de Pizan to Helen Maria Williams*, Cham: Palgrave Mcmillan, 2022.

Uygun, Oktay. *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2008.

Vecchio, Silvana. "İyi Karı," içinde *Kadınların Tarihi, C. II, Ortaçağ'ın Sessizliği*, Ed. Georges Duby, Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane Klapiscj-Zuber, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 106-133.

Veenstra, Jan. *Magic and Divination at the Courts of Burgundy and France, Text and Context of Laures Pignon's Contre les Devineurs (1411)*, Leiden, New York: Brill, 1998.

Waithe, Mary Ellen. "Roswitha of Gandersheim, Christine Pisan, Margaret More Roper and Teresa of Avila." içinde *A History of Women Philosophers, C. II, Medieval, Renaissance and Enlightenment Women Philosophers A.D. 500-1600*, ed. Mary Ellen Waithe, Dordrecht, Boston, Londra: Kluwer Academic Publications, 1989.

Walters, Lori J. "Gerson and Christine, Poets." içinde *Poetry, Knowledge and Community in Late Medieval France*, ed. Rebecca Dixon ve Finn E. Sinclair, Cambridge: D.S. Brewer, 2008.

Walters, Lori. "Christine de Pizan, Primat, and the "noble nation française"", *Cahiers Recherches Médiévales* 9, (2002):237-246.

Willard, Charity Cannon. "Christine de Pizan on the Art of Warfare." içinde *Christine de Pizan and the Categories of Difference*, ed. Marilynn Desmond, Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press, 1998.

Willard, Charity Cannon. "The Franco-Italian Professional Writer: Christine de Pizan." içinde *Medieval Women Writers*, ed. Katharina M. Wilson, Atina: The University of Georgia Press, 1984.

Tutsak İmparatorun Hazin Sonu Evrengzib'in Mektuplarında Babası Hürrem Sultan (Şah Cihan)

The Trajic End of the Captive Emporer Aurangzeb's Father Hürrem Sultan (Shah Jahan) in His Letters

H. Hilal ŞAHİN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. H. Hilal ŞAHİN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
<https://ror.org/05mskc574>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara,
Türkiye

ORCID: [0000-0002-3192-4658](https://orcid.org/0000-0002-3192-4658)

e-mail: h.hilalshahin@hvb.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.07.2023

Kabul/Accepted: 28.11.2023

Atf: Şahin, H. Hilal, "Tutsak İmparatorun Hazin Sonu Evrengzib'in Mektuplarında Babası Hürrem Sultan (Şah Cihan)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 575-589.

Citation: Şahin, H. Hilal, "The Trajic End of the Captive Emporer Aurangzeb's Father Hürrem Sultan (Shah Jahan) in His Letters", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 575-589.

Lisans/License:

Öz- Tarih boyunca toplumsal yapı içerisinde yöneten ve yönetilen sınıflar arasında taht kavgaları kaçınılmaz olmuştur. Türk egemenlik anlayışının da doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan taht mücadeleleri kimi zaman evlat baba arasında da vuku bulmuştur.

Kadim Türk devletlerinden biri olan ve Hindistan'da 332 yıl varlık gösteren Bâbürlülerde (1526-1858) de taht mücadelesi devletin parçalanmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bunun Bâbürlülerdeki en belirgin örneği XVII. yüzyıl ortalarında yaşanmıştır. Hindistan'a özellikle mimari açıdan çok değer katan Hükümdar Şah Cihan, 66 yaşında hastalanınca bir süre için devlet işlerinden uzak kalmış ve bu durum ülkede karışıklığa yol açmıştır. Söz konusu kargaşa, Şah Cihan'ın dört oğlu arasında taht mücadelesine yol açmış ve oğlu Evrengzib'in, diğer kardeşlerini ortadan kaldırıp babasını Agra Kalesi'ne hapsederek tahta çıkmasına neden olmuştur (1658). Agra Kalesi'nde 8 yıl boyunca esir tutulan Şah Cihan, Tac Mahal'in yapımını izleyerek vefat etmiştir.

Evrengzib, hükümdar olduktan sonra yazmaya başladığı, sade Farsçanın en güzel örneklerinden oluşan mektuplarında babasına sık sık atıfta bulunarak O'na olan hayranlığını da gözler önüne sermiştir. Evrengzib, Şah Cihan'ın hükümdarlığı döneminde Bâbürlü sarayında gününü nasıl geçirdiğini, nasıl bir kişi olduğunu dile getirmiş ayrıca sosyal-siyasi politikaları ve devlet idaresine kadar daha pek çok yönünü detaylı bir şekilde yazmıştır.

Çalışmamızda Evrengzib'in mektuplarından müteşekkil Ruka'ât-ı Âlemgîri, Âdâb-ı Âlemgîri ve Ahkâm-ı Âlemgîri adlı koleksiyonlarında Şah Cihan'a dair anlatılar birinci ağızdan verilmiştir.

Çalışmamızın dikkat çeken bir diğer yönü de oğlu tarafından esir edilen tutsak bir hükümdarın oğlunun mektuplarında övülmesi ve oğlunun babasına duyduğu hayranlığı dile getirmesidir. Bu husus bize, taht mücadelesinin istemeden de olsa zaman zaman aile sevgisi, aile bağı gibi kavramların önüne geçtiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler- *Âlemgîri Evrengzib, Şah Cihan, Evrengzib'in Mektupları, Bâbürlüler, Hindistan Türkleri, Esaret, Taht.*

Abstract - Throughout history, fights for the throne between the ruling and ruled classes have been inevitable in the social structure. The struggle for the throne, which emerged as a natural consequence of the Turkish understanding of sovereignty, sometimes took place between the son and the father.

The struggle for the throne was one of the most important factors in the disintegration of the state among the Baburids (Mughals,) who were one of the ancient Turkish states and existed in India for 332 years (1526-1858). The most prominent example of this among the Baburids (Mughals) occurred in the mid-17th century. Emperor Shah Jahan, who added a lot of value to India, especially in terms of architecture, fell ill at the age of 66, and stayed away from state affairs for a while, and this situation led to confusion in the country. The turmoil in question led to a struggle for the throne among the four sons of Shah Jahan and caused his son Aurangzeb to ascend to the throne by eliminating his other brothers and imprisoning his father in the Agra Fortress (1658). Shah Jahan, who was held captive in Agra Fort for 8 years, died watching the construction of the Taj Mahal.

Aurangzeb also revealed his admiration for his father by making frequent references to his letters, which he started to write after he became the ruler, consisting of the most beautiful examples of simple Persian. Aurangzeb expressed how he spent his days in the Baburid (Mughal) palace during the reign of Shah Jahan, what kind of a person he was,

and also wrote down many aspects of his social-political policies and state administration in detail.

In our study, in the collections of Ruka'ât-ı Âlemgîri, Âdâb-ı Âlemgîri and Ahkâm-ı Âlemgîri, which are composed of the letters of Aurangzeb, the narratives about Shah Jahan are given firsthand and it is aimed to be a reference work for Indian Turkish history studies.

Another striking aspect of our study is that a captive ruler who was captured by his son is praised in his son's letters and admired by his son. This point shows us that the struggle for the throne sometimes takes precedence over concepts such as family love and family bond, albeit unintentionally.

Keywords– Alamgir Aurangzeb, Shah Jahan, Letters, Baburids, Mughals, Indian Turks.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

We know from the historical sources that have been unearthed and survived to the present day that the Muslim Turkish rulers in India carried the traditional historiography and cultural heritage of Arab, Turkish and Persian to the entire Indian subcontinent. Historiography in India began to emerge after the arrival of the Turks in India, with historical events being written mostly in Persian. It is possible to say

that historiography developed in this geography as a result of the writing of many historical works by Muslims over time. Although works in historiography were written in two languages, Persian and Arabic, the density of historical sources written in Persian led to the development and spread of Persian in those lands. While Turks spoke Turkish in the palace and among themselves, they chose Persian as the official language of the state.

Both the personal interest of Turkish rulers in Persian and many branches of art and the journey of artists to India due to their lack of support and appreciation in Iran led to an increase in Persian works in this region and brought the contribution of the Persian language to the forefront of history. Again, with this interaction, the science of history was seen by Muslim elites as the third most important source of knowledge after religious sciences. These works in Persian were not limited to the writings of court historians; Baburid rulers also wrote their memoirs and letters in Persian. The time of Alamgir Aurangzeb (1658-707), the last period of the Baburids' (Mughals') peak years, is also noteworthy in terms of Baburid (Mughal) historiography. Although Aurangzeb had a negative attitude towards historiography, important works were written during his reign and great historians were trained during this period. An example of the works of the Baburid (Mughal) period written in Persian is the collection of letters of the Baburid (Mughal) rulers Alamgir Aurangzeb, Ruḳa'āt-e Ālemgīri, Ādāb-e Ālemgīri, and Ahkām-e Ālemgīri. Analyzing these historical records also provides us with information about the social or cultural background of the Baburids, allowing us to uncover the individual historical approach used by Babur historians or common trends in the historical record of the Baburid Empire.

This study shows us lots of feelings in Aurangzeb's letters (who ascended the Baburid throne in 1658 and survived to the present day, which are the best examples of simple Persian). His discourses on his father Shah Jahan, his attitude towards his father and in the Baburid palace how he spent 24 hours a day during his reign. At the other hand his character, policies and state administration, and many other aspects of his reign are detailed.

Another striking aspect of our study is that a captive ruler who was captured by his son is praised in his son's letters and admired by his son. This point shows us that the struggle for the throne sometimes takes precedence over concepts such as family love and family bond, albeit unintentionally.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin ardından en uzun ömürlü ikinci Türk devleti olarak tarihteki yerini alan Bâbürlülüler¹ (1526-1858), yaklaşık üç buçuk asır ayakta kalmıştır. Hindistan'da XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar hüküm süren Bâbürlülüler, bu coğrafyada varlık göstermiş Türk hanedanlarının da sonuncusunu teşkil etmektedir. Nitekim Türkler, menşei hâlâ tartışmalı olsa da Sakalarla (İskitler) (M.Ö. 50-125) başlayarak Bâbürlülülerin tarihe karıştığı 1858'e kadar Hindistan tarihine yön vermiştir. Bâbür Devleti'nin kurucusu ve aynı zamanda Emir Timur'un beşinci göbekten torunu olan Zahirüddin Muhammed Bâbür (1526-1530), Hindistan'a yönelmeden önce bugünkü Özbekistan sınırları içinde yer alan Fergana (Endican)'da küçük bir ülkenin padişahı idi. Bâbür, henüz 12 yaşında tahta oturduktan sonra ülkesi diğer Timurlu mirzalar ve Şeybanîler (1500-1599) tarafından tacize maruz kalınca yönünü önce Kabil merkezli Afganistan'a, daha sonra da 1398'de Delhi'ye kadar olan bölgeyi zapt eden atası Timur'un mirasçısı olarak Hindistan'a çevirdi. Buraya toplam beş sefer düzenleyen Bâbür, Nisan 1526'da Delhi Sultanlığı'nın son temsilcileri olan Lûdîleri, "Gazi" unvanı da aldığı Panipat Savaşı'nda mağlup ederek Hindistan'da yeni bir Türk devletini kurmaya muktedir oldu.² Ancak devleti kurduktan sonra 4 yıl gibi kısa bir saltanat sürebilen Bâbür Şah, hayatını kaybetmiş ve oğullarına geride üç asırdan fazla hüküm sürecek bir devlet bırakmıştır.

Bâbür Şah'ın ölümü üzerine yerine oğlu Hümâyûn Şah (1530-1540, 1555-1556) geçti. Babasına nazaran daha zayıf bir karaktere sahip olan Hümâyûn Şah, Afgan kabilelerinden Sûrîlerin reisi Şîr Şah Sûr'a karşı verdiği mücadeleyi kaybedince 1540'ta devletin 15 yıllık bir fetret dönemine girmesine neden oldu. Çareyi İran'daki dönemin bir diğer Türk devleti Safevîler'e sığınmakta bulan Hümâyûn Şah, Safevî Şahı I. Tahmasb'dan aldığı destekle 1555'te yeniden Hindistan'a girdi ve Delhi'yi Sûrîlerden geri alarak Bâbürlü hanedanlığının ikinci defa kuruluşunu sağlamış oldu.³ Fakat talihinin kurbanı olan Hümâyûn Şah, devletini kurtardıktan 1 yıl sonra Dinpenah Kalesi'nde bulunduğu sırada kütüphanesinin merdivenlerinden düşerek hayatını kaybetti. O sırada Delhi'de bulunan Osmanlı Amiralî Seydi Ali Reis'in tavsiyesi üzerine ülkede karışıklık çıkmaması amacıyla Hümâyûn Şah'ın ölümü bir müddet gizli tutuldu ve daha sonra tahta oğlu Ekber Şah (1556-1605) oturdu.⁴

Ekber Şah'ın takip ettiği genişleme siyasetiyle birlikte yükseliş devrine giren Bâbürlülüler hem sınırlarını genişletmeye hem de daha teşkilatlı bir devlet biçimi almaya başladı. Zira onun oluşturduğu sistem sayesinde merkeze uzak bölgeler kontrol altında tutulabilirken, diğer taraftan devam eden askerî hareketlerden elde edilen ganimetler ve hazineye akan düzenli vergilerle beraber ülkedeki içtimai yaşam standartları her alanda daha da yükseldi.⁵ Ancak Bâbürlülüler'in bu politikası XVIII. yüzyılın başına kadar devam etse de bazı dönemlerde yaşanan şehzade isyanları devleti zor durumda bırakmıştır. Bu isyanlara

¹ Bâbür Şah ile başlayan Türk İmparatorluğu dönemi İngilizlere kadar yaklaşık 350 yıl (1526-1856) sürmüştür. Daha sonra yönetimi devralan İngilizler'in Bâbür Türk Devleti'ne "Mugal-Mughal-Mogul" isimlerini verdikleri kaydedilmektedir. Bâbürlülüler Devleti, Batı literatüründe de bir Türk devleti olarak değil "Mughal Empire-Mogul Empire" yani "Moğol İmparatorluğu" olarak adlandırılmaktadır. "Mughal" Farsçadaki "Moğol" kelimesiyle eş anlamlıdır. Ancak Farsçada bu kelime Moğolistan ve Moğollar için kullanılmaktadır. H. Hilal Şahin, 2020, Babürnameye Göre Babürülülerin Kimliği (Intellectual Heritage of Zahiriddin Muhammad Babur and the Present, International Scientific and Practical Conference, Rusya, Mart 2020) 614.

² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2019), 342-348; Zahirüddin Muhammed Bâbür, *Bâbürnâme*, çev. R. Rahmeti Arat, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970) 1; Jean Paul Roux, *Büyük Moğolların Tarihi: Bâbür*, çev. Lale Arslan Özcan, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008) 328-331; V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrine Kadar Türkistan*, çev. Seniha Sami Morali, haz. Gülnar Kara, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020) 84-445; Vedat Meral, "Bâbür İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, C.XI, S. I, (2023): 56.

³ Cevher Âftâbecî, *Tezkiretü'l-vâkı'ât: Private Memoirs of the Moghul Emperor Humâyûn*, çev. Charles Stewart, (London: Cambridge University Press, 1832) 13-26; Gülbeden, *Hümâyunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, haz. Eymen Manyas (Ankara: TTK Yayınları, 1987) 91-110; Ishwari Prasad, *The Life and Times of Humâyûn*, (Kalküta: Orient Longmans, 1955) 59-136.

⁴ Seydi Ali Reis, *Mir'ât-ı Memâlik*, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999) 55-56; Ebul Fazl Allâmî, *The Akbarnama*, çev. Henry Beveridge, (Kalküta: The Asiatic Society, 1907) 654-657; Sukumar Ray, *Humâyûn in Persia*, (Kalküta: Royal Asiatic Society of Bengal, 1948) 43-61; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005) 862-863.

⁵ Ebul Fazl Allâmî, *The Âin-i Akbarî*, çev. Henry Sullivan Jarret -Henry Blochmann, (Delhi: Low Price Publication, 2011) 260; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan Özcan, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2013) 389; H. Hilal Şahin, *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Dini İlahî'si*, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020) 129; H. Hilal Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, C.VIII, S. XXII, (2015) 114; Allâmî, *The Akbarnama*, 155-413.

bir örnek de Şah Cihan'ın (1628-1658) oğulları arasında başlayan ve şehzade Evrengzib'in galip gelerek kendisini Agra Kalesi'ne hapsedmesiyle son bulan mücadeledir.

1.Şah Cihan'ın Saltanatı ve Evrengzib'in Tahtı Ele Geçirşi

Asıl adı Hürrem olan Şah Cihan 15 Ocak 1592'de Lahor'da doğdu, babası Cihangir Şah ve annesi Racput asıllı Manmatı'dır. Şehzade Hürrem, çocukluğundan itibaren çeşitli alanlarda devrin önde gelen âlimlerinden eğitimler alarak yetişti. 1616'da Ahmednagar Kalesi'ni ele geçirince Cihangir Şah tarafından "Şah Cihan (Dünyanın Hâkimi/Cihanın Şahı)" unvanıyla ödüllendirildi. 1622'de tahtın diğer adayı kardeşi Hüsrev'i ortadan kaldırıp babasına isyan etti, fakat daha sonra Cihangir tarafından affedildi. Cihangir Şah 1627'de ölünce Timur'un torunu olmanın verdiği gururla unvanlarına "Sâhibkırân-ı Şâni"yi de ekledi ve Bâbürlü hanedanının yeni sultanı oldu. Şah Cihan, dedesi Ekber Şah ve babası Cihangir Şah gibi sadece bıyık bırakmayarak gençliğinden itibaren atası Timur'a nispetle sakal bırakmaya da başladı.⁶

Şah Cihan (Ek-1) saltanatının ilk yıllarında Bâbürlüler için bir tehdit unsuru olan Dekken'deki küçük krallıklar üzerine seferler düzenledi. 1633'te Nizamşâhileri (1490-1636), 1636'da ise Âdilşâhileri (1490-1686) vergiye bağlayarak Dekken'de Bâbürlü üstünlüğünü kabul ettirdi. 1638'de Safeviler'in elindeki Kandahar'ın Valisi Ali Merdan Han'ın merkezle arasının açık olması, şehri Bâbürlüler'e teslim etmesine neden oldu. Ancak Safevi Hükümdarı II. Şah Abbas 1649'da Bâbürlülerden Kandahar'ı geri aldı. Bu sırada Portekizlilerin Bengal'deki Hugli bölgesine yerleşerek yasadışı işlere kalkışması, Şah Cihan'ın Ganj Nehri üzerinden bir filo ile burayı muhasarasına yol açtı. Portekizlilerden yaptıkları eylemlere karşılık tazminat alan Şah Cihan daha sonra onları bu bölgenin dışına çıkarttı.⁷ Öte yandan Özbek Hanlığı'nın kendi içindeki karışıklıktan yararlanmak isteyen Şah Cihan, Maverâünnehir'i almak amacıyla şehzade Murad Bahş'ın komuta ettiği bir orduyu 1646'da kuzeye gönderdi ve Belh ile Bedahşan vilayetleri ele geçirildi. Fakat Bâbürlü kuvvetleri burada tutunamayınca ertesi yıl Murad Bahş geri çağrıldı ve yerine Evrengzib gönderildikten sonra ordu Kâbil'e çekildi. Buna rağmen imparatorluk sınırlarını genişletmede ısrarcı olan Şah Cihan, Racput krallıklarına da boyun eğdirerek hakimiyet sahasını Hayber Geçidi'ne kadar genişletti ve ülke sınırlarını 3 milyon kilometrekareye ulaştırdı.⁸

Şah Cihan, kendisinden sonra halefi olarak gördüğü oğullarından en büyüğü şehzade Dârâ Şükûh'a 1642'de "Bülend İkbâl (İkbali Yüksek)", 1655'te ise "Şah Bülend İkbâl" unvanlarını verdi ve onu yanına oturttu.⁹ Dolayısıyla tahta en yakın aday Dârâ Şükûh idi. Fakat, o kabiliyetsizliğinin kurbanı oldu ve Şah Cihan 6 Eylül 1657'de ciddi bir hastalığa yakalanınca Şüca, Evrengzib, Murâd ve Dârâ Şükûh arasında kanlı bitecek veraset savaşları başladı.¹⁰ O sırada Bengal Valisi olan Şüca ile kardeşlerden en küçüğü Murad buldukları bölgelerde hükümdarlıklarını ilan ettiler. Şüca başkente ulaşmak için yola koyulduysa da Bahadurpur'da mağlup oldu ve 14 Şubat 1658'de Müngir'e kaçtı. Uceyn'de güçlerini birleştiren Murâd ve Evrengzib ise Dara Şükûh'un komutanı Cesvent Singh'i Dermet'te mağlup ettiler (15 Nisan 1658). Daha sonra Evrengzib Dara Şükûh'un kuvvetlerini Agra yakınlarındaki Samugarh'ta bozguna uğrattı (29 Mayıs 1658) ve babası Şah Cihan'ı tutuklayarak Agra Kalesi'nde gözaltına aldı. Bu

⁶ Michael H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020) 250; Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi: Orta Çağ'dan Günümüze*, çev. Nurettin Demir, (İstanbul: Runik Kitap, 2021) 40; Azmi Özcan, "Şah Cihan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010, 251-252; Meral, "Bâbü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", 58.

⁷ Abdülhamid Lahori, *Padişahname*, ed. M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim, (Kalküta: College Press, 1867) 56-59; Hafı Han, *Müntehab'ül Lübab*, ed. John Dowson, (Kalküta: Susil Gupta (India) Ltd., 1877) 1-3; K. Levin ve G. Bongard Antonava ve G. Kotovsky, *A History of India*, (Moskova: Progress Publishers, 1979) 250-254.

⁸ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1987), s. 219-221; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021) 322; Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2015) 184; John F. Richards, *Bâbü Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021) 180.

⁹ Lahori, *Padişahname*, 49; Meral, "Bâbü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları", 58; Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, 250-271.

¹⁰ Lane Poole, E. Stanley, *Ruler of India Aurangzib*, (England: Oxford Clarendon Press, 1893) 17; Audrey Truschke, *Aurangzeb: The Life And Legacy of India's Most Controversial King*, (California: Stanford University Press, 2017) 25; Joseph Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018) 282; Lahori, *Padişahname*, 136; Han, *Müntehab'ül Lübab*, 3-4; Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 396.

arada diğer kardeşi Murad'ı da Gevâliyâr¹¹ (Gwalior) Hapishanesi'ne gönderdi. Murad 1661'de burada idam edildi. 31 Temmuz 1658'de Delhi'de tahtı ele geçiren Evrengzib, 23 Mart 1659'da Ecmir yakınlarında yeniden karşılaştığı Dara Şükûh'u üç gün süren savaşta yenilgiye uğrattı. Savaş meydanından kaçarken yakalanan Dara Şükûh Delhi'ye götürülüp öldürüldü. Şüca ise sığındığı Arakan'da öldürüldü. Bu şekilde kardeşlerini ortadan kaldıran Evrengzib, imparatorluğun tek hâkimi olarak 5 Haziran 1659'da tahta çıkışını ikinci kez kutladı ve tertip edilen görkemli bir merasimle Taht-ı Tâvüs'a¹² oturdu. İmparatorluk unvanı olarak da kendisine "Âlemgîr" (Kâinatı Elinde Tutan) unvanını seçti. Şah Cihan'ın oğulları arasında taht savaşlarına şahit olması Bâbürlü monarşisinde öteden beri süregelen bir gelenektir.¹³ Bâbürlü İmparatorluğu'nda diğer Türk devletlerindeki gibi tahta aday şehzadelerden en büyüğünün padişah olması yönünde kesin bir kural olmaması, Bâbürlü tarihinde kardeşler arasındaki bu taht mücadelelerinin kuruluşta yıkılışa kadar sürmesine yol açmıştır.

Şah Cihan daha ziyade efsanevi aşkı ile tanınır. Eşi Ercüment Banu (Mümtaz Mahal) aslında Şah Cihan'ın üçüncü ama en sevdiği eşidir. Mümtaz Mahal on dördüncü kızları Gauhara Begüm'ü doğururken 1631 yılında ölmüştür. Bunun üzerine Şah Cihan, Agra kentinde Tac Mahal (Ek-2) adlı efsanevi anıt mezarı yaptırmıştır.

Ancak hanedan içindeki iktidar mücadelesi, onun hayattayken tahttan indirilmesine neden olmuştur. Tac Mahal'in tamamlanmasından çok kısa bir zaman sonra, akli dengesini kaybettiği gerekçesi ile oğlu Evrengzib tarafından tahttan indirilerek Agra Kalesi'nde (Ek-3) oda hapsine mahkûm edilmiştir. Rivayete göre kalan günlerini burada, küçük bir camdan Tac Mahal'i izleyerek geçirmiştir.

Ölümünün ardından oğlu Evrengzib tarafından Tac Mahal'e, annesi Mümtaz Mahal'in yanına defnedilmiştir.

Şah Cihan vefat etmeden önce Evrengzib'in kendisine yönelik söylediği şu sözler ise oldukça dikkat çekici:

"En büyük fatihlerin her zaman en büyük krallar olmadığını hatırlamanızı dilerim. Dünya ulusları çoğu zaman sadece medeni olmayan barbarlar tarafından boyun eğdirildi ve en büyük imparatorluklar birkaç kısa yıl içinde paramparça oldu. O, tebaasını hakkaniyetle yönetmeyi hayatının başlıca işi yapan gerçekten büyük hükümdardır."¹⁴

Bu cümleden hareketle Evrengzib'in, oğulları ve devlet adamlarına yazdığı mektuplarında da babası Şah Cihan'a sürekli atıflarda bulunduğu, bilhassa devlet yönetimi hususunda çocuklarına nasihatler verirken Şah Cihan'ı örnek gösterdiği bilinmektedir. Yine mektuplarında babasının karakteristik özelliklerinden sarayda bir gününü nasıl değerlendirdiğine kadar birçok konuyu kaleme alan Evrengzib, o döneme dair olayları bizzat anlatarak birincil kaynakların oluşmasına vesile olmuştur.

¹¹ Gevâliyâr, Medya Pradeş eyaletinde kendi adını taşıyan ilin merkezi olup tarihî Hindistan'ın en önemli yollarından birinin üzerinde ve yaklaşık 90 m. yüksekliğindeki sarp bir kayalığın tepesinde bulunan bir kalenin etrafında teşekkül etmiştir. Gevâliyâr Kalesi de Hindistan'ın en eski ve en zor ele geçirilen kalelerinden biri olmasıyla ünlüdür; çeşitli efsane ve destanlarda adına rastlanır. Hindistan'da eski bir ricalık ve emirlik merkezi olan Gevâliyâr Kalesi, Bâbürlüler döneminde hapishane olarak kullanılmıştır.

¹² Şah Cihan tahta çıktıktan sonra saltanatının ve imparatorluğun ihtişamını yansıtmaya amacıyla altın Taht-ı Tâvüs'un yapılmasını emretti. Üzerinde tavus kuşu süslemeleri yer alan 4,6 metre yüksekliğinde bir kubbe altında, yerden yükseltilmiş 6,3 metre karelik bir platform üzerinde kurulu bu tahtın üzerindeki her şey mücevher ve değerli taşlarla kaplatıldı. On milyon rupiye mal olan, yapımı yedi yıl sürüp 1635'te tamamlanan bu taht, Şah Cihan'ın ilk oturduğundan itibaren bir yüzyıl boyunca bunu gören ya da duyan herkesi Bâbürlü ihtişamı karşısında hayrete düşürdü. Bkz. Fisher, Bâbürlüler: *Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, 48-49; Bayur, *Hindistan Tarihi*, 240. Şah Cihan döneminin Bâbürlü saray tarihçisi Abdülhamid Lahori de *Padişahname* adlı eserinde imparatorluğun görkemini yansıtan bu tahtın yapılış amacını başkalarının gözünden şu sözlerle özetlemiştir, "İmparator tahta çıkınca, feraset sahibi insanların görüşüne göre, böyle nadide mücevherleri elde etmenin ve böylesine harika pırlantaları saklamanın yalnızca tek bir hizmet sunabileceği aklına geldi: imparatorluk tahtını süslemek." Lahori, *Padişahname*, 49.

¹³ Munis D. Faruqi, *Princes of The Mughal Empire, 1504-1719*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) 7; William Wilson Hunter, *A Brief History of the Indian Peoples*, (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1893) 144; Khaliq Ahmad Nizami, "Evrengzib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, 537-539; Meral, "Bâbürlü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları", 58; Lane Poole, *Ruler of India Aurangzib*, 17; Rothermund, *Hindistan Tarihi: Orta Çağ'dan Günümüze*, 40.

¹⁴ Truschke, *Aurangzeb: The Life And Legacy of India's Most Controversial King*, 39.

2. Şah Cihan'ın Bâbürlü Sarayında Bir Günü

Türk hanedanlarının tarihine dair araştırmalarda hanedan üyelerinin ikamet ettiği saraylar ve padişahların bu saraylarda günün 24 saatini nasıl geçirdikleri, araştırmacılar üzerinde merak uyandıran konular arasındadır. Bu hususlar genellikle kroniklerden elde edilen bilgilerle aydınlatılabilmektedir. Dolayısıyla Bâbürlü Hükümdarı Âlemgir Evrengzib'in mektuplarında selefi ve babası Şah Cihan hakkında detaylı anlatılarda bulunmuş olması da bu açıdan önem arz etmektedir.

Koyu bir Sünni olarak bilinen Evrengzib, saltanat yıllarında oğlu Muhammed Azam Şah'a gönderdiği bir mektupta onun avcılığa olan merakından dolayı devlet işlerini aksatmasını eleştirerek babası Şah Cihan'ın devlet için nasıl çalıştığı ve bir gününü nasıl geçirdiğini şu öğütlerle dile getirmiştir:

“Mübarek oğul, en yüce hükümdar¹⁵ şöyle derdi, “Avcılık aylakların işidir. Dünya işlerine dalmak, din işlerine aldırılmamak çok ayıptır. Çünkü bu dünya, ahiret âlemine göre bir tarladır (yani ne ekersen onu biçersin). Hükümdarın (Şah Cihan) sabahın saat dördünde neşeyle kalktığı söylenir; (sonra) Absar-ı Taufeek'te¹⁶ abdest alıp dualar etti. Şafaktan önce, Müezzinin nidasının ardından, âlimler eşliğinde sabah namazını kıldı. Sonra Caruka-i-Darşan'a¹⁷ gitti ve uğurlu yüzünün mübarek görüntüsü ile Darşani'lere¹⁸ göründü. Saat on sularında Divan-ı Âm'a gitti. Bu mecliste bütün subaylar İmparatora boyun eğip selam verdiler. Bakanlar ve saymanlar, imparatorluk memurları için yapılan düzenlemeleri, iyi hizmetleri hakkındaki gerçekleri ve müfettişlerin, polis memurlarının, amirlerin ve bölge memurlarının sadakatini hükümdara iletiler; o da herkesin arzularını yerine getirdi ve böylece diğerlerini de bu sadakate teşvik etmiş oldu. Hükümdar atlar ve fillerinin olağan teftişinden sonra, saat 11'de Divan-ı Has'a teşrif etti (yani gitti). Bu yerde sekreterler ona yeni atanan memurlar hakkındaki beyanları bildirdiler ve ondan (onlarla ilgili) son emirlerini aldılar. (Ayrıca) her ilde meydana gelen önemli gerçekleri ve olayları ona anlattılar ve her olayla ilgili olarak verdiği emirleri kabul ettiler. Bu işlemler öğlene kadar devam etti. Bundan sonra dikkatini helal yollardan özenle hazırlanmış özel yemeğini yemeye yöneltti. Bedeni kuvvetlendirmek, namaz için güç toplamak ve (tebaasının hakkını) vermek için akşam yemeğini bedendeki hayatın idamesi (ihtiyacı) oranında yemiştir. Sonra kendisi tarafından rızıklandırılanların ve günlük olarak kendisine yiyecek verilenlerin, çoğu ilim ve hikmet sahibi, ilim peşinde koşan kimselerin, yoksul kimselerin, yetimlerin, hasta kimselerin yeme ve içmelerini sordu; Onların çoğunu simasından tanırdı. (Sonra) aydınlanmış bir kafayla bir süre uyuduğu (yaklaşık saat 11.00'dan 13.00'a kadar) özel uyku odasına çekildi. Saat 2'de bu odadan çıktı, abdest aldı ve kendini Kur'an okumaya verdi. Dudaklarında mukaddes mırıltılar, elinde tespih ile öğle namazını kıldıktan sonra Asad Burc'a¹⁹ geldi ve oradaki yerine oturdu. Bakanlar, orada onun huzuruna çıktılar, mali ve siyasi meseleleri onun önünde konuşmak ve çözüm üretmekle meşgul oldular ve onun önüne imzalanacak dilekçeleri sundular. Saat 4'te Divan-ı Âam'a döndü. Bu sırada, kayıt memuru ve özel sekreteri, ağustos ayından önce, (devlet hizmetine) yeni atanmış olanların ve mülk isteyenlerin listesini sundu. Hükümdar, her birinin kişisel ve atalardan kalma niteliklerini, yeteneklerini ve meziyetlerini dikkatle araştırdı ve daha sonra görev atamaları ve Çağır²⁰ olarak para miktarlarının sabitlenmesi için emirler yayınladı. Güneş battıktan sonra Divan-ı Âam'dan ayrıldı, akşam namazını kıldı ve (sonra) özel odasına girdi. Tatlı dilli tarihçiler, güzel hikâyeciler, tatlı sesli müzisyenler ve çok sayıda gezgin vardı.

¹⁵ Evrengzib'in babası Şah Cihan. Evrengzib, babası için mektuplarında “Alâ Hazret” (İmparator Hazretleri) yazmıştır ve bütün memurlarına merhum babası için bu unvanı kullanmalarını emretmiştir.

¹⁶ “Lütuf Şelalesi” Şah Cihan'ın sarayında abdest almak için kullanılan bir çeşmenin adı.

¹⁷ İnsanların sabahları imparatorlarının yüzünü görmek için toplandıkları bir balkon veya geniş bir açık pencere. Hala Delhi'de görülüyor. Bâbü imparatorları, tebaalarını hayatta olduklarına ikna etmek için günde bir veya iki kez balkonda otururlardı. Birçok sadık Hindu, imparatorun yüzünü gördükten sonra sabahları yiyeceklerini alırdı. Daha sonraki zamanlarda Evrengzib, Cemne Nehri'ne bakan “Caruka”da oturmayı bıraktı ve dini fikirlerinden dolayı halkın toplanmasını yasakladı (1668). “Caruka” balkon veya teras için kullanılan Hintçe bir kelimedir. Bir kişiyi veya bir şeyi görmek anlamındaki “Darşan”, Sanskritçe “dras” kelimesinden türetilmiştir; dolayısıyla aslen “görmek” anlamına gelir. O zaman “harika bir insanla tanışıp yüzünü görmek” anlamına gelir. Aynı zamanda Hindular arasında, onu idolü görmek ve ona tapınmak için bir tapınağa girmeyi ifade etmede de kullanılan dini bir terimdir.

¹⁸ Hükümdarın yüzünü görmek için toplananlar.

¹⁹ “Aslan Kulesi”; sarayda bir kule.

²⁰ Farsça bir kelimedir. ca=yer, gir=tutan (yani, yer tutan manasında). Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinde geliri maaş yerine veya belli bir hizmet karşılığında memur ve kumandanlara tahsis edilen topraklara verilen ad. Büyük Selçuklulardaki “İkta” ile Osmanlılardaki “Tımar” sistemine esasta çok benzemektedir. Bkz. Azmi Özcan, “Câgîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, 11-12.

Kadınlar perdenin arkasında (oturuyor), erkekler ise perdenin önünde (oturuyordu). Hükümdarımızın en soylu ve en yüksek doğasının emirlerine uygun olarak her biri eski büyük şahsiyetlerin ve kralların hikâyelerini anlattı ve farklı ülkelerin harikaları ve eski eserleri hakkında konuştu. Kısacası, hükümdarın gece yarısına kadar gündüz ve gece saatleri bu şekilde geçti ve (böylece) hayatın ve egemenliğin hakkını verdi (yani vaktini böyle geçirdi). (Benim) oğluma olan baba sevgim, kaleminden (yani yalandan) değil, kalpten (yani gerçek ve samimi) olduğu için, (sevgili) oğluma neyin iyi ve değerli olduğunu yazmak ve bildirmek zorunda kaldım. Bu sefer aklıma gelenleri kaleme aldım. Beni bağışlayın. ”²¹

3. Şah Cihan'ın Yöneticiliği ve Kişisel Özellikleri

Evrenzib, mektuplarında Şah Cihan'ın yöneticiliği, halk nazarındaki yeri ve kişisel özelliklerine dair de geniş anlatılarda bulunmuştur. 1704 tarihli bir mektubunda Şah Cihan dönemindeki devlet bürokrasisinin ehil memurlardan oluşmasına rağmen babasının yeni bir göreve memur tayin edeceği zaman ne kadar titiz davrandığını belirtmiş, kendi döneminde böylesi sadık hizmetkarların azlığından yakınmış ve şu ifadelerle yer vermiştir:

“Hükümdarımız (Şah Cihan) zamanında birçok cesur ve sadık hizmetkâr, iyi huylu memurlar ve yetenekli sekreterler ortaya çıktı. Bu kadar sadık hizmetkârı olmasına rağmen hükümdarımız, mukaddes kişiliği ile (devlet) işlerine çok dikkatli baktı. Hatırlıyorum, hükümdarımız Murad Bahş'ı atalarımızın vilayetlerini fethetmek için Belh'e gönderdiğinde bir ordu kütük memuru aranıyordu. Bu görev için çalışan veya işsiz (devlette) yirmi kişi başvurdu. Şimdi Bengal bakanlığı için gerçek ve yetenekli bir adam istiyorum ama bulamıyorum. Yararlı adamların nadirliği için vah! vah!”²²

Evrenzib oğluna yazdığı başka bir mektupta ise Şah Cihan'ın bu yönüyle ilgili şu öğüt verici olayı anlatmıştır:

“Asil oğul, bir gün hükümdar (Şah Cihan) hüzünlü bir ruh hali içinde “Gusülhane”ye²³ girdi. Sadullah Han ve Ali Merdan Han, güçlü zihninin (yani dikkatinin) dağılmasının nedenini sordu. Hükümdarımız, “Sivil ve maliye memurlarından bazıları öldü. Bu kadar önemli işleri üstlenecek diğer saygın kişiler hemen bulunmuyor. Düzenin bozulacağı düşüncesiyle içim rahat değil” dedi. Kılıç Han şöyle söyledi, “Daimî egemenliğin önemli işlerinin esenliği, mübarek kişiliğinizin himayesine bağlıdır. Köleniz kısa zamanda beş hizmetkârını imparatorlukta yüksek mevkilere, vilayetlerde hizmete ve işlerin yönetimine uygun olacak şekilde yetiştirdi.”

Bu sözleri işitince, Kılıç Han'a görünüş ve karakter açısından teftiş edilmek üzere akşam beş hizmetçiyi huzuruna getirmesini emreden hükümdarımızın asil yüzü sevinçle parladı. (Hükümdarımız daha sonra şunu belirtti), “İşlerin (kişinin) arzularına göre yapılması ne kadar hoş!” Kılıç Han, hükümdarımızın huzuruna (beş hizmetçisiyle birlikte) tam olarak belirlenen zamanda geldi. Hükümdarımızın en mukaddes hizmetinde (bulunma) talihini elde ettikten sonra (imparatora), (beş hizmetkârın) iyi karakteri ve yeteneği hakkında bilgiler verdi. Her biri dünyanın efendisinin (yani Şah Cihan) lütfu ve takdiriyle onurlandırıldı ve emrinde hizmet etmesi için değerli ve kişisel (soylu olmayan) bir görev ve yardımcılar verildi. Hükümdarımız, yukarıda adı geçen Han'a da özel lütuflarda bulundu. Kendisine kişisel bir “Yek-Hezârî”²⁴ unvanı ve ek olarak iki yüz süvari verildi. Hükümdarımız, (dize) “Sen (Han) mutlu ol, çünkü beni mutlu ettin” dedi. Kabiliyetli Han, isteğinin (Şah Cihan tarafından) kabulüne ve cömert efendinin (yani Şah Cihan'ın) lütuflarına minnettar olarak hak edene bin “Möhür”²⁵ sadaka verdi.”²⁶

²¹ İnayetullah Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, çev. Jamshid H. Bilimoria, (Bombay: Cherag Printing Press, 1908), 14-19.

²² Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 38-40.

²³ Bâbürlü padişahlarının kıdemli idarecileri ile gizli görüşmeler yaptığı şahsi hamamı.

²⁴ Bâbürlüler zamanında şehzadelere verilen ve Ekber tarafından başlatılan (verilen) askeri bir unvan. Bu unvan altı bin askeri komuta eden imparatorluk ailesine mensup üyeye verildi. 6000'den 10000'e kadar askeri komuta eden prenslere “şes-hezârî”, “heft-hezârî”, “deh-hezârî” vb. deniyordu. 5000 veya 5000'den az kişilik bir orduya komuta edenler, yani 1000'den 5000'e kadar, “penc-hezârî” ve “çahâr-hezârî” olarak adlandırıldı. Bu son unvanlar asillere ve soylulara verildi. (ç.n.)

²⁵ Ekber zamanına ait, yaklaşık 15 Rupi değerinde yuvarlak bir altın sikke. (ç.n.)

²⁶ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 49-50.

Bâbürlüler'in Hindistan'ı aldıktan sonra burada tutunmaları ve asırlarca hüküm sürmelerinin en önemli etkenlerinden biri de hiç şüphesiz imparatorların halk nazarında sevilen ve saygı duyulan kimseler olmasından kaynaklanmıştır. Zira dönemin nüfus tahminlerine göre yaklaşık 100-150 milyonluk kalabalık ve farklı inançlara mensup karmaşık bir toplumu idare etmenin hoşgörü üzerine kurulmuş bir devlet politikası dışında yalnızca askeri güç ile sağlanması uzun vadede pek mümkün olamazdı. Bu bağlamda Evrengzib de babası Şah Cihan'ın saltanatı sırasında tebaası tarafından ne derece sevilip saygı gördüğünü mektuplarının birinde şu sözlerle dile getirmiştir:

“Hükümdarımızın (Şah Cihan) saltanatı sırasında, bir kişi imparatorluk alayı geçerken yüksek sesle şöyle bağırdı: “Bu uğurlu vakit, iyi amellerin bir bütünüdür. Adil hükümdar ve en büyük vekil (hükümdar) dürüst sekreterlere sahip olmak için can atıyor. Halkımız iyi ve güvenli durumda. (Sizin) en mukaddes şahsınıza verilen ilâhî lütuf için (Allah'a) şükretmek üzerime bir vazifedir.” Bu sözleri duyan hükümdarımız, alayın bir süre durmasını emretti, uzaktan özel görevlileri çağırdı ve adamı onurlandırmak için ellerini kaldırdı; sonra ona bir şeref cübbesi takdim etti. O sırada Sadullah Han hükümdarımıza şöyle dedi: “Bir insanın hayatının ihtiyaçları, arzuları oranındadır ve arzuları, iyi doğasıyla orantılıdır.”²⁷

Evrengzib, oğlu Muhammed Azam Şah'a yazdığı bir mektubunda Şah Cihan'ın karakteristik özelliklerine dair de bilgiler vermiş ve bu özelliklerini bizzat onun günlüğünde görüp okuduklarından olduğu gibi alıntıyla şöyle aktarmıştır:

“Asil ve sevgili oğlum, hükümdarımızın (yani Şah Cihan'ın) günlüğündeki bazı pasajları görmek beni memnun etti. Sana olan sevgimden ve ben de onlardan tek başıma faydalanmayı istemediğimden sevgili oğluma yazdım. (Ayrıntılar aşağıdaki gibidir). “Bu ve sonraki dünya için şu bazı ameller en iyisidir: Kötü bir adamı hoş görmemek, arzusunu yerine getirmeyerek bir adamı hayal kırıklığına uğratmamak, iyi mizaca sahip bir adama eziyet etmemek, aşırı ihtiyaca rağmen dilenmemek, insanlarla arkadaşlık etmek, dindar olmak, layık ve yetenekli olanı aramak, aptallarla arkadaşlıktan kaçınmak, hak edene onlar istemeden önce elinizden geldiğince vermek, bilginleri onurlandırmak, vaktini adaletle (veya işte) geçirmek, günahkârların öğretilerine kulak asmamak, sadık hizmetçilerin durumundan habersiz olmamak, bu dünyaya yabancı olan evliyaların dostluğundan faydalanmak, işlere iyilik edenleri teşvik etmek.”²⁸

4. Evrengzib'in Şah Cihan'a Karşı Tutumu

Bâbür imparatorları arasında sıra dışı ve radikal yöneticiliği ile tanınan Evrengzib (Ek-4), mektuplarında kardeşlerine karşı küçük düşürücü ifadeler kullanırken, babası Şah Cihan'a genellikle nazik ifadeler kullanmış, alçakgönüllü bir tutum sergilemiştir. Ancak Evrengzib'in özellikle saltanatı sırasında yazdığı mektupları incelediğinde babasına karşı da zaman zaman sert bir üslup takındığı görülmektedir.

Şehzadelik döneminde (1618-1658) yazdığı mektuplarında tahta aday kardeşler arasında en büyük rakibi Dara Şükûh'u “dost olmayan, düşman kardeş”²⁹ diye nitelendiren Evrengzib, diğerlerini ise, “Şüca'nın cömertlik dışında hiçbir niteliği yoktur. Murad Bahş'ın hiçbir erdemi yok. Sürekli yeme-içme ile meşguldür ve şaraba düşkündür”³⁰ sözleriyle tanımlamıştır. Bu dönemde kardeşlerinin aksine babası Şah Cihan'a karşı mütevazî bir dil kullanan Evrengzib, ona hitaben kaleme aldığı mektuplarına genellikle “Tanrı'nın Gölgesi Majestelerine!”³¹ ifadesiyle başlamış ve oğullarına da büyükbabalarına karşı saygıda kusur etmemeleri gerektiğini tavsiye etmiştir.³²

Evrengzib saltanat döneminde (1658-1707) kaleme aldığı mektupların bazılarında ise kendisini, taht uğruna babası ve erkek kardeşleriyle olan mücadelesini unutmuş gibi göstermiş, örneğin başvekilî Esed Han'a yazdığı bir mektubunda şöyle demiştir, “Dünya, çekişmeye degecek bir mülk değildir (yani

²⁷ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 52-53.

²⁸ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 44.

²⁹ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 7-9.

³⁰ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 55-57.

³¹ Kabil Han, *Âdâb-ı Alemgiri*, çev. Vincent John Adams Flynn, (Avustralya: Australian National University, 1974) 177.

³² Hamidüddin Han Bahadur, *Ahkâm-ı Alemgiri*, çev. Jadunath Sarkar, (Kalküta: Harrison Road, 1917) 56.

bir başkasıyla dünyaya sahip olmak için çekişmemelidir, çünkü insan öbür dünyaya, dünyadan hiçbir şeyi olmadan, eli boş gitmek zorundadır.”³³ Evrengzib'in bu yaklaşımına başka bir örneğe ise 1703 tarihli şu mektubunda rastlıyoruz:

“Size benden son bir tavsiye olarak söylüyorum ki, savaş ateşini yakarak imparatorluğu sefalet sürükleyen, hayatlarını acı içinde geçiren ve tövbe ile ölen birçok hırslı adam var. Bu adamlardan biri de görkemli Dara'ydı. Hükümdarımızın (Şah Cihan) tavsiyesini dinlemiş olsaydı, sefalet ve talihsizlikle karşılaşmayacaktı. Sefalet çekmesi haktı (çünkü Şah Cihan'ın tavsiyesine kulak asmadı). Hırs insana bir süre huzur verse de (sonsuz kadar) huzursuz eder. Allah'ım! Muhammed'in yolundan gidenlerin halini daha iyi yap ve onlara bu dünyada ve ahirette merhamet eyle.”³⁴

Saltanatı sırasında yazdığı mektuplarında şehzadelik dönemine nazaran babası Şah Cihan'ı eleştiren ifadeler de kullanan Evrengzib, bu eleştirileri genellikle kardeşleri üzerinden dile getirmiştir. Örneğin Şah Cihan döneminde yaşanan olumsuzlukların müsebbibi olarak yine onu gösteren Evrengzib, babasının, “düşman” olarak tanımladığı kardeşi Dara ile iyi geçinmesini tavsiye etmesine³⁵ rağmen bir mektubunda, “Babam Şah Cihan'ı tatmin etmeme gerek yoktu, çünkü o Hinduların ve yogilerin arkadaşlığıyla kâfir olan Dara Şükûh'a bağlıydı.”³⁶ demiş, bir başka mektubunda ise, “Merhum İmparator Şah Cihan, oğullarına karşı o kadar umursamazlık ve ihmal gösterdi ki, işler alt üst oldu.”³⁷ ifadelerini kullanarak bütün sorumluluğu babasına yıkmıştır. Evrengzib, sosyolojik konularda ise babası ve kendi dönemiyle gelecek zamanı kıyaslayan pek çok hususa değinmiş, şehzadeliği sırasında ilim sahibi bir zatın şu sözlerini hatırlatarak Şah Cihan'ın sağladığı toplumsal düzeni gıpta ile yad etmiştir:

“Eski zamanlarda büyük bir zat, gelecek zamanlardan şikâyet etmeye başladı. Bu büyük zat, şimdiki zamana (Allah'a) şükretmeliyiz, çok şükretmeliyiz; çünkü (Şah Cihan'ın zamanında) insanın rızkından, canından ve malından endişesi yoktu. (Kişinin) dininde ve inancında gevşeme korkusu yoktu. Gelecekte, insanlığın niyetleri değişecek ve şiddetli zulümler yaşanacaktır. Adalet ve şükür tamamen ortadan kalkacak. Şehirlerin idarecileri ve koruyucuları alenen (insanları) talanla meşgul olacaklardır. (Gelecek) zamanın hükümdarları mazlumların hakkını vermeyecektir. Soylular, birbirlerinin (karşılıklı) menfaati için zorbaları desteklemeye çalışacaklardır. (İnsanların) hakları hiçe sayılacak ve ayaklar altında çiğnenecektir. Eşler cesaret gösterecek, kızlar ise bakanlıklarla onurlandırılacak. Erdemli insanlar, cesaretlerinin kırılması ve takdir edilmemesi nedeniyle işlerin iyileştirilmesine yardım etmekten kasten kaçınacaklardır. Değerli memurlar, görevlerinden ayrılmalarına rağmen (baskıdan dolayı) güvende olmayacaklardır. Devlet işlerini budalalar ve tecrübesizler yönetecek. Oğullar babalarına eziyet edecekler ve babaların oğullarına baba sevgisi olmayacak. Salih zevceler, müsrif kocalarının sefahatlerine ve huysuzluklarına ağlayacaklardır. Vaktinde yağmur yağmayacak. Valiler, bencil uğursuz doğaları sayesinde tahılın daha pahalıya satılmasına neden olacaklar. Yöneticilerin zulmünden ülkeler harap olacak. Halkın kadınları, soyluların ve büyük adamların evlerinde açıkça yaşayacaktır. Erkekler, kadın kılıfına girmekten hoşlanacaklardır (yani korkak olduklarını göstereceklerdir)” dedi.³⁸

SONUÇ

Hindistan'da varlık gösteren Müslüman Türk yöneticilerin Arap, Türk ve Fars'ın geleneksel tarih yazımı ve kültürel mirasını tüm Hint alt kıtasına taşıdıklarını ortaya çıkarılan ve günümüze kadar ulaşan tarihî kaynaklardan biliyoruz. Müslüman Hint tarihçilerin eserleri, Müslüman yazarların Hindistan dışındaki yazılarıyla, olayların amaçları doğrultusunda planlama ve ayrıca dilin süslenmesi bakımından oldukça benzerlik göstermektedir. Bu nedenle Müslüman Hint tarihçilerin kaleme aldığı eserlerde, Hindu kültürü ve sosyal yaşantısına az rastlandığı, öte yandan Hindistan'da İslam tarihi yazılarının geleneksel olarak diğer Müslüman yazarların eğilimlerini takip ederek başladığı, ancak bazı tarihçilerin

³³ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 110.

³⁴ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 95-96.

³⁵ Han, *Âdâb-ı Alemgiri*, 34.

³⁶ Bahadur, *Ahkâm-ı Alemgiri*, 41.

³⁷ Bahadur, *Ahkâm-ı Alemgiri*, 45-47.

³⁸ Han, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, 57-58.

daha sonra bunu değiştirdiğini söyleyebiliriz. Hindistan'da tarih yazıcılığı, Türklerin Hindistan'a gelmesinin ardından tarihî olayların yazılmasıyla belirmeye başlamış; çok sayıda tarihî eserin yazılmasıyla da gelişmiştir. Bu bağlamda Bâbürlüler dönemi (1526-1858) tarihçiliğinin en baskın özelliği, XVIII. yüzyıla kadar hükümdarlar tarafından atanan resmî tarihçilerin tarih yazma geleneğidir. Resmî kayıtların dikkatli bir şekilde tutulduğu söz konusu dönemin göze çarpan bir diğer özelliğinin hükümdarların otobiyografilerini bizzat kendilerinin kaleme alması ve mektuplarında döneme dair ayrıntılı bilgilere yer vermiş olmalarıdır.

Bâbürlüler, otobiyografi, şiir koleksiyonları, etik incelemeler, mektuplar, teknik nesir ve yönetim kılavuzları konuşma söylemleri ve tavsiye literatürü, biyografik sözlükler ve siyasi tarih yazımıyla birlikte zengin bir literatüre dayalı külliyyat oluşturulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda hükümdarların tebaasına karşı sorumluluk duygusu, sadakat ve gelecek nesillere tarihi aktarma bilinci ve isteği, tarihsel çalışmanın önemli bir nedeni olarak sıralanabilir. Diğer yandan genellikle hükümdarlar veya sarayda görevli tarihçiler, hükümdarın adıyla başlayan ve *nâme* ile biten, onlara adanmış önemli eserler yazmış veya derlemişlerdir.

Bâbürlülerin altıncı ve son büyük hükümdarı Âlemgîr Evrengzib'in oğulları, torunları ve devlet adamlarına yazdığı mektuplarından oluşan Ruk'ât-ı Âlemgîri, Âdâb-ı Âlemgîri ve Ahkâm-ı Âlemgîri adlı koleksiyonları da önem arz etmektedir. Bâbürlüler özelinde bir bütün olarak Türk tarihini değerlendirecek olursak, devlet yönetimini üstlenen kadroların kendilerinden sonraki nesillere tarihî olayları aktarma görevi üstlendikleri görölmektedir.

Evrengzib şehzadeliği sırasında her ne kadar babasının veliahtlık için ilk gözdesi olmasa da stratejik dehasıyla kardeşlerine üstün gelmiş ve neticede Bâbürlü tahtının yeni sahibi olmuştur. Çocukluğundan itibaren başta Dara Şükûh olmak üzere kardeşleriyle olan çekişmeleri, daha sonraki süreçte babasına karşı tutumunun zaman zaman değişmesine de etki etmiş, hatta onu esir etmekten imtina etmemiştir. Mektuplarına bakıldığında babası ve aynı zamanda selefi olan Şah Cihan'a eleştirilerini de yine kardeşleri üzerinden yöneltmiştir. Bütün bunların dışında Evrengzib'in mektuplarında babası Şah Cihan'a dair uzun anlatılarda bulunmuş olması gerek Şah Cihan gerekse kendi dönemleri hakkında bizlere pek çok açıdan bilgiler sağlamaktadır. Bu husustan hareketle Evrengzib'in mektuplarından yola çıkarak Şah Cihan'ın günlük yaşantısından yöneticiliğine ve Evrengzib'in kendisine karşı tutumuna kadar farklı yönlerini birinci ağızdan vermeye çalıştığımız bu çalışmada, baba-oğul ve halef-selef ilişkilerini de farklı bir perspektiften ele almış olduk.

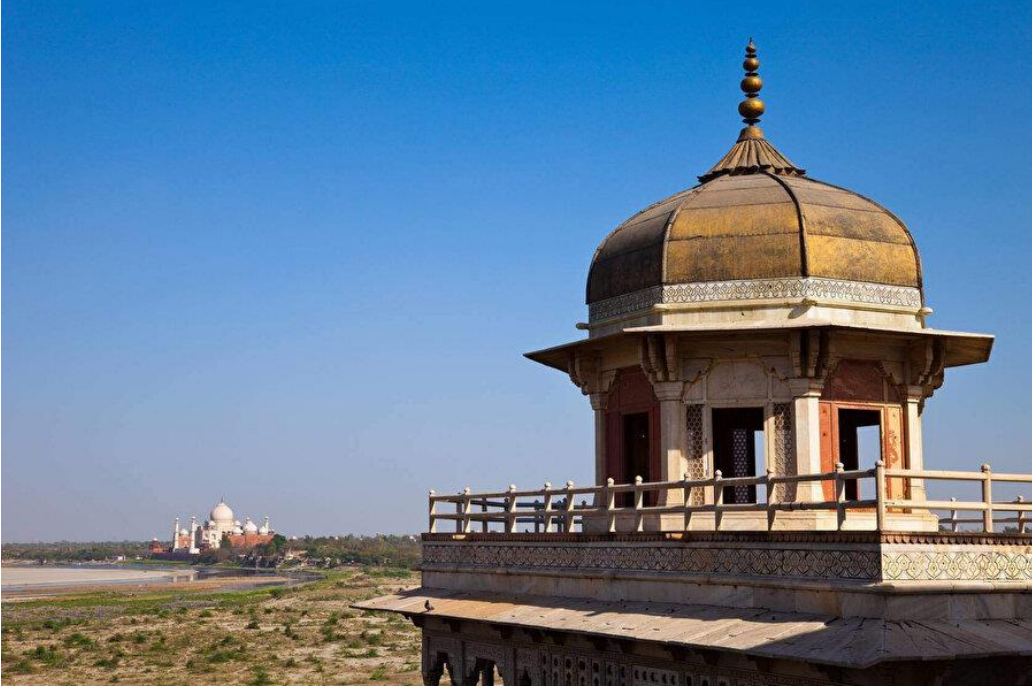
EKLER

Ek 1: Şah Cihan

Ek 2: Tac Mahal-Agra

Ek 3: Tac Mahal ve Agra Kalesinden Bir Kesit

Ek 4: Evrengizib Alemgir Şah'ı Gösteren Bir Gravür

KAYNAKÇA

- Âftâbecî, Ceher. *Tezkiretü'l-vâkı'ât: Private Memoirs of the Moghul Emperor Humâyûn*, çev. Charles Stewart. London: Cambridge University Press, 1832.
- Allâmî, Ebul Fazl. *The Âîn-i Akbarî*, çev. Henry Sullivan Jarret ve Henry Blochmann, Delhi: Low Price Publication, 2011.
- Allâmî, Ebul Fazl. *The Akbarnama*, çev. Henry Beveridge, Kalküta: The Asiatic Society, 1907.
- Bâbü, Zahirüddin Muhammed Bâbü. *Bâbürnâme*, çev. R. Rahmeti Arat, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970.
- Bahadur, Hamidüddin Han. *Ahkâm-ı Âlemgiri*, çev. Jadunath Sarkar, Kalküta: Harrison Road Press, 1917.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilası Devrine Kadar Türkistan*, çev. Seniha Sami Moralı, haz. Gülnar Kara, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Bayur, Y. Hikmet. *Hindistan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Duğlat, Mirza Haydar. *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2019.
- Faruqui, Munis D. *Princes of The Mughal Empire, 1504-1719*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Fisher, Michael H. *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020.
- Guignes, Joseph. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Gülbeden. *Hümâyunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, haz. Eymen Manyas, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Han, Hafi. *Müntehab'ül Lübab*, ed. John Dowson, Kalküta: Susil Gupta (India) Ltd., 1877.
- Han, İnyetullah. *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, çev. Jamshid H. Bilimoria, Bombay: Cherag Printing Press, 1908.
- Han, Kabil. *Âdâb-ı Âlemgiri*, çev. Vincent John Adams Flynn, Avustralya: Australian National University, 1974.
- Hunter, William Wilson. *A Brief History of the Indian Peoples*, Oxford: Oxford Clarendon Press, 1893.
- Lahori, Abdülhamîd. *Padişahname*, ed. M. Kabiruddin Ahmad-M. Abdur Rahim, Kalküta: College Press, 1867.
- Lane Poole, E. Stanley. *Ruler of India Aurangzib*, England: Oxford Clarendon Press, 1893.
- Levin, K. Antonava ve G. Bongard, G. Kotovsky, *A History of India*, Moskova: Progress Publishers, 1979.
- Meral, Vedat. "Bâbü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, C.XI, S.I, (2023): 54-62.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021.
- Nizami, Khalıq Ahmad. "Evrenzib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995, 537-539.

- Özcan, Azmi. “Câgîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993, 11-12.
- Özcan, Azmi. “Şah Cihan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkez, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, 251-252.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Prasad, Ishwari. *The Life and Times of Humāyūn*, Kalküta: Orient Longmans, 1955.
- Ray, Sukumar. *Humāyūn in Persia*, Kalküta: Royal Asiatic Society of Bengal, 1948.
- Reis, Seydi Ali. *Mir'ât-ı Memâlik*, İstanbul: Tür Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Richards, John F. *Bâbü Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Rothermund, Dietmar. *Hindistan Tarihi: Orta Çağ'dan Günümüze*, çev. Nurettin Demir, İstanbul: Runik Kitap, 2021.
- Roux, Jean Paul. *Büyük Moğolların Tarihi: Bâbü*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.
- Stein, Burton. *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay), İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2015.
- Şahin, H. Hilal. “Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. VIII, S.XXII, (2015): 113-133.
- Şahin, H. Hilal. *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Dini İlahi'si*, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020.
- Şahin, H. Hilal. “Babürnameye Göre Babürlülerin Kimliği.”, Zahiriddin Muhammed Babür'ün Fikri Mirası ve Bugünü, Uluslararası Bilimsel ve Uygulamalı Konferansı'nda bildiri olarak sunulmuştur, Moskova, Rusya, Mart 2020.
- Truschke, Audrey. *Aurangzeb: The Life And Legacy of India's Most Controversial King*, California: Stanford University Press, 2017.

Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri

The Strengthening of the Vizierate Institution and the Rule of Ibn Shukr in the Ayyubid Period: Political, Administrative and Social Effects

Mahmut Recep KELEŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
<https://ror.org/01a0mk874>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ,
Türkiye

ORCID: [0000-0002-5955-226X](https://orcid.org/0000-0002-5955-226X)
e-mail: mrkeles@nku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.07.2023
Kabul/Accepted: 28.11.2023

Atf: Keleş, Mahmut Recep, “Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 590-614.

Citation: Keleş, Mahmut Recep, “The Strengthening of the Vizierate Institution and the Rule of Ibn Shukr in the Ayyubid Period: Political, Administrative and Social Effect”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 590-614.

Lisans/License:

Öz- Eyyübî Devletinin kurucusu olan Selahaddin vezir tayin etmemiş ve onun yerine tecrübe ve ilim sahibi müşavirlerle devlet yönetimini yürütmüş ve divanlara etkin bir şekilde katılarak istişarelerde bulunmuştur. Selahaddin'den sonra gelen sultanlar Fâtımîler döneminde olduğu gibi vezaret müessesesini tekrar ayağa kaldırıp güçlendirmişlerdir. El-Melikü'l-Âdil döneminde vezirler Fâtımîler dönemindeki gibi olmasa da Abbasîler dönemi bürokrasisine benzeyen bir yapıya sahip olup mali işlerle meşgul olan ve beytülmalî yöneten görevlilerdi. El-Melikü'l-Âdil'in ağabeyi Selahaddin'in aksine vezir tayin etmesinin nedenleri arasında onların nüfuzundan yararlanmak ve rakiplerini ortadan kaldırmak bulunmaktaydı. İbn Şükr, Melik Adil'in iktidarını sağlamlaştırmak için Selahaddin Eyyübî dönemindeki eski bürokratları tasfiye etmiştir. Bu durum İbn Şükr'ün, Eyyübî devletindeki gücünü sürekli olarak artırmış ve bürokratları tasfiye ederek yönetimi kontrol altında tutmasına neden olmuştur. El-Melikü'l-Kâmil sultan olunca ortaya çıkan problemlerin çözümü noktasında daha önce tartışma yaşadığı İbn Şükr'ü vezir olarak tayin etmek zorunda kalmıştır. İbn Şükr'ün ikinci vezirlik dönemi birincisine göre daha etkili olmuş ve özellikle isyan eden ve mallarını kontrolsüz bir şekilde arttıran devlet adamlarının mallarını müsadere etmiştir. Ayrıca Haçlılarla iş birliği halinde olan Hristiyan tüccarlara karşı ağır vergiler getirmek suretiyle el-Melikü'l-Kâmil'in Dimyat'ın işgali ve sonrasında gelişen pek çok isyan dolayısıyla boşalan hazineyi tekrar doldurmak suretiyle başarılı bir maliye politikası ortaya koymuştur. Bu makalede, Selahaddin, el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil gibi Eyyübî dönemi hükümdarları tarafından vezirlik müessesesinin kullanılması ve vezirlerin rolüyle ilgili durumları anlatıldı. Makalede ayrıca İbn Şükr'ün gücünün artırılması, devletin kontrol altında tutulması, mezhepler arası mücadelelerin önlenmesi ve maliye politikası gibi konulara da değinildi. Genel olarak, makalede Eyyübî devletindeki hükümdarların yönetim stratejileri ve bürokratik yapılanmanın nasıl kullanıldığına odaklanıldı.

Anahtar Kelimeler- Eyyübîler, El-Melikü'l-Adil, El-Melikü'l-Kamil, İbn Şükr, Vezaret.

Abstract - Saladin, the founder of the Ayyubid State, did not appoint a vizier but instead managed the state administration through judges and other advisors, actively participating in consultations in the divans. The subsequent sultans, unlike the Fâtımîds period, revived and strengthened the vizierate institution. During the reign of Al-Malik al-Adil, the viziers had a structure resembling the Abbasid period bureaucracy, dealing with financial affairs and managing the treasury. This constant increase in Ibn Shukr's power within the Ayyubid state enabled him to control the administration by eliminating bureaucrats. Moreover, he intervened in inter-sectarian conflicts and was concerned about sectarian disputes posing a threat to the existence of the state. Ibn Shukr's effective power in the Ayyubid state led to conflicts with the heir apparent, Malik Kâmil, and his dismissal from his position. After Ibn Shukr, Malik Adil appointed Mikdam ibn Shukr as vizier, but finding him less successful than his predecessor, he also dismissed him and governed the state without a vizier, as in the time of Saladin. However, when Malik Kâmil became sultan and faced problems that required solutions, he had to appoint Ibn Shukr as vizier, whom he had previously argued with. Ibn Shukr's second tenure as vizier was more effective than the first, and he seized the properties of the state officials who rebelled and increased their wealth without control. Furthermore, he implemented a successful fiscal policy by imposing heavy taxes on Christian merchants collaborating with the Crusaders, thereby replenishing the depleted treasury due to the occupation of Damietta by Malik Kâmil and the subsequent uprisings. In this article, the utilization of the vizier institution by rulers of the Ayyubid period such as Salahaddin, Al-Malik al-Adil, and Malik al-Kâmil, and the situations regarding the roles of viziers were

described. Additionally, the duties and influences of viziers like Ibn Shukr and Mikdam ibn Shukr were emphasized. The article also touched upon topics such as the empowerment of Ibn Shukr, maintaining control over the state, preventing inter-sectarian conflicts, and fiscal policies. Overall, the article focuses on the governance strategies of the rulers in the Ayyubid state and how the bureaucratic structure was utilized.

Keywords– Ayyubids, Al-Malik al-Adil, Al-Malik al-Kamil, Ibn Shukr, Vizier.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Saladin, the renowned founder of the Ayyubid State, adopted a distinct approach to governance by eschewing the appointment of a vizier and instead managing the administration through the guidance of judges and other trusted advisors. This approach allowed Saladin to actively engage in consultations within the divans, effectively shaping the direction of the state. However, as subsequent sultans ascended to power, they saw the value in reviving and strengthening the vizierate institution, diverging from the practices of the preceding Fâtımîd period. Notably, during the reign of Al-Malik al-Adil, the viziers assumed a structure reminiscent of the Abbasid era's bureaucratic system, assuming responsibility for

financial affairs and the management of the treasury. One of the key figures to emerge during this period was Ibn Shukr, whose influence within the Ayyubid state grew steadily. This allowed him to assert control over the administration by eliminating bureaucratic obstacles that impeded effective governance. In addition to his administrative prowess, Ibn Shukr also intervened in inter-sectarian conflicts, recognizing the grave threat they posed to the state's stability and survival. His concern for maintaining religious harmony and resolving sectarian disputes demonstrated his dedication to the welfare of the Ayyubid State. However, as Ibn Shukr's power within the Ayyubid state continued to expand, conflicts arose between him and the heir apparent, Malik Kâmil. These disputes ultimately led to Ibn Shukr's dismissal from his position of influence. Following Ibn Shukr's departure, Malik Adil appointed Mikdam ibn Shukr as vizier. Despite this appointment, Mikdam ibn Shukr proved to be less successful than his predecessor, resulting in his subsequent dismissal. Consequently, Malik Adil chose to govern the state without a vizier, following the model established by Saladin himself. Nevertheless, as challenges and complexities mounted, Malik Kâmil assumed the throne and confronted pressing issues that necessitated immediate solutions. In light of the circumstances, Malik Kâmil found himself compelled to appoint Ibn Shukr as vizier, despite their prior disagreements and conflicts. Remarkably, Ibn Shukr's second tenure as vizier proved to be more effective than his initial appointment. Leveraging his newfound authority, Ibn Shukr took decisive actions to quell rebellious state officials, seizing their ill-gotten properties and curtailing their unchecked accumulation of wealth. Furthermore, he implemented a successful fiscal policy that involved imposing heavy taxes on Christian merchants who collaborated with the Crusaders. This strategic move revitalized the depleted treasury, which had suffered due to Malik Kamil's occupation of Damietta and the subsequent uprisings. The article under discussion delves into the utilization of the vizier institution by prominent rulers of the Ayyubid period, including Salahaddin, Al-Malik al-Adil, and Malik al-Kâmil. It examines the evolving roles and responsibilities of viziers during this era, shedding light on the influence and duties shouldered by individuals such as Ibn Shukr and Mikdam ibn Shukr. Additionally, the article explores Ibn Shukr's remarkable ascent to power and his ability to maintain control over the state apparatus. It also emphasizes his efforts in preventing inter-sectarian conflicts, a testament to his commitment to safeguarding the state's unity and coherence. Furthermore, the article highlights Ibn Shukr's implementation of successful fiscal policies, specifically through the imposition of heavy taxes on Christian merchants who engaged in collaboration with the Crusaders. This fiscal measure not only replenished the treasury, but also underscored Ibn Shukr's shrewdness and pragmatism in managing the state's finances. In essence, the article provides a comprehensive analysis of the governance strategies employed by Ayyubid rulers, shedding light on their utilization of the vizierate institution as a vital component of state administration. By delving into the historical context and examining the actions and policies of key figures like Ibn Shukr, the article offers valuable insights into the Ayyubid period's bureaucratic structure and the leadership's strategies for effective governance.

GİRİŞ

Selâhaddin dönemi bürokrasi tarihi açısından zengin olmasına karşın Zengî-Fâtîmî bürokratların gölgesinde bir yönetim tarzı ortaya çıkmıştır. Selâhaddin kendi döneminde vezir ünvanlı bir bürokrat tayin etmemiştir. Mamafih 1169-1172 yılları arasında Fâtîmî halifesinin tayin etmiş olduğu tefviz veziri¹ olarak bir meşruiyet ve resmiyet elde etmiştir. Tefviz-i mutlak ile vazife verildiğinden Fâtîmî halifesi vefat edene kadar gelen süreçte bu durumu bozacak herhangi bir faaliyette bulunmamıştır. Abbâsî halifelerinden de Tefviz-i mutlak ile vezirlik menşuru aldıktan sonra Suriye ve el-Cezire'de ittifakla sultan olmuştur. Selâhaddin sultan olduktan sonra bir vezir tayin etmeyi gerekli görmemiş, başta Kadı el-Fâzıl, Ziyâeddin el-Hakkârî gibi bürokratlar ile devlet yönetimini teşkil eden divanlardaki yönetimi bu bürokratlara tevcih etmiş ve kendisi de vakit buldukça divanlardaki toplantılara katılarak istişarelerde bulunmuştur. Selâhaddin, devletin devamlı seferlerden seferlere çıktığı bir dönemde sultan olduğundan devlet yönetiminde eski uygulamaları mezc eden bir tavrı benimsemiştir.²

El-Melikü'l-Âdil (1200-1218) dönemi, ağabeyi ve yeğenleriyle karşılaştırıldığında, Abbâsî dönemi bürokrasisine benzer bir yapıya sahiptir ve devletin yönetimindeki vezirler, bir anlamda Abbâsîler dönemiyle benzerlikler göstermektedir. Abbâsîler dönemindeki bürokrasi, dört halife ve Emevîler döneminin bir devamı niteliğindedir. Hz. Ömer döneminde fetihlerin artması ve devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte divan teşkilatı kuruldu. Ayrıca, topraktan alınan vergilerin toplanması ve hak sahiplerine dağıtılmasıyla ilgilenen bir devlet hazinesi olan beytülmal oluşturuldu. Emevîler ve Abbâsîler döneminde, zamanla karmaşık hale gelen sürekli işler nedeniyle, dört halife ve Emevîler döneminde olmayan bir üst düzey yetkili olan vezir ortaya çıktı. Vezir, daha önceki devletlerde var olan bir bürokrat olup, Abbâsîler tarafından bu görev ilk kez uygulandı. Abbâsîler döneminde vezir özellikle mali işlerle meşgul olan beytülmalî yöneten, bütçe gelir ve giderlerini hazırlayıp uygulayan bir görevliydi. Bunun için de vezir halifelerin aksine eğitilmiş ve tecrübeli kişilerden tayin edilmek zorundaydı.³ El-Melikü'l-Âdil, divanlarda daha önce kâtip olarak görev yapmış olan Hristiyan bürokrat İbn Nahnâl'ı kadrosuna dahil etti ve Müslüman olmasıyla birlikte onu vezir olarak atadı.⁴ Selâhaddin döneminde de Hristiyan kâtipler olup devlet kademelerinde ilerlemişlerdi. Fâtîmîler döneminde pek çok Hristiyan bürokrat vardı. Bunların pek çoğu Müslüman olmadan da Fâtîmî Devletinde önemli görevlere gelmişlerdi. Eyyübîler iktidarı ele geçirdiklerinde bu bürokratları azletmeyerek yerlerinde bırakmışlar ve onların yönetim tecrübelerinden istifade etmişlerdi.⁵ Selâhaddin'in Mısır veziri olmasıyla Fâtîmî bürokrasisinde görev yapan Hristiyanlar Müslüman olarak ihtida etmişlerdir. Buna örnek olarak Fâtîmîler döneminde Divanülceş⁶ başkanlığı yapan Ebû Said el-Hâtır ve oğlu İbn Memmâtî Müslüman olmuş ve vazifelerine devam etmiştir. Nitekim İbn Memmâtî, Selâhaddin Eyyübî, el-Melikü'z-Zâhir Gâzî ve el-Melikü'l-Azîz dönemlerinde çeşitli divanlarda önemli vazifelerde bulunmuştur.⁷

Selahaddin-i Eyyübî, askeri ve bürokratik mücadelelerle dolu bir dönem yaşadı. III. Haçlı Seferi'nde elde ettiği başarıyla Haçlıları durdurarak bölgede huzur sağladı. Ancak Selahaddin, geniş bir coğrafyada kurduğu devlette istediği idari düzenlemeleri gerçekleştiremedi ve hayatı boyunca bu başarıyı elde edemedi. Ölümüyle birlikte on yıl süren taht mücadeleleri başladı. Bu durum, devletin 10 yıllık bir fetret dönemine girdiğini göstermektedir. Bu evrede tahta geçen el-Melikü'l-Efdal, el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü'z-Zâhir'in birbirleriyle olan mücadeleleri devletin istikrara kavuşmasını engellemiştir. El-Melikü'l-Azîz'in ölümüyle küçük yaşta Mısır tahtına geçen el-Melikü'l-Mansur devlet içerisindeki bölünmeyi arttırmıştır. Devletin emirlerinin bir kısmı el-Melikü'l-Âdil'i, bir kısmı da el-Melikü'l-Efdal'i desteklemiştir.⁸ Bu durum el-Melikü'l-Âdil'in Mısır'a gelip yerleşmesine ve sonrasında

¹ Bkz. Tefviz maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. XL, s. 310-311.

² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devri* (İstanbul: İSAR, 2000), 247; Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012): 136.

³ Hamdi Alaslan, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, S.4, (1995): 1-23

⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, haz. Rıdvan Seyyid, Wiesbaden 1993, IX/15.

⁵ Kasım Ertaş, "Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 17 (Ağustos 2017): 65.

⁶ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, 386-387.

⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, I/231-232.

⁸ Önder Kaya, "Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI, 21(2006):144-145.

yönetimi Selâhaddin'in çocuklarından almasına sebebiyet vermiştir. Fetret devrinde Selâhaddin'in çocukları kaybetmiş, el-Melikü'l-Âdil ve çocukları iktidarı kazanmıştır.⁹

Bu dönemde emirler, naibler, valiler ve bürokratlar ön planda yer almışlardır. Ancak Selahaddin'in yönetim anlayışı, devletin hanedan üyeleri arasında paylaşımına dayanması ve bürokrasinin hakimiyetine izin vermemesi esasına dayanmaktaydı. Ne yazık ki, Selahaddin'in ölümüyle birlikte, istemediği müesseselerden biri olan vezaret müessesesi yeniden canlanmıştır. Selâhaddin Eyyübî'nin ilk iktidar tecrübesi son Fâtîmî halifesi Âdîd lidînillâh'ın (1160-1171) veziri olarak görev almasıydı. Fâtîmîler dönemi vezirlerin ne kadar önemli yetkilere haiz olduğunu bilen Selâhaddin kendisinden sonra resmi olarak herhangi bir vezir tayin etmemiştir.¹⁰ Fakat Fâtîmîler döneminin tecrübeli devlet adamlarından Kadı el-Fâzıl'ı müşaviri ve divanülînşa reisi olarak ataması dolayısıyla Kadı el-Fâzıl resmen olmasa da fiilen bir vezir olarak "tenfîzî vezir" hükmünde devlette etkin konumda olmuştur. Selâhaddin'in uzun seferlere çıkması, Haçlılarla savaşlar ve uzun süren muhasara ve müdafaalar sultanın bir yardımcısı olmasını gerektirmiş ve bu yüzden de Kadı el-Fâzıl bu görevi idari meseleler bağlamında deruhte ederek başarılı olmuştur. Kadı el-Fâzıl'ın bu konumu başta Selâhaddin olmak üzere Eyyübîler nezdinde rahatsız edici olmamış olup o daha çok idari meselelerde ön planda olmuştur.¹¹ Selahaddin'in çocukları, babalarının hayatta olduğu süre boyunca hakimiyetleri altındaki bölgelerde vezir unvanlı devlet görevlileri atamışlardır. Bu durum özellikle Selahaddin'in çocuklarının iyi eğitim almalarına rağmen idari ve siyasi deneyimden yoksun olmaları nedeniyle vezir atamasını gerektirmiştir. Ancak, Fâtîmîler döneminde olduğu gibi askeri vezirler değil, medrese mezunlarından, fıkıh, edebiyat, dil gibi alanlarda bilgili ve teknokrat nitelikli vezirler atanmıştır.¹²

El-Melikü'l-Azîz'in Kadı el-Fâzıl'ı vezir tayin etmesinin nedenleri onun nüfuzundan yararlanmak ve Mısır'da Efdal'i destekleyenleri ortadan kaldırmaktır. Kadı el-Fâzıl, El-Melikü'l-Azîz döneminde Selâhaddin dönemindeki kadar etkin olamamış ve bir anlamda El-Melikü'l-Azîz babasının vezirleri güçlendirmeme düsturunu yerine getirmiştir.¹³ Selâhaddin'in veliahdı ve Eyyübî devletinin ikinci sultanı el-Melikü'l-Efdal'in veziri ise Arap dili ve belagat alimi Ziyâeddin İbnü'l-Esîr olup o da seyfiyeden tayin edilmemiştir. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, Fâtîmîler dönemi vezirleri gibi bir konumda değildi. O Abbâsiler dönemi vezirleri gibi gücünü ve yetkisini kullanmaktaydı.¹⁴ El-Melikü'l-Âdil, sultan olmadan önce ve sultan olduktan sonra da vezirler atamıştır. Selahaddin gibi bir endişesi olmadığı ve Fâtîmîler dönemindeki deneyimlerini göz önünde bulundurduğu için, vezir atamalarında teknokratik bir yaklaşım benimsemiş ve emirlerinden birini vezir olarak atamamıştır. Atadığı vezirlerin nitelikleri açıkça ortadadır. Örneğin, İbnü'n-Nahhâl, Feleküddin el-Masîrî ve İbn Şükr gibi vezirler, en üst düzeyde bilgi ve idari deneyime sahip kişilerdi. El-Melikü'l-Âdil'in ilk veziri olan İbn Nahhâl, Hristiyan olarak hizmet etmiş ve daha sonra Müslüman olmuştur. Ancak vezirlik süresi kısa olmuş ve vefat etmiştir. İbn Nahhâl'ın vefatından sonra İbn Şükr vezir olarak atandı.¹⁵ El-Melikü'l-Âdil, toplamda üç vezirle çalışmış bir hükümdardır. Son veziri ise İbn Şükr'ün üvey babası olan Mikdâm b. Şükr'dür. El-Melikü'l-Âdil'in, vezir olarak Safiyüddin b. Şükr'ü seçmesinin nedenlerinden biri, Mısır'da yaygın olan Mâlikî mezhebinin bir temsilcisi ve fakihi olmasıdır. Bu mezhep, fıkhi meselelerde çeşitli imkanlar sunarak vergi sisteminin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. El-Melikü'l-Âdil, yeni vergi kalemleri oluşturarak ve masrafları daha da azaltarak beytülmalde oluşan açıkları kapatma amacı gütmüştür. Böylece vergi gelirleri artırılırken, harcamaların da kontrol altına alınması hedeflenmiştir.¹⁶

⁹ A. Oflaz, "Eyyübîlerde Sultan Salâhaddin Sonrası İktidar Mücadeleleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, s.4, (2015): 124.

¹⁰ Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, (2012), 136.

¹¹ H. Rabie, *The Financial System of Egypt*, London, Oxford University Press, 1972, 138.

¹² Bkz; Mahmut Recep Keleş, "Başarılı Bir Âlim Başarısız Bir Devlet Adamı Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in El-Melikü'l-Efdal'in Siyasî Kariyerine Etkisi", *İslami Araştırmalar* 32, S.2 (2021): 427 – 454; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, (Ankara TTK, 2013), 252.

¹³ İbn Tagribirdî, en-Nücümü'z-Zâhire, VI/120.

¹⁴ El-Yafii, *Mir'atü'l-Cenân*, IV/ 97; Zehebî, *Kitâbü'l-İber*, V/156.

¹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX/15

¹⁶ Gary Leiser, "The Life and Times of the Ayyubid Vizier al-Şâhib Ibn Shukr," *Der Islam*, 97 (2020): 97.

1. Safiyyüddin b. Şükr'ün Ortaya Çıkmasında Siyasî, Sosyal ve Kültürel Etkiler

Safiyyüddin ve ailesi, Nil Nehri'nin önemli bir konumunda yaşıyordu. Bu bölgedeki aile, çevrede bulunan kültürel, idari ve eğitim merkezlerine yakınlığından dolayı avantajlı bir konumdaydı. Ayrıca ailenin nüfuz sahibi olması ve siyasetle ilgilenmesi, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde yaşamaya öncelik vermesine neden oluyordu. Fıkıh öğrenmek ve devlet kademesinde müderris, kadı, naip gibi görevlerde bulunmak, en saygın meslekler arasındaydı. Bu mesleği icra etmek için, bölgede etkili olan fıkhi mezhepler arasından uygun olanını seçip fıkıh eğitimi almak gerekiyordu. Bu nedenle varlıklı ve soylu aileler, çocuklarının fıkıh öğrenmesi ve icazet verme yetkisine sahip alimlerden ders alması için teşvik ediyorlardı. Medrese gibi eğitim kurumları bu amaçla önemli bir rol oynuyordu.¹⁷

İbn Şükr'ün ailesinin yaşadığı yer, Nil'in doğu kolunun Mansura ve Dimyat arasında bulunan Damira kasabasıydı. Burada yaşayanlar, ekonomik getirisi yüksek olan keten imalatı, ticareti ve ziraatıyla uğraşıyorlardı. Mısır'daki ana üretim buğdaydı, ancak bölgede pamuk, şeker kamışı ve keten de üretilmekteydi. Ayrıca dokumacılığın da önemli bir konuma sahip olan bölgede, ipek, keten, pamuk ve yünlü kumaşların kalitesiyle öne çıkılıyordu. Halkın kullandığı kumaşların yanı sıra sultanların hediyelik olarak istediği kumaşlar da bu bölgede dokunuyordu. Keten işiyle uğraşan aile, bu sebeple zengin ve önde gelen tanınmış bir aile konumundaydı.¹⁸ Geniza belgelerinde de İbn Şükr'ün ailesinin yaşadığı bölgeler ile ilgili kayıtlar bulunması bu bölgenin iktisadi olarak gelişmesine önemli bir örnek teşkil etmektedir.¹⁹ İbn Şükr'ün ailesi Şeybeoğulları'ndan gelmektedir ve bu nedenle Kâbe anahtarlarının hizmetinden sorumlu bir ailenin üyesi olarak Mısır'da belirli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

İbn Şükr eğitimini Ebu Tahir b. Avf gibi Maliki mezhebine mensup önemli alimlerinden almıştır. Mansur el-Cerrah, İbn Memmâtî, İbn Mücâvir gibi alimlerden eğitim almış bu kişiler Eyyübîler döneminde önemli görevlere getirilmişlerdir. İbn Berrî, Mısır'da Eyyübî hanedan mensuplarına Nahiv ve edebiyat dersleri vermektedir.²¹ İbn Şükr'ün rihle-i tedrisinde bulunduğu İbn Berrî aynı zamanda Eyyübî divan-ı inşasında görev almıştır. Devlette yazılan her belge onun kontrolünden geçmekte ve satır satır okuyup onayladıktan sonra meliklere verilmektedir. İbn Berrî'den önce bu görevi üstlenen kişi Arap dili alimi İbn Bâbeşâz'dır. O, Fâtımî halifesi Mustansır Billah zamanında katiplik görevine getirilmiş ve bu vazifesini uzun süre devam ettirmiştir. İbn Berrî de kâtip olarak görev yapmakta ve İbn Hallikan'ın ifadesiyle İbn Berri ile İbn Bâbeşâz aynı vazifeyi deruhte etmekteydi. Bu durum Fâtımîler sonrası Eyyübîlerin özellikle divanlarda bu vazifeye uygun kişilerin tayin edildiğine işaret etmektedir.²² İbn Şükr, Silefî ve İbn Berrî gibi alimlerden ders almıştır. Nitekim Silefî Fâtımîler'in sünnî vezirlerinden Adil b. Sellâr tarafından İskenderiye'de Medresetü's-Silefiyye isminde bir medrese inşa ettirmiştir. Buraya aynı zamanda Medresetü'l-Adiliyye'de denmektedir. Mezkûr medrese her iki isimle de anılır olmuştur. Silefî burada vermiş olduğu dersler dolayısıyla İslam dünyasının en batısından en doğusuna gelen öğrencileri eğitmiş ve icazet vermiştir. Silefî'nin derslerine Selâhaddin, el-Melikü'l-Azîz, Kadı Fazıl, el-Melikü'l-Mansûr gibi Eyyübî hanedan azaları katılmıştır.²³ Öğrencileri arasında İbn Ebû Yââ,

¹⁷ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 278.

¹⁸ Gary Leiser, 91.

¹⁹ Goitein, Shelomo D. (1967–1988), *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California Press. C. III, 285; IV/ 43.

²⁰ Bkz. Benî Şeybe; Adem Apak, "Şeybe" *DİA*, C. XXXIX İstanbul 2010, 47-48.

²¹ İbn Tağrıberdî, en-Nücumü'z-zâhire, VIII, 33; Selahaddin Eyyübînin onun derslerine katıldığı bilinmektedir. Selahaddin Eyyübî'nin yanısıra onun çocukları melik Aziz ve diğer hanedan azaları ondan ders aldılar. Bkz. Safedî, *el-Vâfi*, XVII/80-84.

²² Yâkût, Mu'cemü'l-üdebâ', XII/56-57; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. IV/273.

²³ Selahaddin Eyyübî ve ondan sonra devleti yöneten Melik Adil, kendi ve çocuklarının eğitimlerini sağlamak için medreselere gönderip icazet almalarını ve nitelikli bir eğitim görmelerini temin etmişlerdir. Özellikle şehzadelerin yetişmesinde medreselerin rolü önemli olmuştur. Eyyübî hanedan mensupları, özellikle Sünnî medreselere giderek ders almayı öncelikli bir konu olarak benimsemişlerdir. Ayrıca, diğer güçlü ailelerden gelen zenginler, emirler ve iktisadi güce sahip olan çocuklarını aynı medreselere göndermişlerdir. Bu durum, hanedan üyeleriyle Mısır'ın seçkin kesimi arasında tanışma, ilişki kurma ve bağlantı sağlama fırsatı yaratmıştır. İktidarı ele geçirdiklerinde ise, yönetici pozisyonlarına atadıkları arkadaşlarıyla önemli kurumlarda bir araya gelmişlerdir. Fıkıh ve nahiv bilgini Es-Silefî'nin öğrencileri arasında Sultan Selahaddin'in çocukları ve yeğenleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, Eyyübî döneminin önemli devlet adamı olan Kadı el-Fadıl'ın hanedan üyeleri başta olmak üzere birçok kişiye eğitim verdiği ve yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Yahya b. Mansur el-Cerrah, Hamza el-Mahzumi, İbn Memmati, Ebu Tahir b. Avf gibi alim ve siyasetçiler de Eyyübî hanedan üyeleriyle aynı ders çevresinde yer alan önemli kişilerdir. Bu kişiler, icazet aldıktan sonra ders vermeye devam etmiş ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde yer almış, aynı zamanda

İbn Zafer, İbn Sadûn, İbn Haşrî el-Meyyâsinî, İbnü'l-Mufaddal, Ebubekir el-Herevî, Necmeddin-i Kübrâ, el-İskenderânî ve el-İdrisî gibi bilinen alimler katılmıştır. İbn Şükr'ün böyle bir ilmi ortamda yetişmiş olması onun gelecekte devletin önemli yerlerinde yer almasını sağlayan en önemli unsurlar arasında yer almıştır.²⁴

1.1. İbn Şükr'ün Vezirlik Görevine Tayin Edilmesi ve Kadı el-Fâzıl ile İlişkileri

Selâhaddin Eyyübî'nin döneminin sonlarına doğru el-Melikü'l-Adil'in kadrosuna dahil olan İbn Şükr, onun özellikle Selâhaddin'in çocuklarından iktidarı devraldığı dönemlerde her daim yanında olmuştur. Bu süreçteki en yakın yardımcılarından ve müşavirlerinden olan İbn Şükr, vezir İbn Nahnâl vefat ettikten sonra hayalini kurduğu ve bizzat vezaret görevine talip olduğundan bu göreve Âdil tarafından getirilmiştir. El-Melikü'l-Âdil ağabeyi Selâhaddin gibi değil, daha düzenli bir bürokratik rejim oluşturmayı benimsemişti. Selâhaddin'in ölümünden sonra geçen 10 yılda iç karışıklıklar sonrası devletin tamamına yakınında belki ağabeyi kadar olmasa bile hakimiyeti elde etmiş ve bürokrasiyi istişarî hüviyetten çıkararak icracı ve tenfizî bir konuma getirmiştir. İlk veziri olan İbn Nahnâl'ın bu profesyonelliği sağlayamadığını fark ettiğinde onun yerine Safiyyüddin İbn Şükr gibi bürokrat bir geçmişten gelen divanlarda kâtip olarak görev yapan ve bunlardan en önemlisi Malikî mezhebine mensup bir ailede yetişen bu memuru vezaret-i tenfiz olarak tayin etmiştir.²⁵

El-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'e Selâhaddin'in Kadı el-Fâzıl'a vermiş olduğu değeri anımsatmak maksadıyla el-Kadı Safiyyüddin olarak unvan verdi ve İbn Şükr bundan sonraki süreçte es-Sâhib olarak anıldı. ²⁶ El-Melikü'l-Âdil iktidarı elde edip Kahire'ye yönelince el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü'l-Mansûr'un veziri olan Kadı el-Fâzıl, el-Melikü'l-Âdil'den çekinmese de veziri İbn Şükr'den çekinmekteydi. Selâhaddin öldükten sonra el-Melikü'l-Efdal vezirinin de etkisiyle onu maiyetine almamış ve o mecburen el-Melikü'l-Azîz'in yanına Kahire'ye gelmek durumunda kalmıştır. El-Melikü'l-Azîz döneminde yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamı hüviyetinde olsa da Selâhaddin dönemindeki kadar etkili değildi.²⁷ El-Melikü'l-Azîz babasının yadigârı olarak gördüğü Kadı el-Fâzıl'ı himaye etmeye karar vermişti. Ağabeyi el-Melikü'l-Efdal tarafından hor görülen ve sürülen Kadı el-Fâzıl böylelikle Kahire'de el-Melikü'l-Azîz'in yanındadır.²⁸

Kadı el-Fâzıl'ın İbn Şükr ile karşılaşmak istememesinin pek çok nedeni vardı. Bunların başında iki güçlü figür arasındaki nüfuz mücadelesiydi. Tarihçi İbnü'l-İmâd *Şezerâtü'z-zehab* isimli eserinde Selâhaddin'in Kadı el-Fâzıl hakkında, "Bu topraklara sizin kılıcınızla sahip olduğumu sanmayın, ben bu yerlere Fâzıl'ın kalemıyla sahip oldum" dediği nakledilmektedir.²⁹ Bir bürokratin bu derecede etkileyici bir nüfuza sahip olması, önce Ziyâeddin İbnü'l-Esir ve daha sonra da İbn Şükr ile aralarında bir nüfuz mücadelesine girmesi ve sonunda yenilgiye uğraması, kişisel itibarına zarar vermiş olmalı ki bu durum nihayetinde onun ölümü tercih etmesine sebep olmuş olması anlaşılabilir bir durumdur. İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'a karşı beslediği nefretle Kadı el-Fâzıl'ın İbn Şükr'e olan nefreti arasında bir bağlantı vardı. Gerçekten de Kadı el-Fâzıl'ın toplantılarında İbn Şükr'ün adı geçtiğinde, onun övgüye değer olmadığı belirtilirdi. Bu nedenle, İbn Şükr ismiyle hitap edilmemesi ve İbn Şükr'den bahseden kişilerin bu ismi kullanmaması istenirdi. Bu isim söylendiğinde, azar işitme veya cezalandırılma riski bulunuyordu.³⁰ El-Melikü'l-Adil ile İbn Şükr Mısır'a doğru yola çıktıklarında, Kadı el-Fâzıl bütün gece İbn Şükr ile karşılaşmadan ölmek için dua etmiş ve El-Melikü'l-Âdil'in Kahire'ye girdiği gece vefat etmiştir.³¹ Kadı el-Fâzıl'ın cenazesi büyük bir törenle ve insanların yoğun katılımıyla Babü'z-Züveyle'den şehre giriş

devletin çeşitli kademelerinde ve divanlarında görev almışlardır. Bkz.; Safedî, *el-Vâfi*, VII/351-356; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut 1418/1997, I/302.

²⁴ Sübkî, *Tabakât*, C. IV, s. 43; İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, I/ 361; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV/ 255.

²⁵ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, XXIX/25; İbn Vâsıl, *Müferric*, III/11.

²⁶ G. Leiser, 97.

²⁷ Onun el-Müteceddât, el-Mü'yâvemât, el-Mücelledât ve el-Mâcerezât ismini verdiği Mısır'daki divanların icraatını, zamanının olaylarını, iktisadî gelişmelerini günlük halinde kaydettiği eserleri bulunmaktadır. Bu da Kadı Fadıl'ın ne kadar tecrübeli bir devlet adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz.; Ramazan Şeşen, "Kâdî El-Fâzıl", *TDV*, C. XXIV, İstanbul 2001, 115.

²⁸ İbn Vâsıl, III/11.

²⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV/327.

³⁰ Safedî, 17/330.

³¹ Sibt, *Mirâtü'z-zaman*, II/472-473.

yapmıştır. Babü'z-Züveyle, şehrin ana giriş kapısı olarak kullanılırken aynı zamanda idam edilenlerin infaz edildiği bir mekân olarak da kullanılıyordu.³² İbn Şükr'ün, Kadı el-Fâzıl'ı bu kapıda asmak isteyip istemediği belirsizdir. Ancak, Kadı el-Fâzıl'ın etkisinin hala devam ettiğini göstermektedir çünkü önceki dönemde yaptıklarının hesaba katılmaması sonucunda, o kapıdan kalabalık bir cemaatle içeri girmesi mümkün olmuştur. Bu durum, Kadı el-Fâzıl'ın etkin bir şekilde faaliyet göstermeye devam ettiğini göstermektedir. Cenaze töreninin ardından İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın oğlu olan Kadı el-Eşref Osman b. Abdurrahim'i yanına çağırdı. İbn Şükr, Kadı el-Eşref'i görevden almadı. Buna karşın babasının kötü eylemlerini eleştirdi. İbn Şükr'ün asıl hedefi Kadı el-Fâzıl değildi. Kadı el-Fâzıl, Selâhaddin dönemine ait bir geçmişe sahip olduğu için İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın ölümüyle birlikte ona bağlı olan kişileri tasfiye etmek amacıyla mevcut bürokratik gücünü kullanmaya devam etti. Yani, İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın mirasını ortadan kaldırmak ve onun sadık takipçilerini etkisiz hale getirmek için çabalarını sürdürdü.³³

1.2. İbn Şükr'ün Güçlenmesi ve Eski Bürokratları Tasfiye Etmesi

İbn Şükr, kendi iktidarını sağlamlaştırabilmek amacıyla eski bürokratları ortadan kaldırmak zorundaydı. Bu konuda el-Melikü'l-Âdil'in, İbn Şükr'ün güçlenmesine engel olacak bir durumu yoktu ve el-Melikü'l-Âdil, bu gerçeği bildiği için vezirine onay verdi. Ayrıca, geçmiş dönemde görev yapmış olan bürokratları sindirerek ve onlara yönelik baskılarını artırarak bu amacını gerçekleştirdi. El-Melikü'l-Âdil Mısır'a geldiğinde, Nil Nehri birkaç yıldır yeterince taşmayarak ekonomik bir sıkıntı yaratmış ve halk kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı. Bu durum, el-Melikü'l-Âdil'in Mısır'daki durumu düzeltme çabalarını engellemiştir. Sonuç olarak, Adil ve veziri İbn Şükr Suriye'ye geri dönmek zorunda kalmışlardır. El-Melikü'l-Âdil Suriye'ye dönerken Mısır'a oğlu el-Melikü'l-Kamil'i tayin ederek onu naibi olarak belirledi.³⁴ El-Melikü'l-Kamil'in veziri ise Muhtar b. Ebu Muhtar Muhammed isminde olup Kadı Dârâ olarak tanınan birisiydi. Kadı Dârâ muhtemelen İbn Şükr gittikten sonra onun faaliyetlerine son vererek ve onun zıddı işler yaparak İbn Şükr'ü kızdırmıştı. Nitekim sultanın veziri İbn Şükr'dü. Kadı Dârâ ise naibin veziriydi ve yönetimde İbn Şükr'ün altındaydı. İbn Şükr, Kadı Dârâ'nın kendisi aleyhindeki faaliyetlerinden rahatsız olmuş olacak ki el-Melikü'l-Âdil ile birlikte Mısır'a döndüklerinde Kadı Dârâ'nın faaliyetlerini ona adamları haber verdiler. İbn Şükr ise el-Melikü'l-Âdil'in kendisine vermiş olduğu tefviz veziri mesabesindeki konumu nedeniyle bir rivayete göre Kadı Dârâ'yı el-Melikü'l-Âdil yanında küçük düşürmüş; bir rivayete göre ise El-Melikü'l-Kâmil'in yanında onun faaliyetlerinin devlete ne kadar zarar vermiş olduğunu ortaya koymuştur.³⁵

İbn Şükr'ün Kadı Dârâ'ya olan nefreti artık tehlikeli boyuta çıkmıştı. El-Melikü'l-Kâmil veliaht ve Mısır naibi olmasına rağmen Kadı Dârâ'nın canını muhafaza edemeyeceğini anlamıştı. İbn Şükr, sultanın gözünde hatasız bir yönetici olup özellikle Mısır'daki mali sorunlar nedeniyle vezirine güvenmekteydi. Bu yüzden vezirinin en ufak bir şekilde eleştirilmesine tahammül edemezdi. İbn Şükr'ün öfkesine hedef olan Kadı Dârâ, el-Melikü'l-Kâmil'in gözünde sadık bir devlet adamı olarak değerlendiriliyordu. Ancak mevcut durumun devam etmesi durumunda, Kadı Dârâ'nın idam edilme ihtimali vardı. Bu nedenle el-Melikü'l-Kâmil, Kadı Dârâ'nın korunması ve himaye edilmesi amacıyla Halep hükümdarı el-Melikü'l-Zahir'den yardım talep etmiştir. El-Melikü'l-Âdil ve oğullarının hâkim olduğu diğer beldelere göndermiş olsaydı muhtemelen oralarda İbn Şükr, Kadı Dârâ'yı yakalatıp cezalandırma ihtimali vardı. Böylelikle bir süre Kadı Dârâ, İbn Şükr'ün gazabından kurtulmuş oldu. Kadı Dârâ evlatları Fahreddin b. Muhtar ile Şihâbeddin b. Muhtar'ı da yanında Halep'e götürerek bir anlamda kendisini cezalandıramayan İbn Şükr'ün çocuklarını cezalandırma ihtimalini bertaraf etmiş oldu.³⁶ Kadı Dârâ Halep'te kaldığı dönemde el-Melikü'l-Zahir'den hürmet ve ikram gördü. El-Melikü'l-Zahir, Kadı Dârâ'nın kendi maiyetine girmesini istiyordu. Ancak el-Melikü'l-Kâmil'in Kahire'ye geri dönmesi ile ilgili mektubu gelince Kadı Dârâ bu görevi reddetmek durumunda kaldı. El-Melikü'l-Kâmil'in Kadı Dârâ'nın geri dönmesini istemesinde onun canı ve malını korumasını garanti etmesi düşüncesi etkin olabilir. Kadı Dârâ maiyetiyle birlikte Halep'in dışında Aynü'l-Mübârek adında

³² Ayrıntılı bilgi için bakz. <http://egyptian1.com/archives/1039>. Erişim Tarihi:12 Haziran 2023.

³³ Safedi, XVII/330.

³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, 654-656.

³⁵ İbn Vâsil, *Müferric*, III/167-168.

³⁶ Makrizi, *Sülûk*, I/197-198; Abdülhalim Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübîler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 188.

bir göl kıyısında konaklayıp ertesi gün Kahire'ye doğru harekete geçecekti (4 Ağustos 1203). 4 Ağustos seher vaktinde Kadı Dârâ'nın adamları 50 süvarinin konakladıkları yere geldiklerinin farkına varmamışlardı. Süvariler Kadı Dârâ'nın kaldığı çadırı sardılar. Süvarilerin lideri söz alarak "Kadı'yı istiyoruz" diye seslendi. Kadı Dârâ'nın köleleri uykuda olduğunu ifade ettiler. Bu sefer komutan uyandırın diye emir verdi. Kadı Dârâ uyandırılınca henüz elbiselerini giyemeden karşlarına çıktı. Süvarilerden üç kişi herhangi bir şey söylemeden Kadı Dârâ'yı orada katlettiler. Olay gerçekleşikten sonra süvariler "Kadı Darâ'nın kölelerine mallarınızı alın. Bizim tek amacımız Kadı Dârâ'yı öldürmekti. Onu da gerçekleştirdik" dediler. Bu durum alelade bir soygun sonucu yapılmadığının ve yukarıdan birisinin emriyle gerçekleştirildiğinin bir ispatı olarak ta karşımıza çıkmaktadır.³⁷

Kadı Dârâ'nın öldürülmesinden, İbn Şükr sorumlu tutulmasa da kaynaklara göre İbn Şükr'ün bu olaya müdahil olduğu şüphesizdir. Kadı Dârâ'nın Kahire'ye geleceğinin öğrenilmesi üzerine İbn Şükr onun el-Melikü'l-Kâmil tarafından korunacağını ve onun ve adamlarının güç kazanacağını bildiğinden o henüz yola çıkmamışken suikastçıları göndermiş olmalıdır. Nitekim Kadı Dârâ Halep'te iken böyle bir durum söz konusu değildi. Onun sürgüne gönderilmesi İbn Şükr açısından yeterli bir adımdı. Bu suikast gerçekleşince el-Melikü'z-Zâhir bizzat gelerek olayın gerçekleştiğini kendi gözleriyle görmüştür. Derhal süvarilerine emirler vererek suikastçıların yakalanması için küçük birlikler oluşturmuş ve Halep civarına göndermişse de suikastçılar bulunamamıştır. Suikastçıların ortaya çıkmaması ve onların İbn Şükr'ü ele vermemeleri İbn Şükr'ü bir anlamda suikastın sorumlusu olmaktan kurtarmıştır.³⁸

2. Bürokratik Nüfuzun Güçlenmesi: İbn Şükr'ün Mali, İktisadi ve Sosyal Etkisi

İbn Şükr'ün Eyyübî devletindeki güç ve nüfuzu artmaya devam etmiştir. Kadı Darâ ortadan kaldırıldıktan sonra İbn Şükr ümera nezdinde korkulan bir figür olarak temayüz etmiştir. Tehditkâr bir kişi olduğu tescillenen İbn Şükr'ü durduracak tek kişi devletin hâkimi olan el-Melikü'l-Adil'dir. El-Melikü'l-Adil Haçlılarla mücadeleler, hanedan azaları arasındaki görüş farklılıkları ekonomik darboğaz vb. pek çok problemle boğuşurken en son düşüneneği mesele ümeranın İbn Şükr'den çekinmesi meselesiydi. Nitekim bu süreçte emirlerin tam manasıyla kendisine itaat etmesini isteyen Adil'in en güvendiği ve sevdiği devlet adamının kendi lehine birtakım düzenlemeler yapmasını kuşkusuz istemektedir. İbn Şükr'ün bir sonraki hedefi ise Kadı el-Fâzıl'ın Eyyübîler devrindeki etkinliğini tamamen ortadan kaldırmaktı. Kadı Fadıl'ın İbn Şükr ile hesaplaşması onun ölümüyle gerçekleşmemişti. İbn Şükr cenazeden sonra Kadı el-Eşref ile görüşmüş ve herkesin huzurunda onu azarlamıştı. İbn Şükr bununla da yetinmedi Kadı el-Eşref üzerindeki baskıyı arttırdı. Onun denetlenmesi başta olmak üzere üzerindeki baskıyı artırarak açığını aramaya başladı. Kadı el-Eşref İbn Şükr'ün gazabından kurtulmak maksadıyla Abbâsî Halifesi Nasır Lidinillah'a sığınmak maksadıyla gizlice Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Eyyübîlerin hakimiyetinde olduğu bölgelere kaçması onu kurtarmayacaktı. Nitekim Kadı Darâ'nın sonunu getiren de her ne kadar el-Melikü'z-Zahir tarafından himaye edilse de Halep'te suikasta kurban gitmesiydi. Bu yüzden bu dönemde en güvenilir yer o devirde güçlenen ve hakimiyetini kabul ettiren güçlü ve nüfuzlu bir Abbasî halifesine sığınmak en mantıklı oldu.³⁹

Selâhaddin Eyyübî bürokratlarını tasfiye etmeye devam eden İbn Şükr'ün hedefinde Divanü'l-Ceyş lideri Ziyaeddin İbn Ebü'l-Haccâc bulunmaktaydı. Ordu ile ilgili her türlü işlerden bu divan sorumluydu. Askeri iktalar da bu divana bırakılmıştı. Eyyübîler, Selâhaddin Eyyübî'den itibaren ordunun bütün işlerini idare eden Divanü'l-Ceyş'e büyük bir önem vermişlerdir. Bunun nedeni dahili isyanlar ve harici Haçlı akınlarının devamlı gerçekleşmesiydi. Eyyübîler özellikle Haçlılara karşı koyabilecek güçlü bir ordu ve donanmaya ihtiyaçları olduğundan bu divandaki yönetimin tamamen sultanın itaatine girmesi gerekmekteydi. Devlet için en fazla harcama yapılan divan olmasından dolayı buradaki işlerin tam, eksiksiz ve itaat altında yürüebilmesi için gerekli azil ve müsaderelerin yapılmasının lüzumu bulunmaktaydı.⁴⁰

³⁷ İbn Vâsıl, 167.

³⁸ İbn Vâsıl, 169.

³⁹ Makrizi, *Sülûk*, I/227-228; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXIX/35.

⁴⁰ Makrizi, *Sülûk*, I/227-228; Makrizi, *Hutat*, C. II, 478.

Bir önceki Divanü'l-Ceyş lideri ve şimdiki Divanü'l-mal (Divanü'z-zekât)⁴¹ reisi olan Esad b. Memmâtî de İbn Şükr'ün hedefinde olmuştur. Esad b. Memmâtî Mısır Kıptilerinden olup babasından sonra önemli görevlere getirilmiştir. Mısır'daki divanların en önemlisi olan Divanü'l-mal veya Divanü'z-zekât'ın başına bizzat Selâhaddin tarafından getirilmiştir. Almış olduğu tedbirlerle Mısır maliyesini rayına sokmuş ve maliyeyi Selâhaddin'in emrine amade etmiştir. El-Melikü'l-Azîz devrinde de aynı görevi sürdürmüştür.⁴² El-Melikü'l-Âdil dönemi, tasfiye süreci olduğundan dolayı birçok görevden alma yaşandı. Ancak, bu süreçte görevi devralan İbn Şükr ile İbn Memmâtî arasında uzun zamandır var olan düşmanlık nedeniyle İbn Memmâtî, kaçmak ve hayatta kalmak için harekete geçti. İbn Ebü'l-Haccâc, bir fırsat bulup kaçarak Halep Meliki El-Melikü'z-Zâhir'e sığındı. İbn Memmâtî ise kaçmaya çalışırken yakalandı ve İbn Şükr onu cezalandırmak ve aşağılamak amacıyla ayaklarından asarak cezalandırdı. İbn Memmâtî, bu küçük düşürme cezasından sonra hayatını kurtarmak için meslektaşı İbn Ebü'l-Haccâc gibi Halep hükümdarı El-Melikü'z-Zâhir'e sığındı. Orada himaye altına alındı ve vefatından sonra El-Medresetü'l-Hereviyye'ye defnedildi. Ayrıca, İbn Şükr'ün cezalandırdığı kişiler arasında Mısır Şafi fukahâsından Fakih Nasrâ da yer almaktadır. İbn Şükr'ün, onu vezaret divitiyle yüzü kanayana kadar dövdüğü belirtilmektedir.⁴³

İbn Şükr divanlarda tasfiyeye gitmiş ve Selâhaddin Eyyübî'nin divanlarında çeşitli şekilde görevlerde bulunan ve Benî Osman ailesinin de önde gelenlerinden Eyyübîler dönemi ailelerinden olan bu önemli ve nüfuzlu kişiyi de tasfiye etmek için bir çaba içerisine girmiştir. Ebu'l-Hasan el-Mahzûmî diğer divan üyeleri gibi hayatından endişe etmiş ve önemli bir ailenin himayesinde olmasına rağmen Halep'e sığınmak durumunda kalmıştır.⁴⁴ Ebü'l-Hasan, İbn Şükr görevden el çektilirdikten sonra geri dönebilmiş ve 1220 yılında el-Melikü'l-Kâmil döneminde sultanın huzurunda tartışmışlardır. İbn Şükr'ün gücü ve şöhreti o kadar artmıştır ki veliaht el-Kâmil'in Halep'teki güvenilir elçisi el-Hasan b. Ahmed el-Kâtib ed-Dîbâcî Şam'da aniden ölünce, el-Hasan'ın oğlu İbn Şükr'ü kıskançlıktan onu zehirlemekle suçlamıştır.⁴⁵ İbn Şükr'ün baskı uygulamış olduğu bürokratlardan birisi de kâdî'l-asker olan Bedr b. el-Ebyat'tır. Onu görevden aldırıp yerine Necmeddin Halil b. el-Mesûdî el-Hamevî'yi bu göreve tayin ettirmiştir. İbn Şükr Mısır'ın ileri gelen ailelerinden Benî Hamdan, Benî Cebbâb, Beni Celil gibi ailelerin yönetimdeki etkinliklerine son vermiştir.⁴⁶

İbn Şükr mali, iktisadi, sosyal ve kültürel anlamda nüfuzunu arttırmaktaydı. Bu konuda Âdil tarafından da desteklenen vezir ipleri tamamen eline geçirmiş duruyordu. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil Kahire'de bulunduğu dönemlerde onu tamamen etkilemişti. Âdil pek çok işini vezirine bıraktığından ötürü İbn Şükr bürokratların, hanedan üyelerinin ve hatta Âdil'in tabibinin bile onun huzuruna girmesini izin şartına bağlamıştı. Bu şekilde Âdil'in dışarıdan etkilenmesi engellenmiş ve tek söz sahibi olarak İbn Şükr kalmıştı. Veliaht el-Melikü'l-Kâmil dahi babasından bürokratik bazı hususlarda yardımcı olmasını isteyen ve babasının vezirinin sözünü dinlediğinden ötürü İbn Şükr'e başvuranlardan birisiydi. El-Melikü'l-Kâmil'in bile idari ve siyasi işlerde aracı tutmuş olduğu İbn Şükr görevden el çektilirdiği 1211 tarihine kadar çok etkili bir konumdaydı. Onun bürokratik hakimiyeti bu süreçte tamamen eline geçirdiği ortadadır.⁴⁷

El-Melikü'l-Âdil'in saltanat dönemi incelendiğinde özellikle ilk döneminde el-Melikü'l-Efdal ile olan problemlerin çözümü, Selâhaddin Eyyübî döneminden kalan emirlerle olan münasebetler, el-Cezire'de Âdil'e karşı kurulan koalisyonu dağıtmak üzere her yıl yapılan seferler, el-Melikü'z-Zâhir ile olan münasebetler, el-Melikü'l-Mansûr, el-Melikü'l-Emced ve el-Melikü'l-Mücahid ile olan ilişkiler ve antlaşmalar dolayısıyla Kahire'ye fazla gelemiyor, gah el-Cezire'de gah Dımaşk ve havalisine

⁴¹ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, 386-387.

⁴² Yâkut, *Mu'cemü'l-üdeba'*, VI, 100-126; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 231-232; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 210-213; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 53.

⁴³ Makrizî, *Süliik*, 199.

⁴⁴ Mahzumogulları için bkz.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arab*, Beyrut 1402/1982, III, 1057-1058.

⁴⁵ Hasan b. Ahmed al-Katib al-Dibaci, XIII. yüzyılda yaşamış bir Müslüman tarihi kaynak yazarı ve bir devlet memuruydu. Kendisi, Eyyübîler döneminde hüküm süren Suriye'nin Halep şehrinde doğmuştur. Ayrıca, Halep'in valisi olan babası Ahmed b. Abdullah al-Katib de bir devlet memuruydu. Bkz: G. Leiser, . 99; Ayrıca Bakz. Morray, David, *An Ayyübid Notable and His World: Ibn al-'Adîm and Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City*, (Leiden: Brill, 1994), 19.

⁴⁶ İbnü'l-Amid el-Mekîn, *Târih*, (1955-1957), 131.

⁴⁷ İbn Şükr ile ilgili bu tarz suçlamalar için bkz; el-Kütübî, *fivâtü'l-Vefeyât*, II, 193; *Nihaytü'l-ereb*, XXIX/59.

seferler düzenliyordu. El-Melikü'l-Âdil'in tüm bu seferlerde sultanın yanında ve her daim en yakın müşaviri ve temsilcisi olduğundan etkili bir konumda olduğunu söylemek hata olmaz.⁴⁸ Mamafih Adil'in saltanatı ele geçirişinden Eyyübî devletinde birliği sağladığı zamana kadar tüm anlarda istişare edeceği sağlam bir akla ihtiyaç duyduğu muhakkaktı. El-Melikü'l-Efdal ne kadar veziri Ziyaeddin İbnü'l-Esir'e itimat ediyorsa, el-Melikü'l-Âdil de veziri İbn Şükr'e o kadar güveniyordu. Her iki veziri mukayese edildiğinde benzer özellikler taşıdığı muhakkaktır. Her ikisi de ehl-i kalem olup alim ve edebiyatçı yönleri bulunmaktaydı. Ortak noktaları kültürlü ve çok zeki oluşlarıydı.⁴⁹ İbn Şükr'ü bir adım öne atan husus onun maliyeci olması ve atadan tüccar olmasıydı. Bu durum İbn Şükr'ün daha da güçlenmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁰

2.1. İbn Şükr'ün Fıkhi, Kelamî ve Felsefi Tartışmalara Müdahalesi ve Azlettiği Dini ve Toplumsal Etkisi Olan Kişiler

İbn Şükr sadece bürokratları değil aynı zamanda dini görevleri bulunan ve toplumda etkin konumda olanları da azletmiştir. Bunlardan birisi de Şafi fakihî Irakiyyü'l-Hatib'in oğlu Ebu Muhammed Abdülhakem'dir. Ebu İshak eş-Şirazî gibi önemli bir Şafi fakihî olan Irakiyyü'l-Hatib, Amr b. Âs Camii olarak da bilinen Atik Camii'nde hatiplik görevine getirilmiştir. Irakiyyü'l-Hatib 1200 yılında vefat ettiğinde, oğlu aynı göreve atanmıştır. El-Melikü'l-Aziz'in oğlu Mansur döneminde göreve getirilen Abdülhakem aynı zamanda şair olup devlet görevlilerinin görevlerinde ihmal ve kusur bulduklarında onlara reddiye yazmakla da tanınmaktaydı. Şair ve hatip olan Abdülhakem beytülmal divan yöneticisi olan İmâd b. Cibril'in hırsızlık yapması dolayısıyla onu eleştiren bir şiir yazmıştır.⁵¹ Safiyyüddin b. Şükr tarafından Atik Camii vazifesinden azledilince de ona şiir yazmış olup bu şiir günümüze kadar gelmiştir.

“Kapımı terk edip hangi kapıya yürüyeyim,

Cömertliğin dışında hangi cömertlik çeker beni.

Mesleğim, mezhebim tamamen yasaklandı,

Söyle ne yapayım artık ne yol izleyeyim.

Her kapı sanki senin kapınmış gibi,

Her şeyi sen yaratanmış gibi”.⁵²

Bu şiir aslında bize İbn Şükr'ün döneminde ne kadar güçlü ve kudretli olduğunu göstermektedir. Görevden alınan Abdülhakem o kadar aciz kalmıştır ki yetişmiş olduğu meslek üzere çalışmasının yasaklanması karşısında maişetini nasıl karşılamak gerektiği hususunda vezire bu konudaki şikayetlerini dile getirmiştir. Kanaatimizce İbn Şükr Mısır'ın en büyük camisinde görev yapan ve görevi Cuma hatipliği olan bu alimin dilinin sivri olması ve şair olmasından dolayı azlederek kendisine yönelecek şikayetleri ortadan kaldırmak için bir hamle yapmıştır.⁵³ İbn Şükr'ün vezirliği döneminde Şafiler ile Hanbeliler arasında sık sık kavgalar olmaktadır. Buna benzer bir olay Hanbeli fakihî Zeyneddin b. Nuceyye ile Şafi fakih ve vaizi Muhammed et-Tûsî arasında gerçekleşmiştir. Menazilü'l-İzz Medresesi'nde karşılıklı küfürleşmeler ve hakaretler edilmişti. Hanbeli Mezhebine verilen imtiyazlar Muhammed et-Tusî tarafından öfkeyle karşılanmıştır. Her ne kadar Eyyübîlerin çoğunluğu Şafi ve Eşarî olsalar da Muhammed et-Tusî o kadar bağınaz bir yapıya sahiptir ki Hanbelilerin bu medresede var olmalarına tahammülleri bulunmamaktaydı. Bu konuyu şikâyet maksadıyla Adil'in huzuruna çıktığında ona hakaret ederek “Sen Firavun'sun yanındaki vezirin de senin Haman'ındır.” diyecek kadar ileri gitmiş ve Adil onu huzurundan kovmuştur.⁵⁴ Mezhepler arasında zaman zaman oluşan bu ihtilafli

⁴⁸ Abdülkadir Turan, *Selahaddin Sonrası Eyyübîler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 74-75.

⁴⁹ Önder Kaya, “Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî”, İzmir, 2006, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXI/2, 139-176.

⁵⁰ G. Leiser, 91-93.

⁵¹ Bkz. İbn Hallikan, I/34.

⁵² İbn Hallikan, 35.

⁵³ Amr ibn As Camii için bkz.; Semavi Eyice, “Amr b. Âs Camii”, TDV, III, İstanbul 1991, 81-82.

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim'de Haman ismindeki şahıs adı bulunmakta olup Amon rahiplerinin kullanmış olduğu bir unvandır. İnşaat işlerinden sorumlu en yüksek yetkilidir. Bkz; Kuzgun, Şaban, “Haman”, TDV, XV, 436-437; Ayrıca bkz.; J. Eisenberg, “Hâmân” *MEB İslam Ansiklopedisi*, V, 178.

meselelerde İbn Şükr'ün devreye girdiğini ve zaman zaman bu alimlerin de tasfiye edildiği görülmektedir. Muhammed et-Tusî ise 1201 yılında bu tartışmaların yaşandığı yıl vefat etmiş olduğundan onun hakkında bir azil süreci başlatılmamıştır.⁵⁵ İbn Şükr Mısır ve Suriye'de Eyyübî Devletinde sadece siyasi olaylara müdahil olmakla kalmamış, fikhi, kelamî, felsefi tartışmalara da müdahil olmuştur. Burada kendisinin alim kişiliğinin yanı sıra mezhepler arasındaki ihtilaflar devletin varlığına yönelik tehditler içermesi ve tartışmaların zamanla asayişsizliğe sebebiyet vermesinden endişe edilmekteydi. İbn Şükr, Dımaşk'ta Hanbeli kürsüsünde hadis okutan ve Hanbeliler dışındaki halkı da etkileyen Cemmâilî'nin Dımaşk kadısı İbnü'z-Zekî ve Ziyâeddin ed-Devleî tarafından valiye şikâyet edilmesinden haberi vardı. Ortada Şafi-Hanbelî çatışması ciddi manada söz konusuydu. Özellikle Allah'ın sıfatları hususunda teşbih yanlısı olduğu ve Kuran-ı Kerim'in mahluk olmadığı düşüncelerinde Ahmed b. Hanbel gibi düşünmediği belirtilse de bu kanaatlerin dışında fikirleri bulunmaktaydı. Valî Cemmâilî'den Dımaşk'ı terk etmesini istedi. O da daha ilmî bir ortam olan Kahire'ye geldi. Mısır'da onun ilmî birikiminden ve vaazından etkilenen halk nezdinde kendisine büyük bir saygı ve ilgi gösterilmekteydi. Aynı zamanda öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine para dağıttığından çok sevilmekteydi. Bu durum onun da Mısır'da zamanla diğer alimler tarafından kıskanılmasına yol açmıştı. Hanbeli mezhebi dışındaki diğer mezheplerin alimleri ona yönelik tezvira başladılar. Cemmâilî'nin Dımaşk ve diğer İslam beldelerinde olduğu gibi halkın inancına zarar verdiği iddiasında bulundular. Özellikle onu mücessime taraftarlığıyla suçlayan pek çok alim katli için fetva yazdılar. Fetvalar İbn Şükr'e kadar ulaştı. İbn Şükr kendisinin Maliki olmasına ve Şafilere önem vermesine karşın fetvanın gereğini yerine getirmekten imtina etti. Buna mukabil Cemmâilî'nin Eyyübî devleti sınırlarının dışına sürgün edilmesine karar verdi. İbn Şükr'ün bu olayda tarafsız kalmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim bütün mezhep ulemasının karşı çıktığı bir ismin Kahire veya Dımaşk'ta yani Eyyübî devletinde barınması ve faaliyetlerde bulunması kendi iktidarı açısından tehlikeliydi. Fakat kendi iktidarı sırasında da bir alimin katline onay vermesi olumlu bir tepki de vermedi. İdamına Hanbeli fukahanın tepkisini çekme ihtimalinin yanı sıra halkın çok sevdiği bir alimi öldürmenin olumsuz sonuçları olacaktı. Bu bakımdan sürgün en uygun ceza gibi görünmekteydi. Fakat buna bile gerek kalmadan Cemmâilî vefat etmiş ve cezası tebliğ edilememiştir.⁵⁶

3. Abbâsî Halifesiyle Eyyübî Devleti Arasındaki Diplomatik Girişimler

Önemli bir mesele de Abbâsî Hilafeti ile Eyyübî Devleti arasındaki münasebetlerdir. Selâhaddin Eyyübî döneminde çok da iyi yürümeyen ilişkiler el-Melikü'l-Âdil döneminde belli bir olgunluğa erişmiştir. Hem Nâsır-Lidînillâh'ın siyasi ve kültürel faaliyetleri hem el-Melikü'l-Âdil'in Eyyübî devletinde iktidarı ele geçirmesi iki hanedan arasındaki ilişkileri normalleştiren bir durum ortaya çıkarmıştır.⁵⁷ El-Melikü'l-Âdil Mısır, Suriye ve el-Cezire toprakları üzerindeki hakimiyetlerinin Nâsır-Lidînillâh tarafından onaylanmak istenmesi üzerine içerisinde Üstadüddar İldeniz el-Âdilî başta olmak üzere kadı Necmeddin Halil İbnü'l-Masmûdî⁵⁸ Mısır, Şam, Bilâd-i Cezire ve Ahlat için halifeden taklid ve teşrif istediler. Halife onlara ikramda bulundu, iyi davrandı ve istediklerini olumlu bir şekilde cevaplayacağını belirtti. Âdil'in elçilik heyeti olumlu bir şekilde karşılandıktan sonra Mısır'a döndü. Nâsır-Lidînillâh Mısır'dan gelen talepleri divanda değerlendirdikten sonra Şihâbeddin es-Sühreverdî önderliğinde bir heyeti Kahire'ye gönderdi.⁵⁹ Heyet, öncelikle Halep'e uğramıştır. Burada Şihâbeddin es-Sühreverdî, halka ve hükümdara vaaz vermiş ve bir süre burada konakladıktan sonra yola devam etmiştir. Burada kendilerine Halep'ten el-Melikü'z-Zâhir'in emriyle Bahaeddin bin Şeddâd dahil olmuştur. Şihâbeddin, Dımaşk'a yaklaştığında 50. 000 civarındaki askeri ve tüm devlet ricaliyle birlikte onu karşılamaya bizzat Âdil çıkmıştır. Karşılama Dımaşk'a yaklaşık 30 km. uzaklıkta bulunan Gasûle'de gerçekleşmiştir. Burada bulunan sarayında el-Melikü'l-Âdil, oğulları el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Muazzam da bulunmaktaydı. O gün çarşılar kapatıldı, insanlar halifenin elçilerini görmek için izdiham oluşturdular. Buradan grup halinde Dımaşk'a geçen heyetler Dımaşk kalesinde yer alan Dar-ı

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, XXII/ 89.

⁵⁶ Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâtî'n-naqale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrut 1401/1981. C. II, 17-19; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, C. VI, 185; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 345-346; Gary Leiser, The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249", dissertation, University of Pennsylvania, 169-170.

⁵⁷ Hançabây, Halil İbrahim. "Nâsır- Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, S.2 (Aralık 2020): 391-429.

⁵⁸ Bu zat Hamalî olup Hanefî mezhebine mensuptur. Bkz.; İbn Vasıl, *Müferric* XXII/180.

⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII/197; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/255; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III/289-290.

Rıdvan'da bir merasim tertip edildi. Bu merasime Kadı Bahâeddin İbn Şeddâd Halep hükümdarı adına geldi. Hama ve Humus hükümdarlarının elçileri de hazır bulundular. Burada altın tıraz işlemeli siyah renkli bir cübbe ve altın tırazdan(sırmalı ve süslü yazılar bulunan) işlenmiş siyah bir imame (sarı) Âdil'e Sühreverdi tarafından giydirildi. Tüm bunlarla beraber çok süslü bir kolye, som altından bir kılıç, altın semerli bir at ve Nâsır Lidîmillâh'ın lakap ve unvanlarının yazılı olduğu siyah renkli bir sancak sultana takdim edildi. Orada bulunan diğer elçilere de Abbâsî halifesi tarafından değerli elbiseler ve altınlar verildi. Halifenin elçisi el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya siyah imame ve siyah hilatler giydirildi. Hanedandan sonra sıra devletin en mukadder ismi ve Âdil'in en yakın ve en güvendiği devlet adamı olan vezirine de hilat giydirildi. El-Melikü'l-Âdil, çocukları ve yanında veziri olmak üzere Dımaşk'ta bir teşrifat gezisine çıktılar. Bu teşrifatla Abbâsî halifesi tarafından onay aldıklarını halka ilan ettiler. Eyyübî devleti adına Safiyyüddin İbn Şükr halifenin taklidini kürsüye çıkararak okudu. Tüm hanedan üyelerine verilen lakap ve unvanlar orada İbn Şükr tarafından halka ilan edildi. El-Melikü'l-Âdil'e "Şahinşah" ve "Melikü'l-Mülûk" ünvanının yanı sıra Halîlü Emirü'l-Müminîn lakapları tevcih edildi. Tüm bunlar herkes tarafından ayakta dinlendi. İbn Şükr de kürsüde ayağa kalkarak unvanları okudu. Şihâbeddin es-Sühreverdi, Mısır'a yönelerek veliahd el-Melikü'l-Kâmil'e hilat giydirmek ve temliknameleri sunmak üzere bizzat Halep ve Dımaşk'ta olduğu gibi Kahire'ye gitti.⁶⁰

4. el-Melikü'l-Âdil'in Veziri İbn Şükr Eliyle Ekonomik İstikrarı Sağlama Çabaları

El-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'e tam bir güven duyuyordu ve 1211 yılına kadarki süreçte birçok konuda ondan danışmanlık almaktaydı. Âdil'in temel amacı devlette istikrarı sağlamaktır siyasi ve ekonomik istikrara büyük önem veriyordu. Bu nedenle, en deneyimli devlet adamına geniş yetkiler verilmişti. İbn Şükr'e bu kadar büyük yetkilerin verilmesi ve onun sorumlu tutulmayan bir konuma yükseltilmesi, Âdil'in maddi sıkıntılarının kaynaklanmaktaydı.⁶¹ Selâhaddin Eyyübî dönemindeki olağanüstü askeri seferler nedeniyle hazine boşalmıştı. Selâhaddin sonrası Aziz, Efdal ve Mansûr dönemlerinde de Beytülmalde ciddi sıkıntılar bulunmaktaydı. Bu durumu düzelterek herhangi bir politika üretilmemiştir. El-Melikü'l-Âdil tahta geçtiğinde özellikle Suriye'de karşılaşmış olduğu hanedan arasındaki iç karışıklıklar ve hazinenin boş olması nedeniyle para bulunamaması bu durumu daha da uzatmıştır. Bunu çözmek amacıyla her anlamda tecrübe sahibi olan veziri İbn Şükr'e tam yetki vermiş ve özellikle gelirlerin en fazla toplandığı Mısır'ın zenginliğinden istifade etmek amacıyla ona güvenmiştir. Bu durum İbn Şükr'ün etrafının sefil ve dalkavuklarla çevrelenmesini de beraberinde getirmiştir. İbn Şükr'e yapılan yaltaklanmalar onun yaptığı haklı haksız tüm faaliyetlerin onaylanmasını da beraberinde getirmiş oldu. Bunlar arasında İbn Şükr'ün Suriye'deki naibi konumunda bulunan kadilkudat Cemâleddin el-Mısırî bulunmaktadır. Mezkûr bürokrat alim, Dımaşk Emniyye ve Adiliyye medreselerinde ders vermiş ve müderris olarak görev yapmıştır. Cemâleddin el-Mısırî, İbn Şükr'ün Suriye'deki işlerini denetlemiş ve ona tam bir bağlılıkla destek olmuştur. İbn Şükr Dımaşk'a geldiğinde ise ikisi birlikte tam bir uyum içinde devlet işlerini başarıyla yerine getirmişlerdir. Cemâleddin el-Mısırî, Âdil döneminde halife Nâsır Lidîmillah'a elçi olarak da gönderilen heyetin başkanlığını yapmış ve halifeye bizzat mektubu o sunmuştur.⁶² Cemâleddin el-Mısırî, Anadolu Selçuklu sultanı başta olmak üzere el-Cezire ve Güneydoğu Anadolu'daki hükümdarlara gönderilen heyetin başında vardır. O bir anlamda Eyyübî devletinin dış ilişkilerinden sorumlu devlet bürokratıdır. Tüm bunlar ise el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr ve Cemâleddin el-Mısırî arasındaki kusursuz uyumla alakalı olup üç isim de başarılı işlere imza atmışlardır.⁶³

4.1. İbn Şükr'ün Himaye Ettiği Alimler ve İnşaat Faaliyetleri

İbn Şükr, Eyyübî devletinde güç kazandıkça bürokraside olduğu gibi ilim ve edebiyat çevrelerinde de kendisine olan özel ilgi artmıştır. Bu bağlamda İbn Şükr, meşhur Büveyhi veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amid (ö. 970)'e icraat ve ilmi yönleriyle benzetilerek övülmüştür. İbnü'l-Amid Arap şiiri, lügat, nahiv, aruz, Kuran ilimleri, tefsir, fıkıh, mantık, ilahiyat, metafizik, matematik ve astronomiye kadar çok geniş yelpazede bilgiye sahip olan büyük bir allâmedir. O aynı zamanda kitabette ve sanatlı nesirde ikinci

⁶⁰ İbn Vâsıl, 183.

⁶¹ Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, 252.

⁶² *Miratü'z-Zaman*, VIII/643; *Şezeratü'z-zeheb*, V/112.

⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric*, III/129.

Câhız⁶⁴ olarak anılmaktaydı. Onun idareciliği dönemindeki mektupları ve yazışmaları edebi sanatlarla doluydu. Aynı zamanda 30 yıllık vezirlik görevinde de başarılı oldu.⁶⁵ Kendisinin böyle üstün yetenekli bir alim ve vezire benzetilmesi bu yüzden olmuştur. İbn Şükr'ün benzetildiği tarihi şahsiyetler içerisinde Büveyhî dönemi divanü'l-inşa⁶⁶ reisi olan tarihçi, dil ve belagat alimi ve özellikle kitabet sahasındaki en iyi alimlerden olan Hilâl b. Muhassin es-Sabi'ydi.⁶⁷ Onun özellikle yazışmaları ve kitabet tarzı benzetilmektedir. İbn Şükr, şiirleri dolayısıyla en büyük Arap şairlerinden kibir, azamet ve gurur sahibi olan Mütenebbî'ye benzetilmektedir. Medhiye ve hicviyenin en önemli temsilcisi ve Arap şiiri dendiğinde akla gelen isimlerden Mütenebbî'ye yine *Hâmase*'nin yazarı Arap şiirinin en usta isimlerinden Ebû Temmâm ile mukayese edilmekte bazen de bu iki isimden daha iyi şair olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ İbn Şükr'ün, kitabette örnek aldığı kişi nefret ettiği ve ismine bile tahammül edemediği edip şair Kadı el-Fâzıl'dı. Kadı el-Fâzıl'ın yazım tarzından istifade etmiş ve onun yolunu takip etmiştir. İbn Şükr'ün takip ettiği bir diğer alim ise Abbâsî veziri İbn Hübeyre (ö. 1165)'dir. Pek çok kişi ondan fıkıh hadis ve edebiyat dersleri almıştır. İbn Hübeyre dirayeti ve siyasi görüşlerinin isabetiyle tanınmaktadır. O şair ve edebiyatçıları himaye etmiş ve Seyyidü'l-vüzera olarak nitelendirilmiştir. İbn Hübeyre Kur'an ve hadis hafızı, kitabete vakıf ve Arap şiirine hakimdi. İbn Şükr'ün yazmış olduğu *el-Besâir* isimli eserin önemli bir kısmı İbn Hübeyre'nin *el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf, İhtilâfü'l-e'immeti'l-erba'a ve ittifâkuhum* isimli 4 Sünnî mezhep imamının ittifak ve ihtilaf ettiği meseleler ile ilgili kitabından istifade etmiştir. Bu eser İslam dünyasının pek çok yerinde medrese, cami vb. gibi ilim yerlerinde okutulan temel eserler arasındaydı. İbn Şükr'de *el-Besâir* isimli eserinde bu eserden önemli iktibaslarla bulunmuş ve eserinin İbn Hübeyre gibi temel eser olmasını sağlamaya çalışmıştır.⁶⁹

İbn Şükr, hükümdarlık dönemi boyunca alim vezirlerden aldığı ilhamla, özellikle fakihler, şairler ve edebiyatçılar gibi bilginleri himaye etmeye büyük önem vermiştir. Selahaddin Eyyübî dönemiyle başlayan Sünnileşme faaliyetleriyle birlikte, medrese inşa çalışmaları da hız kazanmıştır. İbn Şükr, bu faaliyetlere katılarak Eyyübîler döneminde Kahire'de bilinen ilk Mâlikî Medresesini inşa etmiştir. Bu medrese, "el-Medresetü's-Sâhibiyye" olarak adlandırılmış ve Mâlikî ulemanın yetiştiği önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. İbn Şükr'ün bu şekilde ilim ve bilgiye verdiği destek, dönemdeki entelektüel faaliyetleri teşvik etmiş ve ilim dünyasının gelişimine katkıda bulunmuştur.⁷⁰ Mezkûr Medrese, Fâtımî veziri Yakub b. Killis tarafından inşa edilen Darü'd-dibâc'ın yanında konumlanmaktadır.⁷¹ Burası, fıkıh ve diğer ilimlerin öğretildiği bir yerdir. Eyyübî vezirleri genellikle Dârü'l-vizâre'de konaklamaktadır, ancak İbn Şükr, Darü'd-Dibâc'a yakın bir bölgede kendi medresesini ve büyük bir kütüphaneyi inşa etmiştir.⁷² Amacı, ulema ile yakın ilişkiler kurarak onları korumak ve etkilemek olmuştur. Bu nedenle, kendi malikanesini Darü'd-Dibâc'a yakın bir alanda inşa ettirerek burada yaşamayı tercih etmiştir. İbn Şükr'ün Darü'l-vizâre yerine Darü'd-Dibâc'ta yaşamayı seçmesi, diğer devlet adamlarından üstün olduğuna inanması, onların etkisinden uzak durmayı tercih etmesi ve kendini güvende hissedebileceği bir merkezde yaşamak istemesiyle ilgilidir.⁷³ Bu medresede görev yapan alimlerden birisi İbnü'l-Mufaddal'dır. Hadis alimi Silefî'nin öğrencisi ve hadis hafızı el-Münzirî'nin hocası olan İbnü'l-Mufaddal, Sâhibiyye Medresesinden önce İskenderiye Medresesinde ders verip burada kadılık yaptıktan sonra İbn Şükr tarafından Kahire'ye davet edilerek Sâhibiyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Münzirî ve el-Birzâlî bu dönemlerde kendisinden istifade etmiştir. Onun Malikî fıkıhında otorite olması çevresinde Malikî fakihlerinin toplanmasını sağlamış ve bu durum İbn Şükr'ün siyasi ve idari manada kendisini kabul ettirmede etkili olmuştur. Burada İbn Şükr'ün evi ve külliyesinin yakın olmasının da etkisi bulunmaktadır.⁷⁴ İbn Şükr, Kahire'de alim ve ediplere yönelik yardım ve himaye faaliyetlerinin yanı sıra halka yönelik yardım ve hayırseverlik çalışmaları da gerçekleştirmiştir. Öncelikle, İbn Şükr'ün destek verdiği Hâkim-Biemrillâh tarafından inşa edilen Hâkim Camii, Kahire'de merkezi bir konuma ve

⁶⁴ IX. Yüzyılın önemli yazar ve edebiyatçılarından. Bkz. Bkz. Cahiz maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. VII, 24-26.

⁶⁵ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr* nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1377/1957, III/155-181, 183-214.

⁶⁶ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, s. 386-387.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII/101, 176-179.

⁶⁸ Abdullatif bağdâdî, 114; ayrıca bkz.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/62, 120-125.

⁶⁹ Bu eserin temel kitap olarak görülmediği aşikardır. Bkz. Gary Leiser, 93.

⁷⁰ Nuaymî, *Ed-daris*, IV/213.

⁷¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VII/173.

⁷² Kuşcu, 254.

⁷³ İbn Abdüzzahir'in "El-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zahire Fi Hitati'l-El-Ma'ziye, nşr. Eymen Fuad Seyyid Kahire 1996, 108.

⁷⁴ el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1981, II/306-307.

büyük bir yapıya sahiptir. Bu sebeple, Selahaddin Eyyûbî bu camiyi Ulu Cami olarak kullanmıştır. Caminin büyüklüğü, çarşı ve pazar yerlerine yakınlığı ile geniş ve ferah avlusu, Selahaddin Eyyûbî'nin onu şehrin ana camisi olarak seçmesinde etkili olmuştur. İbn Şükr ise, halkın büyük ilgi gösterdiği bu caminin avlusuna, insanların abdest alabileceği ve serinleyebileceği bir çeşme yaptırmıştır. Bu sayede, halkın camiye olan ilgisini artırmak ve onların ibadetlerini daha rahat bir şekilde yerine getirmelerini sağlamak amaçlanmıştır.⁷⁵

İbn Şükr, Dımaşk'ta bulunduğu dönemde hukukçu kimliğiyle mahkeme kurmuş ve zaman zaman bu konuda hükümler vermiştir. İbn Şükr, Kahire kadar Dımaşk'a da önem vermiş ve burada bulunduğu süre boyunca inşaat ve imar faaliyetlerinde bulunmuştur. 1202 yılında meydana gelen depremlerle hasar gören Emevi Camisi'nin avlusunun yeniden yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca, Dımaşk Emevi Camisi'nin taç kapılarından olan Babü'l-Berîd'in onarılması ve tamamen bronz kapı olarak yeniden yapılması için talimat vermiştir. Emevi Camisi'nin abdest alma alanları başta olmak üzere tüm su yapılarını yenilemiş ve gereken yerleri tamir ettirmiştir. Emevi Camisi'nin yakınında bulunan bölümleri Müslümanlar için Ramazan ve Kurban Bayramlarının kutlanması için tahsis etmiştir. Dımaşk'ın banliyösü olan Gutatü's-Şam'da Mezze ve Harasta'da camiler inşa ederek buralardaki faaliyetleri arttırmıştır. Tüm bunlar aslında İbn Şükr'ün sadece Kahire değil Dımaşk'a da aynı seviyede önem verdiği bir işareti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶

İbn Şükr fıkıh ve din ilimleri dışındaki alimlerle de iş birliği içerisine girmiş ve onlardan bazılarını himaye etmiştir. Bunların başında Şeyhü'l-İmâmü'l-Alim Muvaffakuddin Abdülaziz b. Abdülcebbar b. Ebu Muhammed es-Sülemî gelmektedir. Nüriyye Bimaristan'ında görev yapan bu tabip alim sıfatını Eminiyeye Medresesinde fıkıh eğitimi almasına borçluydu. İbn Şükr bu tabibin maharetlerini göreyerek onu yakın himayesine aldıktan sonra Reisü'l-atıbbâ' olarak tayin etmiştir. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hususi hekimi İbn Mitrân'dan icazetli olan Sülemî, İbn Şükr sayesinde devlet kademesinde önemli bir konuma yükselmiştir. Sülemî tabibler için bir ders kitabı niteliğinde olan *İmtihânü'l-elibbâ' li-kâffatü'l-atıbbâ'* isimli eseri İbn Şükr'e ithaf etmiştir. Eserin mukaddimesinde Sülemî vezire övgüler dizmiş ve özellikle Mısır'daki tıbbi gelişmeleri ve hastanelerdeki iyileştirmeleri vezire borçlu olduğunu ifade etmiştir. İbn Şükr'ü Şafi ve Mâlikîlerin müftüsü olarak isimlendirir. Mamafih bu övgüler kitapların ithaf kısımlarında bulunan özelliklere sahip olsa da İbn Şükr için söylenenler hükümdarlarıinkiyle benzer özellikler taşımaktadır. Söz konusu kitap İbn Şükr'e yönelik övgüler fazlasıyla mevcut idiye de asıl hükümdar olan el-Melikü'l-Âdil'e yönelik herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁷⁷

Sülemî-İbn Şükr ilişkisi, Kadı el-Fâzıl-İbn Meymûn ilişkisine benzerlik göstermektedir. İbn Meymûn, bilindiği üzere Kadı el-Fâzıl tarafından Selâhaddin Eyyûbî'nin kişisel tabibi olarak atanmış ve Eyyûbî'nin vefatından sonra el-Melikü'l-Efdal'in tabipliğini üstlenmiştir. Ancak, el-Melikü'l-Efdal'in iktidarı kaybetmesiyle birlikte İbn Meymûn'un etkinliği azalmıştır. Kadı el-Fâzıl'ın da güç kaybetmesiyle birlikte, İbn Meymûn yeni iktidar tarafından tutulmamıştır. İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl taraftarlarından tamamen kurtulmak amacıyla İbn Meymûn'un etkisini ortadan kaldırarak Sülemî gibi bir tabibin himayesini üstlenmiştir. Sülemî'nin himaye edilmesi, İbn Şükr'ün Kadı el-Fâzıl'ın politikalarını benimsemesi anlamına gelmiştir. Bu durum, İbn Şükr'ün Kadı el-Fâzıl'ı taklit ettiği gibi himayede de onu taklit ettiğini göstermektedir.⁷⁸

5. İbn Şükr'ün Etkisinin Azalması ve Azline Giden Olaylar

İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil için mükemmel bir devlet adamı ve vezir olmasına karşın halk ve bürokrasi çevresinde oldukça korkulan ve sevilmeyen bir kişiliğe sahipti. el-Melikü'l-Âdil'in mali politikalarını ustaca yerine getirmiş ve bürokraside gerekli düzenlemeleri yapmıştı. İbn Şükr'ün başarılı vergi politikaları sonucunda beytülmal dolmuş, Selâhaddin dönemindeki boş halinden eser kalmamıştı.

⁷⁵ Doris Behrens-Abouseif, "Hâkim Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-camii> (erişim tarihi:12.05.2023); Çeşme bugün kullanılmaya devam etmektedir. Çeşitli tamirler görmüş ve orijinal hali kaybolmuştur.; Ayrıca Bakz.; Arif Tamir, *el-Hâkim biemrillah, Halife, İmam ve Muslih*, Beyrut 1982.

⁷⁶ Ali Tantavî, *Camii'l-Emevî fi Dımaşk*, Mekke 1989, 17; Gary Leiser, 100.

⁷⁷ LEiser, 103; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz.; Leiser, Gary and al-Khaledy, Noury (2004), Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual by ' Abd al- ' Azîz al-Sulamî, Leiden: Brill. 3-6.

⁷⁸İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', 582-583; Leiser, A.g.e., 103; Joel L. Maimonides Kraemer, *The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York (2008), 205.

Onun başarılı siyaseti halk nezdinde karşılık bulmamıştı. Her ne kadar ulemaya karşı önemli yardım ve destekte bulunsa da karakter olarak sert mizaçlı olması sıradan insanların ondan çekinmesine yol açmıştı. Kimse ondan izinsiz iş yapamıyor ve sultan ile konuşmak için onun iznini almak gerekiyordu.⁷⁹ Bu durumdan diğer hanedan üyeleri de rahatsız olup Âdil ile konuşmak için izin istemek zorunda kalıyorlardı.⁸⁰ Sert geçen bir kuraklık ve yağışsızlık Mısır ve Suriye'de gelirlerin ve dolayısıyla vergi kalemlerinin düşmesine neden olmuştu. Burada İbn Şükr'ün sık sık başvurduğu yöntemlerden birisi de bu zor zamanlarda zengin devlet adamlarının ve azledilen memurların mallarını müsadere etmektir. Bu durum hazineyi rahatlatırsa da devletten maaş alan kesimin hemen hemen tamamına yakını vezirden nefret etmekteydi. Tabiatıyla zaman içerisinde İbn Şükr hakkındaki şikayetler arttı. İbn Şükr'ün zorbalığının yanı sıra kibirli tavrı da beğenilmeyen huylarındandı. Kibir, zorbalık ve kin tutma onun sevilmeyen hasletlerindendi. Bir kişi kendisinden habersiz bir iş yapmaya kalkışır ve var olan düzene muhalif hareket ederse onu affetmez ve cezalandırılınca kadar onun peşinden giderdi. Onun tarih kaynaklarına geçtiği sözü olan “Ben çekişsem sen çivi olma.” sözü aslında ne kadar tehditkâr bir duruşa sahip olduğunu göstermektedir.⁸¹ İbn Şükr'ün diğer devlet bürokratlarına karşı tutunmuş olduğu tavırlardan el-Melikü'l-Âdil'in haberi oldu. İbn Şükr'e olan bakış açısı değişmeye başladı. 1209 yılında el-Melikü'l-Âdil'in Sincâr muhasarası sırasında kumandan ve bürokratlarıyla bir divanü'l-ceyş tertip etmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Problemlili geçen Sincar muhasarasında alınacak kararlar için devlet adamlarıyla istişareye girişildi. Bu istişare sonucunda İbn Şükr'ün Sincar'ın kuşatılmasıyla ilgili görüşünü uygun bulmadı. Buna mukabil el-Melikü'l-Âdil diğer ümeranın görüşlerinden bazılarını tatbik etti. Sincar her ne kadar el-Melikü'l-Âdil döneminde ele geçirilirse de birtakım kazanımlar elde edilmişti. Sincâr'ın düşmemesi İbn Şükr'ü haklı çıkarmış ve kendi görüşlerinin dinlenmemesi nedeniyle divanı terk etmiştir. İbn Şükr'ün bu davranışı ve toplantıyı terk etmesi üzerine orada bulunan bürokratlar İbn Şükr aleyhinde tezvirata başladılar. Durum İbn Şükr aleyhine dönünce cezalandırılmaktan korkarak el-Cezire'ye kaçtı. El-Melikü'l-Âdil derhal vezirinin geri getirilmesi için işlemlere başladı. Hama hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr ile Baniyas hâkimi Fahreddin Cihârkes peşine düştüler. Resû'l-Ayn'da yakalanan İbn Şükr'ü, Mansur ve Ciharkes'in nezaretinde sultana geri getirdiler.⁸²

Sultanın İbn Şükr'e olan kızgınlığı azalsa da artık ona güvenmiyordu. İbn Şükr'ün bu olayla birlikte devlet nezdinde etkisi ve nüfuzunun azaldığı söylenebilir. El-Melikü'l-Âdil vezirini azletmeye de ona verilen görevler azaldı. El-Melikü'l-Âdil, el-Cezire seferine çıktığında yine yanında vezirini bir müşavir olarak götürmüştür. İbn Şükr doğuya yapmış olduğu seferlerde üvey babası Fahreddin Mikdâm b. Şükr'ü naib olarak bırakmıştır. Mikdâm b. Şükr bu süreçte veliaht el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetinde ve ona bağlı olarak görev yaptı. El-Melikü'l-Kâmil ile Mikdâm hem nâib hem de Nâzirü'd-devâvin⁸³ olarak görev yaptığı sırada ilişkileri ilerledi ve iyi bir dostluk kurdular. İbn Şükr'ün çevresi Mikdâm'ın bu kadar etkin olmasını hazmedemediler ve seferde bulunan İbn Şükr'e mektup göndererek Mikdâm'ın aleyhlerine olan davranışlarını mübalağa ile anlatarak İbn Şükr'ü üvey babasına karşı kıskırttılar. İbn Şükr Kahire'ye döndüğünde Mikdâm'ı cezalandırmak için girişimlere başladı. Fakat Mikdâm üvey oğlunun kendisine olan garezini ve maksadını bildiğinden Kaletü'l-cebel'de bulunan veliaht el-Melikü'l-Kâmil'e sığınmak mecburiyetinde kaldı. İbn Şükr veliaht el-Melikü'l-Kâmil'den Mikdâm b. Şükr'ü kendisine teslim etmesini istedi. Onun kendisinin yokluğunda hazineden haksız yere mal aldığını ve hırsızlık yaptığını ve bu yüzden cezalandırılması gerektiğini vurgulamıştı. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil'in huzuruna çıkarak Mikdâm b. Şükr'ün cezalandırılması gerektiğini ifade ettikten sonra el-Melikü'l-Kâmil'in bir suçluyu koruduğunu söyleyerek onu şikâyet etti. el-Melikü'l-Âdil bu durumu tahkik etmek için oğlu Kâmil'i huzuruna çağırdı. Devlet içerisindeki krizi başlatanların İbn Şükr'e bağlı olan emir ve bürokratlar olduğunu, Mikdâm'ın ise kendi emrinde ve herhangi bir yolsuzluğa karışmadığını söyledi. Adil, İbn Şükr'e eskisi kadar güvenmediği için bu tahkikatı yapmış ve sonucunda Mikdâm'ın suçsuz olduğu anlaşılmıştı. Adil arabulucular göndererek iki önemli devlet adamını barıştırmaya çalışsa da tam manasıyla başarılı olamadı. 1212 yılında el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr ve Mikdâm b. Şükr Darü'l-vizâre'de buluştu. İbn Şükr her ne kadar eski nüfuzunda

⁷⁹ İbn Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-zeyl 'aleyhâ*, II/194.

⁸⁰ Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübiler*, 186.

⁸¹ Makrizî, *el-Mukâffa*, IV/596.

⁸² Nüveyrî, XXIX/35-37.

⁸³ Tüm divanlardan hukuki anlamda sorumlu üst düzey görevli. Bkz; Muammer Gül, (2008), “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin, 434-452

değilse de onun kin ve hasetkar tutumu üvey babasıyla olan durumunu bu toplantıda bile düzeltmedi. Geçici bir barışma dönemi sonrasında İbn Şükr ve el-Melikü'l-Âdil yeniden Suriye seferine çıktılar. Seferden döndüklerinde iki bürokrat arasındaki kriz bitmemiş aksine daha da büyümüştü. İbn Şükr, Mikdâm'ın el-Kâmil'in himayesinden ayrılmasını beklemeye başladı. Mikdâm bunun farkında olduğu için el-Kâmil'in yanından hiç ayrılmadı.⁸⁴

Sultan Âdil, İbn Şükr'ün sorumsuz ve kin dolu hareketlerinden ötürü onun ferman vermesi ve evrak imzalaması gibi işlerden el çektirerek bir anlamda İbn Şükr'ü açığa aldı ama azletmedi. (Temmuz 1212). İbn Şükr hem Adil hem de Kâmil'in kendisine olan tavırlarından rahatsız oldu. Eyyübî devletin mali konularda en bilgin kişisi olan İbn Şükr'ün siyasi tecrübesi de olduğundan kendisine olan güveni ve kibirli tavrı nedeniyle hem Adil'e hem de Kâmil'e bir ders vermek amacıyla devlet işlerini yavaşlatmaya başladı. Bu durum işleri görülmeyen Mısır halkının eza ve cefa görmesine sebebiyet verdiğinden onun hakkındaki şikayetler daha da arttı. el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'ün davranışın altında yatan asıl sebebin Mikdâm b. Şükr olduğunu anlayınca oğlu el-Melikü'l-Kâmil'i huzuruna çağırarak durumun düzelmesi için Mikdâm b. Şükr'ü himaye etmekten vazgeçmesi gerektiğini söyledi. el-Kâmil, Kaletü'l-Cebel'e çıkarak Mikdâm'a durumu izah etti. Sultanın artık himaye etmemesini ve kendisini İbn Şükr'e teslim etmesini emrettiğini belirtti. Mikdâm hamisinin çaresizliği karşısında hayal kırıklığına uğramıştı. Mikdâm, Kâmil'e kendisinin İbn Şükr tarafından nefret edilmesinin en önemli nedeninin veliahtlığın el-Melikü'l-Kâmil'in uhdesinde olması gerektiği ile ilgili tavrıydı. Mikdâm kendisinin el-Melikü'l-Âdil den sonra tahta geçecek olan saltanat azasının el-Melik'ül-Eşref değil el-Melikü'l-Kâmil olduğunu ve bu yüzden aralarının bozulduğunu iddia etti. el-Melikü'l-Kâmil bu durumun gerçek olup olmadığı ile ilgili belge isteyince önüne birtakım belgeler sundu. Belgelerde Kâmil'in Mısır hükümdarı olmaktan azledilmesi gerektiği ve onun yerine Ahlat Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'in Mısır'ı ve dolayısıyla Âdil sonrası saltanatı alması gerektiği ifadeleri içeren belge ve mektuplar Kâmil'e sunuldu. Belgelerde el-Melikü'l-Kâmil ile ilgili ağır ifadeler ve hatta hakaretler de vardı. El-Melikü'l-Kâmil bu belgeleri alarak babasının bulunduğu saraya geldi. el-Melikü'l-Kâmil'in zamansız bir şekilde geldiğini gören Âdil oğluna geliş nedenini sordu. Kâmil de Vezir Sâhib b. Şükr'ün sultan ile oğulları arasına nifak sokmak istediğini söyleyerek mektup ve diğer belgeleri sultana sundu. Belgelerdeki ifadeler aslında Adil'in Kâmil'e söylediği sözler de bulunmaktaydı. Adil çocukları hata yaptığında kızar ve bazen onlara söverdi. Muhtemelen İbn Şükr de Adil'in bu ifadelerinden bazılarını bu yazılarında kullanmıştı. Mamafih İbn Şükr'ün el-Melikü'l-Kâmil'e yönelik bir hakareti bulunmamaktaydı. Fakat bu belgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte çocukları arasında bir fitne çıkma ihtimali söz konusu olduğundan İbn Şükr'ün vezaret makamından azledilerek Sâhibiyye Medresesinin bulunduğu civardaki evine döndü.⁸⁵

İbn Şükr 7 Rebiülevvel 607 (7 Ağustos 1212) yılında azledilmiş ve mallarının müsadere edilmesine ve Amid'e sürgüne gönderilmesine karar verilmiştir. İbn Şükr, Adil tarafından azledildikten sonra af dilemek amacıyla Kaletü'l-Cebelde bulunan el-Melikü'l-Kâmil'in huzuruna çıktı. Kâmil tarafından kabul görmeyen İbn Şükr oradan ayrılmak zorunda kaldı. Güçlü ve kudretli bir vezirin bu şekilde kapıdan çevrilmesi utanç vericiydi. İbn Şükr bu sefer el-Melikü'l-Âdil'in hanımlarından olan el-Melikü'l-Muiz Mücirüddin Yakub'un annesinin evine gitti. Ondan sultan ile aralarının düzelmesi için arabuluculuk etmesini istedi. Bu durum Âdil'i çok kızdırdı. Hanımına başvurulması sultan açısından da kabul edilemez bir durumdu. İlk etapta idam etmek istediye de bu kararın kızgınlıkla alındığını anlayarak vazgeçti. Kâmil'e yazmış olduğu mektupta İbn Şükr'ün kendisinden Sincar seferinde 600.000 dinar aldığını ve bu paraların iade edilmesini talep etmiştir. Kâmil bunu üzerine İbn Şükr'ü kaleye çağırarak mallarına el konulmasını ve Sincar'da kendisine verilen dinarların geri verilmesini emretti. İbn Şükr'e yakın bazı emirler onun aslen pamuk tüccarı olduğunu ve bu kadar parayı temin etmesinin imkânsız olduğunu söylediler. İbn Şükr pamuk tüccarlarından vergi olarak pamuk alıyor ve bunları satarak devlete gelir sağlıyordu. Sincar'da seferde iken ödemesi gereken vergi gelirlerini ödemeyince şüpheli duruma düştü. İbn Şükr malları satıp sultana vermesi gereken parayı denkleştirmek için izin istedi. Söz konusu mallar satılıp sultana verildikten sonra kalan malları müsadere edilmedi.⁸⁶

⁸⁴ Nüveyrî, XXIX/35-37; Makrizi, *Sülûk*, I/I, 228.

⁸⁵ İbn Nazif, 5; Corcis, *Tarihü'l-Eyyûbiyyin*, 5; Nüveyrî, .., XXIX/35-37.

⁸⁶ Makrizi, *el-Mukaffa*, IV/597; Nüveyrî, XXIX/77.

İbn Şükr, 22 Kasım 1212 tarihinde Kahire'den ayrıldı. Seyahatinde tüm varlıklarını, evini, ailesini ve hizmetkârlarını yanında götürdü. Eşyalarının taşınması için 30 deve gerekti. İbn Şükr'ün düşmanları, tüm mülklerinin sultan tarafından elinden alınmasını talep ediyorlardı. el-Cezire'ye doğru harekete geçen İbn Şükr el-Melikü'l-Eşref'e sığınmak ve onun himayesine girmek istedi. Fakat el-Melikü'l-Eşref, İbn Şükr'ü himaye etmekten imtina ederek onu memleketine kabul etmedi. Hama Hükümdarı el-Melikü'l-Mansur'a da sığınmak istediye de Âdil onun Hama'ya gitmesine izin vermedi. İbn Şükr'ün Âdil'in isminin hutbede okunmadığı bir şehre gitmesine izin vardı. Onun dışındaki Eyyûbî topraklarına girmesi yasaklanmıştı. Yolculuğu boyunca konakladıkları şehirlerde halk ve ileri gelenler tarafından ilgi gördü. Bu durum vezirin şöhretinin nereye kadar uzandığının bir göstergesiydi. el-Melikü's-Salih, Nasirüddin Mahmud'un hakimiyetinde olan Amid'e gelerek burada Atabeg tarafından ilgi gösterilerek himaye altına alındı.⁸⁷ İbn Şükr'ün Amid'e sürgün edilmesinden sonra bürokrasiden tüm kesimler rahat bir nefes aldılar. Âdil'in sultan olduğundan beri yanında tuttuğu bu bürokrati bir korku imparatorluğu ve ceberrut bir ortam oluşturmuştu. el-Melikü'l-Âdil'in huzuruna rahatça ve baskı altında kalmadan girenler sevinçlerini sultana belli ettiler. Sultan İbn Şükr tarafından kuşatılmış olduğunu o zaman anlamıştı. İbn Şükr'ün oğlu olan Tâceddin Yusuf, babasından sonra 2 Şubat 1213'te görevden alındı. O da babasının yanına gelerek Amid'de valilik yapmış ve babası Kahire'ye dönene kadar burada görevine devam etmiştir.⁸⁸

el-Melikü'l-Adil, Mikdâm b. Şükr'ü vezir olarak tayin etti. Mikdam b. Şükr, üvey oğlu İbn Şükr gibi Adil ile beraber seyahat etmemiş ve veliaht el-Kâmil'in yanında kalmıştır. Mikdâm 3 senelik vezirliği süresince (1213-1216) birtakım kararlar almıştı. İbn Şükr üvey babasına göre daha tecrübeli ve liyakat sahibi bir devlet adamıydı. Onun görev süresince ceberut tutumu dışında mali ve siyasi uygulamalardan herhangi bir şikâyet söz konusu değildi. Mikdâm b. Şükr dönemindeki iki mesele onun başını ağrıttı. İlki el-Melikü'l-Kâmil'in annesi tarafından yaptırılan İmam Şâfiî Türbesi (Kubbetü'l-İmâm eş-Şâfiî) için devlet hazinesinden çok büyük meblağlar harcanmıştı.⁸⁹ el-Melikü'l-Âdil, prensip olarak hazinenin dolu olmasını ve beytûlmaldan yapılacak harcamaların tasarruflu bir şekilde yapılmasını İbn Şükr sayesinde gerçekleştirebilmişti. Burada Şafi mezhebinin kurucusu olan İmam-ı Şâfi için bir türbe inşasında büyük paraların harcanması Âdil tarafından tepkiyle karşılandı. Veziri Mikdâm b. Şükr'e bu harcamanın ayrıntılarını ortaya koymasını istediye de hesap veremedi.⁹⁰ İbn Şükr gibi tasarruf sahibi bir vezirden sonra göreve getirilen diğer vezirin böyle külfetli harcamalar yapması ve hazinede açıklar oluşturması Adil tarafından kabullenilemezdi. Mikdâm'ın azledilmesine yol açan diğer bir olay ise el-Kâmil'in oğlu el-Melikü'l-Mesud Atsız liderliğindeki bir ordunun Yemen'e gönderilmesi sırasındaki yapılan muazzam ve hadsiz harcamalar olmuştu. Bu iki olay Mikdâm'ın cezalandırılmasına sebep oldu. Adil'in kızgınlığı Mikdâm'ın kifayetsiz bir vezir oluşundan olmuştu. Adil, Mikdâm'ı önce sopalatmış daha sonra ise hapsedirmiş ve sırayla Kahire, el-Cezire ve nihayet Busra's-Şam hapisanesine naklettirmek suretiyle onu da ülkesinden kovmuştur.⁹¹

Âdil, İbn Şükr'ü böylesine küçük düşürücü bir şekilde cezalandırmamıştır. İbn Şükr'ün mal varlığını elinden almadan, kendi ülkesinin sınırlarının dışına sürgüne göndermiştir. Mikdâm'a bu ağır cezayı uygulamasının sebebi, kanaatimize göre üvey oğluna karşı yürüttüğü siyasi entrikalar sonucunda üvey oğlunu görevden almasıdır. Âdil, İbn Şükr'ü oldukça başarılı bulmasına rağmen onu görevden almak zorunda kalmıştır. Kendi makam ve mevkisini kurtarmak için ailevi sırların ortaya çıkmasını sağlayan Mikdâm, Âdil'i de zor durumda bırakmış ve İbn Şükr'ü istemsiz bir şekilde azletmek zorunda kalmıştı. Âdil, İbn Şükr'ü azletmemiş olsaydı oğulları arasına fitne girecek ve devlet sarsıntıya uğrayacaktı. Mikdâm makamını korumak uğruna hükümdarlar arası konuşma ve yazışmaları ifşa ederek kendisini kurtarmıştı. Ancak üvey oğlunun yerine geçtiğinde bu vazifeyi layıkıyla yerine getirememiş ve dönemde büyük hatalar yapmıştır. el-Melikü'l-Âdil, Mikdâm'ı azlettikten sonra 1218 yılında vefat

⁸⁷ Kütübî, *fivâtü'l-Vefeyât*, II/194; Zerkeşi, *Ukûdü'l-cümân ala vefeyati'l-a'yan*, 149; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/106; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-Zehab*, V/100; Ebû Şâme, *Zeylû'r-Ravzeteyn*, 115; Zehebî, *İber*, V/90; Makrizi, *Hutat*, II/371.

⁸⁸ Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX/200.

⁸⁹ Hasan Abdülvehhâb, *Târîhu'l-mesâcidi'l-eseriyye*, Kahire 1946, 106.

⁹⁰ İbnü'l-Amîd, 6; Nüveyrî, *nihayetü'l-Ereb*, XXIX, 49.

⁹¹ Zehebî, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, XXII/331; *Nücümüz-zahire*, II/397.

edene kadar herhangi bir vezir tayin etmemiştir. el-Melikü'l-Âdil artık çok yaşlanmış ve son iki yılında idari vazifeleri oğullarına devrederek son yıllarını nispeten daha sakin geçirmiştir.⁹²

6. El-Melikü'l-Kâmil'in Saltanatı ve İbn Şükr'ün İkinci Vezirlik Dönemi

Haçlı ordularının Mısır'ı ele geçirmek maksadıyla düzenlemiş oldukları V. Haçlı seferi Dimyat'ın ele geçirilmesiyle önemli bir safhaya ulaşmıştı. Dimyat ve dolayısıyla Mısır'ı koruyan Burcu's-Silsile'nin Haçlılar tarafından ele geçirilmesi sonrası el-Melikü'l-Âdil bu duruma çok üzüldü ve hastalığının artması sonucu vefat etti (31 Ağustos 1218).⁹³ Veliâhd el-Melikü'l-Kâmil Haçlı seferlerinin gölgesinde ve iç karışıklıkların ortasında tahta geçti. Onun saltanatına karşı çıkanlar arasında hanedandan kimse yoktu. Buna mukabil onun güçlü yapısı dolayısıyla istediklerini yaptırılmayacağını düşünen belli bir grup vardı. Bunların başında Hakkâriye Kürtlerinin önde gelenlerinden emir İmâdeddin Ahmed İbnü'l-Meştûb bulunmaktaydı.⁹⁴ Bu emir, Zengîler döneminden itibaren hükümdarlar nezdinde çok muteber bir yere sahip olup kendisine itaat eden önemli bir topluluk vardı. Sultan Selâhaddin tarafından özellikle Kudüs'ün alınması sırasındaki yararlılıkları dolayısıyla Nablus ve civarı olmak üzere iktâları bulunmaktaydı. İbnü'l-Meştûb, el-Melikü'l-Kâmil'in isteklerini tam manasıyla kabul ettiremeyeceğini bildiğinden daha itaatkâr bir yapıya sahip olan onun kardeşi el-Melikü'l-Fâiz İbrahim'i tahta geçirmeyi istiyordu ve bunun için kendisine bağlı emirlerle istişare halindeydi.⁹⁵ Bu emirler arasında Emir İzzeddin el-Hâmidî, Emir Eseddüddin el-Hakkârî ve emir Mücâhidüddin gibi Eyyübî devletinin ileri gelen emirleri bulunmaktaydı.⁹⁶ el-Melikü'l-Kâmil, İbnü'l-Meştûb ile emirlerin toplandığı yere geldiğinde, emirler ellerinde Mushaf-ı Şerif bulunarak kardeşi Melik Fâiz'e biat etmek için yemin ediyorlardı. Ancak el-Melikü'l-Kâmil, bu manzarayı görür görmez kendi hayatının tehlikede olduğunu anladı ve hemen oradan ayrıldı.⁹⁷

El-Melikü'l-Kâmil tahta geçmesine rağmen yanında ona destek olacak bir yardımcısı ve güvenilir tecrübeli bir adamı yoktu. Mikdâm b. Şükr'ün devlet hazinesine vermiş olduğu zararlar ortada olup onun kargaşayı yönetecek seviyede siyasi tecrübe, birikim ve kıvrak zekaya sahip değildi. Kâmil bunun üzerine babasının uzun yıllar müşavir ve vezirliğini yapmış olan ve kendisiyle aslında arası iyi olmayan ancak siyasi deha olan Safiyyüddin b. Şükr'ü Artuklu hükümdarı Nasirüddin'den talep ederek Amid'den Kahire'ye gelmesini temin etti. el-Melikü'l-Kâmil, İbn Şükr'ü üst düzey ikramlar ve hürmetle karşılayarak onu sarayına davet etti. İbn Şükr'ün vezarete tayin olması aslında el-Melikü'l-Kâmil'in hükümdarlığı süresince iyi bir yardımcıya ve maliyeciyeye ihtiyacı olduğundan dolayıdır.⁹⁸ İbnü'l-Meştûb'un darbe girişimi, İbn Şükr'ün Mısır'a dönüp vezir olarak atandıktan sonra eski gücünü yeniden kazanmasına yardımcı oldu. İbn Şükr'ün göreve gelmesiyle birlikte boşalan hazinenin hızla doldurulması, vergilerin tahsil edilmesi ve işlerin düzeltilmesi sağlandı. Zaten mevcut olan mali ve siyasi düzeni nispeten koruyan İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil döneminde yaptığı icraatları hayata geçirmeye başladı.⁹⁹ el-Melikü'l-Kâmil vezirinin kendisine İbnü'l-Meştûb meselesinde içini rahatlatmış olsa da o Âdiliyye karargahında kalamamış ve bunun yerine daha güvenli bir bölge olan Eşmum Tanah'a gitmiştir. el-Melikü'l-Kâmil'in bu tavrı askerleri arasında huzursuzluk vermişse de el-Melikü'l-Muazzam'ın da girişimleriyle birlikte İbnü'l-Meştûb meselesi çözülmüş oldu. İbnü'l-Meştûb darbesinin kolaylıkla çözümlenmesinde hanedan üyelerinin el-Melikü'l-Kâmil'e yapmış oldukları desteğin yanı sıra İbn Şükr'ün güven veren siyaseti de bulunmaktaydı.¹⁰⁰ İbn Şükr yaklaşık beş yıldan beri sürgünde olup kendisine yönelik komplo kuranlara yönelik intikam hisleriyle birlikte devlet içerisinde hızlı bir tasfiyeye gitti. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil dönemindeki gibi rahat bir yönetimle karşı karşıya değildi. İkinci döneminde karşı karşıya kalmış olduğu ve çözülmesi gereken sorunlar arasında İbnü'l-Meştûb meselesi, Dimyat'ın kurtarılması, Haçlılar ile olan münasebetler, Arap kabilelerin isyanları, artan

⁹² Nüveyrî, *nihayetü'l-Ereb*, XXIX/60; Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübiler*, 190-191; Gary Leiser, *Ibn Shukr*, 104-105

⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzi., VIII/II, 593; Makrizî, *Sülük*, II, 225-226; Ebu Şame, V/170.

⁹⁴ İbn Hallikân, I/180

⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirat*, XXII/381.

⁹⁶ İbn Hallikan, III/497; *Nücumü'z-Zahire*, VI/110.

⁹⁷ Nihayetülereb, XXIX/55; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/275; İbn Tağribirdi, *Nücumüzzahire*, VI/155.

⁹⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hatire fi zikri ümerai's-Şam ve'l-Cezire*, 202; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbari'l-Beşer*, I/357.

⁹⁹ Kuşcu, 312.

¹⁰⁰ İbn Hallikan, I/180-181; Safedî, *füvâtü'l-vefeyât*, VII/148.

pahalılık vb. pek çok mesele bulunmaktaydı. el-Melikü'l-Kâmil bu kadar büyük sorunlar yumağını çözecek yegâne kişinin İbn Şükr olduğunu biliyordu.¹⁰¹

İbn Şükr, ilk olarak Kahire ve Fustat'ta bulunan tüm bina ve mülklerin kadastro araştırmasını yaparak buna göre vergiler koymak suretiyle işe başladı. Halkın elindeki malları tespit ederek kazanca göre vergiler koydu. Bunun yanı sıra Fustat'ta bulunan pamuk vb. tekel ürünlerinin toplanıp satıldığı dükkân ve depoları ve buna bağlı olan hanları kapatarak tamamını Fustat'ın güneyinde bulunan darüssültan ve darülmülk'e devretti. Tekel malların satışını buradan gerçekleştirerek buradan gelecek komisyonları hazineye devrederek vergi kayıplarını önemli ölçüde azalttı. İbn Şükr bununla da yetinmeyerek zenginlerden senelik vergiyi iki aylık gelire eşit gelecek şekilde talep etti.¹⁰² İbnü'l-Meştûb darbesinde özellikle gayrimüslimlerin bir desteği söz konusuydu. Bu yüzden İbn Şükr bu bahaneyi iyi değerlendirerek Hristiyanlara ağır vergiler koyarak onları sindirdi. İbn Şükr, Hristiyanlar ve Yahudilerin yanı sıra Müslümanlara yönelik ağır vergiler koydu. Seyyar satıcılar, işçiler, şarkıcılar ve alimler askere alınmak veya bunun karşılığında bedel ödemek zorunda bırakıldı. Haçlı seferlerinin bu denli yoğun bir şekilde gerçekleşmesi, İbn Şükr tarafından özellikle yerli halkın askere alınması veya buna karşılık bir bedel ödemesi zorunluluğu getirmişti.¹⁰³ Beşinci Haçlı seferi boyunca İbn Şükr kararlı bir şekilde etkili ve acımasızca Mısır halkından el-Melikü'l-Kâmil'in saltanatını ayakta tutmak için yeterli kaynağı topladı. Bu durum hem İbn Şükr'ün gücünün artmasına hem de Haçlıların Mısır'dan kovulmasına sebep oldu.¹⁰⁴

El-Melikü'l-Kâmil özellikle Dimyat kuşatmasında vezirinin engin tecrübe dolu bilgilerinden istifade etmiştir. İbn Şükr, Silsile burçlarından sonra Dimyatın da düşeceğinden emindi. Bu yüzden sık sık veziri ile istişarelerde bulunuyordu. İbn Şükr, hükümdara düşmanla barış müzakerelerine girmesini tavsiye vermişti. Dimyat muhasarasını kaldırmaları karşılığında Kudüs'ü vermeyi teklif etmiş ve hatta daha da ileri giderek yıllık 30.000 altın vermeyi dahi teklif etmiştir. Buna karşın Haçlılar sayıca üstün olduklarından ve desteğin gelmeye devam ettiğini bildiklerinden Müslümanların bu önerisini kabul etmediler. Artık savunulması mümkün olmayan Dimyat, Haçlılar tarafından 5 Kasım 1219'da ele geçirildi.¹⁰⁵ Dimyat'ı ele geçiren Haçlılar, Temmuz 1221'de Kahire'ye yürümeye karar verdiler. Ancak Mısır arazisinin konumu ve Nil'in hidrolojisinden yeteri kadar bilgi sahibi olmadıklarından tuzağa düştüler. Eyyübîler Nil sularının taşma zamanı olduğundan bölgenin dışında karargahlarını kurup bentleri açtılar. Haçlıların yol güzergahı tamamen sular altında kaldı. Dimyat'a gidecek bölge sulara kapılmış oldu.¹⁰⁶ İbn Şükr Haçlıların Nil arazisi hakkında bir şey bilmediğini bildiğinden eninde sonunda bu hileye düşeceklerinden emin olduğundan stratejik hamleler yapmıştı. Ordunun kalan kısmının kurtulabilmesi karşılığında Dimyat teslim edilecekti. Hristiyan esirleri bir gemiye bindiren İbn Şükr bunları Nil nehri üzerinden getirerek Haçlılara bıraktı. Esirler arasında Selâhaddin döneminden kalanlar bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Dimyat, Haçlı işgalinden kurtarıldı. Aynı zamanda Mısır'ın işgal edilme tehlikesi olduğundan bu stratejik hamleler Mısır'ı ve diğer İslam beldelerini Haçlı işgalinden korumuş oldu. Barış antlaşması gerçekleştikten sonra el-Melikü'l-Kâmil yemek tertip etti. Bu yemeğe el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Muazzam İsa, el-Melikü'l-Eşref Musa ve İbn Şükr'ün yanısıra Hibetüllah b. Mehâsin ve Gazze kadısı da katıldı. Mansura'da düzenlenen yemekte Melik Eşref'in şarkı söylemekle meşhur şarkıcı cariyesi Sittü'l-Fahr, ud çalarak şarkı söyledi. el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Kâmil'in yanı sıra kadınlar da birlikte ezberlemiş olduğu şarkıları söyleyip şarkıcı cariyeye eşlik ettiler.¹⁰⁸

el-Melikü'l-Kâmil V. Haçlı seferinden sonra veziri İbn Şükr'ü Nil halicinde kalmış olduğu evinde ziyaret etmekteydi. Ocak 1222'de yapmış olduğu ziyarette İbnü'l-Meştûb ile birlikte hareket eden emirlerin akıbetini görüştüler. Darbeye iştirak eden emirler henüz Dimyat'ta idiler. İbn Şükr, sultana

¹⁰¹ Thomas C. Van Cleve, "The Fifth Crusade", *A History of the Crusades*, II, Madison, Milwaukee, (London: The University of Wisconsin Press 1969), 396-397.

¹⁰² Gary Leiser, 111.

¹⁰³ Nüveyri, XXIX/92; Gary Leiser, *Prostitution in the Eastern Mediterranean World: The Economics of Sex in the Late Antique and Medieval Middle East*, (London: yayınevi, 2017), 107.

¹⁰⁴ İbn Vâsıl, III/270.; İbnü'l-Esîr, XII/277.; Makrîzî, II, 190-195

¹⁰⁵ Ebu Şâme, 165.; İbn Kesîr, XII/184.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, XII/276.; Makrîzî, I/1, 195

¹⁰⁷ Gary Leiser, 11

¹⁰⁸ İbn Hallikan, V/335-336.

onların Mısır topraklarından sürülmelerini söyledi. Orada bulunan emirlere mektup gönderilerek Mısır dışında diledikleri yere gidebilecekleri emredildi. Bu emirlerin gelirleri ve maaşları el-Melikü'l-Kâmil'in memlükleri arasında bölüştürüldü.¹⁰⁹ İbn Şükr, Eyyübî devletinin önde gelen danışmanlarından biriydi ve el-Melikü'l-Kâmil tarafından büyük bir güvene layık görülen bir kişi olarak kabul edilmekteydi. el-Melikü'l-Kâmil'in oğulları olan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb ile II. el-Melikü'l-Âdil de onu ziyarete geliyorlar ve onun tecrübelerinden istifade ediyorlardı. Her iki melik de hocaları olarak gördüğü vezirin huzuruna girdiklerinde oturmuyorlar ve ona saygıdan ötürü ayakta duruyorlardı. Şair Abdurrahman b. Abdülvahhâb el-Kûsî bu manzarayı görünce vezire şu beyti okudu. "Eğer sen ayakta durmak farz olan Allah'ın huzurunda ayakta durmuyorsan hükümdarlar geldiğinde ayakta beklerken sen oturabilirsin". Şairin burada oldukça yaşlanmış olan İbn Şükr'ü eleştirdiği görülmektedir. Namaz kılarak oturarak kılmak zorunda kalan İbn Şükr'ün melikler geldiğinde de ayakta durmasına gerek olmadığını ve oturması gerektiğini meliklerin Allah'tan daha yüce olmadıklarını ifade etmektedir.¹¹⁰

İbn Şükr'ün, V. Haçlı seferinin yorucu, uykusuz ve stresli günlerinin etkileri altında olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Bu süre zarfında hem savaş meydanında hem de başkentte yoğun bir şekilde çalışarak V. Haçlı seferinin neden olduğu mali ve siyasi sorunları düzeltme amacıyla çaresizce çaba sarf etmiştir. İlerleyen yaşına bağlı olarak İbn Şükr, kör olmuştur. Bununla birlikte, görevinden istifa etmek yerine, kör olduğunu halktan ve çeşitli kişilerden gizleyerek görevine devam etmiştir. Divan dairesinde emirler ve devlet adamlarıyla bir araya geldiğinde hizmetkarlarına hangi emirin nereye oturacağını ve ne yiyeceğini işaret eder ve kalabalık bir heyet gelse bile hepsini çok iyi tanıdığından şaşırılmazdı. Divanda toplantı halinde veya toplantı sonrasında da herkesin yerini bildiğinden vücut dilini de iyi kullanarak kör olduğunu gizlemiştir.¹¹¹ İbn Şükr kör olduğu dönemde de vezaret görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş gündün güne sağlığı bozulmuş ve 15 Ağustos 1225 (8 Şaban 622)'te vefat etmiştir.¹¹² İbn Şükr kendisi için yaptırmış olduğu Sâhibiyye Medresesinin yanında bulunan rıbata defnedilmiştir.¹¹³ Mısır'ın tamamından insanlar cenazeye katılmak için gelmişlerdir. el-Kâmil, tüm oğulları ve akrabalarını İbn Şükr'ün cenazesine katılmaları için göndermiştir. el-Kâmil, İbn Şükr'ün vefat etmesinden sonra onun yerine oğlu Tâceddin Yusuf'u tayin etti. Fakat iki ay sonra Sultan Kâmil, Tâceddin ile aralarında geçen ve kaynakların aktarmadığı bir durumdan dolayı onu azletmiştir. Hem Tâceddin hem de kardeşi İzzeddin Muhammed'i tutuklatmıştır.¹¹⁴ Bununla da yetinmeyen sultan para ve mülklerine el koydu. Bu müsadere ve cezalandırmalar yapıldıktan sonra Abbâsî Halifesi Zâhir bi-Emrillah, İbn Şükr ve oğulları için hilat göndermişti. Fakat İbn Şükr vefat etmiş ve oğulları da hapse atılmıştı. Halifenin göndermiş olduğu hilat münşi kâtabi Fahreddin Süleyman'a giydirildi. el-Melikü'l-Kâmil babası Adil gibi İbn Şükr'den sonra vezir tayin etmemiştir.¹¹⁵

SONUÇ

Selahaddin vezir olarak görev yaptığı Fâtımî devletinde bu kurumun ne kadar güçlü olduğunu görmüş ve karar vericilerin vezirler olduğunun farkına varmıştır. Bu yüzden sultan olduktan sonra vezir atamamış din adamlarından oluşan kadrosuyla devleti yönetmiştir. Selahaddin, Fâtımîler döneminde vezirlerin sultanla eşit bir konuma sahip olmasını sona erdiren ve yönetimi Eyyübî hanedanı arasında bölüştüren Selçukluların uygulamasını devam ettirmiştir. Selahaddin sonrasında Fâtımîler dönemindeki kadar olmasa da vezirlerin etkin olduğu dönem başlamış olup Melik Efdal ve Melik Adil'in vezirleri devletin yönetimini devralmışlardır. Her iki sultanın iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye girmeleri, dahili karışıklıklar ve Haçlı seferleri vezirlerin etkin bir şekilde görev yapmalarının gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bürokratik düzenin devam etmesi elzem olduğundan vezirler işbaşına

¹⁰⁹ İbn Hallikan., V/89.

¹¹⁰ Makrizî, *Mukaffa*, IV/599.

¹¹¹ Münzirî, *Tekmile*, V/234-235; Nüveyrî, XXIX/130; Makrizî, *Mukaffa*, IV/600.

¹¹² Kütübî, *Füvat*, II/193; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/159.

¹¹³ Münzirî, *Tekmile*, V/234-235; Makrizî, *Mukaffa*, IV/600.

¹¹⁴ Safedî, *Vafl*, XIX/200; Nüveyrî, *Sülük*, XXIX/130.

¹¹⁵ Nüveyrî., XXIX/19; Buna karşın ülkede var olan para birimlerindeki taşşış nedeniyle hapisten çıkarılarak mali işlerden sorumlu konuma getirilmiştir. Babası gibi oğlu Taceddin Yusuf da bu konuda el-Melik'ül-Kamil'in güvendiği bürokratlardan olmuştur. Bkz; Gottschalk, 147.

gelerek sultanın kendisine tevdi ettiği yetkileri kullanmışlardır. Eyyübîler dönemindeki vezaret müessesesi, özellikle mali işlerle meşgul olan ve beytülmalî yöneten bir görevli konumunda olup, Abbasiler dönemindeki uygulamaya benzerdi. Bunun için vezirler Fâtımîler dönemindeki gibi askerleri ve memlukleri olan bir vezir olmamış, buna mukabil iyi yetişmiş, divanlarda görevler almış, medresede okumuş buradan icazet almış ve eser telif etmiş alim kökenli kişiler vezir olmuşlardır. Eyyübî devletinin bürokrasideki hegemonyayı tam manasıyla kırmak noktasında başarılı olduğu söylenemez. Hanedan her ne kadar ön planda olsa da onlar vezir ve divan görevlilerini istihdam etmişler ve alınan kararlarda etkin rol oynamışlardır. Bunların başında gelen Safiyyüddin İbn Şükr, Selahaddin döneminde bürokrasiye dahil olan ve tanınmış bir ailenin ferdi olarak üvey babası ile birlikte halef selef vezir olmuşlardır. İbn Şükr'ün vezir olması Melik Adil tarafından özellikle Selahaddin ve onun çocuklarının etkinliklerinin ve nüfuzlarının azaltılması hususunda tayin edilmiş tecrübeli bir yöneticiydi. Görev yaptığı dönemlerde Melik Adil'in hanedan arasında vuku bulan meseleler başta olmak üzere Haçlı seferleri ve onların yöneticileriyle olan münasebetler yanında güçlü bir yardımcı olması elzem olduğundan onun faaliyetlerine karışmamıştır. Bu durum Selahaddin ve oğlu el-Melikü'l-Azîz dönemindeki gücü azalan bürokratik hegemonyanın tekrar ortaya çıkmasını sağlamış ve özellikle İbn Şükr'ün mali politikalarının beytülmalin zenginleşmesine önem verilmesi dolayısıyla hazinenin dolmasına ve sultanın rahat bir nefes almasına imkân vermiştir. Bu durum Adil tarafından tebrik ve takdir hissiyatıyla karşılandığından Fâtımîler dönemindeki vezirlerin uygulamalarını andıran faaliyetleri ilk başlarda göz ardı edilmiştir. Fakat onun faaliyetleri Eyyübî hanedanında sorun çıkarmaya başladığında İbn Şükr görevinden el çektilmiştir. İbn Şükr'ün azledilmesinde özellikle Mikdam b. Şükr ile olan nüfuz mücadelesi önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. el-Melikü'l-Kâmil ile olan münasebetleri de bu çerçevede ele alınmalıdır. İbn Şükr'ün veliaht belirleyen konuma yükselmesi ve Eyyübî ailesi içerisindeki problemlerle yakından ilgilenmesi onun sonunu getiren adımlar olmuştur. İbn Şükr aslında Kadı el-Fazıl'ın uygulamalarını esas almış ve onun Selahaddin dönemindeki etkinliği çerçevesinde ona benzeyen faaliyetler içerisinde bulunarak hareket etmiştir. Selahaddin'in vezir ünvanlı bir yardımcıya ihtiyacı olmadığından Eyyübî devletine yön verici olan bir bürokrattı. Kadı el-Fazıl eserleriyle Eyyübîlere olağanüstü faydalar getirmiş ve devletin inşasında Selahaddin'in ve hanedanın yanında yer almıştır. Kadı el-Fazıl'ı taklid eden İbn Şükr ondan farklı olarak hem vezir ünvanlı hem de siyasi nüfuza sahip olan daha etkili ve baskıcı bir politika izleyerek devlet adamlarına yönelik yoğun bir müsadere ve baskı siyaseti uygulamıştır. İbn Şükr, Adil tarafından azledildikten sonra yerine getirilen vezirlerin hiçbiri onun kadar başarılı olamamıştır. Melik Adil başarısız vezir istihdam etmek yerine son yıllarında ağabeyi Selahaddin gibi veziri olmadan yönetimine devam etmiştir. Buna mukabil el-Melikü'l-Kâmil babası vefat ettikten sonra tahta geçişi sürecinde yaşadıkları zorluklar nedeniyle kendisinin de şehzadeligi döneminde problem yaşamış olduğu tecrübeli devlet adamı İbn Şükr'ü sürgünde olduğu gibi el-Cezire'den Mısır'a çağırarak vezir olmasını sağlamıştır. İbn Şükr'ün ikinci dönemi ilkinde nazaran daha baskıcı bir hüviyete bürünmüş, özellikle el-Melikü'l-Kâmil'in saltanatına karşı gelen emir ve bürokratlara müsadereleler uygulayarak onları bastırılmış ve hazineyi tekrar eski haline getirmiştir. İbn Şükr, Selahaddin dönemi bürokrasisini ve el-Melikü'l-Kâmil dönemindeki karışıklığı çözmeyi başarmış ve bunu da Eyyübî devletinin kurucusunun hiç arzu etmediği güçlü vezir hüviyetinde sağlamıştır. İbn Şükr'ün başarılı olmasında ailesinin tanınırlığı, ulemeden destek alması, Kadı el-Fâzıl ve diğer önemli alim bürokratların uygulamalarını temel alması gibi saikler bulunmaktadır. Bunların dışında Selahaddin döneminde başlayan bürokratik kariyeri el-Melikü'l-Kâmil döneminin ortalarına kadar devam etmiş ve bir anlamda devletin yönetim hafızasını teşkil ettiğinden Eyyübî hanedanı üyeleri kendisine büyük saygı duymuşlardır. Son olarak Eyyübî devletinde görev alan vezir ve divan reisi gibi üst düzey bürokratların uygulamalarına bakıldığında ilmin yanında tecrübelerinin ve daha önceki başarılı uygulamaları örnek aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda devlet teşkilatının başı konumundaki vezirler ile ilgili araştırma yapılması durumunda üst düzey bürokratların biyografilerinin bu bağlamda gözden geçirilmesi ve bunların devletin işleyişine nasıl bir katkı sundukları incelenmelidir.

KAYNAKÇA

Abdülvehhâb, Hasan, *Târîhu'l-Mesâcidi'l-Eseriyye*, Kahire: 1946.

Alaslan, Hamdi, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.98, 4.

- Apak, Âdem, “Şeybe” *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, 47-48.
- Ayaz, F. Y. "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012).
- Behrens, Doris -Abouseif, "Hâkim Camii", *TDV*, C. XV, İstanbul, 1997, 84-185.
- Ebû Şâme, *Zeylû'r-Ravzeteyn, hk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri*, Beyrut, 1974.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*, thk. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahri el-Vasîf, Kahire (T.Y).
- Eisenberg, J., “Hâmân” *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, 1978, 178.
- el-Münzirî, Abdülazîm b. Abdülkavî, *et-Tekmile li-Vefeyâtî'n-Nakale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrut 1401/1981.
- Ertaş, Kasım, "Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 17 (Ağustos 2017): 63-84.
- Eyice, Semavî, “Amr b. Âs Camii”, *TDV*, C. III, İstanbul 1991: 81-82
- Goitein, Shelomo D., (1967–1988), *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülazîz Cündi, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 990.
- Hañçabay, Halil İbrahim, “Nâsır- Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Aralık 202): 391-429.
- <http://egyptian1.com/archives/1039>: 12 Haziran 2023.
- İbn Abdüzzahir, "El-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zahire Fi Hittati'l-El-Ma'ziye, nşr, Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1996.
- İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-Enba' fî Tabakati'l-Etubba*, thk. Amir en-Neccar, Kahire: Dârü'l-meârif, Kahire 2001.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut Daru Sadr, 1977.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hatîre fî Zikri Ümerâ fi ş-Şam ve'l-Cezire*, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbare, Dımaşk 1991.
- İbn Tagribirdî, *Nücümü'z-Zâhire fî mülûku Mısır ve Kahire*, Kahire : Matbaatu Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1932.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyüb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Kahire : Matbaatu Câmiatu Fuad el-Evvel, 1953.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata ; racea Nuaym Zerzevir, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-a'yan*, thk. Canan Celil Muhammed Hemundi, Bağdad: ed-Dârü'l-Vataniyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Sıbt, *Mir'atü'z-Zamân*, thk. Muhammed Rıdvan Araksusi, Dımaşk 2013.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Kiftî, *İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1950.

- Kaya, Önder, “Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2006.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu‘cemü Kabâ‘ili‘l-‘Arab*, Beyrut 1982.
- Keleş, Mahmut Recep, “Başarılı Bir Âlim Başarısız Bir Devlet Adamı” Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in El-Melikü'l-Efdal'in Siyasî Kariyerine Etkisi. *İslami Araştırmalar* 32, C.2 (2021): 427 – 454.
- Kraemer, Joel L., *Maimonides The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York: Doubleday, 2008.
- Kuşcu, Ayşe Dudu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, Ankara: TTK, 2013.
- Kuzgun, Şaban, “Haman”, C. XV, *TDV*, İstanbul 1997, 436-437.
- Kütübî, İbn Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Darusadır, 1973.
- Leiser, Gary, “The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495–647/1101–1249”, dissertation, University of Pennsylvania.
- Leiser, Gary and al-Khaledy, Noury *Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual* by ‘ Abd al- ‘ Azîz al-Sulamî, Leiden: Brill 2004.
- Leiser, Gary, “The Life and Times of the Ayyübid Vizier al-Şâhib Ibn Shukr,” *Der Islam*, (2020).
- Leiser, Gary, *Prostitution in the Eastern Mediterranean World: The Economics of Sex in the Late Antique and Medieval Middle East*, London 2017.
- Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul: Klasik Yayınevi, 2004.
- Makrizi, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid, London 2013.
- Makrizi, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebir*, thk. Muhammed Ya'lavi. Beyrut 1991.
- Makrizi, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: 1957.
- Mekin, Georges b. Amid, *Ahbârü'l-Eyyübîyyin*, Kahire, 1991.
- Murray, David, *An Ayyübid Notable and His World: Ibn al- ‘ Adîm and Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City*, Leiden: Brill 1994.
- Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-naqale* nşr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: 1981.
- Nuaymî, *ed-Dâris fî Tarihi'l-medaris*, thk. Cafer el-Haseni, Kahire: 1988.
- Nüveyrî, *Nihaytü'l-Ereb fî funûni'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: 1975.
- Oflaz, A, "Eyyübîlerde Sultan Salâhaddîn Sonrası İktidar Mücadeleleri". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, 2015, 121 – 140.
- Oflaz, Abdülhalim, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübîler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Rabie, H., *The Financial System of Egypt (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341)* London, 1972.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, i'tena Rıdvan Seyyid, Wiesbaden 1993.
- Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: 1377/1957.
- Sem‘ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avvame, Dimaşk: 1976.
- Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut :1418/1997.
- Şeşen, Ramazan, "Kādî El-Fâzıl", *TDV*, İstanbul 2001.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyübî ve Devri*, İstanbul: İsar, 2000.

- Tamir, Arif, *el-Hâkim Biemrillah, Halife, İmam ve Muslih*, Beyrut 1982.
- Tantavî, Ali, *Camiü'l-Emevî fi Dimaşk*, Matba'atü'l-Hükûme, Dimaşk, 1989.
- Turan, Abdülkadir, *Selahaddin Sonrası Eyyübîler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Van Cleve, Thomas C., "The Fifth Crusade", *A History of the Crusades*, II, s.377-428, Madison, Milwaukee, London: The University of Wisconsin Press, 1969.
- Yafii, *Mir'atü'l-Cenân*, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi, Beyrut: 1984.
- Zehebî, *Kitâbü'l-İber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut: 1985.
- Zehebî, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed, Beyrut: 1985.
- Zerkeşî, *Ukûdü'l-cümân ala Vefeyati'l-a'yan*, thk. İbrahim Sâlih, Beyrut, Dârü'l-Minhac, 2021.

Latin İmparatorluğu Döneminde Venedik'in Vasallık Politikası (1204-1261)

Vassalage Policy of Venice in the Era of Latin Empire (1204-1261)

Hüseyin Ömer ÖZDEMİR

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Hüseyin Ömer ÖZDEMİR

ORCID: [0000-0002-0521-8987](https://orcid.org/0000-0002-0521-8987)

e-mail: tarhcomer@gmail.com

Başvuru/Submitted: 20.08.2023

Kabul/Accepted: 05.10.2023

Atf: Özdemir, Hüseyin Ömer, "Latin İmparatorluğu Döneminde Venedik'in Vasallık Politikası (1204-1261)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 615-629.

Citation: Özdemir, Hüseyin Ömer, "Vassalage Policy of Venice in the Era of Latin Empire (1204-1261)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 615-629.

Lisans/License:

Öz- Müslümanlar üzerine gerçekleştirilmesi planlanan ancak Ortodoks Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'te son bulan IV. Haçlı Seferi (1202-1204), Venedik Cumhuriyetine büyük imkanlar sağlamıştır. Zira Haçlılara sağladığı donanma desteği sayesinde seferi başarıya taşıyan güç olarak Venedik müttefiklerinden pek çok ayrıcalık elde etmiştir. Bunun en açık yansıması ise Partio Romaniae'da görülür. Bizans coğrafyasının Haçlılar ve Venedik tarafından paylaşıldığı bu belge ile Cumhuriyet İyon Denizi'nden Konstantinopolis'e kadar uzanan alanda pek çok irili ufaklı ada ve beldeyi ele geçirmiştir. Belirlenen yerler Doğu Akdeniz ticaret yollarının güvenliğini sağlamak adına oldukça stratejik konuma sahiptir. Ancak Venedik gibi bir deniz cumhuriyetinin birbirinden bu kadar uzak beldeleri elde tutması mümkün değildir. Zira bunun için gerekli olan askerî ve malî kaynaklardan yoksundur. Bundan dolayı Cumhuriyet paylaşım antlaşmasında doğrudan hâkimiyet kurmadığı her beldeye vasal atama yoluna gitmiştir. Merkeze bağlı kalacaklarından emin oldukları için Venediklilere öncelik verilse de başka milletlerden idareciler de vasal olarak Venedik'e biat etmişlerdir. Ancak söz konusu coğrafyanın kaotik durumundan ötürü vasallık politikasının beklenen etkiyi yaratmadığı açıkça görülmektedir. Bu makalede, Venedik'in vasal atadığı altı farklı bölge merceğe altına alınmıştır. Taraflar arasındaki antlaşmalar Türkçeye çevrilerek Cumhuriyetin hangi kıstaslar çerçevesinde politikalar ürettiği ve bunların nasıl sonuçlar doğurduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler- Venedik, Haçlılar, Latinler, Bizans İmparatorluğu, Vasallık.

Abstract - The Fourth Crusade (1202-1204), which was planned to target Muslims but ended in the capital of Orthodox Byzantium, Constantinople, provided great opportunities to the Venetian Republic. Thanks to the naval support it provided to the Crusaders, Venice, as the driving force behind the successful campaign, gained many privileges from her allies. The most evident reflection of this can be seen in the Partio Romaniae, where the territories of Byzantium were divided between the Crusaders and Venice. Through this document, the republic assumed the ownership of numerous small and large islands and towns in the area that extended from the Ionian Sea to Constantinople. The designated locations held a strategic position to ensure the security of the trade routes in the Eastern Mediterranean. However, it was feasible for a maritime republic like Venice to maintain control over distant territories. It lacked the necessary resources, both in terms of military and finances. Therefore, as a result, the republic followed a policy of appointing vassals to oversee the territories it didn't directly establish control over. Although priority was given to Venetians due to their loyalty, administrators from other nations also became vassals under Venice. Yet, due to the chaotic state of the region in question, it's evident that the vassal policy didn't yield the expected results. This article examines six different regions where Venice appointed vassals. The agreements between the parties were translated into Turkish, and the criteria under which the republic produced policies and how these resulted were examined.

Keywords- Venice, Crusaders, Latins, Byzantine Empire, Vassalage.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

As a result of the Fourth Crusade (1202-1204), the Byzantine Empire disintegrated, and was replaced by the Latin Empire. The Byzantine territories were divided between the Crusaders and the Venetians. The Crusaders claimed the entire Anatolian lands and the inner parts of the Balkans. On the other hand, the Venetians preferred the islands and coastal cities to dominate the trade routes in the Eastern Mediterranean. Thus, they acquired significant ports along the route extending from the Adriatic to Constantinople. However, it became clear within a short period that establishing control over these regions was quite challenging. There were many cities spread far from each other. Due to its status as a maritime republic, Venice lacked the means to seize and protect these territories simultaneously. It had neither the necessary population, and military power nor financial resources. For this reason, it pursued the path of assigning vassals to the regions it obtained. For instance, during that time, the island of Corfu was ruled by a pirate named Leone Vetrano. Known to be from Genoa, this pirate managed to seize the island a second time, despite Venice's initial successes. However, he was later captured in Modon and hanged. Afterwards, Venice appointed ten noble citizens as vassals to the island. With the agreement signed in 1207, these vassals would remain attached to Venice by ensuring the security of the island. They were not to collaborate with the republic's enemies and were to ensure the necessary freedom for merchants. The tribute they had to pay was 500 Byzantine coins per year. Another similar treaty was made in Crete. Venice took the island from Genoese and Byzantine forces and handed it over to numerous vassals. These individuals ensured the island's security, like those in Corfu. They agreed to

protect the traders and pay the annual tribute. Thus, the administration of the island, which was both agriculturally rich and strategically important, was left to the vassals. A similar approach was applied on the island of Euboea. The island was captured by the Latins, after the Fourth Crusade. Venice made the Crusaders accept their rights here. The Latin rulers agreed to pay 2100 hyperpyron annually as vassals to Venice. Venetian merchants would have their own churches and warehouse on the island. The Latin vassals would allow them to conduct trade freely. Another region where Latin and Venetian interests clashed was the Peloponnese. Just like Euboea, this area was captured by the Latins. However, Venice managed to protect its interests here as well. It directly took control of the administration in Koron and Modon, while leaving the rest of the peninsula to Latin vassals. Venetians were permitted to have their own church, court, and warehouse. They could engage in all kinds of trade freely. These provisions were accepted with a vassalage agreement concluded in 1209 between the Crusaders and the Venetians. The last individual with whom Venice made a vassal agreement was Michael I. Komnenos Doukas (1205-1215). As a relative of the Angelos dynasty, this Byzantine ruler, managed to establish dominance in Arta and swiftly expanded his influence to the Adriatic shores. During this time, Venice, who had fought on multiple fronts, decided to make an agreement with Michael I. in order not to fall into a more difficult situation. All territories, from Dyrrachion to Lepanto, were left to him as a vassal. In return, Michael I. pledged allegiance to Venice and ensured the security of traders. Venetians were allowed to have church, court, and warehouse in the region. Lastly, Michael I. was obligated to pay tribute. Considering all the treaties made, Venice could be seen as having benefited. Despite not directly administering many cities, it managed to maintain its influence. However, unlike examples like Crete, the Peloponnese, and Euboea, it could not achieve the desired success in some places. For example, Michael I. quickly increased his power in the Balkans after making an agreement with Venice. He broke his words and captured many places, including Corfu. The island was ruled by vassals during this period. However, the vassals, incapable of defending the island, were helpless against Michael I. That's why, although it is obvious that the vassalage policy has been successful in some places, the desired success has not been achieved in others.

GİRİŞ

Mısır hedefi ile başlayıp Konstantinopolis'te son bulan IV. Haçlı Seferi sadece Bizans'ın parçalanmasına değil aynı zamanda imparatorluk coğrafyasında yeni bir idarenin teşekkülüne de sebebiyet verdi¹. Bizans İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirmeyi başaran Latinler önce kendi temsilcilerinden oluşan bir mecliste imparator seçtiler². Müteakiben bir komisyon oluşturarak Bizans coğrafyasını aralarında pay ettiler. Aslında söz konusu paylaşım antlaşması bu hususta atılan ilk adım değildi. Şehir ele geçirilmeden bir ay önce kaleme alınan Mart Paketi'nde kabataslak bir plan çizilmişti³. Ancak Latin İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra meydana gelen çıkar çatışmaları yeni idareyi derinden sarstı⁴. Bu sebeple Konstantinopolis'in zaptından sadece birkaç ay sonra yeni bir taksim planı çizilmesine karar verildi. Literatüre *Partitio Romaniae* yahut tam karşılığı olan *Partitio Terrarum Imperii Romaniae* olarak geçen bu antlaşmaya göre imparator seçilen Baudouin de Flandre (1204-1205) Anadolu topraklarının tamamını, Ege adalarının önemli bir bölümünü ve Trakya'da Tzurulon'dan (Çorlu) Agathopolis'e (Ahtopol) kadar olan kısmı hâkimiyetine katmıştı. İmparatorluk yarışını kaybeden Boniface de Montferrat, Thessalonika (Selanik) Krallığı'nı kurmakla beraber hükümdarlığının sınırları Axios'dan (Meriç Nehri) başlayıp Doğu Makedonya'daki Hebrus'a (Vardar Nehri) uzanmaktaydı. Diğer Haçlı kontlarına düşen kısım Pindus Dağları'nın doğusunda kalan Yunan anakarasının tamamıydı. Venedik'in hâkimiyetindeki şehirler ise çok daha karışıktı. Trakya'da Heraklei'dan (Marmara Ereğlisi) başlayıp Adrianopolis'i de (Edirne) içine alacak şekilde Gallipoli'ye (Gelibolu) kadar uzanan bölge Cumhuriyete aitti. Adriyatik kıyılarındaki Dyrrachion'dan (Draç) Naupaktos'a (İnebahtı Körfezi) kadar olan topraklar açıklarındaki İyon Adaları ile beraber Venedik

¹ IV. Haçlı Seferi'nin oluşumu ve gelişimi başlı başına ayrı bir konu olduğundan burada izah edilmeyecektir. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Niketas Choniates, *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, (Detroit: Wayne State University Press, 1984), 294-314; Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, (New York, Columbia University Press, 2005), 29-101; Geoffroi de Villehardouin, *Memories of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, (London: 1921), 1-65; *Ralph of Coggesgall, Chronicle*, "Contemporary Sources for the Fourth Crusade", ed. Alfred J. Andrea, (Boston: Brill, 2008), 280-284; *The Devastatio Constantinopolitana*, "Contemporary Sources for the Fourth Crusade", ed. Alfred J. (Boston: Brill, 2008), 212-221; *Historia Ducum Veneticorum*, ed. H. Simosfeld, MGH SS XIV, (Hannover 1883), 93; Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, RIS XII, ed. L. A. Muratori, (Bologna: 1728), 276-279; Louise Buenger Robbert, "Venice and Crusades", *A History of the Crusades Vol V*, ed. K. M. Setton, (London: University of Wisconsin Press, 1969), 411-416; K. M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571 Vol I*, (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1976), 4-12; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, (Maryland: The John Hopkins University Press, 2003), 117-172; Thomas F. Madden, *Venice A New History*, (New York: Penguin Group, 2012), 100-124; Birsal Küçüksipahioğlu, "Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul'un Ele Geçirilmesi", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan – Turhan Kaçar, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2017), 335-346; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 95-109.

² Baudouin de Flandre ile Boniface de Montferrat Haçlılar arasında imparator adayı olarak öne çıkan isimlerdi. Nitekim Konstantinopolis ele geçirildikten sonra Latinler ikisi arasında bir seçim yapmak zorunda kaldılar. Nihayetinde altı Venedikli ile altı Frank üyeden müteşekkil toplamda 12 kişilik bir komisyonun oylarıyla Baudouin de Flandre yeni idarenin ilk imparatoru seçildi. Bu süreç içerisinde Dandolo yeni kurulan imparatorluğun sorumluluğunu doğrudan üstlenmek yerine üzerinde etki edebileceği bir adayı desteklemeyi planlamıştı. Bk. *Niketas Choniates*, 327-328; *Robert of Clari*, 115; *Geoffroi de Villehardouin*, 67-68; *Ralph of Coggesgall*, 284-286; *The Devastatio Constantinopolitana*, 221; Setton, *The Papacy and the Levant*, 13; Robbert, "Venice and Crusades", 417; Madden, *Enrico Dandolo*, 187-188; John Julius Norwich, *A History of Venice*, (London: Penguin Books, 2003), 78; Madden, *Venice*, 126.

³ Söz konusu antlaşmaya göre imparator olarak seçilen kişi başkentteki sarayların, Konstantinopolis'in ve imparatorluğun çeyreğine tek başına hâkim olacaktı. Kalan dörtte üçlük kısım Haçlılar ile Venedikliler arasında paylaşılacaktı. Bk. *Robert of Clari*, 91-92; *Geoffroi de Villehardouin*, 58-59; *Andrea Dandolo*, 279; Robbert, "Venice and Crusades", 415-416; Madden, *Enrico Dandolo*, 170-171.

⁴ İmparator seçmek için bir araya gelen komisyonda Dandolo birliği sağlamak adına imparator seçilen kişinin Balkanlara, kaybeden tarafın ise Anadolu'ya hâkim olmasını önerdi. Kendisinden emin olan ve Thessalonika üzerinde hak iddia eden Boniface tıpkı muhatabı gibi bu öneriyi kabul etti. Ancak rakibinin imparator seçilmesinden sonra tansiyon yükseldi ve ikili arasında çarpışmalar vukua geldi. Barış ancak Thessalonika'nın Boniface'e teslim edilmesi ile sağlanabildi. Bk. *Robert of Clari*, 119-124; *Geoffroi de Villehardouin*, 72-79.

hâkimiyetine katılmıştı. Ayrıca Mora Yarımadası'ndaki Modon ile Ege'deki irili ufaklı pek çok belde yine Venedik'e aitti⁵.

Görüleceği üzere Venedik'in payına düşen beldeler oldukça parçalı vaziyetteydi. Öte yandan Cumhuriyetin kendi inisiyatifiyle gerçekleşen bu durumun ona büyük fayda sağladığı da kesindi. Zira Venedik yüzölçümü büyük bir bölgeyi yekpare ele geçirmekten ziyade Doğu Akdeniz ticaretinde kendisine avantaj sağlayacak liman beldelerine sahip olmak istiyordu. Nitekim yüzyılı aşkın süredir vergisiz ticaret yaptıkları Bizans limanları artık onlara aitti. Diğer taraftan bu aidiyet sadece kâğıt üstündeydi. Venedik'in *Partitio Romaniae*'da sahiplendiği şehirlerde hâkimiyet kurması için önce buraları zapt etmesi gerekliydi. Bu da Adriyatik'ten başlayıp Konstantinopolis'e uzanan ticaret güzergahı üzerindeki irili ufaklı pek çok şehir ve adanın ele geçirilmesi anlamına geliyordu. Ancak Venedik'in bir deniz cumhuriyeti olması zikredilen şehirlerdeki egemenliği için büyük bir engeldi. Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olsa da mezkûr şehrin birbirine bu kadar uzak yerleri ele geçirecek finansman sağlaması mümkün değildi. Bunun için ne yeterli askeri ne de parası vardı. Üstelik mevzubahis adaların birçoğu Cumhuriyete düşman kimselerin ikametgahı durumundaydı. Hâl böyle olunca Venedik doğrudan egemenlik kurmak yerine söz konusu bölgeleri vasallar aracılığıyla idare etme yoluna gitti. Merkez tarafından atanmış yahut ona tabî olmuş kimseler Venedik üst idaresini tanıyarak yönetimi ellerinde tuttular. Kimi yerlerde Venedikli soylular vasal olarak tanınırken kimi yerlerde Latin yahut Bizanslı idareciler öne çıkmıştı. Öte yandan beklenen ilerleme her yerde aynı surette gerçekleşmediğinden süreç sancılı oldu. Bu sebeple söz konusu beldeleri ayrı başlıklar altında incelemek Venedik'in takip ettiği politikaları idrak etmek için elzemdir.

1. Korfu Adası

Yunanistan'ın kuzeybatısındaki Korfu Adası, Adriyatik'in çıkışında oldukça stratejik bir konuma sahipti. Venedik'in Akdeniz rotası üzerindeki öncelikli durakları arasındaydı. Ayrıca Adriyatik'i Thessalonika üzerinden Konstantinopolis'e bağlayan Via Egnatia'nın başladığı Dyrrachion şehrine çok yakındı. Dolayısıyla bölgede hâkimiyet iddiasında bulunan herkes için ele geçirilmesi elzemdi. Nitekim ticaret güzergahlarına hâkim olmak isteyen Venedik paylaşım antlaşmasında burayı kendi hissesine kattı. Müteakiben adayı zapt etmek için bir donanma gönderdi. Ne var ki bahse konu belde IV. Haçlı Seferi esnasında Leone Vetrane isimli korsan tarafından ele geçirilmişti. Cenovalı olduğu bilinen bu kişi Venedik işgaline karşı direndiği gibi ada halkını da düşmanına karşı kışkırtıyordu. Ayrıca Koron ve Modon üzerinden çevre beldelere giderek Venedik karşıtı propagandayı canlı tutuyordu. Gerçekten onun elindeki imkanlarla ciddi bir başarı kazandığı söylenebilir. Zira Venedik'in gönderdiği ilk donanma başarı sağlamasına rağmen müteakip süreçte Leone Vetrane adayı geri almayı başarmıştı. Bunun üzerine başında Ranieri Dandolo'nun bulunduğu 31 kadırgadan müteşekkil ikinci bir donanma yola çıkmış ve 1207'de adayı Venedik hâkimiyetine katmıştı. Modon'da yakalanan Cenovalı korsan Korfu'ya götürülerek asılmıştı⁶.

⁵ *Partitio Romaniae*'ın orijinal belgesi için bk. G. L. Fr. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatgeschichte der Republik Venedig, I*, (Viyana: Der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1856), no. CXXI, 452-488. (TTh) Ayrıca bk. *Niketas Choniates*, 327; Martin da Canal, *Les Estories de Venise*, ing. çev. Laura K. Morreale, *Archivio de/ Littorale Adriatico XII*, (Padova: 2009), 25-26; William Miller, *The Latins in the Levant; A History of Frankish Greece 1204-1566*, (New York: E. P. Dutton and Company, 1908), 28-29; A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani*, 7, (1965), 125-305; Robbert, "Venice and Crusades", 417-418; Setton, *The Papacy and the Levant*, 18; Charles M. Brand, "Partitio Romaniae", *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, Oxford, 1991, 1591-1592. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000), 141-142; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 295; Madden, *Enrico Dandolo*, 185; Norwich, *A History of Venice*, 78-79; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, 110. *Partitio Romaniae*'da Venedik'in hissesine düşen şehirleri ve sınırları görmek için şekil 1'e bakınız.

⁶ Martin da Canal, 27-28; Andrea Dandolo, 282-283; Miller, *The Latins in the Levant*, 46; F. C. Hodgson, *Venice in Thirteenth and Fourteenth Centuries*, (London: George Allen&Sons, 1910), 32-33; J. K. Fotheringham, "Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, Vol 25 No. 97, (1910): 31; Robbert, *Venice and Crusades*, 426-427; Madden, *Enrico Dandolo*, 199.

Adanın zaptından sonra savunması tahkim edildi ve idareye bir Venedikli yönetici atandı. Ancak ele geçirilmesi gereken onca belde varken henüz Korfu'da bile bu kadar çaba sarf edilmesi Venedik'i endişeye düşürdü. Nihayetinde *Partitio Romaniae*'da hissesine kattığı çok sayıda şehir ve ada bulunmaktaydı. Korfu'da yaşananlar ise Cumhuriyetin beklediği hızdan yoksun olduğunu kanıtlamıştı. Venedik'in sadece yerel ahaliyle değil aynı zamanda Cenovalı ve Bizanslı isyancılarla da uğraşması gerekiyordu. Bu sebeple diğer beldelere örnek teşkil edecek şekilde komün buraya vasal atama yoluna gitti. Nihayetinde Temmuz 1207'de kaleme alınan bir antlaşma ile Korfu Adası Angelo Acotanto, Petrus Michaeli, Gibertus Quirino, Stephanus Fuscarenus, Octavianus Firmo, Jacobus Juliano, Symon Bonus, Jacobus Seio, Marinus Capite ve Pascalis Mauro isimli 10 Venedikli soyluya kiralandı. Bu kişiler adayı Venedik adına yönetip güvenliğini sağlamakla yükümlü olacaklardı. Merkeze karşı sadık oldukları sürece idarî yetkilerini sürdürme ve hatta mirasçılara devretme hakları olacaktı. Belirli miktarda askeri her daim hazırda bulundurmaya zorunda olan vasallar komünün müttefiklerini dost, çatışma halinde olduklarını ise düşman addetmek zorundalardı. Düşman statüsündeki hiçbir kuvvet ile antlaşma yapılmaması bilhassa vurgulanıyordu. Olası bir ihtiyaç durumunda adaya gelen kaptanlar ile onların halefleri saygıyla ve misafirperver bir şekilde ağırlanacaklardı. Venedikli tüccarlar ise adanın her bölgesinde mallarıyla beraber güven içerisinde ticaret yapabileceklerdi. Vergiden muaf bir şekilde işlemlerini gerçekleştiren tüccarlara karşı hiçbir kötü muamelede bulunulmaması özellikle belirtiliyordu. Ne kendilerine ne de ticaretini yaptıkları emtiyaya zarar verilmemesi gerekiyordu. Adada yaşayan Bizanslılar ve Ortodoks Kilisesi mevcut yönetime karşı bir isyan girişiminde bulunmadıkları sürece kendi iktidarları sürecindeki haklarını devam ettirebileceklerdi. Nihayetinde vasallar yıllık 500 *manuelatos*⁷ haracı merkeze göndermek ve yukarıda altı çizilen hükümlere riayet etmek şartıyla yönetimi ellerinde tutabileceklerdi⁸.

Maddelerden anlaşılacağı üzere merkezin vasallarla yaptığı antlaşma oldukça karlı görünmekteydi. Venedik hükümeti idarenin sorumluluğunu doğrudan üstlenmediği gibi hem adanın güvenliğini sağlıyor hem de vergiden muaf ticaretini sürdürmeye devam ediyordu. Üstelik buraya yerleşen soylular Venedik vatandaşı olduklarından merkezin olası bir isyanla karşılaşması düşük bir ihtimaldi. Ancak tüm bu avantajlara rağmen vasallık politikası beklenildiği kadar etki etmedi. Zira sınırlı kaynaklarla adayı yöneten soylular idareyi ellerinde tutacak kuvvetten yoksun olduklarından 1214'te buraya saldıran I. Mikhail Komnenos Doukas'ı (1205-1215) durduramadılar. Neticesinde Adriyatik'in çıkışında oldukça stratejik bir konumu olan mezkûr ada geçici bir süreliğine de olsa Bizanslıların eline geçti⁹. Böylece Venedik'in takip ettiği vasallık politikasının sağlam temellere oturmadığı kısa sürede anlaşıldı.

2. Girit Adası

Girit, Doğu Akdeniz ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan oldukça mühim bir adadır. Kuzey-güney yahut doğu-batı istikametinde yelken açan neredeyse tüm gemilerin uğrak noktasıdır¹⁰. Korunaklı limanları ile Akdeniz'in zorlu yolculuklarında sığınma noktası olarak kullanılan ada aynı zamanda verimli arazileri ile oldukça büyük bir zenginlik kaynağıdır. Buğday, arpa, bal, balmumu, peynir, şarap, zeytinyağı, şeker, tuz, kırmızı boya, odun, deri, yün, bitkisel ilaçlar ve mineral kaynakları

⁷ XII. ve XIII. yüzyılda hyperpyronun üçte biri değerinde kullanılan bir para birimidir. En son I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) basıldığı için onun ismiyle anılmaktadır. Bk. Philip Grierson, "Manuelaton", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford, 1991, 1292.

⁸ Latince belge için bk. *TTh II*, no. CLXXXII, 54-59. Ayrıca bk. *Andrea Dandolo*, 283; Miller, *The Latins in the Levant*, 47; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 299; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 147.

⁹ Jean Longnon, "The Frankish States in Greece 1204-1311", *A History of the Crusades, II*, ed. K. M. Setton, (London: The University of the Wisconsin Press, 1969), 240; Robbert, "Venice and Crusades", 427; Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 4; Ruthy Gertwagen, "Venice's Policy towards the Ionian and Aegean Islands c. 1204-1423", *The International Journal of Maritime History* 1-20, (2014), 11.

¹⁰ Pryor başta Girit olmak üzere Venedik'in egemenlik kurmaya çalıştığı tüm Akdeniz adalarının stratejik önemini coğrafi ve ekonomik şartlar çerçevesinde detaylıca ele alır. Koron ve Modon gibi ileride işlenecek olan adalar da bunlara dahildir. Ayrıntılı bilgi için bk. John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş; Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev. Tunç Tayanç, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 96-108.

ile tüccarlara geniş ticarî imkanlar sunmaktadır¹¹. Tüm bu özelliklerine rağmen adanın XI. yüzyıldan evvel Venedik için elzem olmadığı görülür¹². Ancak Pisa ve Cenova'nın Doğu Akdeniz'e açılmasına zemin hazırlayan I. Haçlı Seferi'nden (1096-1099) sonra durum değişmiştir. Ticaret yollarına hâkim olmak isteyen rakipler adanın sadece bereketli toprakları sebebiyle değil aynı zamanda stratejik öneminden ötürü de burayı ellerinde tutmak istemişlerdir. Kırılma noktası ise IV. Haçlı Seferi olmuştur.

Haçlıların Konstantinopolis'e yönelmesinin en önemli sebebi olarak görülebilecek IV. Aleksios Angelos (1203-1204), aktarılanlara göre Konstantinopolis Latinlerce işgal edilmeden evvel Girit Adası'nı Boniface de Montferrat'a hibe etmişti¹³. Bundan mütevellit mezkûr ada *Partitio Romaniae*'da yer almamıştı. Öte yandan Thessalonika üzerinde emelleri olan Boniface için Girit'e yapılacak bir deniz seferi oldukça meşakkatli görünmüş olmalıdır. Zira o, kısa süre içerisinde adayı Cenovalı tanıdıklarına satmak için görüşmeler yapmıştı. Diğer taraftan Doğu Akdeniz'in en önemli adalarından birini düşmanlarına kaptırmak istemeyen Enrico Dandolo (1192-1205), Boniface de Montferrat ile temasa geçip 12 Ağustos 1204'te 1000 gümüş mark karşılığında buranın haklarını satın almıştı¹⁴. Ancak tıpkı Korfu gibi Girit'te de hâkimiyet kurmak için önce burayı zapt etmek gerekiyordu ve Latin İmparatorluğu'nun kuruluşu esnasında geçirilen vakit Venedik'e pahalya mâl oldu. Cenova kökenli olduğu bilinen Malta Kontu Enrico Pescatore 1205'te harekete geçerek adaya ayak bastı. Venedik'in gönderdiği iki gemiyi yakaladığı gibi ertesi sene Girit üzerindeki egemenliğini tamamına erdirdi. Öyle ki "Malta Kontu" (*Comes Maltae*) unvanının yanına bir de "Girit Hükümdarı" (*Dominus Cretae*) sıfatını ekledi. 1207'de Venedik yeni bir donanma göndererek mezkûr adanın bir kısmına sahip oldu. İkili yönetimin hüküm sürdüğü adada çatışma ortamı uzun süre devam etti. Nihayetinde Venedik'in durmak bilmeyen saldırıları karşısında Enrico Pescatore geri adım atmak zorunda kaldı ve 1212'de kaleme alınan antlaşmayla adadaki tasarruf hakkında vazgeçti¹⁵.

Venedik mutlak hâkimiyetini herkese kabul ettirmekle beraber adanın hâlâ kozmopolit bir yapıya sahip olduğunu biliyordu. Zira Cenova etkisi devam etmekle beraber burada Cumhuriyete karşı tepkili olan Bizans ahali de ikamet etmekteydi. Bu sebeple komün çok sayıda Venedikli vasal atayarak adayı asimile etmeye çalıştı. Eylül-Ekim 1211'de kaleme alınan iki antlaşma ile ada altı kısma bölündü. Sahil kesimleri merkeze bağlandı ve kalan bölgelerin tamamı Venedikli soylulara tımar olarak verildi. Adanın yöneticisi Venedik'ten gönderilen bir dük olacaktı. İki senelik periyotlar halinde atanan bu kişiler Heraklion'da (Kandiye) ikamet edeceklerdi. İsimleri teker teker belirtilen vasallar ise sahip

¹¹ Robbert, "Venice and Crusades", 422-423; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 307; Angeliki E. Laiou ve Cecile Morrisson, *The Byzantine Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 114; Gertwagen, "Aegean Islands", 6.

¹² Jacoby ve Gasparis ilgili çalışmalarında XI. yüzyıldan önce Venedik'in Girit ile ilgilenmediklerini belirtirler. Gasparis XIII. yüzyılda adanın stratejik konumundan ziyade üretim olanaklarından ötürü Venedik'in dikkatini çektiğini ifade eder. Gertwagen ise en önemli etkenin Cenova tehdidi olduğunu aktarır. Venedik'in XI. yüzyıldan önce Doğu Akdeniz'de etkin bir güç olmadığı düşünüldüğünde ilk tespitin doğruluğu anlaşılır. Ancak diğer çıkarımları tek başına kabul etmek mümkün görünmemektedir. Zira Girit hem verimli topraklara sahip olup hem de stratejik açıdan Doğu Akdeniz'in kilit bölgelerinden biriydi. Dolayısıyla her iki hususun da öne çıktığı ve sadece bir hususun belirleyici olamayacağı ifade edilmelidir. Araştırmacıların ifadeleri için bk. David Jacoby, "Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, (Aldershot: Routledge, 2001), 519; Charalambos Gasparis, "The Period of the Venetian Rule on Crete: Breaks and Continuities during the Thirteenth Century", *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences*, ed. Angeliki Laiou, (Paris: Lethielleux, 2005), 234-235; Gertwagen, "Aegean Islands", 10.

¹³ J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, (Oxford: Clarendon Press, 1915), 31; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 303.

¹⁴ G. L. R. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden Zur Alteren Handels – Und Staatgeschichhte Der Republik Venedig I*, (Viyana: Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei, 1856), no. CXXIII, 512-515; *Andrea Dandolo*, 280; Robbert, "Venice and Crusades", 419; Setton, *The Papacy and the Levant*, 16; Gasparis, "Venetian Rule on Crete", 233; Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, (New York: Routledge, 2013), 145.

¹⁵ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis I*, *Historiae Patriae Monumenta*, (Torino: 1854), 553-554; *Cafari et continuatorum Annales Ianuae 1099-1294*, MGH SS XVIII, (Hannover: 1863), 125; *Historia Ducum Veneticorum*, 95; *Martin da Canal*, 28; Miller, *The Latins*, 48; Robbert, "Venice and Crusades", 423; Michel Balard, "The Genoese in the Aegean", *Mediterranean Historical Review*, (1989), 158; Norwich, *A History of Venice*, 82; Madden, *Venice*, 128; Lock, *The Frankish*, 145.

oldukları servete göre adada bir görev üstleneceklerdi. Örneğin büyük aristokrasiyi temsil eden vasallar geniş topraklara sahip olup süvari (*militēs*) sıfatıyla hizmet edecekken daha küçük gruplar sınırlı tımarlarla yetinip piyade (*pedites*) görevini ifa edeceklerdi. Adanın gerek Müslümanlar gerekse Latin ve Bizanslılara karşı korunması onların sorumluluğunda bulunacaktı. Merkez kendisine düşman hiçbir güç ile antlaşma yapmamaları ve müttefik sıfatındakilerle de çatışma yaşamamaları için özel bir uyarıda bulunuyordu. Savaş durumları haricinde ticaret ile meşgul olmaları doğal haklarıydı. Öte yandan adaya gelen Venediklilere karşı da sorumlulukları vardı. Örneğin ticaret yapmak için buraya gelen Venediklilerin vergiden muaf bir şekilde işlemlerini gerçekleştirmeleri gerekiyordu. Onlar hiçbir zorlukla karşılaşmadan mallarıyla beraber güven içerisinde hareket etmeliydiler. Girit'ten mal ihraç etmeleri yahut buraya emtia ithal etmeleri hoş karşılanıp vasallar tarafından misafirperverce ağırlandıydılar. Bu hükümlere riayet edip belirli miktarda haraç ödedikleri koşulda vasallar adadaki tımarlarını yönetme ve mirasçının Venedikli olması şartıyla başkalarına devretme hakkına sahip olacaklardı¹⁶.

Görüldüğü üzere bu antlaşma Cumhuriyet için oldukça kârlıdır. Ayrıca Korfu Adası'nın aksine Girit'teki Venedik varlığı da kalıcı olmuştur. Öyle ki XVII. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçene kadar adadaki Venedik mevcudiyeti devam etmiştir. Adanın stratejik konumu ve Ege ile çevresindeki pek çok beldeyi doyuracak hasat zenginliği düşünüldüğünde bu oldukça mühimdir. Dolayısıyla her ne kadar zorunluluklardan ötürü tercih edilmiş olsa da burada vasallık politikasının komün için yarar sağladığı aşıkardır. Öte yandan doğrudan hâkimiyetin olmamasından ötürü Venediklilerin çeşitli isyan hareketleriyle uğraşmak zorunda kaldıkları ve kimi zaman kendi atadıkları vasalların adanın yerlisi haline gelerek Ortodoks inanca meylettikleri ifade edilmelidir¹⁷.

3. İyon Adaları

Partitio Romaniae'da Venedik'in payına düşen bir diğer kısım İyon Adaları idi. Kefalonia, Zakyntos, Leukas ve İthaki gibi adaların oluşturduğu bu grup Venedik'in, Adriyatik ve Dalmaçya kıyılarına hâkim olabilmesi için büyük önem taşıyordu. Ayrıca Mora Yarımadasına uğramadan önce tüccarların yelken açtığı ilk beldeler arasındaydı. Akdeniz'in zorlu seyahat şartları ve gemilerdeki erzak depolama alanlarının kısıtlı olmasından ötürü tüccarlar açık denizde uzun süre ilerlemiyorlardı. Bu sebeple kıyıda şehirler uğrayarak gerekli ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Nitekim İyon Adaları tatlı su kaynakları açısından zengin olduğu için gemi yolculuklarının önemli durakları arasında yer almaktaydı¹⁸.

Altı çizilen özellikler düşünüldüğünde Venedik'in buraya yönelmesinin ne kadar doğal olduğu anlaşılır. Ancak paylaşım komisyonun göz ardı ettiği husus bahse konu adaların Bizans'a değil Normanlara ait olmasıdır. Zira I. Andronikos Komnenos (1183-1185) döneminde meydana gelen çatışmalardan sonra Normanlar, Balkanlara kadar ilerlemişlerdi. Her ne kadar II. Isaakios Angelos'un (1185-1195) direnişinden sonra ana karayı terk etmek zorunda kalsalar da mezkûr adalardaki egemenlikleri kalıcı hale gelmişti¹⁹. Bundan mütevellit komün buraya hâkim olmak için Normanlarla mücadele etmek zorundaydı.

İyon Adaları'nın ilk yöneticisi Sicilya kökenli olduğu bilinen Brindisili Margaritone idi. Bu kişi uzun yıllar boyunca söz konusu adaları idare etmekle beraber Alman İmparatoru VI. Heinrich (1191-1197) ile yaşadığı gerginlikten sonra yerini damadı Matteo Orsini'ye bırakmıştı. Dandolo'nun Fransız soylusu (*nobilis quidam galicus*) olarak dile getirdiği Orsini'nin, Venedik'e karşı sempati beslemediği iyi biliniyordu. Zira Cenovalı korsan Leone Vetrane, Korfu Adası'nı ele geçirdiğinde kendisini etkin

¹⁶ *TTh II*, no. CCXXIX, 129-136, no. CCXXX, 136-142; Horatio F. Brown, *Venice An Historical Sketch of the Republic*, (London: Rivington Percival&Co, 1895), 133; Robbert, "Venice and Crusades", 423; Heyd, *Yakınoğu Ticaret Tarihi*, 306; David Jacoby, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, (Aldershot: 2001), 158.

¹⁷ Robbert, "Venice and Crusades", 423-424; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 149-150.

¹⁸ Gertwagen, "Aegean Islands", 6.

¹⁹ Nicol, *Bizans ve Venedik*, 104; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 370.

bir şekilde desteklemişti. Müteakip süreçte sıra İyon Adalarına geldiğinde Papa III. Innocent (1198-1216) ile temasa geçerek Kefalonia Adası'nın kendisine bağlı kalması için istekte bulunmuştu. Ancak tüm girişimlerine rağmen Venedik hâkimiyeti kaçınılmaz hale gelmiş ve Orsini, Doge Pietro Ziani'ye (1205-1229) itaat ederek vasalı olmayı kabul etmişti²⁰.

Ne yazık ki taraflar arasında yapılan antlaşmanın metni günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple detaylar hakkında malumat sahibi değiliz. Konu hakkında bilgi sağlayan Dandolo, kroniğinde sadece Orsini'nin kalıcı surette boyun eğdiğini bildirir²¹. Öte yandan bu örnek komünün başka milletlerden kimseleri de vasal olarak kabul edebileceğinin göstergesi oldu. Venedik her ne kadar kendi yurttaşlarına öncelik tanısa da hâkimiyetine katmak istediği tüm beldelerde bunu uygulayamazdı. Kimi yerlerde bölgede kalıcı bağlara sahip idareciler mevcuttu. Bu sebeple Venedik'in kimlik odaklı arayışlardan feragat ederek vasallık politikasında yeniliğe gittiği ifade edilebilir.

4. Euboea (Eğriboz Adası)

Euboea, Yunan anakarasının doğusunda ve neredeyse karaya bitişik denilebilecek bir mesafede bulunan oldukça önemli bir beldeydi. Tarımsal olarak zengin olmamakla beraber ticarî hareketliliği, korunaklı limanları ve stratejik konumu ile ticaret güzergahları üzerinde ön plana çıkan uğrak noktalarından biriydi²². *Partitio Romaniae*'de adanın doğrudan Venedik'e verildiği söylenemez. Ancak kuzeydeki Oreos ve güneydeki Karystos gibi adanın en önemli liman beldelerinin komüne hibe edilmesi Venedik için yeterince memnun edici olmuştu. Öte yandan Boniface de Montferrat'a bağlı birliklerin Latin İmparatorluğu'nun tesisinden sonra Yunan anakarasını zapt etmeleri Venedik için sürpriz oldu. Zira Niketas Khoniates'in "*adeta havadaki kanatlı varlıklarmış gibi*" ilerlediğini söylediği Haçlılar kendilerine düşen bölgelerin dışında Euboea'nın tüm beldelerine de ulaşmışlardı²³. Buradaki işgal o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmişti ki Boniface de Montferrat kısa süre içerisinde mezkûr adayı kendisine bağlı üç vasala tımar olarak paylaşmıştı. Üçlü yönetim (*terzieri*) olarak da bilinen bu idare adaya tamamen hâkim durumdaydı²⁴.

Paylaşım antlaşmasında hissesine düşen beldelerde idaresini peyderpey tesis eden Venedik kısa süre içerisinde *terzieri* ile temasa geçti. Cumhuriyetin ada üzerindeki hakları masaya yatırıldı ve üç yöneticiden biri olan Ravano dalle Carceri'nin öncülüğünde Venedik'in üst yönetimi tanındı. Bu kadar hızlı uzlaşılmasının sebebi muhtemelen Boniface'in ölümünden sonra Haçlı kontlarının yeni Latin İmparatoru Henri'ye (1205-1216) itaat etmek istememeleriyle alakalıydı. Nitekim komünün adayı eski idarecilerine "vasal" sıfatıyla vermesini başka şekilde izah etmek pek mümkün değildir. Ancak her halükârda Venedik'in beklenilenden kârlı çıktığı kesindir. Zira Cumhuriyet adanın üst yönetimini ele almakla beraber Mart 1209'da imzalanan antlaşma ile pek çok husus detaylandırılmıştı. Söz konusu antlaşmaya göre *terzieri* vasal sıfatı ile idareyi devam ettirip haklarını mirasçılara aktarabilecekti. Buna karşılık komüne yıllık 2100 *hyperpyron*²⁵ ile altın işlemeli iki ipek elbise armağan sunacaktı. Venedikliler mallarıyla beraber adanın her bölgesinde hiçbir zorluğa uğramadan güven içerisinde hareket edip ticaret yapabileceklerdi. Vergiden muaf bir şekilde gerçekleşecek olan bu eylemler gelecekte de devam edecekti. Venedikliler adadan ürün ihraç etmekte serbest olacaklardı. Yönetim onlara karşı hiçbir art niyetli girişimde bulunmayacağı gibi bu doğrultuda hareket edenlere de imkân tanımayacaktı. Tacirlere bir zarar verilmesi durumunda 30 gün içerisinde tazminat ödemesi yapılacaktı.

²⁰ Miller, *The Latins*, 47; Longnon, "*The Frankish States*", 239; Robbert, "*Venice and Crusades*", 427; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 148; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 300.

²¹ *Andrea Dandolo*, 284.

²² Gertwagen, "*Aegean Islands*", 6.

²³ *Niketas Choniates*, 334.

²⁴ *The Old French Chronicle of Morea, An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade*, ing. çev. Anne Van Arsdall ve Helen Moody, (Farnham: Ashgate, 2015), 76; *Andrea Dandolo*, 284; John B. Bury, "The Lombards and Venetians in Euboea 1205-1303", *The Journal of Hellenic Studies*, VII, (1886), 313; Longnon, "*The Frankish States*", 239-240; Setton, *The Papacy and the Levant*, 24-25; Ostrogorsky, *Bizans*, 392; Lock, *The Frankish*, 150.

²⁵ Erken dönemlerde *solidus* veya *nomisma* olarak bilenen Bizans'a ait altın sikkedir. İlk kez I. Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından 1092 yılında basılan bu sikke 20.5 karat değerindedir. Bk. Philip Grierson, "Hyperpyron", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, (Oxford: Oxford University Press, 1991), 964-965.

Adada sadece onlara ait bir *fundicum*²⁶ ve kilise bulunacaktı. Venediklilerin hasımları düşman müttefikleri ise dost bilinecekti. Kendi aralarında yaşanacak herhangi bir davada yargıç Venediklilerden seçilecekti. Nihayetinde sadakatle yaşamaları halinde Bizanslılar, I. Manuel Komnenos (1143-1180) zamanında kendilerine tanınmış haklara sahip olacaklardı²⁷.

Venedik'in *terzi* ile kaleme aldığı bu antlaşma açık bir şekilde *Partitio Romaniae*'dan bile daha kârlıdır. Zira ilk antlaşmada adanın sadece iki beldesi komüne verilmişken yeni muahedede mezkûr beldenin tamamı Cumhuriyete ait hale gelmiştir. Venedik payına düşen limanlardaki kontrolünü devam ettirirken Euboea idarecilerinin tamamını kendisine tabî kılmıştır. Bunda Latin idarecilerin Konstantinopolis'teki yönetimden kendilerini kurtarmak istemesi de bir etken olabilir. Ancak hangi hususlardan ötürü olursa olsun Venedik'in daha kârlı olduğu kesindir. Bir yandan adadaki Cumhuriyete ait beldelerin güvenliği sağlanırken diğer yandan Haçlıların vasal olması buranın uzun müddet elde kalmasına sebep olmuştur. Öyle ki Venedik'in buradaki varlığı Fatih Sultan Mehmed'in Euboea'yı fethetmesine (1470) kadar devam etmiştir.

5. Mora Yarımadası

Venedik'in vasallık antlaşması yapmak zorunda kaldığı bir diğer bölge Mora Yarımadası idi. Tarımsal açıdan buranın verimli olduğu iddia edilemez. Zira hasat çeşitliliği yoktu. Kuru üzüm, zeytinyağı, tahıl, bal, balmumu, kırmızı boya, ipek ve şeker gibi birtakım ürünler mevcut olmakla beraber bazıları kalitesizdi. Dolayısıyla adanın önemi üretim olanaklarından ziyade konumundan kaynaklanıyordu. Mora ticaret rotalarının merkezinde olmasından ötürü oldukça stratejik bir beldeydi²⁸. Levant, Bizans ve Adriyatik üçgeni arasında her daim uğranan ve korunaklı limanları ile gemilere sığınak olan mühim beldelere sahipti. Bunlardan en öne çıkanlar ise Venedik'in 1082'den bu yana vergisiz ticaret yaptığı Koron ve Modon idi. Cumhuriyetin Akdeniz'deki iki gözünü (*oculi capitales communis*) temsil eden bu beldeler İtalya'dan yola çıkan neredeyse tüm gemilerin uğrak yeri idi²⁹. Bu sebeple Venedik, Latin İmparatorluğu'nun tesisinden sonra buraya yelken açtı. Her ne kadar *Partitio Romaniae*'da sadece Modon zikredilmiş olsa da komün haklarına sonuna kadar sahip çıkmayı planladı³⁰. Ancak tıpkı Yunan anakarası gibi Haçlıların burayı da egemenliklerine kattıkları ortaya çıktı. Öyle ki Geoffroi de Villehardouin mezkûr beldeye bir prenslik dahi kurmuştu³¹. Neticesinde Temmuz 1209'da taraflar bir araya geldiler ve mutabık kalınan antlaşmaya göre Koron ve Modon'un yönetim hakları doğrudan komüne bırakıldı. Pylos'tan (Navarin) başlayıp Korint'e kadar uzanan coğrafyanın Geoffroi de Villehardouin'a ait olduğu kabul edildi. Ancak bu kişi söz konusu toprakları vasal sıfatıyla yurtluk olarak alacak ve Venedik vatandaşı kabul edilecekti. Venedikliler Mora Yarımadasının tüm beldelerinde güven içerisinde hareket edip hiçbir vergi ödemediği ticaret yapabileceklerdi. Adanın tüm limanları Cumhuriyet tüccarları için her daim açık tutulacaktı. Haçlılar, Venediklilerin müttefiklerini dost, düşmanları ise hasım ilan edeceklerdi. Son olarak tüccarlar uygun gördükleri bir yerde kilise, *fundicum* ve mahkemeye sahip olacaklardı³².

Bu antlaşma Euboea'da yapılan muahedenin bir benzeridir. Adanın bir kısmına sahip olan Venedikliler beldenin tümü üzerinde nüfuz sahibi olduklarını Haçlılara kabul ettirdikleri gibi onları *Partitio Romaniae*'da hiç bahsi geçmediği halde vasalları ilan etmiştir. Öte yandan en önemli limanların kontrolünü doğrudan sağlayarak buradaki denetimi merkeze bağlamışlardır. Bundan mütevellit

²⁶ Türkçeye kimi zaman "han" şeklinde çevrilen *fundicumun* (funduk) ismi ve işlevi kapsamlı olup tartışma konusudur. Bu husustaki en detaylı çalışmalardan biri için bk. Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World; Lodging and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, (New York: Cambridge University Press, 2003), 8-10.

²⁷ Latince belge için bk. *TTh II*, no. CCIV, 89-93, no. CCV, 93-96; Ayrıca bk. Miller, *The Latins*, 77; Robbert, "Venice and Crusades", 420; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 309.

²⁸ Robbert, "Venice and Crusades", 428; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 298; Gertwagen, "Aegean Islands", 6.

²⁹ Frederic C. Lane, *Venice A Maritime Republic*, (London: The John Hopkins University Press, 1973), 43.

³⁰ *TTh I*, no. CXXI, 469.

³¹ Miller, *The Latins*, 30-38; Longnon, "The Frankish States", 237-238; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 148-149.

³² Latince belge için bk. *TTh II*, no. CCVII, 96-100. Ayrıca bk. *Andrea Dandolo*, 284; Robbert, "Venice and Crusades", 428; Longnon, "The Frankish States", 239; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 149; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 297.

komünün her ne kadar başka bir milletin mensubu olsalar da kendisine bağlı vasallar üzerinden kontrol etmek istediği bölgelerin emniyetini sağlayıp Doğu Akdeniz ticaret yollarının iplerini eline tutmaya gayret ettiği ifade edilebilir.

6. Epiros

Venedik'in *Partitio Romaniae*'da hissesine düşen yerler için vasallık antlaşması yaptığı son bölge Epiros idi. Bilindiği üzere Konstantinopolis'in ele geçirilmesinden sonra Bizans aristokrasisi farklı bölgelere iltica etmişti. Laskarisler Nikaia (İznik) merkezli bir idare tesis ederken Doukas ailesi Epiros'u tercih etmişti. Bu bağlamda Balkanlarda ilk direnişi başlatan kişi I. Mikhail Komnenos Doukas olmuştur. II. Isaakios ile III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) kuzeni olan I. Mikhail, başkentini zaptından sonra Boniface de Montferrat'a biat etmişti. Geoffroi de Villehardouin'un aktarımına bakılırsa oldukça kurnaz bir kişiliğe sahip olduğundan Haçlıları etkilemeyi başarmıştı³³. Ancak kısa süre içerisinde tutum değiştirip Arta'ya gitmişti. Burada valinin kızı ile evlenip konumunu güçlendiren I. Mikhail, Boniface'in ölümünden sonra doğan boşluğu iyi değerlendirmiş ve Latin İmparatoru Henri'ye kızını vererek dokunulmazlık elde etmişti. Öyle ki doğu sınırını emniyete aldığını düşünerek çevre illeri teker teker ele geçirmeye başlamıştı. Sadece üç sene içerisinde hükmetmeye başladığı topraklar Dyrrachion'dan Naupaktos'a kadar uzanır olmuştur³⁴.

I. Mikhail'in ilerleyişi esnasında Venedik adaları üzerindeki egemenliğini tesis etmeye çalışıyordu. Ne var ki sıra Epiros'a geldiğinde komün beklediğinden daha vahim bir durumla karşılaşmıştı. I. Mikhail sadece bu kadar geniş toprakları ele geçirmekle kalmamış aynı zamanda Haçlılar ile uzlaşarak Cumhuriyete bir darbe indirmişti. Zira onun ele geçirdiği şehirlerin birçoğu paylaşım antlaşmasında Haçlıların değil Venedik'in payına düşüyordu. Bu sebeple kendi ortaklarının bir başkasıyla uzlaşmış olması komünü rahatsız etti. Hakkını korumak amacıyla Epiros'a gelen Venedikliler, I. Mikhail ile müzakere masasına oturdular. Nihayetinde Haziran 1210'da kaleme alınan iki antlaşma ile ateşkes sağlandı. Buna göre I. Mikhail, Venedik'in vasalı olarak taraflar arasındaki barışa sadık kalacaktı. Dyrrachion'dan Naupaktos'a kadar olan bölgeler kendisine yurtluk olarak verilecekti. I. Mikhail belirtilen sınırlar dahilindeki tüm Venediklilerin güvenliğini sağlamakla yükümlü olacaktı. Burada yaşayan komün sakinleri yahut ticaret erbabı I. Manuel Komnenos zamanında sahip oldukları tüm ayrıcalıkları elde edeceklerdi. Venedikliler deniz veya kara yoluyla gelmiş olmalarına bakılmaksızın vergiden muaf bir şekilde işlemlerini gerçekleştirebileceklerdi. Epiros idaresinin sınırları dahilinde gemileri kazaya uğrarsa yönetim zarar için gerekli tazminatı tediye edecekti. Venedikliler kendilerine ait kilise, *fundicum* ve mahkemeye sahip olacaklardı. I. Mikhail yarısı mart yarısı eylül ayında olmak üzere yıllık 42 *libra*³⁵ ağırlığında *hyperpyron* haraç ödeyecekti. Son olarak Arnavutluk yahut Korfu'da isyan çıkması halinde asayişi sağlamak Epiros idaresinin sorumluluğundaydı³⁶.

Antlaşmanın maddeleri Haçlılar ile mutabık kalınan muahedelerle neredeyse aynıdır. Ancak I. Mikhail'in vasal olarak yönettiği arazinin büyüklüğü ve konumu göz önüne alındığında Venedik'in sakıncalı bir kumar oynadığı ifade edilebilir. Zira Venedikli ve Latin vasalların aksine I. Mikhail oldukça büyük bir coğrafyayı topyekün elinde tutuyordu. Üstelik Epiros, Adriyatik Denizi'nin çıkışına hâkim oldukça stratejik bir bölgeydi. Dolayısıyla bahse konu toprakların bir Bizanslının elinde kalması oldukça tehlikeliydi. Ancak Cumhuriyet muhtemelen önceki antlaşmaların kalıcılığına güvenerek onunla antlaşmakta bir sakınca görmedi. Ne var ki yanılmanın ne kadar büyük olduğu kısa süre içerisinde ortaya

³³ Geoffroi de Villehardouin, 79.

³⁴ George Finlay, *A History of Greece: from its Conquest by Roman to the Present Time B. C. 146 to A. D. 1864, Vol IV*, (Oxford: Oxford University Press, 1877), 121; Miller, *The Latins*, 41-42; Robert Lee Wolff, "The Latin Empire of Constantinople 1204-1261", *A History of the Crusades, II*, ed. K. M. Setton, (London: The University of Wisconsin Press, 1969), 208; Setton, *The Papacy and the Levant*, 35; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 1-3; Ostrogorsky, *Bizans*, 399.

³⁵ Latince libra Grekçe litra olarak isimlendirilen terim çeşitlere ayrılan bir ağırlık birimidir. Logarika litra (hesaplama poundu) olan en önemli Bizans ağırlık ölçüsü 309 veya 310 senesinde Büyük Konstantinus tarafından malî sistemin temeli olarak kuruldu. 1 logarika litra altın 72 solidusa denk geliyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Erich Schilbach, "Litra", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, (Oxford: Oxford University Press, 1991), 1238.

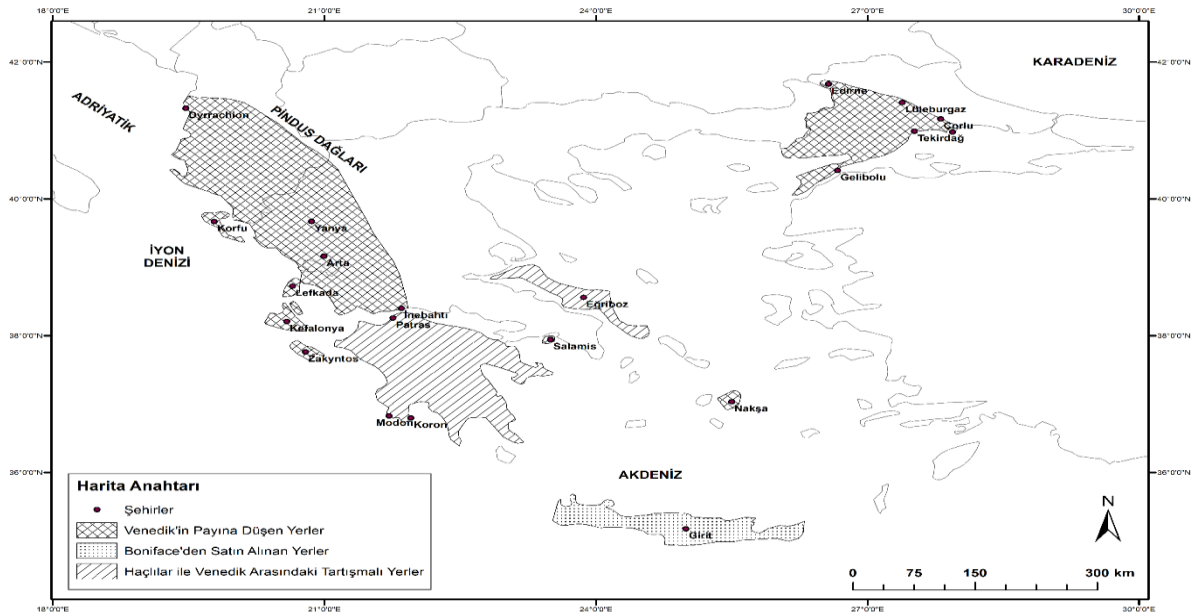
³⁶ Latince belge için bk. *TTh II*, no. CCXXIV, 120-123. Ayrıca bk. *Andrea Dandolo*, 284; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 296; Nicol, *Bizans ve Venedik*, 151.

çıkı. Latin paralı askerlerle desteklediği ordusunu Balkanlara süren I. Mikhail Komnenos Doukas, Larissa şehrini ve Teselya bölgesini zapt etti. Akabinde Arnavutlarla iş birliği yaparak önce Dyrrachion'u daha sonra da Venedik'e bağlı vasallar tarafından idare edilen Korfu'yu ele geçirdi. Söz konusu iki belde Adriyatik'in can damarlarından olduğu için komün kısa süre içerisinde buraları geri almayı başardı³⁷. Ancak son raddede vasallık politikasının ne kadar tehlikeli olabileceği bir kez daha gözler önüne serildi

SONUÇ

IV. Haçlı Seferinin sonucunda kurulan Latin İmparatorluğu ve *Partitio Romaniae*'ın Venedik cephesindeki etkisini iki şekilde izah etmek gerekir. Tıpkı bir paranın iki yüzünün olması gibi yeni konjonktür bir yandan komünün Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olduğunu herkese kanıtlarken diğer taraftan gücünün sınırlarını da ortaya koymuştur. Deniz cumhuriyeti olarak Venedik, Akdeniz'in şekillenmesinde öncü rolündedir. Ancak elde ettiği avantajı koruyacak imkanlardan yoksundur. Zira paylaşım antlaşmasında hissesine düşen şehirleri bile doğrudan merkezi yönetimine katamadığı görülür. Çalışmada detaylarıyla aktarıldığı üzere vasallık politikasının asıl sebebi de budur. Venedik Doğu Akdeniz'deki varlığını kalıcı kılabilmek ve ekonomik üstünlüğünü sürdürmek için ticaret yollarına hâkim olan stratejik limanları elinde tutmak zorundadır. Ancak merkezin Doğu Akdeniz ve Bizans coğrafyasına olan uzaklığı, gerekli asker, nüfus ve ekonomik kaynakların kısıtlılığı Venedik'i vasallara mahkûm kılmıştır. Cumhuriyet kimi yerlerde önceliği kendi vatandaşlarına vererek istikrarı sağlama yoluna gitmiştir. Öte yandan yerel iktidarı elinde tutan güçlerle çatışmaya girmemek için diğer bölgelerde Norman, Latin ve Bizanslı idarecileri vasal olarak tanımak zorunda kalmıştır. Ne var ki tüm etkin politikalara rağmen beklenen başarı sağlanamamıştır. Zira Korfu örneğinde görüldüğü üzere bazı vasallar idare ettikleri beldeleri korumaktan aciz olduklarından Venedik için stratejik öneme sahip limanların kaybına sebep olmuşlardır. Öte yandan I. Mikhail Komnenos Doukas örneğinde görüldüğü gibi özellikle yabancı uyruklu vasalların ilk fırsatta Venedik üst yönetimini reddederek bağımsızlık peşinde koştukları anlaşılmaktadır. Neticesinde komünün zorunluluklardan ötürü takip etmiş olduğu vasallık politikası kimi yerlerde Venedik hâkimiyetini kalıcı hale getirirken kimi yerlerde toprak kaybı kaçınılmaz olmuştur.

Şekil 1: Partitio Romaniae'da Venedik'in Hissesine Düşen Bazı Önemli Şehir ve Sınırlar

(H. Ömer ÖZDEMİR)

³⁷ Longnon, "The Frankish States", 240; Robbert, "Venice and Crusades", 427; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 4; Setton, *The Papacy and the Levant*, 35.

KAYNAKÇA**Ana Kaynaklar**

- Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, RIS XII, ed. L. A. Muratori, Bologna: 1728.
- Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294*, MGH SS XVIII, Hannover 1863.
- G. L. Fr. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatgeschichte der Republik Venedig I-II*, Viyana: Der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
- Geoffroi de Villehardouin, *Memories of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, London: 1921.
- Historia Ducum Veneticorum*, ed. H. Simosfeld, MGH SS XIV, Hannover: 1883.
- Liber Iurium Reipublicae Genuensis I*, *Historiae Patriae Monumenta*, Torino: 1854.
- Martin da Canal, *Les Estories de Venise*, ing. çev. Laura K. Morreale, *Archivio del Littorale Adriatico XII*, Padova: 2009.
- Niketas Choniates, *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, Detroit: Wayne State University Press, 1984.
- Ralph of Coggesgall, Chronicle*, “Contemporary Sources for the Fourth Crusade”, ed. Alfred J. Andrea, Boston: Brill, 2008.
- Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, New York: Columbia University Press, 2005.
- The Devastatio Constantinopolitana*, “Contemporary Sources for the Fourth Crusade”, ed. Alfred J. Boston: Brill, 2008.
- The Old French Chronicle of Morea, An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade*, ing. çev. Anne Van Arsdall ve Helen Moody, Farnham: Ashgate, 2015.

Araştırma Eserler

- Balard, Michel, “The Genoese in the Aegean”, *Mediterranean Historical Review*, 1989, 158-174.
- Brand, Charles M., “Partitio Romaniae”, *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, Oxford University Press, Oxford 1991, 1591-1592.
- Brown, Horatio F., *Venice An Historical Sketch of the Republic*, London: Rivington Percival&Co, 1895.
- Bury, John B., “The Lombards and Venetians in Euboia 1205-1303”, *The Journal of Hellenic Studies*, VII, (1886): 309-352.
- Carile, A., “Partitio Terrarum Imperii Romanie”, *Studi Veneziani*, 7, 1965, 125-305.
- Constable, Olivia Remie, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, New York: Cambridge University Press, 2003.
- Finlay, George, *A History of Greece: from its Conquest by Roman to the Present Time B. C. 146 to A. D. 1864, Vol IV*, Oxford: Oxford University Press, 1877.
- Fotheringham, J. K., “Genoa and the Fourth Crusade”, *The English Historical Review*, Vol 25 No. 97, (1910): 26-57.
- Fotheringham, J. K., *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, Oxford: Clarendon Press, 1915.
- Gasparis, Charalambos, “The Period of the Venetian Rule on Crete: Breaks and Continuities during the Thirteenth Century”, içinde *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences*, ed. Angeliki Laiou, 233-246. Paris: Lethielleux, 2005.

- Gertwagen, Ruthy, "Venice's Policy towards the Ionian and Aegean Islands c. 1204-1423, *The International Journal of Maritime History* 1-20, (2014): 1-20.
- Grierson, Philip, "Hyperpyron", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, 964-965.
- Grierson, Philip, "Manuelaton", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, 1292.
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Hodgson, F. C., *Venice in Thirteenth and Fourteenth Centuries*, London: George Allen&Sons, 1910.
- Jacoby, David, "Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa", içinde *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, 517-540. Aldershot: Routledge, 2001.
- Jacoby, David, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", içinde *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, 141-201. Aldershot: Routledge 2001.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, "Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul'un Ele Geçirilmesi", içinde *Byzantium'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan – Turhan Kaçar, 335-348. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2017.
- Laiou, Angeliki E. ve Morrisson, Cecile, *The Byzantine Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Lane, Frederic C., *Venice A Maritime Republic*, London: The John Hopkins University Press, 1973.
- Longnon, Jean, "The Frankish States in Greece 1204-1311", içinde *A History of the Crusades, II*, ed. K. M. Setton, 235-274. London: The University of the Wisconsin Press, 1969.
- Madden, Thomas F., *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Maryland: The John Hopkins University Press, 2003.
- Madden, Thomas F., *Venice A New History*, New York: Penguin Group, 2012.
- Miller, William, *The Latins in the Levant; A History of Frankish Greece 1204-1566*, New York: E. P. Dutton and Company, 1908.
- Nicol, Donald M., *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Nicol, Donald M., *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Norwich, John Julius, *A History of Venice*, London: Penguin Books, 2003.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Pryor, John H., *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş; Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev. Tunç Tayanç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Robbert, Louise Buenger, "Venice and Crusades", içinde *A History of the Crusades Vol V*, ed. K. M. Setton, 379-451: London: University of Wisconsin Press, 1969.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Schilbach, Erich, "Litra", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, 1238.
- Setton, K. M., *The Papacy and the Levant 1204-1571 Vol I*, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1976.

Wolff, Robert Lee, “The Latin Empire of Constantinople 1204-1261”, içinde *A History of the Crusades, II*, ed. K. M. Setton, 187-234. London: The University of Wisconsin Press, 1969.

Augustinus'un De civitate Dei Eserinde Roma'nın Düşüşü, Apokaliptik Öğeler ve Ahir Zaman Algısı

The Fall of Rome, Apocalyptic Elements and Perception of the End Times in Augustine's De civitate Dei

Yasin GÜZELDAL

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Yasin GÜZELDAL

Milli Eğitim Bakanlığı

ORCID: [0000-0002-7349-5388](https://orcid.org/0000-0002-7349-5388)
e-mail: yasinguzeldal@gmail.com

Başvuru/Submitted: 29.08.2023
Kabul/Accepted: 04.11.2023

Atf: Güzeldal, Yasin, "Augustinus'un De civitate Dei Eserinde Roma'nın Düşüşü, Apokaliptik Öğeler ve Ahir Zaman Algısı", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 630-645.

Citation: Güzeldal, Yasin, "The Fall of Rome, Apocalyptic Elements and Perception of the End Times in Augustine's De civitate Dei", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 630-645.

Lisans/License:

Öz- Bu çalışmada Augustinus'un (ö. 430) ahir zamanla ilgili görüşleri ve özellikle De civitate Dei adlı eserinin son üç bölümündeki düşünceleri analiz edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda Augustinus'un konu ile ilgili görüşlerinin tarihsel, teolojik ve toplumsal bağlamları incelenmiştir. Augustinus, ahir zamanla ilgili olarak Kutsal Kitap'ta geçen bazı metinlerin basit ve doğrudan yorumlanmaması gerektiğini savunurken, aynı zamanda bu metinlerin sembolik anlamlarının da altını çizmektedir. Bunu yaparken dönemin din adamları ile yapmış olduğu yazışmalar baz alınmış ve bu yazışmalar neticesinde ahir zaman beklentisine sahip olan Hıristiyanların görüşlerinin Augustinus tarafından hangi gerekçelerle kabul edilmediği incelemeye konu edilmiştir. Çalışmanın bir diğer odak noktası, bedeninin dirilişi ve bin yıllık hükümdarlık kavramlarıdır. Augustinus, bin yıllık hükümdarlık kavramının sembolik bir anlam taşıdığını öne sürmektedir. Bu yorumları yaparken Yeni Ahit'teki ilgili metinlere başvuran Augustinus, daha sonra çifte diriliş öğretisinin asıl kaynağı olan Yuhanna'nın Vahiy kitabını tartışmaktadır. Neticede binyılcı beklentilerin, tarihin her döneminde popüler olduğu ve bu beklentilerin, insanların dünyanın sonuna dair endişeleri ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu nedenle Kutsal Kitap metinlerinin, "binyılcılığın" sürekli bir olasılık olarak görülmesine izin verdiği hesaba katıldığında, bu beklentilerin günümüzde ve gelecekte de popülerliğini koruyacağı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Erken Orta Çağ, Augustinus, Tanrı'nın Şehri, Binyılcılık.

Abstract - In this study, an analysis of Augustine's perspectives on the end times is undertaken, particularly focusing on his insights within the last three chapters of 'De Civitate Dei'. The objective is to plumb the depths of his approach to the concept of the end times. To achieve this, the historical, theological, and societal contexts of Augustine's views are thoroughly scrutinized. While Augustine contends that certain biblical passages concerning the end times should not be interpreted simplistically and literally, he also highlights the symbolic significance inherent in these texts. This analysis draws from his correspondence with contemporary clergy, wherein the basis for Augustine's dissent against the end-times expectations of some Christians is explored. Another pivotal focus of this study lies in the resurrection of the body and the concept of the millennial reign. This interpretation is supported by relevant New Testament passages. Additionally, Augustine discusses the Book of Revelation attributed to John, which serves as the foundational source of the doctrine of dual resurrection. In conclusion, it is evident that millenarian expectations have maintained popularity throughout history. These expectations are intertwined with human concerns about the impending end of the world. Given that biblical texts allow for the possibility of "millenarianism," these expectations are poised to endure in contemporary times and beyond.

Keywords- History of Religion, Christianity, Early Middle Ages, Augustine, De civitate Dei, Millenarianism.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

De civitate Dei was written in response to the criticism Christianity received from pagans following the sack of the Roman Empire by the Visigoths, led by Alaric, in 410 AD. Rome, which had been known as the "Eternal City," was perceived by the Romans as an invincible stronghold. However, the events of the year 410 shattered this belief, undermining the foundations of their confidence and ultimately leading to the fall of the Roman Empire. In reaction to these circumstances, pagans began to lay blame on the Christians, asserting that the gods had forsaken Rome due to the shift from pagan beliefs to the newly embraced faith of Christianity. This pivotal event not only deeply impacted the pagans but also the Roman Christians themselves. From this perspective, it can be argued that Augustine penned "De Civitate Dei" as a response to the prevailing anxiety and uncertainty felt by the Christians of the time. He aimed to remind them that their true allegiance lay not with Rome but with a higher spiritual city. Within this context, Augustine engages with the notion of two distinct realms—the earthly and the divine—to counter pagan criticisms and address the Empire's decline. "De Civitate Dei" also encompasses Augustine's reflections on the eschatological themes, particularly evident in its final three chapters. In these chapters, Augustine expounds on the culmination of human history and the ultimate judgment, elucidating his beliefs regarding God's final judgment and the second coming of Christ. Book XX delves into the topic of the Last Judgment, exploring the biblical references that support this concept. Augustine then continues to explore this theme in Book XXI and Book XXII, he delves into the

conclusion of the city of God while discussing the eternal happiness and immortality of the redeemed. Throughout the work, Augustine weaves his distinction between the earthly realm and the afterlife, built upon the foundation of the two-city concept. His conceptions of the afterlife are also rooted in these foundational concepts. In doing so, he underscores the significance of maintaining belief in God's ultimate judgment and Christ's second coming. Simultaneously, counteracting the pagan assertion that Christianity was the cause of Rome's decline, Augustine contends in "De Civitate Dei" that the fall of the Roman Empire can be attributed to the divine will. Consequently, this study undertakes an analysis of Augustine's perspectives on the end times, particularly his insights within the last three chapters of "De Civitate Dei." The objective is to plumb the depths of his approach to the concept of the end times. To achieve this, historical, theological, and societal contexts of Augustine's views are thoroughly scrutinized. While Augustine contends that certain biblical passages concerning the end times should not be interpreted simplistically and literally, he also highlights the symbolic significance inherent in these texts. This analysis draws from his correspondence with contemporary clergy, wherein the basis for Augustine's dissent against the end-times expectations of some Christians is explored. Another pivotal focus of this study lies in the resurrection of the body and the concept of the millennial reign. Augustine posits that the millennial reign holds symbolic meaning, rather than a literal thousand-year span. Through historical and religious contextualization, it is evident that the anticipation of the end of the world has been a constant in history, manifesting differently across eras. Augustine interprets the first resurrection as the revival of the soul, experienced in the present age through baptism and church life. This interpretation is supported by relevant New Testament passages. Additionally, Augustine scrutinizes the Book of Revelation attributed to John, which serves as the foundational source of the doctrine of dual resurrection. Furthermore, Augustine assesses eschatological expectations such as the Antichrist and Gog-Magog through their symbolic implications. He underscores that these matters are open to interpretation and do not offer absolute certainties. In conclusion, it is evident that millenarian expectations have maintained popularity throughout history. These expectations are intertwined with human concerns about the impending end of the world. Given that biblical texts and doctrine allow for the possibility of "millenarianism," these expectations are poised to endure in contemporary times and beyond.

GİRİŞ

Erken Hıristiyan teolojisinin en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Augustinus'un De civitate Dei (Tanrı Devleti) adlı eseri hem dini hem de felsefi açıdan büyük bir etki yaratmış önemli bir kaynaktır. Bu önemli eserinde Augustinus, Hıristiyan inancını ve Roma'nın Vizigotlar tarafından işgal edilme sürecini ele alırken, eserin son üç bölümünde apokaliptik konuları ve ahiret hayatı ile ilgili kavramları da Hıristiyan düşüncesi çerçevesinde derinlemesine incelemektedir.

Augustinus, Tanrı'nın nihai yargısına ve Mesih'in ikinci gelişine olan inancın doğru olduğunu savunurken, bu tür olaylara işaret eden metinlerin basit bir şekilde yorumlanmaması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Hesychius (ö. 420/426) ile olan yazışmalarında Augustinus, binyılcı temalara ve Vahiy kitabının içerdiği metinlere de değinmektedir. Ancak Augustinus, bu temaların sembolik anlamlar taşıyabileceğini ve katı bir zaman çizelgesine bağlı olmak yerine daha genel bir anlama sahip olduğunu ifade etmektedir. Augustinus'un dirilişin mahiyeti ve bin yıllık hükümdarlık gibi konulara dair görüşleri de dikkate değerdir. O, dirilen bedenlerin göklerde yaşayacağını ve Tanrı'nın Krallığı'nın yeryüzüne gelmeyeceğini savunurken, bu düşüncelerini "çağlar teorisi" ile desteklemiştir. Tüm bu görüşler ışığında, Augustinus'un ahir zamanla ilgili düşüncelerinin karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Augustinus, beklenen zamanın kesin bir şekilde belirlenemeyeceğini ve tarihe dayalı beklentilerin kurtuluşun ana aracı olmadığını da vurgulamaktadır.

Bu araştırmanın amacı, Augustinus'un De civitate Dei eserindeki apokaliptik öğeleri ve dünyanın sonuyla ilgili perspektifini incelemek ve anlamaktır. Bu amaç doğrultusunda Augustinus'un De civitate Dei eserinin son üç bölümündeki düşünceleri üzerinde durulacak ve çağdaşlarıyla olan yazışmalarında ortaya koyduğu yorumlar değerlendirilecektir. Özellikle dünyanın sonu hakkındaki görüşleri Hesychius'la olan yazışmalarında görülmektedir. De civitate Dei'nin yirminci kitabında bu mektuplara atıflar olduğundan araştırmanın ilgili bölümü bu mektuplar üzerinden değerlendirilecektir. Bu değerlendirme, Augustinus'un teolojik düşüncesinin ahir zamanla ilgili boyutunu anlamaya yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, Augustinus'un eserindeki Vahiy kitabı referansları, dünya ve zaman kavramları, kurtuluş ve yargı fikirleri gibi apokaliptik unsurlar ele alınacak ve Augustinus'un bu konulardaki düşünceleri analiz edilecektir. Ayrıca bu çalışmada, Augustinus'un apokaliptik öğeleri ne şekilde kullanarak Hıristiyan teolojisine dair görüşünü aktardığı ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle nasıl bir bağlantı kurduğu da incelenecektir. Bunun yanı sıra, bu çalışma Augustinus'un teolojik düşüncelerini ve Roma İmparatorluğu'nun dini ve siyasi yapısına olan etkisini anlamaya yardımcı olmayı hedeflemektedir. Böylece bu çalışmanın, hem Augustinus'un felsefi düşüncelerine hem de Hıristiyanlık tarihine ilgi duyanlar için faydalı bir kaynak olması hedeflenmektedir.

1. MS 5. Yüzyıl Roma Toplumunda Kriz Algısı ve Gelecek Endişesi

MS 5. yüzyılın başlarında Roma topraklarında yaşayan birçok kişi, kendi dönemlerini bir kriz dönemi olarak algılamıştır. Özellikle Batı'da, önceki üç yüzyıl boyunca toplumda süregelen çalkantı hissi giderek artmıştır. İmparatorlar arasında süren savaşlar, siyasi suikastlar, ekonomik çöküntü, güçlenen barbar kabilelere karşı zayıflayan askeri savunma gibi faktörler bunun nedenleri arasında gösterilebilir. Nitekim Konstantinos'un (ö. 337) getirdiği istikrar kısa süreli olmuş ve onun ölümüyle birlikte İmparatorluk tekrar Diocletianus (245-312) döneminde olduğu gibi birden fazla hükümdarın egemenliği altına girmiştir. Iulianus (331-363), Konstantinos hanedanının son temsilcisi olarak tek başına hüküm sürmüş, ancak yönetimde sadece bir buçuk yıl kalabilmiştir (361-363). Bundan sonra İmparatorluk, Hıristiyanlığı resmi olarak İmparatorluğun dini yapan Büyük Theodosius'un (347-395) şahsında bir kez daha tek bir hükümdar tarafından yönetilmiş, ancak Theodosius'un iki oğlu, İmparatorluğun zaten zayıflayan durumunu yönetimi ikiye bölerek daha da kötüleştirmiştir.¹ 410 yılında Roma'nın Vizigotlar tarafından işgal edilmesiyle birlikte bu dönemdeki koşullar, halkta bir belirsizlik

¹ Batı'da Honorius (384-423), yirmi sekiz yıl boyunca tahtta kalmış olsa da etkili bir yönetim sürdürememiştir. Aynı tarihlerde Doğu Roma İmparatoru olarak kardeşi Arcadius (377-408) hüküm sürmüştür. Ammianus Marcellinus, *Res Gestae (Roman History)*, Loeb 315 (London: William Heinemann Ltd., 2019), 170-71; Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, 2017, 137-39; Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 2 (London F. Warren, 1872), böl. XXIX; Leo C. Ferrari, "Background to Augustine's 'City of God'", *The Classical Journal* 67, sy 3 (1972): 198-208.

ve çöküş hissi meydana gelmesine neden olmuş, insanlar geleceğe dair endişeler taşımış ve neticede bu çalkantılı dönemi bir kriz çağı olarak değerlendirmişlerdir.

Hıristiyanların bu döneme bakışı, genellikle İmparatorluğun Hıristiyanlıkla birlikte anlam kazandığı şeklinde olmuştur. Nitekim Milano Fermanı'ndan sonra (MS 313) Hıristiyanlık önce yasal statü, ardından saygınlık kazanmış ve 392'de İmparatorluğun tek meşru dini haline gelmiştir.² Augustinus da vaazlarında ve *De civitate Dei* adlı eserinde yer yer bahsettiği Hıristiyan Çağı (*tempora Christiana*) vurgusu ile Hıristiyanlığın Roma'ya yeni ve altın bir çağ kazandırdığını ifade etmektedir.³ Zira Hıristiyanlar, yaklaşık üç yüzyıl boyunca Hıristiyanlığın ve İmparatorluğun eşzamanlı olarak başladığı ve İsa'nın Roma'nın ilk imparatoru Augustus (MÖ 63-MS 14) döneminde dünyaya geldiği gerçeğiyle övünmüşlerdir.⁴ Ayrıca Kilise ve İmparatorluk, Eusebius'un benzetmesiyle, "tek bir kaynaktan fışkıran iki büyük güç" olarak görülmüştür.⁵ Bu fikirden hareketle Kilise ve İmparatorluğun kronolojik ve coğrafi olarak birbirini kapsadığı sonucuna varılmıştır. Roma topraklarındaki Hıristiyanların çoğu için İmparatorluk, bildikleri tek sosyo-politik bağlam olmuştur. Bu itibarla *Pax Romana* (Roma barışı) kavramının birçok kişi için "Göksel Krallığın" en yakın dünyevi görüntüsü olarak görüldüğünü ve bu nedenle korunması gerektiğine dair bir inancın olduğunu söylemek mümkündür.⁶ Hatta bu dönemde, dünyanın sonunun zamanlamasıyla ilgili herhangi bir spekülasyonun genellikle Roma'nın ölüm tarihini hesaplama şeklinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. 4. yüzyılın başında bazı Hıristiyanlar bu olayın 200 yıl içinde gerçekleşeceğini öngörmüş ve İmparatorluğun bekası için dua etmenin aslında dünyanın sonunu geciktirmek için çalışmak olduğunu ve bu yüzden Hıristiyanların bunu yapması gerektiğini söylemişlerdir.⁷ Ayrıca, Hıristiyanlık öncesi dönemde "Urbs Romana" (Roma Şehri), Peter Brown'un deyiimiyle bir tür "pagan Vatikan'ı" temsil etmekteydi, yani o dönemde şehrin özel bir ilahi korumadan yararlandığı düşünülüyordu.⁸ Zira bu şehir tüm ihtişamı ve başarısıyla İmparatorluğun bizzat kendisini temsil ediyordu. O halde Roma varlığını sürdürdüğü sürece İmparatorluk da varlığını sürdürmek zorundaydı.⁹ Buradan hareketle Roma'nın ebediliği inancını, eski

² İmparator Theodosius, Hıristiyanlara düşmanlık edenlerin, saray içinde bulunmasını yasakladıklarını, böylece inanç ve dindarlık konusunda Hıristiyanlarla uyuşmayan hiç kimsenin kendileriyle herhangi bir ilişki içinde olamayacağını belirtmektedir. Theodor Mommsen vd., *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes; consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae ediderunt Th* (Berolini, apud Weismannos, 1905), 869-5:42. Ayrıca putlar için kurban kesip kan dökmeyi veya daha gizli bir ritüelle, evin içindeki ateşi, şarabı, Penates'i (ev tanrıçası) saygıyla onurlandırmak için kandil yakmayı, tütsü koymayı veya çiçekler asmayı yasakladıklarını bildirmiştir. Mommsen vd., 900-10:12. Vizigotların Roma'ya girişinden sonra ise paganların eski inançları sürdürmekte ısrarlı tutum sergilemeleri karşısında sürgün, kan dökme vb sert yaptırımlarla karşılaşılabileceğini belirtilmiştir. Mommsen vd., 872-5:51; Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 2, böl. XXVIII.

³ Augustinus, "De Civitate Dei", içinde *Patrologia Latina*, ed. Jacques Paul Migne, c. 41 (Paris: J.P. Migne, 1862), böl. I-30; 33; Augustinus, "Sermones Ad Populum. Classis I. De Scripturis", içinde *Patrologia Latina*, ed. Jacques Paul Migne, c. 38 (Paris: J.P. Migne, 1862), böl. 81-7; 105-6:8.

⁴ Sardis (Manisa/Salihli) Piskoposu Melito (ö. 180) bu konuda şunları söyler: "Felsefemiz eskiden Barbarlar arasında gelişmişti; ama atanız Augustus'un büyük hükümdarlığı sırasında sizin yönetiminiz altındaki uluslar arasında ortaya çıktıktan sonra, imparatorluğunuz için özellikle hayırlı bir alamet oldu. Çünkü o zamandan beri Romalıların gücü büyük görkem ve ihtişam içinde büyüdü." Eusebius Pamphilus, "Church History", içinde *NPNF2-01. Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, ed. Philip Schaff, çev. McGiffert, Rev. Arthur Cushman, c. 1 (New York: Christian Literature Publishing Co.: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1890), böl. IV-26:7-9.

⁵ Eusebius, Eusebius, Bishop Of Caesarea, *On The Theophania Or Divine Manifestation Of Our Lord And Savior Jesus Christ*, ed. Samuel Lee (Kessinger Publishing, LLC, 2010), böl. III-2.

⁶ Bu konuda Ambrosius (ö. 397), Hıristiyanlık öncesi Roma'nın iç savaşlarla boğuştuğunu, cumhuriyet dönemi yönetim şeklinin (triumvirlik dahil) huzur getirmediğini, Actium savaşında denizlerin Romalıların kanlarıyla bulandığını, bu dönemin İmparator Augustus ile son bulduğunu ve barış döneminin başladığını söylemektedir. Ayrıca Ambrosius tüm insanların, tek bir dünya imparatorluğu altında yaşayan ve tek bir güçlü Tanrı'nın egemenliğinin kabul edilmesi için Hıristiyanlık çatısı altında birleşmesi gerektiğini ifade etmektedir. Michael Petschenig, ed., *Sancti Ambrosii Opera: Explanatio Psalmorum XII*, c. 64 (New York: Johnson Reprint Corp, 1962), 343-44, Psalm 45:21. Ayrıca pek çok Hıristiyan Daniel kitabında (2:31-45) bahsedilen dördüncü ve son krallık olarak Roma'yı görüyordu. Hieronymus, "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum in Daniele Libri III (IV)", içinde *Corpus Christianorum, Series Latina*, c. 75A (Turnholt: Typographi Brepols, 1953), 794, 403-4.

⁷ Lactantius, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum: Lactantius Opera I, Divinae Institutiones*, c. 19 (Pragae: F. Tempsky, 1890), 625, XXV:5-8.

⁸ Peter Brown, *Augustine of Hippo: A Biography*, New Edition (Berkeley: University of California Press, 2000), 287.

⁹ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae (Roman History)*, XIV-6:3.

dinden kalan tüm inançlar arasında halkta karşılığı en diri olan inanç olarak nitelendirmek mümkündür. Bu inanç, zamanla pagan tanrıların yerine havarilerin konulmasıyla Hıristiyan ortamına uyarlanmıştır.¹⁰

Neticede, Roma'nın ele geçirilmesi Hıristiyanları da en az paganlar kadar şoke etmiştir. Nitekim Beytullahim'de Alaric'in (ö. 411) son kuşatma haberini duyan Hieronymus (ö. 420), "Roma yok olursa ne güvende olabilir?"¹¹ diye sormuş, Roma düşerse Barbarlara karşı koruyucu bir tamponun kalmayacağını ve Deccal'in gelişinin yaklaşmış olacağını ifade etmiştir.¹² Roma düştüğünde de, "Dünyanın ışığı söndü, Roma İmparatorluğu'nun başı koptu ve bir şehrin düşmesiyle tüm dünya yok oldu!" şeklinde yakarışlarda bulunmuştur.¹³ Olaya paganların penceresinden bakıldığı takdirde durumun daha farklı olduğu görülmektedir. Zira 4. yüzyıldan itibaren paganizme karşı yasal önlemler daha baskıcı hale geldikçe, bu defa da paganlar dünyanın kötüye gittiğini, çünkü Roma'nın refahını sağlayan eski dine artık gereken saygının gösterilmediğini iddia etmişlerdir.¹⁴

Bu düşüncelerden hareketle, 5. yüzyılın başlarında kaotik bir ruh hali içinde olan paganların, Hıristiyanlık dininin yayılması sonucunda dünyanın artık sonunun geldiğini söyledikleri görülmektedir. Öte yandan, Hıristiyanlar arasında ise güncel olayları Kutsal Kitap'taki kehanetlerin gerçekleşmesi olarak yorumlayan bir tür kıyametçilik düşüncesi varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu düşünce, Kutsal Kitap'taki kehanetlere, özellikle Eski Ahit'teki Daniel 7, Hezekiel 38-39 ve Yeni Ahit'teki Vahiy 20-21 gibi belirli bölümlere özel bir önem vermektedir. Bu anlayış, Kutsal Kitap'taki bu bölümlerin insanlık tarihindeki belirli olayları, şu anda gerçekleşmekte olan veya yakın gelecekte gerçekleşecek olayları önceden bildirdiğini iddia etmektedir. Bu tarz yaklaşımlar toplumsal stres, depresyon, durgunluk, savaş tehdidi, her şeyin kötüye gittiği ve muhtemelen böyle devam edeceği inancıyla beslenmektedir. Başka bir deyişle, kıyametçilik senaryoları artan bir kriz duygusuna toplumsal bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵

5. yüzyılın başlarında Roma'da hâkim olan sosyal ve dini durumu bu şekilde özetlemek mümkündür. Bu süreçte, Augustinus'un *De civitate Dei* aracılığıyla 410'daki işgale verdiği tepki, özellikle putperestlerin suçlamalarına nasıl yanıt vereceğini bilemeyen Hıristiyanların bakış açısını belirlemek ve geleceğe dair düşünceler geliştirmek adına önemli bir rol oynamıştır.

2. Paganların Suçlamaları ve "Ebedi Roma" Eleştirisi

410 Ağustos'unda Roma'nın düşmesiyle birlikte o zamana kadar Kilise'nin hedefleri için gerçek bir tehdit oluşturmayan ve ölmekte olan bir fenomen olarak görmezden gelinen paganizm, bu tarihten sonra

¹⁰ Henry Chadwick, "St. Peter And St. Paul In Rome: The Problem Of The Memoria Apostolorum Ad Catacumbas On", *The Journal of Theological Studies* 8, sy 1 (1957): 33-34.

¹¹ "Quid salvum est, si Roma perit?" Saint Jerome ve Isidor Hilberg, *Epistularum pars III (CSEL 56)* (Akademie der Wissenschaften in Wien, 1910), 123, 16:4.

¹² Jerome ve Hilberg, 123, 15:1.

¹³ "postquam uero clarissimum terrarum omnium lumen extinctum est, immo romani imperii truncatum caput et, ut uerius dicam, in una urbe totus orbis interiit..." Hieronymus, "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum In Hiezechielem", içinde *Corpus Christianorum. Series Latina*, c. 75 (Turnholti: Typographi Brepols, 1953), Prol. 12.

¹⁴ Augustinus, "De Civitate Dei", böl. I, 36. Nitekim Iulianus'un paganizmi tekrardan canlandırma çabası gerçekleşmeyince İmparatorluk daha güçlü bir şekilde Hıristiyanlığın etkisi altına girmiş, bunun sonucunda eski pagan kültürünün gücü daha da azalmıştır. Dahası İmparator Gratianus'un (367-383) hükümdarlığı, paganizmin sonunu hızlandırmıştır. Gratianus 375 yılında geleneksel Pontifex Maximus unvanını kabul etmeyi reddettiğinde paganlar kendilerini, aynı zamanda başrahipleri olan imparatorun kendisi tarafından alenen reddedilmek gibi son derece utanç verici bir konumda bulmuşlardır. Gratianus 382'de paganizme yönelik tüm devlet desteğini çekmiş, böylece hem imparatorluk himayesinden hem de kamu fonlarına erişimden mahrum bırakılan pagan kültürleri bu tarihten sonra artık sadece hayatta kalmak için savaşmak zorunda kalmıştır. Ferrari, "Background to Augustine's 'City of God'", 199; Zosimus, Zosimi Historia Nova, ed. Ludovicus Mendelssohn (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1887), 192, IV:36-28.

¹⁵ Nitekim bu anlayış tarih boyunca devam etmiş hatta modern dönemlerde "Dispensationalizm" adı altında tekrar gündeme gelmiştir. Dispensationalizm, genellikle Kutsal Kitap'taki kehanetlerin doğrudan ve harfi harfine yorumlanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, Tanrı'nın gelecekte gerçekleşecek olayları önceden planladığı ve bu planın Kutsal Kitap'ta belirli pasajlar aracılığıyla açıklandığı düşünülmektedir. Özellikle İsrail ile ilgili kehanetler ve Kutsal Topraklar'ın geleceği, dispensationalistler tarafından önemle vurgulanmaktadır. Lowell D. Streiker, *The Gospel Time Bomb: Ultrafundamentalism and the Future of America* (Buffalo, N.Y.: Prometheus Books, 1984), 107; J Kevin Coyle, "Augustine and Apocalyptic: Thoughts on the Fall of Rome, the Book of Revelation, and the End of the World", *Florilegium* 9, sy 1 (Ocak 1987): 1, <https://doi.org/10.3138/flor.9.001>; Bernard McGinn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages* (New York: Columbia University Press, 1979), 28-36.

Augustinus tarafından daha fazla ciddiye alınmaya başlanmıştır. Zira bu dönemde paganların Hıristiyanlara karşı alaycı ve aşağılayıcı tavırları artmıştır.¹⁶ Nitekim Kuzey Afrika'ya göç eden Romalılar arasında, bazıları eski dinlerine derinden bağlı ve Hıristiyanlığa karşı son derece öfkeli olan çok sayıda pagan entelektüelin varlığı bilinmektedir.¹⁷ Hatta, paganlar kendilerini "bilge", Hıristiyanları ise "aptal" olarak nitelendirmişlerdir.¹⁸ Ancak Augustinus'un, bu edebi ve felsefi neopaganizm¹⁹ tarafından sunulan tehdidi dikkate aldığı *De civitate Dei* eserinde bariz bir şekilde görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu eserin, kendi dönemlerinin entelektüel hayatına hâkim olduğunu iddia eden aristokratik paganizmin kesin bir reddi olması hedefiyle yazıldığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak, ilk beş kitapta Augustinus'un, paganların Hıristiyanlara yönelttiği suçlamalara doğrudan bir meydan okuma şeklinde yanıt verdiği görülmektedir.²⁰

Paganların, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün Hıristiyanların yeni dini nedeniyle gerçekleştiği; Roma'yı işgal eden Alaric'in de bir Hıristiyan olması (farklı bir mezhepten olsa da), Roma'nın tanrılarının, Hıristiyanların reddettiği gerçek tanrılar olması; Roma'nın eski uygarlığının, Hıristiyanlığın yükselişiyle yerle bir olduğu şeklindeki iddialara karşı Augustinus *De civitate Dei*'nin girişinde cevap vermektedir. Augustinus, paganların iddia ettiği gibi, eğer bu felaketten Hıristiyanlar sorumlu tutulacaksa, Roma'nın yağmalanması sırasında paganların neden Gotların sığınma hakkı tanıdığı Hıristiyan kiliselerine kaçtığını sormaktadır.²¹ Bu soruya karşın paganların sorduğu bazı sorulara cevap vermekle birlikte temelde suçlu arayan pagan anlayış karşısında Augustinus'un bir suçlu aramadığı görülmektedir. Bunun yerine Roma'nın anlamını keşfetmeye ve bu yıkımın önemini göreceli hale getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Böylece Augustinus buradan, daha önce vaaz edilen mesajın daha olumlu bir yönüne odaklanmakta ve bireyin kaderine, oradan da bir bütün olarak insan topluluğunun ilahi olarak amaçlanan sonuna odaklanarak eskatolojik bir geçiş yapmaktadır. Özellikle *De civitate Dei*'nin IV. ve V. kitapları, İmparatorluğun ilahi düzen içindeki yerini aramaya odaklanmıştır. Augustinus burada, bir Hıristiyan'ın Roma vatansızlığına karşı tutumunu da sorgulamaktadır. Bu noktada Augustinus'un asıl eleştirdiği hususun, Hıristiyanlar için Roma'nın ebediliğine dair pagan inancının eleştirilmeden kabul edilmesi olduğu görülmektedir. Oysa Augustinus Roma'nın kaderine dair nihai kararın Tanrı'ya ait olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, Roma'nın ebediliği efsanesinin ortadan kaldırılması için öncelikle, "Roma uygarlığının hayatta kalmasının Roma'nın hayatta kalmasına bağlı olduğu" düşüncesi ortadan kaldırılmalıdır.²² Zira henüz Hıristiyanlık yokken Roma daha önce de benzer yıkımlar yaşamıştır.²³ Yani Augustinus burada, şehrin son düşüşünün kozmik sonuçları olan bir kıyametten ziyade münferit bir olay olduğunu vurgulamaktadır. Neticede kendinden öncekiler gibi Roma İmparatorluğu da bir gün yok olacaktır ve Hıristiyanlar, Hıristiyanlığı belirli bir uygarlıkla eş

¹⁶ Sancti Aureli Augustini, "De Divinatione Daemonum", içinde *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, c. 41 (Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1866), 616, X:14.

¹⁷ Brown, Augustine of Hippo, 299-301. Bu dönemde yaşadığı bilinen en ünlü pagan entelektüeller şunlardır: "Saturnalia" adlı eseriyle tanınan bir Roma yazarı ve filozofu olan Macrobius (ö. 430); senatör ve pagan dini lideri olan Vettius Agorius Praetextatus (ö. 384); Roma'nın pagan dini geleneklerini ve tapınaklarını savunan mektuplarıyla tanınan senatör ve pagan düşünür Symmachus (ö. 402). Bu konu ile ilgili olarak Brown, Hıristiyanların iddialarının entelektüel temelden yoksun olduğunu söyler. Hatta Volusianus gibi bir adamın enkarnasyonu kabul etmesinin, modern bir Avrupalının türlerin evrimini inkâr etmesi gibi bir durum olacağını belirtmektedir. Brown, 300.

¹⁸ Ps. Augustinus, *Pseudo-Augustini Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII. Accedit Appendix Continens Alterius Editionis Quaestiones Selectas*, c. 50 (Vindobonae: F. Tempsky, 1908), 306, XIV:8.

¹⁹ Burada bahsedilen "neopaganizm" ifadesi ile Augustinus dönemindeki entelektüel paganların tutum ve davranışları kast edilmektedir.

²⁰ Ferrari, "Background to Augustine's 'City of God'", 206-7; Augustinus, "De Civitate Dei", böl. V:26. "...his quinque libris satis arbitrator esse responsum."

²¹ Augustinus, "De Civitate Dei", böl. I:1-2. Konu ile ilgili olarak Geç Antik Çağ tarihçilerinden Orosius (ö. 420) Alaric'in Roma'yı kuşatması esnasında önceden verilen bir emirle, özellikle kutsal mekanlara ve havariler Petrus ve Pavlus'un bazilikalarına sığınanlara dokunulmamasını emreder, böylece yağmalama arzusuyla kan dökülmesini sınırlar. Orosius, "Pauli Orosii, Historiarum Adversum Paganos, Libri VII, Accedit Eiusdem Liber Apologeticus", içinde *Corpus Ecriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, c. 5 (Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1866), 544, VII-39:1.

²² Augustinus, "De Civitate Dei", böl. II:29.

²³ Bunlardan ilki Galyalılar MÖ 388'de Capitol'e kadar her şeyi yaktığında, ikincisi de MS 64'te Neron döneminde gerçekleşmiştir. Augustinus, III:29.

anamlı hale getirdikleri takdirde sadece paganların tezini desteklemiş olacaklardır.²⁴ Bununla birlikte Augustinus, o dönemde Hıristiyan şehri ve İmparatorluğun başkenti olan Konstantinopolis'in bile sonsuza dek sürmeyeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle Roma'nın 410 yılında düşüşünün nihai felaket olmaktan çok, rasyonel bir bakış açısıyla bunun insanlık tarihindeki üzücü olaylardan biri olduğu sonucuna varmaktadır.²⁵ Nitekim Roma'nın düşüşünün beraberinde getirdiği travmatik deneyim onu haritadan tamamen silmemiştir. Dolayısıyla bu gerçek birkaç yıl sonra çoğu kişi tarafından anlaşılmış olmalıdır. Bu deneyimin izleri olan harabe haline gelmiş yapılar hem felaketi hem de Roma'nın eski ihtişamını hatırlatsa da bu kalıntılarda yaşam yavaş yavaş eski haline dönmeye başlamıştır.²⁶

Augustinus, Roma'nın mevcut veya gelecekteki çöküşü ile dünyanın sonu meselesi arasında herhangi bir ilişki tespit etmediği için Roma'nın çöküşüne sonraki dönemlerde nadiren atıfta bulunmuştur. Ancak, teolojik bir anlayışa sahip olan bazı kişilerin Parousia²⁷ (İsa Mesih'in ikinci gelişi veya yeniden gelişi) ile ilgili konulara ilgi duymaları ve Augustinus'un bu konudaki fikirlerini merak etmeleri, Augustinus'un da bu konudaki düşüncelerini ifade etmesinin önünü açmıştır.

3. İkinci Geliş Dair Yeni Ahit'ten İşaretler ve Hesychius'a Mektup

Augustinus'un piskoposluk yılları, Hıristiyanlar için beklenen Krallığın müjdecisi olabilecek bir dizi tarih ve olayla aynı döneme denk gelmiştir.²⁸ Bu olaylar arasında Alaric'in 410'da Roma'yı işgali en dramatik olanı olarak kabul edilmekte ve Augustinus'un aktardığına göre, bazıları bunun aslında tamamlanması beklenen 6000 yılı olduğuna inanmışlardır.²⁹

Bu dönemde Augustinus'a bir piskopos arkadaşının "ahir zaman alametleri" meselesini sorması ve Augustinus'un buna cevaben yazdığı mektuplar, onun bu konu ile ilgili görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. Salona (Hırvatistan/Split) piskoposu Hesychius (ö. 420/426), yakın tarihli bir güneş tutulmasına denk gelen büyük bir kuraklık ve depremden etkilenerek, Luka İncili'ndeki ifadelerden hareketle, imanlıların artık sevinip sevinemeyeceğini Augustinus'a sormuştur.³⁰ Hesychius ayrıca, İmparatorlar Hıristiyan olduktan sonra, Müjde'nin kısa sürede tüm dünyaya hızla yayıldığını ve İncil'de öngörülen yaklaşan Parousia'nın işaretlerinin çoğunun gerçekleşmiş olduğunu da söylemektedir (Matta 24:14). Bu ve buna benzer sorulardan hareketle Hesychius'un öğrenmek istediği asıl hususun, ahir zamanla ilgili Kutsal Kitap'ta hangi işaretlerin aranması gerektiği hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, özellikle Matta 24:36'da "O günü ve saati, ne gökteki melekler, ne de Oğul bilir; Baba'dan başka kimse bilmez" ve Elçilerin İşleri 1:7'de "Baba'nın kendi yetkisiyle belirlemiş olduğu zamanları ve tarihleri bilmenize gerek yok" gibi bölümler arasındaki ilişki göz önüne alındığında Hesychius'un bu pasajlardan hareketle, o dönemde tanınmış bir teolojik otorite olan Augustinus'un dünyanın sonunun ne zaman geleceği hakkındaki görüşlerini merak ettiği anlaşılmaktadır.³¹

²⁴ Augustinus, böl. II:29. Ayrıca Augustinus'un ideali aktif ve güçlü bir devlet yapısıdır. Bu yüzden "mos maiorum"un, yani ataların yaşam tarzının boş övgüsüne bu devlet yapısında yer yoktur. Bunun yerine, insanlara ilahi otorite tarafından vahyedilen ve aktif olarak uygulanan yasalar ancak Hıristiyan imparatorluğunun temeli olabilir. Brown, Augustine of Hippo, 290.

²⁵ Augustinus, "Sermones Ad Populum. Classis I. De Scripturis", 624, IX:12.

²⁶ Orosius, bu olayın hatırasının henüz taze olduğunu, ancak eğer biri Roma halkını gözlemlese ve sesini duysa, Roma'nın tamamen yok olmadığını, yangından kalan bazı kalıntıların hala var olduğunu düşüneceğini söylemiştir. Ayrıca Roma halkının da bu durumu kabul ettiğini ifade etmiştir. Orosius, "Pauli Orosii, Historiarum Adversum Paganos, Libri VII, Accedit Eiusdem Liber Apologeticus", 548, 40:1.

²⁷ Detaylı bilgi için bkz.: James Stuart Russell, The Parousia; A Critical Inquiry into the New Testament Doctrine of Our Lord's Second Coming (London, Daldy, Isbister & Co., 1878).

²⁸ "Hesaplamacılar" tarafından yapılan MS 400 yılını 6000 Yaratılış yılı olarak adlandıran alternatif bir Hıristiyan kronolojisi, "İlk Geliş" ile "Parousia" arasındaki ara dönemin sonunu belirlemek için Mesih'in doğumuna veya ölümüne çeşitli şekillerde 350, 365 veya 400 yıl ekledikleri bir dizi bağımsız eskatolojik gelenekle yakından örtüşmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Richard Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern", *Speculum* 75, sy 1 (2000): 111-14, <https://doi.org/10.2307/2887426>.

²⁹ Augustinus'un aktardığına göre bazıları şöyle demiştir: "İşte, yargı günü geldi, tüm kötülükler, korkularla birlikte artık tamamlanmıştır; işte, tüm peygamberlerin söyledikleri neredeyse gerçekleşti; şimdi adaletin günüdür." Augustinus, "Sermones Ad Populum. Classis I. De Scripturis", 576, 93-6:7.

³⁰ "Çünkü kurtuluşunuz yakındır." Luka 21:28. Hesychius'un bu ilk mektubu günümüze ulaşamamıştır, ancak içeriği Augustinus'un 199. mektubundan anlaşılabilir. Augustinus, "Epistolae", içinde *Patrologia Latina*, ed. Jacques Paul Migne, c. 33 (Paris: J.P. Migne, 1862), 904-25, 199.

³¹ Augustinus, böl. 198.

Hesychius'un yazılarından ikinci gelişle ilgili olarak kesin bir zaman çizelgesi hazırlanabileceğini düşündüğü görülmektedir. Nitekim, Daniel 9:24-27'de sözü edilen "haftalar" konusunun özellikle üzerinde durduğu görülmektedir.³² Augustinus ise bu konuya kısaca değinerek Hesychius'a Hieronymus'un Daniel üzerine yaptığı yorumundan ilgili bölümleri okumasını ve bunların Mesih'in gelecekteki gelişinden ziyade geçmiş olaylara atıfta bulunduğunu düşündüğünü söylemektedir.³³ Ayrıca Kutsal Kitap, hiç kimsenin dünyanın sonunun ne zaman geleceğini bilemeyeceğini açıkça belirtmişken, dünyanın sonunun zamanını hesaplamanın, Mesih'in bilinmeyeceğini söylediği şeyi bilmeye çalışmaktan başka bir şey olmayacağını da ekler.³⁴ Ancak Hesychius, Hieronymus'un yorumunu zaten okuduğunu ama bunun kendisi için yeterli olmadığını söyleyerek Augustinus'tan konu ile ilgili daha fazla açıklama istemektedir.³⁵

Bir önceki mektubu aldıktan kısa bir süre sonra Augustinus, Hesychius'a, *De civitate Dei* 20-5:4'te bahsettiği ve *De fine saeculi* (Dünyanın/Çağın Sonu Hakkında) başlığını verdiği uzun bir mektupla yanıt verir. Augustinus, Hesychius'un sorularına verdiği cevaba, bir Hıristiyan'ın Rab'bin ikinci gelişini beklerken sahip olması gereken tavrı belirterek başlar. Onun gelişini özlemle bekleyenlerin böyle gecikmelere katlanmakta zorlanacaklarından bahseder. Hatta böylesine bir beklentinin gerçekleşmemesi, onu bekleyenleri hayal kırıklığına uğratabilir ve inançsızlığa davetiye çıkarır. Ayrıca savaşlardan ve işaretlerden de çıkarım yapılamaz çünkü savaşlar ve birtakım işaretler tarih boyunca sürekli meydana gelmiş ve gelecektir. Neticede beklenen gerçekleşmediğinde Hıristiyanlar bu nedenlerden ötürü alaya alınabilir. Augustinus, şayet İsa'nın kendisi dahi insanların sonun ne zaman geleceğini bilmemesi gerektiğini söylediye (Elçilerin İşleri, 1:7) ve Oğul'un bile değil sadece Baba'nın bu tarihi bildiğini öğrettiye (Matta, 24:36), o zaman insani hesaplamalar tehlikeliden de öte bir durumdur ve yasaklanmıştır.³⁶ Augustinus'a göre Rab'bin gelişi kesinlikle istenmelidir, ancak gelişine duyulan gerçek bir sevgi onun yakın bir tarihte geleceğine inanmayı gerektirmez.³⁷

Augustinus, Hesychius'un dahil etmeyi ihmal ettiği bazı metinleri de tartışmaya açar ve Kutsal Kitap'ın yıllardan, günlerden ve saatlerden hangi anlamda söz ettiğine dair bir açıklamaya geçer. Örneğin Augustinus'a göre, "Şimdi son saattir" ibaresinin geçtiği 1. Yuhanna 2:18'de Yuhanna şimdiki zamandan "son saat" olarak bahsederken muhtemelen "zaman" için "saat" kelimesini kullanmış ve bu zamanın uzunluğunu belirsiz bırakmıştır.³⁸ Dolayısıyla Yuhanna, "son" saatin gelmiş olduğunu yazsa da, bu "son" hala gelmemiştir. Eğer Daniel'in haftaları gerçekten Mesih'in ikinci gelişine atıfta bulunuyorsa, bunu yorumlamak pek kolay değildir. Buna karşın Augustinus, Daniel'in haftalarının Mesih'in ilk gelişine, ikinci gelişine ya da her ikisine birden işaret edebileceğini belirtmektedir.³⁹

Augustinus bu ve buna benzer argümanları gerek Hesychius'un ileri sürdüğü iddialar gerekse kendi eklediği bazı konular üzerinden incelemeye devam etmiştir. Özetle Augustinus, bu tür metinleri yorumlarken dikkatli olunması gerektiğinin önemle üzerinde durmaktadır. Zira bu sözlerin çoğu belirli bir zamana ya da yere atıfta bulunmaz, en iyi ihtimalle yoruma açıktır.⁴⁰ Ancak kişiler isterlerse bu tür

³² "Başkaldırımı ortadan kaldırmak, günaha son vermek, suçu bağışlatmak, sonsuza dek kalıcı doğruluğu sağlamak, görünüm ve peygamberliği mühürlemek, En Kutsal'ı mesh etmek için senin halkına ve kutsal kentine yetmiş hafta kadar zaman saptanmıştır. "Şunu bil ve anla: Yeruşalim'i yeniden kurmak için buyruğun verilmesinden, mesh edilmiş olan önderin gelişine dek yedi hafta geçecek. Altmış iki hafta içinde Yeruşalim yeniden sokaklarla, hendeklerle kurulacak. Ancak bu sıkıntılı zamanlarda olacak. Bu altmış iki hafta sonunda mesh edilmiş olan öldürülecek ve onu destekleyen olmayacak. Gelecek önderin halkı, kenti ve kutsal yeri yerle bir edecek. Sonu tufanla olacak: Savaş sona dek sürecek. Yıkımların da olacağı kararlaştırıldı. Gelecek önder birçoğlarıyla bir haftalık sağlam bir antlaşma yapacak. Haftanın yarısı geçince, kurbanı da sunuyu da kaldıracak. Kararlaştırılan yıkım başına gelinceye dek yok edici önder tapınağın üst bölümüne yıkıcı iğrenç şeyler yerleştirecek." Daniel, 9:24-27.

³³ Hieronymus, "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum in Daniele Libri III (IV)", 865-89, IX:24.

³⁴ Augustinus, "Epistolae", bül. 197:1-4.

³⁵ Augustinus, bül. 198:7.

³⁶ Augustinus, biri Rab'bin daha erken geleceğine, diğeri daha geç geleceğine inanan, üçüncüsü ise bu konuda bilgisiz olduğunu itiraf eden üç iyi hizmetkârla ilgili bir benzetme kullanır. Bunların hepsi müjdeyle uyum içindedir. Ancak Augustinus birinci hizmetkârın görüşüne sahip olmanın daha tehlikeli olduğuna işaret eder, çünkü Rab daha sonra gelirse, aksini düşünenler hakarete ve alaya maruz kalabilirler. İkinci hizmetkârın görüşü tehlikeli değildir ama hatalı olabilir, üçüncü hizmetkârın görüşü ise hem tehlikeyi hem de hatayı önler. Augustinus, bül. 199:52-54.

³⁷ Augustinus, bül. 199:1-15.

³⁸ 1. Yuhanna, 2:18.

³⁹ Augustinus, "Epistolae", bül. 199:17-21.

⁴⁰ Augustinus, bül. 199: 3-10.

işaretlerin gerçekleştiğine ya da gerçekleşeceğine dair her zaman deliller bulabilirler. Örneğin Kudüs'ün uzun tarihi boyunca defalarca yağmalanması ve pek çok insanın eziyet çekmesi gerçeği gibi kehanet olarak yorumlanabilecek pek çok argüman eğer istenirse bulunabilir. Bunun yanı sıra Hesychius'un Roma İmparatorları ile Hıristiyanlık üzerinde kurduğu ilişki üzerine bahsettiği Matta 24:14'te geçen "İncil'in mesajını tüm dünyaya duyurma"⁴¹ meselesinin de tam olarak ne anlama geldiğinden emin olmak pek kolay değildir.⁴² Bu yüzden Elçilerin İşleri, 1:7'de geçen "Non est vestrum scire tempora" (zamanları/tarihleri bilmenize gerek yok) ifadesi Augustinus için temel referans noktası olmuştur.⁴³ Augustinus Hesychius'a yazdığı her iki mektupta da, tüm bu beklentiler arasında Müjde'nin tüm dünyaya duyurulmadan önce bunun gelmeyeceğinin tek gerçek kesinlik olduğunu belirtmiştir. Bunun haricinde Augustinus, zamanlaması ve tanımı bu kadar belirsiz olan bir olayı beklemenin hiçbir anlamı olmadığını ifade etmektedir.⁴⁴

Dünyanın sonu ile ilgili görüşlerini Hesychius ile mektuplaşmaları üzerinden ifade eden Augustinus daha sonra, Tyconius'un (ö. 390) yorum stratejilerine hâkim bir şekilde⁴⁵, Hıristiyan binyılcılığının önde gelen metni olan Yuhanna'nın Vahiy ile yüzleşmiştir.

4. De civitate Dei'de Yer Alan Apokaliptik Meseleler ve Yeniden Diriliş

Augustinus'un ahir zamanla ilgili düşüncelerinin en olgun ve ölçülü ifadeleri 422-426 yılları arasında yazdığı düşünülen *De civitate Dei*'nin son üç bölümünde yer almaktadır. Bu bölümlerde insanlık tarihinin nihai sonu ve insanlığın bu sonun ötesindeki durumundan bahsedilmektedir. Yine bu bölümlerde Augustinus, Tanrı'nın nihai yargısına ve Mesih'in ikinci gelişine olan inancın doğru olduğunu ileri sürerken, bu tür olaylara işaret eden metinlerin basit bir şekilde yorumlanmasına karşı temkinli olunmasını tavsiye etmektedir. Nitekim Augustinus dünyanın sonu ve ikinci gelişle alakalı Kutsal Kitap'ta geçen pek çok pasajın en iyi nasıl anlaşılacağına dair uzun bir açıklama için okuyucusunu Hesychius ile yazışmalarına yönlendirmektedir.⁴⁶ Augustinus'un Vahiy kitabını yorumladığı bölümlerde en çok üzerinde durduğu husus, birinci ve ikinci diriliş arasındaki ayrımıdır. Augustinus, ikinci dirilişin bedeninin dirilişi olduğunu ve bu nedenle de bunun ancak dünyanın sonunda gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir.⁴⁷ Ancak ilk diriliş şimdi gerçekleşmektedir, yani vaftiz ve kilisedeki yaşam aracılığıyla imansızlığın ölümünden dirilen ruhun dirilişidir.⁴⁸ Yeni Ahit'teki ilgili metinlere başvurarak bu yorum çizgisini kuran Augustinus, daha sonra çifte diriliş öğretisinin asıl kaynağı olan Yuhanna'nın Vahiy kitabını tartışmaya geçer.

Vahiy, 20'de geçen ifadeler Augustinus'a göre, birçok materyalist ve binyılcı yanılığının tohumlarının atıldığı bir kısım olmuştur. Nitekim bu "binyıl" kavramı, Daniel'in dokuzuncu bölümünde bahsedilen "haftalar" ile ilişkilendirilerek insanlık tarihini yedi ayrı döneme ayırma fikrine dayanmaktadır. Bu düşünceye göre, dünya şu anda altıncı "hafta" veya çağı yaşamaktadır. Yedinci ve sonuncusu ise Vahiy 20:4-6'ya göre, Mesih'in yeryüzünde bir krallık kurmak için dönmesiyle

⁴¹ "Göksel egemenliğin bu Müjdesi bütün uluslara tanıklık olmak üzere dünyanın her yerinde duyurulacak. İşte o zaman son gelecektir." Matta, 24:14.

⁴² Augustinus, "Epistolae", böl. 198:6; Coyle, "Augustine and Apocalyptic", 112.

⁴³ Augustinus, "Epistolae", böl. 199: 1-1.

⁴⁴ Augustinus, böl. 199: 54.

⁴⁵ Tyconius, özellikle Hıristiyan teolojisi ve kutsal metinlerin yorumlanması konularında etkili bir şahıstır. En önemli eseri "Liber regularum" (Kurallar Kitabı) olarak bilinir. Tyconius, Augustinus'un teolojik düşüncelerinin gelişmesinde ve Kutsal Kitap'ın sembolik anlatımını yorumlamada önemli bir rol oynamıştır. Augustine, *De Doctrina Christiana*, ed. R. P. H. Green (New York: Oxford University Press, 1995), 172, III: 93; Johannes van Oort, "Tyconius' Apocalypse Commentary, Its Reconstruction, and Its Significance for Augustine's Doctrine of the Two Cities", *Vigiliae Christianae* 72, sy 5 (2018): 513-32.

⁴⁶ Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XX: 1.

⁴⁷ Augustinus, böl. XX: 6.

⁴⁸ "Sonra bir meleğin gökten indiğini gördüm. Elinde dipsiz derinliklerin anahtarı ve büyük bir zincir vardı. Melek ejderhayı – İblis ya da Şeytan denen o eski yılanı – yakalayıp bin yıl için bağladı. Bin yıl tamamlanıncaya dek ulusları bir daha saptırmasın diye onu dipsiz derinliklere attı, oraya kapayıp girişi mühürledi. Bin yıl geçtikten sonra kısa bir süre için serbest bırakılması gerekiyor. Bazı tahtlar ve bunlara oturanları gördüm. Onlara yargılama yetkisi verilmişti. İsa'ya tanıklık ve Tanrı'nın sözü uğruna başı kesilenlerin canlarını da gördüm. Bunlar, canavara ve heykeline tapmamış, alınlarına ve ellerine onun işaretini almamış olanlardı. Hepsi dirilip Mesih'le birlikte bin yıl egemenlik sürdüler. İlk diriliş budur. Ölülerin geri kalanı bin yıl tamamlanmadan dirilmedi. İlk diriliş dahil olanlar mutlu ve kutsaldır. İkinci ölümün bunların üzerinde yetkisi yoktur. Onlar Tanrı'nın ve Mesih'in kâhinleri olacak, O'nunla birlikte bin yıl egemenlik sürecekler." Vahiy, 20:1-6.

başlayacaktır. Bu krallık tam bin yıl sürecektir ve ardından dünyanın sonu ve Son Yargı gelecektir. Bazı kişiler, ilk dirilişin bedensel olacağını varsayarak, bu pasajları 2. Petrus, 3:8 ve Mezmurlar 90:4⁴⁹ ile birlikte yorumlamış ve özellikle 1000 sayısından etkilenerek, yaratılışın altı çağının sonunda kutsalların⁵⁰ bin yıl sürecek bir Şabat dinlenmesi olacağını ileri sürmüştür.⁵¹ Bu yorumu doğrudan reddeden Augustinus'un, bu iddiaları tek tek çürütmek yerine bu bölümünün nasıl anlaşılması gerektiğini göstermeyi tercih ettiği görülmektedir.⁵²

Augustinus'a göre, son olaylar gibi görünen şeyler aslında çoktan tamamlanmıştır. Örneğin, Mesih'in ilk gelişi ve kilisesinin kurulmasıyla, Şeytan çoktan bağlanmıştır; yani gücü dizginlenmiştir.⁵³ Ona göre, "Bin yıl boyunca" ifadesi gerçekten de bu bağlamanın son bin yılda, yani altıncı bin yılda, altıncı günde tamamlandığını gösteriyor olabilir ve bu nedenle bahsi geçen ifadenin bin yıl sürdüğü de anlaşılabilir.⁵⁴ Bu konuda Augustinus'un bir başka yorumu ise "1000" sayısının mükemmel bir sembolik sayı olduğu şeklindedir. Bu nedenle bu sayıyı, basitçe "bütünlük" ya da "tüm nesiller" anlamında yorumlamak da mümkündür. Dolayısıyla Şeytan, Augustinus'a göre çağın sonuna kadar kalplerinde Tanrı'nın Kilisesi'ne karşı büyük bir kötülük bulunan dinsizlerin sayısız kalabalığının olduğu uçuruma atılmıştır.⁵⁵ Böylece Şeytan bağlanır ve kutsallar Mesih'in Krallığı'nın "bin yılı" boyunca, yani bu krallığın kuruluşundan çağın sonuna kadar uzanan dönem boyunca Mesih'le birlikte hüküm sürerler.⁵⁶ Augustinus'a göre iman edenler de etmeyenler de bu Krallık'ta yaşarlar ve son yargıya kadar da yaşayacaklardır. Aynı zamanda bu dönem kutsalların da bin yıllık hükümlerine olan dönemdir, çünkü bedenleri henüz kendilerine iade edilmiş olan şehitler, ruhları aracılığıyla kilisesinde Mesih'le birlikte ruhsal olarak hüküm sürmektedirler.⁵⁷

Augustinus, Vahiy kitabında sözü edilen diğer ahir zaman alametlerinden Gog ve Magog (Yecüc ve Mecüc), Deccal'in kimliği meselelerini de yorumlamaktadır. Ona göre, Gog ve Magog'un belirli bir ırk ya da kişi üzerinden değerlendirilmesi doğru değildir. Vahiy kitabında geçen, "Bin yıl sona erince, Şeytan hapishanesinden salıverilecek ve dünyanın dört bucağındaki ulusları, Gog ve Magog'u ayartmak için dışarı çıkacak ve sayıları denizin kumu kadar olan bu ulusları savaşa çekecek"⁵⁸ ifadelerini Augustinus, son yargı yaklaşırken meydana gelecek bu zulmün, Kilise'nin dünya çapında katlanacağı son zulüm olacağı şeklinde yorumlamıştır. Nitekim Şeytan ve taraftarları tarafından kuşatılacak olan Kilise, yeryüzündeki Kudüs ya da başka kesin bir coğrafi konum değil, tüm dünyaya yayılmış olan Kilise'dir. Augustinus'un bazı çağdaşları, isimleri "G" ve "M" harfleriyle başladığı için Getae ve

⁴⁹ "Sevgili kardeşlerim, şunu unutmayın ki, Rab'bin gözünde bir gün bin yıl, bin yıl bir gün gibidir." 2. Petrus, 3:8. "Çünkü senin gözünde bin yıl geçmiş bir gün, dün gibi, bir gece nöbeti gibidir." Mezmurlar, 90: 4.

⁵⁰ İlk dirilişe dahil olanlar Vahiy kitabında "mutlu ve kutsal" olarak nitelendirilmiştir. Bu kişilerden bahsederken Augustinus da bu ifadeyi kullanmıştır.

⁵¹ Buna göre altı bin yıl altı gün gibi geçtikten sonra, sanki yedinci bir gün, son bin yıl şeklinde bir Şabat günü gelecektir. Bu klasik binyılcılıktır; ama Augustinus'unki değildir.

⁵² Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XX: 7. Daniel, 9'da geçen haftalar teorisi ile ilgili Hıristiyan Kilise Babalarının görüşleri için bkz.: J. Paul Tanner, "Is Daniel's Seventy-Weeks Prophecy Messianic? Part 1", *Bibliotheca Sacra*, sy 166 (2009): 181-200.

⁵³ Vahiy, 20: 2.

⁵⁴ Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XX: 7. Vahiy kitabının geleneksel okumasında, bu 1000 yıllık dönem yedinci çağda egemen bir İsa'nın Parousia'sından sonra başlar. Augustinus bunu altıncı çağa, yani 6000 yılından öncesine yerleştirerek, ikinci gelişten önce normal tarihe geri götürür.

⁵⁵ Vahiy, 20:1-3. Augustinus, böl. XX: 7. Burada Augustinus, Şeytan daha önce orada olmadığından değil, ama imanlılara zarar vermesi engellendiğinde, dinsizleri daha kolay ele geçirdiği için oraya atıldığını söylemektedir. Çünkü Augustinus'a göre sadece Tanrı'ya yabancılaşmakla kalmayan, aynı zamanda Tanrı'ya hizmet edenlerden karşılıksız nefret eden insan, şeytan tarafından daha çok ele geçirilir.

⁵⁶ Augustinus, böl. XX: 9.

⁵⁷ Augustinus, böl. XX: 9. Augustinus De civitate dei'nin XXII. bölümünde bu durumu daha yaratıcı bir şekilde ortaya koymakta ve şehitlerin kutsal emanetleri aracılığıyla gerçekleştirilen ve kendisi tarafından bilinen mucizeleri hatırlatmaktadır. Bu mucizeler genelde hasta olanların şifa bulmaları ile ilgilidir. Ona göre bu mucizeler aynı zamanda azizlerin gücünün ve mevcudiyetinin kanıtı, onların gerçek manada "bu zamanda", yani "Son"dan önceki çağda hüküm sürdüklerinin de bir ispatıdır. Augustinus, böl. XXII: 8; Kutsal ve aziz kavramları için bkz.: Mustafa Furkan Dinleyici, "Dialogi Örneğinde Hıristiyan Azizlerin Özellikleri", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10, sy 1 (30 Haziran 2023): 215, <https://doi.org/10.33718/tid.1281169>.

⁵⁸ Vahiy, 20: 7-8.

Massagetæ gibi barbar kavimleri Gog ve Magog kavimleri ile ilişkilendirmişlerdir. Ancak burada bahsedilen Gog ve Magog ismindeki kavimler, belirli bir etnik gruba işaret etmez.⁵⁹

Deccal konusunda Augustinus, 2. Selanikler 2: 1-7'de geçen ifadelerin muğlak ve bu konuda yapılan yorumların fazla cüretkâr olduğunu söylemektedir. Bu yorumlardan bazılarında, Pavlus'un burada Roma İmparatorluğu'ndan söz ettiği ve sonsuza dek sürmesi umulan İmparatorluğun kötülüğünü istemek gibi bir suçlamaya maruz kalmamak için daha açık bir dil kullanmak istemediği iddia edilmektedir. Bu nedenle, "Çünkü kötülüğün gizemi şimdiden işliyor"⁶⁰ derken burada, yaptıkları şimdiden Deccal'in yaptıklarına benzeyen Nero'nun ima edildiği düşünülmektedir. Augustinus'a göre bazı kişiler, onun yeniden dirileceğini ve Deccal olacağını; bazıları da onun ölmediğini, öldürüldüğü sanılsın diye gizlendiğini ve zamanı geldiğinde ortaya çıkıp krallığına geri dönünceye dek yaşayacağını düşünmektedirler.⁶¹

Buraya kadar bahsedilen kehanetler göz önüne alındığında Augustinus'un Kutsal Kitap'ın kıyamet metinlerini tamamen alegorik bir anlamda ele aldığını söylemek zordur. Zira ona göre, Mesih'in eninde sonunda, sadece Tanrı'nın bildiği gelecek bir zamanda dünyaya tekrar geleceği ve dönüşünün dünyanın sonunun başlangıcı olacağı kesindir. Mesih'ten önce Deccal'in geleceği de kesindir; ancak bunun da ne zaman olacağını bilmek mümkün değildir.⁶² Aynı zamanda Mesih'in bin yıllık hükümdarlığı da onun için kesin bir gerçekliktir ve bunun çoktan başlamış olduğunu düşünür ama bu tam anlamıyla bin yıllık bir dönem değildir. Nitekim burada Tanrı'nın insanlar için belirlediği tarih, bireylerin algıladığı tarihten daha anlaşılmalıdır. Buna göre, Augustinus "Bin" sayısının, "belirsiz" demenin başka bir yolu olduğunu söylemektedir. Vahiy Kitabı'ndaki "bin yıl", Mesih'in ilk gerçek takipçisinin ölümü ile ne zaman gerçekleşeceğini yalnızca Tanrı'nın bildiği Son Yargı arasındaki belirsiz dönemi işaret eder.⁶³ Bu radikal bilinemezlik göz önüne alındığında, tarihe dayalı beklentilerin kurtuluşun ana aracı olarak hizmet edemeyeceğini söylemek gerekmektedir. Augustinus daha ziyade Tanrı'nın kurtarıcı lütfunun odağı ve yeri olarak bireyi vurgular. Dolayısıyla Augustinus'un, Hıristiyan binyılcılığının büyük temaları olan bedensel kurtuluş, Tanrı'nın Krallığı ve kutsalların bin yıllık Şabat istirahati ile ilgili konuları farklı bir perspektiften yorumladığı görülmektedir.

Augustinus, Pavlus'la birlikte bedeninin ruhani olarak farklı bir türde diriltileceğini ısrarla vurgular (I. Korintliler 15:44-54); ancak "ruhani" bedeninin özüne değil, ahlaki yönelimine işaret eder.⁶⁴ Augustinus'a göre, dirilen beden "ruhsal" bir öze sahip olacaktır. Hatta cinsiyete de sahip olacak, dolayısıyla kadınlar da diriltilecektir.⁶⁵ Ancak bu diriltilmiş ve farklı bir mahiyette olan "beden"

⁵⁹ Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XX: 11. Ambrosius (ö. 397), İmparator Gratianus'a (ö. 383) hitaben yazdığı yazıda Hezekiel, 38:14' geçen Gog ifadesini "Gotlar" şeklinde yorumlamıştır. Ambrosius, "De Fide Ad Gratianum Augustum Libri Quinque", içinde *Patrologia Latina*, ed. Jacques Paul Migne, c. 16 (Paris: J.P. Migne, 1862), 587, II-16. Hieronymus ise bu fikre katılmadığını belirtmektedir. Hieronymus, "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum In Hiezechielem", böl. XI, prae. Gog ve Magog'u çağdaş barbar gruplarla özdeşleştirme düşüncesinin 5. yüzyılda ve sonrasında hâlâ canlılığını koruduğu görülmektedir. Coyle, "Augustine and Apocalyptic", 32. Örneğin Kartaca Piskoposu ve Augustinus'un arkadaşı, ruhani öğrencisi ve yazdığı kişi olarak da bilinen Quodvultdeus "Bazıları tarafından söylendiği gibi, Gog ve Magog, Gotlar ve Maurlar, Getler ve Massagetler olarak da bilinir." demiştir. Quodvultdeus, "Opera Quodvultdeo Carthaginiensi Episcopo Tributa", içinde *Corpus Christianorum Series Latina*, c. 60 (Turnholt: Typographi Brepols, 1953), 207, XIII.

⁶⁰ 2. Selanikliler, 2:7

⁶¹ Suetonius, Nero'un, annesi dahil herhangi bir ayırım ya da ılımlılık göstermeden, annesi dahil, istediği herkesi öldürttüğünü nakleder. Suetonius, *De Vita Caesarum*, ed. Maximilianus Ihm, c. 1 (Stuttgartiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1993), böl. 37:1, 57. Nero'ya atfedilen "Deccal" yakıştırmaları muhtemelen bu gaddarlığından ileri gelmektedir.

⁶² Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XX: 19, 30.

⁶³ Augustinus, böl. XX: 7.

⁶⁴ Augustinus, böl. XXII: 21. Nitekim Pavlus buradaki bedeninin "göksel beden" olduğunu ifade eder ve dünyadaki bedenden farklı bir özde olduğunu söyler. I. Korintliler 15:40. Ayrıca Pavlus: "Topraktan olan insan nasılsa, topraktan olanlar da öyledir. Göksel insan nasılsa, göksel olanlar da öyledir" diyerek bu bedenleşmenin farklı bir türde olacağını da ima etmektedir. I. Korintliler 15:48. Ayrıca bkz.: Galip Atasagun, "Hıristiyanlıkta Kıyamet Alâmetleri ve Dünyanın Sonu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy 8 (01 Eylül 1998): 138-40.

⁶⁵ Augustinus, "Hepimiz kusursuz bir insana, Mesih'in olgunluk çağına erişinceye dek" ve "Tanrı'nın Oğlu'nun benzeysiğine uygun olarak" sözlerinden, bazıları kadınların kadın olarak değil, Tanrı erkeği yalnızca topraktan, kadını da erkekten yarattığı için herkesin erkek olarak doğacağı sonucuna varıldığından bahsetmektedir. Ancak Augustinus bu yoruma katılmaz, her iki cinsin de dirileceğinden bahseder. Çünkü o zaman şimdi kafa karışıklığına neden olan şehvetin olmayacağını söyler. Ayrıca, günah işlemeyen önce erkek ve kadının çıplak olduğunu ve utanmadıklarını söyler. Kadının cinsiyetinin de bir ahlaksızlık unsuru değil, onun doğası olduğunu belirtir. Augustinus, Matta, 22:30'u işaret ederek "Evlendirilmeyecekler" ifadesinin bile

dönüştürülmüş bir yeryüzünde yaşamayacaktır. Augustinus, bu cismani bedenlerin göklerde yaşayacağına ısrar eder ve Tanrı'nın Krallığı'nın yeryüzüne gelmeyeceğini söyler.⁶⁶ Augustinus'a göre, bu Krallık'ta yemek, cinsel ilişki ya da sosyal bağlar yoktur ve burada olmaya hak kazanan bireyler, fiziksel olarak kusursuz, otuzlu yaşlarında Tanrı'yı tefekkür etmektedirler.⁶⁷

De civitate Dei'nin sonunda binyılcı bir tema üzerinden yeniden yaptığı yorumda Augustinus'un, Vahiy 20'de bahsedilen yedinci dünya çağı ve bin yıllık hükümdarlığı, kutsalların Şabat dinlenmesiyle zamansal olarak birleştirmedeği görülmektedir. Bunun yanı sıra, geçmiş altı dünya çağının gerçekten de tarihsel olduğunu savunur; ancak Büyük Şabat'ın, eskatolojik yedinci gün olarak, kutsalların kendisi olduğunu ifade eder. Augustinus, "Bu çağdan sonra Tanrı, yedinci günde olduğu gibi dinlenecektir ve yedinci gün olan bizler de O'nda dinleneceğiz." diyerek yedinci günün iman edenlerin Şabat'ı olacağını; fakat bu Şabat'ın bir akşamla değil, Mesih'in dirilişiyle kutsanan ve sadece ruhun değil, bedeninin de sonsuz dinlenmesini öngören sekizinci ve sonsuz bir gün olarak Rab'bin günüyle sona ereceğini söylemektedir.⁶⁸ Bu yorumlar, daha sonraki Katolik yorumlarının temelini oluşturmuş ve Augustinus'un çağlar teorisi ve eskatolojik anlayışı sonraki yüzyıllarda da geniş çevrelerce kabul görmüştür.⁶⁹

SONUÇ

Augustinus'un dünyanın sonu ve ahiret hayatı ile ilgili düşünceleri, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında yaşanan belirsizlikle şekillenmiştir. *De civitate Dei* de, Hıristiyanlık nedeniyle dünyanın sonunun geldiği şeklindeki pagan iddiasını ele almak zorunda kalması, Hesychius tarafından kendisine sorulan belirli sorulara verdiği cevaplar ve dünyanın sonuna dair kapsamlı bir görüşün parçası olarak Vahiy kitabının 20. bölümüyle ilgilenmesi sonucunda yazıya dökülmüştür. Nitekim bu dönemde ortaya çıkan pagan iddiaları, insanları korku ve belirsizlikle doldururken, Augustinus, Hıristiyan inancının insanlara umut ve güven verecek bir ışık olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda Augustinus, Roma İmparatorluğu'nun "ebediliği" fikrini eleştirerek, varoluşunun anlamının belirli bir kültüre bağlı olduğu fikrinden kesin olarak kopmuştur. Bu sayede, Batı Kilisesi hem İmparatorluğun yok oluşundan sağ çıkmış hem de geçmişin birikimlerinin en azından bir kısmını canlı tutan bir güç haline gelmiştir. Bununla ilgili olarak Hıristiyanlığın Batı Avrupa'da yayılmasında Augustinus'un önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

---

cinsiyetin var olması gerektiğini ispatladığını söylemektedir. Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XXII: 17; Peter Brown, "Sexuality and Society in the Fifth Century A.D.: Augustine and Julian of Eclanum", içinde *Tria Corda: Scritti in Onore Di Arnaldo Momigliano*, ed. Emilio Gabba (Como: New Press, 1983), 49-70.

⁶⁶ Bu konuda Augustinus şöyle der: "Tüm bedenlerden ve dolayısıyla göksel bir bedenden bile daha mükemmel olan bir ruh, dünyaya ait bir bedene bağlandığına göre, dünyaya ait beden göksel bir bedene yükseltilmesini engelleyen nedir?" Augustinus, "De Civitate Dei", XXII: 4-5.

⁶⁷ Augustinus burada, Pavlus'un Efeslilere mektubundan hareketle diriliş yaşının otuzlu yaşlarda olacağını ifade etmektedir. Bunun anlamı herkesin ne gençliğin ötesinde ne de altında, ama Mesih'in ulaştığını bildiğimiz canlılık ve yaşta dirileceğidir. Çünkü dünyanın en bilge insanları bile gençliğin en parlak dönemini yaklaşık otuz yaş olarak belirlemişlerdir ve bu dönem geçtikten sonra, insan yaşlılığın kusurlu ve donuk dönemine doğru gerilemeye başlar. Bu nedenle Augustinus, Pavlus'un beden ya da boy ölçüsünden değil, "Mesih'in olgunluk çağının ölçüsünden" söz ettiği belirtmektedir. Efesliler, 4: 13; Augustinus, böl. XXII: 15. Ayrıca Krallıkta kilolu insanların kilolu olmayacakları ya da çok zayıf insanların öyle kalmayacaklarını söyleyen Augustinus, kısacası herhangi bir oran/orantı eksikliğinden kaynaklanan hiçbir şekil bozukluğu olmayacağını iddia etmektedir. Ayrıca Augustinus, Yaratıcı'nın her şeye gücü yeten kudreti sayesinde, kesilen herhangi bir uzvun aynı şekilde yerine getirilebileceğinden, hayvanlar ya da ateş tarafından tüketilmiş, toz ya da kül haline gelmiş, suda çürümüş ya da havada buharlaşmış tüm kısımların geri çağırılacağından da bahsetmektedir. Augustinus, böl. XXII: 19, 20.

⁶⁸ Augustinus, *De civitate dei*'nin son bölümünde çağları tarihsel bir sırayla yazmıştır. Buna göre, ilk çağ, ilk gün gibi, Adem'den tufana kadar uzanır; ikincisi tufandan İbrahim'e kadar uzanır, zaman uzunluğu açısından değil, ama kuşak sayısı açısından ilkinde eşittir, her birinde on kuşak vardır. İbrahim'den Mesih'in gelişine kadar, Matta'nın hesapladığı gibi, her birinde on dört kuşak bulunan üç dönem vardır: İbrahim'den Davut'a kadar bir dönem, Davut'tan esarete kadar ikinci bir dönem, tutsaklıktan Mesih'in beden olarak doğumuna kadar üçüncü bir dönem. Böylece toplamda beş çağ vardır. Altıncı çağ şimdi geçmektedir ve herhangi bir kuşak sayısıyla ölçülemez, çünkü şöyle denmiştir: "Baba'nın kendi yetkisiyle belirlemiş olduğu zamanları ve tarihleri bilmenize gerek yok." (Elç İşl., 1:7). Bu çağdan sonra Tanrı yedinci günde olduğu gibi dinlenecek ve yedinci gün olan bizlerin kendisini dinlenmemizi sağlayacaktır. Augustinus, "De Civitate Dei", böl. XXII: 30.

⁶⁹ Burada kastedilen "amillennialism" görüşüdür ve bu görüş bazı farklılıklarla birlikte Katolik, Ortodoks, Lutherci, Calvinist (Presbiteryen, Reformist), Anglikan ve Metodist Kiliselerin geleneksel eskatolojisidir. Anthony A. Hoekema, *The Bible and the Future* (Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1979), 183; Jon Kennedy, *The Everything Jesus Book* (Avon, Massachusetts: Adams Media, 2006), 269.

Kutsal Kitap Hıristiyanlar tarafından, Tanrı'nın insanlara verdiği bir mesaj olarak görülmektedir. Ancak bu mesajı çeşitli edebi biçimler kullanarak yazıya aktaran Kutsal Kitap yazarlarının bu süreçte kendi dünyalarını yansıttıkları gözden kaçırılmamalıdır. Bu nedenle Kutsal Kitap'a iman eden Hıristiyanlar, Kutsal Kitap'tan mesajlar çıkarmaya çalışırken, bu külliyyatının tamamına bakmak zorundadır. Augustinus'a göre, Kutsal Kitap'tan seçici alıntılar yapmak, kişiyi metnin tüm zenginliğinden mahrum bırakabilir ve hatta mesajı kişinin istediği her şeyi söyleyecek şekilde bükebilir. Bu bilgilerden hareketle Augustinus'un, Vahiy kitabını belirli bir tarihsel-politik bağlamda okumadan yorumlamanın mümkün olduğunu göstermesi önemlidir. Bu nedenle Augustinus'un Vahiy kitabına yaklaşımı, bu kitabın özünü tarihsel olaylarla sınırlamamak şeklinde olmuştur. Ona göre, Vahiy kitabı, evrensel bir mesaj taşır ve kıyamet anlamları vermek yerine, Tanrı'nın krallığının geleceği umudunu yayar. Bu nedenle Augustinus'un De civitate Dei'de ele aldığı Vahiy kitabına dair özel yaklaşımı, 19. yüzyıla kadar ana akım Hıristiyanlığın dünyanın sonu ve ahiret hayatı ile ilgili yorumlarına hâkim olmuştur. Bu açıdan bakıldığında çalışma, Augustinus'un düşüncelerinin dini, tarihsel ve kültürel bağlamlarda nasıl derinlemesine bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır.

Günümüzde ise güncel olaylar, savaşlar, küresel ısınma senaryoları ve diğer olumsuz gelişmelerden hareketle Kutsal Kitap'taki işaretler ve milenyum beklentilerinin hala eski cazibesini koruduğu görülmektedir. Özetle Hıristiyan kültürü, gelmiş bir Mesih ile henüz gelmemiş bir Mesih çağının kutupları arasında hareket etmeye devam etmektedir. Zira Hıristiyanlığın metinleri ve doktrini, kıyamet alametleri ve milenyumun sürekli bir olasılık olarak görülmesine izin vermekte, bu nedenle özellikle Vahiy kitabı Tanrı'nın Krallığı'nın gelişini görece kadar yaşamayı umut edenleri desteklemeye ve onlara ilham vermeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Ambrosius. “De Fide Ad Gratianum Augustum Libri Quinque”. İçinde *Patrologia Latina*, editör Jacques Paul Migne, C. 16. Paris: J.P. Migne, 1862.
- Ammianus Marcellinus. *Res Gestae (Roman History)*. Loeb 315. London: William Heinemann Ltd., 2019.
- Ataşağın, Galip. “Hıristiyanlıkta Kıyâmet Alâmetleri ve Dünyanın Sonu”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy 8 (01 Eylül 1998): 111-40.
- Augustine. *De Doctrina Christiana*. Editör R. P. H. Green. New York: Oxford University Press, 1995.
- Augustinus. “De Civitate Dei”. İçinde *Patrologia Latina*, editör Jacques Paul Migne, C. 41. Paris: J.P. Migne, 1862.
- . “Epistolae”. İçinde *Patrologia Latina*, editör Jacques Paul Migne, C. 33. Paris: J.P. Migne, 1862.
- . “Sermones Ad Populum. Classis I. De Scripturis”. İçinde *Patrologia Latina*, editör Jacques Paul Migne, C. 38. Paris: J.P. Migne, 1862.
- Brown, Peter. *Augustine of Hippo: A Biography*. New Edition. Berkeley: University of California Press, 2000.
- . *Geç Antikçağ Dünyası*. Çeviren Turhan Kaçar, 2017.
- . “Sexuality and Society in the Fifth Century A.D.: Augustine and Julian of Eclanum”. İçinde *Tria Corda: Scritti in Onore Di Arnaldo Momigliano*, editör Emilio Gabba. Como: New Press, 1983.
- Chadwick, Henry. “St. Peter And St. Paul In Rome: The Problem Of The Memoria Apostolorum Ad Catacumbas On”. *The Journal of Theological Studies* 8, sy 1 (1957): 31-52.
- Coyle, J Kevin. “Augustine and Apocalyptic: Thoughts on the Fall of Rome, the Book of Revelation, and the End of the World”. *Florilegium* 9, sy 1 (Ocak 1987): 1-34. <https://doi.org/10.3138/flor.9.001>.

- Dinleyici, Mustafa Furkan. "Dialogi Örneğinde Hristiyan Azizlerin Özellikleri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10, sy 1 (30 Haziran 2023): 211-33. <https://doi.org/10.33718/tid.1281169>.
- Eusebius. *Eusebius, Bishop Of Caesarea, On The Theophania Or Divine Manifestation Of Our Lord And Savior Jesus Christ*. Editör Samuel Lee. Kessinger Publishing, LLC, 2010.
- Eusebius Pamphilius. "Church History". İçinde *NPNF2-01. Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, editör Philip Schaff, çeviren McGiffert, Rev. Arthur Cushman, C. 1. New York: Christian Literature Publishing Co.: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1890.
- Ferrari, Leo C. "Background to Augustine's 'City of God'". *The Classical Journal* 67, sy 3 (1972): 198-208.
- Gibbon, Edward. *The Decline and Fall of the Roman Empire*. C. 2. London F. Warren, 1872.
- Hieronymus. "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum in Daniele Libri III (IV)". İçinde *Corpus Christianorum, Series Latina*, C. 75A. Turnholti: Typographi Brepols, 1953.
- . "S. Hieronymi Presbyteri Opera, Commentariorum In Hiezechielem". İçinde *Corpus Christianorum. Series Latina*, C. 75. Turnholti: Typographi Brepols, 1953.
- Hoekema, Anthony A. *The Bible and the Future*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1979.
- Jerome, Saint, ve Isidor Hilberg. *Epistularum pars III (CSEL 56)*. Akademie der Wissenschaften in Wien, 1910.
- Kennedy, Jon. *The Everything Jesus Book*. Avon, Massachusetts: Adams Media, 2006.
- Lactantius. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum: Lactantius Opera I, Divinae Institutiones*. C. 19. Pragae: F. Tempsky, 1890.
- Landes, Richard. "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern". *Speculum* 75, sy 1 (2000): 97-145. <https://doi.org/10.2307/2887426>.
- McGinn, Bernard. *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Mommsen, Theodor, Paul Martin Meyer, Berlin [from old catalog Akademie der Wissenschaften, ve Jacques Sirmond. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes; consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae ediderunt Th. Berolini, apud Weismannos*, 1905.
- Oort, Johannes van. "Tyconius' Apocalypse Commentary, Its Reconstruction, and Its Significance for Augustine's Doctrine of the Two Cities". *Vigiliae Christianae* 72, sy 5 (2018): 513-32.
- Orosius. "Pauli Orosii, Historiarum Adversum Paganos, Libri VII, Accedit Eiusdem Liber Apologeticus". İçinde *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, C. 5. Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1866.
- Petschenig, Michael, ed. *Sancti Ambrosii Opera: Explanatio Psalmorum XII*. C. 64. New York : Johnson Reprint Corp, 1962.
- Ps. Augustinus. *Pseudo-Augustini Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII. Accedit Appendix Continens Alterius Editionis Quaestiones Selectas*. C. 50. Vindobonae: F. Tempsky, 1908.
- Quodvultdeus. "Opera Quodvultdeo Carthaginensi Episcopo Tributa". İçinde *Corpus Christianorum Series Latina*, C. 60. Turnholti: Typographi Brepols, 1953.
- Russell, James Stuart. *The Parousia; A Critical Inquiry into the New Testament Doctrine of Our Lord's Second Coming*. London, Daldy, Isbister & Co., 1878.

Sancti Aureli Augustini. “De Divinatione Daemonum”. İçinde *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, C. 41. Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1866.

Streiker, Lowell D. *The Gospel Time Bomb: Ultrafundamentalism and the Future of America*. Buffalo, N.Y. : Prometheus Books, 1984.

Suetonius. *De Vita Caesarum*. Editör Maximilianus Ihm. C. 1. Stutgardiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1993.

Tanner, J. Paul. “Is Daniel’s Seventy-Weeks Prophecy Messianic? Part 1”. *Bibliotheca Sacra*, sy 166 (2009): 181-200.

Zosimus. *Zosimi Historia Nova*. Editör Ludovicus Mendelssohn. Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1887.

Marcellinus Comes ve 522 Yılı: Kronik Tahrif mi Edildi?*

Marcellinus Comes and the Year 522: Has Chronicle been Defaced?

Okan ÇEKİL

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi Okan ÇEKİL

Ege Üniversitesi <https://ror.org/02eaafc18>

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, Türkiye

ORCID: [0000-0002-3019-5975](https://orcid.org/0000-0002-3019-5975)

e-mail: okncekil@gmail.com

Başvuru/Submitted: 31.08.2023

Kabul/Accepted: 28.11.2023

Atf: Çekil, Okan, “Marcellinus Comes ve 522 Yılı: Kronik Tahrif mi Edildi?”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 646-663.

Citation: Çekil, Okan, “Marcellinus Comes and the Year 522: Has Chronicle been Defaced?”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 646-663.

Lisans/License:

Öz- Marcellinus Comes, Latince olarak yazdığı kronik türündeki tarih eserini (*Chronica*) 379 yılından itibaren başlatarak ilkin 518 yılında tamamlamış ve daha sonra 534 yılına kadar sürdürerek güncellemiştir. Marcellinus Comes, kroniğin güncel versiyonunu, İmparator Iustinianus'un maiyetinde bir *comes* olarak İstanbul'da yazmış olduğu ve Roma İmparatorluğu'nun 534 yılında Afrika'yı “geri kazanmasını” (*reconquista*) kutlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Ancak Marcellinus Comes'in, kronografya türündeki tarih eserinin tüm kronolojik kapsamı boyunca istisnai bir biçimde 522 yılı için ilk bakışta herhangi bir kayıt sağlamamış olduğu görülmektedir. Mevcut veriler ışığında Marcellinus Comes'in *Kronik*'indeki bu istisnanın nedenlerini tartışmak, çalışmanın konusunu oluşturur. Bir Geç Antikçağ tarihçisi olarak Marcellinus Comes'in eğilimleri ve aidiyetleri ile birlikte 522 yılı altında herhangi bir tarihi kayıt sağlanmamış olmasında, yazarın bir tercihi ya da ihmalinin olup olmadığını sorgulamaktadır. Bu sorgulama, *Kronik*'in günümüze ulaşan elyazmaları arasında 6. yüzyılın sonları gibi oldukça erken bir döneme tarihlendirilebilen bir arketip elyazmasının (*T* elyazması), Ostrogotlara hizmet etmiş bir Romalı olan Cassiodorus'un kurduğu *Vivarium* manastırının müstensihleri tarafından tahrif edilmiş olması ihtimali üzerinde durulmasını da kapsamaktadır. Marcellinus Comes'in *Kronik*'i ve *Vivarium*'da kopyalanan elyazması ilişkisinden hareketle bu çalışma, 522 yılı ekseninde Doğu ve Batı Roma'daki gelişmeler ile Roma senatosunda yaşanan trajik bir olayın başrolü olan Boethius'un merkezinde, politik ilişkiler ağına dikkat çekerek bunun bir tarihi metne nasıl bir yön vermiş olabileceğini göstermeyi amaçlar.

Anahtar Kelimeler- Marcellinus Comes, Kronik, 522 Yılı, Cassiodorus, Boethius.

Abstract - Marcellinus Comes wrote a Latin chronicle (*Chronica*), which he first completed in 518 and then updated to 534 at the court of Emperor Justinian. However, it seems that the work did not provide any record for the year 522, exceptionally throughout its entire chronological scope. Arguing about the reasons for this exception in the Marcellinus' *Chronicle*, in the light of the available data is theme of the study. As a historian in Late Antiquity, the question of whether the blank in Marcellinus' account for the year 522 can be attributed to the author's preference or omission is subject to inquiry, taking into consideration his tendencies and affiliations. Additionally, this study encompasses the possibility of an archetype text (T manuscript) of the *Chronicle*, which can be dated back to the late 6th century, among the surviving manuscripts, having been tampered with by the *Vivarium* monastery established by Cassiodorus. Starting upon the relationship between Marcellinus Comes' *Chronicle* and the *Vivarium* copy, this study aims to demonstrate how a tragic event revolving around Boethius, who played a central role in a momentous development within the Roman Senate in the context of the year 522, might have influenced the direction of a historical text, highlighting the intricate web of political relationships.

Keywords- Marcellinus Comes, Chronicle, Years 522, Cassiodorus, Boethius.

* Çalışmada yararlanılan tarihi kaynaklara atıflar, “The Prosopography of Late Roman Empire” (*PLRE*) adlı çalışmaya dayanan ve yaygın kullanımdaki kısaltmaları kullanılmış olup (bk. *PLRE*, vol. II, 1980, s. xiii-xxx) “Kaynakça” bölümünde tam adlarına ve künyelerine yer verilmiştir. Diğer taraftan yararlanılan sözlükler için ilk dipnotta tam künye verilmiş olup, sonraki atıflarda kısaltmaları kullanılmıştır; örneğin, yukarıdaki “*PLRE*” gibi.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Marcellinus Comes initiated his *Chronicle* (*Chronica*) in Latin from the year 379, first completed it in 518 and subsequently updated it until 534. It is understood that Marcellinus wrote the current version of the chronicle as a "comes" in the entourage of Emperor Justinian in Constantinople and aimed to celebrate the Roman Empire's "reconquista" of Africa in 534. However, it seems that Marcellinus did not, at first glance, provide any record for the year 522, an exception observed throughout the entire chronological scope of the chronographic historical work.

Although the *Chronicle*, as a type of historiography characterizing Late Antiquity, became relatively common with the motivation of Christianity (by Eusebius at the beginning of the 4th century), it also served a political ideological purpose, as exemplified by Marcellinus Comes (Cassiodorus' *Chronicle* also embodies the political ideology of the Ostrogothic Kingdom). This is particularly evident in Marcellinus Comes' account of the 'fall of the Western Roman Empire' in 476, adding an intriguing dimension to his work. The chronicle is perceived as a reflection of the Eastern Roman Empire's attempt to 'reconquer' the lands of the former Roman Empire during the reign of Emperor Justinian. Consequently, the records provided by Marcellinus, especially those related to events in Italy, the heart of Western Rome, mirror the official perspective of the court of the Eastern Roman Empire. Otherwise, Marcellinus did not give detailed information about the events in the West. Therefore, it can be said that

while recording the events for Marcellinus' work, political, religious and geographical elements were taken into account.

However, no event was recorded for the year 522, exceptionally throughout the entire chronological scope of the work. This is interesting in terms of the features of Marcellinus' work. This means that a religious or political event against the Eastern Roman Empire was not consciously recorded in the work. On the other hand, it can be thought that Marcellinus hurried to celebrate Emperor Justinian's military achievements and therefore unwillingly left this year blank. The latter possibility, as demonstrated in this study, is unlikely. Therefore, the existence of another event against the Eastern Roman Empire that Marcellinus did not consciously record can be questioned. However, when we look closely at the distinctive features of Marcellinus' *Chronicle*, it cannot be said that this is also possible. As a matter of fact, instead of events that he did not consciously choose to record, Marcellinus provided records about a cleric, historian, or religious event regardless of that year. Therefore, the work of Marcellinus needs to be examined more closely. This leads us to examine a manuscript (*T* manuscript) that is thought to be the first copy of the *Chronicle* and dated to the end of the 6th century.

Cassiodorus, a Roman high bureaucrat of the Ostrogothic Kingdom, is known for his historical works (*Chronica* and as Iordanes said *Gothic History*) and a compilation of official correspondence (*Variae*) throughout his political career. Cassiodorus ended his political career during the Roman-Ostrogothic wars in Italy, which began in the last years of the 530s. After that, he returned to Squilance in the south of Italy, where his family owned his estate, in the 550s, where he began to present mainly religious and intellectual studies.

Crucially for this work, Cassiodorus established a monastery known as the *Vivarium*, enabling the copying of both religious and historical texts. Cassiodorus is known to have copied manuscripts for his library in *Vivarium*. Among the historical works he recommends for the readers, especially in a work called *Institutiones*, is the *Chronicle* of Marcellinus Comes. For this reason, the *T* manuscript of the *Chronicle*, dated to the end of the 6th century and showing Italian style features, is associated with the *Vivarium*. Based on the relationship between the *Chronicle* and the *Vivarium*, this study examines the reasons for the absence of any explanation for the year 522 in the *Chronicle*, on an archetypal manuscript copied from the *Vivarium*. This requires us to question what kind of events took place, especially in the network of political relations between the Ostrogothic kingdom in the West and the Roman Empire in Constantinople, and around the year 522. This study aims to show how the execution of Boethius, who was the leading role in a tragic event in the Roman senate serving the Ostrogothic kingdom, might have affected a historical text.

GİRİŞ

Marcellinus Comes, Eusebius - Hieronymus'un kroniğinin bir devamcısı olarak 379-518 yılları arasında kapsayan ve ardından 534'e kadar güncellediği bir kronik eser yazmıştır.¹ *Kronik*'in (*Chronica*) 518 yılına kadar ilk versiyonu, İmparator Anastasius'un ölümü ile sona ererken, 534 yılına kadar güncellediği versiyonun ilk kaydı, Marcellinus gibi Kadıköy itikadı yanlısı (bu dönem için Ortodoks), Latince konuşan ve *Illyricum*lu hemşerisi (*Scupi*/Üsküp) Iustinus'un tahta çıkışıyla devam etmektedir.² Bu tarihten sonra Marcellinus, dayısı Iustinus'un imparatorluğu altında tarih sahnesine çıkan ve devlet yönetiminde etkisini arttırmaya başlayan Iustinianus'un maiyetine girmişse de bunun, Marcellinus'un yazdığı kronik sayesinde mi yoksa hanedanlıkla olan hemşeriliği vesilesiyle mi gerçekleştiği (belki her ikisi de) net değildir. Yine de *Illyricum*lu (*Illyricianus*) Marcellinus'un, Iustinianus henüz bir *patricius* iken (yani imparator olduğu 527 yılından önce) ona bir *cancellus* (*cancellarius*) olarak hizmet ettiği söylenmiştir.³ Iustinianus'un tek başına imparator olduğu 527 yılından sonra ise sadık (*devotus*) olarak tanımlanması, imparatora yakın erişimini sağlayan *comes* unvanına ve senatörlük düzeyindeki *vir clarissimus* rütbesine 527'den sonra eriştiğini anlamamızı sağlar.⁴ Marcellinus'un İstanbul sarayındaki kariyerinin tarihi müphem aşamaları ne olursa olsun, kroniğini 534 yılına kadar güncellediğinde İmparator Iustinianus'un sadık bir hizmetkarıydı ve son kaydında Afrika'yı Vandallardan geri alan efendisini kutluyordu.⁵

Bu anlamda Marcellinus'un kroniğini güncellediği kısma (519-534) titizlikle yaklaşması beklenirse de eserin tüm kronolojik kapsamı boyunca (379-534) istisnai bir durumla karşılaşılır. Bu, XV. *indictione* ve Symmachus ve Boethius'un *consullüğü* olarak 522 yılına tesadüf eden tarih için herhangi bir gelişme hakkında kayıt sağlamamış olmasıdır. Bu durum oldukça merak uyandırıcıdır. Öyle ki, Marcellinus, çağdaşı olmadığı daha erken (379-480) yıllarda dahi muhtemelen entelektüel yönünü gösterebilmek adına Hristiyan yazarların kısa biyografilerini kaydederken bunu herhangi bir bağlam sunmayan yılların altında aktarmıştı. Örneğin, 392 yılı altında yaklaşık 419'da öldüğü bilinen ve eserin önsözünde (bk. 1. dn.) adını zikrettiği Hieronymus'un hayatı hakkında bir pasaj kaydetmiştir.⁶ Benzer durumda 463 yılı altında *Aquitania*lı Prosper ve 466 yılı altında *Cyrrhus* piskoposu Theodoritus hakkında herhangi bir bağlam sunmaksızın kayıtlar eklemiştir.⁷ Dolayısıyla *Kronik*'teki 522 yılının boşluğu, Marcellinus'un eğilimleri ve aidiyetlerini etkileyen tarihçilik tercihlerini sorgulamayı gerektirir.

Nitekim bu istisnai durumu tetkik etmek, metin ve yazar hakkındaki ufukumuzu genişletebilmek açısından önem taşımaktadır. Dahası, modern bir tarihçi için geçmişi inşa aracı olan tarihi metinlerin – bu çalışmada gösterilmeye çalışılacağı gibi-, yazarının niyeti/niyetleri ve müstakil bir metin olarak yazarından ayrıldıktan sonraki serüveniyle birlikte ele alınması zorunludur. Çünkü bunlar çoğunlukla bir amaç doğrultusunda onlarda bulmak istenenleri apaçık bir şekilde göz önünde tutmaz. Bu nedenle çok yönlü yaklaşım bekleyen metnin istisna gösterdiği durumların üzerine gitmek, anlaşılması umulan

¹ Marcell. com., *praef.* (önsöz): “Şimdi ben, *vir clarissimus* Marcellinus *comes*, sadece basit bir hesaplamayla aynı yazarların [Eusebius ve Hieronymus] çalışmasını [...] sürdürdüm. Daha sonra [...] on altı yılı bu gösterişsiz işime ekledim”.

² Iustinus'un hakkında bk. Martindale, “Iustinianus 4”, PLRE, vol. II, 648. Iustinus'un imparatorluğu, Kadıköy konsili kararlarını destekleyen Roma kilisesi ile uzlaşma girişimleri olarak öne çıkar. Ayrıntılı bir çalışma için ayrıca bk. A. A. Vasiliev, *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great* (Cambridge: Harvard University Press 1950), 132-254.

³ Cas., *Inst.* I. 17.2.

⁴ B. Croke, “The Misunderstanding of Cassiodorus Institutiones 1. 17. 2” *The Classical Quarterly*, vol. 32 (1982): 225-226. *Comes*, geniş imparatorluk bürokrasisi içindeki birçok alanda yöneticilerin başına getirilen bir unvan olmakla birlikte IV. yüzyılda ortaya çıkışından itibaren takip edilebilir bir tanıma sahip değildir, bk. A. P. Kazhdan, “comes”, *The Oxford of Dictionary Byzantium*, Oxford University Press 1991, 484-5. *vir clarissimus* için bk. A. H. M. Jones, *Later Roman Empire: 284-562*, vol. I (University Oklahoma Press 1964), 528-30.

⁵ Marcell. com., a. 534: “Çoğu kişi tarafından bölünen dünyanın üçüncü bir parçası olarak konumlandırılan Afrika *provincia*, tanrının isteğiyle geri alındı. *Carthago* kenti de yıkılışının doksan altıncı yılında Vandalların yenilip boğun eğdirilmesinden sonra restore edildi ve kralları Gelimer yakalanıp Iustinianus *princeps*in dördüncü *consullüğü*nde –[öyle ki] ülke bir süredir olduğundan daha güçlüydü- *Constantinopolis*'e gönderildikten sonra, [Iustinianus] yönetimi tarafından kabul edildi”.

⁶ Marcell. com., a. 392.2. Hieronymus hakkında ayrıca bk. O. Nicholson, “Jerome”, *The Oxford of Dictionary Late Antiquity*, Oxford University Press 2018, 806.

⁷ Marcell. com., a. 463; a. 466. Prosper için bk. O. Nicholson, “Prosper of Aquitaine”, *ODLA*, 1243. Theodoritus için bk. O. Nicholson, “Cyrrhus of Theodoret”, *ODLA*, 1479-80.

geçmişin daha başka anlamlar sunabileceğinin farkında olunmasını sağlar. Diğer taraftan bu çalışmanın, erken Türk tarihi alanı çalışmalarında özellikle çağdaşı olduğu Bulgarlar hakkında sunduğu verilerle öne çıkan Marcellinus Comes *Kronik*'ine ve onun etrafında yine Hunlar, Sabirler ve Avarlar gibi Türk halkları hakkında kaynak olarak kullanılan Geç Antikçağ tarihçilerinin tarihçilik hususiyetlerine dikkat çekilmesine dair özel bir amaç taşıdığını da belirtmek gerekir. Böylece Marcellinus'un eserindeki 522 yılının boşluğunun nedenlerini arayarak bu yolda neleri fark edebileceğimizi görelim.

1. Marcellinus'un Tercihini ya da İhmali miydi?

Marcellinus Comes ve *Kronik*'i üzerine yapılan modern çalışmalar arasında Brian Croke tarafından 1995'te yayınlanan *Kronik*'in İngilizceye izahatlı tercümesi⁸ ve 2001'de yayınlanan daha geniş kapsamlı bir eser, Marcellinus Comes'e dair oluşan literatüre şüphesiz en çok katkı sağlayan çalışmalar olarak belirmektedir.⁹ Öyle ki, bu çalışmanın konusu oluşturan *Kronik*'teki 522 yılının durumu hakkında Croke'tan başka görüş bildiren bir araştırmacı maalesef mevcut değildir. Ancak onun 522 yılı görüşü pek iç açıcı olmamakla birlikte, çalışmaya bir başlangıç sağlaması adına burada yer verilmesi gerekir.

Croke'a göre 522 yılı altında herhangi bir kaydın yer almamış olması “muhtemelen Marcellinus'un acelesi olduğu anlamına gelir. Diğer taraftan tam da bu sırada Iustinianus tarafından istihdam edildiğinden nezaketen hiçbir şey bildirmemeyi kasten seçmiş olabilir”.¹⁰ İlk olarak Marcellinus'un ne tür bir acelesi olabileceğini bilmiyoruz. Eğer *Kronik*, son kaydından anlaşılacağı gibi (bk. dn.5) Iustinianus'un 534'teki Vandal zaferini kutlamak adına güncelledi ise ve Marcellinus tarafından o yıl içinde yazılıp tamamlanması gerektiği düşünülüyse bu, bir acele sebebi olarak görülebilir. Ancak bu denli kutlama niteliğinde olan bir eserin Iustinianus dönemi boyunca gerçekleşmiş birçok olumsuz gelişmenin kaydını ayrıntılarıyla aktardığı görülebilmektedir. Örneğin, Marcellinus tarafından Ortodoks inancının savunucusu olarak öne çıkarılan Vitalianus'un, Iustinus döneminde sarayda katledilmesi görece ayrıntılarıyla aktarılmıştır.¹¹ Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla başkentte yaşanmış bir yağ kıtlığı ve meşhur Nika İsyanı hakkında kroniğin en uzun kayıtlarından biri mevcuttur.¹² Marcellinus'un “acelesi” olduğu için bir yılı boş bırakması söz konusu olsaydı, bunu örneklerdeki gibi olumsuz gelişmeler üzerinden yapmasını beklemek makul olabilirdi. Dahası, Marcellinus'un kroniğini bir an evvel tamamlamak adına acele ettiği gösterilmek istenirse bu, eserin son kaydındaki Vandal zaferinin oldukça özet bir şekilde aktarılmış olmasında ve savaş sürecine dair hiçbir ifadeye yer verilmemiş olmasında aranabilir.¹³ Hâlbuki Marcellinus, Vandal zaferi kaydından önce Doğu'daki Sasani savaşları hakkında daha ayrıntılı olmak üzere iki farklı yılda iki adet kayıt sağlamıştır.¹⁴ Bu nedenle 522 yılının boşluğu, hiçbir açıdan Marcellinus'un “acelesi” ile açıklanamaz olduğu görülmektedir.

⁸ *The Chronicle of Marcellinus*, trans. B. Croke (Sydney: Byzantina Australiensia 7, 1995).

⁹ B. Croke, *Count of Marcellinus and his Chronicle* (Oxford: Oxford University Press 2001). Burada sayılabilecek diğer çalışmalar şunlardır: O. Holder-Egger, “Die Chronik des Marcellinus Comes und die oströmischen fasten”, *Neues Archiv*, vol. 2 (1876), 59-109; Th. Mommsen, *Chronica Minora, MGH*, AA XI, vol. II (Berlin: Weidmannos 1894), 39-59 (*Kronik*'in edisyonuna giriş olarak); M. Gusso, “Contributi allo studio della composizione e delle fonti del Chronicon di Marcellinus Comes”, *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, vol. 61 (1995), 557-622. Bu çalışmalar, Marcellinus Comes ve *Kronik*'ini tanıtmak, önemini belirlemek, oluşumunu ve kaynaklarını tanımlamak adına kaleme alınmış olup, kayıtların tarihselleştirilmesi üzerinde durmamıştır. Diğer taraftan *Kronik*'in, VI. yüzyılın “Got tarihçisi” Iordanes'in *Getica*'sıyla ilişkisi kapsamında ayrıca dikkat çektiği görülmektedir, bk. D. Bartonkova, “Marcellinus Comes and Jordanes's Romana”, *Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brnenske University*, vol. 12 (1967), 185-194; L. Varady, “Jordanes-Studien. Jordanes und das 'Chronicon' des Marcellimnus Comes – Die Selbständigkeit des Iordanes”, *Chiron*, vol. 6 (1976), 441-488; T. Nagy, “The Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427? (Did Jordanes use the Chronicon of Marcellius Comes at the writing of the Getica?)”, *Acta Antiqua, Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15 (1967) 159-186. Son olarak Marcellinus ve *Kronik*'ine “Erken Bizans Tarihçileri” başlıklı bir kitabında sekiz sayfalık bir yer ayrılmış olduğu görülmektedir: W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians* (Palgrave Mcmillan 2007), 227-234.

¹⁰ *The Chronicle of Marcellinus*, 112, dn.522.

¹¹ Marcell. com., a. 520.

¹² Marcell. com., a. 524, 532.

¹³ Vandal savaşlarının tüm muharebeleri ve safhaları hakkındaki en ayrıntılı tarihi anlatı Procopius (Proc., *BV*. III-IV) tarafından iki kitapta sağlanmıştır.

¹⁴ Marcell. com., a. 529, 533.

Croke'un bir diğer görüşü, Marcellinus'un 522 yılında Iustinianus tarafından muhtemelen maiyetine alınarak onurlandırılması karşısında alçakgönüllü bir tutumla bu yılın kaydını boş bırakmış olabileceği üzerinedir. Fakat bu görüş, *Kronik*'in 534'te güncellenen önsözünde kendisini nasıl tanıttığına bakıldığında derhal çürütülebilir: “Şimdi ben, *vir clarissimus Marcellinus comes*”. (bk. dn.1) Görüldüğü üzere kendisinden senatör ve adıyla birlikte anılagelmiş saray unvanıyla bahsetmekte bir çekincesi olmamıştır. Dolayısıyla Marcellinus'un sözde “alçakgönüllü” oluşunun, 522 yılını boş bırakmasıyla bir ilgisi olamaz. Dahası, Marcellinus 522'de, Cassiodorus'un ifadesine göre yalnızca Iustinianus'un *cancellariusu* olarak atanabilirdi. (bk. dn.3) Diğer *-vir clarissimus* ve *comes-* unvanlarını ise muhtemelen en erken Iustinianus'un imparator olduğu 527 yılında en geç de kroniğini tamamladığı 534 yılı civarı almış olmalıdır (bk. dn. 4). Croke'un yorumunu işleme koyarsak buna göre Marcellinus, 527-534 yılları arasında en az bir yılı daha boş bırakmış olması gerekmeliydi; nitekim böyle bir şey olmamıştır.

Croke'un *Kronik*'teki 522 yılının boşluğuna dair görüşleri bu şekildedir ve makul bir açıklama getirmedikleri görülür. Tekrar etmek gerekirse Marcellinus, ne acelesi olduğu için kasıtlı ne de Iustinianus tarafından onurlandırıldığı için kasten bu yılı boş bırakmış olamazdı. Ancak kasıtlı olarak 522 yılını boş bırakmış olması ihtimali üzerinde biraz daha düşünmek gerekebilir. Çünkü Marcellinus'un, Kadıköy itikadı yanlısı ve İmparatorluğa sadakatle bağlı bir Roma vatandaşı olarak aidiyetlerinin yüceliğini zedeleyebilecek gelişmeleri kırparak veya çarpıtarak aktardığını ve dahası özellikle Roma dışı halklar söz konusu olduğunda sessiz kaldığını biliyoruz. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nun yaklaşık 490'lı yıllardan itibaren Balkanlarda münasebet teşkil ettiği Bulgarlara karşı savaşlarını mümkün merteye detaylarıyla aktarırken, Roma-Bulgar ittifakının oluştuğunu bildiğimiz durumlarda ise bu ittifaka dair herhangi bir atıfta bulunmamıştır.¹⁵ Ayrıca Iustinus'un tahta çıkması sürecinde yaşanan entrikaların sonucunda sarayda katledilen bir takım kişilerin ölümünü dini bir görünüm altında aktarırken,¹⁶ Nika İsyanı olarak bilinen halk ayaklanmasını ise eski imparator Anastasius'un yeğenlerinin tahtı gasp etme girişimi olarak sunmuştur (bk. dn.12). Bu durumda, 522 yılında gerçekleşmiş olup Marcellinus'un birçok sebeple kaydetmeyi tercih etmemiş olabileceği ve hatta yılı boş bırakmasına neden olabilecek Roma İmparatorluğu'nu etkileyen herhangi bir gelişmenin var olup olmadığını sorgulamak yerinde olacaktır.

İlk olarak Roma İmparatorluğunu etkileyen ve 522 yılına tarihlendirilebilecek gelişme/gelişmeler kronolojik tarihlendirme sistemine sahip tarih eserleri aracılığıyla doğrudan görülebilir. Ancak bu tarih için karşılaşılabilecek yalnızca bir gelişme bulunmaktadır: IX. yüzyılda Theophanes tarafından Yunanca yazılmış bir kronik, Iustinus'un tahta çıkışının dördüncü yılı olarak (tahta çıkışı 518) tarihlendirdiği bir kaydında, yani 522'de, depremden dolayı *Dyrrachium* ve *Korinth*'te meydana gelen yıkımdan bahsetmiştir.¹⁷ Marcellinus'un bu deprem hakkında hiçbir kayıt sağlamamış olması ne anlama gelebilir? Onun kroniğine bakıldığında özellikle çağdaşı olabileceği yıllar içerisinde (480-534) ve İmparatorluğa tabi birçok bölgede meydana gelen depremi kaydetmiş olduğu görülebilmektedir.¹⁸ *Dyrrachium* kentinin, *Kronik* boyunca dini temayülü sebebiyle Marcellinus'un antipatisine maruz kalmış eski imparator Anastasius'un memleketi olması¹⁹, depreme atıf yapılmamış olmasının nedeni değilse (bu zorlama bir yorum olabilir), Marcellinus bunu gerçekten gözden kaçırmış veya Croke'un başka bir bağlamda öne sürdüğü gibi, acelesi olduğu için kaydetmeyi unutmuş olmalıdır (bk. dn.10). Çünkü Malalas'tan öğrenildiği kadarıyla depremin ardından İmparator Iustinus, *Dyrrachium* için yüklü bir bağışta bulunmuştu ve Marcellinus böylece *Illyricum*lu ve Kadıköy itikadı yanlısı İmparatoru överek

¹⁵ Örnekleri tek tek göstermek bir hayli yer tutacağı için ve çalışmayı konudan saptıracağı için bu konuda yapılmış şu çalışmaya bakılabilir: O. Çekil, “Bir Bulgar Müverrihi Olarak Marcellinus Comes ve Kroniği”, (Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Cilt III, Aralık 2022), 194-204.

¹⁶ Marcell. com., a. 519.2.

¹⁷ Theoph., AM 6014: Tarih belirtmeksizin aynı gelişme hakkında yine Yunanca yazan bir VI. yüzyıl tarihçi Malalas'ın kaydı için ayrıca bk. Joh. Mal., XVII. 15.

¹⁸ Marcell. com., a. 480: İstanbul; a. 494.2: *Laudicia, Hierapolis, Tripolis*; a. 499.2: *Ponticus provincia*; a. 518: *Dardania*; a. 526: büyük Antakya depremi.

¹⁹ Joh. Mal., XVII. 15; ayrıca bk. dn.2. Marcellinus'un Anastasius aleyhindeki kayıtları hakkında bk. Marcell. com., a. 494.1; 495; 511; 512.2.

onurlandırma fırsatını kaçırmış oluyordu. Yine de bu, Marcellinus'un 522 yılını boş bırakmasını gerektirecek bir mazeret olarak değil yalnızca depremin kaydı hakkında bir ihmal olarak görülebilir.

Diğer taraftan, yeteri kadar çabayla 522 yılına tarihlendirilebilecek daha ilgi çekici bir gelişme söz konusudur. Bugün Bizans (Doğu Roma) tarihi denildiğinde biraz ilgisinin dahi aşına olabileceği İmparator Iustinianus'un eşi Theodora, tartışmalı geçmişi ve *Augusta* olduktan sonraki dini faaliyetleri ve siyasi etkileri nedeniyle dönemin tarihçileri tarafından sıklıkla anılmışsa da tuhaf bir biçimde hiçbir kaynak, Iustinianus ile evlendiği tarihi kaydetmemiştir. Dönemin çağdaşı tarihçi Procopius tarafından Iustinianus'a bir yergi olarak yazılan *Anecdota*'da (Gizli Tarih) evliliğin, Iustinianus'un henüz tahta çıkmasından önce (527) dayısı Iustinus'un imparatorluğu zamanında ve hatta Iustinus'un eşi *Augusta* Lupicina Euphemia'nın ölümünden sonra olduğu bahsedilmiştir.²⁰ Dindarlığı ile öne çıkan Euphemia'nın bu evliliğe, Theodora'nın "nahoş" geçmişi nedeniyle izin vermediği anlaşılır; ancak onun ölümünün yalnızca kocası İmparator Iustinus'tan önce olduğu bilinmektedir.²¹ Euphemia'nın öldüğü tarihi belirlemek zor görünebilir; ancak Procopius'un ima ettiği gibi Iustinianus evlenebilmek için Euphemia'nın ölmesini beklediyse, "nahoş" bir yaşam tarzına sahip kadınlara evlenme hakkı tanıyan resmi bir yasanın yayımlanması da yine Euphemia'nın ölümünden sonra gerçekleşmiş olması beklenmelidir.²² Dahası bu yasa, uygulanması için dönemin yetkilisi (*praefectus praetorio*) Domesthenes'e gönderilmişti ve onun bu makamda 521-522 yılları arasında bulunduğu bilinmektedir.²³ Bu da yasanın yine bu yıllara tarihlendirilebileceği anlaşılmalı birlikte yasanın yayımlanmasından sonra evliliğin gerçekleştiğini söylemek mümkündür.²⁴ Bu nedenle evlilik için 522 yılı tarihini belirlemek aşırı bir iddia değildir. Ancak bu evliliğe hiçbir kaynakta yer verilmemiş olması, törenin görkemli bir şekilde gerçekleşmediğinin anlaşılmasını veya o tarihte Theodora'nın geçmişinden dolayı Kadıköy itikadı yanlısı tarihçiler tarafından onaylanmadığını ve kayda değer bulunmadığını gösterebilir. Dahası, Theodora'nın monofizit inancına bağlı biri olması da²⁵ "nahoş" geçmişi kadar kendisine antipati duyulmasının nedenlerinden olmalıdır. Bu durum, belki de en güçlü şekilde Marcellinus için geçerlidir; öyle ki, Iustinianus'a bir *comes* olarak yakın erişimi bulunan Marcellinus, *Kronik* boyunca Theodora'ya hiçbir atıfta bulunmamıştır.

Ancak 522 yılı boşluğunun nedeni olarak Marcellinus'un, patronu İmparator Iustinianus ile onaylamadığı Theodora'nın evliliği olabileceğini söylemek çok zordur. Çünkü Marcellinus'un bu dönemde imparatorlukta öne çıkmış olup adını hiç zikretmediği tek kişi Theodora değildir. Bu anlamda en güçlü örnek, İran ve Afrika'da yapılan savaşlarda başarılar kazanarak meşhur bir komutan haline gelen Belisarius'tur.²⁶ Marcellinus'un ondan hiç söz etmemesinin nedeni, belki de şöhretinden duyulan kıskançlıktan dolayı imparatorluğu ele geçirmeye çalışan biri olarak suçlanmasıyla ilgiliydi²⁷. Nitekim Belisarius'un dahil olduğu gelişmeleri aktarmamak gibi bir seçeneği tercih etmemiş sadece onun adını kırpma yoluna gitmiştir. Benzer bir tutumla Theodora ve evlilikle ilgili bir bahiste bulunmaması mümkündür; ancak bu, 522 yılını boş bırakmış olmasının nedeni olarak açıklanamaz. Daha önce de belirtildiği gibi (bk. dn.7) Marcellinus, en son ihtimal olarak bu yılın altını boş bırakmamak adına yılla

²⁰ Proc., *Anecd.* IX. 47-51.

²¹ Euphemia hakkında bk. Martindale, "Euphemia 5", *PLRE*, vol. II, 423.

²² *CJ.*, V. 4.23: "[...] Kadınların, cinsiyetlerinin zayıflığı nedeniyle onurlarına yakışmayan bir yaşam tarzı seçebilme hatalarının uygun kısıtlamalarla hafifletilmesini ve hiçbir şekilde evlilik umudundan mahrum bırakılmamalarını emrediyoruz".

²³ Demosthenes'in hizmet yılları hakkında bk. Martindale, "Demosthenes 4", *PLRE*, vol. II, 353-4.

²⁴ David Potter, dönemin çağdaşı ve bir din adamı olan Efesli İohannes'in *Lives of Eastern Sainst* adlı eserinin 13. pasajını (Joh. Eph. V. SS. Or., 13) da kanıt göstererek Iustinianus ve Theodora'nın evliliğinin 522'nin sonu 523'ün başı olduğunu belirtir, bk. D. Potter, *Theodora: Actress, Empress, Saint* (Oxford University Press 2015), 91.

²⁵ Dönemin doğulu ve batılı çağdaş tarihçileri onu, resmi ortodoks inanca aykırı olan monofizit inançlı biri olarak tanımlar. Theodora hakkında bk. Martindale, "Theodora 1", *PLRE*, vol. IIIB, 1992, 1240-1. Ayrıca bk. Proc., *Anecd.* X. 15.

²⁶ Sasani savaşları hakkında Marcellinus'un, Roma ordularının sefere çıkışı ve savaşın sonucu olmak üzere iki adet kaydı bulunmaktadır, bk. Marcell. com., a. 529, 533. Sasani savaşları hakkında ve Belisarius'un rolüne dair kayıtlara en ayrıntılı Procopius'un (Proc., *BP.* I-II) iki kitaplık eserinden ulaşılabilir. Belisarius hakkında ayrıca bk. Martindale, "Belisarius 1", *PLRE*, vol. IIIA, 1992, 181-224. Vandal savaşları için daha önce atıf yapılmıştı, bk. dn.5, 13.

²⁷ Belisarius bu suçlamayla iki defa karşılaşmıştı; ilki, 534 yılındaki Vandal zaferinin ardından (Proc., *BV.* IV. 8. 1-8), ikincisi ise Ostrogotlara karşı İtalya'da yürütülen seferde 540'ta Ravenna kentini ele geçirmesinin ardından (Proc., *BG.* VI. 30.1-2). Ayrıca Croke, *Count of Marcellinus*, 34'da Marcellinus'un zaferi yalnızca Iustinianus'a atfetmek için Belisarius'tan söz etmediğini ileri sürmektedir.

direkt bir ilgisi olmasa da Hristiyan tarihçilerin ya da din adamlarının özet biyografilerini eklemiş olması beklenebilirdi.

Sonuç olarak 522 yılı boşluğunun sebebinin, Marcellinus'un tercihi ya da ihmali olarak görülemeyeceği açıktır. Dahası, *Kronik*'in, İmparator Iustinianus'a bizzat sunulup sunulmadığı net olarak bilinmese de en azından Marcellinus'un da içinde bulunduğu İstanbul'da yaşayan ve Latince konuşan Ortodokslardan –özellikle *Illyricum*lu askerler ve saray görevlilerinden- oluşan kitlesinin edebi beklentilerine hitap ettiği açıktır²⁸ ve bu anlamda bir yılı boş bırakmak gibi bir tercih ya da ihmal en son düşünülmesi gereken durum olmalıdır. Bu nedenle *Kronik*'teki bu boşluğun nedenini sorgulamak için geriye, Marcellinus'tan bağımsız olarak *Kronik*'in asıl metninin günümüze ulaşan elyazmasına kopyacısının bir müdahalesi ya da ihmali olup olmadığını düşünmek kalmaktadır.

2. Cassiodorus ve Marcellinus Comes

1894'te Mommsen tarafından yayınlanan *Kronik*'in edisyonu²⁹ için birçok elyazması arasında VI. yüzyılın sonları gibi oldukça erken bir döneme tarihlenen ve İtalya'da kopya edildiği belirlenen T (=Tilianus) elyazması temel alınmıştır.³⁰ Bu elyazması koleksiyonu (*Codex Tilianus*), Hieronymus'un Latinceye tercüme ettiği ve 378'e kadar sürdürdüğü Eusebius kroniği ile başlar ve ardından Marcellinus Comes'in kroniğini ve onu da 548 yılına kadar sürdüren Anonim Devamcısını (*Additamentum*) içerir.³¹ Bu elyazmasının bu kadar erken bir tarihe ait olmasının anlamı, Marcellinus'un asıl metninden neredeyse kırk-elli yıl kadar sonra kopya edilmiş olmasıdır. Arketip elyazmasının bu durumu, Marcellinus'un kroniği ile Cassiodorus arasındaki ilişkisi de hesaba katıldığında iddialı bir soruyu gündeme getirme fırsatı sunmaktadır: Marcellinus'un kroniğinin kopyacısı Cassiodorus ya da onun *Vivarium* adlı manastırındaki keşişlerden biri miydi? Soru hedefe yaklaştırılırsa, 522 yılına müdahale edenler ya da bunu ihmal edenler onlar mıydı? Ancak evvela Cassiodorus ve *Vivarium* ile Marcellinus'un *Kronik*'inin ilişkisini açıklamak ve bu iddiayı sorudan ayıklamak için kanıtları ve görüşlerin tenkit edilmesi gerekir.

Cassiodorus ile Marcellinus arasında kurulabilecek temasın dayanak noktası –yukarıda belirtildiği gibi-Cassiodorus'un *Instituones* adlı eserindeki “Hristiyan Tarihçiler” (*lectio divina*) başlığı altında Marcellinus'un kroniğini tanıtırken, onun kariyeri hakkında verdiği bilgilerdir:

“*Illyricum*lu Marcellinus, Eusebius'un eserini Tanrı'nın yardımıyla İmparator Theodosius'un zamanında İmparator Iustinianus'un şanlı yönetiminin başlangıcına kadar genişletti. Marcellinus'un, Iustinianus henüz *patricius* iken onun *cancellosu* [=*cancellerius*] olduğu, ancak daha yüksek bir kamusal konuma yükseltildiği söylenir; bu nedenle Iustinianus'a hizmetinde lütuf bulunduğu için imparator olduktan sonra açıkça ona sadık kaldı.”³²

Bu satırlar, Marcellinus Comes hakkında sahip olduğumuz en net bilgilerdir ve Cassiodorus'un bürokratik kariyerini tamamladıktan sonra kendini adadığı ve onun tarafından kurulan *Vivarium* manastırında 562 yılı civarında yazılmıştır.³³ Bunun anlamı, *Kronik*'in manastır kütüphanesinde mevcut

²⁸ B. Croke, Cassiodorus and Getica of Jordanes”, *Classical Philology*, vol. 82/2 (1987), 32.

²⁹ Mommsen edisyonu için bk. *Marcellini comitis v.c. chronicon*, ed. Th. Mommsen, *MGH*, AA XI, *Chronica Minora*, vol. II, (Berlin: Weidmanns 1894), 60-180. Diğer elyazmaları şurada listelenir, bk. *The Chronicle of Marcellinus*, xxvi.

³⁰ Mommsen, elyazmasının kritiği üzerine bir makalede, yazmanın tarihi ve yeri üzerine E. Maunde Thompson'ın görüşlerini kabul eder, bk. Th. Mommsen, “Die Altteste Handschrift der Chronik des Hieronymus”, *Hermes* 24 (1889), 393-401. Bu bilgiler *Codex Tilianus* kataloğunun künyesinde de yerini almıştır. Buna göre, T elyazmasının üçüncü kısmı (146-178 folyoları arası), yani Marcellinus Comes ile Anonim Devamcısının yer aldığı kısım, VI. yüzyıl ve İtalya'da kopya edilmişti; bk. *Codex Tilianus*, Oxford: Bodleian Library, Auct. T. II. 26, 21 Aralık, 2023:

<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/71e1863f-9c42-4461-b948-393cd976765a>

³¹ Anonim Devamcının (*Additamentum*) kayıtları 548'de kesildiği için daha ne kadar devam ettiği bilinmiyor; ancak bu en uzun versiyonudur ve T elyazmasında korunmaktadır.

³² Cas., *Inst.* I. 17. 2; bk. 3. dn.

³³ P. Lehman'nın 1959 tarihli “Erforschung des Mittelalters” çalışmasından alıntıyla eserin tarihlendirilmesi yapılır, bk. J. J. O'Donnell, *Cassiodorus* (Berkeley: University of California 1979), 203. Cassiodorus'un Ostrogot krallığına hizmet ettiği Ravenna sarayındaki bürokratik kariyerinin ardından dine yöneldiği ve *Vivarium* manastırını kurduğu bilinmektedir. Ancak manastırın hangi tarihte kurulduğu net değilse de, 554'te İstanbul'dan ayrıldıktan sonra aile mülkü olarak kullandığı Squillace'deki arazindeki *Vivarium*'da yaşamaya başladığı varsayılır. Cassiodorus hakkında bk. Martindale, “Cassiodorus 5”, *PLRE*, vol. II, 264-9.

olduğunun anlaşılmasıdır. Öyle ki, Cassiodorus'un başkent İstanbul'da bulunduğu süre zarfında (540-554) manastır kütüphanesi için İtalya'ya (Squillace) geri dönerken yanına aldığı birçok elyazması eser arasında Marcellinus'un kroniğinin de bulunmasına dair bu hususa eğilmiş tüm modern araştırmacılar hemfikirdir.³⁴ Hatta yine İstanbul'da bulunduğu bu süre zarfında tarihçi Iordanes'in, Cassiodorus'un yazmış olduğu –günümüze ulaşmayan- “Got Tarihi” eserini onun kâhyasından ödünç almış olduğunu biliyoruz.³⁵ Bu, Cassiodorus'un en azından İstanbul'da entelektüel kimselerle edebi çalışmaları özelinde temas kurmuş olduğunu bir nebze de olsa göstermesi açısından önemlidir. Öyle ki, Iordanes'in de bir eserinde (*Romana*) Marcellinus Comes'in *Kronik*'ini kullanmış olduğu, onun kayıtlarından bazılarını birebir kopyalamış olmasından anlaşılmaktadır.³⁶ Cassiodorus ve Marcellinus Comes arasındaki temasa geri dönecek olursak, bu temastan biraz daha fazlasıyla karşılaşabiliriz. Marcellinus'un *Kronik*'ini Anonim Devamcısı (*Additamentum*) ile birlikte içeren tek elyazması T'nin paleografik stiline dayanılarak *Vivarium*'da kopyalanmış olduğu öne sürülmektedir.³⁷ Marcellinus'un kroniğine *Vivarium*'da devam edilip edilmediği, yani Anonim Devamcının buradaki keşiflerinden biri olup olmadığı (belki de Cassiodorus'tu) tartışması bir kenara bırakılırsa³⁸, odaklanılması gereken T elyazmasındaki Marcellinus'un *Kronik*'i ile Anonim Devamcısının paleografik açıdan aynı elden çıktığıdır ki, bu hususla ilgili oldukça ayrıntılı ve ikna edici bir inceleme mevcuttur.³⁹ Tüm bunların sonucunda *Kronik*'in *Vivarium*'da müdahaleye ya da ihmale uğramış olabileceği ve bu versiyonunun günümüze T elyazması olarak kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla 522 yılının sorumlusunu da yine burada aramak mümkündür.

Ancak işin zorluğu, XI. yüzyıla tarihlendirilen S (*Codex Sanctomerensis*) elyazmasının, T'den, yani *Vivarium* geleneğinden bağımsız olarak üretilmiş olduğu iddiasıdır.⁴⁰ Bu iddia özellikle Marcellinus'un önsözünde okuduğumuz unvanlarının (*comes*, *vir clarissimus*) T'de değil, S'de mevcut olmasıyla ilgilidir. Bunun anlamı, eğer S elyazması Marcellinus'un asıl metninden kopya edilmişse, 522 yılı özelinde *Kronik*'e *Vivarium* müdahalesinden veya ihmalden söz edilemeyecek olmasıdır; çünkü 522 yılı S'de de boş görünmektedir. S elyazmasının T'den bağımsız üretilmiş olması mümkünse de bu, onun asıl metninden kopya edilmiş olacağı anlamına gelmemelidir. Nitekim S'nin ortaya çıkışı, *Vivarium*'da kopya edilen T'nin neredeyse beş yüzyıl sonrasına uzanır ve zaman içerisinde T'den üretilmiş ancak günümüze erişmemiş başka bir elyazmasından kopya edilmiş olma ihtimali vardır. Öyle ki, VIII. yüzyılda Britanya'da yazan tarihçi Bede'nin eseri (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*) için kaynak olarak S elyazmasının bir selefini kullanmış olmasına dayanılarak onun, Britanya'da ortaya çıkan bir elyazmasından kopya edilmiş olduğu görüşü mevcuttur.⁴¹ Bu hala çok uzun bir zamandır ve bu nedenle S'nin arketipi olan elyazmasının maruz kalmış olabileceği müdahale/ihmallere tespit edilemez durumda kalmaktadır. Aynı zamanda 522 yılı boşluğunun –yukarıda gösterildiği gibi- Marcellinus'un tercihiyle ya da ihmaline atfedilemeyecek olması, S'nin T ile ilişkili

³⁴ Croke, üç ayrı çalışmada da bunu ifade eder, bk. “The Misunderstanding, 225; *Count of Marcellinus*, 238; B. Croke, “A.D. 476: The Manufacture of a Turning Point”, *Chiron*, 13 (1983), 77. Ayrıca Cas., *Inst.* I. 17. 2'deki ifadelerle dayanarak Cassiodorus'un Marcellinus ile şahsen tanıştığı öne sürülmektedir, bk. L. Van Hoof ve P. van Nuffelen, *The Fragmentary Latin Histories of Late Antiquity* (Cambridge University Press 2020a) 182-3. Ayrıca Cas., *Inst.* I. 4.3'teki ifadeye dayanarak yine Cassiodorus ile Marcellinus'un İstanbul'da karşılaştıkları iddia edilir, bk. M. S. Bjornlie, *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinopolis* (Cambridge University Press 2013), 90. Cassiodorus'un İstanbul'da bulunduğu süre boyunca *Vivarium* kütüphanesi için kentteki diğer entelektüeller ile etkileşimi hakkında bk. O'Donnell, *Cassiodorus*, 131-6.

³⁵ Jord., *Get.* I. Cassiodorus bu ifade de bir diğer adı olan “Senator” olarak anılır.

³⁶ *Kronik* (Marcell. com.) ile *Romana*'daki (Jord., *Rom.*) kayıtları karşılaştıran bir çalışma için bk. D. Bartonkova, “Marcellinus Comes and Jordanes's *Romana*”, *Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brnenske University*, vol. 12 (1967)

³⁷ Bu iddia anlaşıldığı kadarıyla ilk olarak şurada yer almıştır: P. Courcelle, *Late Latin Writers and their Greek Source*, trans. H. E. Wedeck (Cambridge: Harvard University Press 1969), 374. Şu eserde de kanıtlanmıştır: F. Troncarelli, *Vivarium I Libri, II Destino* (Turnhout: Brepols 1998), 96'da “Auct. II. T. 26”, *Vivarium*'daki külliyatlar (*codex*) ve paleografik elyazmaları tablosunda özellikleri belirtilerek yer verilmiştir.

³⁸ Bu aslında mümkün olabilir; özellikle Cassiodorus'un *Kronik*'i (Cas., *chron.*) ile Anonim Devamcının (*Additamentum*, bk. dn.31) üslubu karşılaştırıldığında ifadelerin geniş zamanla kurulduğu fark edilir. Bu durum Marcellinus Comes'in *Kronik*'inde görülmeyen bir özelliktir.

³⁹ Croke, *Count of Marcellinus*, 218-23'te, Courcelle'in 1954'te yayımladığı “De la ‘Regula Magistri’ au corpus vivarien des chroniques” adlı makalesinde, Marcellinus'un kroniğinin devamının T elyazmasına *Vivarium*'da yapılan orijinal bir ekleme olduğu iddiasını çürütülemlerle birlikte her iki eserin aynı elden çıktığını kanıtlanmıştır.

⁴⁰ Mommsen, *Chronica Minora*, vol. II, 47. Bu elyazması, St. Omer, Public Library 697'de *Codex Sanctomerensis* cildinde korunmaktadır.

⁴¹ Croke, *Count of Marcellinus*, 239-40.

olmadığı iddiasını zayıflatabilir. Unvanların mevcudiyeti hususunda ayrıştıkları noktada ilişkili olmadıkları yorumu yapılabilirse, 522 yılı özelinde benzerlikleri noktasında da ilişkili oldukları öne sürülebilmelidir; nitekim *comes* ve *vir clarissimus* ifadelerinin, S'nin ortaya çıktığı XI. yüzyıla kadar herhangi bir kopyacı tarafından eklenmiş olması da gayet mümkündür.

Tüm bunlar yine de 522 yılının neden *Vivarium*'da müdahaleye ya da ihmale uğramış olduğunu açıklamaz; hatta bir açıklama getirmekten hala çok uzaktayız. Açıkçası gerçekten bir nedeni olmayabilirdi. Bunun için kolaya kaçarak manastırda kopyalama işlemiyle ilgilenen keşişlerin ya da yaşlı Cassiodorus'un dalgınlığı, "acelesi" ya da ihmali olduğu öne sürülebilirdi. Ancak 522 yılına adlarını veren *consuller*, Cassiodorus ile yakın ilişkili olan başka bir Romalının hikayesinin eşelenmesini teşvik etmektedir.

3. Cassiodorus ve Boethius

522 yılının *consulleri* olan Symmachus ve Boethius⁴², Ostrogot krallığına hizmet etmiş Romalı bir senatör, yüksek bürokrat ve meşhur bir yazar olan Boethius'un çocuklarıydı.⁴³ Cassiodorus ile Boethius'un aynı tarihlerde Theodoricus'a hizmet eden iki Romalı olarak birbirlerini tanıdıklarına şüphe yoktur. Öyle ki, Cassiodorus'un bir *quaestor* olarak Ostrogot krallığının resmi yazışmalarını hazırladığı ve daha sonra da (538-9?) bunları derleyerek oluşturduğu *Variae* adlı eserinde⁴⁴, *vir illustris* ve *patricius* Boethius'a Kral Theodoricus'un ağzından yazdığı üç adet mektup bulunmaktadır.⁴⁵ Dahası, Cassiodorus, 523'te *magister officiorum* makamına atanırken selefinin Boethius'tu.⁴⁶ Boethius'un bu görevden alınması ve yerine eski *quaestor* olan Cassiodorus'un atanması ayrıntısı önemlidir. Ancak bundan önce bu iki üst düzey bürokratin daha yakın ilişkili olduklarına dair başka bir görüş mevcuttur. *Ordo generis Cassiodorum* olarak bilinen ve günümüze yalnızca Cassiodorus'un kısa biyografisinin eriştiği bir fragman metninde Boethius'tan da söz edilmiş olması, akrabalıkları olabileceği yönünde bir yorumu gündeme getirmiştir.⁴⁷

Yakınlık dereceleri her ne olursa olsun, aralarında tespit edilebilen ilişkiye yakından bakıldığında ilginç olan, Cassiodorus'un *magister officiorum* olarak yerini aldığı Boethius'un, bir yıl önce aynı makama atanması hakkındaki muhtemel mektubun *Variae* derlemesine dahil edilmemiş olmasıdır⁴⁸. *Magister officiorum* makamının Ravenna sarayındaki tüm bürokratik birimlerin başı anlamına geldiği hesaba katıldığında, Boethius'a görevde bulunduğu bir yıl boyunca Ostrogot kralı tarafından bildirilmesi muhtemel hiçbir mektubun *Variae*'ya dahil edilmemesi daha da ilginçtir. Tüm bu sessizliğe Boethius'un 523 yılında "hainlikle" suçlanması ve dolayısıyla Kral Theodoricus tarafından mahkum edilerek ertesi yıl da idam edilmesi eklendiğinde, halefi olarak yerine atanan Cassiodorus'un "pek de

⁴² Martindale, "Symmachus 8" *PLRE*, vol. II, 1044; "Boethius 3", *PLRE*, vol. II, 232. Oldukça genç yaşta oldukları bilinen bu iki kardeş, tüm tarihi kaynaklarda *consul* olarak gösterilmiştir, bk. S. Bagnall vd., *Consul of the Later Roman Empire* (Atlanta: Scholars Press 1987) 579-80.

⁴³ En bilinen eseri *Consolatio Philosophiae*'ta kendisinin ve daha sonra iki oğlunun da (adlarını vermeden) *consul* olduğunu belirtir, bk. Boeth., *Cons. Phil.* II. 3.

⁴⁴ *Cas. Var.* I. 10; I. 45; II. 40. Bu mektuplar, Cassiodorus'un saray yazmanı (*quaestor*) olduğu döneme, yani 507-511 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Cassiodorus'un kariyeri hakkında bk. Martindale, "Cassiodorus 4", *PLRE*, vol. II, 265-9.

⁴⁵ Boethius 507-511 yılları arasında (bk. dn.42) henüz Ostrogot krallığına hizmet eden bir bürokrat değildi ve bu yıllar arasında sahip olduğu unvanlar Roma senatosuyla (*vir illustris*) ve asil bir aileye mensup olmasıyla ilişkiliydi (*patricius*). Ayrıca 510 yılı için de *consul* olarak atanmıştı.

⁴⁶ Cassiodorus'un Kral Theodoricus'un ağzından *magister officiorum* olarak atanması üzerine kendisi hakkında yazdığı mektup: *Cas., Var.* IX. 24. Boethius'un ise bu makama 522'de atandığı ve yalnızca bir yıl kaldığı anlaşılır; Boethius hakkında bk. Martindale, "Boethius 5", *PLRE*, vol. II, 233-7.

⁴⁷ *Ordo generis Cassiodorum* ya da *Anecdota Holderi* adlı metin şurada yer alır: O'Donnell, *Cassiodorus*, 259-266. Cassiodorus'un Boethius ile olan akrabalığı tartışmasına şu çalışmada değinilir: A. Momigliano, "Cassiodorus and Italian Culture of his Time", *Studies in Historiography* (Londra: Weidenfeld and Nicolson 1966), 189-190. Burada esasen Cassiodorus ve Boethius'un akrabalıktan ziyade iki dost aileye mensup bireyler olabileceği öne sürülmektedir. Ona göre bu akrabalık yakıştırması daha çok, Cassiodorus'un *Variae*'da Boethius'un mensup olduğu *Anicii* ailesine olan yüksek övgülerine dayanmaktadır. Barnish ise *Ordo generis*'teki Boethius ve kayınpederi Symmachus hakkındaki satırların var olmasının anlamını, Cassiodorus ile akraba olmaları gerektiğine işaret eder, bk. S. J. B. Barnish, "The Genesis and Completion of Cassiodorus' Gothic History", *Latomus*, 43/2 (1984), 353.

⁴⁸ Hâlbuki *Variae* mektuplarının birçoğu Boethius gibi itibarlı şahısların yüksek makamlara atanmaları hakkındadır; örnek olarak bk. dn. 46.

onurlu olmadığına” düşünülmesine fırsat vermektedir.⁴⁹ Elbette Boethius’un mahkumiyeti ve idamı sadece *Variarum*’da değil, Cassiodorus’un yazdığı hiçbir eserde bulunmaz.⁵⁰ Yalnızca *Variarum*’da geçen bir mektup, Boethius’un yargılanması hususunda Cassiodorus’un krallık lehine bir bakış açısı sergilediği şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹

Boethius’un başına gelenler hususunda Cassiodorus’un payı olup olmadığı bu çalışmanın konusu değildir. Burada gösterilmeye çalışılan şey, onun Boethius’a dair 511 yılı sonrasındaki gelişmeleri aktarmaktan ısrarla imtina etmesidir. Bunun nedenini açıklamak ise oldukça zordur; ancak aralarındaki –yukarıda gösterildiği gibi- olası yakın ilişki nedeniyle Boethius’un düşüşünde bir payı olduysa bu anlamda vicdani bir tavır takındığı söylenebilir.⁵² Diğer taraftan, patronu ve Ostrogot kralı Theodoricus’a dair *Variarum*’da oluşturduğu imaj göz önüne alındığında Boethius’un durumunu, Got-Roma uyumu ve birlikteliğini zedeleyebilecek bir gelişme olarak ele almış olduğu anlamına gelebilir. Nitekim tüm eser boyunca toplanan resmi mektuplar, Theodoricus’un ve Ostrogot yönetici sınıfının mensubu olduğu Amal hanedanlığının bir Romalı gibi görünmesi üzerinedir.⁵³ Bu anlamda Ostrogot kralının meşhur bir Romalı senatörü idama mahkûm etmesine dair ifaların böyle bir esere girmesi söz konusu olamazdı ve bu nedenle Cassiodorus’un Boethius hakkındaki sessizliği, politik davranmış olduğu düşünürebilir. Nitekim Kral Theodoricus’un damadı ve muhtemel varisi Eutharicus’un 519 yılı için *consul* olarak atanmasını kutlamak adına bir kronik (*chronica*) yazmış olan Cassiodorus, döneminin hususiyetlerinden biri olarak tarihçiliğin (ya da kronografyanın) politik işlevinin oldukça farkında olmalıydı.⁵⁴ Dahası, Amal hanedanlığı için bir soy ağacı bile icat etmişti.⁵⁵ Ancak Cassiodorus’un bürokratik kariyerinin sona ermesinden yıllar sonra bile (aynı zamanda Ostrogot krallığının çöküşünden sonra) Boethius hakkında hiçbir şey aktarmamış olması, olayın başka bir boyutu olabileceğini akla getirebilirse de bunun için yorum yapabilecek herhangi bir kanıtı sahip değiliz ve bu sonucu değiştirmez. Sonuç, tekrara etmek gerekirse Cassiodorus’un Boethius’un düşüşü hakkındaki gelişmeleri katıyetle sır gibi saklamasıdır. Son olarak Cassiodorus’un, Boethius’tan ayrı olarak ilişkileri üzerinde durulması gerekmeyen kayınpederi Symmachus’un da Kral Theodoricus tarafından idam

⁴⁹ O’Donnell, *Cassiodorus*, 28. Ayrıca Boethius’un *Consolatio* (Boeth., *Cons. Phil.*) eseri ile Cassiodorus’un *Variarum*, IX. 24-25’teki (Cas., *Var.*) mektuplarını karşılaştırmasından hareket eden bir çalışma, Cassiodorus’un kasıtlı olarak Boethius’un ölümünde rol oynadığını ileri sürmektedir, bk. M. Vitiello, “Cassiodorus anti-Boethius?”, *Klio*, 90/2 (2008), 475.

⁵⁰ Boethius’un senatoda hainlikle suçlanmasının ardından Kral Theodoricus tarafından suçlu bulunarak mahkûm edilmesi ile idam edilmesine dair gelişmeleri şu eserde yer alır: *Anon. Val.*, 14. 85-87. Bir diğer anlatı, VI. yüzyıl tarihçisi olan Procopius’un Got Savaşları hakkında yazdığı eserinde yer almaktadır, bk. Proc., *BG*. V. 1.32-9.

⁵¹ Cas., *Var.* VIII. 16. Bu mektup, Boethius’u hainlikle suçlayan ve yargılanmasını sağlayan Cyprianus’un (*PLRE*, vol. II, 1980, “2”, s.332-3) kardeşi Opilio’nun Kral Athalaricus’un ağzından yazılan *comes sacrarum largitionum* olarak atanması üzerinedir. Yorum için bk. *Letters of Cassiodorus*, trans. T. Hodgkin (Londra: Henry Frowde 1886), 362-3. Cassiodorus’un da içinde bulunduğu Ostrogot krallığı hizmetinde bulunan görevlilerin bu mektupla Boethius’a karşıtlığının vurgulandığına dair başka bir yorum için bk. J. Moorhead, “Boethius and Romans in Ostrogothic Service”, *Zeitschrift für Alte Geschichte*. 27/4 (1978), 612.

⁵² Cassiodorus’un Boethius’un idamından çok sonra ve kendi ölümünden hemen önce vicdan azabı çekmiş olduğunu ve hatta bunu dindirebilmek için Boethius’un biyografisini yazmış olduğunu öne sürmektedir, Vitiello “Cassiodorus anti-Boethius?”, 480-1.

⁵³ Bununla ilgili birçok örnek arasından en çarpıcı olan Kral Theodoricus’tan İmparator Anastasius’a gönderilen şu mektup verilebilir: “[...] Bizim krallığımız sizin taklidiniz, iyi niyetiniz üzerine kurulmuş ve tek imparatorluğun bir kopyasıdır; sizi takip ettiğimiz sürece diğer tüm ulusları geride bırakırız”. Bu husus şurada ele alınır, bk. P. Heather, *Gotlar*, çev. E. Avcı (İstanbul: Phoenix Yayınları 2012), 314-326.

⁵⁴ Cas., *chron. praef.* (önsöz): “Her zaman önemli meseleleri dikkate aldığımız soylu bilgeliliğiniz ve şanlı adınızla yılı süslemiş olan siz [=Eutharicus], *fastiye* [takvime] hakikat itibarını geri kazandırmak adına *consulleri* düzene sokmamı emrettiniz.” Cassiodorus’un kroniğinin politik işlevi en çok, tarihi gelişmelerin Gotlar lehine aktarılmış olmasında görülebilir. Bu hususa değinen ve bunu bir tabloda gösteren bir çalışma için bk. B. Croke, “Uncovering Byzantium’s Historiographical Audience”, *History as literature in Byzantium*, ed. Ruth Macrides, *Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies* (University of Birmingham 2010), 130-131.

⁵⁵ Cas., *Var.* IX. 25.4: “Çalışmalarını hanedanlığımızın beşiğine kadar genişletti, okumalarından büyüklüğümüzün ağarmış hatıralarının zar zor koruduğu şeyleri öğrendi. Uzun zamandır unutulmuş bir halde saklanmış olan Got krallarını antik çağların pusuda bekleyen yerinden çıkardı. Amalları, ailelerinin onuruyla birlikte geri verdi ve benim on yedinci nesil kraliyet soyundan olduğumu açıkça kanıtladı.” Cassiodorus’un Amal hanedanlığının soy kütüğünü nasıl icat ettiğini gösteren bir çalışma için bk. P. Heather, “Cassiodorus and the Rise of the Amals: Geneology and the Goths under Hun Domination”, *The Journal of Roman Studies*, vol. 79 (1989), 103-128.

edilmesi (daması Boethius'tan bir sene sonra 526) hakkında hiçbir eserinde söz etmemiş olduğunu belirtmek gerekir.⁵⁶

Bu noktadan sonra, Boethius'un ölümü ve bu sürece dair Cassiodorus'un sessizliğinin, Marcellinus'un *Kronik*'indeki 522 yılının durumu ile nasıl bir ilgisi olabileceğini göstermek gerekir. Daha önce Cassiodorus'un Marcellinus ile ilişkisi, Marcellinus'un *Kronik* eseri üzerinden gösterilmiş ve eserin *Vivarium* manastırının kütüphanesinde bulunduğu ve günümüze ulaşan en eski elyazmasının (T) yine burada kopya edilmiş olabileceği belirtilmişti. (bk. dn.34,35). Bu nedenle şimdi Marcellinus'un 522'de Boethius'un ölümüne dair bir kayıt sunup sunmadığını tartışmak, Cassiodorus ve dolayısıyla *Vivarium* ile *Kronik* arasındaki ilişkiyi daha da açıklığa kavuşturmak anlamına gelebilir.

4. Marcellinus Comes ve Boethius

Marcellinus Comes'in 522'de Boethius'un ölümü hakkında bir kayıt aktarmış olması ihtimali, öncelikle iki net sorunun sorulmasını gerektirmektedir. İlk, Marcellinus, İstanbul'da yazdığı *Kronik*'te ağırlıklı olarak İmparatorluğun Doğu'sundaki gelişmelere odaklanırken Ostrogot Krallığının yönetimindeki Batı İmparatorluğu'nun Roma senatosunda meydana gelen böyle bir gelişmeyi neden kaydetmiş olsun? İkincisi, Boethius'un Ostrogot kralı tarafından 523'te mahkûm edilip 524'te idam edildiği bilinirken, Marcellinus bunu eserinde –eğer gerçekten kaydettiyse- neden 522 yılına tarihlenmiştir?

Açıkçası Marcellinus, eserinin genelinde ve özellikle 476 yılında Batı Roma İmparatorluğunun çöküşüyle, Batı'daki gelişmelerden nadiren bahsetmiştir. Öyle ki, toplamda elli dokuz yıl için sağladığı yüz beş kaydın –Roma piskoposlarının papalık tahtına çıkışları hakkındaki kayıtlar hariç tutulursa- yalnızca yedi tanesi Batı'daki gelişmelerle ilgilidir.⁵⁷ Bununla birlikte eserin 519-534 yılları arasındaki güncel versiyonu içinse Batı'daki hiçbir gelişmeden bahsetmemiş gibi görünmektedir. Yalnızca 525 yılında meydana gelen istisnai bir gelişme, Marcellinus'u Ortodoks bir Hristiyan olarak heyecanlandırmışa benzer; öyle ki, ilk defa bir Roma piskoposu, İstanbul'a Roma İmparatoru ile görüşmek üzere bir seyahat gerçekleştirmişti.⁵⁸ Ancak bu seyahat kendisinin de belirttiği gibi, Ostrogot kralı Theodoricus'un kendisi gibi Ariusçu görüşe mensup kişileri güvence altına alınarak başka bir mezhebe, yani Kadıköy konsilinde belirlenen doktrine geçmemelerini sağlamak adınaydı.⁵⁹ Marcellinus, bizzat tanıklığını açık ettiği bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla İtalya'daki Ostrogot yönetiminin dini politikasından haberdardı. Bu nedenle *Kronik*'in tamamına yansıyan Ortodoks Hristiyan görüşünün gereği olarak Theodoricus'a antipati ile yaklaşması beklenmelidir; nitekim de öyledir. Açıkçası Theodoricus, Doğu Roma İmparatorluğu ile etkileşime girdiği tarihten itibaren Marcellinus için yalnızca bir işgalciydi: 482'de *Macedonia*, *Thessalia* ve *Larissa*'yı yağmalamış, 483'te de bastırılması için İmparator Zeno tarafından onursal unvanlar ile birlikte *Dacia Ripensis* ve Aşağı *Moesia* eyaletleri kendisine verilmişti.⁶⁰ Ancak Zeno'nun lütuflarından hiç tatmin olmamış ve tekrar imparatorluğa saldırmıştı ve nihayetinde ertesi yıl “Gotlardan topladığı büyük bir kalabalıkla İtalya'yı hedef almıştı”.⁶¹ Bu son gelişmenin ardında İmparator Zeno ile yapılan bir antlaşmanın yattığını başka bir tarihi kaynaktan öğrenebilmekteyiz: Buna göre: 476'dan beri Batı Roma tahtını “işgal” eden başka bir “barbar” komutan Odoacer'in yerine Roma İmparatorluğu'nu temsil edecek bir aday olarak- görülmüştü.⁶² Ancak Marcellinus için bu gelişmeden sonra da değişen bir şey olmamıştı ve Theodoricus ona göre hala bir işgalciydi: “Gotların kralı aynı Theodoricus, arzuladığı İtalya'yı işgal

⁵⁶ Symmachus hakkında bk. Martindale, “Symmachus 8”, *PLRE*, vol. II, 1044-6.

⁵⁷ Marcell. com., a. 476.2, 477, 480.2, 484.2, 488.2, 489, 508. 488'de meydana gelen gelişme, Kral Theodoricus'un Balkanlardan hareketle İtalya'ya saldırdığını belirlerken, 508'deki gelişme, Doğu Roma ordularının İtalya kıyılarına yaptığı saldırı hakkındadır. Yani, aynı zamanda Doğu merkezli gelişmeler olarak görülebilir.

⁵⁸ Marcell. com., a. 525: “Havarilerin ve *pontifex*lerin önde geleni Petrus'un tahttaki dört yüz seksen beşinci yılında Roma kilisesinin 51. papası Iohannes, Romalı selefleri arasında bir ilk olarak kral Theodoricus'un [... = isteğiyle] *Arrianus*çuları onun dinine geri kazandırması için İstanbul'a geldi. Muhteşem bir onurla karşılandı. Sağ elini kullanan biri olarak kilisenin sağındaki tahtına oturdu ve efendimizin diriliş gününü Romalı ritüeliyle yüksek sesle kutladı.”

⁵⁹ Bu gelişme şu eserde de geçmektedir: *Anon. Val.*, 15. 88.

⁶⁰ Marcell. com., a. 482.2, 483.

⁶¹ Marcell. com., a. 487, 488.2.

⁶² *Anon. Val.*, 11. 48-49. Diğer taraftan Theodoricus'un, o tarihe kadar Doğu İmparatorluğu için büyük bir tehdit haline gelmesi dolayısıyla Zeno tarafından İtalya'ya yönlendirilmiş olması mümkündür.

etti. Aynı zamanda [İtalya'daki] Gotların kralı olan Odoacer, Theodoricus'tan çok korktu ve Ravenna'da tutsak edildi. Daha sonra Theodoricus'un sahte yeminleriyle kandırıldı ve öldürüldü.”⁶³

Odoacer'in Theodoricus tarafından Ravenna'da öldürülmesi, esasında 493'te meydana gelmişse de Marcellinus bunu, Theodoricus'un İtalya'ya girdiği 489 yılı altında özetleyerek önceden bildirmiştir. Marcellinus'un farklı yıllarda meydana gelmiş gelişmeleri bağlamı gereği bu şekilde tek bir yıl altında özetlemesi meselesine daha sonra dönülecektir. Şimdi, tüm bunların sonucunda Marcellinus'un 522 yılı için -525'teki gibi- Batı'daki bir gelişmeden ya da spesifik olarak Theodoricus hakkında bir kayıt sağlamış olabileceği düşünülebilir. Bu muhtemelen kaydın da -daha önceki örneklerde görüldüğü üzere- Marcellinus için İtalya'da bir işgalci sıfatıyla hareket eden Theodoricus'un aleyhinde olması beklenmelidir. Özellikle Boethius gibi itibarlı ve ünlü bir Romalı şahsın⁶⁴ (bk. dn.43) idam emrini vermiş olması göz önüne alındığında bu, Marcellinus'un dikkatini çekmiş olması muhtemel bir mesele olarak görünmektedir. Nitekim Boethius'un İstanbul'da da itibarlı bir kimse olduğunu tahmin etmek kolaydır; öyle ki, 519'da Roma ve İstanbul kiliseleri arasındaki uzlaşma politikasında da rol oynamış olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Dahası, kendisinin 510 yılı için tek başına *consul* olarak atanmasının dışında – çalışmanın konusu olan- 522 yılı için de genç yaşta iki oğlunun bu itibarlı unvandan yararlanmasını sağlamış olması (bk. dn.40), İstanbul'daki imparatorluk nezdinde hatırı sayılır biri olduğunu görmemizi sağlar. Nitekim 520'li yıllarda (521, 528) iki defa *consul* olan geleceğin imparatoru Iustinianus'un bu onursal unvan karşılığında yaptığı kamusal harcamalar, Marcellinus tarafından övgüyle bahsedilmeye değerdi.⁶⁶ Dolayısıyla Marcellinus'un, İstanbul kilisesinin, Roma ile uzlaşmaya çalıştığı bu dönemde Ariusçu politikasını sürdüren Theodoricus'un (bk. dn.52) Boethius'u mahkûm etmesi ve öldürmesi hakkındaki gelişmeye alaka göstermesi ve hatta buna eserinde yer vermesi gayet makul karşılanmalıdır.⁶⁷

Bu çalışmada kanıtlanması gereken son bir şey, Boethius'un 523-524 yıllarına tarihlendirilen mahkumiyeti ve idamının Marcellinus'un *Kronik*'inde neden 522 yılı altında kaydedildiğidir. Açıkçası Boethius'un mahkumiyeti ve idamını tarihlendiren yalnızca iki kronik vardır ve bunlardan biri (*Fasti Vindobensis prior*: XV. yüzyıl) 523 yılını gösterirken; diğeri (*Marius Aventicensis*: VI. yüzyılın sonları) 524 yılını vermiştir.⁶⁸ Bu her iki kroniğin de dönemin çağdaşı ancak kayıp olan *Fasti Ravenna*'dan üretildiği bilinmektedir.⁶⁹ Eğer Marcellinus bu dönemin bir çağdaşı ve olaylara kişisel ilgisi olmasaydı, Boethius'un düşüşü hakkındaki bilgisinin Ravenna yıllıklarına (*fasti*) dayandığını ve yanlışlıkla bir yıl erkene tarihlendirdiğini söyleyebilirdik⁷⁰; fakat bu hususta İstanbul sarayına erişmiş

⁶³ Marcell. com., a. 489. Cassiodorus, Theodoricus'un Odoacer'i öldürmesini Marcellinus'un aksine “hainlikle” şeklinde tanımlamamıştır. Ona göre hainlik yapan Odoacer idi, bk. Cas., *chron.* 1319, 1331.

⁶⁴ Boethius Roma İmparatorluğu'nun asil bir ailesi olan *Anicii* mensubuydu; soy ağacı için bk. Martindale, *PLRE*, vol. II, 1322. Ayrıca bk. dn.43. *Anicii*, Iustinianus'nun kuzeni ve son Got prensesi Matasuentha ile evlenen Germanus'un da bu aileye mensup olduğu söylenir, Jord., *Get.*, LX. 314. Germanus hakkında bk. Martindale, “Germanus 4”, *PLRE*, vol. II, 505-7.

⁶⁵ Momigliano, “Cassiodorus and Italian Culture of his Time”, 182'de Boethius'un bir akrabası olan Ennodius'un 515 ve 517'de Kiliseler birliğini görüşmek üzere İstanbul'a gönderildiğini belirtir. Ayrıca Boethius'un mensubu olduğu *Anicii* ailesinden İmparator Olybrius'un kızı olan Anicia Iuliana kiliseler birliği için çalışmak üzere İstanbul'da bulunmaktaydı, ayrıca bk. Martindale, “3”, vol. II, 636. İmparator Iustinus dönemi, Kadıköy itikadı üzerinden Roma kilisesi ile uzlaşma politikası hakkında bk. dn.2.

⁶⁶ Marcell. com., a. 521, 528.

⁶⁷ Boethius'un dini inancı konusu tartışmalı da olsa, daha erken tarihlerde Aziz Augustinus'un Hristiyanlık öğretilerinin bir özeti maiyetinde “Katolik inancı üzerine” (*de fide catholica*) adlı bir inceleme yazdığı bilinmektedir, bk. H. Chadwick, *The Consolations of Music, Logic, Theology, and Philology* (Oxford: Clarendon Press 1981), 175-80. Aynı Augustinus'a Marcellinus tarafından da övgüyle atıf yapıldığını görebiliriz. Marcell. com., a. 429.2. Augustinus hakkında bk. Nicholson, “Augustine of Hippo”, *ODLA*, 178-80. Bu karşılaştırma sadece aralarında bir zamanlar olmuş olabilecek ortak tutumu göstermesi adına bir kanıt olarak anlaşılabilir.

⁶⁸ *Fast. Vind. pri.*, a. 523. Bu kronik “*Consularia Italica*” başlığı altında *prior*-*posterior* olarak ayrılmış iki kitaptır. Mar. Avent., a. 524. Tarih vermeyen diğer anlatılar için bk. dn.48.

⁶⁹ C. Morton, “Marius of Avenches, the ‘Exerpta Valesiana’ and the Death of Boethius”, *Traditio* 38 (1982), 107, 110, dn.4. Ayrıca bu çalışma yaygın kanının aksine, Boethius'un ölümünün 526'ya tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.

⁷⁰ Croke “A.D. 476”, 88'de, Hold-Egger'in 1877 yılında yayımlandığı “Die Chronik des Marcellinus Comes und die oströmischen Fasten” adlı makalesinde (maalesef bu makaleye erişemedim) Marcellinus'un Batı hakkındaki bilgileri için Ravenna yıllıklarına (*fasti*) dayandığı görüşünü aktarmıştır. Bu görüşe ek olarak, Marcellinus'un Batı'da meydana gelmiş iki gelişme üzerine sağladığı kayıtların Ravenna yıllıklarına (*Fasti Vindobonenses* aracılığıyla) dayanmış olabileceği gösterilebilir. Örneğin, Marcellinus Comes *Chronica* a. 477'de kaydedilen *comes* Bracila'nın ölümü, yalnızca *Fasti Vindobonenses Prior* a.

olması gayet muhtemel bir resmi belgeye dayandığını düşünmek daha makuldür. Öyle bile olsa bu durumun *Kronik*'te neden 522 yılı altında kaydedildiğini açıklamaz. Burada her ne kadar Boethius'un mahkumiyetinin ya da idamının 522'de gerçekleşmiş olduğunu ispatlamak söz konusu değilse de bu tarihin, Boethius'u idama götürecek olayların başlangıcını teşkil eden senatör Albinus'a yönlendirilen suçlamayı işaret etmiş olması mümkün görünmektedir.⁷¹ Ancak Marcellinus'un bu gelişmeye istinaden tarihlendirdiğini ya da Roma senatosundaki olup bitmeleri dolaysız öğrenebildiğini söyleyebilecek bir kanıta sahip değiliz. Dolayısıyla Boethius'un idamını 522 yılına tarihlendirmiş olmasının muhtemel nedeni, başka bir yolla açıklanmalıdır.

Marcellinus'un gelişmeleri kaydederken sergilediği bir özellik, bize bu hususta yardımcı olacaktır. Bu, daha sonra meydana gelecek bir olayı, bağlamı gereği önceden bildirme ya da tek bir kayıt altına özetlemesidir. Bu özelliğine dair -tespit edilebildiği kadarıyla- birden çok örnek verebilmek mümkündür. Kronolojik olarak ilerlendiğinde ilk olarak, 434 yılında III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria ile Attila'nın ilişkisine dair yaptığı atıf⁷², Marcellinus'un kullandığı *indictione* takviminin yarattığı bir karışıklık olarak anlaşılmış ve dolayısıyla bu olayı yanlış tarihlendirdiği düşünülmüştür.⁷³ Ancak bu kayda yakından bakıldığında Marcellinus'un, Honoria'nın "nahoş" karşılanan bir hareketine odaklanmış ve bu gelişmeden sonra Honoria'nın imparatorluk aleyhine faaliyetlere devam edeceğini önceden bildirmiş ya da tek kayıt altında özetlemiştir. Buna benzer ve çok daha açık bir örnek, 435 yılı için verilebilir. Marcellinus bu tarihte imparatorluk aleyhinde hareket eden Sebastianus'un İtalya'dan kaçtığını ve Afrika'da öldürüldüğünü kaydetmiştir. Ancak bu şahsın ölümü açık bir şekilde 450 yılına tarihlendirilmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla Marcellinus, Sebastianus'un ölümüne kadarki geçen tüm süreci tek bir yıl altında özetleyerek önceden bildirmeyi tercih etmiştir. Bu tip örnekler çoğaltılabilirse de⁷⁵-daha sonra dönüleceğini belirttiğimiz- son bir örneği tekrar paylaşmak yerinde olacaktır. Marcellinus, 493 yılında Odoacer'in Theodoricus tarafından öldürülmesi hakkındaki gelişmeyi, Theodoricus'un İtalya'ya sefer düzenlemesi bağlamında 489 yılı altında kaydetmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere burada verilen tüm örnekler Batı'daki gelişmelerle ilgilidir ve Marcellinus, ilerleyen tarihlerde meydana gelecek gelişmeleri bağlamına uygun bir şekilde önceden bildirmiştir. 522 yılında Boethius'un ölümünü önceden bildirmiş olmasını sağlayan bağlam ise muhtemelen Boethius'un oğullarının bu yıl için *consul* olarak atanması ya da senatodaki ilk hainlik suçlamasının (bk. dn.66) yine bu yıl başlamış olması ihtimalidir. Belki de gerçekten "acelesi" olduğu için hata yapmış ve yanlışlıkla bir yıl öncesine kaydetmiştir. Her ne olursa Marcellinus, tüm bu veriler ışığında 522 yılında Theodoricus'a olan antipatisini göstermek ve dönemin önde gelen bir Romalının trajedisini göstermek adına Boethius'un idamından bahsetmiş olmalıdır. Boethius'un durumuyla benzerliği karşılaştırılabilir başka bir örnek ise Marcellinus her ne kadar "son Romalı" yakıştırmayı yapılan Aetius'a kroniği boyunca nadiren atıf yapmışsa da III. Valentinianus tarafından öldürülmüş olmasını Roma'nın yaşadığı

477'de de görülmektedir. Benzer şekilde Marcellinus Comes *Chronica* a. 464'te Ricimer tarafından öldürülen Alan kralı Berogor hakkındaki kayıt yalnızca *Fasti Vindobonenses Prior*, a. 464'te yer almaktadır.

⁷¹ Bjornlie *Politics and Tradition*, 139. Ayrıca Vitiello "Cassiodorus-anti Boethius?", 461'de gelişmelerin Eylül 522'de Cassiodorus'un *magister officiorum* olarak atanmasıyla başladığı öne sürülmüştür.

⁷² Marcell. com., a. 434: "İmparator Valentinianus'un kız kardeşi Honoria, *procuratoru* Eugenius tarafından kirletilerek hamile kaldı ve saraydan kovulduktan sonra İtalya'dan Theodosius *principiuma* gönderildiğinde Attila'yı Batı imparatorluğuna karşı kışkırttı".

⁷³ Honoria ile Attila'nın söz konusu münasebetinin daha sonraki yıllarda gerçekleştiği hususunda bir tartışma yoktur. Dönemin bir çağdaşı ve tarihçi Priskos'un günümüze kalan fragmanları bu hadisenin 449-450 yılları arasına tarihlendirmesi açıkça önerir, bk. Prisc., *fr.* 16, 62. Marcellinus'un yanlış tarihlendirmiş olması hakkındaki yorum için bk. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, vol. II (Macmillan & Co 1923), 289.

⁷⁴ Sebastianus hakkında bk. Martindale, "Sebastianus 3", *PLRE*, vol. II, 983-4. Sebastianus'un öldüğü tarihi V. yüzyılda yaşamış kronik yazarı Hydatius kaydetmektedir, bk. Hyd., 144.

⁷⁵ Marcell. com., a. 441'de, 440'da yapılan çeşitli saldırılar, barış antlaşmalarının yapılmış olması bağlamında 441 yılı altında özetlenir. Marcell. com., a. 492'de Isaurialılar ile yapılan iç savaşın neticesi ve altı yıl süreceği önceden bildirilir, bk. Marcell. com., a.497.2. Marcellinus Comes *Chronica* a. 504'te üç yıldır süren Roma-Sasani savaşları tek kayıta özetlenir. Marcell. com., a.516.3'te İmparator Anastasius tarafından saraya davet edilen birçok *Illyricum*lu piskoposlardan Laurentius'un başkente hayatını kaybedene kadar geçirdiği yıllar bu kayıt altında özetlenir. Son olarak daha önce değinilen Marcell. com., a. 529'da, 533'te sona eren yine Roma-Sasani savaşları tek kayıt altında özetlenir. Burada karşılaşılan örnekler, Marcellinus'un uzun süreli savaşları özetlemeyi tercih ettiğini gösterir niteliktedir.

⁷⁶ Bk. dn.59. Bu gelişme, *Fast. Vind. pri.* a. 493 ve Cas., *chron.* 1331 tarafından tarihlendirilir.

bir trajedi olarak sunmaktan geri durmamıştır.⁷⁷ Bu, Marcellinus'un Roma İmparatorluğu'nun trajedilerini sergilemesinin tek örneği değildir. Ayrıca 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun son imparator "Augustulus ile birlikte yok olmasını" ve Roma'ya "Got krallarının hâkim olduğunu" kaydetmiştir.⁷⁸ Son olarak Marcellinus, *Illyricum*lu ve başarılı bir komutan olan Sabinianus Magnus'un 481'de "yorgun devlete güç sağlamadan evvel" ölmüş olmasından duyduğu üzüntüyü saklamamıştır.⁷⁹

SONUÇ

Bu çalışma genel manada bir tarihi metni anlamaya çalışmanın yalnızca metnin kendisiyle sınırlı kalmayacağını ve bunun için metnin yazıldığı dönemin entelektüel zihniyetinin göz ardı edilmeyeceği noktasında bir örnek teşkil etmektedir. Dahası, bu tarihi metnin, onu bir inceleme nesnesi olarak ele alan modern tarihçi için üzerindeki kazılı harflerin oluşturduğu anlamlı bütünün yanı sıra müstakil bir biçimde günümüze kadar geçirdiği serüveniyle ele alınmayı hak ettiğini gösterir. Aksi halde, Marcellinus'un *Kronik*'inde istisna arz eden 522 yılının boşluğu hakkında açıklama getirmenin basit ve üzerinde durulmaya değmez olduğunu düşünmek gibi bir yanılısamaya yol açabileceğini öne sürer.

Görüldüğü üzere Marcellinus, şahsi eğilimleri ve eserinin politik işlevleri gereği birçok tarihsel gelişmeyi kırpılmış, görmezden gelmiş ve hatta diğer tarihi kaynakların aksini dahi ifade etmiştir. Ancak eser boyunca kanıt niteliğinde ele alınan kayıtlardan verilen örneklerle 522 yılını tercihen ya da gözden kaçırarak ihmal etmiş olmasının mümkün olmadığı kabul edilmelidir. Bu nedenle *Kronik*'in günümüze ulaşan en erken tarihli (VI. yüzyılın sonları) elyazmasına başvurulması ve bu elyazması üzerinde bir müdahale ya da tahrif ihtimali üzerinde durmak kaçınılmazdı. T (*Codex Tilianus*) elyazmasının tarihlendirilmesi ve coğrafi bölgesinin saptanmasından hareketle Marcellinus Comes'in *Kronik*'i ve Cassiodorus'un kurduğu *Vivarium* manastırı arasındaki açıkça görülen ilişki göstermektedir ki, *Kronik* yüksek olasılıkla *Vivarium*'da kopyalanmış ve günümüze T elyazması olarak gelmişti. Ancak 522 yılı boşluğunun, T elyazmasından sonra *Kronik*'in edisyonu için başvurulmuş (XI. yüzyıl) S (*Codex Sanctomerensis*) elyazmasında mevcut olması, çalışmada şu ana kadar varılan sonucun kesinleşmesini önler niteliktedir. Ancak S, T elyazması gibi Oxford Bodleian Kütüphanesi'nin internet sitesinin sunduğu rahatlıkla incelenme fırsatından mahrumdur ve dolayısıyla S elyazması hakkında yapılacak çıkarımlar bu kadarıyla sınırlı kalmaktadır. Nitekim T'ye nazaran oldukça geç bir döneme tarihlendirilmesi ve Britanya'daki serüveni, asıl metne dayanmış olmasına dair yorumu zayıflatacak niteliktedir ve bu konuya yönelecek araştırmacılar için bir problematik sağlaması adına bir fırsat sunmaktadır. Diğer taraftan, her ikisi de aynı tarihlerde ve aynı sosyal ve siyasi ortamda bulunmuş olmasına hatta kariyerlerinin dönüm noktalarında kesişmiş olmalarına rağmen Cassiodorus ve Boethius ilişkisi hakkında müstakil bir çalışma neredeyse yok denecek azdır. Yine de bu son ünlü Batı Romalıların her biri hakkında yapılan çalışmalar oldukça zengin bir literatüre sahip olduğu için neredeyse her çalışmada birbirleri ile olan temaslarına temas edilmiştir. Bu nedenle Cassiodorus'un Boethius hakkındaki sessizliğini göstermek yeni bir tespit olmamıştır. Ancak bu sessizliğin politik amaç ve vicdani bir hesaplaşma veya her ikisi ile birlikte bir başka eserin tahrif edilmesine neden olabileceği görüldüğü kadarıyla hiç kimsenin aklına gelmemiştir. Bunu ortaya çıkarmanın en etkili yolu, Marcellinus'un Boethius hakkında bir kayıt sağlamış olması ihtimalinin üzerine gitmek olmuştur. Marcellinus Comes'in tarihçiliğini etkileyen tüm eğilimleri ve *Kronik*'indeki verilerden hareketle bu ihtimalin güçlü olduğu gösterilmiştir. Yine de bu çalışma, bu hususta veya daha başka bir tarihi metin üzerinde yeni ufuklar açması umuduyla geliştirilmeyi beklemektedir.

⁷⁷ Marcell. com., a. 454.2: "Batı imparatorluğunun güvencesi ve kral Attila'nın korkusu büyük Aetius, imparator Valentinianus tarafından, arkadaşları Boethius ile birlikte sarayda katledildi ve onunla birlikte Batı [=Hesperius] krallığı düştü; [öyle ki] hala gücü yükselmiş değildir". Aetius hakkındaki diğer kayıtları için bk. Marcell. com., a. 424.3, 432.2-3.

⁷⁸ Marcell. com., a. 476.2. Marcellinus'un Batı Roma İmparatorluğuna dair bu ifadeleri bir ilk niteliğindedir ve oldukça dikkat çekmiştir, bk. Croke, "A.D. 476", 81-119.

⁷⁹ Marcell. com., a. 481.2. Sabinianus Magnus hakkında bk. Martinadale, "Sabinianus 4", *PLRE*, vol. II, 967.

KAYNAKÇA

a. Tarihi Kaynaklar

- Additamentum* = ed. Theodor Mommsen, *MGH*, AA. XI, *Chronica Minora*, vol. II, Berlin: Weidmannos, 1894.
- Anon. Val. (*Anonymus Valesianus*) = ed. J. Moreau, *Excerpta Valesiana: Pars Posterior Theodorica*, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum*, Leipzig: Taubneri, 1961.
- Boeth. *Cons. Phil.* (Boethius, *Consolatio Philosophia*) = çev. Dürüşken, Ç. *Boethius, Felsefenin Tesellisi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Cass., *chron.* (Cassiodorus, *Chronica*) = ed. Theodor Mommsen, *Cassiodori Senatoris chronica*, *MGH*, AA. XI, *Chronica Minora*, vol. II, Berlin: Weidmannos, 1894.
- Cass., *Var.* (Cassiodorus, *Variae*) = *Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Opera*, ed. J. Fridh, *Vivarium Libri XII*, CCL, vol. XCVI, Tournholt: Brepols, 1973.
- CJ.* (*Codex Iustinianus*) = trans. F. H. Blume, *The Codex of Justinian*, vol. I, Cambridge University Press, 2016.
- Codex Tilianus*, Oxford: Bodleian Library, Auct. T. II. 26, 21 Aralık, 2023.
- <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/71e1863f-9c42-4461-b948-393cd976765a>
- Fast. Vind. pri.* (*Fasti Vindobonenses prior*) = ed. Theodor Mommsen, *Fasti Vindobonenses Prior*, *MGH*, AA IX, *Chronica Minora*, vol. I, Berlin: Weidmannos, 1892.
- Hyd. (Hydatius, *chronica*) = trans. R. Burgess, *The Chronicle of Hydatius and Consularia Constantinopolitana*, Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Joh. Eph. V. SS. *Or.* (Iohannes Ephesos, *Vitae Sancta Sanctorum Orientalium*) = trans. E. W. Brooks, *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints*, *Patrologia Orientalis*, Paris: 1923.
- Joh. Mal. (Iohannes Malalas, *Khronographia*) = trans. E. Jeffreys, *The Chronicle of John Malalas*, Melbourne: Byzantina Australiensia 4, 1986.
- Jord. Get., - Rom.* (*Iordanes, Getica ve Romana*) = trans. van Nuffelen, P. and van Hoof, L., *Jordanes, Romana and Getica*, TTH, Liverpool: Liverpool University Press, 2020b.
- Mar. Avent. (Marius Aventicensis, *Chronica*) = ed. Theodor Mommsen, *Marii episcopi Aventicensis chronica*, *MGH*, AA. XI, *Chronica Minora*, vol. II, Berlin: Weidmannos, 1894.
- Marcell. com. (Marcellinus Comes, *Chronica*) = ed. Theodor Mommsen, *Marcellini comitis v.c. chronicon*, *MGH*, AA. XI, *Chronica Minora*, vol. II, Berlin: Weidmannos, 1894.
- Prisc., *fr.* (Priscus, *fragmenta*) = çev. Turhan Kaçar, *Priscus Fragmenta et Excerpta: Attila ve Bizans Tarihi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Proc., *Anecd.* (Procopius, *Anecdota*) = trans. H. B. Dewing, *Procopius, The Anecdota or Secret History*, LCL 290, Cambridge: Harvard University Press, 1935.
- Proc., *BG.* (Procopius, *de bello Gothico*) = trans. H. B. Dewing, *Procopius, History of Wars, V-VI, Gothic Wars*, vol. III-IV, LCL 107-178, Cambridge: Harvard University Press, 1916-1924.
- Proc., *BP.* (Procopius, *de bello Persico*) = trans. H. B. Dewing, *Procopius, History of Wars I-II, Persian War*, vol. I, LCL 48, Cambridge: Harvard University Press, 1914.
- Proc., *BV.* (Procopius, *de bello Vandalico*) = trans. H. B. Dewing, *Procopius, History of Wars III-IV, Vandalic War*, vol. II, LCL 81, Cambridge: Harvard University Press, 1916.

Theoph. (Theophanes Confessor, *Khronographia*) = trans. C. Mango and R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Cambridge: Clarendon Press, 1997.

b. Modern Çalışmalar

Bagnall, S. vd., *Consul of the Later Roman Empire*, Atlanta: Scholars Press, 1987.

Barnish, S. J. B. "The Genesis and Completion of Cassiodorus' Gothic History", *Latomus* 43/2, 1984, 336-361.

Bartonkova, D. "Marcellinus Comes and Jordanes's Romana", *Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brnenske University* 12, 1967, s.185-194.

Bjornlie, M. S. *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinopolis*, Cambridge: University Press 2013.

Bury, J. B. *History of the Later Roman Empire*, vol. II, London: Macmillan & Co, 1923.

Chadwick, H. *The Consolations of Music, Logic, Theology, and Philology*, Oxford: Clarendon Press, 1981.

Courcelle, P. *Late Latin Writers and their Greek Source*, trans. H. E. Wedeck, Cambridge: Harvard University Press, 1969.

Croke, B. "A.D. 476: The Manufacture of a Turning Point", *Chiron* 13 (1983): 87-90.

Croke, B. "Cassiodorus and Getica of Jordanes", *Classical Philology* 82/2 (1987): 117-134.

Croke, B. "The Misunderstanding of Cassiodorus Institutiones 1. 17. 2" *The Classical Quarterly* 32, (1982): 225-226.

Croke, B. "Uncovering Byzantium's Historiographical Audience", *History as literature in Byzantium*, ed. Ruth Macrides, *Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Birmingham, (2010): 25-54.

Croke, B. *Count of Marcellinus and his Chronicle*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Çekil, O. "Bir Bulgar Müverrihi Olarak Marcellinus Comes ve Kroniği", *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur*, İzmir, Cilt III, Aralık 2022, 194-204.

Gusso, M. "Contributi allo studio della composizione e delle fonti del Chronicon di Marcellinus Comes", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, vol. 61 (1995): 57-622.

Heather, P. "Cassiodorus and the Rise of the Amals: Geneology and the Goths under Hun Domination", *The Journal of Roman Studies* 79 (1989): 103-128.

Heather, P. *Gotlar*, çev. Avcı, E. İstanbul: Phonenix Yayınları, 2012.

Holder-Egger, O. "Die Chronik des Marcellinus Comes und die oströmischen fasten", *Neues Archiv*, vol. 2 (1876), 59-109.

Jones, A. H. M. *Later Roman Empire: 284-562*, vol. I, University Oklohoma Press, 1964.

Letters of Cassiodorus, trans. Hodgkin, T. Londra: Henry Frowde, 1886.

Momigliano, A. "Cassiodorus and Italian Culture of his Time", *Studies in Historiography*, Londra: Weidenfeld and Nicolson (1966), 207-245.

Mommsen, Th. "Die Altteste Handschrift der Chronik des Hieronymus", *Hermes* 24 (1889), 393-401.

Moorhead, J. "Boethius and Romans in Ostrogothic Service", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 27/4 (1978) 604-612.

- Morton, C. “Marius of Avenches, the ‘Excerpta Valesiana’ and the Death of Boethius”, *Traditio* 38 (1982), 107-136.
- Nagy, T. “The Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427? (Did Jordanes use the Chronicon of Marcellinus Comes at the writing of the Getica?)”, *Acta Antiqua, Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15 (1967), 159-186.
- O’Donnell, J. J. *Cassiodorus*, Berkeley: University of California, 1979.
- Potter, D. *Theodora: Actress, Empress, Saint*, Oxford University Press, 2015.
- The Chronicle of Marcellinus*, trans. Croke, B. *Byzantina Australiensia* 7, Sydney, 1995.
- Troncarelli, F. *Vivarium I Libri, II Destino*, Turnhout: Brepols, 1998.
- van Hoof, L. and van Nuffelen, P. *The Fragmentary Latin Histories of Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2020a.
- Vasiliev, A. A. *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge: Harvard University Press, 1950.
- Varady, L. “Jordanes-Studien. Jordanes und das ‘Chronicon’ des Marcellinus Comes – Die Selbständigkeit des Jordanes”, *Chrion*, vol. 6 (1976), 441-488.
- Vitiello, M. “Cassiodorus anti-Boethius?”, *Klio* 90/2 (2008), 461-484.
- Treadgold, W. *The Early Byzantine Historians*, Palgrave Mcmillan 2007, 227-234.

c. Sözlükler

- Martindale, J. R. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Martindale, J. R. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. Martindale, J. R. vol. IIIA-B, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Nicholson, O. *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Kazhdan, A. P. (ed.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Şair ve “Öteki”: Ermoldus Nigellus’un *In honorem Hludowici* Adlı Eserinde Müslümanlar ve Endülüs

The Poet and the "Other": Muslims and al-Andalus in Ermoldus Nigellus' *In honorem Hludowici*

Erdoğan OFLİ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi Erdoğan OFLİ

Bilkent Üniversitesi <https://ror.org/02vh8a032>

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye

ORCID: [0000-0002-6892-5152](https://orcid.org/0000-0002-6892-5152)
e-mail: erdinc.ofli@bilkent.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.09.2023

Kabul/Accepted: 17.10.2023

Atf: Ofli, Erdoğan, “Şair ve “Öteki”: Ermoldus Nigellus’un *In honorem Hludowici* Adlı Eserinde Müslümanlar ve Endülüs”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 664-688.

Citation: Ofli, Erdoğan, “The Poet and the "Other": Muslims and al-Andalus in Ermoldus Nigellus' *In honorem Hludowici*”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 664-688.

Lisans/License:

Öz- Hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Ermoldus Nigellus, Karolenj döneminin önemli şairlerinden bir tanesidir. Kendisi 826-828 yılları arasında kaleme alındığı düşünülen ve Frank İmparator Karolus Magnus’un oğlu I. Hludovicus’un hayatını anlattığı eseri *In honorem Hludowicus*’ta Endülüs Müslümanlarına dair son derece önemli bilgiler sunar. Şairimiz, bu eserin birinci kitabında I. Hludovicus önderliğindeki Frankların 801 yılında Barcinona/Berşelüne (Barcelona) şehrini nasıl ele geçirdiklerini son derece canlı tasvirlerle anlatır. Bu anlatı sürecinde Müslümanlara dönem kaynaklarında genellikle yalnızca Berberleri anmak için kullanılan *Mauri* terimi ile hitap eder ve bu hususta diğer Frank kaynaklarından ayrıldığı görülür. Yazar, Endülüs Müslümanlarının Franklar için oluşturduğu tehdidin ciddiyetini vurgulamak için ise anlatı boyunca bu *ötekileştirilmiş* nüfusun Frank toplumunda yol açtığı sorunları örneklendirmeye çalışır. Buna bağlı olarak da Endülüs üzerine yapılan askerî hareketlerin zaruriyetini ve meşruiyetini ön plana çıkarır. Müslümanların perspektifinden sunduğu betimlemelerle de Frankların ve eserini adadığı İmparator I. Hludovicus’un üstün vasıflarını okuyucuya iletmeye çalışır. Sonuç olarak şair, *In honorem Hludowici* adlı eserinde IX. yüzyıl Avrupa dünyasındaki Müslüman algısını oldukça net bir şekilde yansıtır. Bu da gösteriyor ki “sürgün” şair Ermoldus Nigellus’un eseri, hem Endülüs Müslümanlarının Pirenelerin kuzeyinde yarattığı sosyal ve siyasi etkinin anlaşılması hem de Müslümanların erken dönem Orta Çağ Avrupa yazınındaki yerinin genel bir çerçevede değerlendirilebilmesi için son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler- Ermoldus Nigellus, *In honorem Hludowici*, Endülüs, Franklar, Barcelona, I. Hludovicus.

Abstract - Ermoldus Nigellus, about whose life we do not have much information, is one of the important poets of the Carolingian period. In his work *In honorem Hludowicus*, probably written around 826-828, which describes the life of Louis I, the son of the Frankish emperor Charlemagne, he provides extremely important information about the Muslims of al-Andalus. In the first book of this work, the poet describes with vivid descriptions how the Franks led by Louis captured the city of Barcinona/Barshalüna (Barcelona) in 801. Throughout the narrative, he refers to the Muslims in general with the term *Mauri*, which is generally used to denote Berbers in the sources of the period, and in this respect he differs from other Frankish sources. In order to emphasise the seriousness of the threat posed by the Muslims of al-Andalus to the Franks, the author tries to illustrate the problems that this *otherised* population caused to the Frankish society. He thus stresses the necessity and legitimacy of the military operations against al-Andalus. He also tries to show the reader the superior virtues of the Franks and Louis by presenting them from a Muslim point of view. Consequently, the poet clearly reflects the perception of Muslims in the European world in the ninth century. This shows that the work of the "exiled" poet Ermoldus Nigellus is extremely important both for understanding the social and political impact of the Muslims of al-Andalus north of the Pyrenees and for assessing the place of Muslims in early medieval European literature.

Keywords- Ermoldus Nigellus, *In honorem Hludowici*, al-Andalus, Franks, Barcelona, Louis I.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

In honorem Hludowici, written by Ermoldus Nigellus in 826-828, is among the most important contemporary sources on the life of Louis I. Another important issue that makes this source crucial is the information that it offers about the Muslims of al-Andalus. In the first part of his work, Ermoldus narrates the expedition of the Franks led by Louis I and to al-Andalus and their capture of the city of Barcinona/Barshalūna (Barcelona) in 801, which had been under Muslim rule since c. 714/715. In this narrative, the poet provides significant religious and political information about Muslims and clearly reflects the perception of Muslims in his time.

First of all, Ermoldus differs from other Frankish sources in his terminology, for he always uses the term *Mauri* when referring to Muslims. In Frankish sources, as in those written in other regions, the term *Mauri* is used specifically for the Berbers, and the terms *Saraceni* and *Ismaelitae* are used when referring to the Arabs or all Muslims in general. In addition, the term *Mauri* is also used in Carolingian sources for Muslims engaged in "piracy" in the Mediterranean. However, as mentioned, Ermoldus makes a different choice compared to other sources by using *Mauri* as a general term for the Muslims of al-Andalus.

Since Ermoldus was exiled by Emperor Louis in the 820s while serving under King Pippin of Aquitaine and he wrote *In honorem Hludowici* in an attempt to gain the emperor's forgiveness, we see that he highly glorifies Louis throughout the work. The accounts he provides about the Muslims are also a part of this process. While describing the background of Louis's expedition against the Muslims, the poet points out the justification of the Franks for undertaking this expedition: He underlines how the city of Barcinona/Barshalūna posed a great danger to the Franks and how the Muslims used this city as a base and plundered Francia. Ermoldus also supports this political background of the campaign with religious references: In Louis' words, the poet emphasises that the "cursed" Muslims follow "the commands of the demon" and reject the salvation offered. Accordingly, it is emphasised that peace with this non-Christian society was inappropriate. It is also said that after the capture of the city from the Muslims in 801, Louis entered the city and purified the places where they worshipped the devil. Thus, it can be seen that Ermoldus, following in the footsteps of earlier Christian writers, associated Muslims with idolatry and used this to support the justification of Louis' expedition to al-Andalus.

Another important part of what makes Muslims important in Ermoldus' narratives is their role in the poet's portrayal of the Franks and Louis: This is because Ermoldus usually conveys his glorifying statements about the Franks as if they had been uttered by Muslims. For example, the poet quotes Zadun (Sa'dūn al-Ru'aynī), the governor of Barshalūna, who speaks of the tough and fierce nature of the Franks, their conquest of "the empire of Romulus", and the fact that they were named after their "ferocity" (a feritate sua). All this information, which is merely a repetition of the stereotypical information about the Franks provided by earlier sources, is important because it is conveyed from the perspective of the *other*, that is, the Muslims.

In conclusion, it is evident that the accounts presented in the first book of *In honorem Hludowici* are extremely important for understanding how Muslims were perceived in Carolingian sources. In his work, the poet not only made political and religious references to the Muslims, but also glorified the Franks and specifically Louis through the Muslims, just as in the narratives presented on the relations between Hārūn al-Rashīd and Charlemagne. In this way, we can see the importance of Ermoldus' *In honorem Hludowici* in assessing the Frankish perception of Muslims in early medieval Europe.

GİRİŞ

Frank yazını, Karolenj Hanedanı (751-987) döneminde önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Literatürde “Karolenj Rönesansı” olarak da anılan bu dönemde Latincenin kullanımı ve geçmişte kaleme alınmış olan eserlerin muhafazası gibi farklı alanlarda önemli çalışmalar yürütülmüştür.¹ Böylesi bir süreçte elbette ki şiirden biyografiye, Kutsal Kitap tefsirlerinden yıllık yazımına kadar çeşitli yazın türünde önemli eserler kaleme alınmıştır. Çağdaşı oldukları meseleler hakkında bizlere son derece önemli bilgiler sunan bu eserler hem Frank dünyasının hem de genel olarak erken dönem Orta Çağ Avrupa tarihinin anlaşılması hususunda son derece önemlidirler.² VIII. yüzyılın ilk çeyreği ile birlikte *Hispania* üzerinden *Francia* kadar yayılan İslâm güçlerine dair anlatılar da bu dönemde kaçınılmaz olarak Frank yazınında kendisine yer bulmuş ve Frank yazarlar Müslümanların Avrupa’daki faaliyetlerine dair önemli bilgiler sunmuşlardır.

Öncelikle Müslümanlar, 711 yılı itibarıyla kademeli olarak Vizigot idaresindeki *Hispania*’yı fethederek Akdeniz boyunca gerçekleştirdikleri fetihleri adeta taçlandırmışlardır.³ Buna ek olarak *Hispania*’nın Endülüs’e dönüşümü, Müslümanların Avrupa fetihlerini sonlandırmamıştır: 97-100/716-719 yılları arasında Endülüs valiliği yapmış olan Hür b. Abdurrahman, Pirenelerin kuzeyine ilk Müslüman akınlarını başlattı.⁴ Onun ardından fetihleri çok daha sistematik bir hale getiren Semh b. Mâlik (100-102/719-721) ise Narbona/Arbûne (Narbonne) şehrini fethetti, ancak Tolosa’ya (Toulouse) kadar ilerledikten sonra o bölgede *Aquitania dux*’u Eudo (ö. 735) tarafından 102/721 yılında mağlup ve şehit edildi.⁵ Abdurrahman el-Gâfikî’nin (112-114?/730-732?) valilik dönemine gelindiğinde ise Frank topraklarına yine etkili akınların gerçekleştirildiği görülmektedir. Onun döneminde Müslümanlar bugünkü Poitiers şehrine değin ilerledi, ancak y. 114/732 yılında gerçekleşen ve literatürde Poitiers Muharebesi/Belâtüşşühedâ olarak anılan muharebede Müslüman ordusu dönemin Frank *maior domus*’u⁶ Karolus Martellus⁷ (ö. 741) tarafından durduruldu.⁸ Bu savaşın etkisi hem çağdaş hem de

¹ “Karolenj Rönesansı”na dair tafsilat için bkz. Garry W. Trompf, “The Concept of the Carolingian Renaissance”, *Journal of the History of Ideas* 34, No. 1 (1973), 3-26; Pierre Riché, *Les Carolingiens: une famille qui fit l’Europe* (Paris: Hachette 1983), 354-397; Michel Sot, “La première renaissance carolingienne: échanges d’hommes, d’ouvrages et de savoirs”, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public* 31 (Paris 2001), 23-40.

² Karolenj dönemi Frank yazın dünyasına dair tafsilat için Rosamond McKitterick’in şu eserlerine bakılabilir: Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the Written World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

³ Müslümanların Mağrip ve Endülüs fetihlerine dair bkz. Robert Mantran, *L’expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)* (Paris: Presses Universitaires de France, 1969), 134-136; Pierre Guichard, *Al-Andalus (711-1492): Une histoire de l’Espagne musulmane* (Paris: Hachette littératures, 2000), 13-25; Maurice Lombard, *L’Islam dans sa première grandeur (VIIIe-XIe siècles)* (Paris: Flammarion, 2014), 67-103; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 37-59; Philippe Sénac, *Al-Andalus: Une histoire politique VIIIe-IXe s.* (Paris: Armand Colin, 2020), 25-58.

⁴ *Chronica Muzarabica*, ed. I. Gil, *Corpus Scriptorum Muzarabiorum*, I (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 36.

⁵ *Chronica Muzarabica*, 37-38; *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis: Texte, Introduction et Commentaire*, I (Paris: Ernest Torin, 1886), 401; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. G. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, XLVIII (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878), 233; *Annales Petaviani*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), s.a. 721; *Annales Laureshamenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), s.a. 721; *Annales Alamannici*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), s.a. 721; *Chronicon Moissiacense*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 290; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, nşr. Reinhart P. A. Dozy, II (Leiden: Brill, 1849-1851), 25; Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, çev. Pacual de Gayangos, I-II (London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840-1843), II, 33.

⁶ Frank Krallığı’nda bilhassa VII. yüzyılın sonlarından itibaren güç kazanmaya başlayan görevliler. Krallıkta askerî ve idarî pek çok görev üstlenen *maior domus*’lar, devletin yönetiminde doğrudan söz sahibiydiler.

⁷ *Karolus* ismi dönem literatüründe *Carolus* olarak da yazılmaktadır.

⁸ *Chronica Muzarabica*, 41-43; *Vita Pardulfi*, ed. W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, VII (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1920), 33-34; *Vita Eucherii*, ed. W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, VII (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1920), 49-50; *Continuationes Fredegarii*, ed. B. Krusch, *Chronicon Quae Dicuntur Fredegarii Scholastici Libri IV cum Continuationibus*, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, II (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 175; *Annales Mettenses Priores*, ed. B. von Simson, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, X (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905),

erken dönem modern Batı literatüründe son derece kalıcı olmuş ve Karolus, literatürde Avrupa'nın ve Hıristiyanlığın koruyucusu olarak betimlenmiştir.⁹ Ancak Poitiers'de durdurulmalarına rağmen Müslümanlar, VIII. ve X. yüzyıllar arasında gerek *Francia* gerekse de *Italia* üzerine Akdeniz merkezli çok sayıda askerî faaliyette bulunmuşlardır.¹⁰

Bunlara ek olarak Frank-Müslüman ilişkileri, diplomatik münasebetler aracılığıyla da gelişim göstermekteydi: Endülüs Emevî Emîri I. Abdurrahman b. Muâviye'ye (138-172/756-788) karşı isyana kalkışan Berşelüne Valisi Süleyman b. Yazân'ın Franklar ile ittifak kurma girişimleri¹¹ ve ayrıca Frank Kralı III. Pippinus (751-768) ile Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) arasında başlayıp bilhassa Karolus Magnus (768-814) ile Hârûnürreşîd (170-193/786-809) zamanlarında zirveye ulaştıktan sonra IX. yüzyılın ikinci çeyreğine değin devam edecek olan diplomatik ilişkiler¹² de Frank-Müslüman ilişkilerini ileri boyutlara taşıyan hadiselerdi.

Bu gibi gelişmeler, kaçınılmaz olarak tarafların birbirlerini daha yakından tanımalarının önünü açacak ve buna paralel olarak yazın dünyasındaki Müslüman algısının gelişimine de pek çok açıdan katkıda bulunacaktı. Öncelikle Frank yazarlar, İslâm güçlerinin Avrupa topraklarında askerî faaliyetlere başlamasından çok önce Araplar hakkında Kutsal Kitap ve önemli Hıristiyan yazarların eserleri aracılığıyla bilgi sahibiydiler. Edindikleri bilgilerin önemli bir kısmı, onları bu halk özelinde oldukça ötekileştirici bir tavır almaya yönlendirmişti. Bu durum elbette ki dinî temelliydi: Araplar, Hıristiyan literatüründe klasik dönemden itibaren kullanımda olan *Arabes* terimi dışında *Ismaelitae*, *Agareni* ve *Saraceni* terimleriyle de anılmaktaydılar ve bu terimlerin her birisi arka planlarında son derece önemli manalara sahiptiler¹³: *Ismaelitae* terimi, Arapların Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İsmâil'in soyundan gelmesi geleneğine atıfta bulunurken, *Agareni* de Hz. İsmâil'in annesi olan Hâcer'e ithafen kullanılmaktaydı. Öncelikle Hz. İsmâil, Hıristiyan geleneğinde Hz. İbrahim'in ilk eşi Sâre'den doğan oğlu Hz. İshak'tan aşağı görülür, zira Hz. İsmail'in annesi Hâcer, Mısırlı bir câriyeydi.¹⁴ Buna bağlı olarak da Hâcer'in ve Hz. İsmâil'in soyu, Hıristiyan yazarlarca kölelik ile ilişkilendirilmişti.¹⁵ *Saraceni* teriminin etimolojisi ise tartışmalıdır.¹⁶ Ancak Hıristiyan yazarlar bu terimi "Sâre soylu" anlamında kullanmaktaydılar: Hieronymus'un açıkladığı üzere esasen Hâcer'in ve İsmâil'in soyundan gelenler, bir "kölenin", yani Hâcer'in soyundan geldiklerini gizlemek için kendilerini Hz. İbrahim'in ilk eşi Sâre'ye bağlamak

s.a. 732; *Annales Laubacenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), s.a. 732; *Annales Petaviani*, s.a. 732; *Annales Laureshamenses*, s.a. 732; *Annales Alamannici*, s.a. 732; *Chronicon Moissiacense*, 291; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, nşr. Charles C. Torrey, *Yale Oriental Series, Researches*, III (New Haven: Yale University Press, 1922), 216-217; *Ahbâr Mecmûa*, ed. ve çev. Emilio Lafuente y Alcántara, *Colección de obras arábicas de historia y geografía*, I (Madrid: M. Rivadeneyra, 1867, 24-25 (Arapça metin); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Yunus Apaydın, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi't-Târih*, V (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 146; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 28.

⁹ Krş. İsmail H. Atçeken, "Puvatya (Balâtü's-şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 8 (1998), 243-263; François Micheau ve Philippe Sénac, "La bataille Poitiers, de la realite au mythe", *Histoire de l'Islam et des musulmans en France du Moyen Age à nos jours*, ed. Mohammed Arkoun (Paris: Albin Michel, 2006), 7-15.

¹⁰ Pierre Guichard, "Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 35 (1983), 55-76; Barbara M. Kreutz, *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth & Tenth Centuries* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996), 18-35.

¹¹ *Annales Regni Francorum*, ed. F. Kurze, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, VI (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895), s.a. 777; *Ahbâr Mecmûa*, 112-113. Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 148. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 93-94; Sénac, *Charlemagne et Mahomet*, 114-121.

¹² *Continuationes Fredegarii*, 191-192; *Annales Regni Francorum*, s.a. 801, 802, 806, 807, 810; Einhardus, *Vita Karoli Magni*, ed. O. Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, XXV (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1911), 19; Notker Balbulus, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, ed. H. F. Haefele, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series*, XII, (Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1959), 59-65. Krş. Philippe Sénac, "Les Carolingiens et le califat abbasside (VIIIe-IXe siècles)", *Studia Islamica* 95 (2002), 37-56.

¹³ Bahsi geçen terimlere dair genel bir değerlendirme için bkz. Ekkehart Rotter, *Abendland und Sarazenen: Das okzidentale Araberbild und seine Entstehung im Frühmittelalter* (Berlin ve New York: Walter de Gruyter, 1983), 67-122.

¹⁴ Hz. İsmâil'in dünyaya gelişine dair bkz. Genesis (Tekvîn), 16:1-16. Hz. İshak için bkz. Genesis (Tekvîn), 21:1-3. Kutsal Kitap atıflarında şu edisyon kullanılmıştır: *Biblia Sacra: iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Weber ve R. Gryson (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994).

¹⁵ Epistula ad Galatas (Galatyahlara Mektup), 4:22-31.

¹⁶ Krş. İrfan Shahîd, "Saracens", *Encyclopedia of Islam*, C. IX (Leiden: Brill, 1997), 27.

istemişler ve buna bağlı olarak kendilerini *Saraceni* olarak adlandırmışlardı.¹⁷ Yani bu tabiri kullanmak, Hıristiyan yazın geleneğine göre yanlıştı. Hıristiyan yazınında dolaşımda olan bu etnonimleri aynen kullanan Franklar, kaçınılmaz olarak henüz İslâm güçleri Avrupa’da fetihlere başlamadan evvel akıllarında Araplara yönelik şablonik bir “öteki” algısı oluşturmuşlardı.¹⁸ Ayrıca bu terminolojik tanımlamaların dışında Frank dünyası ilk İslâm fetihleri hakkında da bilgi sahibiydi: Yaklaşık 660 yılında tamamlandığı düşünülen anonim Fredegarius Kroniği, 15/636’da gerçekleşen Yermük Muharebesi¹⁹ hakkında bilgi sunar ve *Saraceni* kavminin Roma İmparatoru Heraclius’un (610-641) ordusunu nasıl mağlup ettiğini aktarır.²⁰ İşte tüm bu yazınsal bilgilerin şekillendirdiği algısal şablon, Frankların Avrupa topraklarında fetih hareketlerine başlayan Müslümanlara karşı bakış açısını kaçınılmaz olarak etkileyecekti.

Biz bu makalemizde Karolenj dönemi Frank yazınının önde gelen şairlerinden Ermoldus Nigellus’un Karolus Magnus’un oğlu I. Hludovicus²¹ (814-840) için yazdığı *In honorem Hludowici christianissimi Caesaris Augusti*²² (En Hıristiyan Caesar Augustus Hludovicus’un Onuruna) isimli şiirini karşılaştırmalı olarak değerlendirecek ve bu şiirde -siyasî meselelere kısaca değindikten sonra- Müslümanların nasıl ele alındığını inceleyeceğiz. Zira bu eser gerek sunduğu anlatılar ve betimlemeler gerekse de kullandığı terminoloji bakımından Endülüs Müslümanları özelinde son derece değerli bilgiler barındırmaktadır.

1. Ermoldus Nigellus’un Yaşamı ve *In honorem Hludowici*’nin Endülüs Müslümanları Açısından Önemi

Ermoldus Nigellus’un yaşamına dair elimize ulaşan bilgiler son derece kısıtlıdır. Şairin hayatı hakkında yalnızca kaleme aldığı eserler üzerinden bilgi edinilebilmektedir. Tam olarak hangi yılda doğduğu bilinmeyen Ermoldus’a dair elimizdeki en kesin bilgi, kendisinin bir dönem İmparator I. Hludovicus’un oğlu olan *Aquitania* Kralı Pippinus’un (817-832) yanında görevli olduğu ve 820’lerde bilinmeyen bir sebeple Hludovicus tarafından bugünkü Strasbourg şehrine sürgün edildiğidir.²³ Bu bilgi eksikliğine bağlı olarak kendisinin tam olarak hangi görevlerde bulunduğu hakkında da kesin bir bilgi edinilememektedir: Ermoldus, *In honorem Hludowici*’de Pippinus ile birlikte Bretonlara karşı savaşmak için silahını ve kalkanını kuşandığını, ancak bunu gören Pippinus’un gülererek kendisine silahlarını bırakmasını ve “onların yerin kitaplarını sevmesini” söylediğini aktarmaktadır.²⁴ Bazı araştırmacılar

¹⁷ Hieronymus, *Commentarii in Hiezechielem libri XIV*, ed. F. Galorie, *Corpus Christianorum, Series Latina* 75 (Turnhout: Brepols, 1964), 335.

¹⁸ Krş. John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York: Columbia University Press, 2002), 3-5.

¹⁹ Yermük Muharebesi’ne dair tafsilat için bkz. Mustafa Fayda, “Yermük Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 485-486; Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 112-146.

²⁰ Fredegarius, *Chronicarum Quae Dicuntur Fredegarii Scholastici Libri IV cum Continuationibus*, ed. Bruno Krusch, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, II (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 153-154.

²¹ Germanik isimler Latince kaynaklarda farklı şekillerde yazılabilmektedirler. Örneğin *Hludovicus/Hludouicus* ismi kaynaklarda *Hludowicus (Hludouuicus/Hludovvicus)* veya *Ludovicus/Ludowicus (Ludouuicus/Ludovvicus)* olarak da karşımıza çıkar. Bahsi geçen imparatorun elimize ulaşan sikkelerinde ise genellikle HLUDOVVICUS yazımının tercih edildiği görülür. Bu isim modern literatürde genellikle *Louis, Luis, Luigi* veya *Ludwig* olarak geçer. Biz hem ismin Germanik kökeninin korunması hem de “uu/vv”nin “w” olarak kullanılmasının Türkçe yazımda uygun olmayacağını düşünerek bahsi geçen varyasyonlardan *Hludovicus*’u kullanmayı tercih ettik. Son olarak belirtilmelidir ki bu isim esasında Merovenj döneminde popüler bir isim olan *Chlodovechus*’un bir varyasyonudur. *Chlodovechus* da modern literatürde genellikle *Clovis* veya *Chlodowig* olarak geçer.

²² Makale boyunca Ermoldus’un bu eseri için “Ermoldus Nigellus, *Carmen in honorem Hludowici*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini*, II (Berolini: apud Weidmannos, 1881), 4-79” künyeli edisyon takip edilmiştir. Bu eser, günümüze iki el yazması aracılığıyla ulaşmıştır: Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, 614, fol. 1v-66r (XI. yüzyılın ilk çeyreği) ve Londra, British Library, Harley 3685, fol. 55v-92r (XVI. yüzyılın ilk çeyreği). *In honorem Hludowici*, dört kitaba (liber) ayrılmıştır. Çalışma boyunca bu esere “kitap, dize” şeklinde (örneğin II, 120 veya IV, 35 gibi) atıf yapılacaktır.

²³ Peter Godman, *Poetry of the Carolingian Renaissance* (London: Duckworth, 1985), 45; Roger Collins, “Pippin I and the Kingdom of Aquitaine”, *Charlemagne’s Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814-840)*, ed. Peter Godman ve Roger Collins (Oxford: Clarendon Press, 1990), 365. Ermoldus, eserinde sıklıkla kendisinden *exul*, yani “sürgün” olarak bahseder ve affedilmek istediğini vurgular. Örneğin bkz. Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 613; IV, 758.

²⁴ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, IV, 138.

sunulan bu bilgiye ve ayrıca bahsi geçen anekdotta Pippinus'un Ermoldus'a *frater*²⁵ olarak seslenmesine dayanarak Ermoldus'un bir din adamı olabileceğine dair görüşler ortaya atılmışlardır.²⁶ Ancak bu durum tartışmalıdır, zira bu diyalogda basit bir şekilde Ermoldus'un yazarlığına da atıfta bulunulmuş olabilir. Ayrıca erken dönem Orta Çağ Avrupası özelinde din adamları ve seküler kişiler arasında ifa edilen işlere ve yönelimlere göre kesin bir ayrıma gitmek oldukça güç olabilmektedir.²⁷ Buna ek olarak *Aquitania* Kralı Pippinus'un döneminde yayımlanan ve 830'lara tarihlenen bazı belgelerde *Hermoldus* isimli bir *cancellarius*'un²⁸ ismine rastlanmaktadır.²⁹ Benzer şekilde I. Hludovicus biyografisi ile tanınan ve literatürde "Astronomus" olarak bilinen yazar, eserinde Hludovicus'un *Hermoldus* isimli bir *abbas* (başrahip) aracılığıyla oğlu Pippinus'a bazı emirlerini ilettiğinden bahseder.³⁰ İsmi geçen tüm bu kişiler, şairimiz Ermoldus Nigellus ile aynı kişi olabilir. Ancak Ermoldus'un eserleri üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda elimizde bu olasılıkları destekleyecek yeterli delil bulunmadığından mütevellit kesin bir yargıda bulunmak maalesef ki mümkün görünmemektedir.

Ermoldus'un gerek kişisel yaşamına gerekse de edebî tarzına dair bizlere en çok bilgi sağlayan eseri, bu çalışmamızın da temel konusunu teşkil eden *In honorem Hludowici*'dir. Şairimiz bu eserini yaklaşık 826-828³¹ yılları arasında Hludovicus'tan af dilemek için kaleme almıştı, zira yukarıda bahsedildiği üzere Ermoldus, tam olarak bilinmeyen bir sebep üzerine imparator tarafından sürgün edilmişti. Yani bu şiir, sunulacak örneklerde görüleceği üzere kaçınılmaz olarak Hludovicus'a dair son derece yüceltici bir üslup ile kaleme alınmıştı. Buna bağlı olarak modern araştırmacılar tarafından metnin tarihî açıdan güvenilir bir kaynak olup olmadığına dair farklı görüşler ortaya atılmıştır.³² Ancak, Thomas F. X. Noble'in da vurguladığı üzere, "onu tarihçiliğiyle eleştirmeden önce, kendisinin her şeyden evvel bir şair olduğunun hatırlanması önemlidir."³³

In honorem Hludowici, dört kitaba (*liber*) ayrılmıştır. İlk kitap, Hludovicus'un babası İmparator Karolus Magnus'un idaresi altında *Aquitania* krallığı yaptığı döneme ve gençlik savaşlarına; ikinci kitap kendisinin imparator olma sürecine; üçüncü kitap Bretonlarla savaşına ve son olarak dördüncü kitap da Danların Kralı Herold'un vaftiz olma meselesine ayrılmıştır. Bunların haricinde bazı farklı meselelere de değinilmektedir.

Çalışmamızın ana temasını teşkil eden Müslüman algısı konusuna dair temel bilgileri eserin birinci kitabından edinmekteyiz. Zira Ermoldus, ilk kitapta Müslüman idaresi altındaki Barcinona³⁴/Berşelüne (Barcelona) şehrinin 801 yılında Franklar tarafından ele geçirilmesine dair ayrıntılı bir anlatı sunmaktadır. Öncelikle Barcinona/Berşelüne, Frank-Müslüman ilişkileri açısından son derece önem arz eden bir şehirdir. Müslümanlar, Endülüs'ün fethi sürecinde bu şehri yaklaşık olarak 95-96/714-715

²⁵ *Frater*, Latince "erkek kardeş" manasına gelse de kilise literatüründe dini topluluklara mensup bireylere ithafen de kullanılmaktaydı.

²⁶ Örneğin E. Dümmmler, bahsi geçen *frater* kelimesinin doğrudan *monachus*, yani keşiş veya rahip anlamında kullanıldığını düşünmektedir. Bkz. E. Dümmmler (ed.), 62. Edmond Faral da benzer görüşlere sahiptir. Bkz. Edmond Faral (ed. ve çev.), *Ermold le Noir: Poème sur Louis le Pieux et Épitres au Roi Pépin* (Paris: Les Belles Lettres, 1964), VI.

²⁷ Shane Bobrycki, "Nigellus, Ausulus: self-promotion, self-suppression and Carolingian ideology in the poetry of Ermold", *Ego Trouble Authors and Their Identities in the Early Middle Ages*, ed. R. Corradini, M. Gillis, R. McKitterick ve I. Van Renswoude (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010), 162-163 ve 170-171.

²⁸ Resmî belgelerin yazımında görevli yazman. Bkz. Jan F. Niermeyer (ed.), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus: Lexique latin Médiéval – Français/Anglais - A Medieval Latin – French/English Dictionary* (Leiden: Brill, 1976), 125.

²⁹ *Diplomata Pippini I Aquitaniae Regis*, ed. M. Bouquet, *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, VI (Paris: Victor Palmé, 1870), no. 16–18.

³⁰ Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, ed. ve çev. Ernst Tremp, *Astronomus: Das Leben Kaiser Ludwigs, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, LXIV (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1995), 498.

³¹ Krş. Faral, *Ermold le Noir*, VIII; Peter Godman, "Louis 'the Pious' and his poets", *Frühmittelalterliche Studien* 19, no. 1 (1985), 255.

³² Krş. Léonce Auzias, "Les sièges de Barcelone, de Tortose et d'Huesca (801- 811): Essai chronologique", *Annales du Midi* 68, no. 189 (1936), 6-8.

³³ Thomas F. X. Noble (ed. ve çev.), *Charlemagne and Louis the Pious: The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 2009), 122. Ayrıca bkz. Godman, "Louis 'the Pious' and his poets", 253-271.

³⁴ Bugünkü Barcelona şehrinin Orta Çağ Latince kaynaklarda *Barcino*, *Barcinona*, *Barchinona*, *Barcilona* gibi farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Biz, çalışma boyunca terminolojik anlamda tutarlı olmak adına *Barcinona* yazımını tercih ettik.

yılında fethetmişlerdi.³⁵ Şehrin Pirenelerin hemen güneyinde, yani Frank sınırlarına yakın olması, Barcinona/Berşelüne’yi ve çevresindeki diğer şehirleri taraflar arasındaki çarpışmaların adeta merkezine koyuyordu.³⁶ Zira Franklar, tıpkı 756 yılında Narbona/Arbûne’yi Müslümanların elinden aldıkları gibi, Pirenelerin güneyindeki İslâm hakimiyetini sona erdirmek için önemli girişimlerde bulunuyorlardı. Örneğin 777 yılında Berşelüne Valisi Süleyman b. Yakzân, Endülüs Emevî Emîri I. Abdurrahman’a karşı Caesaraugusta/Sarakusta (Zaragoza) Valisi Hüseyin b. Yahya el-Ensârî ile birlikte kalkıştıkları isyan hareketinde Karolus Magnus’tan destek istemişti. Bunun üzerine bir sonraki yıl harekete geçen Karolus, ordusuyla Pampilona/Benblüne (Pamplona) ve Caesaraugusta/Sarakusta üzerine hareket etmiş, ancak Caesaraugusta/Sarakusta’daki savunmayı aşamayınca *Francia*’ya geri dönmüştür.³⁷ Benzer şekilde Latince kaynaklarda Zaton/Zadun/Zaddo olarak geçen ve birazdan göreceğimiz üzere Ermoldus’un anlatısında da karşımıza çıkacak olan Berşelüne Valisi Sa’dûn er-Ruaynî³⁸ (792-801), 797 yılında Endülüs idaresine karşı Karolus Magnus’tan yardım istemiş ve anlatıya göre bugünkü Aachen şehrindeki Frank sarayında bizzat imparatorun yanına gitmişti.³⁹

Frankların Pirenelerin güneyine gerçekleştirdikleri seferler, nihayetinde Karolus’un oğlu Hludovicus ve beraberindeki diğer *dux*’ların önderliğindeki bir kuşatma sonucunda 801 yılında Barcinona/Berşelüne’nin Müslümanların elinden alınması ile sonuçlanmıştı.⁴⁰ Bununla birlikte Müslümanların Pirenelerin güneyindeki faaliyetlerine karşı düzenlenen *Marca Hispanica* hattı, artık daha da belirgin bir işleyişe sahip olmuş ve Barcinona/Berşelüne bu hattın merkezi haline gelmiştir.⁴¹ Sonuç olarak yaklaşık seksen beş yıl Müslüman hakimiyetinin kalmış olan Barcinona/Berşelüne, Franklar tarafından ele geçirilmiş ve Müslümanlar yukarı sınır hatlarında (suğûr), yani es-Sağrûla’lâ’da önemli bir kayıp yaşamışlardı.⁴² Ermoldus da Hludovicus’a adadığı eserinde böylesi önemli bir şehri Frank-Müslüman ilişkileri bağlamında ele almış ve şimdi inceleyeceğimiz üzere yazdıklarıyla döneminin Endülüs algısını son derece açık bir şekilde ortaya koymuştur.

2. Ermoldus’un Kullandığı Terminoloji

Belirtildiği üzere Frank-Müslüman ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan Barcinona/Berşelüne, Ermoldus’un anlatısında da son derece kritik bir yere sahiptir. Öncelikle Ermoldus’un Müslümanlara yaptığı ilk atıf, Barcinona/Berşelüne şehri ile bağlantılıdır:

“Bir şehir vardı, düşman olan Frank ordularına;

Dahası, bağlamıştı kendini *Mauri* kavminin buyruğuna.

Bu şehir ki, Latinler [Latini] Barcinona derlerdi adına;

Kazandırılmıştı da ihtişamına Romalılarca [Romani].

Şehir her daim *Mauri* eşkıyalarına koruma sağladı

³⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü ’l-muğrib*, II, 14; Makkarî, I, 288-289. Krş. Mehmet Özdemir, “Berşelüne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 521-522.

³⁶ Krş. İbn İzârî, *el-Beyânü ’l-muğrib*, II, 76, 85, 98; Makkarî, II, 31-32

³⁷ *Annales Regni Francorum*, s.a. 777, 778; *Ahbâr Mecmûa*, 112-114. Bu saldırının başarısız olmasından sonra Frank ordusu dönüş yolunda Baskların saldırısına uğramıştır. XI. yüzyılda kalem alınmış olan ünlü destan *Chanson de Roland*’da (Roland’ın Şarkısı) görüldüğü üzere ilerleyen yüzyıllarda bu saldırının Müslümanlarca gerçekleştirildiğine dair anlatılar ortaya çıkmıştır. Bkz. *La Chanson de Roland*, ed. ve çev. Ian Short (Paris: Livre de Poche, 1990), 2115-2524 (dizeler).

³⁸ “Sa’dûn er-Ruaynî” ismini İbn Hayyân’dan (ö. 469/1076) öğrenmekteyiz. Bkz. İbn Hayyân, *el-Muğtebes min enbâ’i ehli’l-Endelüs*, ed. ve çev. J. Vallvé ve F.R. Girela, *La primera década del reinado de Al-Hakam I, según el Muqtabis II, 1 de Ben Hayyân de Córdoba (m. 469 h./1076 J.C.)* (Madrid: Real Academia de la Historia, 2003), 58.

³⁹ *Annales Regni Francorum*, s.a. 797.

⁴⁰ *Annales Regni Francorum*, s.a. 801; Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 515-536; Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, 312-320; *Chronicon Moissiacense*, 307; İbn Hayyân, *el-Muğtebes*, 58; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, çev. Abdullah Köşe, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi’t-Târîh*, VI (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 154; Makkarî, II, 102.

⁴¹ Karolenjlerin *Marca Hispanica* politikasına dair tafsilat için bkz. Ramon D’Abadal, “La domination carolingienne en Catalogne”, *Revue Historique* 225, no. 2 (1961), 319-340; Cullen J. Chandler, “Carolingian Catalonia: The Spanish March and the Franks, c.750 – c.1050”, *History Compass* 11, no. 9 (2013), 739-750.

⁴² Es-Sağrûla’lâ’ya dair bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 93.

Ve hep silahlı ordularla dolup taşardı.

Hispania'dan gelip giden kim varsa gizlice,

Oraya girer ve kalırdı güven içinde.

Alışkanlık haline getirildi yağmalanması mallarımızın,

Ve [o şehir] övünçle saklardı getirilen yağmaları."⁴³

Ermoldus'un yazdığı bu satırlar, *In honorem Hludowici*'ye dair yapılacak olan genel değerlendirmeler için oldukça önemli atıflar barındırmaktadır. İlk olarak dikkat çekilmesi gereken husus, şairin kullandığı terminolojidir. Evvela yukarıda bahsedildiği üzere Karolenj kaynakları, geçmişteki örnekleri takiben, Araplara ve bazı yerlerde -Berberileri de dahil ederek- tüm Müslümanlara *Ismaelitae*, *Agareni* ve *Saraceni* terimleri ile atıfta bulunmaktaydılar. Endülüs'ün fethinde son derece kritik bir rol oynayan Berberiler için ise yine klasik dönemden beri kullanılagelen *Mauri* terimi tercih edilmekteydi. Kaynaklarda iki halkı birbirlerinden ayırmak için çoğu zaman *Saraceni et Mauri* gibi atıflara başvurulurdu.⁴⁴ Ancak burada görüldüğü üzere Ermoldus, Barcinona/Berşelüne'nin bağlı olduğu halkı *Mauri* olarak tanımlar. Bu durum eser boyunca devam eder ve şairimiz Endülüs Müslümanlarına yaptığı her atıfta *Mauri* terimini kullanır.⁴⁵ Ermoldus'un bu tercihinin farklı kılan iki husus vardır: Birincisi, Karolenj dönemi yazarları Müslümanların Akdeniz'deki faaliyetlerinden bahsederken ekseriyetle genelleme yaparak *Mauri* terimine başvururlardı⁴⁶, ancak VIII. ve IX. yüzyıl Frank kaynaklarında Endülüs Müslümanlarına genel bir atıf yapıldığında *Saraceni/Ismaelitae* teriminin tercih edildiği gözlemlenir. Yani Ermoldus, Endülüs özelinde *Mauri*'yi genel bir tabir olarak kullanmasıyla diğer çağdaş Frank kaynaklarından ayrılmaktadır.⁴⁷ İkinci olarak aynı kaynaklar Endülüs'teki idarî atıflarda her zaman için *Saraceni* tabirini kullanırlar ve böylece idarî gücün Araplarda olduğuna atıfta bulunurlardı. Ancak görüldüğü üzere Ermoldus, şehrin Müslümanlara bağlılığını belirtirken *Mauri* terimine başvurmuştur. Ayrıca yazar, diğer Frank kaynaklarında *Saracenus* olarak bahsedilen Berşelüne Valisi Sa'dûn er-Ruaynî'yi de ilerleyen satırlarda *Maurus* olarak tanımlar.⁴⁸ Yani Ermoldus, idarî anlamda yapılan atıflarda da diğer dönem kaynaklarından ayrılır. Yazarın genellikle Berberiler için kullanılan *Mauri* terimini tüm Endülüs Müslümanları için kullanmasının sebebi ise Endülüs'ün kuzey-batısında Berberî nüfusunun önemli sayılarda olması ve Berberilerin Pirenelerin kuzeyine yapılan seferlerdeki katkıları olabilir.⁴⁹ Zira anlatı boyunca Barcinona/Berşelüne özelinde Endülüs'ün yalnızca kuzey-batısına atıfta bulunan Ermoldus, buna bağlı olarak gerek Endülüs'ün fethinde gerekse de Pirenelerin kuzeyine yapılan seferlerde son derece kritik bir yere sahip olan Berberiler için kullanılan bir terimi genellemeyi tercih etmiş olabilir. Sonuç olarak *Mauri*'yi genel bir terim olarak tüm Endülüs Müslümanları için kullanan Ermoldus, terminoloji özelinde diğer Frank kaynaklarına kıyasla farklı tercihlerde bulunmaktadır.

Buna ek olarak şair her ne kadar *Saraceni* terimini kullanmasa da bu terime yine Barcinona/Berşelüne üzerinden dolaylı bir atıfta bulunur: Endülüs üzerine yapılacak sefere dair Tolosa

⁴³ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 67-76: "Urbs erat interea Francorum inhospita turmis, / Maurorum votis asociata magis, / Quam Barchinonam prisci dixere Latini, / Romanoque fuit more polita nimis. / Haec Maurorum aderat semper tutela latronum, / Hostibus armigeris atque repleta satis. / Quisquis ab Hispanis veniens rediensque silenter / Hanc ingressus, erant omnia tuta sibi. / Sueta fuit nostros semper populare maniplos, / Et reducum spolia haec capiebat ovans". Bu dizelerin çevirisi ve değerlendirmesi için ayrıca bkz. Erdiñç Ofli, *Karolenj Dönemi Tarihyazımında Müslümanların Temsili (VIII. ve IX. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022), 78-80.

⁴⁴ Bkz. Ofli, *Karolenj Dönemi Tarihyazımında Müslümanların Temsili*, 76.

⁴⁵ Yazar, Pirenelerin kuzeyine akın düzenleyen Müslüman ordusunu da genel bir şekilde *Mauri* olarak adlandırır. Bkz. Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 206-234.

⁴⁶ Guichard, "Les débuts de la piraterie andalouse", 68.

⁴⁷ *Mauri* teriminin IX. yüzyılda bugünkü Güney İtalya coğrafyasında kaleme alınan kaynaklarda da Endülüs Müslümanlarına ithafen genel bir anlamda kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bkz. Kreutz, *Before the Normans*, 49.

⁴⁸ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 315. Sa'dûn, *Annales Regni Francorum*'un IX. yüzyılın başlarında yeniden düzenlenmiş hâlinde ve bir diğer önemli Frank yillığı olan *Annales Fuldenses*'te *Saracenus* olarak anılır. Bkz. *R-Annales Regni Francorum*, s.a. 797; *Annales Fuldenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1826), s.a. 797.

⁴⁹ Bkz. Abdulwâhid Dhanûn Tâha, *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (London ve New York: Routledge, 1989), 174-177.

(Toulouse) şehrinin *dux*’u Vilhelmus ile Hludovicus arasındaki bir diyalogu aktaran Ermoldus, Vilhelmus’un ağzından şu sözleri nakleder:

“Sâre’ye ithafen adlandırılan habis bir halk var,

Yağmalayan sınırlarımızı düzenli olarak.

...

Ayrıca sınırlarında asi bir şehir de var,

Çokça kötülüğün kaynağı olan ve onlara bağlı kalan.”⁵⁰

Görüldüğü üzere Ermoldus, bu kez Müslümanları “Sâre’ye ithafen adlandırılan” bir halk olarak tanımlamaktadır. Bu, belirtildiği üzere *Saraceni* terimine bir atıftır. Buradan şairin aslında *Mauri* terimini genel bir anlamda değil, yalnızca Berberilere ithafen kullandığı düşünülebilir. Ancak görülmektedir ki Ermoldus, burada esasen önceki cümlelerine atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki, kendisi yukarıda çevirisi sunulan satırlarında Barcinona/Berşelüne’yı “*Mauri* kavminin buyruğuna” bağlanan bir şehir olarak tanıtırken, burada da benzer şekilde şehrin “Sâre’ye ithafen adlandırılan” bir halka “bağlı kaldığını” belirtmektedir. Benzer şekilde ilk atfında bahse konu halkın yağmalama hareketlerini “alışkanlık haline” getirdiğinden bahsederken, yine son sunulan satırlarda da aynı halkın “düzenli olarak” yağmaya giriştiğini söyler. Yani yazar, esasen aynı anlatımı farklı şekillerde yeniden sunmaktadır. Kendisinin *Saraceni* terimini hiçbir zaman kullanmadığı ve Müslümanlara yaptığı her atıfta *Mauri* terimini tercih ettiği düşünülürse, sunulan bu “dolaylı” atfın *Mauri*’nin genel bir anlamda kullanıldığı gerçeğini değiştirmedeği anlaşılmaktadır.

Bu sonuca bağlı olarak akıllara şu soru gelebilir: Ermoldus, *Mauri* terimini genel bir çerçevede kullanırken, neden *Saraceni* terimine dolaylı bir atıf yapma ihtiyacı duymuştur? Bu sorunun cevabı, *Saraceni* teriminin kullanımında gizlidir. Öncelikle yukarıda belirtildiği üzere *Saraceni*, Hıristiyan yazın geleneğine göre temelde yanlış bir kullanımdı, zira *Saraceni* yerine *Ismaelitae* veya *Agareni* terimlerinin kullanılması gerekiyordu. Bu sayede bahse konu halkın Hz. İsmâil ve annesi Hâcer’den geldiği açık bir şekilde belirtilebilmekteydi. Bazı yazarlar buna bağlı olarak Arapları *Saraceni* olarak ansalar da hemen ardından bu terimin yanlış olduğunu belirtip okuyucuyu bilgilendirmekteydiler.⁵¹ Yani *Saraceni* terimi arka planında -terminolojiye hâkim bir okur için- *Ismaelitae* ve *Agareni* terimlerini de barındırmaktaydı. Ayrıca Hieronymus’un da belirttiği üzere yazın geleneğinde *Saraceni* isminin bu “halk” tarafından kendi kendisine verildiğine ve bu sayede kendilerini Sâre’ye bağlamak istediklerine inanılmaktaydı. Sonuç olarak Ermoldus burada “Sâre’ye ithafen adlandırılan halk” tanımıyla atıfta bulunduğu “halkın” kendi kendini bu isimle andığını belirtmiş ve bununla birlikte *Saraceni* terimine dolaylı bir atıfta bulunarak esasında üstü kapalı bir şekilde *Ismaelitae* ve *Agareni* terimlerine bir gönderme yapmak istemiş olabilir. Bu sayede genel bir anlamda kullanmakta olduğu *Mauri* terimi ile sağlayamayacağı terminolojik ötekileştirmeyi, *Saraceni* terimine yaptığı atıf ile gerçekleştirmiş oluyordu.

Mauri teriminin genel bir anlamda kullanıldığının bir diğer göstergesi, Hludovicus’un Vilhelmus’a vermiş olduğu cevapta da açık bir şekilde görülmektedir. Hludovicus, Vilhelmus’un *Hispania* seferine dair sunduğu önerilere cevap verirken, karşısındakinin “Sara’ya ithafen adlandırılan” atfına rağmen, Müslümanları “dinsiz *Mauri* güruhu” olarak tanımlamaktadır.⁵² Yani görüldüğü üzere Vilhelmus’un ağzından aktarılan cümlelerde *Saraceni*’ye yapılan dolaylı atıf, yalnızca ötekileştirme amacı taşımaktaydı. Onun haricinde açık bir şekilde görülmektedir ki *In honorem Hludowici*’de Endülüs Müslümanlarına yapılan her atıfta *Mauri* terimi kullanılır.

⁵⁰ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 145-146 ve 151-152: “Gens est tetra nimis Sarae de nomine dicta, / Quae fines nostros depopulare solet, ... Est quoque praeterea saeva urbis in finibus illis, / Causa mali tanti quae sociata manet”.

⁵¹ Bu duruma dair Frank yazınından bazı örnekler için bkz. Fredegarius, 153; Alcuinus, *Epistolae*, ed. E. Dümmmler, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, II (Berolini: apud Weidmannos, 1895), 32; Agobardus, *De Iudaeorum superstitionibus atque erroribus*, ed. E. Dümmmler, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, III (Berolini: Apud Weidmannos, 1899), s. 195-196.

⁵² Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 173. Ayrıca krş. dn. 62.

3. Seferin Arka Planına Dair Yapılan Değerlendirmeler

Yukarıda kısaca değinildiği üzere Pirenelerin güneyine gerçekleştirilen seferler, Franklar için oldukça önemliydi. Zira bu yolla hem Müslümanların *Francia* üzerine gerçekleştirebilecekleri olası akınların önüne geçilmesi hem de Pirenelerin güneyinde istikrarlı bir idarî yapılanma oluşturulması amaçlanıyordu.⁵³ Öncesindeki başarısız seferlere rağmen y. 785'te Gerona/Cüründe⁵⁴ ve 801 yılında da Barcinona/Berşelüne'nin ele geçirilmesi, Pirenelerin güneyindeki *Marca Hispanica* hattı ve genel olarak Endülüs Müslümanları ile olan askeri çatışmalar için artık yeni bir dönemi başlatmıştı. Zira Barcinona/Berşelüne merkezli olan ve Müslümanlara karşı önemli bir savunma bloğu oluşturan bu hat, IX. yüzyılın sonlarına değin Frankların bilhassa atamalar yoluyla birinci elden etkin olduğu bir idarî yapılanmayla yönetilecekti.⁵⁵ Müslümanlar açısından baktığımızda ise Frank akınlarına ek olarak VIII. yüzyılın ortalarından itibaren gerek iç karışıklıklar gerekse de kuzey-batı Endülüs'teki Hıristiyan krallıklarının faaliyetleri, Sarakusta merkezli es-Sağrûla'lâ suğûrunu askerî anlamda zorlu bir mevkiî haline getiriyordu.⁵⁶ Üstelik Berşelüne gibi önemli bir kentin kaybedilmesi de Frankları kuzey sınırları özelinde avantajlı bir konuma oturtmuştu.

Müslümanların pek çok açıdan ötekileştirildiği bir toplumda böylesi önemli bir süreç kaçınılmaz olarak yazın dünyasında da önemli bir yere sahip olmuştu. Dönemin diğer yazarları gibi Ermoldus da Frankların Endülüs'e gerçekleştirdikleri seferlerin arka planına ve meşruluğuna dair değerli atıflarda bulunmaktadır.⁵⁷ Öncelikle Ermoldus, sonucunda Barcinona/Berşelüne'nin ele geçireceği I. Hludovicus'un Endülüs seferinin sebeplerine dair son derece önemli bazı anekdotlar sunar: Terminoloji başlığında incelediğimiz satırlarda görüldüğü üzere yazar, kökenleri ve önemi vurgulanan Barcinona'nın "*Mauri* kavminin buyruğu" altında olduğunu belirtir. Ek olarak bu şehrin adeta Müslümanlar için bir üs olarak kullanıldığı ve Frank topraklarına yağmalama harekâtlarında bulunan düşman ordularının uğrak yeri olduğu vurgulanır.⁵⁸ Yani bu cümlelerle bahsi geçen şehrin Franklar için ciddi bir problem teşkil ettiğine atıfta bulunularak ele geçirilmesinin zaruriyetine dikkat çekilir. Anlatısının devamında da bu söylemlere bağlı kalan Ermoldus, Endülüs seferinin önemine dair okuyucuyu bilgilendirmeye devam eder.

Öncelikle yine terminoloji başlığında belirttiğimiz üzere şair, Vilhelmus ve Hludovicus arasındaki bir diyalogdan bahseder ve konuşmanın gelişimi ile içeriğini şöyle aktarır: Genel bir toplantı düzenleyen Hludovicus, bu toplantıya ileri gelen idarecileri davet eder. Konuşmasına başlayan kral, nereye sefer yapılması gerektiğine dair toplantıdakilere danışır.⁵⁹ Söz alanlardan birisi olan Vilhelmus, Hludovicus'a şunları söyler:

“Sâre’ye ithafen adlandırılan habis bir halk var,
Yağmalayan sınırlarımızı düzenli olarak.
Cesurdur bu halk, güvenirlere atlarına ve elbette silah becerilerine.
Onları pek iyi tanırım, onlar da beni tanır.
Surları, ordugahları, mevkileri ve dahi diğer yerleri not ettim,
Sizleri güvenli bir rotadan götürebilirim.
Ayrıca sınırlarında asi bir şehir de var,

⁵³ Krş. Riché, *Les Carolingiens*, 136-137; Sénac, *Charlemagne et Mahomet*, 113-143, 158-174 ve 200-231.

⁵⁴ *Chronicon Moissiacense*, 297.

⁵⁵ Chandler, “Carolingian Catalonia”, 739-740.

⁵⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 81-82 ve 93-95.

⁵⁷ Krş. Samuel Ottewill-Soulsby, “‘Those same cursed Saracens’: Charlemagne’s campaigns in the Iberian Peninsula as religious warfare”, *Journal of Medieval History* 42, no. 4 (2016), 402-403.

⁵⁸ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 67-76.

⁵⁹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 111-128.

Çokça kötülüğün kaynağı olan ve onlara bağlı kalan.”⁶⁰

Bu sözlerden oldukça memnuniyet duyan Hludovicus, Vilhelmus’un bahsettiği meselenin kendisi için de çok önemli olduğunu belirtir⁶¹ ve bu planın uygulamaya koyulabileceğini söyledikten sonra şu sözleri ekler:

“İnanıyorum ki, eğer Tanrı’nın izniyle ömrüm yeterse ve

Bu yolculuğumda işler rast giderse,

Görebileceğim o surlarını, ey vahşi Barcinona,

Sen ki coşkuyla haz duydun halkıma karşı yürütülen onca savaşa.

Bu iki baş şahidim olsun ki, — bu sözlerini sarf ederken [başını] muhtemelen

Comes Vilhelmus’un omuzlarına yaslamaktaydı —

Ya o dinsiz *Mauri* güruhu bana karşı direnir,

Korurlar kendilerini ve halklarını Mars’ın muharebe alanına çıkararak,

Ya da sen, ey Barcinona, iste veya isteme,

Ardına kadar açarsın o yasaklı kapılarını ve bağlanırsın benim hükmüme.”⁶²

Tüm bu atıflardan anlaşılmalıdır ki Ermoldus, Müslümanlara yapıldığı gibi onlara “bağlı kaldığı” belirtilen Barcinona şehrini de adeta ötekileştirmektedir. “Çokça kötülüğün kaynağı” olduğunu belirttiği bu şehir, “düzenli olarak” Frank topraklarını yağmaladığı söylenen Müslümanların, yani yazarın deyimiyle “dinsiz *Mauri* güruhunun” müttefiki olarak lanse edilmektedir. Böylece söylenebilir ki şair, okuyucuya bahsi geçen bu “vahşi” ve “Frank ordularına düşman olan” şehrin Franklarca ele geçirilmesinin adeta meşru bir hak olduğunu aktarmak istiyordu.

Barcinona/Berşelüne’nin merkeze alınmasıyla sunulan bu atıflara ek olarak Ermoldus, Müslümanların Frank toprakları için yarattığı tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmek için bir başka hikâyeye daha başvurur. Bahsi geçen toplantıya dair sunulan bilgilerin ardından şair, Hludovicus’un *Aquitania*’da din adamlarına sağladığı desteklerden bahseder. Spesifik olarak Concas’taki (Conques) manastır yapılanmasına kral tarafından yapılan yardımlara atıf yapan Ermoldus, bu bölgenin kralın yardımları ve bağışları ile nasıl geliştiğini okuyucuya aktarır.⁶³ Bunun ardından da bahsi geçen bu bölgede faaliyet gösteren Datus isimli bir din adamından söz eder: Hikâyeye göre Datus, din adamı olmadan önceki yaşamında babasından kalan topraklarda annesi ile birlikte yaşamaktaydı. Bir gün kalabalık bir Müslüman ordusu Rotinicum (Rouergue) bölgesini yağmalar ve bu saldırıda Datus’un annesini esir eder. Evinin yağmalanıp annesinin de esir edildiğini gören Datus, silahlarını kuşanarak atına atlar ve yoldaşları ile birlikte düşman ordusunun peşine düşer. Müslümanların saklandıkları korunaklı yeri bulan Datus ve yoldaşları, bir saldırı başlatmak için hazırlanırlar.⁶⁴ Bu sırada Müslümanlardan birisi, surların tepesinden Datus’a şunları söyler:

⁶⁰ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 145-152: “Gens est tetra nimis Sarae de nomine dicta, / Quae fines nostros depopulare solet, / Fortis, equo fidens, armorum munere nec non, / Quae mihi nota nimis, et sibi notus ego. / Moenia, castra, locos, seu caetera saepe notavi; / Ducere vos possum tramite pacifico. / Est quoque praeterea saeva urbis in finibus illis, / Causa mali tanti quae sociata manet.”

⁶¹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 159-166.

⁶² Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 167-176: “Si mihi vita comes Domino tribuente, supersit, / Ut reor, atque meum prosperet ipse itiner, / Possim aut, Barchinona, tuos, fera, cernere muros, / Quae tot bella meis laetificata canis, / Testor utrumque caput — humeris fortasse recumbens / Vilhelmi comitis, haec quoque dicta dabat — / Aut mihi Maurorum contra stet turba profana, / Seque suosque tegens praelia Martis agat, / Aut tu, Barchinona, volens nolensque vetata / Pandere claustra iubes, et mea iussa petes.”

⁶³ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 189-206.

⁶⁴ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 206-234.

“Ey bilge Datus, bana söylemeni istiyorum,
Nedir seni ve yoldaşlarını sığınağımıza getiren şey?
Eğer böylesine bir hediyeye karşılık,
Üzerinde giyip kuşanmış şekilde yolculuk ettiğin atını bize verirsen,
Sağ salim teslim ederiz sana anneni ve diğer ganimetleri.
Lakin eğer buna yanaşmazsan, şahit olacaksın annenin ölümüne.”⁶⁵

Bunun üzerine Datus, karşısındakine şu cevabı verir:

“Öldür annemi; bu benim için bir mesele değildir.

Zira gözünü diktiğin bu atımı sana vermeye zinhar niyetim yok.

Seni aşâğılık! [Atımı] senin dizginlerinin altına koymak hiç de münasip değildir.”⁶⁶

Karşısındaki kişi bu cevabı duyar duymaz Datus’un annesini onun gözlerini önünde göğüslerini ve başını kesmek suretiyle öldürür. Datus, büyük bir üzüntü duysa da kendisinde annesinin intikamını alacak gücü bulamaz ve “her şeyini kaybettikten sonra” geri döner. Devamındaki süreçte kendisini münzevi bir yaşama adar ve dünyevî işlerden uzaklaşır. Yaşanan bu meseleden haberdar olan “dindar kral” Hludovicus, Datus’u yanına getirtir. Kral ve Datus tüm gün sohbet ederler ve sonunda Concas’taki ilk manastır yapılanmasının temelini atmaya karar verirler.⁶⁷

Sunulan bu hikâyeye, pek çok açıdan önemli bilgiler içermektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki Concas’ta Hludovicus’un girişimleri ile kurulduğu belirtilen manastır yapılanmasına ve Datus isimli din adamına dair elimizde başka belgeler de bulunmaktadır: Concas’taki manastıra atıfta bulunan en eski metin, 801 yılına tarihlenen ve Saint-Martin-du-Larzac Kilisesi’yle ilgili olan bir bağış belgesidir.⁶⁸ Buna ek olarak 819’da o dönem imparator olan Hludovicus’un adına yayımlanan bir başka belgede de hem Concas’daki yapılanmadan hem de bizzat Datus’tan bahsedilir: Bu belgede Müslümanların Rotinicum civarındaki saldırıları sebebiyle insanların Concas’a kaçtıkları ve zamanla terk edilen bu bölgenin Dado/Datus isimli bir din adamı tarafından ihya edildiği belirtilir. Ayrıca bu belge, Hludovicus’un Concas’ı himayesi altına almasını da kaydetmektedir.⁶⁹ Yani Ermoldus’un aktardığı Datus’un öyküsü, başka kaynaklarla da desteklenebilmektedir. Tüm bunlara bağlı olarak bahsi geçen öyküde Müslümanlara yapılan atıflar, Hludovicus’un Endülüs seferinin arka planının değerlendirilmesi hususunda son derece önem kazanmaktadır.

Öncelikle aktarıldığı üzere Datus, hayatının ilk safhasında bir din adamı değildi. Ayrıca adının geçtiği belgelere bakıldığında anlaşılmaktadır ki kendisi soylu bir aileden de gelmiyordu.⁷⁰ Yani Datus, bilhassa Ermoldus’un anlatısında Müslüman akınlarının mağduru olan sıradan bir birey olarak karşımıza çıkar: Şairimizin de ön plana çıkardığı üzere başına gelen olaylar Datus’un hayatını tamamen değiştirmişti. Babasından kalan toprakların yağmalanması ve annesinin esir edilmesi onu silahlarını kuşanarak harekete geçmeye zorlamış, ancak annesinin ölümü üzerine yaşadığı üzüntü, onu dünyevî işlerden uzaklaştırmıştır. Şunu söyleyebiliriz ki temelde Hludovicus’un *Aquitania* bölgesindeki dinî faaliyetlerinin örneklendirilmesi için anlatılan bu hikâyeye, elbette ki içeriğinde Müslümanların yarattığı

⁶⁵ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 235-240: “Date sagax, nostras modo quae res vexit ad arces / Te sociosque tuos, dicito namque precor. / Si modo, quo resides, tali pro munere nobis / Dedere mavis equum, quo faleratus abis, / Nunc tibi mater eat sospes seu caetera praeda; / Sin autem, ante oculos funera matris habes.”

⁶⁶ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 242-244: “Funera matris age: nec mihi cura satis. / Nam quem poscis equum non unquam dedere dignor; / Inprobe, haud equidem ad tua freno decet.”

⁶⁷ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 245-266.

⁶⁸ *Cartulaire de l'Abbaye de Conques en Rouergue*, ed. Gustave Desjardins (Paris: Alphonse Picard, 1879), no. 1.

⁶⁹ *Cartulaire de l'Abbaye de Conques*, no. 580.

⁷⁰ Krş. Rachel Stone, *Morality and Masculinity in the Carolingian Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 70-71.

olumsuz durumları barındırması açısından da şair için önemliydi. Buna bağlı olarak Ermoldus’un bu hikâyeyi özellikle seçtiği söylenebilir. Zira kendisi bu şekilde hem Hludovicus’un dinî kurumlara verdiği destekleri örneklendirmiş hem de Müslümanların Frank topraklarında yarattıkları sorunları okuyucuya aktarmış oluyordu. Böylelikle nasıl ki yukarıda sunulan bilgilerle Barcinona/Berşelûne’nin ele geçirilmesinin zaruriyetine ve meşruluğuna vurgu yapıldıysa, Datus’un öyküsüyle de benzer şekilde Müslümanların Franklar için ne denli büyük bir tehlike oluşturduğunun altı çizilmek istenmiş ve yine Datus aracılığıyla bu saldırıların toplum üzerindeki etkilerine dikkat çekilmiştir.

Seferin arka planına ve gerekçelerine dair sunulan bu anlatılar, bazı önemli dinî atıflarla da desteklenmiştir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek, Hludovicus’un sefere katılanlara söylediği belirtilen şu sözlerdir:

“Ey soylular, iyi belleyin bu tavsiyemi.
Eğer bu halk Tanrı’ya tapıp İsa’yı kabul etseydi,
Bulansalardı kutsal vaftiz yağına,
Barışı tahsis ederdik onlarla, hem de daimî bir barış;
Böylece birleşebilirdik Tanrı’ya imanda.
Lâkin şimdi lanetlenmiş haldeler, sunduğumuz kurtuluşu
Reddediyorlar ve şeytanın hükümlerini takip ediyorlar.
Bu sebeple gök gürültüsünün [efendisinin] merhamet dolu sevgisi
O köle [halkı] bizim hizmetimize sokmaya razıdır.
Şimdi, ivedilikle onların surlarına ve sığınaklarına ilerleyelim
Ey Franklar, eski kudretiniz yeniden şahlandırın ruhlarınızı.”⁷¹

Ermoldus, Hludovicus’un ağzından aktardığı bu cümlelerle Endülüs seferine dair önceki satırlarda sunduğu askerî ve politik dayanaklara ayrıca dinî bir arka plan da eklemiş oluyordu. Ona göre *Mauri* kavmi, yani Müslümanlar, Hristiyan olmadıkları için barış yapılması münasip olmayan bir halktı; ayrıca “şeytanın hükmünü” takip ederek “kurtuluşu”, yani İsa’ya imanı reddetmekteydiler. Böylesi atıflara ek olarak bir de Tanrı’nın mevzu bahis seferde Frankları desteklediğine dair bir söylemde bulunulması da oldukça önemlidir. Zira bu yolla Ermoldus, okuyucuya Frankların gerçekleştirdiği bu askerî harekâtın yalnızca politik değil, aynı zamanda dinî gerekçelere de dayandığını göstermek istemektedir.

Sonuç olarak Ermoldus, Frankların Endülüs üzerine gerçekleştirdikleri seferi sunduğu önemli betimlemelerle meşru bir zemine oturtmaya çalışmaktaydı. Bu yönelim, esasen Karolenj yazınında sıklıkla karşımıza çıkan bir temanın parçasıydı: Dönemin bazı yazarları, kaleme aldıkları eserlerde İslâm fetihlerine değinmekte ve bu konudaki huzursuzluklarını belirtmekteydiler. Bu atıflar elbette ki Endülüs’ü de kapsıyordu. Örneğin Karolus Magnus’un çağdaşı olan Alcuinus’a (ö. 804) baktığımızda, kendisinin y. 790’da yazmış olduğu bir mektupta “*Agareni* olarak da bilinen *Saraceni* kavminin” *Asia*’dan *Hispania*’ya değin hakimiyet sağladığına dair dert yandığını görürüz.⁷² Dönemin önemli şairlerinden olan Orléanslı Theodulfus da Müslümanların Endülüs’teki varlığına değinerek bir şiirinde Cordoba/Kurtuba’ya seslenir ve “Arapları” (*Arabes*) Karolus Magnus’a “diz çöküp boyun eğmeye” davet eder.⁷³ Yani Karolenj döneminin bazı önemli yazarları, *Hispania*’nın Müslümanlarca fethini bir

⁷¹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 288-298: “Accipite hoc animis consilium, proceres. / Si gens ista Deum coleret Christoque placeret, / Baptismique foret unguine tincta sacri. / Pax firmanda esset nobis, pax atque tenenda, / Coniungi ut possit religione deo. / Nunc vero exsecranda manet, nostramque salutem / Respuit, et sequitur daemonis imperia. / Idcirco hanc nobis pietas miserata tonantis / Servitii famulam reddere namque valet. / Nunc nunc actutum muros properemus et arces, / O Franci, et redeat pristina vis animis.”

⁷² Alcuinus, *Epistolae*, 32.

⁷³ Theodulfus, *Ad Carolum Regem*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini*, 1, (Berolini: apus Weidmannos, 1881), 484.

bakıma Frankların iç meselesi olarak değerlendirmekteydiler. Bu durum, elbette ki yalnızca yazın dünyası ile sınırlı kalmamıştı: Karolus Magnus, I. Hludovicus ve II. Karolus (840-877) dönemlerinde Müslüman hakimiyetindeki Endülüs topraklarından kaçıp *Francia*'ya gelen ve *Hispani* olarak anılan kişilere dair *praeceptum* ve *constitutio*'lar⁷⁴ yayımlanmıştır.⁷⁵ Ayrıca I. Hludovicus, yayımladığı *constitutio*'lara ek olarak vergi konusundaki anlaşmazlıklar sebebiyle y. 828 yılında Endülüs Emevî Emiri II. Abdurrahman b. el-Hakem'e⁷⁶ (206/238/822-852) karşı ayaklanmış olan Emerita/Mârîde (Mérída) halkına bir mektup yazmış ve onlara yardım teklifinde bulunarak Frank topraklarına göçmek istedikleri takdirde kendilerine yardım sağlanacağını belirtmiştir.⁷⁷ Yani anlaşılmaktadır ki Endülüs gerek sosyal gerekse de siyasî anlamda Frank dünyası için son derece önemli bir yere sahipti.

Ermoldus da bahsi geçen tüm bu yönelimlere bağlı kalmış ve eserinde Müslümanlara karşı Hludovicus tarafından gerçekleştirilen seferin meşruluğuna ve zaruriyetine vurgu yapmıştır. Sunulan örneklerde görüldüğü üzere bunu yalnızca politik değil, aynı zamana dinî argümanlarla da güçlenmiştir. Ayrıca hatırlanmalıdır ki kendisi eserini Hludovicus'tan af dileme amacıyla kaleme almıştı. Buna bağlı olarak Endülüs'teki Hristiyan nüfusa dair *constitutio*'lar yayımlayan bir imparatora sunulacak bu eserde şair, elbette ki seferin arka planını kralın siyasî yönelimlerine uygun bir biçimde kaleme almak isteyecekti. Nitekim bunu da "dindar" olarak andığı kralın gerçekleştirdiği Endülüs seferine dinî bir anlam yükleyerek edebî anlamda başarmış oluyordu.

4. Ermoldus'un Tarafları Tasvir Edişi ve Genel Atflar

Ermoldus, seferin arka planına dair sunduğu bilgilerin ardından doğrudan seferin gidişatı hususunda bilgiler vermeye başlar. Bu süreçte bilhassa diyaloglar aracılığıyla tarafların birbirlerine dair hangi düşüncelere sahip oldukları aktarılmaya çalışılır. Şair tarafından sunulan betimlemelerle daha da renkli hale gelen bu anlatı süreci, tarafların birbirlerini algılayışlarına dair son derece kritik ifadeler barındırmaktadır.

4.1. Müslümanların Gözünden Franklar

İlk olarak Ermoldus'un sunduğu kayıtlarda Müslümanların Franklar hakkındaki görüşlerini değerlendireceğiz. Şairimiz Frankların önderliğindeki ordunun Barcinona/Berşelüne önlerinde konuşlandığını belirttiikten sonra şehir ahalisinin büyük bir korkuya kapıldığından söz eder. Frankların kuşatma silahlarıyla şehre saldırmaya başladığını aktaran yazar, akabinde Müslümanların da surlarını kuvvetlendirdiğini belirtir. Daha sonra "şehrin *princeps*'i" olarak tanıtılan ve şehri "becerikli bir şekilde" yönettiği belirtilen Zadun, yani Berşelüne Valisi Sâ'dun er-Ruaynî, olan bitenler hakkında bilgi ister. Bunun üzerine yoldaşlarından bir tanesi ona şehrin "Karolus'un pek ünlü oğlu Hludovicus" tarafından kuşatıldığını iletir. Ayrıca aynı kişi Cordoba/Kurtuba'dan bir yardım gelmediği takdirde şehir halkının ve bizzat şehrin kendisinin düşmanın eline geçebileceğini belirtir. Bunun üzere Sa'dûn, çevresindekileri savunmayı güçlendirmeleri için cesaretlendirir ve Cordoba/Kurtuba'dan gelebilecek olan yardıma vurgu yapar.⁷⁸ Devamında ise Franklara dair şu sözleri söyler:

"Surlarımızı kuşatmakta olan gördüğünüz bu gururlu halk,

Güçlü, donanımlı, sert ve çevik [bir halktır].

Söylemesi pek güç şeyleri dile getireceğim şimdi sizler için.

Sussam da konuşsam da fark etmez, hiç hoş değildir bunlar.

⁷⁴ *Praeceptum* ve *constitutio*'lar, krallar tarafından yayımlanan emirnamelere verilen isimlerdir.

⁷⁵ *Karoli Magni capitularia*, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia regum Francorum*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), no. 76; *Hludowici Pii capitularia*, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia regum Francorum*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), no. 132-133. *Hispani* meselesine dair bkz. Sénac, *Charlemagne et Mahomet*, 175-193.

⁷⁶ II. Abdurrahman b. el-Hakem ve dönemine dair bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 150-152; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 99-102.

⁷⁷ *Einharti Epistolae*, ed. K. Hampe, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, III (Berolini: Apud Weidmannos, 1899), 115-116. Krş. Sénac, *Al-Andalus*, 84-85.

⁷⁸ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 305-332.

Onlarla savaşa girişen her kim olursa olsun,
 İstesin veya istemesin, boyunduruğu altına girer onların.
 [Öyle ki], bu şehri inşa etmiş olan Romulus’un imparatorluğunu [bile]
 Aldılar hakimiyetleri altına.
 Her daim silah kuşanırlar, genç yaşlardan beri alışkındırlar da savaşa;
 Gençleri taşırken silahları, yaşlılar da yön verir [onlara] tecrübeleriyle.
 “Frank” (Francus) isminin kendisi bile ürkütür beni,
 [Zira] “Francus” ismi, *vahşiliklerinden* (a feritate sua) gelir.”⁷⁹

Sa’dûn er-Ruaynî’nin ağzından aktarılan bu cümleler, Ermoldus’un eser boyunca sunmaya çalıştığı Frank imajını çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Buna ek olarak Franklara dair sunulan böylesi önemli bilgilerin bir Müslüman valinin ağzından aktarılması da pek çok açıdan önemlidir. Öncelikle Sa’dûn, Frankları betimlerken *fortis* (güçlü) ve *dura* (sert) sıfatlarına başvurmuştur. Bu sıfatlar hem Franklar hem de genel olarak German kavimleri için kullanılan oldukça alışlagelmiş ifadelerdi. Örneğin erken Orta Çağ Avrupası’nın önemli din adamı ve yazarlarından olan Isidorus Hispalensis (636) de *Etymologiae* isimli eserinde Germanları tanımlarken onların *dura*, yani “sert” bir yapıya sahip olduklarından söz eder.⁸⁰ Sali Frankları için VI. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen *Pactus Legis Salicae*’ın Karolenj döneminde düzenlenmiş hali olan *Lex Salica*’da ve erken dönem Frank tarihinin en önemli eserlerinden birisi olan *Liber Historiae Francorum*’da (y. 727) da Frank kavminden bahsedilirken *fortis* sıfatına vurgu yapılır.⁸¹ Benzer şekilde “Onlarla savaşa girişen her kim olursa olsun ... boyunduruğu altına girer onların” atfında da Fredegarius Kroniği’ne kadar takip edilebilen ve Frankların çevre halkları hakimiyetleri altına almalarına dair sunulan ünlü anlatılara atıfta bulunulur.⁸² Yani Ermoldus’un Sa’dûn aracılığıyla okuyucuya aktardığı “Frank” imajında oldukça şablonik bilgiler bulunduğu gözlemlenmektedir.

İkinci olarak en dikkat çekici ifade, Frankların “Romulus’un imparatorluğunu” hakimiyet altına aldıklarına dair sunulan cümledir. Bu cümle, Karolenj tarih yazımı açısından oldukça önemlidir. Öncelikle Karolenjler, 751 yılında Frankları yönetmekte olan Merovenj Hanedanı’nı tasfiye ederek krallığın başına geçmişlerdi.⁸³ Buna bağlı olarak da henüz ilk Karolenj Frank kralı olan III. Pippinus döneminden itibaren Karolenjlerin Merovenjleri tasfiye etmekte haklı oldukları, zira Merovenjlerin devleti iyi bir şekilde yönetemediklerine dair propagandist bir yazın geleneği oluşmuştu. Buna bağlı olarak da Einhardus (ö. 840) gibi Karolenj döneminin önemli yazarları, kaleme aldıkları eserlerde Merovenjleri kötülerken Karolenjlerin de meşruluğunu savunmuşlardır.⁸⁴ Tüm bunlara ek olarak Karolenjleri ön plana çıkaran bir diğer önemli olay, Karolus Magnus’un 800 yılında Papa III. Leo (795-816) eliyle Roma’da imparator ilan edilmesidir.⁸⁵ Bu hadise ile birlikte Karolus ve halefleri *augustus* ve *imperator Romanorum* unvanını almış oluyorlardı. Yani artık hanedanın prestiji, yüzyıllar boyunca

⁷⁹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 334-344: “Haec gens celsa vides, quae nostras obsidet arces, / Fortis et armigera est, duraque sive celer. / Ecce fatebor enim vobis nunc aspera dictu, / Aut taceam, aut recitem, non placitura tamen. / Nam quemcumque suo congressa est inclita bello, / Nolens sive volens, servitio subiit. / Romuleum sibi, quod quondam hanc condidit urbem, / Subdidit imperium cum ditone sua. / Arma ferunt semper, bellis est sueta iuventus; / Baiulat haec iuvenis, hoc agit arte senex. / Namque ipsum nomen Francorum horresco recensens; / Francus habet nomen a feritate sua.”

⁸⁰ Isidorus Hispalensis, *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, I-II (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1911), IX, ii, 97.

⁸¹ *Lex Salica*, ed. Karl A. Eckhardt, *Monumenta Germaniae Historica, Leges nationum Germanicarum*, IV/2 (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1969), 6; *Liber Historiae Francorum (Frankların Tarihi)*, çev. Erdinç Ofli (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 82.

⁸² Krş. Fredegarius, 46.

⁸³ *Annales Regni Francorum*, s.a. 750. Krş. Riché, *Les Carolingiens*, 23-86; Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751- 987* (London & New York: Longman 1983), 16-38; Ian N. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (London: Longman, 1994), 255-292.

⁸⁴ Bkz. Einhardus, *Vita Karoli Magni*, 2-5.

⁸⁵ *Annales Regni Francorum*, s.a. 801; *Annales Laureshamenses*, s.a. 801. Krş. Riché, *Les Carolingiens*, 138-145; McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, 70-72. Roger Collins, *Charlemagne* (London: Macmillan, 1998), 141-159.

hatırlanacak bir sosyo-politik atılımla yükselişe geçecekti. Ermoldus'un sunduğu anlatıda Frankların "Romulus'un imparatorluğunu" ele geçirmeleri bahsi de doğrudan bu gelişmelere bir atıftır. Bunun okuyucuya Sa'dûn'un, yani Müslümanların perspektifinden aktarılıyor oluşu da Frankların veya spesifik olarak Karolenjlerin prestijinin bilinirliğini vurgulamak içindir. Nasıl ki Notker Balbulus, Karolus Magnus ve Hârûnürreşîd arasındaki diplomatik ilişkilerden bahsederken Hârûnürreşîd'in Karolus'a büyük hürmet gösterdiğinden söz ediyorsa⁸⁶, Ermoldus da burada bir Müslüman vali aracılığıyla Frankların çevre halklar üzerindeki algısal etkisini ellerindeki "imperator" unvanına vurgu yaparak ön plana çıkartmaya çalışmaktadır.

Son olarak Ermoldus'un *Francus*, yani "Frank" isminin kökenine dair sunduğu bilginin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Frank isminin etimolojisi hususunda elimizde çok önemli anlatılar mevcuttur. Öncelikle sofist yazar Libanios (ö. y. 393), "Kelt kökenli" olarak tanımladığı Frankların ilk olarak *Phraktoi* (Φρακτοι), sonraları da hatalı bir biçimde *Phragkoi* (Φραγκοι) şeklinde anıldıklarını belirtir ve bu ismin "müstahkem, korunaklı" gibi anlamlara gelen *pephragmenon*'dan (πεφραγμενον) türediğini söyler.⁸⁷ Isidorus Hispalensis ise Frankların ya onları yöneten bir kişinin adı sebebiyle ya da "vahşiliklerinden" (a feritate) dolayı bu ismi aldıklarından bahseder.⁸⁸ VII. yüzyılda kaleme alınmış olan Fredegarius Kroniği'nde "Frank" isminin Frankların eski krallarından birisi olan Francio'dan geldiği aktarılır.⁸⁹ *Liber Historiae Francorum*'da ise -Libanios ve Isidorus'un anlatılarına benzer şekilde- Frank isminin *Attica lingua*, yani Grekçede *ferus* (vahşi) demek olduğu belirtilir.⁹⁰ Görüldüğü üzere elimizde birbirlerinden farklı tanımlamalar mevcuttur. Ermoldus, kuvvetle muhtemeldir ki sunduğu etimolojik tanımlamayı Isidorus'tan almış ve Frankların *vahşilikleri* (feritas) sebebiyle bu ismi aldıklarını aktarmıştır. Bu örnekten de anlaşılmaktadır ki yukarıda sunulan iki meselede olduğu gibi Ermoldus, yine şablonik bir bilgiye başvurmuştur. Buna bağlı olarak da söylenebilir ki genel olarak Sa'dûn'un ağzından Franklar hakkında sunulan bilgiler, geçmişte kaleme alınmış olan eserlerde rastlanılan temaların yeniden kullanılmasından ibarettir.

Sunulan tüm bu betimlemeler, esasında anlatının geri kalanında Müslümanların gözünden aktarılan Frank imajının genel bir özeti mahiyetindedir. Müslümanların Franklardan çekindiklerini temellendirme amacı taşıyan bu bilgiler, genel olarak yazın dünyasında Franklar için adeta bir etiket haline gelmiş olan "sertlik" genellemesinin bir devamıydı. Bu konu özelinde son olarak Frankların savaşma konusundaki şevklerine dair sunulan bir betimlemeye daha değinebiliriz: Şair, Frank askerlerinin kuşatma sürecinde gerçekleşen çatışmalarda rakibe üstün geldiklerine dair bilgiler sunarken, Müslüman ordusundan birisi ile yukarıda ismini zikrettiğimiz Vilhelmus arasındaki bir diyalogu aktarır. Anlatıya göre Müslüman asker surlardan Franklara seslenerek onlara şehri ele geçiremeyeceklerini ve Franklar açlık çekerken şehrin erzakla dolup taşıdığını söyler. Buna karşılık Vilhelmus, Frankların "başlamış bir savaşı asla terk etmeyeceklerini" ve gerekirse savaş alanında ölecek olan atlarını yiyerek hayatta kalacaklarını iletir. Bu diyalogun ardından Ermoldus, Vilhelmus'un sarf etmiş olduğu cümlelerin karşı tarafta büyük bir korku yarattığını da ekler.⁹¹

Sonuç olarak Ermoldus, sunmuş olduğu diyaloglar aracılığıyla Frankların Müslümanlar üzerinde psikolojik bir üstünlük kurduğunun altını çizme niyetindeydi: Sa'dûn'un ağzından aktarılan cümlelerde olduğu gibi bu son diyalogda da Frank imajının Müslümanlar üzerinden sunulması, açık bir şekilde aynı amaca hizmet etmekteydi. Yani şair, Frankları bizzat düşmanın perspektifinden betimleyerek halkının ve kralının üstünlüğünü daha da etkileyici bir şekilde okuyucuya aktarmış oluyordu.

⁸⁶ Notker, *Gesta Karoli*, II, 59-65.

⁸⁷ Libanios, *Orationes*, ed. R. Foerster, *Libanii Opera*, IV, *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana* (Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1908), 273-274; M. H. Dodgeon (çev.), "Libanios, Oriatio LIX (Royal Discourse upon Constantius and Contans)", *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History*, ed. Samuel N. C. Lieu ve Dominic Montserrat (London: Routledge, 1996), 194. Krş. Eugen Ewig, "Trojamythos und fränkische Frühgeschichte", *Die Franken Und Die Alemannen Bis Zur "Schlacht Bei Zülpich" (496/97)*, ed. Dieter Geuenich (Berlin: De Gruyter, 1998), 20-21.

⁸⁸ Isidorus, *Etymologiae*, IX, ii. 101.

⁸⁹ Fredegarius, 46.

⁹⁰ *Liber Historiae Francorum*, 85-86.

⁹¹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 395-416.

4.2. Frankların Gözünden Müslümanlar: Dinî Atıflar

Ermoldus, kuşatmaya dair sunduğu ayrıntıların genelinde Frankların sürekli olarak şehir üzerinde baskı kurduğunu ve buna bağlı olarak da Müslümanların Frank ataklarına karşı korku içinde kaldıklarını aktarır. Ayrıca Müslümanların Cordoba/Kurtuba’dan destek beklediği ve Zadun/Sa’dûn’un çevresindekileri bu yardımın er ya da geç ulaşacağına dair cesaretlendirdiği belirtilir. Öyle ki Zadun/Sa’dûn, Frankların oluşturduğu hattı yarıp gelmesi muhtemel yardımın önünü açmak için şehrin dışına çıkarak bir Frank taburunun üzerine saldırmış, ancak esir düşmüştü.⁹² Sonuç olarak Frankların baskılarına ve liderlerinin esir edilmesine dayanamayıp güçsüz düşen Müslümanlar, şehrin kapılarını Franklara açacaklardı.⁹³

Yukarıdaki başlıklarda sunulan bilgilerde görüldüğü üzere şair, Müslümanların hakimiyet altına alınmasını bir zaruriyet olarak görmüş ve buna dair gerek politik gerekse de dinî atıflarda bulunarak argümanlarını güçlendirmiştir. Bu başlık altında Ermoldus’un bilhassa dinî açıdan Müslümanları ne koşullarda ele aldığına ve buna ek olarak yazarın nezdinde “kurtuluşu reddeden” bu halkın okuyucuya Hıristiyan bakış açısıyla nasıl sunulduğuna değineceğiz.

Ermoldus, “harp ve açlık” sebebiyle daha fazla direniş gösteremeyen şehrin “Kutsal Cumartesi” günü “kralın hakimiyeti altına” girdiğini belirttikten sonra şunları aktarır:

Bir sonraki gün, [yani] kutlama günü [olan Paskalya’da], şehre girdi

Kral Hludovicus, neşeliydi Tanrı’ya verdiği sözleri tutabildiği için.

Temizledi tüm o şeytana tapılan yerleri

Ve bizzat dindarca sundu İsa’ya şükranlarını.

Bölgeyi muhafızlara teslim ettikten sonra, şükrederek Tanrı’ya

Geri döndü bir muzaffer olarak vatanına ve halkına.⁹⁴

Görüldüğü üzere şair, Hludovicus’un şehre girmesini takiben “şeytana tapılan yerleri” temizlediğini aktarır. Bu, genel olarak erken Orta Çağ döneminde Hıristiyan yazarların İslâmiyet hakkındaki düşünceleri ile örtüşmektedir. Bu düşünce, elbette ki daha da eskiye, yani İslâmiyet öncesi döneme gitmektedir. Öncelikle Orta Çağ Avrupa yazınında son derece büyük bir etki yaratmış olan Hieronymus ve Augustinus gibi yazarlar, eserlerinde Arapların/*Saraceni* kavminin putperestliğini ön plana çıkarmışlardır.⁹⁵ İslâmiyet’in ortaya çıkmasından sonra ise doğuda Ioannes Damaskenos, Batı’da ise Bede gibi önemli isimler, *Ismaelitae/Saraceni* olarak andıkları Müslümanları heretik ve/veya putperest olarak ele almakta ve onları Hıristiyanlık perspektifinden eleştirmektedirler.⁹⁶ Yani görüldüğü üzere bu dönemlerde İslâmiyet hakkındaki bilgiler son derece kısıtlıydı. Her ne kadar İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed’e atıflar Batı kaynaklarında VIII. yüzyıla kadar geri gidiyorsa da bu dönemde Müslümanlar, ekseriyetle Arapların geçmişteki putperestlikleriyle bağdaştırılarak ele

⁹² Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 449-466. Astronomus’un aktardığı bilgilere göre Sa’dûn şehrin savunması sırasında değil, aslında kuşatmadan önce Narbona/Arbûne istikametinde gerçekleştirdiği bir akın esnasında esir düşmüştü. Bkz. Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, 312-314. Ayrıca aynı yazar Sa’dûn’un esir edilmesinin ardından şehrin idaresinin Sa’dûn’un akrabası olduğu söylenen *Hamur* isminde birisine devredildiğini kaydeder. Bkz. Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, 318.

⁹³ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 515-536.

⁹⁴ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 531-536: “Namque sequente die festo conscendit in urbem / Rex Hludovicus ovans solvere vota deo. / Mundavitque locos ubi daemonis alma colebant, / Et Christo grates reddidit ipse pias. / Missis, dante Deo, remeat custodibus aedes / Ad proprias victor rex populusque suos”. Krş. Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, 318-320.

⁹⁵ Hieronymus, *Commentarii in prophetas minores*, ed. M. Adriaen, *Corpus Christianorum, Series Latina* 76 (Turnhout: Brepols, 1969), 296; Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse ve C. Beukers, *Corpus Christianorum, Series Latina* 46 (Turnhout: Brepols, 1969), 337. Krş. Katharine S. Beckett, *Anglo-Saxon Perceptions of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 83 ve 104-109.

⁹⁶ Ioannes Damaskenos, *Peri aiereseon*, çev. Peter Schadler, *John of Damascus and Islam* (Leiden: Brill, 2018), 218-219; Bede, *Expositio actuum apostolorum*, ed. M. L. W. Laistner, *Corpus Christianorum, Series Latina* 121 (Turnhout: Brepols, 1983), 36. Krş. Tolan, *Saracens*, 50-55 ve 73-74; Beckett, *Anglo-Saxon Perceptions of the Islamic World*, 134-139. Ek olarak *Chanson de Roland*’daki (XI. yüzyıl) benzer atıflar için bkz. *Chanson de Roland*, 1645-1646, 1906.

almıyorlardı.⁹⁷ Görüldüğü üzere Ermoldus da kendisinden önceki Hıristiyan yazarlar gibi Müslümanların şeytanî tapınmalar ifa ettiklerine atıfta bulunur. Ayrıca Hludovicus'un şehri bu tarz yapılanmalardan "temizlediğine" vurgu yaparak da meselenin Franklar açısından dinî önemine dikkat çeker.

Buna ek olarak Ermoldus, yukarıda Datus'un hikayesi meselesinde belirttiğimiz gibi anlatısını güçlendirmek ve sunduğu bilgileri temellendirmek için tâlî hikayelere başvuruyordu. Burada da benzer şekilde Hludovicus'un şehri ele geçirip *Francia*'nın yolunu tuttuğunu aktardıktan sonra geçmişte yaşanmış bir olaya atıfta bulunur: Hludovicus'un Barcinona'daki başarısı babası İmparator Karolus'a bildirilir ve imparator bunun üzerine Tanrı'ya şükranlarını sunarak "her zaman sevdiği" oğlunun gerçekleştirdiği bu başarılı harekâta dair büyük bir mutluluk duyar. Sevinç içindeki Karolus, bu yaşananlar üzerine dönemin ileri gelen din adamlarından Aquileialı Paulinus'un (ö. 802) geçmişte kendisine söylediklerini hatırlar: Anlatıya göre Karolus Magnus'un eşi Hildegard'dan olan oğulları Karolus ve Pippinus, dua etmek için beraberlerindeki ile birlikte Paulinus'un kilisesine giderler. Paulinus, yardımcıları aracılığıyla gelenlerin kim olduğunu öğrenir. Ardından Hludovicus da İsa'dan yardım talep etmek için aynı kiliseye gelip dua etmeye başlar. Uzun süre dua eden Hludovicus, Paulinus'un da önünde eğilir ve saygısını gösterir. Bunun üzerine Paulinus, dindarlığını övdüğü Hludovicus'un başını kaldırır ve onunla biraz sohbet ettikten sonra babasının yanına dönmesini söyler. Bu yaşananların ardından bir gün Karolus Magnus ile görüşme imkânı bulan Paulinus, ona Hludovicus'un kendisinden sonra krallığa layık olan kişi olduğunu belirtir.⁹⁸ Karolus'un bu hikâyeyi yalnızca birkaç yakınına anlattığını belirten Ermoldus, Karolus'un geçmişte yaşanan bu meseleyi yâd ettikten sonra Hludovicus'un o "ünlü şehrin" nasıl ele geçirdiğini ve Zadun/Sa'dûn'un nasıl esir edilerek huzuruna getirildiğini bir daha dinlemek ister.⁹⁹

Görüldüğü üzere Ermoldus, şehrin ele geçirilme sürecine dair sunulan dinî atıfları Hludovicus'un bireysel olarak da dindar bir kimse olduğunun vurgulandığı bir hikâye ile desteklemiş ve ayrıca onun babası Karolus'a "layık" bir evlat olduğunu da belirterek kendisinin hem askerî hem politik hem de dinî açıdan önemli vasıflara sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Şairin eserini kendisini sürgüne gönderen Hludovicus'tan af dilemek için kaleme aldığı akıllara getirilirse, Hludovicus özelinde sunulan böylesi yüceltici ayrıntılar okuyucu için elbette ki sürpriz olmayacaktır. Ancak çalışmamızın başından itibaren ortaya koymak istediğimiz gibi Ermoldus, eserinin ilk kitabında Hludovicus'a ithafen aktardığı olumlu vasıfların önemli bir kısmını Endülüs Müslümanları üzerinden okuyucuya yansıtmıştır. Bu durum da spesifik olarak Hludovicus'un, genel olarak ise Karolenj dış politikasının tıpkı Abbâsîlerle olan münasebetlerde olduğu gibi Müslümanlar aracılığıyla nasıl yüceltildiğini göstermektedir.

SONUÇ

Ermoldus Nigellus, sürgün edilmiş bir şair olarak İmparator Hludovicus için kaleme aldığı *In honorem Hludowici* adlı eserinde Müslümanlara dair son derece değerli bilgiler sunmaktadır. Eserinin ilk bölümünde Hludovicus'un Barcinona/Berşelûne şehrini Müslümanların elinden almak için düzenlediği Endülüs seferini uzun bir anlatı ile okuyucuya sunan şair, yaptığı tespitlerle Endülüs

⁹⁷ Latince literatürde Hz. Muhammed'e dair en eski kayıtlar, VIII. yüzyılda Endülüs'te kaleme alınan *Chronica Byzantia-Arabica* ile *Chronica Muzarabica*'da bulunmaktadır. Bkz. *Chronica Byzantia-Arabica*, ed. I. Gil, *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, I (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 9; *Chronica Muzarabica*, 18. Krş. Cyrille Aillet, "the Chronicle of 741", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, I, ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden ve Boston: Brill, 2009), 284-288; Kenneth B. Wolf, "the Chronicle of 754", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, I, ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden ve Boston: Brill, 2009), 302-304; Michelina Di Casare, *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory* (Berlin: De Gruyter, 2012), 12.

⁹⁸ 820'lerde kaleme alınan ve Alcuinus'un hayatını anlatan *Vita Alcuini*'ye göre Karolus'a Hludovicus'un kendisinden sonra devletin başına geçmeye layık olduğunu söyleyen kişi Paulinus değil, Alcuinus'tur: Anlatıya göre Karolus Magnus, oğulları Karolus, Pippinus ve Hludovicus ile birlikte bugünkü Tours şehrindeki Aziz Martinus'un kabri önünde dua etmeye gider. Sonrasında Karolus, o sırada yanında bulunan Alcuinus'a kendisinden sonra hangi oğlunun başa geçmeye değer olduğunu sorar. Bunun üzerine Alcuinus bakışlarını Hludovicus'a çevirir ve onun bu göreve layık olduğunu belirtir. Bkz. *Vita Alcuini*, ed. W. Arndt, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, XV/1 (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1887), 192-193. Krş. Douglas Dales, *Alcuin: His Life and Legacy* (Cambridge: James Clarke & Co, 2012), 133. *Vita Alcuini* için ayrıca bkz. Rebecca Thomas, "The *Vita Alcuini*, Asser and Scholarly Service at the Court of Alfred the Great", *The English Historical Review* 134, no. 566 (2019), 8-11.

⁹⁹ Ermoldus, *In honorem Hludowici*, I, 537-612.

Müslümanları özelinde dönemine ışık tutmaktadır. Öncelikle Ermoldus, terminolojik olarak dönemdeki diğer eserlerden ayrılır. Sunulan örneklerde görüldüğü üzere şair, Endülüs Müslümanlarına bir bütün olarak *Mauri* terimi ile atıfta bulunmuştur. VIII. ve IX yüzyıl kaynaklarında genellikle Berberiler için kullanılan bu terimi genel bir çerçevede ele alan Ermoldus, Müslümanlar - veya spesifik olarak Araplar- için *Saraceni* terimini doğrudan kullanmamıştır. Berberilerin Endülüs’ün kuzeybatısındaki varlığı ve Franklar üzerine gerçekleştirilen seferlerdeki katkılarına bağlanabilecek olan bu tercih, Ermoldus’u ve eserini kendi döneminde Müslümanlara dair sunulan anlatılar özelinde önemli kılmaktadır.

İkinci olarak, yaptığımız incelemelerde görüldüğü üzere Ermoldus, Hludovicus’un Endülüs seferinin meşruluğuna dair son derece değerli anlatılar sunmaktadır. Şair, anlatısının belirli yerlerinde Barcinona/Berşelûne’nin “*Mauri* eşkıyaları”, yani Müslümanlar için adeta bir üs ve sığınak görevi gördüğünü vurgulamış ve buna bağlı olarak da Frank sınırlarına yakın olan mevzu bahis şehrin *Francia* toprakları için ne denli büyük bir tehlike yarattığının altını çizmiştir. Ayrıca Ermoldus, din adamı Datus’a dair sunduğu anlatı ile de Müslümanların Frank toplumunda yarattığı olumsuzlukları örneklendirmiş ve böylece yapılacak olan bir Endülüs seferinin gerekliliği okuyucuya aktarmak istemiştir. Zira şairin sunduğu bilgilerde görüldüğü üzere Datus, Müslüman akınları neticesinde evini ve annesini kaybetmişti. Sonuç olarak Ermoldus, Barcinona/Berşelûne şehrinin Müslüman akınlarındaki yardımcı rolüne ve Datus’un öyküsüne başvurarak esasında Hludovicus’un Endülüs seferinin meşruluğuna vurgu yapmıştır.

Ermoldus, seferin arka planına dair bazı dinî atıflarda da bulunmuş ve bu yolla sunduğu politik sebepleri temellendirmeye çalışmıştır. Öncelikle Müslümanları “dinsiz *Mauri* güruhu” olarak niteleyen şair, geçmişteki Hıristiyan yazarları takiben karşısındaki halkı dinî manada ötekileştirmiştir. Buna ek olarak I. Hludovicus’un ağzından “lanetlenmiş” *Mauri* kavminin, yani Müslümanların “şeytanın hükmünü” takip ettiğini ve “kurtuluşu” reddettiğini aktarır. Ayrıca yine Hludovicus’un ağzından Hıristiyan olmayan bu halk ile barış yapılmasının münasip olmadığına da atıfta bulunur. Son olarak şehrin ele geçirilmesinin ardından Hludovicus’un “şeytana tapılan yerleri” temizlediğine dair sunulan ayrıntı da yine Müslümanların üzerine gerçekleştirilen seferin dinî öneminin aktarılması hususunda önemlidir. Yani görüldüğü üzere Ermoldus, geçmişteki önemli Hıristiyan yazarların sunduğu bilgileri takiben Müslümanları putperest olarak tasvir etmiş ve Endülüs’e yapılan bu seferin meşruluğunu hem politik hem de dinî anlamda temellendirmek istemiştir.

Müslümanları Ermoldus’un eserinde önemli kılan bir diğer önemli unsur, Frankların tasvir edilmesindeki rolleridir. Ermoldus, Frankların vasıflarını Berşelûne Valisi Sa’dûn er-Ruaynî aracılığıyla okuyucuya yansıtır: Sa’dûn çevresindekilere Frankların “güçlü, donanımlı, sert ve çevik” bir halk olduğunu, “Romulus’un imparatorluğunu”, yani Roma İmparatorluğu’nu ele geçirdiklerini ve isimlerinin bile “vahşiliklerinden” geldiğini belirtir. Yani şair, Frankları dış bir gözden, daha doğrusu “ötekinin” gözünden tasvir ederek, ulusunun dışarıda ne denli çekinilen bir üne sahip olduğunu okuyucuya yansıtmak istemektedir. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda sunulan bilgilerin şablonik olduğu anlaşılabilir şairin Frankları yüceltmek için Müslümanları birinci elden kullanıyor oluşu, çalışmamız açısından önemlidir. Zira yukarıda kısaca belirtildiği üzere Karolenj dönemi yazarları Karolus Magnus’un Harünürreşid ile diplomatik münasebetlerinden bahsederken nasıl ki bu ilişkiler aracılığıyla Karolus’un diğer devletler nezdindeki öneme vurgu yaptılarsa, Ermoldus da aynı şekilde Endülüs Müslümanları aracılığıyla genel olarak Frankları, spesifik olarak ise “Karolus’un pek ünlü oğlu” olarak anılan “dindar” Hludovicus’un üstün vasıflarını okuyucuya çok daha net bir şekilde aktarmak istemiştir.

Sonuç olarak Ermoldus, *In honorem Hludowici* isimli eserinde Müslümanları politik ve dinî açıdan bir “öteki” olarak değerlendirmiş ve gerek terminolojik açıdan gerekse de sunduğu betimlemelerle Müslümanların Karolenj yazınındaki algılanışlarının değerlendirilmesi hususunda son derece değerli bilgiler sunmuştur. Şairimiz Müslümanlar aracılığıyla af dilediği imparatorunu yüceltmiş ve Barcinona/Berşelûne’nin 801 yılında Müslümanların elinden alınma sürecini adeta destanlaştırmıştır. Yani Ermoldus, bizlere Müslümanların Frank yazınında ve siyasetinde ne denli büyük bir etkiye sahibi olduklarını açık bir şekilde göstermiştir.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Agobardus, *De Iudaeorum superstitionibus atque erroribus*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, III (Berolini: Apud Weidmannos, 1899), 185-199.
- Ahbâr Mecmûa, ed. ve çev. Emilio Lafuente y Alcántara, *Coleccion de obras arábigas de historia y geografia*, I (Madrid: M. Rivadeneyra, 1867).
- Alcuinus, *Epistolae*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, II (Berolini: apud Weidmannos, 1895), 1-481.
- Annales Alamannici*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 22-60.
- Annales Fuldenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1826), 337-415.
- Annales Laubacenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 6-55.
- Annales Laurehamenses*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 22-39.
- Annales Mettenses Priores*, ed. B. von Simson, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, X (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905).
- Annales Nazariani*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 23-44.
- Annales Petaviani*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 7-18.
- Annales Regni Francorum ve R-Annales Regni Francorum*, ed. F. Kurze, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, VI (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895).
- Astronomus, *Vita Hludowici imperatoris*, ed. ve çev. Ernst Tremp, *Astronomus: Das Leben Kaiser Ludwigs*, *Monumenta Germaniae Historica, Sriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, LXIV (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1995).
- Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse ve C. Beukers, *Corpus Christianorum, Series Latina* 46 (Turnhout: Brepols, 1969), 286-345.
- Bede, *Expositio actuum apostolorum*, ed. M. L. W. Laistner, *Corpus Christianorum, Series Latina* 121 (Turnhout: Brepols, 1983).
- Biblia Sacra: iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Weber ve R. Gryson (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994).
- Cartulaire de l'Abbaye de Conques en Rouergue*, ed. Gustave Desjardins (Paris: Alphonse Picard, 1879).
- Chronica Byzantia-Arabica*, ed. I. Gil, *Corpus Scriptorum Muzarabiorum*, I (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 7-14.
- Chronica Muzarabica*, ed. I. Gil, *Corpus Scriptorum Muzarabiorum*, I (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 15-54.

- Chronicon Moissiacense*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1826), 280-313.
- Continuationes Fredegarii*, ed. B. Krusch, *Chronicarum Quae Dicuntur Fredegarii Scholastici Libri IV cum Continuationibus, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, II (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 168-193.
- Diplomata Pippini I Aquitaniae Regis*, ed. M. Bouquet, *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, VI (Paris: Victor Palmé, 1870), 663-680.
- Einhardus, *Vita Karoli Magni*, ed. O. Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, XXV (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1911).
- Einharti Epistolae*, ed. K. Hampe, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi*, III (Berolini: Apud Weidmannos, 1899), 105-145.
- Ermoldus Nigellus, *Carmen in honorem Hludowici*, ed. E. Dümmeler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini*, II (Berolini: apud Weidmannos, 1881), 4-79.
- Fredegarius, ed. B. Krusch, *Chronicarum Quae Dicuntur Fredegarii Scholastici Libri IV cum Continuationibus, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, II (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 1-168.
- Hieronimus, *Commentarii in Hiezechielem libri XIV*, ed. F. Galorie, *Corpus Christianorum, Series Latina* 75 (Turnhout: Brepols, 1964).
- Hieronimus, *Commentarii in prophetas minores*, ed. M. Adriaen, *Corpus Christianorum, Series Latina* 76 (Turnhout: Brepols, 1969).
- Hludowici Pii capitularia*, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia regum Francorum*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 261-315.
- Ioannes Damaskenos, *Peri aiereseon*, çev. Peter Schadler, *John of Damascus and Islam* (Leiden: Brill, 2018), 218-233.
- Isidorus Hispalensis, *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, I-II (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1911).
- İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, nşr. Charles C. Torrey, *Yale Oriental Series, Researches*, III (New Haven: Yale University Press, 1922).
- İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endülüş*, ed. ve çev. J. Vallvé ve F. R. Girela, *La primera década del reinado de Al-Hakam I, según el Muqtabis II, 1 de Ben Hayyân de Córdoba (m. 469 h./1076 J.C.)* (Madrid: Real Academia de la Historia, 2003).
- İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, nşr. Reinhart P. A. Dozy, II (Leiden: Brill, 1849-1851).
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Yunus Apaydın – Abdullah Köşe, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi't-Târîh*, V-VI (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985-1991).
- Karoli Magni capitularia*, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia regum Francorum*, I (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888), 44-186.
- La Chanson de Roland*, ed. ve çev. Ian Short (Paris: Livre de Poche, 1990).
- Lex Salica*, ed. Karl A. Eckhardt, *Monumenta Germaniae Historica, Leges nationum Germanicarum*, IV/2 (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1969).
- Libanios, *Orationes*, ed. R. Foerster, *Libanii Opera*, IV, *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana* (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1908); Dodgeon, Michael H. (çev.).

“Libanius, Oriatio LIX (Royal Discourse upon Constantius and Contans)”, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History*, ed. Samuel N. C. Lieu ve Dominic Montserrat (London: Routledge, 1996), 164-209.

Liber Historiae Francorum (Frankların Tarihi), çev. Erdiñç Ofli (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023).

Liber Pontificalis, ed. L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis: Texte, Introduction et Commentaire*, I (Paris: Ernest Torin, 1886).

Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, çev. Pacual de Gayangos, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I-II (London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840-1843).

Notker Balbulus, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, ed. H. F. Haefele, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*, XII, (Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1959).

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. G. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, XLVIII (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878).

Theodulfus, *Ad Carolum Regem*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini*, 1, (Berolini: apus Weidmannos, 1881), 483-489.

Vita Alcuini, ed. W. Arndt, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XV/1 (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1887), 182-197.

Vita Eucherii, ed. W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, VII (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1920), 41-53.

Vita Pardulfi, ed. W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, VII (Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1920), 24- 40.

Modern Literatür

Aillet, Cyrille. “the Chronicle of 741”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, I, ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden ve Boston: Brill, 2009), 284-289.

Atçeken, İsmail H. “Puvatya (Balâtü’ş-şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 8 (1998), 243-263.

Auzias, Léonce. “Les sièges de Barcelone, de Tortose et d’Huesca (801- 811): Essai chronologique”, *Annales du Midi* 68, no. 189 (1936), 5-28.

Beckett, Katharine S. *Anglo-Saxon Perceptions of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Bobrycki, Shane. “Nigellus, Ausulus: self-promotion, self-suppression and Carolingian ideology in the poetry of Ermold”, *Ego Trouble Authors and Their Identities in the Early Middle Ages*, ed. R. Corradini, M. Gillis, R. McKitterick ve I. Van Renswoude (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010), 163-173.

Chandler, Cullen J. “Carolingian Catalonia: The Spanish March and the Franks, c.750 – c.1050”, *History Compass* 11, no. 9 (2013), 739-750.

Collins, Roger. “Pippin I and the Kingdom of Aquitaine”, *Charlemagne's Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814-840)*, ed. Peter Godman ve Roger Collins (Oxford: Clarendon Press, 1990), 363-389.

D’Abadal, Ramon. “La domination carolingienne en Catalogne”, *Revue Historique* 225, no. 2 (1961), 319-340.

- Dales, Douglas. *Alcuin: His Life and Legacy* (Cambridge: James Clarke & Co, 2012).
- Di Casare, Michelina. *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory* (Berlin: De Gruyter, 2012).
- Erdinç Ofli, *Karolenj Dönemi Tarihyazımında Müslümanların Temsili (VIII. ve IX. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022).
- Ewig, Eugen. "Trojamythos und fränkische Frühgeschichte", *Die Franken Und Die Alemannen Bis Zur "Schlacht Bei Zülpich" (496/97)*, ed. Dieter Geuenich (Berlin: De Gruyter, 1998), 1-30.
- Faral, Edmond (ed. ve çev.). *Ermold le Noir: Poème sur Louis le Pieux et Épitres au Roi Pépin* (Paris: Les Belles Lettres, 1964).
- Fayda, Mustafa. "Yermük Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 485-486.
- Godman, Peter. "Louis 'the Pious' and his poets", *Frühmittelalterliche Studien* 19, no. 1 (1985), 239-289.
- Godman, Peter. *Poetry of the Carolingian Renaissance* (London: Duckworth, 1985).
- Guichard, Pierre. "Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 35 (1983), 55-76.
- Guichard, Pierre. *Al-Andalus (711-1492): Une histoire de l'Espagne musulmane* (Paris: Hachette littératures, 2000).
- Kaegi, Walter E. *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Kreutz, Barbara M. *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth & Tenth Centuries* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996).
- Lombard, Maurice. *L'Islam dans sa première grandeur (VIIIe-XIe siècles)* (Paris: Flammarion, 2014).
- Mantran, Robert. *L'expansion Musulmane (VIIe-XIe siècles)* (Paris: Presses Universitaire de France, 1969).
- McKitterick, Rosamond. *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- McKitterick, Rosamond. *The Carolingians and the Written World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
- McKitterick, Rosamond. *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751- 987* (London & New York: Longman 1983).
- Micheau, François ve Sénac, Philippe. "La bataille Poitiers, de la realite au mythe", *Histoire de l'Islam et des musulmans en France du Moyen Age à nos jours*, ed. Mohammed Arkoun (Paris: Albin Michel, 2006), 7-15.
- Niermeyer, Jan F. (ed.), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus: Lexique latin Médiéval – Français/Anglais - A Medieval Latin – French/English Dictionary* (Leiden: Brill, 1976).
- Noble, Thomas F. X. (ed. ve çev.). *Charlemagne and Louis the Pious: The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 2009).
- Ottewill-Soulsby, Samuel, "Those same cursed Saracens': Charlemagne's campaigns in the Iberian Peninsula as religious warfare", *Journal of Medieval History* 42, no. 4 (2016), 402-428.

- Özdemir, Mehmet. "Berşelûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 521-522.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).
- Riché, Pierre. *Les Carolingiens: une famille qui fit l'Europe* (Paris: Hachette 1983).
- Rotter, Ekkehart. *Abendland und Sarazenen: Das okzidentale Araberbild und seine Entstehung im Frühmittelalter* (Berlin ve New York: Walter de Gruyter, 1983).
- Sénac, Philippe. "Les Carolingiens et le califat abbasside (VIIIe-IXe siècles)", *Studia Islamica* 95 (2002), 37-56.
- Sénac, Philippe. *Charlemagne et Mahomet: en Espagne (VIIIe-IXe siècles)* (Paris: Galliamard, 2015).
- Sénac, Philippe. *Al-Andalus: Une histoire politique VIIIe-IXe s.* (Paris: Armand Colin, 2020).
- Shahîd, Irfan. "Saracens", *Encyclopedia of Islam*, C. IX (Leiden: Brill, 1997), 27-28.
- Sot, Michel. "La première renaissance carolingienne: échanges d'hommes, d'ouvrages et de savoirs", *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 31 (Paris 2001), 23-40.
- Stone, Rachel. *Morality and Masculinity in the Carolingian Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).
- Ṭāha, Abdulwāhid Dḥanūn. *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (London ve New York: Routledge, 1989).
- Thomas, Rebecca. "The Vita Alcuini, Asser and Scholarly Service at the Court of Alfred the Great", *The English Historical Review* 134, no. 566 (2019), 1-24.
- Tolan, John V. *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York: Columbia University Press, 2002).
- Trompf, Garry W. "The Concept of the Carolingian Renaissance", *Journal of the History of Ideas* 34, No. 1 (1973), 3-26.
- Wolf, Kenneth B. "The Chronicle of 754", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, I, ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden ve Boston: Brill, 2009), 302-304.
- Wood, Ian N. *The Merovingian Kingdoms 450–751* (London: Longman, 1994).
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 150-152.

Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri

Economic, Social and Environmental Effects of Expeditions in the Great Seljuk Period

Hasan YENİDOĞAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Hasan YENİDOĞAN

Kilis 7 Aralık Üniversitesi <https://ror.org/048b6qs33>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kilis, Türkiye

ORCID: [0000-0002-1248-4984](https://orcid.org/0000-0002-1248-4984)
e-mail: hsnyenidogan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 20.09.2023
Kabul/Accepted: 14.12.2023

Atf: Yenidoğan, Hasan, “Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 689-705.

Citation: Yenidoğan, Hasan, “Economic, Social and Environmental Effects of Expeditions in the Great Seljuk Period”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 689-705.

Lisans/License:

Öz- Cend, Buhara, Harezm ve ardından Horâsân’da yurt edinme mücadelesi veren Selçuklular, Gazneliler karşısında Nesâ, Serahs ve Dandanakan savaşlarında başarı elde edince 431/1040’da Büyük Selçuklu Devleti’ni kurdular. Selçuklular bir devlet haline geldikten sonra İran, Orta Doğu, Kafkaslar, Anadolu ve Orta Asya’da önemli bir güç haline gelince Pasinler, Malazgirt, Katavân ve Miryokefalon gibi büyük önem arz eden savaşlar meydana gelmiştir. Selçuklu sultanları, elde ettikleri askerî ve siyasi başarılarla devletin sınırlarını genişletip zenginleşmesini sağlamışlardır. İstilaların ve başarısız seferlerin bedelini ise ya hazinesini ya da iktidarını kaybederek ödemişlerdir. Savaşların sadece devlet üzerinde olumlu ve olumsuz etki doğurduğunu söylemek yanlış olacaktır. Savaşlardan en çok etkilenenler günümüzde de olduğu gibi Selçuklular zamanında da toplumlar olmuştur. Savaşların etkisiyle insanların refah seviyesi dönem dönem artmış veya düşmüştür. Savaşların etkilerini yakından hisseden toplumlar, kimi zaman yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalırken kimi zaman da malından veya canından olmuşlardır. Savaşların ekonomik ve toplumsal etkilerin yanı sıra çevresel etkileri de mevcuttu. Bu etkiler en az devletlerin ve toplumların üzerinde meydana gelen tahribat kadar ağır olmaktadır. Bu çalışmada, Büyük Selçuklular zamanında yaşanan savaşların devlet, toplum ve çevre üzerinde meydana getirdiği olumlu ve olumsuz etkiler incelenmiştir. Birinci bölümde sefer hazırlıklarının devlet hazinesinde oluşturduğu etki ve bu sürecin halk üzerinde nasıl bir tesir yarattığı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde savaşların ekonomik, sosyal ve çevresel etkileri çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler– Selçuklular, Savaş, Ekonomi, Toplum, Çevre.

Abstract - The Seljuks, who struggled to establish a homeland in Jand, Bukhārā, Hārezm and Khorāsān, established the Great Seljuk State in 431/1040 when they achieved success against the Ghaznavids in the battles of Nisā, Sarakhs and Dandanaqan. After the Seljuks became a state and an important power in Iran, the Middle East, the Caucasus, Anatolia and Central Asia, important wars such as Kapetron, Manzikert, Qatwān and Myriokephalon took place. Seljuk sultans expanded the borders of the state and made it richer with their military and political successes. They paid the price for invasions and unsuccessful campaigns by losing either their treasury or their power. It would be wrong to say that wars only have positive and negative effects on the state. As today, in the time of the Seljuks, societies were the ones most affected by wars. Due to the effects of wars, people's welfare levels have increased or decreased from time to time. Societies that felt the effects of wars closely sometimes had to leave the lands they lived in, and sometimes lost their property or lives. Wars have environmental effects as well as economic and social effects. These effects were at least as severe as the damage caused to the states and societies. In this study, the positive and negative effects of the wars during the Seljuk period on the state, society and environment were examined. In the first part, the impact of preparations for the expedition on the state treasury and the impact of this process on the public were emphasized. In the second part, the economic, social and environmental effects of wars are discussed in various aspects.

Keywords– Seljuks, War, Economy, Society, Environment.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Among the Turks who made their name in history as a warrior society, Oghuzs stand out with their warriorship, and among Oghuzs, the Seljuks comes to the fore. The reason why the Seljuks were advanced in warriorship can be explained by the fact that they had leaders who were army commanders in Oghuz State. The Seljuks fought hundreds of wars from the date they left Oghuz State and migrated to Jand until the collapse of the Anatolian Seljuks. As a result of research on Seljuk military history based on the main sources, it has been realized that these wars had various positive and negative effects. The aim of this study is to clarify previously unanswered questions in military history research of the Seljuk Period by considering these effects from economic, social and environmental perspectives. The study was prepared by examining chronicles, as there is no archive source from the Seljuk period to the present day. In addition to the main sources written in Arabic, Persian, English and Turkish, research works were also used in this study. Before starting the study, the research questions we hoped to answer were determined and the sources were carefully scanned. Since it is not known in which part of the chronicles the needed information is located, these sources were examined meticulously from the beginning to the end.

The study consists of an introduction, various effects of expedition preparations, effects of wars, a conclusion and a bibliography. In the introduction, preliminary information about the subject of the

study is provided. The first part includes the dimensions of the campaign preparation's impact on Seljuk finances. The effect of pack animals such as horses and camels, especially those purchased, on the treasury was explained by numerical values. The main food of the Seljuk soldiers was meat. In This study, the daily sheep needs of the army were determined based on the possible meat consumption amounts of the soldiers and sheep prices in Mosul during the Seljuk period, and the cost of the obtained figure in the army was calculated. In this part of the study, it was understood that a full treasury was needed for the expedition preparations, and when necessary, the treasury was emptied for these expenses. After the supply of items needed by the Seljuk armies, which numbered tens of thousands, important economic problems such as price increases and famine could arise. In particular, purchases made while armies were on the move could seriously damage regional economies. For this reason, the Seljuk sultans did not prefer to stay in one region for a long time. There may be times when the state treasury is not full. In such cases, the war budget was covered by taxes collected from people and goods or money requested from the iqtas. This could cause various economic problems for society.

In the second chapter, the impact on society of the taxes demanded by the army from the towns on the route is mentioned. Additionally, the devastating effects of pitched battles are described. On the other hand, in a field war that was won, the booties left by the enemy army in the camp and on the front could affect the enrichment of both the soldiers and the people of the region. While the people were getting rich with what they collected from the front, the prices of the products in the region could drop dramatically, which could lead to economic problems because the goods in the hands of the producers could be sold below their costs. Wars can have economic and environmental effects. For example, the manufacture of catapults, river transport vehicles, and pontoon bridges were provided with trees cut from nature. In addition, the army's fuelwood needs were supplied from nature. Seljuk armies could choose places especially close to agricultural lands to set up camps. At such times, it was inevitable that agricultural lands would be destroyed. Seljuks could sometimes stay in the houses of the people in the cities visited by the sultans, rather than setting up a camp. This situation caused sociological and economic problems. In this part of the study, the destruction of siege wars is also mentioned. When a town was besieged, the cannonballs sent from the catapults could destroy or burn the houses within the castle. When people migrated due to the effects of the war, commodity prices in the war zone became cheaper. As a result, although the Seljuk sultans told their soldiers before going on a campaign to stay away from any attitude that would harm the people and that they would otherwise be punished, the negative effects of the wars were inevitable.

GİRİŞ

Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na mensup olan Selçukluların, savaşçılıkta diğer Oğuz boylarına nazaran daha marifetli olduğu bilinmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Selçukluların bilinen en eski atası olan Dukak ve onun oğlu Selçuk Bey'in Oğuz Devleti'nde *ordu kumandanı* (sübâşı) olarak görev yapmış liderler olduğudur.

Selçuk Bey, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuz Yabgu Devleti ile yaşadığı siyasi sorunlar neticesinde Cend'e göç edince Selçuklular, yurt arayışı içerisinde girerek Karahanlı, Sâmânî ve Gaznelilerin hem siyasi hem de askerî mücadelelerinde aranan güç haline geldiler. Hayvanlarını otlatacak geniş arazilere ihtiyaç duyan Selçuklular, Sâmânîlerle yaptıkları ittifak sonrasında Semerkant ile Buhârâ arasında yeni bir yurt edindiler. Bölgede yaşanan askerî mücadeleler sonucunda üçüncü kez 432/1032 yılında 15 bin çadır ve çok sayıdaki hayvanla Hâzrm yakınında yer alan Şurâhân ve Darhân'a göç ettiler. Gazne Sultanı Mahmûd vefat edince askerî olarak bölgede söz sahibi olmaya başladıktan sonra Hâzrm'de bulunan Ribât-ı Mâşe ve Şurâhân'ı yurt edindiler. Hâzrm'de otoritesini arttıran Selçuklular, Türkmenleri de kendisine katıp Horâsân'a doğru ilerleyince bu defa Merv, Serahs ve Ferâve'ye yerleştiler. Selçukluların, yurt arayışı Gaznelilerin bölgedeki çıkarlarına aykırı gelince Sultan Mes'ûd, askerî güç kullanarak sorunu çözme yoluna gitti. İki güç arasında yaşanan Nesâ (426/1035) ve Serahs (429/1038) savaşlarını Gazneliler kaybettiler. Böylelikle Gaznelilerin bölgedeki gücü sekteye uğradı. Bu durumu kabullenemeyen Sultan Mes'ûd elli bin kişilik ordusuyla tekrardan Selçuklular üzerine yürüdü. Dandanakan'da 431/1040 yılında bir araya gelen iki ordunun üç gün süren çatışması yine Gaznelilerin mağlubiyeti ile sonuçlandı. Uzun süren yurt arayış sürecinde birçok kez göç etmek zorunda kalan Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nı kazandıktan sonra bir devlet haline gelmiş ve kısa sürede onlarca başarılı seferler gerçekleştirerek başta İran olmak üzere Anadolu, Kafkaslar, Türkistan, Irak, Suriye ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerine hâkim olmayı başarmışlardı.¹ Bu süreçte Malazgirt (463/1071), Haçlı Seferleri (488-671/1096-1272), Miryokefalon (572/1176) gibi dünya tarihinde büyük önem arz eden birçok savaş meydana geldi. Ana kaynaklar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Selçukluların devlet kurmadan önce ve sonra gerçekleştirdiği seferlerin birçok ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Çalışmada, Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede gerçekleşen seferlerin etkileri çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

Selçuklular, seferleri finanse edebilmek ve hakimiyeti altındaki coğrafyayı kontrol altında tutabilmek için dolu bir hazîneye ve iyi bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duymaktalardı. Çalışmanın bu kısmında Selçukluların sefer masraflarını gidermek için nasıl bir ekonomik düzen kurduğundan bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Selçuklularda, hazîneye her yıl yeterli miktarda para ve benzeri kıymetli maddelerin girmesi için çeşitli gelir kalemleri belirlenmişti. Bu işlemler günümüzde Maliye Bakanlığı'na denk gelen *Divan-ı İstifa* ilgileniyordu.² Hazîne, iç ve dış olmak üzere iki bölümden müteşekkildi. Sefer zamanında ihtiyaç duyulan bütçe dış hazînedan temin ediliyordu. Devletin en önemli gelir kaynağı vergi gelirleriydi.

¹ İbn Hallikân, “*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*,” nşr. İhsân 'Abbâs, (Beyrut: Dâr Sâdr, 1397/1977), 64; İbnü'l-İmrânî, “*el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*,” nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, (Kahire: 1419/1999), 188; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâr Sâdr, (t.y.)), 292; Yâfîî, “*Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*,” C. III, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1417/1997), 58; Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, “*Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*,” C. XXVI, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1474/2004), 155-156; Clifford E. Bosworth, *The Later Ghaznavids* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2015), 6; John Freely, *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*, çev. Neşenur Domaniç (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), 23; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63; Muhammed Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna* (Cambridge: Cambridge University Press, 1931), 63; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 45-46; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 29-30; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 16-28; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009), 68-93; Mehmet Ç. Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977), 22, 41; Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Ankara: Nobel Bilimsel, 2022), 26, 29; Abdulkadir Yuvalı, “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Bununla İlgili Yerli ve Yabancı Araştırmalar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2 (1994): 38.

² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, “*Câmi'u't-tevârih*,” C. I-II, nşr. Ahmed Ateş, (Tahran: 1362/1983), 353; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı: Merkez ve Eyalet Divânları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 71.

Devamlı verginin başında ise tarımsal üretimden elde edilen gelirler vardı. Tarım arazilerinden toplanan vergi miktarı bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği gibi üretilen ürünün cinsi, hatta yapılan tarımın sulu veya susuz olması alınan vergi miktarını değiştiren unsurlardı. Ticaret yollarından alınan vergiler de Selçuklu hazinesine önemli derecede girdi sağlamaktaydı. Kervanlardan ve özellikle limanlardan alınan vergi, bütçeyi arttıran gelir kalemlerindendi. Melikşah'ın sultanlığı zamanında gümrüklerden elde edilen gelir 600 bin dinara ulaşmıştı.³ Sultan Melikşah döneminde tam teşekküllü olarak kullanılmaya başlanan iktâ sistemi de Selçuklu ekonomisine hem sefer hem de barış zamanında olumlu katkı sağlamaktaydı. Özellikle devletin sefer zamanında ihtiyaç duyduğu bütçenin bir kısmı, idarî ve askerî bir oluşum olan iktâ sisteminden elde ediliyordu.⁴

Selçuklular çeşitli milletleri kendisine tabi hale getirmiş ve vergiye bağlamıştı. Örneğin Sultan Tuğrul Bey zamanında Bağdat'tan 452/1060 yılında 100 bin dinar, sonraki yıllar için 300 bin dinar vergi alınmıştı.⁵ Gayrimüslim tebaadan adına cizye denilen bir çeşit vergi alınıyordu. Bu vergi türüne verilebilecek en güzel örneklerden biri Sultan Alparslan zamanında yaşanmıştır. Sultan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i Malazgirt Savaşı'nda esir aldığı zaman aralarında yapılan antlaşma neticesinde İmparator, yıllık 360 bin dinar vergi vermeyi kabul etmişti.⁶ Selçuklular topraktan, ticaret yollarından ve hükmettiği bölgelerden elde ettiği vergi dışında seferde iken hem kendi hem de düşman topraklarında hazîneye katkı sağladığı çeşitli kaynaklara sahipti. Bunlar ganîmet ve yağma, na'l-bahâ, emân dileme, kurtuluş akçesi ve hediyeler olarak sıralanabilir. Seferlerin halk üzerinde kimi zaman olumlu kimi zaman ise olumsuz tesiri olmaktadır. Dolu bir hazîne ile sefere çıkan Selçuklular, halka yük olabilecek ek vergiler çıkarmaktan kaçınırlardı. Ayrıca savaşın galibiyetle sonuçlanması ve özellikle elde edilen ganîmetin çokluğu, halkın zenginleşmesini sağlıyordu.

Çalışmada, hem sefer öncesinde ve sefer sırasında savaş bütçesi oluşturulmak için uygulanan yöntemlerin tebaa üzerindeki etkisi, hem de savaşın şiddetinin toplum, doğa ve tarım alanları üzerinde ne tür tesir oluşturduğu ele alınacaktır. Selçuklular döneminden günümüze intikal eden arşiv belgeleri mevcut olmadığından belirlenen araştırma soruları, çeşitli dillerde yazılmış ana kaynaklar ışığında cevaplandırılmıştır. Son zamanlarda Orta Çağ Türk-İslam devletleri askeri tarihi üzerine yapılan araştırmalar artsa da özellikle Selçuklu askeri tarih çalışmalarına dair birçok soru cevapsız kalmıştır. Bu çalışmanın bu anlamda bilim dünyasına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Sefer Hazırlıklarının Ekonomik Etkileri

Çağlardan beri Türkler savaşçı bir toplum olarak bilinmektedir. Tarihe yön veren savaşları yöneten Türklerin başarılarının tek nedeni tabii ki iyi savaşçılar olmaları değildir. Savaşlarda üstünlüğü sağlamak için ihtiyaç duyulan sefer bütçesinin oluşturulması ve sefer organizasyonunun eksiksiz planlanması da savaşların zaferle sonuçlanmasına tesir eden önemli unsurlar arasındadır.

Selçuklular, askerlerin sefer sırasında ihtiyaç duyduğu iye, yem, elbise, yük hayvanı, askerlerin maaşları, çadır, savaş ekipmanları vb. diğer araç gereçleri temin edebilmek için hazinenin büyük bir kısmını sarf ediyorlardı. Askerin düzenli olarak aldığı ücreti ödeyemeyen ve ihtiyaç duyduğu her türlü maddeyi temin edemeyen devletler seferi yarıda bırakıp memleketlerine geri dönüyorlardı. Boş bir hazîne ile sefere çıkıldığında askerler ordudan ayrılıp çevrede yağma yapmaya başlıyor, tarım arazilerine zarar veriyorlardı. Selçuklu sultanları, bir belde ele geçirdiğinde o beldenin yağmalanmasını yasaklayabilmekteydi. Eğer hazîne doluyorsa askerler buna ikna oluyor, tam tersi durumlarda ise orduda isyan benzeri kalkışmalar yaşanabiliyordu. Mesela Sultan Tuğrul Bey 449/1057 yılında Mûsul'u ele geçirdiğinde ordunun yağma yapmasına izin vermemiş ve askerlerine, şehirden alacakları para ve yeme

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, (H.430-485=1038-1092), çev. Ali Sevim (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 166, 170; Hasan Enverî, *İstilahât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî* (Tahran, 1372/1993), 250; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1998), 374-375; Mehmet A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2, (1964): 325-327; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 40-43.

⁴ el-Huseynî, "Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye," nşr. Muhammed İkbâl, (Lahor: 1352/1933), 46; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası: Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 137-142.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, 25.

⁶ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977), 107; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 70.

ihtiyaçlarının olduğunu söylemişti. Bu durum karşısında askerler, şehri yağmalamalarına izin verilmezse ordudan ayrılacaklarını Sultan'a iletmışlerdi.⁷ Dağılan bir ordu yalnız dolu bir hazîne ile tekrar bir araya gelebiliyordu. Sultan Muhammed b. Mahmûd (1153-1159), Süleymanşâh'a karşı harekete geçtiğinde ordusuyla yaşadığı anlaşmazlık neticesinde askerler dağılmış, Sultan ordusunu tekrar bir araya getirmek için askerlere altın ve elbiseler dağıtmıştı.⁸

Selçuklu Devleti'nde savaşların başarı ile sonuçlanmasında önemli motivasyon kaynağı olan paranın, sefere hazırlık aşamasında hazîne oluşturduğu yük çok yüksek seviyelere ulaşabiliyordu. Antik çağlardan buyana devletler sefer masraflarını gidermek için yeri geldiğinde tonlarca altına ihtiyaç duyuyordu. MÖ VI. yüzyılda yaşadığı düşünülen Sun Tzu'un savaş sanatını anlattığı eserinde, sayısı yüz bin olan bir ordunun tüm ihtiyaçlarını gidermek için günde yaklaşık olarak 13 ton altın harcanması gerektiğini söylemektedir.⁹ Bu bilgi her dönemde olduğu gibi antik dönemde de seferlerin hazîne ciddi bir yük oluşturduğunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Selçuklu askerleri biri yedek olmakla birlikte iki atla sefere çıkarlardı yani on beş bin kişilik bir ordudaki at sayısı otuz bini buluyordu.¹⁰ Böylelikle ordudaki atlarla birlikte yük hayvanlarının sayısı on binlere ulaşabilmekteydi. Sefer güzergâhındaki arazinin şartları bu hayvanların sayısının artmasına veya azalmasına etki ediyordu. Eğer güzergâh çölden geçiyorsa otuz bin kişilik bir ordunun su ve yem ihtiyacı için gereken deve sayısı yirmi bini bulabilmekteydi.¹¹

Selçuklular ihtiyaç duyulan hayvanların bir kısmını devlete ait ahırlarda yetiştirirlerdi. Emîrlerin ahırında yetiştirilen atların sayısı şehir ve nahiyelerdekiler hariç bin dört yüzü bulabiliyordu. Selçuklular, büyük sürülere sahip olduklarından başta at olmak üzere diğer ehil hayvanları Oğuzlardan temin ediliyorlardı. Mâverâünnehir'in yerleşim yerlerinden olan Kiral, Gazek, Hîvâl, Verazû, Kiberiye, Beğûrank Çezeğal, Vahhân, Şâş ve Fergâna'da kaliteli atlar beslenirdi. Ermenistan, Azerbaycan ve Arran'da yaşayan Karluk Türkleri, şehârî adı verilen atları yetiştirirlerdi. Gürgân, Tohâristân, Huttal, Belh ve Kîş at yetiştirilen diğer merkezler arasındaydı. Bahsi geçen atların satıldığı pazarlara sükû'l-hayl veya esb-i bâzâr adı verilmişti.¹² İran'da at gibi, deve yetiştiriciliği de yaygındı. Bundan ötürü ordunun deve ihtiyacının sadece iç piyasadan karşılandığı düşünülmektedir. Gürgân, Mehrân Nehri'nin batısında yer alan Budhâ, Hemedân yakınındaki Sâve, Acem Irak'ı, Tohâristân, Huttal, Belh, Serahs ve Hârezm deve yetiştirilen merkezlerdendi.¹³

Büyük Selçuklu Devleti'nin, sefere karar verildiğinde ahırlardaki hayvan sayısı yeterli olmayınca at, katır, eşek, sığır ve deve gibi hayvanları satın alma yoluyla temin ettiği düşünülmektedir. Sultan Melikşah zamanında 477/1084'te Mûsul'da iyi bir Arap atı 5, Horâsan atı 7, deve ise 1 dinardan satılıyordu.¹⁴ Selçukluların, hayvan pazarlarından 1 dinar karşılığında on beş bin adet deve ve 7 dinara aynı sayıda Horâsan cinsi at satın aldığı kabul edildiğinde harcanan paranın 120 bin dinara karşılık geldiği yorumlanabilir. Bu parayla Tablo 1'de belirtildiği gibi sefer nedeniyle ucuzluğun hâkim olduğu bir zamana denk gelen 431/1040 yılında Berşavur'da yüz yirmi bin adet köle satın alınabiliyordu. Satın alınan diğer hayvanlar da göz önünde bulundurulduğunda bu hayvanların temin edildiği merkezler

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 31.

⁸ er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," nşr. Muhammed İkbâl, (Tahran: 1364/1985), 262.

⁹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir (İstanbul: Kastaş Yayınları, 2008), 46.

¹⁰ 'Atâ Melik Cuveynî, "*Târih-i Cihânguşâ*," C. I-II, nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, (Leiden, 1329/1911-1334/1916), 107, 137; çev. Mürsel Öztürk, (3 cilt birleştirilmiş Birinci Baskı), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 156, 345; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi'u't-tevârih*," 327; Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, nşr. Cemşid Keyanfer, (Tahran: 1385/2006), 3142; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 249.

¹¹ Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," IV, 2935.

¹² İbn Havkal, "*Süretü'l-arz*," (Beyrut: Menşûrât Dâr-ı Mektebeti'l-Hayât, 1412/1992), 305, 396, 400, 408; Anonim, "*Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*," nşr. Menûçehr Sutûde, (Tahran, 1361/1982), 99, 110; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 248-49, 250.

¹³ Ebu İshak el-Farisi el-İstahrî, "*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*," C. I, nşr. Goeje M. J., (Leiden: Lugdunum Batavorum, 1345/1927), 176, 280; İbn Havkal, "*Süretü'l-arz*," 306-307, 309, 374, 376, 395; Ya'kubî, "*Kitâbü'l-buldân*," nşr. Goeje M. J., (Leiden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 1310/1892), 277.

¹⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 330; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," IV, 3195.

hazineden yüklü miktarda para akışı sağlandığı anlaşılmaktadır. Böylesine büyük bir ticaret hacminin hayvanların temin edildiği bölgelerin ekonomisine önemli katkı sağladığı çok açıktır lakin harcanan para bölge ekonomisinde olumlu olduğu gibi olumsuz etki de yaratabiliyordu. Devletin plansız alışveriş yapması, bölgede enflasyonun ortaya çıkmasına, hayvan temininde zorluklarla karşılaşılmasına neden olmaktaydı.

Selçuklu askerlerinin ana besin maddesi et idi. İhtiyaç duyulan etin bir kısmı satın alma yoluyla temin ediliyordu. Sefer bütçesinde büyük bir yük oluşturan canlı hayvan fiyatları bölgeler arasında değişiklik göstermekteydi. Bağdât'ta 80 rıtl (32,5 kg) ağırlığındaki koyun veya sığır eti 1 dinar iken Mûsul'da bir adet koyun fiyatı 0,25 dinar idi. Malazgirt Savaşı'nda elli bin kişiden oluşan Selçuklu ordusunun bir günlük koyun ihtiyacının yaklaşık olarak 1.465 adet olduğu düşünülmektedir.¹⁵ Temin edilen koyunların fiyatının Mûsul'daki koyun fiyatlarıyla aynı olduğu kabul edildiğinde 1.465 koyunun hazinede oluşturduğu yük 366,25 dinar olmaktadır. Ordunun et ihtiyacının karşılandığı beldelerin ekonomik olarak kalkındığı muhtemeldir lakin bu hayvanların sefer yürüyüşü esnasında satın alındığı düşünüldüğünde, koyun tüccarları zenginleşirken kıtlık meydana gelebiliyor, fiyatlar artıyor ve halk yoksullaşabiliyordu. Ordunun kamp kurduğu alanlarda binlerce askerin ve hayvanın ihtiyacını karşılamak için çevreden yapılan alışveriş, fiyatların yükselmesine ve kıtlığa neden olmaktaydı. Mesela Sultan Berkıyruk yüz on beş bin kişilik devasa ordusuyla İsfahân'a geldiğinde orduyu doyurmak için yapılan alışveriş bölgede kıtlık yaşanmasına neden olmuştu. Bu nedenle Selçuklu sultanları bir bölgede kıtlık meydana gelmemesi için aynı yörede uzun süre konaklamazdı. Bu sürenin bir haftadan fazla olmamasına dikkat edilirdi.¹⁶

Selçuklu sultanları, sefere karar verildiğinde gerekli hazırlıkların yapılması için vezirlerini görevlendirirdi. Ayrıca sultan, iktâ sahiplerine gönderdiği mektupla sefer sırasında ihtiyaç duyulan çadır, silah,¹⁷ yem, araç gereç ve benzeri maddeleri temin ederek en kısa sürede ana orduya katılmalarını emrederdi. İktâ sahipleri vakit kaybetmeden tam teçhizatlı askerleriyle birlikte orduya katılırlardı. İhtiyaç dahilinde iktâlardaki tarım arazilerinden elde edilen gelirin ¼'ü hazîneye aktarılabilirdi. Sefer zamanı ordunun ekonomik olarak desteğe ihtiyacı varsa iktâ topraklarındaki ürünler satılarak sefer bütçesine dahil edilirdi.¹⁸ İktâ, devletin hazînesini güçlü tutmak için ortaya çıkan bir sistem olmasına rağmen sefer zamanı yaşanan bu tür uygulamalar iktâ bölgelerindeki halkın ekonomik buhranlar yaşamamasına neden olabiliyordu.

Savaşlar, fiyat istikrarının sağlanamadığı, şehirler arasında dahi ürünlerin fiyatlarında farklılıklar olduğu zamanlardı. Şer'i kurallar, savaş zamanlarında fiyat istikrarının sağlanması için devlete ekmek, hurma, bitkisel yağ gibi ürünlerin fiyatlarını belirleme yetkisi veriyordu. Selçuklular zamanında dinar (altın) veya dirhem (gümüş) adı verilen paralar kullanılmaktaydı. Bu paraların değeri farklı dönemlerde veya bölgeler arasında farklılık gösterebiliyordu. Bir sultan zamanında basılan paranın değeri ve ağırlığı kendisinden sonraki dönemlerde düşebilmekte veya artabilmekteydi.¹⁹ Ürünlerin fiyatları Tablo 1'de gösterildiği gibi yıllara ve bölgeye göre değişiklik gösterebiliyordu. Bu nedenlerden ötürü Selçuklular zamanında paranın kur olarak değerini tespit etmek neredeyse imkânsız hale gelmektedir.²⁰

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, Ankara: Nobel Bilimsel, 2022, 225-228.

¹⁶ Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 411; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 227-228.

¹⁷ Büyük Selçuklu ordusunda kullanılan silahlar için bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020).

¹⁸ Hamîdu'd-dîn Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî, "el-Muzâf ilâ bedâyi'l-izmân fî vekâyi'-i Kirmân," nşr. 'Abbâs İkbâl, (Tahran:1331/1952), 20; Ebu 'Alî Hasan Nizâmü'l-Mulk-i Tûsî, "Siyâset-nâme (Si-yeru'l-Mulûk)," nşr. Ca'fer Şi'âr, (Tahran: 1375/1996), 155; çev. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 71.

¹⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (1971): 437.

²⁰ Ali Mazaheri, bir dinarın teorik olarak 900'lü yıllardan önce on üç dirheme, Selçukluların kurulduğu 431/1040'lı yıllarda ise kıymeti artarak yirmi beş, sonra kırk ve ilerleyen zamanlarda yüz elli dirhem olduğunu ifade etse de bu tür bilgilere dönemin para kuru hakkında yeterli bilgiye ulaşılamadığından ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Bkz. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 242, 362, 367-68.

Tablo 1. Selçuklular zamanında bazı ürünlerin fiyatları.²¹

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyat
426/1035	Nişâbûr	10 rıtl (8,33 kg) buğday	1 dirhem
426/1035	Nişâbûr	15 rıtl arpa	1 dirhem
431/1040 (Sefer zamanı)	Berşavur	1 köle	1 dinar
10. yy	Horasan	1 Türk gulam veya cariye	3000 dinar
458/1067 (Bolluk)	Antakya	1 cariye	2 dinar
511/1117	Hindistan	1 köle	En fazla 10 dinar
431/1040	Berşavur	1 mena (yaklaşık 921 gr.) Şarap	1 dinar
431/1040	Nişâbûr	1 rıtl ekmek	3 dirhem
431/1040 (Kıtlık)	Nişâbûr	1 rıtl ekmek	13 dirhem
441/1050	Bağdat	1 merkep	10 zuze ²²
447/1056	Bağdat	1 rıtl ekmek	1 dirhemnin altıda birinin (Danak) yarısına
449/1057-1058 (Savaş)	Bağdat	5 rıtl hurma	1 dinar
449/1057-1058 (savaş)	Bağdat	5 rıtl ekmek	1 dinar
469/1077	Şam	1 ev	3 bin dinar
469/1077 (Kıtlık)	Şam	1 ev	10 dinar
Melikşah dönemi (465-485/1072-1092)		1 adet karpuz	birkaç dirhem
495/1101	İran	Yaklaşık 1 ton buğday	20 dinar
496/1102 (Savaş)	İsfahan	100 rıtl saman	4 dinar

²¹ Beyhakî, “*Târih-i Beyhakî*,” nşr. Ganî ve Feyyâz, (Tahran: 1324/1945), 607; çev. Necati Lügal, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 182, 273, 275, 372, 473; İbnü'l-İbrî, “*Abu'l-Farac Tarihi*,” I, 308; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 214; Mîrhând, “*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*,” IV, 2933; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

²² Abu'l Farac, zuzenin değerinin dinarın iki katı olduğunu söylemektedir. Bkz. İbnü'l-İbrî, “*Abu'l-Farac Tarihi*,” I, 328.

2. Sefer Yürüyüşünün Sosyo-ekonomik ve Çevresel Etkileri

Selçuklu orduları, sefer öncesi tüm gereksinimlerinin karşılanması için çeşitli tedbirler olsa da uzun süren sefer yürüyüşü esnasında ihtiyaç duyulan maddeleri veya parayı güzergâh üzerindeki beldelerden temin edebilmekteydi. Bu süreçte uygulanan yöntemlerden biri ek vergiler çıkarmaktı. Bu ek vergilerden birine *na'l-bahâ* adı verilmişti. Bu vergi türü, ordunun ihtiyaçlarını gidermek için bölge halkından talep edilen para veya mal idi. Ordu masrafları için halktan alınanlar, düzenli vergi yerine geçmediğinden tekrar iade edilmezdi.²³

Selçuklular zamanında *na'l-bahâ* alındığına dair çeşitli örneklerle ulaşmak mümkündür. Örneğin Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'den Mûsul'u kurtardıktan sonra Nusaybin'e geldiğinde şehrin ileri gelenlerinin *na'l-bahâ* olarak gönderdiği otuz bin altın az bularak yüz bin altın vermelerini emretmişti. Selçuklu sultanları, ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasının halkın refahından daha önemli gördüklerinden talep edilen paranın gönüllü verilmediği durumlarda zor kullanılarak alınmasını emrederlerdi. Kumandanlar, halkın herhangi bir mukavemete başvurmaması için istenilen paranın verilmemesi halinde yağma yapılacağını, ağaçların kesileceğini ve tarım arazilerine zarar verileceğini söylerlerdi.²⁴ Bu konuda verilecek en güzel örneklerden biri Sultan Tuğrul Bey zamanında yaşanmıştır. Tuğrul Bey'in askerleri 448/1056 yılında Bağdat'a geldiğinde kendi işçileri için halkı 500 dinar vermeye mecbur bırakmışlardı. Bundan olumsuz etkilenen halk durumu Kundûri'ye bildirince vezir, talep edilen paranın iptal edilmesi emrini vermişti. Diğer bir örnek yine Tuğrul Bey zamanından verilebilir; Sultan, 454/1062'de Bağdat'a giderken yol üzerindeki Hoy'dan 10 bin altın talep etmişti. Hoy halkı bu parayı vermeyi reddedince onlar üzerine birlik göndermiş lakin halkın direnişi ile karşılaşınca şehri kuşatma altına almıştı. Kırk gün süren kuşatma sonrasında halk 3 bin dinar ödemeyi kabul etmişti.²⁵

Sultanlar özellikle hazînenin dolu olduğu zamanlarda yöre halkının çıkarlarını gözeterek onlardan zorla *na'l-bahâ* alınmasını uygun görmez, hatta askerlere ihtiyaç duydukları ürünleri ücret ödeyerek temin etmeleri söylenirdi. Mesela Sultan Alparslan, Diyarbakır'a gittiğinde Nasr b. Mervan onu karşılayarak halktan topladığı 100 bin altın Sultan'a takdim etti. Sultan, paranın halktan toplandığını öğrenince o paraya el sürmenin vahametinden korkarak geri verilmesini emretti.²⁶

Sefer sırasında erzak temin sorunu yaşandığı zamanlar da olabilmekteydi. Böyle durumlarda Selçuklu kumandanları çok tercih edilmeyen bir yöntem olsa da bazı birlikleri erzak toplamak üzere çevredeki kasaba ve köylere baskın yapmak üzere gönderirlerdi.²⁷ Uygulanan bu yöntemin, halk üzerinde hem ekonomik hem de sosyolojik tahribata neden olduğu muhtemeldir.

Selçuklu orduları sefer yürüyüşü esnasında kurulan ordugâhlarda dinlenir sonra tekrar yoluna devam ederdi lakin ordu kimi zaman kamp kurmaktansa güzergâh üzerindeki beldelerdeki halkın evinde konaklamayı tercih ederdi. Bu durum askerler arasında asayiş problemlerinin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Asayiş meselesi de halkın ekonomik ve toplumsal sorunlar yaşaması sonucunu doğurmaktaydı. Tuğrul Bey, 448/1056 yılında ordusuyla Bağdat'a geldiğinde halkın evinde kalan askerler iâşe için hane sahibini 500 dinar vermeye zorlamıştı. Bunu duyan vezir, halkın yaşayacağı mağduriyeti düşünerek istenilen parayı iptal etti. Askerler parayı alamayınca hane halkını sokağa attılar. Böylelikle halk ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bu durumdan haberdar olan Sultan, askerlerin topluma zarar verecek bu tür davranışlarını yasaklayarak halkın evine dönmelerini sağladı.²⁸ Selçuklular bir beldeyi kuşatmak üzere harekete geçtiğinde, şehir halkı korkudan şehri terk ederek başka yörelere göç edebiliyordu. Selçuklu askerleri, şehrin boşatıldığını fark edince ordugâh kurmaya gerek

²³ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 321; Mütercim Âsım Efendi, "*Burhân-ı Kati*," ed. Mürsel Öztürk ve Derya Örs (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 540; Erdoğan Merçil, "*Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler*," *Belleten*, C. 60, S. 227 (1997): 21-32; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 55.

²⁴ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 321.

²⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 20, 48, 110.

²⁶ Kıvâmu'd-dîn Ebu İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-'usra*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 36; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 15.

²⁷ İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târih*," IX, 251.

²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 20, 23, 31, 47.

duymayarak boş evlerde konaklıyor ve eğer sefer kış mevsimine denk gelmişse halkın evinden sökülen ahşapları yakarak ısınyorlardı. Bu ve benzeri uygulamalar şehirlerin tahribata uğramasına neden olmaktadır.²⁹

Sefer sırasında meralar dışında yem ihtiyacının temin edildiği yerlerden biri de tarım arazileriydi. Ordunun kamp kuracağı yeri belirlemekle görevli olan askerler, otlakları ve su kaynaklarını gözeterek ordugâhın yerini belirlerdi. Eğer güzergâh üzerinde hayvanlara yetecek büyüklükte mera yoksa tarım arazilerinin yakınlarında kamp kurulurdu. Bu yöntem bölgede yaşayan halkın ekonomik açıdan zarara uğramasına neden olsa da ordunun varlığı devletin bekası anlamına geldiğinden Selçuklu kumandanları tarım arazilerine zarar vermektan çekinmezlerdi. Selçuklu-Gazne savaşları hakkında detaylı bilgi veren ünlü tarihçi Beyhakî, Selçuklu ordularının Gazneliler karşısında üstün olmasının nedenini Selçukluların ordugâhlarını tarım arazilerine yakın yerlere kurmasına bağlamaktadır.³⁰ Tarım arazilerinin yakınında kamp kurmak askerlerin ve hayvanların beslenmesine fırsat tanırken bölgede ekonomik zararın oluşmasına etki etmekteydi.

Sefer güzergâhındaki yolların elverişli hale gelmesinden sorumlu görevliler vardı. Bu kişiler ordunun geçişini zorlaştıracığı düşünülen taşları temizler, ordunun ilerlemesini engelleyecek ağaçları keserlerdi.³¹ Bahsi geçen görevliler aynı zamanda nehirlerin geçilmesi için portatif köprüler inşa ederlerdi. Bu köprülere yüzen köprü veya duba köprü³² adı verilmişti. Sandalların yan yana dizilerek yapıldığı bu köprüler için çok sayıda ahşaba ihtiyaç duyuluyordu. Kimi zaman bahsi geçen sandallar sefer sürecinde imal ediliyordu. İhtiyaç duyulan kerestelerin neredeyse tamamı ise çevreden kesilen ağaçlardan elde edilmekteydi.³³ Isınma, yemek ve ekmek yapımı, mancınık gibi silahların imalı için de ağaçlardan istifade edildiği hesaba katıldığında seferlerin sosyolojik ve ekonomik etkilerinin yanı sıra ekosistemde tahribat oluşturacak etkiler yarattığı sonucuna varılmaktadır.

Selçuklular sefer yürüyüşü esnasında koyun, sığır gibi ehil hayvanlar dışında av hayvanlarından da et ihtiyacının bir kısmını karşıyorlardı. Avlanma, özellikle süreklilik avları Selçuklu orduları için adeta bir savaş talimi görevi görüyordu. Sürekli avlarında önden gönderilen bir birlik av hayvanlarını avın yapılacağı yere sürerdi. Bu tür avlara sayısı on binleri bulan askerler katılırdı. Avın yapıldığı alan kimi zaman 350 kilometrekare olabiliyordu. Sultan Melikşah'ın avlanmaya çok düşkün olduğu ve yay kullanarak bir günde yetmiş adet ceylan avladığı bilinmektedir. Ayrıca, Sultan'ın Irak ve Horâsân'da her mevzi ve *şikargâhta* (شکارگاه) av hayvanlarının toynağından kule yapılmasını emrettiği kaynaklarda zikredilmektedir.³⁴ Sefer sırasında yapılan bu avların, bölgedeki av hayvanı popülasyonuna ne tür etki ettiği bilinmemekle birlikte, olumsuz anlamda bir tesir oluşturabileceği muhtemel görülmektedir.

Selçuklu orduları kimi zaman Türk, Fars, Kürt, Deylemliler ve Ermeni gibi kavimlerden oluşabilmekte ve bu orduların sayısı on binleri bulabilmekteydi. Ordunun böylesine kalabalık olması bazı zamanlarda asayiş sorunlarını kaçınılmaz hale getiriyordu. Sultanlar veya kumandanlar askerleri sefer yürüyüşüne çıkmadan önce sefer güzergâhı üzerinde yaşayan halkın mağdur olamaması için bir çöp parçasının dahi ücretinin ödenmeden alınmamasını, çiftçilere ve mal sahiplerine dokunulmamasını aksi takdirde cezalandırılacaklarını söylerlerdi. Bu uyarılara rağmen çeşitli milletten ve inançtan oluşan Selçuklu ordularında sefer esnasında çok nadir de olsa zorla alıkoyma ve tecavüz vakaları yaşanabilmekteydi.³⁵

Selçuklular, sefer sırasında hayvanların da sorunsuz bir şekilde beslenmesine özen gösterirlerdi. Hayvanların yem ihtiyacı ordunun sefer hazırlığı yaptığı süre zarfında büyük bir mesele olabiliyordu.

²⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 208.

³⁰ Beyhakî, "*Târîh-i Beyhakî*," nşr. Ganî ve Feyyâz, 582; çev. Necati Lügal, 547.

³¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 253.

³² Yüzen köprüler hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Ankara, Nobel Bilimsel, 2022), 108-112.

³³ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 6; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, s. 110-111.

³⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, 380; Reşîdud-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi 'u 'l-tevârih*," , 294; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 287-288.

³⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, 416; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 183; Ebu Şâme el-Makdisî, *Kitâbü 'r-ravzateyn fi ahbâri 'd-devleteyn*, C. I, çev. Zakir Kadiri Urgan (Ankara: TTK Kütüphanesi, nr. T/0052'de yayımlanmamış Türkçe trc), 172.

Bu nedenden ötürü at, eşek, katır ve deve gibi hayvanlar her türlü yemi yiyebilen türlerden seçilmekteydi. el-Câhiz, Türklerin sahip olduğu hayvanların ot dışında kamış kökü ve ağaç kabuğunu yiyebildiğini söylemektedir.³⁶ Günlük 2,27 kg arpa ve buğday karışımı yem yediği düşünülen Selçuklu atlarının yem ihtiyacı bazı zamanlarda çevre beldelerden temin edilmekteydi. Buralarda yem tedariginde sorun yaşandığında yeri geldiğinde yaklaşık olarak 450 km uzaktan yem getirildiği oluyordu.³⁷ Bu bilgidен yola çıkarak sefer hazırlıkları yapılırken ihtiyaç duyulan maddelerin temini için harcanan dinarların ekonomik etkisinin çok uzak beldelelere kadar ulaştığı söylenebilir.

Orta Çağ'da ordular sefere çıktığında askerlerin ekmek, et, tavuk, kefen, yemek ve yumurta gibi her türlü ihtiyacını giderdiği ordugâh yakınlarında kurulan ordu-pâzârlar (*bâzâr-ı leşker*) vardı. Bu alışveriş alanlarında yeri geldiğinde yedi bin kişi çalışabiliyordu.³⁸ Ordu-pâzârların hem istihdam hem de halkın ürettiği ürünlerin satıldığı alanlar olması açısından halkın refah düzeyinin artmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Özellikle sultan, emîr ve hatunların ordu-pâzârlarda, beldelerin pazarlarında yaptığı alışveriş bölge halkının refahını artırıyordu.³⁹

3. Kuşatma ve Meydan Savaşlarının Bölge Halkı ve Çevre Üzerindeki Etkileri

Savaşlar her ne amaçla yapılsa yapılsın toplumlar ve çevre üzerinde çeşitli olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Selçuklu dönemi şairlerinden olan Enverî'nin Sultan Sencer'i övmek için yazdığı kasidede savaşı, Selçuklu ordusunun korkutucu ilerleyişinden ötürü Tanrı'nın yok edici sıfatına benzetmiştir:

40 کارزار از هزاهز سپهت - صورت قهر کردگار گرفت

Tercümesi

Harp, ordunun ilerlemesinden, hareketinden, Tanrı'nın kahrı suretini almıştır.

Selçuklu askerlerinin motivasyon kaynaklarından biri *ganîmet*⁴¹ (غنایم veya غنایم) almaktı. Savaş meydanında düşman ordusunun bıraktığı ağırlıklar hem asker hem de hazîne için önemli bir gelir kaynağı oluşturabilmekteydi. Askerler elde ettikleri ganîmeti bazı zamanlarda değerli madenler karşılığında satarlardı. Müslüman askerler aldıkları ganîmetin zekatını vermekten kaçınmazdı. Böylelikle ganîmet zekât yoluyla dar gelirliler insanlara ulaşmış oluyordu. Ganîmet elde etme konusunda Selçuklular ile Gazneliler arasında gerçekleşen savaşlarından çeşitli örnekler verilebilir. Selçuklu orduları Gazneliler karşısında Nesâ (426/1035) Savaşı'nda başarılı olunca 500 bin dinar değerindeki ziynet eşyasını, kıymetli eşyaları ve hayvanları ele geçirilmişti. Mîrhând, Gazne ordusunda bin deve yükü silah, dinar ve dirhem yüklü yüz katır ve birkaç fil olduğunu söyleyerek Selçukluların Nesâ savaşında elde ettiği ganîmetin büyüklüğünü anlamamızı sağlamaktadır. Selçuklular, Serahs (429/1038) Savaşı'nda ise hazîne, ağırlıklar ile birlikte değerli eşyalar ve çeşitli malzemeler ele geçirmişlerdi. Gazneliler karşısında en büyük ganîmet, Dandanakan Savaşı'nda (431/1040) elde edildi. Selçuklular karşısında Gazne Sultanı Mes'ûd büyük bir yenilgi yaşayınca Sultan'ın hazînesi savaş meydanında kaldı. Selçuklular, Gazne ordusuna ait ağırlıklar, silâhlar ve Sultan'ın 10 milyon dinar değerindeki hazînesini ele geçirdiler. Böylelikle Selçukluların devlet kurmak için ihtiyaç duydukları para, malzeme ve teçhizatın bir kısmı temin edilmiş oldu. Ordu mensuplarının her biri bu ganîmet sayesinde zengin oldu. Savaşın başarı ile sonuçlanmasından sadece Selçuklu askerleri faydalanmadı. Bölge halkının

³⁶ el-Câhiz, "Resâ'il: Fezâ'ilü'l-etrâk," nşr. Abdüsselâm M. H., (Kahire: 1374/1964), 48.

³⁷ Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî, "Târîh-i Beyhakî," nşr. Ganî ve Feyyâz, 609; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 252.

³⁸ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh*, s. 302; (*Selçuklular kısmı*), çev. E. Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 140; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 94; Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, "Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd," nşr. Ferdinand Wüstenfeld, (Göttingen, 1264/1848), 148; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet* (İstanbul: Kelepir Yayınları, 1987), 243-244; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 241-243; Erdoğan Merçil, *Selçuklular: Makaleler* (İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2018), 258-262.

³⁹ Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarâyî, "Musâmeretu'l-ahbâr," nşr. Osman Turan, (Ankara: 1420/1999), 147; çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 116.

⁴⁰ er-Râvendî, "Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr," 200.

⁴¹ Savaş sonrasında ele geçirilen at, deve, sığır, koyun, köle, eşya, silah ve benzeri her türlü ganîmet Müslümanlar için helaldir. Ganîmetin beşte biri sultana aittir. Ganîmetten bir kısım yoksullar için ayrılır. Kalan ise askerler arasında eşit paylaşılır. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, "Adâbu'l-harb ve ş-şecâ'a," nşr. Ahmed Suheyli-yi Hânsârî, (Tahran, 1346/1967), 402-407.

ödemesi gereken bir yıllık haraç ve vergiler bağışlandı, köyler imar edildi, esirler serbest bırakıldı ve halkın memnun olması için çaba harcandı.⁴² Büyük Selçuklular zamanında elde edilen ganîmetlere dair örnekler çeşitlendirilebilir. Mesela Sultan Tuğrul Bey, Rey'i ele geçirdiğinde Ebu'l-Hasan Ali b. Kame'nin sarayından çok fazla değerli eşyayı ele geçirdi. Fahruddevle b. Fahruddevle'nin sarayında ise büyük bir hazîne buldu. Bu hazîne içerisinde atlar, eyerler, değerli taşlarla süslenmiş silahlar, altından süslerin olduğu hayvan heykelleri ve sayılamayacak kadar altın vardı.⁴³ Sultan Melikşah, amcası Kavurt ile arasında 465/1073 yılında geçen savaşı kazanınca eline çok fazla hazîne, silah, savaş aletleri ve çeşitli mallar geçti.⁴⁴ Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul ile Gürcü ordusu arasında 556/1161 yılında gerçekleşen savaşı Gürcüler kaybedince Sultan'ın eline büyük bir hazîne geçti. Ganîmetler arasında altından ve gümüşten yapılan kovalar, altından yemek kapları, tabaklar ve sahanlar vardı.⁴⁵

Selçuklu ordularının düşman topraklarında yaptığı akınlar da ihtiyaç duyulan her türlü maddenin ganîmet veya yağma (غارت) yoluyla temin edilmesine olanak sağlıyordu. Örneğin İbrahim Yınal ve Kutalmış, 439/1048 yılında Anadolu'ya akınlar düzenlediğinde buralardan yüz binden fazla esir ve koyun, dört bin zırh, on bin adet de sığır ele geçirilmişti.⁴⁶ Bu akınlar neticesinde Bizans topraklarında çeşitli ekonomik tahribat meydana geldi. Örneğin ekme fiyatları arttı ve 1 ritl ekmeğe 1,6 ile 7 altın arasında fiyat biçildi.⁴⁷

Savaşın acımasız ve soğuk yüzünü hisseden toplumlar kimi zaman yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalabiliyorlardı. Sultan Tuğrul Bey, 449/1057'de Mûsul'u ele geçirdiğinde ordunun şehri yağmalamasını yasakladığında askerler, ganîmetin kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürmüşlerdi. Ordunun yağma konusundaki ısrarcı tavrından haberdar olan Mûsul hâkimi Hazaresb, halkın şehri terk etmesini sağladı. Halk, göç ederken şehrin kullanılmaz hale gelmesi için geride kalanları yağmalamış ve şehrin mimarisine zarar vermişti.⁴⁸

Selçuklular, bir beldeyi kuşatmadan önce emân-nâme gönderirlerdi. Emân dileyenler can ve mallarının karşılığında savaş tazminatı ödemek zorunda kalırlardı. Kardü (Cizre) kuşatıldığında (449/1057) şehrin halkı emân dilemiş ve çok sayıda altın ödemeyi kabul etmişti. Böyle durumlarda Selçuklu sultanları, yağma yapılmasını yasaklardı.⁴⁹ Şehrin emân dilemeyi reddettiği zamanlarda kuşatma savaşı yaşanır ve şehir ele geçirildiğinde esirlerden kurtuluş akçesi alınır.⁵⁰ Kayıtlardan elde edilen çeşitli veriler neticesinde kuşatma savaşlarının bölge halkı için yıkıcı etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Örneğin, Selçuklular, Bağdat'a hâkim olduğunda tarım ürünleri üretilemez hale gelmiş, şehir büyük tahribata uğramıştı. Bunun sonucunda fiyat artışı meydana gelmiş ve çift sürmek için kullanılan öküz ve eşeklerin fiyatı artmıştı. Antakya kuşatıldığında (461/1067-68) ise bölgede enflasyon meydana gelmiş, iki ölçek buğday 1 dinardan satılmaya başlanmıştı.⁵¹ Kuşatma savaşlarında şehirde meydana gelen tahribat yüksek seviyelere ulaşabiliyordu. Mesela Sultan Tuğrul ile Arslan Besâsîrî arasında geçen savaş neticesinde Bağdat'ta her biri 3 bin dinar değerinde olan bin iki yüz ev yıkılmıştı. Yıkılan evler arasında 30 bin dinar değerinde olanlar da mevcuttu.⁵² Yaşanan tahribat hakkında bilgi

⁴² Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, 26-27; el-Huseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 9; Zahîru'd-dîn-i Nişâbüri, "*Selçuk-nâme*", nşr. A. H. Morton, (London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1425/2004), 10, 12; er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," 88, 95; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3125, 3131, 3138; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi'u't-tevârih*," 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 365, 369; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 66; Fahr-i Mudebbîr, "*Âdâbu'l-harb ve's-şecâ'a*," 280; er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," 95; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 50.

⁴³ Anonim, "*Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu*," nşr. Nadire Celali (Tahran, 1377/1999), 43.

⁴⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, 290.

⁴⁵ el-Huseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, 114.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi't-târîhi'l-ümem'de Selçuklular*, 11; İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târîh*," VIII, 282-283; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3134; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 50-51.

⁴⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, 157.

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, 31.

⁴⁹ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 310.

⁵⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. H. Güneş, 175.

⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 17; İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 307-308.

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, 73.

veren ünlü tarihçi İbnü'l-Cevzî, bahsi geçen evlerin bazılarının 1200 dinar değerinde olduğunu ifade etmektedir.⁵³

Kuşatma savaşlarında tarım arazileri ile birlikte halkın sahip olduğu ağaçlar da tahribata uğruyordu. Özellikle kaleyi teslim etmemek için direnen halkı psikolojik çöküntüye uğratmak için tarım arazilerine zarar verilir, ağaçlar kesilirdi.⁵⁴

Bir beldenin ele geçirildiği zamanlarda da Selçuklu orduları ordugâh kurmak yerine halkın evinde konaklamayı tercih edebiliyordu. Emîr Atsız 468/1076 yılında Dımaşk'ın dış yörelerini tahrip edip halkı baskı altına alarak şehrin kendisine teslim edilmesini talep etti. Bu yöntem başarılı oldu ve halk Emîr'den kimsenin zarar görmeyeceğinin sözünü alarak teslim oldu. Şehre giren Atsız'ın ordusu ordugâhta değil de halkın evinde konaklamayı tercih etti. Askerler bununla kalmayıp konakladıkları evin sahibinin malına ve parasına el koydular. Bu durum karşısında şehir halkı Atsız'a beddualar etmeye başladı. Yaşananlardan haberdar olan Emîr, halkın gönlünü almak için şehrin dış kısımlarını onardı ve halka tohumluk hububat dağıttı, böylelikle ürünlerin fiyatları düştü.⁵⁵

Selçuklularda kimi zaman uzun yıllar devam eden taht savaşları hem devlet hem de halk üzerinde olumsuz etki meydana getiriyordu. Melikşah'ın oğulları olan Berkyaruk ile Muhammed arasında yaşanan taht kavgası uzayınca halk arasında fesat artmış, yağmalama olayları yaşanmış, şehirler tahribata uğrayarak köyler ateşe verilmişti. Yaşananlar neticesinde hem devlet hem de tebaa sosyo-ekonomik olarak zayıflamaktaydı. Sultan Berkyaruk, Muhammed'i muhasara altına aldığı kalede yiyecek tükendi, halk atları, develeri ve diğer hayvanları yemeye başladı. Sultan Muhammed, hazinesi tükenince şehrin ileri gelenlerinden belirli aralıklarla borç alır hale geldi. Askerler ise sık sık ulufe talebinde bulununca Sultan halka yeni vergiler çıkardı. Yeni vergilere karşı çıkan insanlara zor kullanılıyordu. Bu şartlar altında ürünlerin fiyatları günbegün artmış dört rıtl (3.332 kg) et 1 dinara, yüz rıtl saman ise 4 dinara çıkmıştı. Ev ve arazilere talep olmadığından ötürü emtia değersiz hale gelmişti.⁵⁶

Savaşlar bölgede kıtlık oluşturduğu gibi bolluğa veya fiyatların ucuzlaşmasına da neden olabiliyordu. Selçukluların 460/1067 yılında Anadolu'ya yaptığı akınlar neticesinde çok fazla ganîmet elde edilmiş, bu durum 2 veya 3 dinardan satılan camızın 1 dinardan satılmasına etki etmişti. Ele geçirilen kölelerin sayısının çokluğundan köle fiyatlarında da düşüş yaşanmıştı.⁵⁷ Savaş meydanından galibiyet kazanan Selçuklu askerleri düşmanın bıraktığı ganîmetleri paylaşmaktaydı. Ordu cepheden ayrıldıktan sonra bölge halkı savaş meydanında kalanları toplayarak pazarlarda satıyordu.⁵⁸ Bolluğun ortaya çıkması ile fiyatların ucuzladığına dair verilebilecek en güzel örneklerden biri Malazgirt Savaşı (463/1071) sonrasında yaşanmıştır. Sayısı 200 ile 300 bin arasında değişen Bizans ordusunun dağılması neticesinde savaş meydanında askerlerin bıraktığı ağırlıklar Selçuklu askerleri arasında paylaştırıldı. O kadar çok mal ve değerli eşya ele geçirildi ki bunların bir kısmı Abbasi halifesine gönderildi. Ganîmetin bolluğu özellikle silah fiyatlarının aşağı inmesine tesir etti. On iki miğfer 1 dinarın altıda birine, üç adet örgü zırh 1 dinara düştü.⁵⁹ Malazgirt ve Ahlat gibi bölgelerin halkı Selçuklu ordusundan kalan malları toplayarak zengin olmuştu. Ganîmet o kadar çoktu ki 100 altın değerindeki mal, 1 altına satılmaktaydı.⁶⁰

Düşman ordularının Selçuklu topraklarına yaptığı seferlerde de halk çeşitli sosyo-ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalabiliyordu. Büyük Selçuklular dönemine denk gelen hem göçün hem de katliamın yaşandığı hadiselerden biri Haçlı Seferleri zamanında gerçekleşmiştir. I. Haçlı Seferi'nde Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Haçlı ordularını durduramayınca Haçlıların geçeceği

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, 54.

⁵⁴ İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 212, 213.

⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 208.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târih*," X, 273, 300.

⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 16.

⁵⁸ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, "*Sîretü's-Sultân Celâlu'd-dîn Mengübertî*," nşr. M. Hâfiz Ahmed Hamdî, (Kahire, 1372/1953), 45.

⁵⁹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, 108; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3160; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, s. 37.

⁶⁰ İbnü'l-Adîm, "*Bugyetü't-taleb fi târihi Haleb: Biyografilerle Selçuklu Tarihi*," çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 17; Alfred Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071* (London: Hutchinson, 1981), 195; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 52.

düşünülen güzergâh üzerinde yaşayan insanların güvenli bölgelere göç etmesini sağladı, tarlaları yakıp, su kaynaklarını ve kuyuları kullanılmaz hale getirdi. Buna rağmen Kudüs'e doğru ilerleyen Haçlılar, Büyük Selçuklu Devleti idaresinde olan Urfa ve Antakya'yı ele geçirdiklerinde kadın, erkek, Müslüman veya Hristiyan demeden herkesi öldürdüler. Ardından stratejik öneme sahip olan Maarratünnûmân şehrine saldırdılar. Haçlı lideri Bohemund, ana kapının yakınında toplananların canını bağışlayacağını söylemesine rağmen sözünde durmayarak herkesin öldürülmesini emretti. Açlık çeken Haçlılar önlerine çıkan her şeyi talan ederek ilerliyorlardı. Batılı tarihçi Radulfus Cadomensis, "Askerlerimiz yetişkin Müslümanları yemek kazanlarında pişirdiler. Çocukları şişlere geçirip ızgara yaptılar." diyerek Haçlıların katliamlarını ve dehşet verici tutumlarını dile getirmiştir. Haçlı orduları, 492/1099 yılında Kudüs'ü ele geçirdiğinde tarihe Kudüs Katliamı olarak geçen bir vahşet gerçekleşti. Haçlı seferlerinin görgü tanığı olan tarihçi Raimundus, "Mabetlerin bulunduğu mahalleye giderken cesetlerden ve dizine kadar çıkan kan birikintilerinden geçerek ilerlediğini" eserinde kaleme almıştır.⁶¹

SONUÇ

Büyük Selçuklular Anadolu, Kafkaslar, Türkistan ve Ortadoğu gibi büyük bir coğrafyaya hâkim olduklarından buralardan elde ettikleri vergi gelirleriyle dolu bir hazîneye ve iyi bir teşkilatlanmaya sahiptiler. Hazîneden ayrılan en büyük pay seferler için kullanılıyordu çünkü ordunun ihtiyaç duyduğu at, çadır, elbise, silah, iaşe, yem vb. diğer maddeler uzun süren seferlerde neredeyse hazînenin boşalmasına etki ediyordu. Sefer öncesinde ve sonrasında ordunun ihtiyaçlarını gidermek üzere yapılan harcamalar enflasyona veya deflasyona yol açmaktaydı. Selçuklular zamanında dinar (altın) ve dirhem (gümüş) adında para birimleri kullanılıyordu. Bu paraların kur olarak değerini belirlemek neredeyse imkânsız olduğundan ortaya çıkan alım gücündeki değişikliklerin şiddetini tespit etmek zorlaşmaktadır. Çalışmada farklı dönemlerde ve şehirlerdeki ürünlerin fiyatlarından örnekler verilmiştir. Selçuklular, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi iktâ sistemini etkin kullanarak hazîne üzerinde oluşan yükü azaltmaya çalışmışlardır. Sefer zamanı iktâlardan talep edilen savunma ve saldırı silahları, yem, zahire, para ve askerî personel bölgede ekonomik ve toplumsal etkiler meydana getiriyordu. Sefer hazırlıklarının başladığı süreçte meydana gelen olumlu ve olumsuz etki sefer süresinde de devam ediyordu. Devlet, sefer bütçesini oluşturmak için ihtiyaç duyduğu ek vergiler kimi zaman bölge halkının rızası alınarak kimi zaman da zor kullanılarak temin ediyordu. Eğer ihtiyaç duyulan ürünlerin tedarikinde sorunlar yaşanıyorsa ganîmet ve yağma ihtiyaçları karşılamak için başvurulan yöntemlerden biri olmaktaydı. Sefer sırasında en büyük tahribat savaş sırasında meydana geliyordu. Özellikle kuşatma savaşlarında şehir halkının sahip olduğu tarım arazileri ve ağaçlar zarar görüyor, şehirler yaşanamaz hale geliyordu. Netice itibarıyla şu söylenebilir ki savaşlar her ne amaçla yapılsa yapılsın sosyo-ekonomik ve çevresel etkilerle birlikte birçok yönden olumsuz tesir meydana getirmektedir. Çeşitli ana kaynaklar incelenerek hazırlanan bu çalışmadan, Selçuklu devletleri askerî tarihi üzerine çalışma yapacak bilim insanlarının ve araştırmacıların istifade edeceği kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd. *Selçuk-nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977.
- Alptekin, Coşkun. "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (1971): 435-591.
- Anonim, "*Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*." nşr. Menûçehr Sutûde, Tahran: 1361/1982.
- Anonim, "*Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*." nşr. Nadire Celali, Tahran, 1377/1999.
- Atâ Melik Cuveynî, "*Târîh-i Cihânguşâ*." C. I-II, nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, Leiden: 1329/1911-1334/1916; çev. Mürsel Öztürk, (3 cilt birleştirilmiş Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, "*Târîh-i Beyhakî*." nşr. Ganî ve Feyyâz, Tahran: 1324/1945; çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Bosworth, C. Edmund. *The Later Ghaznavids*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2015.

⁶¹ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 36, 41, 46, 47, 56.

- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.
- Ebu 'Alî Hasan Nizâmu'l-Mulk-i Tûsî, “*Siyâset-nâme (Si-yeru'l-Mulûk)*.” nşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran: 1375/1996.
- Ebu İshak el-Farisi el-İstahrî, “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*.” C. I, nşr. Goeje M. J., Leiden: Lugdunum Batavorum, 1345/1927.
- Ebu Şâme el-Makdisî. *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*. C. I, çev. Zakir Kadiri Urgan. Ankara: TTK Kütüphanesi, nr. T/0052'de yayımlanmamış Türkçe trc.
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- el-Câhiz, “*Resâ'il: Fezâ'ilü'l-etrâk*.” nşr. Abdüsselâm M. H., Kahire: 1374/1964.
- el-Huseynî, “*Ahbâru'd-devleti's-Selcûkiyye*.” nşr. Muhammed İkbâl, Lahor: 1352/1933; çev. Necati Lûgal Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Enverî, Hasan. *İstilâhât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî*. Tahran: 1372/1993.
- er-Râvendî, “*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*.” nşr. Muhammed İkbâl, Tahran: 1364/1985.
- Fahr-i Mudebbîr, “*Âdâbu'l-harb ve 'ş-şecâ'a*.” nşr. Ahmed Suheyli-yi Hânsârî, Tahran, 1346/1967.
- Freely, John. *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*. çev. Neşenur Domaniç. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Friendly, Alfred. *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071*. London: Hutchinson, 1981.
- Göksu, Erkan. *Selçuklu'nun Mirası: Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând, “*Ravzatu's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*.” C. IV, nşr. Cemşid Keyanfer, Tahran: 1385/2006.
- Hamîdu'd-dîn Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî, “*el-Muzâf ilâ bedâyi'l-izmân fî vekâyi'-i Kirmân*.” nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran: 1331/1952.
- Hillenbrand, Carole. *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- İbn Bîbî. *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbn Hallikân, “*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*.” nşr. İhsân 'Abbâs, Dâr Sâdr, 1397/1977.
- İbn Havkal, “*Sûretü'l-arz*.” Beyrut: Menşûrât Dâr-ı Mektebeti'l-Hayât, 1412/1992; çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-târih*. C. IX-X. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987-1991.
- İbnü'l-İmrânî, “*el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*.” nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire: 1419/1999.
- İbnü't-Tiktakâ, “*el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*.” Beyrut: Dâr Sâdr, (t.y.).

- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd Aksarâyî, “*Musâmeretu'l-ahbâr.*” nşr. Osman Turan, Ankara:1420/1999; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kıvâmu'd-dîn Ebu İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî. *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra.* çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Köymen, M. Altay. “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S. 2, (1964): 304-380.
- Mazaheri, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan. “Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Belleten*, C. 60, S. 227 (1997): 21-32.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı: Merkez ve Eyalet Dîvânları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular: Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2018.
- Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, “*Sîretü's-Sultân Celâlu'd-dîn Mengüberti.*” nşr. M. Hâfız Ahmed Hamdî, Kahire: 1372/1953.
- Mütercim Âsım Efendi. “Burhân-ı Katı.” ed. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Nazim, Muhammed. *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press, 1931.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, “*Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb.*” C. XXVI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1474/2004.
- Özgüdenli, O. Gazi. *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey*. Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, “*Câmi'u't-tevârîh.*” C. I-II, nşr. Ahmed Ateş, Tahran: 1362/1983; (*Selçuklular kısmı*) çev. E. Göksu ve H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân'da Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Sun-Tzu. *Savaş Sanatı*. çev. Adil Demir. İstanbul: Kastaş Yayınları 2008.
- Şeşen, Ramazan *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*. İstanbul: Kelepir Yayınları, 1987.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Uluçay, M. Çağatay. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Ya'kubî, “*Kitâbü'l-buldân.*” Bibliotheca Geographorum Arabicorum, nşr. Goeje M. J., Leiden: 1310/1892.
- Yâfiî, “*Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân.*” C. III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1417/1997.

Yenidoğan, Hasan. *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*. Ankara: Nobel Bilimsel, 2022.

Yuvalı, Abdulkadir. “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Bununla İlgili Yerli ve Yabancı Araştırmalar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2. (1994).

Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvîni, “*Âsâru’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd.*” nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen; 1264/1848.

XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Şehirli Zümrelerin Hediye Mefhumu*

Gift Conception of City Communities in the XIVth Century Anatolia

Yaşar ERTAŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi Yaşar ERTAŞ

Marmara Üniversitesi <https://ror.org/048b6qs33>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: [0000-0002-5997-1798](https://orcid.org/0000-0002-5997-1798)

e-mail: ertas_yasar@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 21.09.2023

Kabul/Accepted: 11.11.2023

Atf: Ertaş, Yaşar, "XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Şehirli Zümrelerin Hediye Mefhumu", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 706-722.

Citation: Ertaş, Yaşar, "Gift Conception of City Communities in the XIVth Century Anatolia", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 706-722.

Lisans/License:

Öz- XIV. yüzyıl Anadolu'sunda şehirli halkın toplumsal hayatta hediyeleşmesi gündelik yaşam içinde ihtiyaç duydukları unsurlara dayanıyordu. Bunlar temelde beslenme, giyim-kuşam, ulaşım, para ve çeşitli ev eşyalarıydı. Yeme-içme temel ihtiyaç maddeleri olduğu için en çok alınıp verilen hediyelerdi. Kumaş, şehirliğin gerçekleştirdikleri sosyal ve kültürel hadiselerde hediyeleşmenin esas öğelerinden biriydi. Şehir yaşamının neredeyse her yönünde yararlanılan binek hayvanları da sıklıkla hediye edilirdi. Ayrıca koşum takımları ve diğer gerekli malzemeler bu hediyeler arasındaydı. Aydınlatma gereci olarak çoğunlukla mum armağan edilirdi. Kıymetli madenler ve değerli taşlarla beraber para/sikke de bu hediye geleneği içinde bulunuyordu. Şehirli dinî zümre daha ziyade manevî anlamı olan birtakım unsurları hediyeleşme olarak görürdü. Örneğin tasavvufî çevrelerde hırka (ferace) giydirmek, başa külah takmak, ad koymak ve lakap takmak bu türden hediyeleşmeydi. İlmî zümrede kıymetli addedilen kitap gibi öğeler bu doğrultuda alınıp verilirdi. Bunların haricinde, diğer zümrelerle münasebetleri esnasında, sosyal ve siyasal yaşama özgü muhtelif eşya ve ürünler dinî zümrenin hediye mefhumu arasındaydı. Bu hediyeler dinî ve tasavvufî zümrelere çeşitli amaçlar bakımından sunulurdu. Örneğin kimi zaman özür mahiyetinde takdim edilirdi. Ayrıca din ve ilim yolunda harcanması ve bu müesseselerdeki görevlilerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi bir dizi amaçları barındırıyordu. Yönetici zümre içindeki hükümdar ve ailesi, devlet adamları, askerler ve diğer memurların hediye geleneği esas itibarıyla siyasî nitelik taşıyordu. Dolayısıyla kimi zaman bir şehir, vilayet, kale hediye olarak verilirken, kimi zaman ise meşrûiyet aracı olarak hilat, kemer ve at armağan olarak takdim edilirdi.

Anahtar Kelimeler- XIV. yüzyıl, Anadolu, Şehirli, Zümre, Hediye, Mefhum.

Abstract - In XIVth century Anatolia, the gift giving of urbans in social life was based on the elements they needed in daily life. These were basically food, clothing, transportation, money and various furniture. Since food and beverage were the gifts most often given. Fabric was one of the essential elements of gift giving in social and cultural events held by urban people. Mounts, which used in almost every aspect of city life, were also commonly given as gifts. Harnesses, and other necessary materials were also among gifts. Candles mostly were given as gifts as lighting equipment. Money/coins along with precious metals, stones were also included in this gift concept. Religious group would give items with a spiritual meaning as gifts. Besides books were also given as gifts in this manner. Apart from these, various items and products specific to social and political life were also among the gifts of religious group during their relations with other communities. These gifts were given to religious groups for various purposes. For example, it was occasionally offered as an apology. It also had a number of purposes, such as spending it on religion, science and meeting the needs of officials in these institutions. Gift tradition of the ruler, statesmen, soldiers and other officials within the ruling class was essentially of a political nature. A city, province, or castle was given as a gift, while sometimes a hilat, belt, or horse was presented as a gift as a means of legitimacy.

Keywords- XIVth century, Anatolia, City, Community, Gift, Concept.

* Bu makale yazarın, Marmara Üniversitesi (İstanbul), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde, Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ danışmanlığında, "XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Şehir ve Şehirli" başlığıyla hazırladığı doktora tezinden türetilmiştir.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Customs and traditions have always been an important fact in Turkish urban life. Gift takes an important place in this tradition and custom. Turks left Central Asia and established states in many cities and countries in various geographies on the Earth. They were not only influential in the political area, but also kept the gift customs and traditions alive as an element of the socio-cultural life in the cities. After the Mengüçeks, Artukids and Danishments, the biggest social and political structure established by the Turks in the Anatolian cities was the Seljuks. The gift culture in the city life of the principalities founded on the Seljuk acquis at the beginning of the XIVth century was also largely based on the Seljuk tradition.

In XIVth century Anatolia, one of the largest segments of the urban population was the urban dwellers in social life. In line with the colourfulness of social life, the gift traditions of this group also varied. As the main factor used in daily life, nutrition and food-based products were the most frequently regift. Fabric has become one of the basic elements of gift giving in socio-cultural events such as weddings, entertainments and ceremonies held by the urbans. Horses and mules, which were used in almost every aspect of urban life, were often given as gifts. Tackle, fodder, straw and other necessary materials needed for these were among the gifts. Moreover, it is understood that primarily the candle as a lighting fixture was widely gifted in the century. In addition, one of the gift traditions in medieval

Islamic countries was money or coins given in cash. It was especially given to travelers and guests as a subsistence for the food, beverage and other expenses they would need along the way. Precious metals such as gold and silver and valuable stones were given as gifts, especially by the ruler and the wealthy people of the city, who were in good economic condition.

Clergy from the urban groups were one of the most colorful parts of urban life. The gift understanding of this group was directly related to their view of life. The group attributed more value to some elements with spiritual meaning as gifts. For example, in some sufi groups, dressing a dervish's coat, wearing a cap, naming and give a nickname had a nature in this direction. Books and such considered valuable in the world of science were also gifted in this manner. Apart from these, various items and products specific to social and political life during their relations with other groups were also among the notion of gift of the religious group. These gifts were given to religious and mystical groups for various purposes. In addition to being an apology, it also includes a series of purposes such as spending it on the path of religion and science and meeting the needs of the officials in these institutions.

One of the urban classes was the rulers. The tradition of gifts from the ruler and his family, statesmen, soldiers and other officials was in essence of a political nature. Therefore, sometimes a city, province, castle was given as a gift, and sometimes a khilat, belt, horse was presented as a gift as a means of legitimacy. The ruling groups exchanged gifts not only among themselves but also with other groups in the city. Especially during their relations with the clergy, items with religious and scientific concepts were exchanged. In this century, books of well-known scholars in the cultural and scientific community were given as gifts. Administrators would present various items that they could use in religious and educational institutions.

GİRİŞ

Hediyeleşme en genel anlamda sosyal hayat içinde insanların birbirlerine karşı besledikleri sevginin pek çok ifade biçiminden biri olarak tanımlanabilir. Gündelik yaşam içinde insanlar arasında güzel hasletlerin perçinlenmesini sağlayan ve bir karşılık beklenmeden alınan veya verilen birtakım eşya vb. öğeler olarak da zikredilebilir. Genel tanımlar olan bu örnekleri yaşamın sosyal, kültürel, dinî ve siyasî yönlerine bağlı olarak çoğaltmak mümkündür.

“Hediye” الهدية kelimesi etimolojik olarak Arap lisanında *yol göstermek, doğru yola iletmek* anlamlarındaki “hidâyet” [=hüdâ/hedy] kökünden türemektedir. Ad olarak taşıdığı anlam ise *yol göstermenin temelinde bulunan lütuf ve iyilik* ile ilgili bir haslettir. Türkçe’de ise “armağan” sözcüğüyle zikredilmektedir. Kelimenin aslı “armagan” olup, ilk defa Hakaniye Türkçesi’nde görülmektedir. Türk kültürünün başyapıtlarından olan *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bir kez geçen bu sözcük *bir seferden bolluk içinde dönen birinin yakınlarına verdiği hediye* anlamında kullanılmıştır.¹ Nihai olarak, insanlar arasında sevgi, dostluk ve kardeşliğin bir göstergesi olarak ya da toplumsal ilişkiler içinde herhangi bir bedel gözetilmeksizin takdim edilen nesne şeklinde tanımlanabilir.²

Tarihî süreç boyunca neredeyse tüm toplumlar sahip oldukları gelenek ve görenekler bağlamında hediyeye bir dizi manalar yüklemişlerdir. Türkler de geçmişten beri şehir yaşamı içinde gerek meslekleri gerekse çevrelerinde olup biten siyasî, sosyal ve dinî gelişmelere bağlı olarak çeşitli mahiyetler taşıyan hediyeler alıp vermişlerdir. Anadolu şehirlerinde varlık göstermeye başladıkları ilk zamanlardan itibaren Selçuklular’a kadar gelen süreçte kent yaşamının muhtelif yönlerinde hediye kültürünü canlı şekilde yaşatmışlardır.³

Selçuklular’ın ardından XIV. yüzyılda Anadolu Türk beyleri hakimiyetleri altındaki kentlerde sosyal düzeni tesis etmişler,⁴ şehirlerdeki kültürel faaliyetleri desteklemişler, dinî ve ilmî çalışmalarını teşvik etmişlerdir. Böylece toplum dokusunda renkli yaşam oluşmuştur. Anadolu şehirlerindeki canlı yaşam, gelenek ve göreneklerde kendini göstermiş, bu da onların hediyeleşme anlayışlarına tevarüs etmiştir.

Şehirlerde gündelik yaşam içinde toplumun geniş bir kesiminin hediye mefhumu doğrudan sosyal yaşamla yakından alakalı iken, yönetici ve dinî zümrelerin hediye mefhumu nispeten farklılık göstermekteydi. Hanedan ve ailesi, devlet adamları, siyaset ve diplomasi temelli hediye telâkkisine sahiptiler. Din adamlarının hediye anlayışı ise daha ziyade toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatla ilgiliydi. Bu cümleden olarak şehirli zümrelerin takdim etmeye değer gördüğü eşyalar ve diğer hediyelik unsurlar çeşitlilik arz ediyordu.

¹ Mesut Şen, “Eski ve Orta Türkçede Hediye Kelimeleri,” içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 242-243.

² Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 151.

³ Selçuklu Anadolu'sunda hediye hakkında şu çalışmalara bkz. Abbas Aydın, “*Selçuklu Anadolu'sunda Hediye (1075-1318)*”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Marmara Üniversitesi, 2016); Mehmet Ersan, “Türkiye Selçuklularında Hediye ve Hediyeleşme I”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14, S. 1 (1999): 65-77; Mehmet Ersan, “Türkiye Selçuklularında Hediye ve Hediyeleşme II”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 15, S. 1 (2000): 95-104; Yusuf Ayönü, “Bizans’tan Selçuklulara Gönderilen Hediyeler,” içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 35-48.

⁴ Anadolu Türk beyliklerinin kuruluşuyla ilgili şu kaynaklara bkz. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]*, (*Giriş-Metin-Dizin*), haz. Abdullah Bakır, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 740-743; Nicephorus Gregoras, *Byzantina Historia-I (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*, (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1829), 137, 214-215; George Pachymeres, *De Michaelis et Andronico Palaeologis, II (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*, (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1835), 388-389; Ducas, *Ducae: Michaelis Ducae Nepotis (Historia Byzantina)*, (Venetiis: Ex typographia Blaviana, 1729), 3, 34, 51; Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar”, *İstanbul Dârülfünûnu Türkiyat Mecmuası* 2 (1928): 14; Ahmed Tevhîd, “Rum Selçukî Devleti’nin İnkırâziyle Teşekkül Eden Tavâif-i Müllük”, *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuası* I, S. 1 (1326): 35-40. Ayrıca şu çalışmalara da bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2008), s. 298; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011); Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I (Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları, Mesaliki’l-Ebsar’a Göre Anadolu Beylikleri)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991); Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II (Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991).

1. Sosyal Yaşamda Hediye

XIV. yüzyıl Anadolu şehirlerindeki halkın hediyeleşmesi sosyo-kültürel yaşamın en renkli yönlerinden birini meydana getirmekteydi. Şehirli halkın hediye olarak sunmaya layık gördüğü nesnelere toplumun yaşam tarzı ve kültürel değerlerini doğrudan gösteriyordu. Bu bağlamda devrin gezginleri kaleme aldıkları seyahat-nâmelerde Anadolu şehirlerini ve buralarda gündelik yaşamını idame ettiren şehirli zümreleri geniş biçimde betimlemektedirler. Bu seyyahlar, şehirli halkın hediyeleşme mefhumunu örf ve âdet zemininde gösteren orijinal bilgiler aktarmaktadırlar. Örneğin İbn Battûta⁵ (öl. 770/1368-69) ve el-Ömerî⁶ (öl. 749/1349), 730/731-1330'lar Anadolu'sunda yaşayan şehirli halkın birbirlerine takdim ettikleri hediyelerin neler olduğunu, hediyeleşmenin mahiyetini ve kültür içindeki konumunu bizlere apaçık şekilde göstermektedir. Özellikle kendisi de şehirli bir seyyah olan İbn Battûta'nın notları büyük ölçüde kendi tanıklıklarına dayandığından çok daha sahih bir nitelik taşımaktadır. Onun Anadolu şehirlerine dair yaptığı ayrıntılı tasvirler ve şehir halkının gündelik yaşam içinde armağan olarak alıp verdikleri nesnelere ve bunlara yükledikleri manalara şehirli bir seyyah perspektifinden bakması kayda değerdir.

Şehirli zümrelerin sosyo-ekonomik hayat içinde hediyeleşmelerinin başında at ve diğer binek hayvanları gelmekteydi. Askerî alanda savaş unsuru olarak kullanılan at, sosyal yaşamda halkın ulaşım amacıyla yetiştirdiği ve yararlandığı stratejik bir hayvandı. Bu yönüyle dönemin toplumsal ve iktisadî koşulları göz önünde tutulduğunda atın çok değerli bir hediye olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte at ile birlikte katır da hediye edilmekteydi. Dayanıklılığı ve dar patikalardan rahatlıkla geçebilmesi katırı hem gündelik yaşamda hem de askerî sahada stratejik bir hayvan yapmıştır.⁷ Bu yönleri itibarıyla ekonomik değeri yüksek olan bu hayvanların devrin prestijli hediyeleri arasında oldukları kaynaklar aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Örneğin XV. yüzyıl müelliflerinden Enverî, Aydınogulları⁸ tarihini anlattığı yegâne manzum vekâyi'nâmesi *Düstûrnâme-i Enverî* adlı eserinde Mehmed Bey'e bin florin⁹ değerinde bir at hediye edildiğinden bahsetmektedir.¹⁰ Aynı müellif Mehmed Bey'in oğlu Hızır Bey için de altın eyerli ve koşum takımları tam olan bir katırın armağan olarak sunulduğunu belirtmektedir.¹¹

⁵ Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), Giriş XXI-LXI; İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battuta", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. V/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 708-711; Charles F. Beckingham, "Ebn Battûta", *Encyclopaedia of Islam*, C. VIII, Brill, Leiden 1995, 4-6; A. Miquel, "L'İslam d'Ibn Battuta", *Bulletin d'études orientales* XXX (1978): 75-83; A. Miquel, "İbn Battûta", *Encyclopaedia of Islam*, C. III, Brill, Leiden 1986, 735-736.

⁶ Franz Taeschner, *al-'Umari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr*, I. Text, (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1929); İbn Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014).

⁷ Nizâmüddîn-i Şâmî, *Zafer-nâme (Târîh-i fütûhât-i Emîr Timur Gürgâni)*, nşr. Mehdî Bamedâd, (Tahran: İntişârât-ı Bamedâd, 1363), 270; Nizâmüddîn Şâmî, *Zafer-nâme*, çev. Necatî Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 322; Ahmed-i Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifîn*, C. II, nşr. Tahsin Yazıcı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), 814; Ahmed Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifîn*, çev. Tahsin Yazıcı, *Ariflerin Menkıbeleri (Manâküb al-Ârifîn)*, C. II, (İstanbul: Hürriyet Yayınları 1973), 218.

⁸ Aydınogulları Beyliği hakkında şu kaynaklara bkz. Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968); E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, (Venice: Post-Byzantine Studies, 1983); Irène Melikoff, "Aydın-oghlu", *Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, Brill, Leiden 1986, 783; Ahmed Tevhîd, "Rum Selçûkî Devleti'nin", 35-40; Köprülü, "Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar", 1-32; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 104-120; Âşikpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân: Âşikpaşazâde Tarihi*, nşr. Âli Bey, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332), 107-109; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi*, C. I. haz. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), 313; C. II, 445-451, 497-501, 583-587.

⁹ Florin, ilk kez 1258 senesinde Floransa'da bastırılan İtalyan menşeli paradır. 1350'li yıllara kadar has altın değerinde işlem görürken yüzyıl sonrasında Venedik dukası karşısında tedricen değerini yitirmiştir. Bu süreçte özellikle Batı Anadolu ve Osmanlı şehirlerindeki ticarî faaliyetlerde sıkça dolaşımda olan paraydı. Türkler'in başta İtalyanlar olmak üzere diğer yabancı devletlerle yaptıkları iktisadî, siyasî ve diplomatik işlerde yoğun şekilde kullanılmaktaydı. Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil [Yinanç], (İstanbul Devlet Matbaası, 1928), 31, 49, 57; Irène Melikoff-Sayar, *Le Destân D'umûr Pacha (Düstûrnâme-i Enverî)*, (Paris: Presses Universitaires de France, 1954), 71, 98, 110; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 13; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 71-72, 141, 148.

¹⁰ Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, 31; Melikoff-Sayar, *Le Destân D'umûr Pacha*, 71.

¹¹ Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, 31; Melikoff-Sayar, *Le Destân D'umûr Pacha*, 71. el-Ömerî de bu süreçte Anadolu'nun büyük şehirlerinden olan Kastamonu'da meşhur atların yetiştirildiğinden ve bu atların her birinin değerinin bin dinar, hatta bazılarının bin dinardan daha fazla meblağa tekbül ettiğinden bahseder. F. Taeschner, *Masâlik al-absâr*, 23; el-Ömerî, *Mesâlikul'l Ebsâr*, 148.

Öte yandan İbn Battûta maddî değerini belirtmemekle birlikte Anadolu seyahati esnasında şehirlerdeki yönetici zümrelerin ve varlıklı kimselerin kendisine at hediye ettiğinden sıklıkla bildirmektedir. Sadece at değil binek takımları, hatta bu hayvanların yiyeceği saman ve yemin bile hediye edildiğini zikretmektedir. 730/731-1330'lu yıllarda hükümdarlık yaptığı bilinen Karamanlı ailesinden Bedreddîn Bey'in Lârende'de ona verdiği hediyeler arasında binek hayvanı da bulunuyordu.¹² Seyyah Kayseri'ye uğradığında bu sıralarda şehrin yöneticisi Alâeddin Eretna (öl. 753/1352)'nın eşi Toga Hatun ona binek takımları eksiksiz bir at hediye etmiştir.¹³ Kayseri'den yoluna devam eden Faslı Seyyah devletin idare merkezi Sivas'a geldiğinde bu defa Eretna Bey gelenek olduğu üzere at ve çeşitli hediyeler sunmuştur.¹⁴

Anadolu'nun batı ve kuzey bölgelerinde varlık gösteren yönetici Türk beyleri de şehirlerini ziyaret eden gezgin ve misafirlere at ile muhtelif eşyalar hediye etmişlerdi. Aydınoğlu Mehmed Bey (707-734/1308-1334), İbn Battûta'ya at verirken, İzmir'de yöneticilik yapan oğlu Umur Bey ise bu süreçte civar şehirleri dolaşan Rifâî liderlerinden Şeyh İzzeddîn'e at hediye etmiştir.¹⁵ Fakat Ayasuluk şehrinin idareciliğini yürüten oğlu Hızır Bey, İbn Battûta'ya elbise haricinde başka bir hediye vermemiştir. Zira seyyah, Türk kültüründeki selamlaşma gelenek ve göreneğine riayet etmeyerek, şehrin hâkimi Hızır Bey'i at üstünde karşılamış ve selamlamıştır. Bunun üzerine Hızır Bey, Türk örf ve âdetlerine karşı ihmalkâr davranan Tancalı seyyaha cömert davranmamış, onu daha fazla hediye mahrum bırakmıştır.¹⁶ Aslında Hızır Bey'in bu tutumu, XIV. yüzyıl Aydınogulları şehirlerindeki sosyo-kültürel ve siyasî yaşamda hediye bir anlamda "yaptırım" mahiyeti taşıdığını, diğer bir deyişle "cezâ-i müeyyide" olarak tasavvur edildiğini göstermesi bakımından ilginç bir anekdotur.

Kastamonu'da yetiştirilen atlar ele alınan bu yüzyılda şehirli zümrelerin hediye kültürünün önemli bir parçasıydı. Candaroğlu I. Süleyman Paşa (719-741/1309-1340), Kastamonu ve Sinop civarındaki şehirlerde fahiş fiyatlarla satılan bu kaliteli atlardan bir tane de İbn Battûta'ya hediye etmiştir. Ayrıca seyyahın yol boyunca masraflarını karşılayabilmesi için bir miktar para vermiş, güzergâh üzerindeki bir yerin ekin hasadının gelirini ihsan olarak bağışlamıştır.¹⁷

Şehirli zümreler arasında at ve diğer binek hayvanlarından başka unsurlar da hediyeleşme meta olarak görülmekteydi. Dokumacılığa dayalı olarak halkın giyim-kuşama ve ev içinde kullandıkları çeşitli kumaşlar onların hediye kültürünün en temel öğelerindendi. Bu yüzyılda Anadolu coğrafyasında çeşitli türde kumaşlardan muhtelif elbiseler dikilirdi. Yalnızca elbiseler değil aynı zamanda saray, ev, cami, mescit, türbe ve zâviye gibi mekânlar için pek çok eşya ve aksesuarlar hazırlanırdı. Bu ürünlerin yapımı için şehirli esnaflar hem gerekli bilgi ve kabiliyete hem de hammadde imkânına ziyadesiyle sahipti. Çünkü dokumacılık göçerlerin dünyasında ve köy yaşamında olduğu gibi şehirli halkın sosyal ve gündelik hayatlarında da temel geçim kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Anadolu'nun nüfusunu besleyen göçbelerin yerleşik hayata geçmelerinden sonra bile besledikleri hayvanlar, sadece köy iktisadî yaşamı için değil şehir ekonomisi için de önem arz etmekteydi. Çünkü şehirli halkın giyim-kuşama ve yukarıda sözü edilen muhtelif mekânların döşemesi için ihtiyaç duyulan eşyaların hammaddesi, bu hayvanlar aracılığıyla temin edilmekteydi.

Türkmenler ile birlikte şehirlerdeki Rum, Ermeni ve diğer gayrimüslim halk da dokumacılıkla meşgul oluyorlardı. Dolayısıyla şehirli toplumun hayatında geniş yeri olan el sanatlarına dayalı ürünler onların en sık alıp verdiği hediyelikleri teşkil etmekteydi. Yine İbn Battûta ve diğer seyyahlara çoğunlukla verilen armağanlar arasında çeşitli kumaşlar ve bunlardan imal edilen kıyafetler yer almaktaydı. Bunlar arasında devrin rağbet gören "kemha", "meleff", "mer'azz" ve "kudusi" ile sırma

¹² *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 414; Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâfî et-Tancî, *Rihletü İbn Battûta*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, II, (Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417/1997), 176; H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battûta A.D. 1325-1354*, Vol. II, (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), 432.

¹³ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 415; *Rihletü İbn Battûta*, II, 177; Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 434.

¹⁴ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 417; *Rihletü İbn Battûta*, II, 181; Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 436.

¹⁵ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 424-425; *Rihletü İbn Battûta*, II, 188, 191; Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 444, 446.

¹⁶ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 425; *Rihletü İbn Battûta*, II, 189; Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 445.

¹⁷ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 440; *Rihletü İbn Battûta*, II, 206; Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 463.

işlemeli ipekten yapılmış “nah” türlerindeki kumaşlar bulunuyordu.¹⁸ Cins ve teknikleri¹⁹ itibarıyla farklılık arz eden bu kumaşlar, şehirli halk arasında muteber hediyeler olarak addediliyordu.

Sosyal yaşamın diğer yönü olan düğünlerde yine kumaşlar, hediyeliklerin başında gelmekteydi. Osmanlı Sultanı I. Murad (763-791/1362-1389)’ın oğlu Yıldırım Bâyezid (791-805/1389-1403) ile Germiyanoglu Süleyman Şah (762-788/1361-1387)’ın kızı Devlet Hatun’un düğününde takdim edilen hediyelerin büyük çoğunluğunu kumaşlar oluşturuyordu.²⁰ XIV. yüzyılda muhtemelen maden azlığı, şehirli halkı, düğünlerde veya bu tür toy ve eğlencelerde dokuma kumaşları ve bu kumaşlardan dikilen giysileri hediye mahiyetinde vermeye yöneltmiş gözükmektedir.²¹ Bunlar daha ziyade Denizli şehrine özgü dokunan kumaşlardı.²² Zira Denizli, günümüzde olduğu gibi, Selçuklu ve beylikler Anadolu’sunda dokumacılıkta ileri bir şehirdi.

Kayseri, Aksaray, Niğde, Beyşehir, Konya ve Lârende gibi Orta Anadolu şehirleri dokumacılık sektöründe gelişmiş olduğu için buralarda çeşitli kumaşlar bir armağan aracı olarak sunulmaktaydı. Bu kumaşlarla ilgili olarak Feridun Ahmed Bey (öl. 991/1583)’in *Münşeâtü’s-selâtin* adlı eserinde kısa fakat mühim bilgiler bulunmaktadır. Müellif eserinde Karamanlılar ve Osmanlılar arasında gerçekleştirilen izdivaçla ilgili mektuplaşmalara yer vermiş, bu mektupların birinde Karamanoğulları’nın Konya ve civarındaki şehirlerden Bursa’ya top top ipekliler, kadifeliler, kutnu türünde kumaşlar gönderdiklerini kaydetmiştir.²³ Kumaş-elbise kültürü ve bunun hediye ögesi olarak düğünlerde ve sosyal yaşamın diğer yönlerinde yer alması, devrin yaşam tarzına dair ipuçları vermesi bakımından önemi haizdir.

Sosyal yaşamda büyük yeri olan aydınlatma gereçleri ve para hediyeleşme kültürü içinde yer alıyordu. Aydınlatma gereci olarak mum, hediyeleşmede sıklıkla kullanılıyordu. Dönemin şartları düşünüldüğünde ve gündelik yaşam içindeki gereksinimler hesaba katıldığında mum, şehirli halkın çok ihtiyaç duyduğu bir eşyaydı. Özellikle şehre gelen misafirlere ve seyyahlara mum hediye edilirdi. İbn Battûta, Karamanlı Bedreddîn Bey’in Lârende şehrinde kendisine çeşitli armağanların yanı sıra mum verdiğini belirtmektedir.²⁴ Yine bu seyyah aracılığıyla hediyeleşmelerde para, kıymetli madenler, tahıl ve köle gibi unsurların alınıp verildiği tespit edilebilmektedir. Ortaçağ İslâm ülkelerinde yolcuya, gezginlere ve misafirlere “harc-ı rah” veya “yolluk” olarak zikredilen bir miktar para verilmesi gelenektir. Bu anlayışın ürünü olarak Anadolu şehirlerinde Türk beyleri ve devlet adamları İbn Battûta’ya kimi zaman nakdî olmak kaydıyla kese kese para vermişler,²⁵ kimi zaman ise altın ve gümüş gibi kıymetli madenler bağışlamışlardı.

Kıymetli madenler de hediye cihetinden verilmekteydi. XIV. yüzyıl Anadolu şehirlerinin iktisadî durumları düşünüldüğünde, altın ve gümüş gibi değerli madenleri, daha ziyade refah bir yaşam sürmekte olan şehirli halkın takdim ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ayasuluk, Tire, Birgi, İzmir gibi Aydınoğulları şehirlerinde para, kıymetli madenler ve değerli taşlar bol bulunduğu için buralarda yaşayan yönetici zümre ve zengin halkın büyük ölçüde bu türden nesnelere hediye mahiyetinde verdiği görülmektedir. Zira Aydınoğlu Mehmed Bey’in Birgi’deki sarayında altın ve gümüş işlemeli elbise ve eşyaların sık kullanıldığı, Rum hizmetlilerin altın işlemeli güzel kıyafetler giydikleri bilinmektedir. Mesela İbn

¹⁸ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 446; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 452-426; *Rihletü İbn Battûta*, II, 191.

¹⁹ Bu kumaş türleri hakkında şu makaleye bkz. Fikri Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 6 (2004): 13-42.

²⁰ ‘Âşîq-Paşa-Zâda, *Die altosmanische Chronik des ‘Âşîkpaşazâde*, nşr. W. F. C. Giese, (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1929), 52; *Âşîkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân*, 56-57; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, I, 146-147.

²¹ Erken dönem Osmanlı vekâyi-nâmelerinde hediye ile ilgili kayıtların dökümüne bakıldığında dokumacılık ve el sanatlarına dayalı olarak üretilen eşyaların hacim bakımından en büyük grubu meydana getirdiği görülmektedir. Bundan dolayı çoğunlukla hediye olarak giyim-kuşama yönelik eşya ve nesnelere sunulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Necdet Öztürk, “Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kayıtları (1299-1500),” içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 50.

²² ‘Âşîq-Paşa-Zâda, *Die altosmanische Chronik des ‘Âşîkpaşazâde*, 52; *Âşîkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân*, 56-57.

²³ Feridun Ahmed Bey, *Mecmûa-i Münşeât-ı Feridûn Bey (Münşeâtü’s-selâtin)*, C. I, (İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, 1264), 103-105. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, (Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964), 86.

²⁴ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 432; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 414; *Rihletü İbn Battûta*, II, 176.

²⁵ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 424, 432, 434, 436; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 407, 410, 416, 417; *Rihletü İbn Battûta*, II, 168, 176, 177, 181.

Battûta'nın ifadelerine bakılırsa, Mehmed Bey, kendisine 100 miskal²⁶ ağırlığında altın ile birlikte 1000 dirhem²⁷ gibi oldukça yüksek bir meblağı hediye etmiştir.²⁸ Keza özellikle Umur Bey Dönemi (734-748/1334-1348)'nde şehirlerin ticaret ve fetihler hasebiyle zenginleştiği *Düstûrnâme-i Enverî*'den öğrenilmektedir. Yine Enverî'nin bu eserinde pek çok defa altın, gümüş, lal taşıyla beraber, "karavaş" olarak zikredilen kölelerin armağan unsuru olarak alınıp verildiği görülmektedir.²⁹

Bu asırda kıymetli maden ve para gibi hediyelerin çokça verildiği diğer bir kültür muhiti ise Artukoğulları (495-811/1102-1409) idi. Anadolu'nun güneydoğusunda hüküm sürmüş olan Artuklular yönetimleri altındaki başta Mardin olmak üzere Diyarbakır, Nusaybin ve Cizre gibi yerleşmeleri şehircilik ve kültür faaliyetleri bakımından ileri bir seviyeye taşımışlardı. Bu şehirlerden özellikle Mardin XII. yüzyıldan başlamak üzere XIV. yüzyıla kadar uzanan süreçte âdeta bilim ve kültür şehri haline gelmiştir.

Artuklu melikleri Mardin'de yaşayan entelektüel şehirli zümrelerden müverrih, şair ve ediplerin ilmî ve edebî faaliyetlerini desteklemişler, onların bu alanlarda eserler ortaya koymalarının önünü açmışlar, değerli maden ve para kabilinden bol miktarda maddî hediye vermişlerdi. Örneğin İbn Battûta, Mardin Hâkimi el-Melikü's-Sâlih (711-765/1312-1364)'in kendisine övgü dolu şiirler yazan Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir Endelüsî'ye 20.000 dirhem verdiğini belirtmektedir.³⁰ Artuklu Meliki'nin Endelüsî'ye caize olarak verdiği bu meblağın hakikaten ciddi bir miktara karşılık geldiği anlaşılmaktadır. el-Melikü's-Sâlih'in adı geçen şaire bulunduğu cömert davranış Artuklu hükümdarlarının ve ailesinin ilim ve edebiyata verdiği değeri göstermektedir. Bununla birlikte Mardin şehrinin ekonomik gücünü ve şehirli halkın iktisadî yaşamının ne denli canlı olduğunu ortaya koymaktadır.

	Binek hayvanı Koşum takımı	Elbise Kumaş	Mum	Köle	Para Sikke	Altın Gümüş	Hububat Saman	Diğer
Eğridir	✓	✓			✓			
Göhlhisar	✓							✓
Lâdik					✓			✓
Milas	✓							
Lârende	✓	✓	✓					✓
Kayseri	✓	✓			✓			
Sivas	✓	✓	✓		✓			
Gümüşhane					✓			

²⁶ Bir ağırlık ölçüsü olan miskal, daha ziyade altın, gümüş, ilaç, safran ve gülyağı gibi değeri yüksek maddelerin ya da zümrüt, yakut, lal gibi kıymetli taşların tartılmasında kullanılırdı. Nitekim devrin kaynakları şehirlielerin miskal ile ifade edilen bazı eşyalarından bahsetmektedir. Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, nşr. Kilisli Muallim Rifat, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928), 389; Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 360; Kerîmu'ddîn Mahmûd b. Muhammed Aksarâyî, *Müsâmeretu'l-ahbâr ve müsâyeretu'l-ahyâr*, nşr. Osman Turan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1944), 289; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretu'l-ahbâr* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 234.

²⁷ Ortaçağ İslâm dünyasında ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan dirhem XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirlerinde 3.207 grama tekabül ettiği devrin kaynakları aracılığıyla tespit edilmektedir. Ancak esas mesele Anadolu'da bu süreçte tüm şehirler için geçerli bir ölçü ve para sisteminden bahsetmenin güç olduğudur. Tarih boyunca şehirlerde yaşanan birtakım gelişmeler sebebiyle muhtelif ölçü ve tartı sistemleri kullanılmış, para sistem ve değerleri de yine bu sürece göre değişmiş ve tüm bunlara bağlı olarak ürün ve eşya fiyatlarında farklılıklar meydana gelmiştir. Fakat bu asrın ilk yarısına ait olarak el-Ömerî, Mısır dirhemi üzerinden Anadolu beyliklerinin şehirlerindeki dirhemlerle ilgili eşsiz veriler sunmaktadır. Nitekim müellifin sunduğu bilgiler Anadolu şehirlerindeki dirhem in ayar ve ölçüler bazında pek de değişiklik göstermediği görülmektedir. F. Taeschner, *Masâlik al-abşar*, 36, 38, 40-48; el-Ömerî, *Mesâlikul'l Ebsâr*, 159, 163-170. Ayrıca çalışmaya da bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990), 6.

²⁸ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 444; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 424; *Rihletü İbn Battûta*, II, 188.

²⁹ Mélikoff-Sayar, *Düstûrnâme-i Enverî*, 59, 67, 71, 73, 84, 87, 101; Yinanç, *Düstûrnâme-i Enverî*, 24, 27, 31, 32, 40, 42, 51.

³⁰ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 353-354; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 338; *Rihletü İbn Battûta*, II, 87.

Birgi	✓	✓		✓		✓		
İzmir			✓	✓				
Ayasuluk			✓					
Bursa					✓			
Gerede	✓	✓						
Kastamonu	✓							✓

Tablo 1: Anadolu şehirlerinde İbn Battûta'ya sunulan hediyelerin özeti³¹

2. Dinî Zümrede Hediye

XIV. yüzyıl Anadolu'sunda şehirli zümrelerden din adamları ve mutasavvıfların belli bir hediyeleşme mefhumu vardı. Bu zümre, halkın din ve ibadet yaşamında olduğu kadar sosyo-kültürel hayatında da renkli toplumsal tabaklarından birini teşkil etmekteydi. Dolayısıyla dinî kesimin hediye kültürü şehirli toplumun canlı bir yönünü meydana getiriyordu.

Şehirli dinî zümrenin hediye mefhumu, onların yaşama yükledikleri manayla doğru orantılıydı. Bunlar kendi inanç ve akîdeleri doğrultusunda sosyo-kültürel ve dinî hayatta birtakım unsurlara kıymet atfederler ve bunları armağan olarak verirler veya alırlardı. Örneğin ilmî camiada bilhassa devrin meşhur düşünürleri ve âlimlerin İslâmî ilimlere dair telif ettikleri kitapları bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273)'nin torunu Ârif Çelebi (öl. 719/1320) ile zamanın bilginlerinden Kırşehirli Şihâbüddîn-i Makbulî İran'a gitmişler, Tebriz'den Sultaniye'ye geçtikleri sırada hediyeleşmişlerdi. Şihâbüddîn-i Makbulî bu yolculuk esnasında Ârif Çelebi'ye, Necmeddîn-i Dâye³² (öl. 654/1256)'nin tefsir üzerine kaleme aldığı meşhur *Mirsâdü'l-ibâd*³³ adlı eserin bir nüshasını armağan olarak sunmuştur.³⁴ Ârif Çelebi Anadolu'ya döndükten sonra bu nüshayı dönemin önde gelen bilginlerinden Kastamonulu Mevlânâ Alâeddîn'e hediye etmiştir. Eflâkî'nin ifadelerine göre o vakte kadar Anadolu şehirlerinde Dâye'nin bu tefsiri bulunmamaktaydı. Ârif Çelebi'nin Mevlânâ Alâeddîn'e hediye etmesinin ardından bu tefsir tüm Anadolu şehirlerine yayılmış ve ilmî çevrelerce bilinir hale gelmiştir.³⁵

Bu kesimde hediye alınıp verilen yalnızca bir “nesne” ya da “meta” olmadığı anlaşılmaktadır. Dinî ve tasavvufî çevrelerin gelenek ve görenekleri bağlamında tertipledikleri bazı hususî merasimler ve bu merasimlerde icra edilen dinî-tasavvufî anlama sahip birtakım ritüeller aslında bir tür hediye mahiyeti taşıyordu. Yine Ârif Çelebi'nin yakın müritlerine hırka/ferace giydirmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.³⁶ Ayrıca başa külâh takmak³⁷ aynı mefhum üzere ele alınabilir. Zira bu giyim-kuşam geleneğinin Mevlevî kültüründe bazı ince anlamları bulunuyordu.

“Ad koymak” veya “lakap vermek” dinî zümrenin hediye kültürü dahilinde işlenebilir. Ortaçağ-İslâm dünyasında ilmî, dinî ve tasavvufî zümrelerde ad koymak ve lakap vermek bazı derûnî manalara sahipti. Hikmet sahibi şahsiyetlere, ilim-irfan mevzularında rüştünü ispat etmiş büyük âlimlerin adları veya lakapları armağan mahiyetinde verilirdi. Mevlânâ, Ârif Çelebi'nin taşıdığı birtakım manevi sırlar ve vasıflar hasebiyle torununa kendi adı olan “Celâleddîn”i hediye kabilinden vermiştir. Bunu da oğlu Sultan Veled (öl. 712/1312)'e şu cümlelerle ifade etmiştir:

³¹ Gibb, *The Travels of Ibn Battûta*, II, 412-468; *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 400-444; *Rihletü İbn Battûta*, II, 157-210.

³² Müellifin hayatı hakkında bkz. Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, nşr. Muhammed Emîn Riyâhî, (Tahran: İntişârât-ı Tûs-Dâneşgâh-i Hiyâbûn-ı Evvel, 1366 hş.) 9-35; Derya Örs, “Necmuddin-i Râzî: Hayatı ve Eserleri”, *Nüsha* II, S. 6 (2002): 19-34; Hamid Algar, “Nadîm al-Dîn Râzî Dâya”, *Encyclopaedia of Islam*, C. VII, Brill, Leiden 1993, 870-871.

³³ Hakkında bkz. Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*; Hamid Algar, *The Path of God's Bondsmen from Origin to Return (Mirsâd al-'ebâd men al-mabdâ' elâ'l-ma'âd)*, (New York: Persian Heritage Series, 1982); Halil Baltacı, *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebede' ile'l-meâd Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021).

³⁴ Ahmed-i Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 933; Türkçe trc. II, 298.

³⁵ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 933; Türkçe trc. II, 298-299.

³⁶ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 915; Türkçe trc. II, 287.

³⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 894; Türkçe trc. II, 273

“Hakikaten bizim Ârifimiz bu kutupların nurlarını nefsinde toplamıştır. Akılluların ruhlarının sevgilisidir. Şimdi onun adı Feridun olsun. Bu onun anne babasının adıdır. Fakat siz ona ‘Emîr Ârif’ diye hitabediniz. Çünkü Baha Veled, beni Hüdevendigâr diye çağırıyor, adımı hiç söylemiyordu. İşte benim bu mânevî hediyem ona lâkab olsun. Yani adımı Celâleddin Emîr Ârif diye yazsınlar”.³⁸

Şehirli dinî ve tasavvufî zümrelerin hediye mefhumu toplumsal yardımlaşma yönüne sahipti. Eflâkî'nin bildirdiğine göre, Mevlevî yoluna baş koyanlar, mürit olmaları hasebiyle dergâha muhtelif hediyeler sunarlardı. Bu hediyeler genellikle geniş bir yelpazeden ibaret olurdu. Dirhem ve dinar³⁹ türünde belli bir miktar para, takım takım kumaşlar ve bunlardan dikilmiş çeşitli elbiseler, sayısız yüzleri bulan at ve katır gibi binek hayvanlar hediyelik unsurlar arasındaydı.⁴⁰ Dergâha verilen söz konusu bağışlar imam, hâfız, müezzîn, mesnevîhân, şeyyâd, gûyende ve huzur hizmetçileri gibi dinî zümreden kimselere ve bu mekânlarda çalışan görevlilere paylaştırılırdı. Ayrıca şehrin “alt tabaka” olarak nitelenebilecek olan fakirler, dilenciler, körler, yetimler ve dullara dağıtılırdı.⁴¹ Toplumun bu kesimi daha ziyade şehir kapılarının yanında ve ilmî-dinî müesseselerin yakınında vakit geçirirlerdi. Şehirli zümrelerden din ve ilim adamları yardıma ve korunmaya muhtaç olan bu ahaliyi çoğu zaman gözetirler, onların yaşamlarını idame ettirmeleri noktasında beslenme, barınma ve giyinme gibi zaruri ihtiyaçlarını karşılarlardı.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu şehirlerinde dinî zümre ile yönetici zümre arasındaki münasebetlerde hediyeleşmenin özür mahiyeti taşıdığı anlaşılmaktadır. Germiyanogulları Beyliği'nin kurucusu Yakup Bey (öl. 741/1340)⁴² ile Ârif Çelebi, dönemin meşhur pazarlarından Alâmeddîn-i Bâzârî (علمالدين بازارى)⁴³ yakınlarında karşılaşmışlardır.⁴⁴ Bu karşılaşmada Yakup Bey'in Ârif Çelebi'ye gerekli ihtimamı göstermediği, ancak yaşanan birtakım olumsuz gelişmelerin ardından bu Mevlevî liderine özür babında çeşitli hediyeler gönderdiği zikrolunmaktadır. Bu hediyeler arasında üç baş cins at, on top çuha, beş parça kemha, on parça sof ve bin adet nakit para vardı. İlâve olarak müritler için sayıları yüzlerle ifade edilen bir dizi armağanlar bu eşyaların arasında bulunmaktaydı.⁴⁵ Ârif Çelebi, Germiyanoglu Yakup Bey ile yaşadığı bu vakanın bir benzerini Menteşeoglu Mesud Bey⁴⁶ ile

³⁸ Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifin*, II, 828; Türkçe trc. II, 228-229.

³⁹ İslâm altın para birimi olan dinar, darbetme açısından 4,233 grama tekabül etmekte iken, ağırlık açısından teorik olarak ise 1 dinar=1 miskale eşit olmaktadır. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 13.

⁴⁰ Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifin*, II, 814-815; Türkçe trc. II, 218.

⁴¹ Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifin*, II, 778; Türkçe trc. II, 192.

⁴² Yakup Bey hakkında şu çalışmaya bkz. Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1974), 35-46.

⁴³ Alâmeddîn-i Bâzârî (علمالدين بازارى), XIV. yüzyılda Kütahya yakınlarında kurulan bir pazardı. Bu ekonomik yönünün yanı sıra orduların güzergâhları üzerinde bulunuyordu. Bu süreçte Anadolu'da Alâmeddîn-i Bâzârî gibi pazarlar mevcuttu. Kırşehir-Kayseri yolu üzerindeki Ziyaret Bazarı, Ilgın'da kurulan Yılğın [=Ilgın] Bazarı, Mardin'in güneyindeki Koçhisar (Duncyser, Kızıltepe) Bazarı, Amasya-Tokat arasında bulunan Azine Pazar bunların en bilinenlerindedir. Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 295; Türkçe trc. 277. Bununla birlikte XIII. yüzyıl Selçuklular Anadolu'sunda oldukça işlek bir pazar olan Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerindeki Yabanlu Pazarı büyük olasılıkla XIV. yüzyılın ilk yarısında da kurulmakta ve alışveriş yapılmaktaydı. Öte yandan Yabanlu Pazarı'nın bulunduğu mevki, Selçuklular'ın son dönemlerinde İlhanlı hükümdarlarının yaylak olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca bu süreçte orduların geçiş rotası üzerinde olması hasebiyle nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bunlardan hareketle en azından 699-700/1300'lerin başında Yabanlu Pazarı yüksek ihtimalle aktif şekilde işliyordu. Bkz. İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hatîf, (Wiesbaden: Franz Steiner 1403/1983), 178; *Baypars Tarihi: al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 89; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, tarihsiz), 531; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-gurer*, 8. cüz, nşr. Ulrich Haarmann, (Freiburg-Kahire: ed-Dürretü'z-Zekiyye, 1391/1971), 203; Kutbüddin Yünîni, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, C. 3, (Haydarâbâd-Dekken: et-Tab'atü'l-Ülâ, 1960-1380), 183; Aksarâyî, *Müsâmeretu'l-ahbâr*, 103, 286, 308; Türkçe trc. 80, 232, 249; Ebû Hayyân, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, yay. Ahmet Caferoğlu, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), 91. Ayrıca Kadı Burhâneddîn Ahmed Devrî (782-783/1381-800/1398)'nde Sivas ile Kahire arasındaki köle ticaretinin güzergâhların biri olan Pınarbaşı (Kayseri) ve Göksun (Kahramanmaraş) üzerinden Antakya ve Halep'e, bu şehirlerden de Mısır'a ulaşması bu süreçte Yabanlu Pazar'ın aktif olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 342; Türkçe trc. 319.

⁴⁴ Ârif Çelebi, Anadolu şehirlerini dolaşarak Türk beylerini ve devrin ilmî çevrelerini bu gezi boyunca ziyaret etmiştir. Mevlevîliğin Anadolu şehirlerinde yayılmasında onun bu dinî-kültürel seyahati çok etkili olmuştur. Bkz. Rauf Kahraman Ürkmez, “Ârif Çelebi'nin Batı Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri ve Mevlevihanelerin Yaygınlaşması”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 10 (2019): 203-230.

⁴⁵ Eflâkî, *Menâkübü'l-ârifin*, II, 945-946; Türkçe trc. II, 307-308.

⁴⁶ Mesud Bey, 692/1293 yılından sonra vefat ettiği tahmin olunan babası Menteşe Bey'in ardından beyliğin yönetimini devralmıştır. Onun iktidarında bazı mühim siyasî ve ticarî gelişmeler meydana gelmiştir. 699-700/1300 yılında Rodos

yaşamıştır. Mesud Bey, vuku bulan menfi bir hadisenin ardından Mevlevî önderine özür amacıyla beş esir, on doru at, on top erguvânî ince güzel kumaş, yirmi top satrançlı yünlü kumaşlardan ibaret olan epey miktarda armağanlar takdim etmiştir.⁴⁷

Germiyanoğulları beyleri ilerleyen süreçte Mevlevî önderlerine hediye sunmaya devam etmişlerdi. Ârif Çelebi'nin Anadolu şehirlerine gerçekleştirdiği seyahatten bir müddet sonra Germiyanlılar, Sultan Veled namına, Kütahya'dan hediye olarak hususî bir havuz göndermiştir.⁴⁸ Beyaz renkte mermerden oldukça muntazam bir tarzda hazırlanan bu havuz, Konya'ya getirilerek Mevlevî hankahına konulmuştur. Hatta havuz Ârif Çelebi henüz seyahatinden dönmeden Karamanlılar'dan "Celâl-i Kûçek" adlı bir şahıs tarafından zor kullanılarak hankahtan alınmış ve başşehir Lârende'ye taşınmıştır. Ârif Çelebi Konya'ya döndükten sonra havuzu yerinde göremeyince derhal Karamanoğlu Emîr Bedreddîn'e mektup yollamış, Celâl-i Kûçek'in müsebbibi olduğu bu tatsız hadisenin telafi edilmesini talep etmiştir. Mektubu okuyan Emîr Bedreddîn Bey bu duruma kayıtsız kalmamış, havuzun Lârende'den Konya'ya götürülmesini ve ait olduğu hankaha yerleştirilmesini sağlamıştır.⁴⁹

3. Yönetici Zümrede Hediye

Şehirli zümrelerden diğeri yöneticiler ve askerlerdi. Hükümdar ve şehzadeler başta olmak üzere devlet adamları ve askerlerden oluşan kesimin hediye mefhumu, sosyal yaşam içindeki sıradan ahali, dinî kesim ve tasavvufî çevrelerin hediye anlayışından farklılık arz ediyordu. Şehirlerdeki siyasî yaşamın parçası olarak bu zümrenin hediye algısı daha ziyade politik bir mahiyet taşıyordu.

Yönetici zümrede hediye olarak çoğunlukla şehir, vilâyet, kale, asker, at, elbise, kılıç ve kemer gibi unsurlar verilmekteydi. Çoğunlukla emirlere, nâiblere ve nökerlere verilen bu unsurlar genel olarak siyasî anlamda meşrûiyet ve üstünlük aracı olarak addedilmekteydi. Nitekim Azîz b. Erdeşir Esterâbâdî (öl. 800-801/1398'den sonra)'nin meşhur eseri *Bezm ü Rezm*'de bununla ilgili sayısız örnek yer almaktadır. Anadolu şehirlerinin siyasî ve askerî yaşamı hakkında velûd bilgileri sunan eserde özellikle XIV. yüzyılın son çeyreğinde siyasî ve askerî nitelikli hediyelerin verilmesiyle ilgili birçok malumat mevcuttur.⁵⁰

Ortaçağ Türk-İslâm ülkelerinde elbise [veya hil'at], kılıç, kemer ve at meşrûiyet mefhumu üzere verilen öğelerdi. Bunlardan vilâyet, asker ve kale ise daha ziyade suyurgal [=soyırhol: соёрхол]⁵¹ uygulamasının bir ürünü olarak bağışlanırdı. Bu uygulama, İlhanlılar'ın yıkılmasını müteakip Yakın Doğu'daki siyasî ve idarî boşluğu dolduran Celâyirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerindeki müessese kültürünün bir parçasıydı.⁵² Eretna ve Kadı Burhâneddîn Ahmed devletlerinde

Adası'nın büyük bir bölümü hakimiyet altına alınmış, ayrıca bu süreçte Girit Adası ile ekonomi ilişkileri kurulmaya başlanmıştır. 707-708/1308 senesinde Rodos'u işgal eden Hospitalier şövalyeleri İtalyan şehir devletlerinin adada yürüttükleri ticarete zarar vermiş, bunun bir neticesi olarak da Menteşeoğulları ile Cenevizliler birbirlerine yakınlaşmışlardı. Mesud Bey muhtemelen 719/1319 yılından sonra ölmüş ve altı erkek evlâdından biri olan Şücâeddîn Orhan ondan sonra beyliğin yönetimine geçmiştir. Erdoğan Merçil, "Menteşeoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 152; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği 13-15inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. O. Ş. Gökyay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1944), 52-53, 57-59.

⁴⁷ Wittek, *Menteşe Beyliği*, 59.

⁴⁸ Bu süreçte Anadolu coğrafyasının yer altı madenleri ve değerli taşlar bakımından Orta Doğu ve Asya'nın bazı bölgeleriyle kıyaslandığında onlar kadar zengin olmamakla birlikte Kütahya gibi bazı şehirlerin nispeten bu yönlerden üstünlüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kütahya; mermer, porselen ve çini gibi yer altı madenleri ve değerli taşlardan eşya üretiminin yapıldığı ve bunun sanata dönüştürüldüğü şehirlerden biriydi.

⁴⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 906; Türkçe trc. II, 281.

⁵⁰ Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 86, 137, 233, 234, 249, 253, 261, 277 vd; Türkçe trc. 94, 137, 219, 220, 234, 237-238, 245 vd.

⁵¹ "Soyurhal" (soyırhol=соёрхол), *ihsan etmek, lütfetmek, inayet göstermek* anlamlarına gelen "soyurha-" fiilinden Moğolca bir ek olan "-l" fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. Moğolcada özellikle "hana gösterilen sadakattan dolayı bir aileye vergiden muaf olması koşuluyla verilen arazi, mera" mânasını taşımaktadır. Bu sözcük muhtemelen XIII. yüzyıl Moğolcası'ndan Türkçeye geçmiş olup, Hârezm ve Çağatay edebî sahalarında yazılmış eserlerde "hediye" anlamıyla kullanılmıştır. Ferdinan D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*, çev. Günay Karaağaç, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 1123; Şen, "Eski ve Orta Türkçede Hediye Kelimeleri", 251.

⁵² Abû Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, C. I, nşr. Necati Lugal-Faruk Sümer, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 33, 48, 90, 119; C. II. 275, 308; Ebu Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyârbakriyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 34, 44, 68, 86, 186, 200; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 358; Halil İnalçık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf," içinde *History and Historiography of Post-Mongol Central*

büyük savaşlarda ve meydana gelen kritik hadiselerde büyük yararlılıklar gösteren emîrlere ve şehirlerdeki yerel güçlere hediye cihetinden suyurgaller/armağanlar tevdi edilirdi⁵³.

Hanedan üyeleri ile şehirlerdeki yöneticiler ve askerler arasındaki hediyeleşme kültüründe kıymetli halılar, kitaplar, “kisvet” olarak adlandırılan renkli giysiler, akik, yakut, sedef, lal ve inci gibi doğal taşlardan yapılan çeşitli ürünler bulunuyordu. Değerli taşlar şehirli zümreler tarafından muhtelif eşyalar üzerinde sıklıkla kullanılırdı. Özellikle hükümdar, hanedan ailesi ve devlet adamları tarafından meşrûiyet unsuru olarak görülen hilat ve kılıç gibi kıymeti haiz unsurlarda bu nadide taşlar çok kullanılırdı. Şehirlerdeki yönetici zümre ve askerler bu değerli maden ve taşlarla süslenerek hazırlanan giysi ve eşyaları hediye olarak takdim ederlerdi. Örneğin Kadı Burhâneddîn Ahmed, Candaroğlu II. Süleyman Paşa'ya [=suyurgal olarak] kıymetli eşyalar vermişti. Bunlar arasında kılıç, atlar, kumaşlar ve çeşitli ürünler yer alıyordu. Bunlardan kılıç, çok değerli bir taş olan lal⁵⁴ ile süslenmiş olup; atlar ise oldukça pahalı olan şecere sahibi Bedevî/Arap atlarıydı.⁵⁵

Sivas Sultanı Kadı Burhâneddîn'in Kastamonu Hükümdarı II. Süleyman Paşa'ya suyurgal olarak verdiği değerli hediyeler arasında bir de köle bulunması tesadüf değildi. Çünkü XIV. yüzyıl Anadolu'sunda bazı şehirler büyük köle pazarlarına ev sahipliği yapmaktaydı. Sivas bu şehirlerden biriydi. Altın Orda bölgesinden Karadeniz yoluyla Anadolu'ya getirilen özellikle Kıpçak köleler, Eretnalılar zamanında olduğu gibi, Kadı Burhâneddîn devrinde de ilk olarak Sivas'a getirilirdi. Köle ithalat ve ihracatının âdeta Anadolu'daki lojistik üssü olan Sivas, bu esirlerin kalitesi ve fiyatlarının belirlendiği, satışlarının yapıldığı, çevre memleket ve şehirlere sevkiyatının nasıl gerçekleştirileceğinin planlandığı bir şehirdi. Buradan taşınan Kıpçak ve Çerkez köleler bilhassa Mısır şehirlerinde çok muteberdi.⁵⁶ Zira bazı Memlûk sultanlarının bu köleler arasından çıkması hesaba katıldığında Sivas yoluyla Kahire'ye pazarlanan kölelerin ne denli prestijli oldukları anlaşılmaktadır.

Şehirlerdeki yönetici zümre ile dinî zümre arasındaki hediyeleşme kültüründen de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bazı hükümdarlar aynı zamanda entelektüel yönere sahiplerdi. Şair ve âlim bir kadı olarak Burhâneddîn Ahmed bu hükümdarlardan biriydi. Yaşamının sonlarına doğru tasavvufa eğilmiş ve bu alanda telif edilen eserleri okumaya meyletmiştir. Tam bu sırada Alâeddîn Şeyh Yar Ali adındaki Şeyhüslâmla bir mecliste ilmî ve dinî muhabbet ederken Kadı Burhâneddîn, Şeyh Sadreddîn

Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods, ed. J. Pfeiffer - Sholeh A. Quinn (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006), 111-134; Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S. 39 (2006): 195-218; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 52, 112, 119; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press, 1972), 556; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C. IV, (Wiesbaden: Franz Steiner, 1965), 351-353; A. K. S. Lambton, “Two Şafavid *Soyürghâls*”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. XIV (1952): 44-54; Vladimir Minorsky, “A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. IX (1938): 927-960.

⁵³ Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 137, 238, 257, 276, 337; Türkçe trc. 137, 224, 242, 259, 314.

⁵⁴ Kıymetli taşlardan lal, Bedaşan/Afganistan dağlarından çıkarılan ve yakuta benzeyen değerli bir taştır. Ortaçağ'da Avrupalı tüccarlar tarafından muhtemelen Bedaşan şehrinin adına nispetle =“bedaş”dan “belaş” olarak da zikredilmeye başlanmıştır. Kırmızı, yeşil ve sarı renklerinde çeşitleri bulunan lal taşının çıkarılması ve işlemesi oldukça zahmetli olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlem her şeyden önce sabır gerektiren bir sürece tekabül ediyordu. Billûrlüğünü kaybetmemesi ve saf güzelliğinin ortaya çıkması için taşın işlenmesi sırasında ısıya yavaş yavaş maruz bırakılması ve akabinde yine aynı şekilde soğutulması gerekiyordu. İşleme sürecinin zorluğuna paralel olarak da bu kıymetli taşın fiyatı yükselmekteydi. Özellikle varlıklı şehirli zümrelerin bu taşta olan talepleri artmakta ve şehirlerdeki mücevher sektöründe rağbet gören bir iktisadî meta haline gelmekteydi. Bu konuda geniş bilgi için şu çalışmaya bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi (Sanayi Serisi: 2)* (Ankara: Bizim Büro, 2001), 67-71. Lal taşının Anadolu şehirlerinde çıkarıldığına dair herhangi bir malumata sahip değiliz. Büyük olasılıkla Ortaçağlar boyunca Doğu'nun kıymetli malları arasında Afganistan, İran ve Hüzmüz gibi bölgelerden Anadolu'ya getiriliyordu. İran menşeli bir müellif olarak Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* adlı eserinde lal taşından sık sık zikretmektedir. Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 378, 389, 410, 434; Türkçe çev. 350, 360, 377, 399.

⁵⁵ Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 389; Türkçe trc., 360.

⁵⁶ Kadı Burhâneddîn Ahmed, bir gün sarayında şehirli olan bir mecliste Rum'dan diye zikrettiği Anadolu üzerinden Mısır'a yapılan Çerkez köle ticaretini menettiğine dair lâtifesi Kahire sarayı tarafından çok büyük tepkiyle karşılanmıştır. Kadı Burhâneddîn'in laf arasında yaptığı bu lâtifesi Memlûk devlet adamları ve Kahire şehirli zümrelerinden bilhassa tacirler zümresi tarafından ona karşı nefret duyulmasına bile neden olmuştur. Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 342; Türkçe trc., 319; Yaşar Yücel, *Kadı Burhâneddîn Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, (Ankara: AÜ. DTCF. Yayınları, 1970), 96. Memlûk çevrelerinin takındığı bu menfi tutum, Anadolu üzerinden Mısır'a gerçekleştirilen köle ticaretinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Konevî⁵⁷'nin türbesine çok kıymetli iki halı hediye etmiştir. Bu süreçte cami, mescid, türbe, dergâh, zâviye, tekke gibi dinî müesseseler için halı vb. döşeme eşyalarının temini mühim bir işti. Çünkü bu tür kurumların ömrünün devam edebilmesi ve düzgün işleyebilmesi, buralar için tahsis edilen vakıfların gelirleriyle mümkündü. Bu vakıflar da özellikle şehirlerin idarecileri ve varlıklı kimselerin bağışları tarafından sağlanırdı. Yani bu müesseseler, devletin hazinesinden herhangi bir ödenek almadan daha ziyade toplum tarafından sağlanan imkânlarla hizmet yürütmekteydiler.

Türk-İslâm toplumlarında hediye mukabili hediye etmek gelenek olduğu için, Konevî türbesindeki müritler de Kadı Burhâneddîn'e bu süreçte şehirlerin ilim ve düşünce hayatında büyük yeri olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabi (öl. 638/1240)'nin *Füsusü'l-Hikem ve husûsü'l-kilem* adlı eserini hediye etmiştir. Hatta *Füsusü'l-hikem*'in bu nüshasının bizzat Şeyh tarafından yazılan nüsha olduğu belirtilmektedir. Seyreden güzel münasebetler hasebiyle türbedârlar tarafından saraya hediye edilen bu kitabın Kadı Burhâneddîn'e uğur getireceği ve feyz alacağı düşüncesiyle armağan olarak sunulmuştur.⁵⁸ Nitekim Kadı Burhâneddîn de tasavvufa merak sarmış ve İbnü'l-Arabi'nin bu eserini okumuştur.

SONUÇ

Türkiye Selçuklu Devleti (1075-1308)'nin ortadan kalkması ile 804/1402 yılında meydana gelen Ankara Savaşı arasındaki zaman dilimi, Anadolu tarihinin kritik süreçlerinden biridir. XIV. yüzyıl olarak zikredilen bu süreçte Anadolu siyasî hayatı kargaşalı olmasına rağmen şehir yaşamı oldukça canlıydı. Özellikle Konya, Kayseri, Kütahya, Kastamonu, Birgi, Ayasuluk ve Bursa, şehir yaşamı içinde halkın gelenek ve göreneklerinin daha belirgin takip edilebildiği kentlerdi. Bu sırada Anadolu'da şehirliler genel olarak sosyal zümreler, dinî zümre ve yönetici zümrelerden ibaretti. Bu zümreler şehir hayatı içinde buldukları konum ve yaptıkları meslek doğrultusunda belli başlı hediye mefhumuna sahiplerdi. Onların hayata baktıkları zâviye, verdikleri ya da aldıkları hediyenin türünü belirlemektedir. Sosyal yaşam içinde hediyeleşmeler mutfak araç ve gereçleri, yiyecek ve içecek maddeleri, para/sikke, altın, gümüş, esir, mum, at, katır ve binek takımları gibi oldukça geniş bir yelpazeye sahipti. Dinî zümrenin hediye anlayışı ise sosyal hayattaki şehirliler ahalinin hediye mefhumu gibi olsa da onlardan kısmen farklılaşıyordu. Din adamlarının hediye anlayışı dinî-tasavvufî çizgide birtakım manevî manalara sahip öğeler olarak zikredilebilir. Son olarak yönetici zümre arasında ise çoğunlukla kale, şehir, il, asker, hilat, kemer, at gibi meşrûiyet unsurları bağışlanırdı. Bu yönüyle yönetici zümrede hediyelikler ve hediyeleşme siyasî bir karakter taşımaktaydı. Ayrıca diğer şehirliler zümrelerle yaptıkları hediyeleşmelerde ise yine o zümreler nezdinde husûsî mana barındıran kıymetli haiz nesnelere sunulmaktaydı.

KAYNAKÇA

- Abû Bakr-i Tihirânî. *Kitâb-i Diyârbakriyya*. C. I-II, nşr. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Ahmed-i Eflâkî. *Menâkıbü'l-ârifîn*. C. II, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.
- Ahmed Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri (Manakıb al-Ârifîn)*. C. II, çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Akın, Himmet. *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Aksarayî, Kerîmu'ddîn. *Müsâmeretu'l-ahbâr ve Müsâyeretu'l-ahyâr*. nşr. Osman Turan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1944.

⁵⁷ Sadreddîn Konevî'nin yaşamı ve eserleri hakkında bkz. Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2005, 420-425; Osman Ergin, "Şadraddîn al-Qunawî ve Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, S. 2 (1957): 63-90; W. C. Chittick, "Şadr al-Dîn al-Kūnawî", *Encyclopaedia of Islam*, C. VIII, Brill, Leiden 1995, 753-755.

⁵⁸ Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, 348; Türkçe trc., 355.

- Aksarâyî, Kerimüddin. *Müsâmeretü 'l-ahbâr ve Müsâyeretu 'l-ahyâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Algar, Hamid. "Nadîm al-Dîn Râzî Dāya", *Encyclopaedia of Islam*. C. VII, Brill, Leiden 1993, 870-871.
- ‘Âşîq-paşa-zāda. *Die altosmanische Chronik des ‘Âşîkpaşazāde*. nşr. W. F. C. Giese, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1929.
- Âşîkpaşazāde. *Tevârîh-i Âl-i Osmân: Âşîkpaşazāde Târihi*. nşr. Âlî Bey, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Aydın, Abbas. "Selçuklu Anadolu'sunda Hediye (1075-1318)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Marmara Üniversitesi, 2016.
- Ayönü, Yusuf. "Bizans'tan Selçuklulara Gönderilen Hediyeler." içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi (Sanayi Serisi: 2)*. Ankara: Bizim Büro, 2001.
- Bardakoğlu, Ali. "Hediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 151-155.
- Baypars Tarihi: al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*. çev. M. Şerefüddin Yaltkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Beckingham, Charles F., *Encyclopaedia of Islam*. C. VIII, Brill, Leiden 1995, 4-6.
- Chittick, W. C., "Şadr al-Dîn al-Ķūnawī", *Encyclopaedia of Islam*. C. VIII, Brill, Leiden 1995, 753-755.
- Clauson, S. Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Demirli, Ekrem, Sadreddin Konevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2005, 420-425.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. C. IV, Wiesbaden: Franz Steiner, 1965.
- Ducas. *Ducaæ: Michaelis Ducaæ Nepotis (Historia Byzantina)*. Venetiis: Ex typographia Blaviana, 1729.
- Ebu Bekr-i Tihranî. *Kitab-ı Diyarbekriyye*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ebû Hayyân. *Kitâbü 'l-İdrâk li-lisâni 'l-Etrâk*. yay. Ahmet Caferoğlu, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Enverî. *Düstûrnâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil [Yinanç], İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Ergin, Osman. "Şadraddîn al-Qunawi ve Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, S. 2 (1957): 63-90.
- Ersan, Mehmet. "Türkiye Selçukluları'nda Hediye ve Hediyeleşme II", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 15, S. 1, (2000): 95-104.
- Ersan, Mehmet. "Türkiye Selçukluları'nda Hediye ve Hediyeleşme I", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14, S. 1 (1999): 65-77.
- Esterâbâdî, Azîz B. Erdeşîr. *Bezm ü Rezm*. nşr. Kilisli Muallim Rifat, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928.
- Esterâbâdî, Azîz B. Erdeşîr. *Bezm ü Rezm (Eğlence ve Savaş)*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

- Feridun Ahmed Bey. *Mecmûa-i münşeât-ı Ferîdûn Bey (Münşeâtü's-selâtin)*. C. I, İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, 1264.
- Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Gibb, H.A.R. *The Travels of Ibn Battûta A.D. 1325-1354*. Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, 1962.
- Gregoras, Nicephorus. *Byzantina Historia-I (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1829.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990.
- İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. C. I, çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Şeddâd. *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*. nşr. Ahmed Hatîf, Wiesbaden: Franz Steiner, 1403/1983.
- İbnü'd-Devâdârî. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*. 8. cüz, nşr. Ulrich Haarmann, Freiburg-Kahire: ed-Dürretü'z-Zekiyye, 1391/1971.
- İnalçık, Halil. "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlik, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklık, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf." içinde *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer-Sholeh A. Quinn, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006.
- Kafesoğlu, İbrahim, "İbn Battuta", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. V/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 708-711.
- el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, tarihsiz.
- Konyalı, İsmail Hakkı. *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. Konya: Yenî Kitap Basımevi, 1964.
- Köprülü, M. Fuad. "Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar", *İstanbul Dârülfünûnu Türkiyat Mecmuası* 2 (1928): 1-32.
- Lambton, A. K. S. "Two Şafavid Soyurghâls", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XIV (1952): 44-54.
- Lessing, Ferdinan D. *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi*. C. I, haz. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949.
- Mélikoff-Sayar, Irène. *Le Destân D'umûr Pacha (Düstürnâme-i Enverî)*. Paris: Presses Universitaires de France, 1954.
- Merçil, Erdoğan, "Menteşeoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24, TDV Yayınları, Ankara 2004, 152-153.
- Minorsky, Vladimir. "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* IX (1938): 927-960.
- Miquel, A. "L'İslam d'Ibn Battuta", *Bulletin d'études orientales* XXX (1978): 75-83.
- Miquel, A., "Ibn Battûta", *Encyclopaedia of Islam*. C. III, Brill, Leiden 1986, 735-736.
- Necmeddîn-i Dâye. *Mirsâdü'l-'ibâd*. nşr. Muhammed Emîn Riyâhî. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1352 hş.

- Necmeddîn-i Dâye. *The Path of God's Bondsmen from Origin to Return (Mirşād al-'ebād men al-mabdā' elā'l-ma'ād)*, haz. Hamid Algar, New York: Persian Heritage Series, 1982.
- Necmeddîn-i Dâye. *Mirşādü'l-ibād mine'l-mebde' ile'l-meād Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu*. çev. Halil Baltacı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2021.
- Nizâmüddîn-i Şâmî. *Zafer-nâme (Târih-i fütühât-i Emîr Timur Gürgâni)*. nşr. Mehdî Bamedâd, Tahran: İntişârât-ı Bamedâd, 1363.
- Nizamüddin Şâmî. *Zafername*. çev. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- el-Ömerî, İbn Fazlullah. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Örs, Derya, "Necmüddin-i Râzî: Hayatı ve Eserleri", *Nüsha* II, S. 6 (2002): 19-34.
- Öztürk, Necdet. "Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kayıtları (1299-1500)." içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Pachymeres, George. *De Michaele et Andronico Palaeologis II (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1835.
- Paydaş, Kazım. "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)* 39 (2006): 195-218.
- Salman, Fikri. "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 6 (2004): 13-42.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Şen, Mesut. "Eski ve Orta Türkçede Hediye Kelimeleri." içinde *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Taeschner, F. *al-'Umarî's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr*. I. Text, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1929.
- et-Tancî, Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî. *Rihletü İbn Battûta*. II, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417/1997.
- Tevhîd, Ahmed. "Rum Selçûkî Devleti'nin İnkırâziyle Teşekkül Eden Tavâif-i Mülûk", *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* I, S. 1 (1326): 35-40.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ürkmez, Rauf Kahraman. "Ârif Çelebi'nin Batı Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri ve Mevlevihanelerin Yaygınlaşması", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 10 (2019): 203-230.
- Varlık, Mustafa Çetin. *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.
- Yazıcızâde Âli. *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi] (Giriş-Metin-Dizin)*. haz. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Yûnîni, Kutbüddin. *Zeylü Mir'âti'z-Zamân*. C. 3, Haydarâbâd-Dekken: et-Tab'atü'l-Ûlâ, 1960-1380.
- Yücel, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I (Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

- Yücel, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II (Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Yücel, Yaşar. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*. Ankara: AÜ. DTCTF. Yayınları, 1970.
- Zachariadou, Elizabeth A. *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*. Venice: Post-Byzantine Studies, 1983.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği 13-15inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*. çev. O. Ş. Gökyay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1944.

Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu

Establishment of the Ma'mûnid State in Khwārazm

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Aykut ÖZBAYRAKTAR

Amasya Üniversitesi <https://ror.org/00sbx0v13>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Amasya,
Türkiye

ORCID: [0000-0001-9804-7875](https://orcid.org/0000-0001-9804-7875)

e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 25.10.2023

Kabul/Accepted: 14.12.2023

Atf: Özbayraktar, Aykut, "Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 723-738.

Citation: Özbayraktar, Aykut, "Establishment of the Ma'mûnid State in Khwārazm", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 723-738.

Lisans/License:

Öz- Tarihi Hârezm bölgesine M.S. 305 yılından 386/996 yılına kadar Afrîğî Hanedanı mensubu Hârezmşâhlar hükmetmişlerdir. Afrîğî iktidarının sonu bir dış müdahaleden dolayı değil, kanlı bir iç savaş neticesinde gelmiştir. Hârezm'deki Cürcâniye/Gurgânc şehrini Afrîğîlerden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere vassal şekilde yöneten Emir I. Me'mûn, son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed'i 386/996 senesinde tahttan indirerek idam etmiştir. Böylece Gurgânc Emîri I. Me'mûn, Hârezm'in tamamına hakim olarak Hârezmşâh unvanını üstlenmiş ve yeni bir devletin temellerini atmıştır. Fakat iktidara geçtikten hemen sonra, 387/997 yılında faili meçhul bir cinayetle katledilmiştir. Onun vefatından sonra Me'mûnî iktidarı, 389/999 yılında Sâ mânîlere tâbiyetinden ayrılarak siyasi meşruiyeti Abbâsî Hilâfeti tarafından da tasdik edilen müstakil bir devlet haline gelmiştir. Me'mûnî Devleti, 408/1017 senesine kadar Hârezm'de hakim olmuştur. Bu makale, yukarıda kısaca özetlediğimiz Me'mûnî Devleti'nin kuruluşu sürecini detaylı bir şekilde incelemektedir ve konuyla alakalı bazı problemleri ele almaktadır. Hârezm hükümdarlarının siyasi statülerini, Sâ mânî devlet ricaliyle ilişkilerini ve onları savaşa sürükleyen etkenleri anlatarak savaşın cereyanını ve sonuçlarını değerlendirmektedir. İç savaşın mahalli edebiyata yansımalarını olayların tanığı olan şairlerin siyasi içerikli şiirlerden alıntılar yaparak göstermektedir. Tahta çıktıktan kısa süre sonra Hârezmşâh I. Me'mûn'un ölümünü Hârezmli devlet adamlarının düzenledikleri bir suikast olarak kabul etmekte ve suikastı Sâ mânî Hükümdarı II. Nüh'un azmetirdiği iddiası üzerinde durmaktadır. Son olarak Me'mûnî Devleti'nin Sâ mânî vassallığından çıkarak müstakil hale gelmesi ve Abbâsî Hilâfeti tarafından tanınmasını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler- Hârezm, Hârezmşâhlar, Me'mûnîler, Afrîğîler, Sâ mânîler.

Abstract - The Khwārazmshāhs, members of the Afrīghid Dynasty, ruled the historical Khwārazm region from 305 A.D. to 386/996. The end of the Afrīghids' administration came not because of the invasion of another state but as a result of a bloody civil war. Amīr Ma'mūn I, who ruled the city of Jurjāniya/Gurgānj in Khwārazm independently of the Afrīghids and directly as a vassal of the Sāmānids, dethroned and executed the last Afrīghid Khwārazmshāh Muhammad II in 386/996. Thus, Ma'mūn I assumed the title of Khwārazmshāh by ruling Khwārazm and founded a new state. However, right after he ascended to the throne, he was murdered in 387/997 as a result of an unsolved murder. After his death, the Ma'mūnids government separated from its subordination to the Sāmānids in 389/999 and became an independent state. The political legitimacy of the Ma'mūnid State was also confirmed by the Abbāsīd Caliphate. The Ma'mūnids State dominated Khwārazm until 408/1017. This article is about the establishment of the Ma'mūnid State, which we briefly described above, and deals with some problems related to the subject. It describes the political status of the Khwārazmian rulers, their relations with Sāmānid statesmen, and the factors that led them to war, and evaluates the occurrence and results of the war. It shows the reflections of the civil war on local literature by quoting political poems from poets who were witnesses of the events. It accepts the death of Khwārazmshāh Ma'mūn I shortly after his accession to the throne as an assassination organized by Khwārazmian statesmen and defends the claim that the Sāmānid ruler Nūh II instigated it. Ultimately, it explains how the Ma'mūnid State became independent from the Sāmānid vassalage and was recognized by the Abbāsīd Caliphate.

Keywords- Khwārazm, Khwārazmshāhs, Ma'mūnids, Afrīghids, Sāmānids.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The historical Khwārazm region was ruled by separate governments in the second half of the IV/Xth century. The city of Gurgānj in Khwārazm was governed by local kings known as the "Amīr of Gurgānj". The rest of the region was under the control of kings who belonged to the Afrīghid Dynasty and had the title of "Khwārazmshāh". The Afrīghid Dynasty had continued in the capital Kāth (al-Fīl) since 305 AD. Both were vassals of the Sāmānid State, and there was serious enmity and rivalry between the people of both capitals (i.e., Kāth and Gurgānj).

The arrival of Abū Alī Sīmjūrī, one of the Sāmānid statesmen, to the region triggered a bloody civil war that would turn the animosity between the two cities into an armed conflict and radically change the political situation in Khwārazm. There was a tough struggle for power between Abū Alī Sīmjūrī and the Sāmānid ruler Nūh II. After a series of defeats, Sīmjūrī surrendered and apologized to him. Nūh II exiled Abū Alī Sīmjūrī to Khwārazm and asked Amīr of Gurgānj Ma'mūn I to host him. When Abū Alī Sīmjūrī reached Hazarasb, which is close to the southern border of the region, he was attacked by Khwārazmshāh Muhammad II and was arrested by him. It is understood that Khwārazmshāh Muhammad II captive Abū Alī Sīmjūrī by cheating and unjustly. Abū Alī Sīmjūrī's retinue were imprisoned, and those who escaped were ordered to be killed where they were caught. He was also gyved and locked in a oubliette (386/996).

Amīr of Gurgānj Ma'mūn I, who had animosity towards Khwārazmshāh Muhammad II and was in rivalry with him, took advantage of this opportunity and organized a military operation under the pretext of rescuing Abū Alī Sīmjūrī, who was unjustly arrested. On the battlefield, the Ma'mūnid army defeated the Afrīghid army in a short time and occupied the capital Kāth. Abū Alī Sīmjūrī was released with great respect. Khwārazmshāh Muhammad II was dressed in punishment clothes worn by despicable criminals, and he was tied to the tail of a donkey and taken to Gurgānj. During a great feast held in honor of Sīmjūrī in Gurgānj, Khwārazmshāh Muhammad II was scolded with severe affronts, abased, and executed along with his servants in front of the people by Ma'mūn I in 386/996. Thus, the title of "Khwārazmshāh" was transferred to Ma'mūn I, and the Ma'mūnid State was established.

Despite his success in the civil war in 386/996, Khwārazmshāh Ma'mūn I remained a vassal of the Sāmānid ruler Nūh II but was killed by his own ghulāms (i.e., slave soldiers or servants) during a banquet organized by the commander-in-chief of his army in 387/997. It is understood that Ma'mūnid statesmen, led by the commander-in-chief, assassinated Khwārazmshāh Ma'mūn I and that the Sāmānid ruler Nūh II instigated it. Because Ma'mūn I dethroned and executed Khwārazmshāh Muhammad II, a loyal vassal of the Sāmānids, without permission and put an end to the dual administration in Khwārazm. In addition, he sympathized with Abū Alī Sīmjūrī and the Fātimid Caliphate during the Gurgānj period. Apparently, the Sāmānid ruler Nūh II was disturbed by the fact that a Fātimid sympathizer Khwārazmshāh ruled the region. It is claimed that the Sāmānid ruler Nūh II contacted the Ma'mūnid statesmen and instigated the assassination of Khwārazmshāh Ma'mūn I. After his death, the army swore allegiance to his son Alī.

The Ma'mūnid State, which was previously a vassal of the Sāmānids, became independent thanks to the Qarakhanids occupying Transoxiana in 389/999 and exiling the Sāmānids' members to the city of Ozkand. Muntasir, a member of the Sāmānid Dynasty, escaped from Ozkand in 390/1000 and started to fight to resurrect the Sāmānid State. Muntasir, who first came to Khwārazm, brought together the former Sāmānid soldiers and supporters scattered in the Khorasan and Transoxiana regions with the support he received from the Ma'mūnid Khwārazmshāh Alī. Bukhara, the old capital of the Sāmānids, was liberated from occupation and Muntasir was separated from Khwārazm. Muntasir's struggles against the enemies (i.e., Qarakhanids and Ghaznavids) between 390-395/1000-1005 did not affect the independence of the Ma'mūnid State. In these years, Khwārazmshāh Alī only mentioned the name of the Abbāsīd Caliph al-Qādir-billāh on the silver dirhams he minted but did not include the name of the Sāmānid Amīr Muntasir. This indicates that the Ma'mūnid State was not a vassal of Amīr Muntasir between 390-395/1000-1005. On the other hand, Khwārazmshāh Alī, with the concern of keeping the city of Nasā, which he dominated in Northern Khorasan, fought with Muntasir and his army in Nesā in 1004 and defeated him and removed him from Nasā. The political legitimacy of the Ma'mūnid State was confirmed by the Abbāsīd Caliphate. Although Bayhaqī uses expressions that reflect the Ma'mūnids as a vassal of Sultan Mahmūd of Ghaznī, numismatic findings prove that the Ma'mūnids were not vassals of the Ghaznavids, on the contrary, they were completely independent.

GİRİŞ

Tarihi Hârezm bölgesi, 93/712 senesinde Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in komuta ettiği askeri bir hareketle Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.¹ İslam egemenliği M.S. 305 senesinden beri² Hârezm'e müstakilen hükmeden Afrîğ Hanedanı iktidarını sona erdirmemiştir. Kuteybe b. Müslim, bölgenin fethini Afrîğiler ile anlaşarak ve iş birliği yaparak başarmıştır³ ve akabinde müttetikini tahtında ibka etmiştir.⁴ Siyasi hiyerarşide hilafet makamı tarafından tayin edilen Horasan valilerinin vassalı kabul edilen Afrîğî Hârezmşâhlar hükümetine 93-132/712-749 yılları arasında Emevî, 132-205/749-820 yılları arasında Abbâsî halifelerine bağlı Horasan valileri hakim olmuşlardır. Daha sonra Horasan'daki egemen güçlere itaat etmeyi sürdüren Hârezm mahalli idaresi; 205-283/820-896 yılları arasında Tâhirîlerin, 284-386/897-996 yılları arasında Sâ mânîlerin tahakkümü altında kalmıştır. Bu suretle Afrîğîlerin 386/996'ya kadar Hârezm'i muktedir bir mahalli idare olarak yönetmeyi sürdürdükleri görülmektedir.

Yaklaşık yedi asır boyunca Hârezm'de istikrarlı şekilde devam eden Afrîğî iktidarı dış kaynaklı bir istila sonucunda değil, kanlı bir iç savaşın neticesinde tarih sahnesinden çekilmiştir. Hârezm'de Gurgânc (Cürcâniye) şehrini Afrîğîlerden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere bağlı olarak yöneten Emîr I. Me'mûn b. Muhammed, son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed b. Ahmed'i 386/996 yılında tahttan indirerek idam etmiştir. Hârezmşâh unvanını üstlenerek bölgeye egemen olan I. Me'mûn Gaznelilerin 408/1017 yılında Hârezm'i işgaline kadar süren Me'mûnî Devleti'nin temelini atmıştır. Başlangıçta Sâ mânî tâbiyetinde olan Me'mûnî iktidarı, bağlı bulunduğu otoritenin 389/999'da yıkılış sürecine girmesi üzerine doğrudan hilafet makamına tâbi müstakil bir devlet haline gelmiştir ve politik meşruiyeti Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh tarafından tanınmıştır.

Sunulan bu makale Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin kuruluş sürecini incelemektedir. Hârezm'deki iki hükümdarın Sâ mânî devlet ricaliyle ilişkilerini, Afrîğî iktidarının devrilmesiyle sonuçlanan iç savaşı, Me'mûnî Devleti'nin vassallık statüsünden çıkarılmasını ve Abbâsî Hilafeti tarafından tanınmasını konu edinmektedir. Me'mûnîlerin politik konumu hakkında yazılı kaynaklardaki yanlış bir algıya nümisatik bulguları da dikkate alarak eleştirir getirmektedir. Çünkü Gaznelilere bağlı tarihçiler Me'mûnî iktidarının Sâ mânîlerden sonra Gaznelilere tâbi olduğuna dair bir anlayışa sahip gibi görünmektedirler. Hârezmşâh I. Me'mûn'un 387/997 yılında faili meçhul bir cinayete/suikasta kurban gitmesi hadisesi de bu makalede tüm detaylarıyla ele alınarak azmettiricileri tespiti yönelik yorumlar yapılmaktadır.

1. Hârezm Hükümdarlarının Sâ mânî Devlet Ricaliyle İlişkileri

Hârezmşâh II. Muhammed'in ve Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un adlarına politika sahnesinde ilk defa 382/992 yılında Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'u desteklemeleri vesilesiyle tesadüf edilmektedir. Mezkûr iki hükümdar Karahanlı ordusunun Mâverâünnehir'i istila etmesi⁵ üzerine Horasan'a çekilen ve üst düzey devlet adamlarının ihanet etmesi⁶ hasebiyle zor durumda kalan Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'a samimi bir şekilde ve nazikçe yardım etmişlerdir. Kısa süre sonra Karahanlılar Mâverâünnehir bölgesinden çekilmişlerdir ve Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh başkent Buhara'ya dönebilmiştir. Bu aşamada Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un sadakatlerini ödüllendirmek amacıyla Horasan'ın kuzey kesiminde yer alan Nesâ şehrini Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a ve Ebîverd şehrini Hârezmşâh II. Muhammed'e ikta ettiği; her iki vassalını da ferman, kılıç, kuşak ve menşur gibi bazı egemenlik sembolleri vererek onurlandırdığı kaydedilmektedir.⁷

¹ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtu (Hicri 93-94/Milâdî 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6, S. 5 (Kasım-Aralık 1948): 396-400.

² C. E. Bosworth, "Âl-e Afrîğ", *Encyclopædia Iranica*, C. I/7, Routledge & Kegan Paul, Londra 1984, 743.

³ Taberî, "Târîhu'l-Taberî – Târîhu'r-rûsul ve'l-mülûk," thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır, 1384/1964), 6/469-471.

⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1428/2008), 41.

⁵ Mâverâünnehir'in 382/992 yılında Karahanlılar tarafından istilası hakkında detaylı bilgiler için bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 110 vd.

⁶ Karahanlı istilası esnasında Sâ mânî devlet adamlarının tutumları ve ihanetleri hakkında bk. Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 237-242.

⁷ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, frs. çev. Ebû's-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî (Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sinâ, 1334), 90.

Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un aleyhinde uzun süredir güç mücadelesi yürüten ve Karahanlı istilası sırasında ondan desteğini esirgeyen devlet adamı Ebû Alî Sîmcûrî,⁸ kontrolü altında bulunan Ebîverd ve Nesâ şehirlerinin Hârezm hükümdarlarına ikta edilmesinden rahatsızlık duymuştur. Esasında II. Nûh'un mezkûr şehirleri ikta etmek suretiyle Ebû Alî Sîmcûrî'nin karşısına yeni düşmanlar çıkarmayı planladığı düşünülmektedir.⁹ Nesâ şehrini hiç vakit kaybetmeden Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a teslim eden Ebû Alî Sîmcûrî, Ebîverd'i Hârezmşâh II. Muhammed'e bırakmamıştır. Gerekçe olarak ise Ebîverd'in kardeşine ait olduğunu belirtmiş ve Sâmânî divanından Ebîverd'e denk bir iktanın kardeşine verilmesini istemiştir. Ebîverd'e asker gönderen Ebû Alî Sîmcûrî, Hârezmşâh II. Muhammed'in yeni gelen adamlarını şehirden uzaklaştırmıştır. Nesâ Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a teslim edilirken Ebîverd'in kendisine verilmemesinin Hârezmşâh II. Muhammed'i Ebû Alî Sîmcûrî'ye karşı öfkeyle doldurduğu ve ondan intikam almak üzere fırsat kollamaya sevk ettiği kaynaklarda bilhassa vurgulanmaktadır.¹⁰ Nesâ'ya ek olarak Ferâve şehrinin de Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a bağlandığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu suretle Gurgânc Emîri I. Me'mûn nüfuz ve egemenlik sahasını Kuzey Horasan'a doğru genişletmiştir.

İkta olayından sonra Sâmânî Hükümdarı II. Nûh, hasmı olan Ebû Alî Sîmcûrî ile mücadele etmiştir. Gaznelilerin de askeri yardımıyla 384/994 yılında Herat, 385/995 yılında Tûs yakınlarında cereyan eden iki savaşta Ebû Alî Sîmcûrî'yi ve müttefiklerini yenmeyi başarmıştır.¹² Münhezim olan Ebû Alî Sîmcûrî, Hârezm'e gitmiştir. Onun niçin ve nasıl Hârezm'e gittiği hakkında kaynaklarda iki ayrı anlatı mevcuttur. Utbî'nin kaydına göre Ebû Alî Sîmcûrî, Tûs'taki yenilgisini takiben Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tan özür dilemiştir. II. Nûh, Ebû Alî Sîmcûrî'ye Hârezm'e gitmesini ve hakkında bir hüküm verilene dek Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un yanında beklemesini emretmiştir. Bu arada Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a bir mektup yazarak Ebû Alî Sîmcûrî'nin saygıyla karşılanmasını ve şanına yaraşır şekilde ağırılanmasını bildirmiştir ve onun yüksek rütbeliler ile taltif olunmasını, masraflarının tedarik edilmesini, askerlerinin ve maiyetinin aylıklarının ödenmesini istemiştir.¹³ Gerdîzî'nin kaydına göre ise Ebû Alî Sîmcûrî Hârezm'e firari olarak gelmiştir. Tûs hezimetinden sonra Rey'e, oradan da Nişabur'a giden fakat Gazneli Mahmûd'un adamları tarafından yakalanarak zindana atılan Ebû Alî Sîmcûrî hapisten kaçmış ve Gurgânc'a ulaşmak umuduyla Hârezm'e gitmiştir.¹⁴

Kaynaklarda ittifakla bildirildiğine göre 386/996 yılında Hârezm'in güney kesimindeki Hezâresb'e gelen Ebû Alî Sîmcûrî, orada Hârezmşâh II. Muhammed'in elçileriyle karşılaşmıştır. Elçileri Hârezmşâh II. Muhammed'in ertesi gün bizzat gelerek üstüne düşen vazifeleri yerine getireceğini ve hizmette kusur ederek geç kaldığı için af dilediğini belirtmişlerdir. Böylece Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî için tehlike oluşturmadığını beyan etmiş ve onu rahatlatarak kendisini güvende hissetmesini sağlamıştır. Fakat gece olunca 2000 askerlik güçlü bir birlik göndererek Ebû Alî Sîmcûrî'nin ordugahını kuşatmıştır. Afrîğî askerlerin telkinleri ve tehditleri üzerine teslim olmayı kabul eden Ebû Alî Sîmcûrî, Ramazan 386 (Eylül-Ekim 996) tarihinde Hârezmşâh II. Muhammed'in huzuruna çıkarılmıştır. Ebû Alî Sîmcûrî'yi ve maiyetini prangaya vurdurarak hapse attıran Hârezmşâh II. Muhammed, onun etrafa dağılan askerlerinin yakalandıkları yerde öldürülmelerini emretmiştir. Mezkûr askerlerin birçoğu öldürülmüştür, az bir kısmı kaçıp kurtulmuştur.¹⁵ Bu suretle Hârezmşâh II. Muhammed, Ebîverd'i teslim etmemesinden dolayı içten içe kin beslediği hasmı Ebû Alî Sîmcûrî'den intikamını almıştır.

Ebû Alî Sîmcûrî'nin Hârezm'e niçin ve hangi koşullarda geldiğine dair Gerdîzî'nin kaydı doğruysa Hârezmşâh II. Muhammed, onu yakalayarak bir kaçağı tevkif etmiştir. Şayet aynı konuda Utbî'nin kaydı doğruysa Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî'ye hücum ederek tâbi olduğu Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un emrine karşı gelmiş ve suç işlemiştir. Çünkü Ebû Alî Sîmcûrî'yi Hârezm'e gönderen ve Emîr I. Me'mûn'dan onu misafir etmesini isteyen Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tur. Olayların gelişim seyrinden

⁸ Ebû Alî Sîmcûrî'nin siyasi ve askeri faaliyetlerine dair detaylı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler IV Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî", *Belleten* 48, S. 195 (1985): 547-567.

⁹ Usta, *Sâmânîler*, 246.

¹⁰ Utbî, *Yemîni*, 90.

¹¹ Beyhakî, "*Târîh-i Beyhakî*," tsh. Alî Ekber Feyyâz (Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383), 646.

¹² Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un Ebû Alî Sîmcûrî ve Fâ'ik el-Hassâ liderliğindeki muhalif devlet adamlarına karşı mücadeleleri hakkında detaylı bilgi için bk. Usta, *Sâmânîler*, 243-253.

¹³ Utbî, *Yemîni*, 104-105.

¹⁴ Gerdîzî, "*Târîh-i Gerdîzî*," tsh. Abdülhay Habîbî (Tahran: Dûnyâ-yî Kitâb, 1363), 372-374.

¹⁵ Utbî, *Yemîni*, 105-106. ; Gerdîzî, "*Târîh*," 374.

Utbî'nin kaydının gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır. Zira Gurgânc Emîri I. Me'mûn, Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için Hârezmşâh II. Muhammed'e karşı askeri bir hareket düzenlemiştir. Eğer Ebû Alî Sîmcûrî hapisten firar ederek Hârezm'e gelmiş olsaydı Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un onu kurtarmak için harekate kalkışması beklenmezdi. Öyle anlaşılıyor ki Hârezmşâh II. Muhammed'in intikam hisleri baskın gelmiş, Ebû Alî Sîmcûrî'yi derdest etmesinin Sâmnî Hükümdarı II. Nûh tarafından mazur görüleceğini ve hatta takdir edileceğini düşündürmüştür.

2. Hârezm'de İç Savaş: Afrîğî Hârezmşâhlar İktidarını Devrilmesi

Gerdîzî, Hârezmşâh II. Muhammed ile Gurgânc Emîri I. Me'mûn arasındaki iç savaşın bahsine çok dikkat çekici bir cümleyle başlamıştır. O, Hârezm (yani Afrîğîlerin başkenti Kâs) halkıyla Gurgânc halkı arasında kadim bir taassub bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶ Gerdîzî'nin taassub derken husumet veya rekabet anlamlarını kastettiği düşünülmektedir. İki merkez şehrin halkları arasındaki taassubun ne zaman ortaya çıktığı ya da neden kaynaklandığı bilinmemektedir ama IV/X. yüzyılın sonlarına doğru çok şiddetlendiği açıktır. Görünüşe göre iki şehrin arasındaki bu taassub, Hârezmşâh II. Muhammed ile Gurgânc Emîri I. Me'mûn arasındaki rekabette ve düşmanlıkta vücut bulmuştur ve zirveye ulaşmıştır. Ebû Alî Sîmcûrî'ye saldırarak Hârezmşâh II. Muhammed, en önemli rakibi olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a kendisine karşı kullanabileceği büyük bir koz ve meşru gerekçeler sağlamıştır.

Ebû Alî Sîmcûrî'nin kaçan adamlarından Hâcib İlmengü, Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a ulaşarak ona başlarına gelenleri anlatmıştır. I. Me'mûn karşısına çıkan bu elverişli fırsatı kaçırmayarak derhal orduyu harekete geçirmiştir. Ebû Alî Sîmcûrî'nin sağ kalan adamları ise Hâcib İlmengü komutasında toplanarak Me'mûnî ordusuna katılmıştır. Hızlı bir operasyon ile Hârezmşâh II. Muhammed'in başkenti Kâs şehrini kuşatan Me'mûnî birlikleri, Afrîğîlerin kuvvetlerine arkadan saldırarak onları mağlup etmişlerdir. Zaferi takiben ciddi bir direniş göstermeyen Kâs halkı teslim olmuştur. Me'mûnî askerlerin şehirde bir katliama ya da talana yöneldiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte zindanda bulunan Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmış ve onun ayaklarından çıkardıkları prangaları Hârezmşâh II. Muhammed'in ayaklarına takarak Utbî'nin deyimiyile "esiri emîr, emîri esir" etmişlerdir. Ebû Alî Sîmcûrî büyük hürmet gösterilerek Gurgânc'a götürülürken Hârezmşâh II. Muhammed'e nekel (adi suçluların cezalandırılması sırasında kullanılan aşağılayıcı bir giysi türü) giydirilmiştir. Sabık hükümdarın bir merkebe bağlı şekilde sürüklenerek Gurgânc'a nakledildiği belirtilmektedir. Ebû Alî Sîmcûrî'yi karşılamak üzere şehrin dışına kadar giden Emîr I. Me'mûn'un tevazu, saygı ve ta'zimde aşırıya kaçtığı; misafiri için harika armağanlar ve şeref payeleri hazırladığı, onun askerlerinin de durumlarını düzelttiği kaydedilmektedir. Bunu takiben Ebû Alî Sîmcûrî'nin şerefine büyük bir şölen düzenleyen Emîr I. Me'mûn, Hârezmşâh II. Muhammed'in ziyafet esnasında huzura getirilmesini emretmiştir. Devrik hükümdar ağır ithamlarla eleştirilmiş ve uzun uzadıya azarlanmıştır. Şaşkına döndüğü vurgulanan Hârezmşâh II. Muhammed, hiçbir suçlamaya cevap vermemiş ve başını öne eğerek tek kelime bile etmemiştir. Şöleni renklendirmek isteyen Emîr I. Me'mûn ise ziyafet esnasında insanların gözü önünde Hârezmşâh II. Muhammed'i kellesini kestirerek idam etmiş ve bununla yetinmeyerek onun hizmetçilerini de beraberinde öldürmüştür.¹⁷

Hârezmşâh II. Muhammed'in idamı 691 yıldır Hârezm'e hükmeden Afrîğî iktidarına son vermiştir. Hârezmli bilgin Bîrûnî Afrîğî soyunun Sâsnî hükümdar ailesine dayandığını ve bundan kimsenin şüphe duymadığını belirtmektedir.¹⁸ Böylesine köklü ve saygın bir hanedana mensup olan hükümdarın aşağılık suçlular gibi tahkir edilerek öldürülmesi dikkat çekicidir. Hârezmşâh II. Muhammed'e yönelen bu nefret hiç şüphesiz ki Ebû Alî Sîmcûrî'ye yaptığı muamele sebebiyle değildir. Bilakis Gerdîzî'nin de bahsettiği üzere Gurgânc ve Hârezm halkı arasındaki kadim düşmanlığın açık bir yansıması ve neticesidir. Bununla birlikte Emîr I. Me'mûn, Afrîğî ailesinin tüm mensuplarını katletmemiştir. Hârezmşâh II. Muhammed'in akrabası olan ve Afrîğî soyundan gelen kimselerin Me'mûnîler döneminde de bölgede yaşamaya devam ettikleri görülmektedir. Örneğin matematik ve astronomi bilgini Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk savaştan sağ kurtulmuş ve Me'mûnîler zamanında da Hârezm'deki büyük çiftliğinde geniş maddi imkanlara sahip

¹⁶ Gerdîzî, "Târîh," 374.

¹⁷ Utbî, *Yemînî*, 105-107. ; Gerdîzî, "Târîh," 374.

¹⁸ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 41, 46. Bîrûnî; Hârezmşâh II. Muhammed'in sarayında, Afrîğî Hanedanı mensubu şahısların gözetimi altında büyümüştür. Hanedanın kökeni hakkında verdiği bilgilerin güvenilirliği yüksek seviyededir.

olarak yaşamayı sürdürmüştür.¹⁹ Hatta İbn İrâk, *el-Mecîstî eş-Şâhî* adlı eserini Hârezmşâh I. Me'mûn'un oğlu ve halefi Hârezmşâh Alî'ye ithafen kaleme almıştır.²⁰

Afrîğî iktidarının devrilmesiyle birlikte Gurgânc Emîri I. Me'mûn, Hârezmşâh unvanını üstlenerek ülke geneline hakim olmuştur. Hârezm halkı iktidar değişikliğine mukavemet etmemiştir.²¹ Bu dönemde çok ciddi otorite problemleriyle meşgul olan Sâmânîlerin ise gelişmeler karşısında tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır. Hatta Hârezmşâh II. Muhammed'in sonunu getiren esas etkenin de Sâmânîlerin güçsüz, zayıf bir konumda bulunmaları olduğu iddia edilmelidir. Aksi takdirde Sâmânîlerin vassalı olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için böylesine çabalaması ve Sâmânîlere sadık kalan Hârezmşâh II. Muhammed'i adi bir suçlu gibi aşağılayıp öldürmeye cüret etmesi düşünülemez. Bununla birlikte I. Me'mûn, Hârezmşâh olduktan sonra da Sâmânîler ile vassallık münasebetlerini sürdürmüştür. Nitekim ona ait bir adet gümüş sikke çağımıza intikal edebilmiştir. 387/997 yılında üretilen bu dirhem arka yüzünde IV/X. yüzyılda cari olan politik geleneklere uygun olarak Hârezmşâh I. Me'mûn'un adıyla birlikte Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un ve Abbâsî Halifesi et-Tâî'lillâh'ın da isimlerine yer verilmiştir.²² Söz konusu dirhem Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'a vassal olduğuna açıkça delil teşkil etmektedir. Diğer taraftan Hârezmşâh I. Me'mûn'un gümüş sikke bastırabilmesi dahi Sâmânîlerin ne denli nüfuz kaybına uğradıklarının göstergesidir. Çünkü Sâmânîler, IV/X. asırda Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının gümüş dirhemler darp etmesine izin vermemiş ve yalnız mahalli pazarda tedavülde olan bakır felsler üretmelerine müsaade etmişlerdir.²³ Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Hârezmşâh unvanını alır almaz gümüş dirhemler bastırabilmesi Sâmânîler iktidarının bunu engelleyemeyecek kadar etkisiz bir durumda olduğunu düşündürmektedir.

3. Hârezm'deki İç Savaşın ve İktidar Değişikliğinin Edebiyata Yansımaları

Antik çağdan beri aralıksız devam eden Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının kanlı bir iç savaş hasebiyle yıkılması Hârezmliler nezdinde son derece önemli bir gelişme olup hadisenin herkesi derinden etkilediği anlaşılmaktadır. İç savaş, dönemin edebi çevrelerini de tesiri altına almıştır ve birtakım politik muhtevalı şiirlerde konu edilmiştir. Söz konusu şiirlerden bazıları edebi kaynaklarda alıntılanarak günümüze kadar intikal edebilmiştir. Bunlar iç savaşın ardından Hârezm'de ortaya çıkan atmosferi yansıtmaları açısından önem arz etmektedirler.

Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm et-Tâcir el-Vezîr, 386/996 yılındaki iç savaşa tanıklık ettiğini düşündüğümüz Hârezmli bir şair olup hayatı hakkında hiçbir bilgi bulunamamıştır. el-Vezîr nisbesinden ve şiirlerinden hareketle onun Hârezmşâh II. Muhammed'in veziri olduğu düşünülebilir. Zira Afrîğîlerin devrildiği iç savaşı konu alan bir şiirinde Hârezmşâh I. Me'mûn'a hitap ettiği ve uğradıkları mağlubiyete kendi bakış açısıyla değerlendirme sunarak özeleştiriyi yaptığı görülmektedir:

في كل يوم لك ارتحال ... تصلح للملك فيه حال
 ما سرنا فيك من إياب ... إلا وقد ساءنا انثقال
 فلا نهنيك بانقلاب ... إلا وفي عقبه زبال

¹⁹ Subkî, "Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ," thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hacer, 1413), 7/290-291.

²⁰ Bu eser bir bütün olarak günümüze intikal edemese de bir kısmı korunabilmiştir ve mevcut parçalarından kitabın ithaf edildiği hükümdarın Hârezmşâh Alî olduğu anlaşılmıştır. Bk. E. S. Kennedy, "A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society* 46, S. 2 (1956): 135.

²¹ Utbî, *Yemîni*, 107.

²² Detaylı bilgileri için bk. R. Yu. Reva, V. A. Kalinin, ve A. H. Atahocayev, "Numizmatičeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek.," (XVI-Vserossiyskaya numizmatičeskaya konferentsiya, St. Petersburg, Nisan 18-23 2011), 59.

²³ Afrîğî Hârezmşâhlar İslam öncesi dönemde olduğu gibi erken İslamî dönemde de gümüş dirhemler bastırmışlardır. Emeviler, Abbâsîler ve Tâhirîler döneminde hükmeden halef-selef Hârezmşâhlar Şâvuşfer, Azkâcvar ve Ca'fer'in sikkeleri bilinmektedir. Detaylı bilgi almak üzere bk. B. I. Vainberg, *Monety drevnego Khorezma* (Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1977), 59 vd. ; Andrew Kuznetsov ve Michael Fedorov, "Late Drachms of the Khwârazmshâhs Azkâjvâr and Imitations of such Drachms", *Iran* 51, S. 1 (2013): 145-147. Sâmânî tâbiyetinde geçen IV/X. yüzyılda Afrîğî Hârezmşâhlar gümüş dirhem bastırmamışlardır. Bunun tek istisnası Hârezmşâh II. Muhammed'in babası Hârezmşâh Ahmed'in 348/959 yılında Sâmânî tâbiyetinden ayrılarak kendi adına kısa bir süre için bastırıldığı gümüş dirhemlerdir. Bk. Ulla S. Linder-Welin, "The Coins from Khwarazm and the Swedish Viking Age Hoards", *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, (1961): 174-176.

حَتَّى كَأَنَا نَرَاكَ حَلْمًا ... وَمَنْكَ يَعْتَادُنَا خِيَالَ
بَذَلْتَ لِلْمَلِكِ نَفْسَ صَوْنٍ ... مَا اعْتَاقَهَا الْأَيْنَ وَالْكَلالِ
فَقَفَّ قَلِيلًا فَقَدْ تَشَكَّى ... إِسَارَكَ الْخَيْلَ وَالْبَيْغَالَ
وَدَمَ لِحَوَارِزِمِ شَاهِ يَمَنِ ... يَدُ لَهَا غَيْرُكَ الشَّمَالَ

Her gün sen yola koyulursun. Hükümdar için o yolculukta bir hal geçerlidir.

Biz dönüşte senin izinden gitmedik. Ancak göçümüz ne kadar kötü oldu.

Yaptığın devrim vesilesiyle seni kutlamadık ama arkasından biz yok olup gittik.

Hatta sanki biz seni bir rüya gibi görüyorduk. Hayal senden bize dönüş yaptı.

Sonra hükümdarı korumak için çaba sarf edilse de bunu engelleyen şey gevşeklikler ve bitkinlikler oldu.

Biraz bekle de (kulak ver). Şimdi senin esaretinden at ve katırlar şikâyet ediyor.

(Şimdi yapılacak şey şu ki) Hârezmşâh'ın sağ yanında yola devam et. Senin dışında bir başkası da onun sol tarafında yer tutsun.

Mezkûr şairin Hârezmşâh II. Muhammed'in idamından sonra sefil duruma düştüğünde Hârezmşâh I. Me'mûn'un sempatisini kazanmak için derlediği kaydedilen bir şiiri ise şöyledir:

يَا مَنْ لَهُ فِي الْمَعَانِي نِيَّةٌ حَسَنَةٌ ... حَتَّى جَفَا جَفْنَهُ مِنْ حَسَنَتِهَا وَسَنَهُ
وَمَنْ حَكَى خَطَهُ زَهْرَ الرَّبِيِّ حَسَدًا ... وَوَدَّ سَحْبَانَ مِنْ إِعْرَابِهِ لَسَنَهُ
أَحْسَنْتَ رَأْيِكَ فِي إِسْحَاقَ فَاَنْفَرَجْتَ ... عَنْهُ الْهَمُومَ وَعَادْتَ خَالَه حَسَنَهُ
كَذَاكَ فَاحْسَبْهُ فِينَا نَنْجُ مِنْ كَرْبٍ ... يَمِرُ فِيهَا عَلَيْنَا الْيَوْمَ أَلْفَ سَنَهُ
وَأَغْضَ عَمَّا مَضَى فَالْمَهْرَ مُمْتَنِعٌ ... صَعَبَ إِلَى أَنْ يَرَى فِي رَأْسِهِ رَسَنَهُ
وَأَنْتَ بَدْرٌ دَجَى بَلْ أَنْتَ شَمْسٌ ضَحَى ... بَلْ أَنْتَ بَحْرٌ حَجَى بَلْ أَنْتَ خَصْبٌ سَنَهُ²⁴

Ey iyi vasıfları arasında hüsnü niyeti olan ve nihayet güzelliği ve yaşına rağmen göz kapaklarına kaba davranan kişi!

Ve yine çizgisini (tarzını) anlattığında tepelerin çiçeklerinin kendisine haset ettiği ve Suhbân'ın dahi beliğ ve fasih sözünden hoşlandığı zat-ı muhterem!

İshak'a dair kanaatinde isabet ettin de bu vesileyle ondan hüznün dağılıp gitti ve neşeli hali kendisine geri döndü.

Aynı şekilde aynı kanaatleri bizim içinde besle ki, biz de bin yıla bedel günleri bize yaşatan bu gamdan kurtulalım.

Olup bitenleri görmezden gel (hoş gör). Zira mühür (yani aleyhine olan kesin kanaat) boynunda yularını her daim gören kimse için katlanılmaz ve zor bir durumdur.

Çünkü sen karanlığın dolunayısın, (yok) aksine sen aydınlığın güneşi, akıl denizi ve yaşutlarının en verimlisisin.

Ebû'l-Hasan Me'mûn b. Muhammed b. Me'mûn siyasi muhtevalı şiirleriyle dikkat çeken Hârezmli bir şairdir. Hayatına dair hiç bilgi bulunmasa da bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak zamanımıza kadar

²⁴ Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr." thk. Müfid Muhammed Kumehye (Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1403/1983), 4/279-280. Bu makalede alıntılanan Arapça şiirlere dair destek veren Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zahid ÇOKYÜRÜR hocama en içten dileklerle teşekkür ederim.

korunabilmiştir. Şair İbn Me'mün'un doğrudan belirtilmese de iç savaşı takiben Hârezmşâh I. Me'mün'a hitaben ve onun hakkında derlediğini düşündüğümüz güzel bir şiiri şöyledir:

وَبَلَّغَهُ اللهُ أَقْصَىٰ مَنَاهُ ... وَأَسْنَىٰ لَهُ مَلِكٌ مَا مَهْدَا
وَلَا زَالَ نِيْرُوزُهُ غَايِدًا ... بِأَفْضَلِ حَالٍ كَمَا عَوْدَا

Allah onu arzularının en son noktasına ulaştırdı. Ve ona saltanatı olabildiğince kolay kıldı.

Onun Nevruz'u hala en üstün keyfiyetiyle devam ediyor.

Şair İbn Me'mün'un eski hâmişî Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed hakkında derlediği belirtilen ve iç savaştan sonra yazıldığı anlaşılan bir şiiri şöyledir:

كَمْ لَهُ مِنْ يَدٍ عَلَيَّ إِذَا مَا ... عَدَدَتْ لَمْ يَكُنْ لِعَدَّتْهَا كَمْ
مَا لَجْهَلِي فُصُورٌ شُكْرِي فَمَنْ عُلُومٌ ... الضَّرُورَاتِ شُكْرٍ مَنْ كَانَ مَنَعَمْ
لَسْتُ وَاللَّهِ نَاسِي الْبِرِّ مَا أَنْسَابُ ... بِطَبْعِ الْحَيَاةِ فِي جَسَدِي الدَّمِ

Onun benim üzerimde nice hakkı vardır. Sayacak olursam sayısını tayin etmek imkânsızdır.

Teşekkürümdeki noksanlık cehaletim nedeniyle değildir. Zira lütufta bulunana teşekkür etmek zarûrî ilimlerin gereklerindedir.

Vallahi iyiliğini unutmadım. Soyağacı nedir ki? Bedenimdeki hayatın doğasında kan vardır.

Şair İbn Me'mün'un iç savaşın akabinde Hârezmşâh I. Me'mün'a hitaben derlediği kaydedilen ayrı bir şiiri de şöyledir:

أَغَاطَنِي الدَّهْرُ مِنْ إِنْصَافِهِ جَنْفًا ... هَلْ كَانَ غَيْرِي مِنَ الْأَيَّامِ مَنْتَصِفًا
أَشْكُو إِلَىٰ غَيْرِ مَشْكَو لِيَشْكُونِي ... هَلْ يَنْفَعُ الدَّنْفَ اسْتِشْفَاؤُهُ الدَّنْفَا

Zaman adaletinden saparak beni çileden çıkardı. Günler içinde benden başka adaleti arayan var mıdır?

Kendisinden şikâyet edilenden başkasına dert yanyorum. Kendisinden şifa dilemenin bu müzmin hastalığa faydası var mıdır?

Şair İbn Me'mün tarafından derlenen ve hangi hükümdarı kastettiği anlaşılamayan bir diğer politik içerikli şiirin iç savaştan sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu şiir şöyledir:

لَئِنْ طَالَ عَهْدِي بِوَجْهِ الْأَمِيرِ ... فَقَدْ طَالَ عَهْدِي بِأَنْ أَسْعَدَا
إِذَا تَبَيَّنَتْ رُؤْيَا مَا فِي الزَّمَانِ ... فَزَرَّ شَخْصَهُ الْفَاضِلِ الْأَوْحَدَا
تَرَى اللَّيْثَ وَالغَيْثَ وَالنَّيْرِينَ ... وَالنَّاسَ وَالْبَحْرَ وَالْمَسْنَدَا²⁵

Hükümdarın zatıyla epey zamanım geçip gittiyse, onca zamanım şansım yaver gittiği halde geçip gitmiştir.

Söz konusu zamanda olup biteni görmeyi dilersem, onun yegâne üstün zatını ziyaret ediver.

Aslanı, bereketli yağmuru (cömertliği), egemenliği, insanları, denizi ve desteği görürsün.

Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Ebî Darğâm da diğerleri gibi IV/X. asrın son çeyreğinde faaliyette bulunan Hârezmli bir şairdir. Onun bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak zamanımıza kadar korunabilmiştir. Ona ait hangi hükümdara hitap ettiği anlaşılamayan politik içerikli bir şiir dikkat çekicidir. Bunun Hârezmşâh I. Me'mün hakkında olduğu ve iç savaştan sonra eleştiri için derlendiği düşünülebilir. Şiiri şöyledir:

²⁵ Se'âlibi, "Yetîmetü'd-dehr," 4/278-279.

يا ملكا أثر الصوابا ... فباكر اللهو والشرابا
لا يشرب الراح غير حر ... يرفع عن ماله الحسابا
طابت لك الراح فاشربنها ... صرفا فصرف الزمان طابا
ستبصر الأرض عن قريب ... تلبس من وشيها ثيابا
ما شئت من طائر تراه ... مغردا ما خلا الغراب
ولست ليلا ترى بعوضا ... ولا نهارا ترى ذبابا²⁶

Ey yerinde olanı yeğleyen hükümdar! Haydi, eğlence ve içkide öncü ol!

O, şarabı ancak sıcak içer. Parasından hesabı kurtarır.

Şarap seni memnun kılsın. Onu kesinlikle katıksız iç. Böylece hoş vakit geçir.

Pek yakında yeryüzünün rengârenk süslü elbiseleri giydiğine vakıf olacaksın.

Karga dışındaki kuşlardan dilediğini şakırken göreceksin.

Sen ne sivrisineği görecek bir gece ne de karasineği görecek bir gündüzün.

4. Hârezmşâh I. Me'mûn'un Suikastla Katledilmesi

Hârezmşâh I. Me'mûn'un iç savaştan sonra bilinen tek faaliyeti hapisten kurtardığı Ebû Alî Sîmcûrî ile Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh arasında aracılık etmesi olmuştur. Onun samimi gayretlerinin neticesinde II. Nûh, Ebû Alî Sîmcûrî'nin kardeşleri ve maiyetiyle birlikte Buhara'ya gönderilmesini emretmiş ve iyi davranacağına dair vaatlerde bulunmuştur. Ebû Alî Sîmcûrî ve erkanı Buhara'ya gitmişlerdir.²⁷ Böylece Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâ mânîler nezdinde nüfuz ve itibar sahibi bir vassal hükümdar olduğu ve Ebû Alî Sîmcûrî ile arasında sağlam bir dostluk tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Gurgânc şehrinin Emîr sıfatıyla uzun yıllar yöneten I. Me'mûn'un Hârezmşâhlık iktidarı 387/997'de öldürülmesi hasebiyle oldukça kısa sürmüştür. Onun öldürülmesinin haberi Utbî tarafından bir cümleyle şöyle kaydedilmiştir: "... Me'mûn b. Muhammed, Sâhibü'l-ceyş'in ziyafeti sırasında kendi gulamlarının elinde öldürüldü ve Melik Nûh, 13 Receb 387'de iki üç günlük hastalıktan sonra hakka yürüdü."²⁸

Hârezmşâh I. Me'mûn, Sâ mânî Emiri II. Nûh'tan kısa süre önce öldürülmüş olmalıdır. Zira her iki hükümdarın vefat haberi birbiri ardınca verilmektedir. Utbî'nin rivayeti Hârezmşâh I. Me'mûn'un yalnız basitçe cinayete mi, yoksa planlı bir suikasta mı kurban gittiğini belirtmemektedir. Kaynaklarda bu konu hakkında yeterli bilgi bulunamaması sebebiyle Hârezmşâh I. Me'mûn'un katli hakkında kesin hükümler vermek mümkün görünmemektedir. Ancak ihtimaller üzerinde durularak bir kanıya varılabilir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline dair ilk ihtimal bireysel cinayettir. Onun gulamlarından biri yahut birkaç şahsi veya özel gerekçelerden ötürü çılgınca bir eyleme kalkışıp efendilerini öldürmüş olabilirler. Haberin tek bir cümleyle adı vaka gibi bildirilmesi dikkat çekicidir. Halbuki bir hükümdarın öldürülmesi önemli olaydır ve detaylandırılmalıdır. Utbî, hadise hakikaten basit bir cinayet olduğu ve arkasında derin sebepler ya da komplolar bulunmadığı için kaydedecek detaylı bilgi bulamamış olabilir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline dair ikinci ihtimal ise planlı bir suikast ve askeri bir darbeyi işaret etmektedir. Utbî, Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâhibü'l-ceyş (yani ordu komutanı) tarafından düzenlenmiş bir ziyafet sırasında öldürüldüğünü belirttikten birkaç sayfa sonra şu bilgiyi aktarmaktadır: "Me'mûn b. Muhammed'in oğlu Alî babasının tahtını aldı. Ordu ona biat etti ve fermanı Hârezm mülkünde cari oldu. Vilayetin durumu yeniden düzene girdi."²⁹

²⁶ Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr," 4/291-292.

²⁷ Utbî, *Yemîni*, 107. ; Gerdîzî, "Târih," 374. Ebû Alî Sîmcûrî, Buhara'da hapsedildikten sonra öldürülmüştür. Ebû Alî Sîmcûrî ve adamlarının akıbetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Usta, *Sâ mânîler*, 262.

²⁸ Utbî, *Yemîni*, 116

²⁹ Utbî, *Yemîni*, 119.

Utbi'nin mezkûr kaydı her türlü yoruma açıktır. Ordunun Hârezmşâh I. Me'mûn'u katlederek onun oğlu Alî'yi tahta çıkarmak suretiyle darbe yaptığı anlaşılabilir. Alî'nin babasının yerine geçme gayesiyle orduyla ittifak kurduğu ve suikastı azmettirdiği de düşünülebilir. Belki de Hârezmşâh I. Me'mûn cinayet sonucu öldürülünce askerler onun oğlu Alî'ye biat ederek basitçe hükümdar seçmişlerdir. Ancak tarihten edinilen tecrübeye göre bir hükümdarın öldürülmesi şahsi sebeplere bağlı cinayet bile olsa ardından bazı suçlamalara, soruşturmalara ve iktidar mücadelelerine yol açar. Halbuki Hârezmşâh I. Me'mûn'un vefatı sessiz sedasız gerçekleşmiş ve yeni gelişmeleri tetiklememiştir. Bu koşullarda Hârezmli güç sahiplerinin Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline muvafakat ettikleri düşünülebilir. Suikasta kurban gittiği varsayılır ise hükümdarın gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde neden katledildiğini araştırmak gerekmektedir. Bir kaynakta konuya dair belli belirsiz imalar bulunmaktadır. Me'mûnîlere muasır mezhep tarihçisi Bağdâdî (ö. 429/1037)'nin şu kaydı dikkat çekicidir:

“Fennâ Hüsrev öldüğü zaman Mısır lideri doğu bölgelerindeki hükümdarlara göz dikti. Onlara kendisine itaat etmeye çağırarak mektuplar yazdı. Kâbûs b. Veşmgîr onun mektubuna ‘Şüphesiz ben, seni tuvalet dışında bir yerde anmam!’ sözüyle cevap verdi. Nâsirü'd-Devle Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrâhîm b. Sîmcûr, onun kendisine gönderdiği mektubun arkasına ‘Ey kâfirler! Ben sizin tapıklarınıza tapmam!’ diye (Kâfirûn) suresinin sonuna kadar yazarak cevap verdi. Horasan Valisi Nûh b. Mansûr, onun bid'atine çağırarak davetçisini öldürerek yanıt verdi. Onun (Mısır Liderinin) davetine Hârezm'deki el-Cürcâniye valilerinden biri iştirak etti. Onun dinine girmesi iktidarının seyrine uğursuzluk oldu ve yoldaşları onu öldürdü. Sonra Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Mahmûd b. Sebüktekîn onların ülkesini ele geçirdi ve orada Bâtîniye daileri arasından kim varsa öldürdü. Ebû Ali b. Sîmcûr onlara gizlice muvafakat etmişti.”³⁰

Yukarıda alıntılanan kayıta el-Cürcâniye valilerinden biri olarak tarif edilen kişi Gurgânc Emîri I. Me'mûn'dan başkası olamaz. Zira Büveyhî Emîri Fennâ Hüsrev 372/983'te ölmüştür.³¹ Mısır Lideri'nin Fâtîmî Halifesi el-Azîz-billâh (ö. 386/996) olduğu anlaşılmaktadır.³² Davete muhatap diğer hükümdarlar da I. Me'mûn'un muasırlarıdır. Bu suretle söz konusu davet 372-386/983-996 yılları arasında tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte yapılmış gibi görünmektedir. Fâtîmî davetine katılan I. Me'mûn ile gizli den gizliye muvafakat ettiği belirtilen Ebû Alî Sîmcûrî'nin iki samimi dost olmaları da dikkat çekicidir. Öyle ki birbirlerine karşı her daim hürmet göstermişler ve hiçbir şekilde çıkar çatışması yaşamamışlardır.

Bağdâdî, el-Cürcâniye valisinin Fâtîmî davetini kabul ettiği için öldürüldüğünü söylemiyor olsa da “Onun dinine girmesi iktidarının seyrine uğursuzluk oldu ve yoldaşları onu öldürdü. .. Ebû Ali b. Sîmcûr onlara gizlice muvafakat etmişti.”³³ diyerek I. Me'mûn'un hem kendi adamları tarafından katledildiğini doğrulamakta hem Ebû Alî Sîmcûrî ile yakın dostluğunun Fâtîmî taraftarlığıyla bağlantılı dini-siyasi bir boyutu olduğunu düşündürmekte hem de öldürülmesiyle Ebû Alî Sîmcûrî ve Fâtîmî daveti arasında belli belirsiz bir ilişkiyi ima etmektedir. Şunu da belirtmek icap eder ki I. Me'mûn, Hârezmşâh olduktan sonra bastırıldığı gümüş dirhemlerde Abbâsî Halifesi et-Tâi'-lillâh'ı ve Sâmânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'u da zikretmiştir.³⁴ Bu durum onun Hârezmşâh tahtına geçtikten sonra Abbâsî Hilafetini tanıdığı anlamına gelmektedir. Ancak I. Me'mûn, Fâtîmî davetine Gurgânc Emîri iken muhatap olmuştur ve Hârezmşâhlık makamına geçer geçmez kendi adamları tarafından öldürülmüştür.

Eğer I. Me'mûn, özünde Fâtîmî taraftarı olduğu gerekçesiyle öldürüldüyse onu katleden kimselerin suikast için neden Hârezmşâh olmasını bekledikleri, niçin Gurgânc Emîri iken öldürmedikleri ya da onu yolundan döndürmedikleri, Fâtîmî sempaticanı olan vassal bir hükümdarın Hârezmşâh unvanıyla iktidar olmasının kimleri rahatsız ettiği gibi sorular akla gelmektedir. Bu noktada suikastın üst perdeden Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un azmettirmesi üzerine gerçekleştiği ihtimalinden bahsedebiliriz. Çünkü II. Nûh'un Hârezmşâh I. Me'mûn'u öldürmesi için birçok sebep mevcuttur. Her şeyden önce Hârezmşâh I. Me'mûn

³⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1977), 276.

³¹ Büveyhî Hükümdarı Adudü'd-Devle Fennâ Hüsrev (367-372/978-983), Fâtîmîler aleyhinde Mısır'ı istila etmek istemiş ancak hedefine ulaşmadan hayatını kaybetmiştir. Bağdâdî'nin hadiseleri tarihlendirirken ona atıfta bulunması Fâtîmîler ile arasındaki husumetle ilgili olmalıdır. Adudü'd-devle Fennâ Hüsrev'in siyasi faaliyetlerine dair bk. Abdülkerim Özyayın, “Adudüdevle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, 392-393.

³² Çünkü Fâtîmî Halifesi el-Azîz-billâh'ın iktidarı 365-386/975-996 yıllarıdır. Bk. Abdülkerim Özyayın, “Azîz-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 346.

³³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 276.

³⁴ Reva, Kalinin ve Atahocayev, “Numizmatikçeskiye,” 59.

ile Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un düşmanı Ebû Alî Sîmcûrî arasında sempatik hislere dayalı bir dostluğa işaret etmek gerekir. I. Me'mûn, Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için her türlü çabayı göstermiştir. Ayrıca I. Me'mûn, Sâmânîlerin sadık bir vassalı olan Hârezmşâh II. Muhammed'i üst amirinden izin almaksızın tahttan indirerek öldürmüştür. Böylece ikili yönetimi sona erdirerek Hârezm'de tek güç haline gelmiştir. Öyle ki 50 bin askerden müteşekkil güçlü bir orduya³⁵ sahip olduğu görülmektedir. Tüm bunlara ilaveten Fâtımî sempatizanı I. Me'mûn'un Hârezmşâh tahtına geçmesi Abbâsîlerle iyi ilişkiler kuran ve Fâtımîler tarafından yapılan davetleri şiddetle reddeden Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'a onu öldürmesi için bir neden daha sağlamıştır.

Her ne kadar Sâmânî tâbiyetini kabul etmiş olsa da Hârezmşâh tahtında Fâtımîler ile irtibat kurmuş bir hükümdarın bulunması Orta Asya'da Abbâsî nüfuzu için ciddi bir tehlike olarak algılanmış olmalıdır. Kanaatimizce Hârezmşâh I. Me'mûn'u Sâhibü'l-ceyş'in de aralarında bulunduğu Me'mûnî devlet erkanı kendi gulamlarına öldürtmüştür. Onları böyle bir suikasta azmettiren güç Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tan başkası olamaz. Şayet suikastı II. Nûh azmettirdiyse bunun esas sebepleri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî ile yakın ilişki halinde bulunması, Hârezmşâh II. Muhammed'i katletmesi ve Fâtımî sempatizanı olduğu için Hârezmşâh tahtındayken doğuda Sâmânî ve Abbâsî nüfuzu için tehdit haline gelmesidir. Bu suikastı planlayan Sâmânî Hükümdarı II. Nûh, Me'mûnî sarayındaki casusları vasıtasıyla Hârezmli devlet erkanı ile temas kurmuş ve cinayeti azmettirmiş gibi görünmektedir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katledilmesi edebiyatta da karşılık bulmuştur ki Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî bir şiirinde hadiseden şöyle söz etmektedir:

وصاحب جرجانية في ندامة ... ترصده طَرْف من الحين طامح
وَحُوَارِزْمِ شَاهِ شَاهِ وَجْهٍ نَعِيمِهِ ... وَعَنْ لَهُ يَوْمٌ مِنَ النَحْسِ كَالْحِجَابِ³⁶

Sâhibu Cürcâniye pişmanlık içinde. Bir tamahkâr göz ucuyula onu gözetliyor.

Hârezmşâh'ın ölümü nedeniyle bahtı kara gün iyice çirkinleşti ve asık suratlı halde kendini gösterdi.

5. Me'mûnî Devleti'nin Sâmânîlerden Bağımsız Hale Gelmesi

Hârezmşâh I. Me'mûn'un 387/997 yılında öldürülmesinden sonra onun oğlu Alî b. I. Me'mûn tahta geçmiştir. Önceleri Sâmânîlere bağlı kaldığı anlaşılan Hârezmşâh Alî, Karahanlıların 389/999 senesinde Mâverâünnehir'i istila etmeleri ve Sâmânî hanedan mensuplarını Özkend'e götürmeleri³⁷ üzerine vassalı olduğu otoritenin devrilmesiyle müstakil bir hükümdar haline gelmiştir. Çünkü Hârezmşâh Alî, 389/999 yılını takiben darp ettiği gümüş dirhemlerde kendi adına ilaveten yalnız Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ı zikretmiştir.³⁸ Bu durumu Hârezmşâh Alî'nin Abbâsî Hilafeti dışında bir üst otorite tanımadığı ve Sünnî anlayışa sahip olarak Abbâsîlerle iyi ilişkiler kurmayı amaçladığı şeklinde yorumlayabiliriz.

Sâmânîler Özkend'de Karahanlılar tarafından gözaltında tutulurken bu ailenin azalarından biri olan Ebû İbrâhîm İsmâil b. Nûh, 390/1000 yılında kılık değiştirerek kaçmış ve bir ara Buhara'da saklanmış. Sonra Hârezm'e gitmiş ve orada el-Muntasır lakabını alarak Sâmânî iktidarını yeniden diriltmek için bir mücadeleye başlamıştır. Hârezm'de bulunurken Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde dağılmış halde olan eski Sâmânî askerlerini ve taraftarlarını bir araya getirmiştir. Muntasır'ın destekçileri derhal hareket ederek Mâverâünnehir'deki Buhara ve Semerkand'ı Karahanlılardan geri almışlardır. Muntasır hiç vakit kaybetmeden Hârezm'den ayrılmış ve eski başkent Buhara'ya giderek faaliyetini oradan sürdürmüştür.³⁹ Esareten kurtulan Muntasır'ın Hârezm'de gücünü toplayabileceği güvenli bir ortam bulunduğu ve bunu Hârezmşâh Alî'nin desteğiyle başardığı anlaşılmaktadır. Fakat bu yardım ile Hârezmşâh Alî'nin Sâmânî Emîri Muntasır'a vassal olduğu düşünülmemelidir. Bilakis Muntasır'ın 395/1005 yılına dek devam eden faaliyetleri Me'mûnî Devleti'nin istiklalini etkilememiştir. Zira Hârezmşâh Alî'nin 390-395/1000-1005 yılları arasında darp ettirdiği gümüş dirhemlerin hiçbirinde Sâmânî Emîri Muntasır'ın adına ve unvanına

³⁵ Beyhakî, "Târih," 649.

³⁶ Zehebî, "Târihü'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm," thk. Beşâr Avvâd (y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 8/513.

³⁷ Usta, *Sâmânîler*, 288-291. ; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, 128 vd.

³⁸ "Coin Number 88799," Ağustos 11, 2021, <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=88799>

³⁹ Utbî, *Yemînî*, 140-141.

rastlanmamaktadır.⁴⁰ Mâverâünnehir'in Karahanlı egemenliğine girmesi Hârezmşâh Alî'yi ciddi şekilde rahatsız etmiş olmalıdır. Zira bu gelişme, Hârezm'i coğrafi bakımdan muhtemel bir Karahanlı saldırısına açık hale getirmiş ve Karahanlı tehlikesini belirginleşmiştir. Ayrıca Hârezm'in Gazneli Sultanı Mahmûd tarafından ele geçirilmesi için de uygun bir ortam sağlamıştır. Bu koşullarda Hârezmşâh Alî, Muntasır'ın Hârezm'de kuvvetini toplamasına imkan tanıyarak ve ona yardım ederek Karahanlıların ve Gaznelilerin karşısına inatçı bir hasım çıkarmayı ve o hengâmede dikkatleri Hârezm'den uzak tutmayı düşünmüş gibi görünmektedir.

Sâmânî Emîri Muntasır, 395/1005 yılına kadar Karahanlılar ve Gaznelilere karşı zorlu bir mücadele yürütmüştür. Düşmanlarıyla galibiyet ve mağlubiyet ile sonuçlanan birçok savaş yapmıştır.⁴¹ Hârezmşâh Alî, başlangıçta Muntasır'ı desteklese dahi Hârezm'den ayrılmasından sonra ona askeri ve maddi yardım sağlamamıştır. Onun Karahanlıları ya da Gaznelileri doğrudan karşısına alacak düşmanca bir tutum içine girmekten kaçındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle tarafsız görünerek ne Muntasır'a ne Karahanlılara ne de Gaznelilere yaklaşmıştır. Ancak birkaç sene içinde Hârezmşâh Alî ile Sâmânî Emîri Muntasır arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Karahanlılar ve Gazneliler karşısında uğradığı bir dizi yenilgiyi takiben, 394/1004 yılında Kuzey Horasan'da Me'mûnîlerin kontrolü altında bulunan Nesâ şehrine gelen Muntasır; Hârezm kuvvetleriyle savaşmıştır. Nesâ Valisi Hâcib Ebû Nasr'ın sığınacak yer arayan Muntasır ile yakınlaşması bu hadiseleri tetiklemiştir. Muntasır'ın gelişinden rahatsızlık duyan Nesâ halkı, Hârezmşâh Alî'ye haber göndererek durumu bildirmiştir. Hârezmşâh Alî derhal asker göndererek Muntasır'ı şehirden çıkarmaya çalışmıştır. Me'mûnî ordusunun gelişiyile Hâcib Ebû Nasr açıkça Muntasır'a katılmıştır. Karşılıklı cephe alan iki ordu, çok çetin hava koşulları olmasına rağmen gece boyunca savaşmıştır. Sabaha karşı Muntasır yenilmiş ve askerleri dağılmıştır. Önemli komutanlarını da savaş alanında kaybeden Muntasır, Nesâ'dan ayrılarak İsferyn'a kaçmıştır.⁴²

Görünüşe göre Hârezmşâh Alî, Karahanlılar ve Gazneliler karşısında birbiri ardınca yenilgiler alan Muntasır'ı görmezden gelmesinin kendi politikalarına herhangi bir yarar sağlamayacağını idrak etmiştir. Diğer taraftan egemen bulunduğu Nesâ şehrini Muntasır'ın sebep olacağı askeri hareketlerle kaybetmeyi göz alamadığı anlaşılmaktadır. Muntasır'ın Nesâ'da bulunmasının tarafsızlık siyasetini zedeleyeceğinin farkında olan Hârezmşâh Alî, onu şehirden cebren uzaklaştırmıştır. 394/1004 tarihli Nesâ Savaşı Sâmânî ve Me'mûnî hükümdarlarının bilinen son teması olmuştur. Halihazırda Muntasır'ın 395/1005 senesinde öldürülmesiyle Sâmânîlerin arda kalan tek temsilcisi de ortadan kaldırılmıştır.

Orta Çağ İslam siyaset geleneğine göre müstakil bir devlet hükümdarına Abbâsî Hilafeti tarafından egemenlik sembolleri gönderilmesi politik meşruiyetin tasdiki için bir gerekliliktir. Gümüş sikkelerinde Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın da adını zikreden Hârezmşâh Alî'nin Bağdat'tan hakimiyet alametleri ve berati talep ettiği düşünülebilir. Yazılı kaynaklar Abbâsî elçilerinin Hârezmşâh Alî'yi ziyaret ettiğine dair herhangi bir bilgi vermiyor olsa dahi Fâtımîler karşısında ciddi bir nüfuz kaybı yaşayan Abbâsîlerin doğudan gelen böyle bir talebe kayıtsız kalamayacağı açıktır. Sonuçta Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın Hârezmşâh Alî'ye elçileri göndererek Me'mûnî Devleti'nin meşruiyetini tasdik ettiği varsayılabilir. Zira Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh, Hârezmşâh Alî'nin 399/1008 yılında vefatından sonra tahta çıkan halefi ve kardeşi Hârezmşâh II. Me'mûn b. I. Me'mûn'a elçiler yollayarak hakimiyet alametleri ve unvan ihсан etmiştir.⁴³ Halefi gibi Hârezmşâh Alî'ye de böyle bir ziyaret ve ihsanlar bahşedilmiş olmalıdır.

Gazneli tarihçisi Beyhakî, Abbâsî elçilerinin Hârezmşâh II. Me'mûn'u ziyaret hadisesini aktarırken Me'mûnî Devleti'nin Gazneli Sultan Mahmûd'a vassal olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Beyhakî'nin kaydına göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un başdanışmanı olan Hârezmli bilgin Bîrûnî, elçi ziyareti olayının detaylarını şöyle anlatmıştır:

⁴⁰ Söz konusu dirhemlerin yüksek çözünürlüklü fotoğrafları için bk. "Coin Number 88786, 88787, 88789, 88790, 88794, 88795, 88797, 88798, 88799," Ağustos 11, 2021, <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=24904>

⁴¹ Sâmânî Emîri Muntasır'ın beş yıl süren siyasi ve askeri mücadeleleri hakkında daha kapsamlı bilgi edinmek için bk. Abdullah Duman, "Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâmânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, S. 2 (2012): 535-548.

⁴² Utbî, *Yemîni*, 146. Utbî, mezkûr hadiseden bahsederken hatalı bir şekilde Nesâ Valisi Ebû Nasr'ın Gazneli Sultanı Mahmûd'a bağlı olduğunu kaydetmektedir fakat bu mümkün değildir. Çünkü Nesâ'nın 408/1017 yılına kadar Me'mûnîlerin hakimiyetinde olduğu Beyhakî'nin kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Bk. Beyhakî, "*Târih*," 646.

⁴³ Beyhakî, "*Târih*," 639-640.

“Emirü'l-Mü'minîn el-Kâdir-billâh ona (II. Me'mûn'a) hil'at, ahid, livâ ve 'Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille' lakabını Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'in vasıtasıyla gönderdi. Hârezmşâh düşündü ki Emir Mahmûd'un 'Benim şefaât ve vasıtam olmadan niçin Halîfe'den hil'at alsın, itibar ve ayrıcalık elde etsin' diye kırılmaması gerekir. Her ne olursa olsun beni elçileri karşılamak için çölün ortasına kadar elçi olarak gönderdi. Gittim, (emaneti) Hârezm'e getirdim ve ona verdim. Bunları saklayıp gizli tutmalarını emretti. Ne zaman ki hanedanı yıkılmaya yüz tuttu, ancak o zaman onları meydana çıkardılar ve o vakitte olan oldu.”⁴⁴

Yukarıda alıntılanan kayıt, Me'mûnî Devleti'nin meşruiyetinin Abbâsî Hilâfeti tarafından tanındığı anlamına gelmektedir. Ancak Bîrûnî ya da onun eserinden aktarımda bulunan Beyhakî'nin anlatım tarzı, Hârezmşâh II. Me'mûn'u Gazneli Sultan Mahmûd'un vassalı gibi yansıtmaktadır. Söz konusu rivayetin temelinde Abbâsî elçi ziyaretinin ve gönderilen egemenlik sembollerinin Gazneli Mahmûd'un tepkisine yol açacağı düşünülerek Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından gizlendiği ve Me'mûnî Devleti'nin Sultan Mahmûd tarafından yıkıldığı 408/1017 senesine kadar saklı tutulduğu düşüncesi yer almaktadır. Halbuki Hârezmşâh II. Me'mûn'un günümüze intikal edebilen yegâne gümüş dirhemi mezkûr Abbâsî ziyaretinin gizlenmediğini, aksine açıkça ilan edildiğini göstermektedir. Nitekim Hârezmşâh II. Me'mûn, 405/1014 yılında darp edilen dirheminde Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh tarafından bahşedilen “Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille” lakabıyla birlikte zikredilmektedir. Bu sikkede Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın ismine yer verilirken Me'mûnî Devleti'nin Gaznelilerin vassalı olduğuna dair hiçbir emare bulunmamaktadır.⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki Bîrûnî ya da ondan aktarımda bulunan Beyhakî, Abbâsî ziyareti haberini tahrif ederek kaydetmişlerdir ve 408/1017 yılında Gazneli istilası sebebiyle yıkılan Me'mûnî Devleti'nin zaten Sultan Mahmûd'a vassal olduğu algısını yaratmak istemişlerdir. Bununla birlikte gerek yazılı kaynakta gerekse gümüş dirhemde Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille lakabının tekrarlanması Beyhakî'nin bahsettiği elçilik ziyaretinin hakikaten yaşandığına delalet etmektedir.

SONUÇ

Hârezm bölgesi, M.S. 305'ten 386/996 senesine kadar Afrîğ Hanedanı mensubu olan Hârezmşâhlar tarafından yönetilmiştir. Yalnız Gurgânc (Cürcâniye) şehrinin en azından IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Afrîğî iktidarından bağımsız ve doğrudan Sâ mânî Devleti'ne vassal bir emirlik olduğu görülmektedir. Kesin olarak tespit edilemeyen (382/992 yılından daha önce) bir tarihten beri Gurgânc'a hükmeden Emîr I. Me'mûn, 386/996 yılında son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed'i kanlı bir iç savaşta tahtından indirip öldürmüştür. Bu suretle Hârezmşâh unvanını üstlenerek bölgenin tamamına hakim olmuş, ikili yönetime son vermiş ve 408/1017 yılına kadar devam eden Me'mûnî Devleti'nin temelini atmıştır.

Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Hârezmşâh II. Muhammed arasındaki savaşa zahiren Ebû Alî Sîmcûrî hadisesi yol açmıştır. Görünüşe göre Ebû Alî Sîmcûrî Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un emri doğrultusunda Hârezm'e gitmiştir ve Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a onun misafir edilmesi talimatı verilmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî'yi Hezâresb'te derdest ederek vassalı bulunduğu hükümdarın hükmüne aykırı hareket etmiş ve suç işlemiştir. Bu arada Hârezm'deki rakibi I. Me'mûn'a da kendisine karşı etkili şekilde kullanabileceği meşru bir gerekçe sağlamıştır. Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'nin kurtarılması uğrunda ciddi çabalar sarf etmesinin temel etkeni Gerdîzi tarafından da kaydedildiği haliyle iki şehir yani Me'mûnîlerin merkezi Gurgânc (Cürcâniye) ile Afrîğîlerin başkenti Hârezm (Kâs) halkları arasında kadim zamanlardan beri devam eden “taassub (husumet, rekabet)”tir. Ebû Alî Sîmcûrî olayı iki şehrin ahalisi arasında belki de asırlara yayılan süreçte biriken öfkenin ve nefretin açığa çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Hârezmşâh II. Muhammed arasındaki savaş, aslında Hârezm'deki iki merkez şehrin halkları arasındaki sebebini bilmediğimiz düşmanlıktan kaynaklanan bir hesaplaşmadır. Me'mûnî Devleti'nin kuruluşu söz konusu hesaplaşmanın Gurgânc lehine sonuçlanması şeklinde değerlendirilebilir. Hârezmşâh II. Muhammed'e reva görülen muamele ve hazin akıbet dahi iki şehir arasındaki nefretin boyutunu gözler önüne sermekte ve ne kadar derin olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Afrîğî soyundan gelen diğer şahısların topluca katledilmediklerinin altını çizmeliyiz.

⁴⁴ Beyhakî, “*Târîh*,” 639-640.

⁴⁵ Vadim Kalinin, “The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid,” *Oriental Numismatic Society Newsletter*, S. 201 (2009): 18-19.

Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Ebû Alî Sîmcûrî arasındaki Fâtîmî/Bâtînî sempatizanlılığıyla bağlantılı yakın dostluğu ve ittifakı göz ardı etmememiz gerekir. Öyle ki ikisi arasında herhangi bir çıkar çatışması yaşanmadığı gibi birbirlerine her zaman teveccüh göstermişlerdir. İktâ hadisesinde Ebû Alî Sîmcûrî'nin Ebîverd şehrini Hârezmşâh II. Muhammed'e vermezken Nesâ'yı hiçbir zorluk çıkarmadan I. Me'mûn'a teslim etmesi, Ebû Alî Sîmcûrî'nin sürgün yeri olarak Gurgânc'ın seçilmesi, I. Me'mûn'a onu ağırlaması talimatı verilmesi, Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için askeri harekate dahi teşebbüs edebilmesi, ona yönelik abartılı şekilde hürmet göstermesi ve onun affı için Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un nezdinde girişimlerde bulunması gibi hususlar ikisi arasındaki derin ittifakın emareleridir.

Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarı bir bakıma Sâ mânî Devleti'nin otoritesinin zayıflamasının neticesinde ortadan kalmıştır. Aksi takdirde vassal hükümdar olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Sâ mânîlere rağmen böyle bir harekate cüret edemeyeceği tarafımızca düşünülmektedir. Bununla birlikte I. Me'mûn, Hârezm bölgesinde hakim olduktan sonra da Sâ mânîlere tâbi kalmayı sürdürmüştür. Me'mûn iktidarı Sâ mânîler ile mücadele ederek değil, Sâ mânî Devleti'nin 389/999 yılında Karahanlılar tarafından yıkılması üzerine müstakil hale gelmiştir. Fakat Muntasır'ın 390-395/1000-1005 yılları arasına yayılan Sâ mânî Devleti'ni tekrar diriltme mücadelesi Me'mûnîlerin istiklalini etkilememiştir. Hatta son kertede Hârezmşâh Alî'nin Sâ mânî Emîri Muntasır ile çatışmaktan dahi imtina etmediği görülmektedir. Me'mûnî Devleti'nin siyasi meşruiyetinin Abbâsî Hilâfeti tarafından tasdik edildiği ise tartışmasız bir şekilde anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Beyhakî'nin Me'mûnîler iktidarını Gazneli Sultan Mahmûd'un vassalı gibi yansıtan anlatımının gerçeği tam olarak yansıtmadığı da belirtilmelidir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un öldürülmesi olayı ise gizemini korumaktadır. Bu konuda kesin hükümler vermek mümkün görünmüyorsa da tüm emareler tarafımızca Hârezmşâh I. Me'mûn'un askeri liderlerce tertiplenen ve oğlu Alî'nin de müdahil olduğu bir kumpas sonucunda öldürüldüğü şeklinde yorumlanmış ve Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un suikastı azmettirdiği iddia edilmiştir. Hârezmşâh I. Me'mûn suikastını hazırlayan temel sebep onun Gurgânc Emîri iken Fâtîmî/Bâtînî davetine şeklen de olsa icabet etmesi ve aynı daveti gizliden gizliye desteklediği kaydedilen Ebû Alî Sîmcûrî ile ittifak halinde bulunmasıdır. Bu ana etkene Hârezmşâh II. Muhammed'in öldürülmesi, Hârezm'deki ikili yönetimin hiç izin alınmaksızın sonlandırılması gibi tali faktörler de eklenebilir. Ancak Fâtîmî/Bâtînî sempatizanı bir Hârezmşâh'ın ülke genelinde hükmetmesinin gerek iç gerekse dış mihrakları rahatsız ettiği ve iktidara geçer geçmez suikast ile öldürülmesine yol açtığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Bağdâdî. *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırakati 'n-nâciye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.

Beyhakî, “*Târîh-i Beyhakî*.” tsh. Alî Ekber Feyyâz, Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383.

Bîrûnî. *el-Âsârü 'l-bâkiye mine 'l-kurûni 'l-hâliye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1428/2008.

Bosworth, C. E., “*Âl-e Afrîğ*”, *Encyclopædia Iranica*. C. I/7, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1984, 743-745.

Duman, Abdullah. “Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâ mânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, S. 2 (2012): 531-553.

Gerdîzî, “*Târîh-i Gerdîzî*.” tsh. Abdülhay Habîbî, Tahran: Dünyâ-yî Kitâb, 1363.

Huncan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Kalinin, Vadim. “The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid,” *Oriental Numismatic Society Newsletter*, S. 201 (2009): 18-19.

Kennedy, E. S. “A Survey of Islamic Astronomical Tables”, *Transactions of the American Philosophical Society* 46, S. 2 (1956): 123-177.

- Kurat, Akdes Nimet. "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicrî 93-94/Milâdî 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6, S. 5 (Kasım-Aralık 1948): 385-430.
- Kuznetsov, Andrew, ve Michael Fedorov. "Late Drachms of the Khwārazmshāhs Azkājvār and Imitations of such Drachms." *Iran* 51, S. 1 (2013): 145-149.
- Linder-Welin, Ulla S. "The Coins from Khwarazm and the Swedish Viking Age Hoards", *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, (1961): 155-179.
- Merçil, Erdoğan. "Sîmcûrîler IV Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî", *Belleten* 49, S. 195 (1985): 547-567.
- Özaydın, Abdülkerim, "Adudüdevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, 392-393.
- Özaydın, Abdülkerim, "Azîz-billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 346.
- Reva, R. Yu., V. A. Kalinin, ve A. H. Atahocayev. "Numizmatičeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek." XVI-Vserossiyskaya numizmatičeskaya konferentsiya'da bildiri olarak sunulmuştur, St. Petersburg, Nisan 18-23 2011.
- Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr." thk. Müfid Muhammed Kumehye, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Subkî, "Tabakâtü'ş-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ." thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru Hacer, 1413.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, "Târîhu't-Taberî - Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk." thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır, 1384/1964.
- Usta, Aydın. *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Utbî. *Târîh-i Yemînî*. frs. çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî. Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ, 1334.
- Vainberg, B. I. *Monety drevnego Khorezma*. Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1977.
- Zehebî, "Târîhü'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm." thk. Beşâr Avvâd, y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- "Coin Number 88786, 88787, 88789, 88790, 88794, 88795, 88797, 88798, 88799." Ağustos 11, 2021. <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=24904>

Ortaçağ İslam Dünyasının İki Felsefi Sembolü el-Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın Müzik Risâleleri: Benzerlik ve Farklılıklar

Musical Treatises of al-Kindî and Ikhwan-i Safa, Two Philosophical Symbols of the Medieval Islamic World: Similarities and Differences

Osman ŞAHİN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öğr. Gör. Dr. Osman ŞAHİN

Kırıkkale Üniversitesi <https://ror.org/01zhwvf82>

Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzik Bölümü Kırıkkale,
Türkiye

ORCID: [0000-0001-8976-9948](https://orcid.org/0000-0001-8976-9948)

e-mail: osmansahin_0671@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 14.04.2023

Kabul/Accepted: 14.09.2023

Atf: Şahin, Osman, "Ortaçağ İslam Dünyasının İki Felsefi Sembolü el-Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın Müzik Risâleleri: Benzerlik ve Farklılıklar", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 739-769.

Citation: Şahin, Osman, "Musical Treatises of al-Kindî and Ikhwan-i Safa, Two Philosophical Symbols of the Medieval Islamic World: Similarities and Differences", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 739-769.

Lisans/License:

Öz- Bu makalede, Ortaçağ İslam dünyasının önemli filozof ve müzik kuramcılarından el-Kindî ve dönemin felsefi ekollerinden İhvân-ı Safâ'nın müzikle ilgili risâleleri değerlendirilmiş, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, önce Kindî'nin yaşamı, eserleri ve Ortaçağ İslam dünyasındaki müzik kuramına olan katkısı ele alınmış, sonra insan, müzik, inanç ve evren arasındaki bağlantı çerçevesinde eserler ortaya koyan ve felsefi bir düşünce okulu sayılabilecek İhvân-ı Safâ'nın ortaya çıkışı, çalışmaları ve müzik risâlesi değerlendirilmiştir. Böylece, bu iki önemli sembol ismin müziğe getirdiği kuramsal ve felsefi bakış açısı irdelenmiştir. Son bölümde, Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın müzik risâleleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya, bu benzerlik ve farklılıkları etkileyen felsefi iklimle birlikte anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmada, Ortaçağ İslam dünyasında inanç, evren, insan ve müzik arasındaki bağlantıyı ve evrendeki sonsuz döngünün insan, müzik ve doğa eksenindeki yansımaları felsefi bir bakışla ifade etmeye çalışan Kindî ve İhvân-ı Safâ'daki bilimsel derinlik, müzik risâleleri ekseninde ele alınmıştır. Sonuç olarak, Kindî ve İhvân'ın perspektifinden müzik, evren, inanç ve insanın kozmik çerçevede nasıl değerlendirildiği, müziği nasıl algıladıkları ve onların anlam dünyasında müziğin nasıl bir yer edindiği sorularına cevap aranmıştır.

Anahtar Kelimeler- el-Kindî, İhvân-ı Safâ, Müzik Risâlesi, Kozmoloji, Sayılar ve Evren.

Abstract - In this article, the music-related treatises of al-Kindî, one of the important philosophers and music theorists of the medieval Islamic world, and Ikhwan-i Safa, one of the philosophical schools of the period, are evaluated and the similarities and differences are tried to be revealed. First, Kindî's life, works and contribution to the music theory in the medieval Islamic world are discussed. Then the Ikhwan-i Safa's - which could be considered a philosophical school of thought and produced works regarding the connection between human, music, belief and the universe - debut, works and music treatise are evaluated. Thus, the theoretical and philosophical perspectives that these two important symbolic names brought to music are examined. Finally, the similarities and differences between the musical treatises of Kindî and İkhwan-i Safa are tried to be explained, together with the philosophical climate that affected them. The scientific depth of Kindî and İkhwan-i Safa, which tries to express the connection between belief, universe, human and music in the medieval Islamic world and the reflection of the endless cycle in the universe in the context of human, music and nature, is discussed in the axis of musical treatises. As a result, answers have been sought to the questions of how music, the universe, belief and human beings are evaluated in the cosmic framework, how they perceive music and how music has a place in their world of meaning from the perspective of Kindî and İkhwan.

Keywords- al-Kindî, Ikhwan-i Safa, Musical Treatise, Cosmology, Numbers and the Universe.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

In this article, the music-related treatises of al-Kindî, one of the important philosophers and music theorists of the medieval Islamic world, and İkhwan-i Safa, one of the philosophical schools of the period, are evaluated and the similarities and differences are tried to be revealed. First, Kindî's life, works and contribution to the music theory in the medieval Islamic world are discussed. Then, the İkhwan-i Safa's - which could be considered a philosophical school of thought and produced works regarding the connection between human, music, belief and the universe - debut, works and music treatise are evaluated. Thus, the theoretical and philosophical perspectives that these two important symbolic names brought to music are examined. In the last chapter, the similarities and differences between the musical treatises of Kindî and İkhwan-i Safa are tried to be put forward together with the school and philosophical movements they are influenced by, and to be explained together with the intellectual and philosophical climate that affected these aspects. The scientific depth of Kindî and İkhwan-i Safa, which tries to express the connection between belief, universe, human and music in the medieval Islamic world and the reflection of the endless cycle in the universe in the context of human, music and nature, is discussed in the axis of musical treatises. Thus, from the perspective of two important schools, how music, the universe, belief and man are evaluated in the cosmic context, how they perceive music and how music has a place in their philosophical and mystical world of meaning has been tried to be revealed in detail. Kindî is a philosopher and scholar who has continued to be

influential not only in his lifetime but also throughout thousands of years, as one of the symbolic names of the medieval Islamic world. There have been studies on music before Kindî, but their written sources have not been discovered yet. Therefore, theoretical studies on music in Islamic civilization did not start with Kindî. However, we can say that the first theoretical studies started with Kindî considering the documents we could reach. In this sense, Kindî is considered to be the scientist who created the first theoretical framework for the art of music in the medieval Islamic world. Ikhwan-i Safa is a philosophical school formed by scholars from various fields such as mathematics, astronomy, geometry, religion, morality, music, painting, etc. The aim of the group is to bring together the Islamic world, which they see in disarray, and to strengthen the ties between them through the treatises they put forward. In this sense, one of the aims of İkhwan-i Safa, which works like a thought club with its studies in many different fields, is to bring a philosophical depth and richness to the Islamic scientific world in the tenth century Islamic world. It marks a period in which various social upheavals were experienced intensely. Despite the climate of conflict and disagreement on the social ground, Islam represents a very important religious formation of the period with a strong social base. In this period, besides the public, that is, official educational institutions in the Islamic scientific world, there were also non-governmental organizations such as the İkhwan-i Safa group. Therefore, while the Islamic world of science carried out its activities through official channels, scientific studies were distant from the public sphere. Ikhwan-i Safa was one of the most prominent civil formations independent of the state that emerged in this period. Their basic philosophy was to raise good, moral and intellectual individuals through education. In this sense, the Ikhwan-i Safa group can also be seen as a strong and effective philosophical civil initiative that meets today's definition of "non-governmental organization" that carries out its activities within the public sphere. In the article, it has been tried to understand how Kindî and İkhwan-i Safa, who made a great contribution to the medieval Islamic world, drew a framework for the art of music. In the study, although the contributions of Kindî and Ikhwan-i Safa to the world of Islamic science are also mentioned, the main purpose is to reveal the general scope of the music treatises of these two phenomenal schools and the similarities and differences between them.

GİRİŞ

Ortaçağ İslam dünyasında matematik, kimya, tıp, astronomi vb. pek çok farklı bilim alanında olduğu gibi, müzik alanında da önemli eserler ortaya konulmuştur. Bu çalışmalarda Antik Yunan ve Bizans etkileri yoğun biçimde görülmekle beraber, İslam filozofları insanlığın bu kolektif düşünsel mirasını sentezleyerek kendi felsefi bakış açılarından aktarmışlar ve özgün düşüncelerini ortaya koyarak bilimsel alana önemli katkı sunmuşlardır. Dolayısıyla, İslam dünyasındaki büyük müzik geleneklerinin kökeni kadim medeniyetlere kadar gitse de¹ bunlar İslam'ın müzik birikimiyle harmanlanmış ve İslam sanatını şekillendiren ana damarlardan birisi olmuşlardır. Bu dönemdeki müzik sanatıyla ilgili çalışmaların özünü evrenin döngüsellığı sürecinde ortaya çıkan sesler ve bu seslerin müzikteki seslere benzetilmesi, başka bir ifadeyle de müzikle özdeşleştirilmesi fikri oluşturmuştur. Tarihsel süreç boyunca müzik ve din/inanç olguları birbirlerinden hem etkilenmişler hem de yararlanmışlardır. Müzik insanlığın geniş tarihsel zaman dilimi süresinde kendi özgün kimliğini oluşturup şekillendirirken bazı dini figür veya simgelerden yararlanmış, aynı biçimde birçok inanç sistemi de müziğin büyüklüğü, mistik ve geniş kitleleri etkileyici gücünden çeşitli biçimlerde yararlanmışlardır. Müzik sanatı bu yönüyle, farklı toplumsal kesimleri aynı duygu altında bir araya getirmede önemli bir birleştirici unsur olmuştur. Bu bağlamda, İslam düşünür ve bilim adamları da müziğin bu ışıltılı, parlak ifade gücünden yararlanmışlar ve müzik bazı güçlü karşı çıkışlara rağmen, İslam medeniyetinde önemli ve etkili bir merkeze oturmaya başlamıştır.

“VIII. yüzyılda temelleri oluşmaya başlayan İslam mistizmi veya daha bilinen adlarıyla sufizm ya da tasavvuf, maddi varlıktan çıkıp Allah'a yakınlaşmanın en güçlü yollarından biri olarak müziği görmektedir.”² Mistik tasavvur doğada işitilen bütün seslerde lâhuti/tanrısal bir ahenk görmüş³ ve müzik sonsuz âlemin tek sahibi olan yaratıcıya ulaşabilmede önemli bir iletişim aracı olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla, tasavvufi algıda evrendeki bütün sesler tanrısal bir armoni olarak tahayyül edilmiştir. Bu anlamda, kozmostaki düzen ve uyumdaki organizasyon ile müzik sesleri arasında bir bağ kurulmuş ve müzik sanatı kozmik başka bir ifadeyle de tanrısal güce manevi/ruhani olarak ulaşabilmenin en temel ve vazgeçilmez araçlarından bir tanesi olmuştur. “Bu yüzden sufiler mistik düşünceye sahip katılımcıları dini coşkuya çekebilmek için, müzik ve danstan destek alan çeşitli ayinler geliştirmişlerdir. Zikir ismi verilen bu ayinlerde ritmik, ezgisel ve sözlü kalıpların tekrarlanması ile zihinsel bir yoğunlaşmanın ortaya çıkması hedeflenmektedir.”⁴ Bu ibadet formunda dans ve müziğin temel unsurları olan ezgi ve ritim yoluyla bir vecd hâli oluşmakta, grup üyeleri maddi dünyadan koparak manevi âleme doğru bir yolculuk yapmaktadırlar. Bu yolculuğun ana unsurlarından birisi de tarihsel süreç boyunca hep müzik olmuş ve birçok kültürel yapıda olduğu gibi İslam medeniyetinde de müzik, kozmosu keşfedebilmenin en güçlü araçlarından biri olarak merkezi bir konuma yerleşmiştir.

Grektik/Antik Yunan dönemi ve devamında aritmetik, geometri astronomi gibi matematiksel bilim dalları içerisinde üst bir çerçeveye oturtulan müzik sanatı, tarihsel anlam ve önemini Ortaçağ İslam dünyasında da sürdürmüştür. İslam tasavvufu müziğin çok geniş bir coğrafi alana yayılmasında ve İslam ile müzik arasında -müziğin yasak olduğu ekseninde- var olduğu düşünülen mesafenin daraltılmasında çok önemli bir işlev üstlenmiştir. Aslında, Kur'an'da müziği haram ya da mubah kılan sarîh yani çok belirgin bir kayıt/ ifade yoktur. Kur'an'da övülen veya tam tersine yasaklanan şey müzik değil sözdür, o da Allah yolundan saptırıcı nitelikteki bazı eğlendirici (el-lehvü'l hads) sözlerdir.⁵ Dolayısıyla, İslam'da diğer sanatlar gibi mûsikînin de dini ya da daha açık bir ifadeyle Kur'ânî dayanakları olduğunu söylemek mümkündür,⁶ bu nedenle de İslam tasavvuf dünyasında önemli bir yeri olan müziğe ilişkin bakış açısı giderek sadece İslam tasavvufunun değil, İslam'ın oldukça büyük bir çoğunluğunun ortak görüşünü yansıtır hâle gelmiştir. Başka bir ifadeyle de İslam medeniyetinde müzik sanatı tasavvuf ehli aracılığıyla güçlü bir toplumsal meşruiyet zeminine kavuşmuştur. İslam sanatının önemli bir dalı olarak müzik hem bilimsel bir disiplin algısı içerisinde hem dini ve ahlaki değerleri önceleyen bir çerçevede gelişim

¹ Turan Koç, *İslam Estetiği* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022), 185.

² Cenk Güray, *Bin Yılın Mirası-Makamı Var Eden Döngü: Edvar Geleneği* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2012), 45.

³ Murat Salim Tokaç, “Tasavvuftaki Kâinat ve Zaman Anlayışının Mûsikî ile İlişkisi,” (Türkiye’de Müzik Kültürü Kongresi, İstanbul, Mayıs 29-31 2006), 337.

⁴ Güray, *Bin Yılın Mirası*, 45.

⁵ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ* (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2014), 35.

⁶ Koç, *İslam Estetiği*, 183.

göstermiştir. Bu yüzden, müzik teorisinin büyük bir ilerleme gösterdiği Ortaçağ İslam döneminin sosyolojik dinamiklerini kavramak ve buradan hareketle müziğe ilişkin değerlendirmeler yapmak oldukça önemlidir. Dönemin nazariyat algısını anlamak için, o dünyanın nasıl bir düşünsel iklime ve bilimsel algıya sahip olduğunu da iyi bilmek gerekmektedir. “Bu noktada belirli bir coğrafyayı ve dönemi işaret etmek için kullanılan Ortaçağ ve İslam kavramları her ne kadar ortak bir dünyayı tarif etse de bu dünyanın da kendi içinde farklı tercihlerle yol alan bilim yapma gelenekleri vardır”⁷ ve burada şekillenen bilimsel bilgi üretme gelenekleri, müziğin de dâhil olduğu çeşitli alanlarda birbirinden farklı perspektifler geliştirmişlerdir. Bu anlamda, Müslüman kuramcılarının her biri müziği farklı bir çerçevede ele almış ve kimisinde nazari bilgiler öne çıkarken, kimisinde müzik sanatına -tanrısal sırlara veya sonsuz âleme ulaşmanın temel bir aracı olarak- felsefi bir anlam yüklenmiş, müziğin teorik yönünden daha çok lâhuti başka bir ifadeyle de kozmik yanı ön plana çıkarılmıştır. Ancak, bakış açısı her ne olursa olsun müzik bu dönemde çok önemli bir sanat dalı olarak ele alınmış ve matematik temelli dört ana bilimden (Quadrivium) birisi olarak görülmüştür. Bu perspektif devam eden yüzyıllar boyunca sürmüş ve müzik İslam medeniyetinin çok önemli yapıtaşlarından biri olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla, İslam Ortaçağında çok büyük bir gelişme gösteren müzik sanatına ilişkin kuramlar, gelecek yüzyıllarda bu alanda çalışma ortaya koyanlar için değerli bir miras olmuştur. Bu kadim mirasın en önemli sembollerinden birisi büyük filozof Kindî, diğeri de felsefi bir okul/ekol olan İhvân-ı Safâ topluluğudur. Bu iki sembol isim içerisinde müziğin de olduğu pek çok farklı bilim alanında çok sayıda nitelikli eser ortaya koymuş, İslam bilim dünyasının çok önemli, güçlü ve etkili figürleri olarak tarihin altın sayfalarına kazanmışlardır. Bu nedenle, Ortaçağ İslam döneminin IX ve X. yüzyıllarında müzik denildiği zaman akla gelen ilk isimler Kindî ve İhvân-ı Safâ olmuştur.

Bu çalışmada, Kindî ve İhvân-ı Safâ gibi İslam medeniyetinin iki önemli felsefi, düşünsel sembol isminin müzik alanındaki risâleleri hem içerik olarak değerlendirilmiş hem de risâleler arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konularak, bunların altında yatan temel etmenler tarihsel, sosyolojik, felsefi ve dini kodlarıyla birlikte anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, İslam medeniyetinin yetiştirdiği önemli düşünür, bilim adamı ve filozoflardan birisi olan Kindî ve Ortaçağ İslam dünyasında bilim ve kozmoloji çerçevesindeki felsefi düşünceleriyle müzik, insan ve evreni bâtını/ezoterik bir algıyla tanımlamaya çalışan İhvân-ı Safâ'nın İslam bilim ve medeniyetindeki yeri ve bu kadim kültüre katkısı çalışmada ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca, Ortaçağ İslam dünyasına yaptıkları bilimsel çalışmalarla büyük katkı sunan Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın, müzik sanatına yükledikleri anlamın ne olduğu da anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede, müzik risâlelerindeki perspektif üzerinde Pisagor ve Platoncu felsefenin etkisinin boyutları da müzik sesleri ile sayılar ve kozmik âlem arasında kurdukları doğrusal ilişki çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın ana çerçevesini büyük filozof Kindî ve felsefi ekol İhvân-ı Safâ grubu ile birlikte müzik, kozmoloji, sayılar, evren ve bu iki büyük felsefi sembol isminin müzik risâlelerinin genel kapsamı, benzer ve farklı yönleri oluşturmaktadır.

1. Kindî'nin (796/801-873) Hayatı, Felsefesi ve Eserleri

İslam bilim ve medeniyetinin ilk filozofu olarak kabul edilen Kindî'nin tam adı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'dir. Kindî, kesin olarak bilinmemekle birlikte 796 ya da 801 tarihinde Irak'ın Kûfe şehrinde dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini burada almıştır. Kindî, Ortaçağ İslam dünyasının sembol isimlerinden birisi olarak sadece yaşadığı dönemde değil, günümüze kadar uzanan binlerce yıllık süreç boyunca etkisini sürdürmüş bir filozof ve âlimdir. Kindî'nin İslam bilim ve felsefe dünyasındaki büyük etkisi, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen çok güçlü bir biçimde devam etmektedir. İslam dünyasında müzik sanatına ilişkin ilk bilim temelli çalışmalar Kindî'nin kaleminden çıkmıştır. Kindî'den önce müzik bilimi hakkında eserler ortaya konulmuş olsa da İslam medeniyetinde müzik nazariyatı ile ilgili çalışmalar Kindî ile başlar.⁸ Dolayısıyla, yazdığı eserler günümüze kadar ulaşan ilk müellif/yazar büyük filozof Kindî'dir. Kindî, Ortaçağ İslam dünyasındaki müzik sanatı adına ilk teorik çerçeveyi oluşturan bilim adamı olarak kabul edilmektedir. Kindî'nin felsefi düşüncesinde müzik

⁷ Oya Levendoğlu, “Anadolu ve Komşu Coğrafyalarda Makam Müziği Atlası,” içinde *XV. Yüzyıl Ortaçağ İslam Dünyası Sistemci Okul Kaynaklarında Sınıflama Konusu: Devir, Avaze ve Şube Kavramları Üzerine Teknik Bir İzah*, ed. Murat Salim Tokaç, Cenk Güray (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021), 127-170.

⁸ Mehmet Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Vel-Kürab Fi Şerhi Âleti't-Tarab İsimli Anonim Mûsiki Eseri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2018), 5.

kozmetik âlemin bir yansımasıdır. Kindî, dönemindeki Antik Yunan kaynaklı eserlerin tercüme çalışmalarına katılmış, bu tercümelemlerle birlikte Ortaçağ İslam dünyasındaki bilimsel ve felsefi bakış açısının şekillenmesine önemli katkı sunmuş bir âlimdir. Bu anlamda, İslam bilim ve medeniyet tarihi ekseninde eserlerinde felsefi bakış açısını ortaya koyan ilk Müslüman bilim adamıdır ve statik düşünce tarzından felsefi bağlama geçişi sağlayan ilk filozof olarak kabul edilir.⁹ Kindî'nin sadece tercüme anlamında değil, yaşadığı dönemin bilimsel çalışmalarına getirdiği sistematik çerçeveye birlikte olay ve olgulara yönelik felsefi perspektifi de İslam dünyası için önemlidir. Kindî matematik, aritmetik, geometri, astronomi, müzik ve tıp gibi alanlarda çok önemli çalışmalara imza atmış bir bilim adamı ve entelektüeldir.

Ortaçağ İslam dünyasında Grek/Antik Yunan temelli tercüme edilen eserlerle birlikte, bu kültür etkisini İslam entelektüel dünyasının felsefi ve edebi eserlerinde çok güçlü bir şekilde hissettirmiştir. O dönemden günümüze kadar gelebilen müzik teorisine ilişkin yazılı kaynaklar Kindî'nin elinden çıkmıştır. Dolayısıyla, Kindî için İslam medeniyetinde müzik kuramının temel taşlarını döşeyen ilk ustalardan birisi hatta en önemlisi tanımlamasını yapmak da çok yerinde olacaktır. Antik Yunan müziğinin tercüme süreçlerinde İslam müzik ekolünde doğal olarak bir etkilenme oluşmuştur. Kindî'nin de büyük ölçüde bu ana kaynaklardan beslendiği söylenebilir. Kindî yaşadığı dönemin önemli bir müzik kuramcısı olarak kendinden sonra gelen müellif ve filozoflar için çok güçlü bir referans olmuş, Pisagorcunun görüşünü ana aktarıcılarında birisi olarak tarihteki yerini almıştır. Kindî, müzik sanatıyla ilgili dördü elimizde olan toplam on adet kitap kaleme almıştır. Kindî'nin bilimin değişik alanlarında yaptığı çalışmalar, devam eden yüzyıllar boyunca bu alanlarda çalışan bilim insanlarına önemli katkı sağlamıştır. Kindî, İslam dünyasıyla ilgili "bilime mesafeli inanç" algısını yıkan önemli bir filozoftur. Kindî'yle birlikte İslam ve bilim kavramları yan yana kullanılmaya başlanmış, farklı coğrafyalardaki Müslüman bilim adamlarını Kindî'nin felsefe, tıp vb. bilim eksenli çalışmaları cesaretlendirmiş ve bilimsel çalışmalar İslam dünyasında oldukça hızlı bir şekilde ilerlemeye başlamıştır. Kindî, yaptığı tercümelemlerden elde ettiği zengin bilgi hazinesiyile geniş bir bilimsel alanda çok sayıda eser ortaya koymuş ve âdeta canlı bir kütüphane olarak değerlendirilebilecek kadar da haklı bir unvana kavuşmuştur. Felsefe, matematik, fizik, kimya, astronomi temelli bilimsel eserlerinde Kindî müzik bilimine ayrı bir paragraf açmış ve yazdığı risâlelerde evren/kozmos ile müzik sesleri arasındaki ilişkiye yönelik kuramsal/nazari bilgiler vermiştir. "Meşşâî¹⁰ felsefenin kurucusu ilk İslam filozofu unvanına sahip olan Kindî'nin düşüncesinde mûsikî önemli bir yere sahiptir. Onun mûsikî düşüncesinde Pythagoras ve Platon ekollerinin de tesiriyle, müzikal seslerle sayılar, gök cisimleri ve hatta kozmik düzen arasında güçlü bir ilişki göze çarpmaktadır."¹¹ Kindî, müzik bağlamında Platon ve Pisagorun referans alan görüşleriyle, İslam dünyasının kendisinden sonraki iki önemli filozofu Fârâbî ve İbn-î Sînâ'dan daha farklı bir perspektife sahiptir. "Kindî bu yönüyle Aristoxenus'un müziği işitsel bir tecrübe olarak algılayıp, onu sadece sesler arasındaki ilişkiler kapsamında değerlendiren görüşünü takip eden Fârâbî ve İbn-î Sînâ'dan ayrılır. Kindî, Pythagoras öğretisinin benimsediği müziğin ruh disiplinini oluşturma işlevine özel bir önem atfetmiş ve sesler arası ilişkileri analiz ettiği gibi bu ilişkilerin evren ve insan tabiatındaki etkilerini de incelemiştir."¹² Dolayısıyla, Kindî sonsuz evrendeki devinimin muhteşem bir organizasyonla irtibatlı olduğundan hareket ederek, müzik olgusunu da bu kozmik bağlamda düşünmek gerektiğini öne sürmüş, çalgıların ve müziği oluşturan seslerin özelliklerini, evreni oluşturan farklı dinamiklerden örnekler vererek ifade etmiştir. Kindî, kozmosta var olan olağanüstü kurgu ile müzik sesleri/melodiler arasındaki armoniyi/uyumu, doğrusal bir ilişkilendirme mantığıyla değerlendirmiştir. Çalgıların teknik özelliklerini ya da ezgi, ritim gibi müziğin temel bileşenlerini gene evrendeki muhteşem düzenden yani güneş, ay, yıldızlar vb. gök cisimlerinin hareketlerinden çeşitli

⁹ Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'küb b. İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 42.

¹⁰ Aristoteles tarafından Antik Yunan'da kurulan felsefe okulunun (peripatetik okul/ekol), İslam felsefi düşünce dünyasındaki takipçilerine verilen genel isim. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Sözen, "İslam Meşşâî Felsefe Geleneğinde Metodik İlkeler ve Değeri", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 6, S. 1 (Ocak 2021): 27-45; Tuncay Akgün, "Meşşâî Filozoflar ve Gazâlî'nin Ontolojisinde Varlık-Mâhiyet Tartışmaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, S. 2 (Aralık 2016): 235-258; Kamil Kömürçü, "Meşşâî Burhandan İsrâkî İrfana Sühreverdî el-Maktûl'ün Mantık Anlayışı", *Universal Journal of Theology* 2, S.1 (Mart 2017): 58-73.

¹¹ Hatice Toksöz, "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmî Dergisi* 54, S. 2 (Temmuz 2018): 85-108.

¹² Güray, *Bin Yılın Mirası*, 52.

örnekler vererek açıklamıştır. Aynı kurgusallığı kalp atışı, kanın akışı ya da organların çalışma mantığı gibi insanın vücut dinamiğinden verdiği örneklerle de desteklemiştir. Bu çerçevede, Kindî'nin düşünsel algısında müzik ve sesler ile kozmos arasındaki kurduğu ilişki, onun evren ve müziğe yönelik bakış açısını da bize göstermektedir.

Kindî, hastalıkların müzik aracılığıyla tedavi edilebileceğini öne sürmüştü, bununla ilgili risâlelerinde çeşitli örnekler vermiştir. Müziğin hastalıkların iyileştirilmesi sürecinde oldukça etkili bir araç olarak nasıl kullanılacağını ifade etmiş ve o dönemde müziğin büyümlü gücünün kullanım alanının genişliğini ortaya koyarak, müzik sanatı ve tıp bilimi arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur. Dolayısıyla, yaşadığı dönemde bazı hastalıkların tedavi edilmesi sürecinde müziğin iyileştirici gücüne yönelik olarak ilk bilimsel perspektif Kindî tarafından oluşturulmuştur. Kindî risâlelerinde Grek/Antik Yunan kaynaklarından yaptığı tercümelemlerin kendisine kattığı zengin felsefi birikimle matematik, psikoloji, kimya, tıp vb. birçok bilimsel disipline yönelik bazı bilgilere yer vermiştir. Müziği de bu bilimlerle ilişkilendirmiş, oluşturduğu nazariyat müzik sanatının bilimsel bir çerçeveye oturtulmasına önemli katkı sunmuştur. Ortaçağ İslam dönemine ilişkin kaynakların bir bölümüne ulaşılamaması, ulaşılabilen bazı kaynaklarda da doğum tarihine ilişkin bilgilerin net olarak ifade edilememesi nedeniyle, çok farklı tarihsel bağlantılardan hareket edilerek Kindî'nin 796/801 yılları arasında doğduğuyula ilgili sadece tahmini bir çıkarım yapılabilmektedir. Farklı tarihsel kayıtlar çerçevesinde ve birçok kaynakta da belirtildiği üzere, Kindî 873'te Bağdat'ta hayata gözlerini yummuştur.

2. Kindî'de Müzik

Kindî, müzik alanındaki bilimsel çalışmaları günümüze kadar ulaşan İslam dünyasının ilk kuramcısıdır. Kindî'nin yaşadığı dönemden önce yazılan müzik eserlerinden birçok kaynakta bahsediliyorsa da¹³ bu yazılı eserlere henüz ulaşamadığı için Kindî müzik alanında eser ortaya koyan ve müziğin kuramsal çerçevesini çizen ilk Müslüman filozof/âlim olarak kabul edilmektedir. Kindî, müziği aritmetik, geometri, astronomi ve mûsikî olarak dörde ayırdığı matematik bilimleri arasında göstermiştir. Kindî'ye göre müzik olgusu evrenden bağımsız değildir, kozmosun tam bir ifadesi ve yansımasıdır. Kindî ile birlikte müzik sanatına çok daha derinlikli bakılmış ve müzik herhangi bir sanatsal form olmanın çok ötesine çıkarak, âdeti kozmik -ya da tanrısal- bir gücün sesli ifadesine dönüşmüştür. Kindî'nin yaşadığı döneme kadar somut bir sanat olarak ele alınan müzik, bu yüzyıldan itibaren müzisyenin sanatının icrasında kompozisyon, ritim ve şiir gibi unsurları da içine alan çok daha geniş bir kültür/sanat olarak değerlendirilmeye başlanmış,¹⁴ bu zihinsel dönüşümde Kindî'nin çok büyük bir payı olmuştur.

Kindî'nin felsefi düşünce sisteminde, müzikte kullanılan seslerle evrendeki olağanüstü düzen arasında tam bir bağlantı vardır. Dolayısıyla, müzikteki ses, ritim ya da armonik örgü kozmosun/evrenin ve insanın vücut dinamiğinin doğrudan bir yansıması ve ifadesidir. "Kindî, âlemdeki mükemmel düzen ile mûsikîdeki seslerin uyumu arasında ilişki kurmuş, mûsikî aletlerinin özelliklerini ve mûsikî sanatına özgü ritim, nağme gibi bazı kavramları kozmolojiden yani gök cisimleri, maddi âlem ve insan organizmasından örneklerle açıklamıştır."¹⁵ Bu anlamda, Kindî'nin müzik sanatına ilişkin temel görüşlerinin aktarımında çeşitli simge ve semboller üzerinden oluşturulan astrolojik geniş bir çerçeve vardır ve müzik kavramlarının ifadesinde bu kozmik bağlam oldukça güçlü bir şekilde öne çıkarılmakta, müzik ve astroloji arasında organik bir ilişki kurulmaktadır. "Astroloji ve mûsikî ilişkisi sembolizm açısından ezoterik geleneklerde çok önemli ve öncelikli bir yer tutar. İslam dünyasında Kindî'nin ilk çevirileri astroloji-kozmoloji-mûsikî ilişkileri bakımından öncü bir rol oynamıştır."¹⁶ Kindî'nin ana felsefesinde müzik ve kozmoloji arasında yakın bir ilişki vardır ve kozmos/evren temelli bütün devinimler müzikle doğrudan bağlantılıdır. "Pisagorcu mûsikî anlayışının etkilediği İslam meşşâî filozoflarından birisi olan Kindî; Fârâbî ve İbn Sînâ'nın aksine, mûsikînin gök cisimleri ve tabiatla oldukça yakın bir ilişkisi olduğuna inanmakta ve kozmolojik bütün olayları mûsikîyle

¹³ Fazlı Arslan, *İslam Medeniyetinde Mûsikî* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 49.

¹⁴ Ahmet Hakkı Turabi, "Kindî, Ya'kûb b. İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 58.

¹⁵ Toksöz, "Kindî'nin Düşünce Sistemi," 85.

¹⁶ Okan Murat Öztürk, "Makam, Avaze, Şube ve Terki: Osmanlı Mûsikî Nazariyatında Pisagorcu 'Kürelerin Uyumu/Mûsikîsi' Anlayışının Temsili", *Rast Müzikoloji Dergisi* 2, S. 1 (Haziran 2014a): 1-49.

değerlendirmektedir. Kaynaklar Kindî'nin bu konuda özellikle Grek, Sâbiî ve İskenderiye felsefelerinden etkilendiğini ileri sürer.¹⁷ Bu anlamda, Kindî ud telleri ile evrenin kendi temel sistematığı içerisindeki döngünün insan psikolojisine yansımından bahseder. Kindî'nin âdeta tanrısallığın bir tecellisi olarak gördüğü ud ve kozmos/âlem arasında kurduğu ilişki, müzik risâlelerinde kendini çok güçlü bir şekilde hissettirir.

“Eski Yunan ve Bizans’tan İslam Ortaçağına İhvân-ı Safâ ve Kindî tarafından aktarılan ve evrendeki canlı ya da cansız her varlığın temelinde toprak, su, hava ve ateş unsurlarının bulunduğunu savunan dört unsur kuramı”¹⁸ kozmos ve müzik arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Dört unsur kuramı temelde evrendeki sistematik yapı ve insan ruhu arasındaki bağlantıya vurgu yapmakta, müzik sanatını insanın -evren/kozmos ve yaratıcı arasındaki ilişkilendirme çerçevesinde- kozmik kutsallığa ulaşma çabasının bir aracı olarak görmektedir. “Tüm evrenin tanrısallık dört unsurdan oluştuğunu ifade eden bu kuram, insan ruhunun da evrendeki düzen içinde hareket ettiğini söylemektedir. Müzik bu uyumu algılama ve yansıtmının, dolayısıyla doğa, Tanrı ve insan arasında ilişki kurmanın en önemli yollarından birisi olarak görülmektedir.”¹⁹ Bu anlamda, müzik sanatı burada evren ve tanrısallıkla bağlantı kurabilmede bir iletişim kurma gereği olarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Kindî'nin müzik anlayışında Pisagor ve Platoncu geleneğin, dolayısıyla da daire, yıldız vb. bazı geometrik simgelerin büyük bir etkisi görülmektedir. Bu simgelerden özellikle daireye çok büyük anlamlar yüklenmiş, daire âdeta evrenin bütün gizemlerinin bir ifade aracı olarak kullanılan çok önemli bir sembol hâline gelmiştir. “Daire, Ortaçağ dünyasının dört temel bilimi olan aritmetik, geometri, astronomi ve müziği şeklen temsil eder. Dairenin kendisi -aynı zamanda tanrıyı da sembolize eden- temel geometrik elemanlardan biridir. Bu daire üzerinde aritmetik oranlarla ifade edilen dörtlü (4:3) ve beşliler (3:2), Pisagorcu geleneğin temel bir anlayışı olarak aynı zamanda kozmostaki uyumun temsilcileridir.”²⁰ Dolayısıyla, Kindî'nin de eserlerinde genişçe yer verdiği çeşitli geometrik simge ve semboller üzerinden hem bir tanrısallık imgesi yaratılmakta hem de kozmik âlemdeki kusursuz işleyiş aktarılmaktadır. Müzik sanatı kozmostaki muhteşem sistemin sesler yoluyla aktarımının önemli ve etkili bir aracı olarak öne çıkmaktadır.

Pisagorcu doktrinin kozmos ile müzik arasında kurduğu ilişkide sayıların da çok önemi vardır. Bu etki yani evrendeki cisimler ve doğa olayları ile müzik arasındaki bağlantı, aynı biçimde Kindî'nin çalışmalarında da kendisini çok güçlü bir şekilde göstermektedir. Kindî'nin müzik risâleleri genel olarak hem yaşadığı dönem hem de daha sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının bu alandaki en temel, en önemli başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Kindî döneme damgasını vurarak kendisinden sonra müzik nazariyatı/teorisi üzerinde çalışanları derinden etkilemiş²¹ ve ansiklopedik bir malzeme bırakmıştır. Kindî müzikteki ses, notasyon, teller, çalgılar, ezgisel geçişler, oktav, akort, tını, kompozisyon vb. pek çok kuramsal bilgiye risâlelerinde oldukça detaylı bir biçimde yer vermiştir. Antik Yunan ve Hermetik gelenekten miras kalan felsefeyi hem genel olarak matematik, psikoloji, geometri, astronomi vb. bilimler çerçevesinde hem de müzik sanatı özelinde yorumlamış, kendine özgü felsefi bir dil ve ifade biçimi/üslup oluşturmuştur. Risâlelerinde müzik sanatını da matematiksel ve felsefi bağlamda inceleyen Kindî, İslam coğrafyasının müzik alanındaki ilk nazari bilgilerini melodik inşa (makamın/melodinin hazırlık evresi/altyapısı), ritim ve geçişler (melodik geçiş ve ritmik geçiş) çerçevesinde ortaya koyan, Ortaçağ dünyasının çok önemli bir âlim, filozof ve münevveridir.

3. Kindî'nin Müzik Risâleleri

Kindî'nin müzik risâlesiyle ilgili genel çalışmalar müzikoloji disiplini tarafından yaklaşık olarak yüzyıla yakın bir süreden beri devam etmektedir. “Kültür tarihçileri İbnu'n-Nedîm, İbnu'l-Kıftî ve İbn Ebî Usaybia, Kindî'nin eserlerinin listesini verirken mûsikîye dair risâlelerinin de isimlerini vermişlerdir. Eserleri sistematik bir tasnife tabi tutan İbnu'n-Nedîm 7 adet, bu sistematığa bağlı kalan İbnu'l-Kıftî 6, böyle bir sistematik yapmayıp eserlerinin isimlerini vermeye yetinen İbn Ebî Usaybia da

¹⁷ Turabi, “Kindî, Ya'kûb b. İshâk”, *DİA*, XXVI, 58.

¹⁸ Güray, *Bin Yılın Mirası*, 49.

¹⁹ Güray, *Bin Yılın Mirası*, 49.

²⁰ Okan Murat Öztürk, “Makamı Anlamak: Makam Nazariye Tarihinde Başlıca Modeller”, *Porte Akademik Journal of Music and Dance Studies* S.10 (Haziran 2014b): 9-36.

²¹ Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Vel-Kürab Fi Şerhi*, 16.

8 adet mûsikî eseri ismi vermişlerdir.”²² Kindî'nin farklı kaynaklardaki müzikle ilgili risâlelerinin sayısı altı ile on arasında değişmekle beraber, bu risâlelerden sadece dört tanesine ulaşılabilmektedir. Kindî'nin elimize ulaşan müzik risâleleri sayesinde, dönemin müzik sanatıyla ilgili kuramsal çerçeve içerisinde ezgi, ritim, çalgılar ya da müzik sesleri ve kozmos arasında kurulan ilişki vb. birçok ayrıntılı bilgiyi öğrenme olanağı bulmaktayız. Kindî'nin bugün elimizde olan müzik risâleleri şunlardır.

3.1. Birinci Risâle: Müzikte Kompozisyon

Kindî bu risâlesinde genel olarak müzikte kompozisyonun ne olduğu, ses perdelerinin yapısı, nota bilgisi, melodi, aralık vb. konularda bazı bilgiler vermiştir. Birinci risâlesinde ilk defa notasyon kavramına girmiş ve notaları Arap alfabesinde her harfi bir rakamı karşılayan sekiz sözcüğün oluşturduğu bir hesaplama dizgesi olan ebced harfleriyle eşleştirmiş, müzik dizisini on iki ses üzerine kurmuştur. Kindî'nin birinci müzik risâlesinde aralık kavramı, notalar, diziler, melodi, müzikte uyumlu/uyumsuz sesler, makam, kompozisyon, iyi müzisyen olmanın koşulları, müzik ve şiir ilişkisi gibi bazı başlıklar bulunmaktadır.

3.2. İkinci Risâle: Telli Çalgılar

Kindî'nin bu risâlesi sırasıyla çalgılar ve tel sayıları, ezgilerin düzenlenmesi ve tellerin özellikleri olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır. İkinci bölümde Kindî kurgusal olarak kendisine iletilen “çalgıların teknik olarak yapılma nedeni, tellerin sayısı ve düzenlemelerinin niteliği, vuruş zamanları, ritim, suslar/esler ve iyi bir müzik icrası sırasında yapılması gerekenler” gibi çeşitli sorulara cevap vermiştir. Kindî ikinci risâlesinde müziğin matematik, geometri gibi bilimlerle olan ilişkisini ortaya koymakta, müzikteki ritim, ses, ezgi/melodi gibi unsurları kozmos/âlem ve insanın yapısıyla ortak yönleri ekseninde bilimsel bir perspektifle açıklamaktadır. Kindî bu risâlesinde evren, insan ve müzik üçlüsünü ayrılmaz bir bütünlük içerisinde değerlendirmekte, müzikteki ses ve çalgıları kozmos ve insan organizmasıyla ilişkilendirerek açıklamaktadır.

3.2.1. Birinci Makale: Çalgılar ve Tel Sayıları

Kindî birinci makalesinde çalgılar ve tel sayılarıyla ilgili olarak, çalgılar arasındaki farklılıklara ve bu farkların nedenlerine ilişkin çeşitli bilgiler vermektedir. Bazı müzisyenlerin eski alışlagelmiş tarzı ısrarla sürdürdükleri (ya da yeniliğe kapalı oldukları), yanlışlarını düzeltmelerini isteyenleri de kendi yanlışlarına ortak etmek istedikleri ve müzik sanatına ilişkin kuramsal bilgilerinin çok yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde filozofların çalgıları çok farklı şekil ve türlerde yapmalarının nedeni ya da incelik/kalınlık sağlayan tellerin perde bağlarını nasıl hesapladıkları gibi bazı teknik sorulara, müziği kozmik âlemlerle ilişkilendirme mantığı çerçevesinde cevap vermiştir. Kindî, makalede usta bir müzisyenin bilgili olmasının önemine ve her koşulda sanatını icra edebilmesi yeteneğinin gerekliliğine de bir vurgu yapmıştır. Bu bölümde müziğin insan ve diğer canlılar üzerindeki psikolojik olumlu etkisi anlatılmış, Hintliler, Rumlar vb. milletlerin farklı müzik aletleri ve türlerinden, bu çalgıların farklı özelliklerinden ve sayılar ve kozmosun müzikle ilişkisinden söz edilmiştir.

3.2.2. İkinci Makale: Melodi/Makam Kompozisyonu

Kindî bu makalede âdeta müzik sanatı üzerinde çok ciddi bir eğitim almış müzik uzmanı perspektifiyle, yoğunluklu olarak ezgilerin yapısı, özellikleri, iyi bir müzisyendeki ses kalitesi ve nitelikli bir icranın nasıl olması gerektiği gibi konulara yer vermiş, müziğin nasıl bir ustalık/beceri gerektirdiği konusunu örneklerle anlatmıştır. Bu bölümde Kindî ud örneği üzerinden nitelikli bir müzik icrasında ezginin güzelliği, parmakların yumuşaklığı, akort ve sözün önemine vurgu yapmış, iyi bir müzisyende olması gereken bütün özellikleri ses kalitesi ve icrası üzerinde ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Ayrıca, insan sesinin özellikleri, ses kısıklığının nedenleri, bir sanat gibi gördüğü tellerin akort edilmesi, melodi kompozisyonu, ritim vb. konulara da yer vermiştir.

²² Ahmet Hakkı Turabi, “*el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*,” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Marmara Üniversitesi, 1996).

3.2.3. Üçüncü Makale: Çalgı Telleri, Gök Cisimleri ve İnsan Psikolojisi

Kindî bu makalede genel olarak müzik ve kozmos arasındaki bağlantıyı anlatmaya, bu ilişkiyi çalgıların yapısal özellikleri (özellikle teller) ile gök cisimleri arasındaki temel benzerlik üzerinden göstermeye çalışmıştır. Ayrıca, udun her bir farklı telinin insanın hangi duygularını harekete geçirdiğine, böylece kişinin karakterinin ortaya çıktığına ilişkin bazı açıklamalara da yer vermiştir. Kindî üçüncü makalesinde hem müzik ve gök cisimleri arasındaki güçlü ilişkiyi telli çalgılar üzerinden kurmuş hem de o döneme ait çalgıların özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Kozmostaki armoninin/uyumun bir yansıması olarak görülen müzik sanatı, Kindî'nin bilim dalları hiyerarşisinde oldukça üst bir noktaya yerleşmektedir. Bu anlamda, Kindî kozmosun tam bir prototipi/modeli olarak gördüğü müziği bilim dünyasında özel bir yere koymakta ve ayrı bir değer atfetmektedir. Kindî makalede Ethos kuramını merkeze alarak müziğin kuramsal alt yapısını kurgulamış, bir müzisyende olması gereken tüm özellikleri anlatmış ve müzik sanatının kozmik çerçevesini kendi felsefi perspektifinden aktarmıştır.

3.3. Üçüncü Risâle: Müzikle İlgili Genel Bilgiler

Kindî'nin üçüncü risâlesi toplam iki makaleden oluşmaktadır. Birinci makalede ritim kalıpları, ritimler arası geçişler ve müzik-şiir arasındaki bağlantı, ikinci makalede ise müzik aletlerinin özellikleri, ud tellerinin dört unsur kuramına uygulanması, renk ve kokuların özellikleri ve bunların insan psikolojisi üzerindeki etkileriyle birlikte, tıp ve müzik bilimi arasındaki ilişki anlatılmıştır. Bu bölümde filozofların müzik konusundaki sözleri yer almış, ritim-müzik-şiir ve çalgıların kozmosla olan ilişkisi anlatılmıştır. Risâlede Kindî'nin felsefi perspektifinden müzik ve kozmos arasında organik bir ilişki kurulmakta, müzikteki ses ve çalgılar evrendeki kusursuz düzenden ayrı düşünülmemekte ve doğrudan bir benzerlik kurulmaktadır. Kindî'nin üçüncü müzik risâlesinde ritimler, müzik-şiir uyumu, ud telleri ve kozmos ilişkisi, ud ezgilerinin insan psikolojisine olan etkisi, renkler, kokular ve bunlardaki armoninin insan psikolojisine yansıması, filozofların müzikle ilgili sözleri gibi başlıklar bulunmaktadır. Birinci makalede ritim, ritmik geçişler, ritim, söz ve ezgi uyumu konularına odaklanılmıştır. İkinci makalede ise ud tellerinin kozmosla bağlantısı, insan psikoloji üzerindeki etkisi ve filozofların müzikle ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Bu bölümde Kindî renklerin ve kokuların karışımını armoni ve ritim unsurları üzerinden şekillendirmiş ve bunun müzik icrasına olumlu yansımasını ifade etmiştir. Kindî müzikteki yedi notayı yedi gezegene benzetmiş, on iki burcu ise dört tel, dört perde ve dört burguyla eşleştirerek udun yapısındaki astronomi temelli nedenleri filozofların bakış açısından aktarmıştır. Buradaki parmaklar için ud üzerinde egzersiz bölümünde -daha sonra İhvân-ı Safâ'da da görülecek olan- farklı kültürel dokulara saygıyı, çalgıların olduğu gibi düşüncelerin de çok farklı olabileceğini Kindî şu sözlerle aktarmıştır. "Bu enstrüman hususunda her milletin diğerlerinden ayrı bir metodu vardır. Bu konudaki farklı metotları, sair şeylerde olan farklılıkları gibidir. Arap, Rum, İranlı, Hazar, Habeşli ve bütün insanlar arasında arzuları, görüşleri, düşünceleri, ahlakları ve sair tarzları hususunda mevcut olan farklılığı görmez misin?"²³ Kindî bu bölümde kültürel farklılıkları ülkelerin, iklimlerin, dillerin ve ezgilerin farklılığına bağlamış ve bu farklılıkların doğallığına vurgu yapmıştır. Onun yaşadığı skolastik dönem çerçevesinde düşünüldüğünde, bunun önemli bir entelektüel ve kucaklayıcı perspektif olduğu açık biçimde görülmektedir. Burada Kindî'nin müziğin insan ve toplum psikolojisini olumlu yönde etkileyebileceğine yönelik felsefi bir düşünce sistemi olan Ethos doktrininden çok etkilendiği görülmekte, risâlelerde bu etkinin izleri güçlü bir şekilde hissedilmektedir.

3.4. Dördüncü Risâle: Ud ve Kompozisyon

Dördüncü risâle ud ve genel aksamı, ud telleri ve nota bilgisi, notalar arasındaki farklar, oktav, melodilerin insan üzerindeki etkisi, ud üzerinde egzersizler, udun akort edilmesi ve insan sesinin temel özellikleri gibi çeşitli konulardan oluşmaktadır. Kindî'nin bu müzik risâlesi udla ilgili bazı teknik bilgilerin yanı sıra makam, kompozisyon/düzenleme ses, tanin/tını, ses-hareket ilişkisi veya farklı akort sistemleri gibi temel konuları içermektedir. Ayrıca melodik yapının insan psikolojisi/ruhu üzerindeki etkisi, bu bölümde yeniden çok detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Kindî müzik seslerinin düzenlenmesiyle ortaya çıkan melodik formun insanın ruhsal yapısı üzerindeki etkisini dördüncü

²³ Ahmet Hakkı Turabi, "el-Kindî'nin Mûsiki."188.

risâlesinde ud ve udun telleri üzerinden aktarmış, ayrıca müziğin ezgi/melodi ritim, form, akort vb. bazı kavramlarından söz etmiştir. Kindî müzik risâlelerinde müzik, evren ve sayılar arasındaki bağlantıya dikkat çekmiş, müzikle ilgili argümanlarını da kozmik âlem ve doğa olayları üzerinden yürütmüştür. Meşşâî/peripatetik felsefeye mensup olan Kindî, Pisagorcunun anlayışın etkisiyle müzikteki seslerle sayılar, gök cisimleri ve kozmos arasında bir ilişkinin var olduğunu ifade etmiştir. Müziğe ilişkin temel görüşlerinde Pisagorcunun felsefi akımın etkileri görülen Kindî; sayılar, gök cisimleri ve tabiat çerçevesinde müzik sesleri ve kozmos arasındaki bağı ortaya koyan, bu anlamda müzik sanatına çok büyük bir değer atfeden, Ortaçağ İslam dünyasının önemli bir filozofudur.

4. Felsefi Bir Ekol Olarak İhvân-ı Safâ (980/X. Yüzyıl)

İhvân-ı Safâ, bünyesinde çeşitli alanlardan birçok filozofu barındıran ve matematik, astronomi, mantık, din, ahlak ya da müzik gibi farklı konularda düşünce ortaya koyan ve bu yolla İslam dünyasında bütünlük ve çok güçlü bir bağ oluşturmayı amaçlayan felsefi bir düşünce topluluğudur. Topluluk bir fikir kulübü gibi çalışan yönüyle felsefi bir okul ya da ekol olarak da tanımlanmaktadır. “Hıristiyanlığa aykırı sayılan Platon Akademisi 529 yılında Doğu Roma (Bizans) İmparatoru Justinian tarafından kapatıldıktan sonra, İslam ülkelerinde, İspanya’da, Mısır’da, Irak’ta, Semerkand’da matematik, doğa bilimleri ve felsefe ile uğraşan Akademi’nin benzeri okullar ortaya çıkmıştı. Bunların en ünlüsü Basra’da kurulan İhvân-ı Safâ idi.”²⁴ Bu anlamda, İhvân-ı Safâ günümüzde devletten bağımsız “sivil toplum kuruluşu” tanımlamasını karşılayan, o dönemin etkili, güçlü bir felsefi sivil oluşumu olarak da görülebilir. İlk İslam hümanistleri²⁵ adıyla da anılan İhvân-ı Safâ topluluğu, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkışları, risâlelerde kullandıkları sistematik, tutarlı düşünce yapıları, o dönemin şartlarında kullandıkları aydınlanmacı ve reformist argümanları ya da gizemleri vb. özellikleriyle, oldukça farklı bir yapılanmaya sahip entelektüel, felsefi bir ekol/okul olarak kabul edilmektedir. “Her ne kadar Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki büyük filozofun dönemsel olarak arasında, dolayısıyla biraz gölgede kalmış olsa da İhvân-ı Safâ din ile felsefenin sentez örneğini sunan ve İslam felsefesine önemli etkileri olan bir düşünce ekolüdür.”²⁶ Dolayısıyla, ortak buluşma noktaları “hakikate ulaşmak” olan din ve felsefe kurumları, İhvân’ın anlam dünyasında kendine özgü bir yol haritası çizmiş ve bu sentez form yüzyıllar boyunca etkisini İslam entelektüelleri üzerinde sürdürmüştür. “İhvân’ın bilimsel sanatları izah ederken kullandığı enstrümanlar sanat ve hakikat ilişkisinin bir anlamda teorik zeminini oluşturuyor. Çünkü İhvân, bütün sanatsal etkinlikleri hakikate giden bir yol ya da hakikatin bir tecellisi olarak görüyor.”²⁷ Bu anlamda, İhvân-ı Safâ grubu hümanist, akılcı bir perspektifle yaşadıkları dönemin olay ve olgularını felsefi olarak değerlendirmiş, sahip oldukları saf ve temiz duyguları ifade ederek sadece “hakikate” ulaşma amaçlarını, en yüce varlık olan insanı odak noktasına alarak bâtını/ezoterik bir çerçevede ortaya koymuştur. “Risâlelerin çok büyük bir kısmı egzoterik²⁸ olmakla beraber bir kısmı da aydınlara mahsus ve ezoterik bir hüviyettir. İhvân bunun sebebinin yöneticilerden ya da halktan korktuklarından değil, hikmeti sadece ehline söylemeyi ve onlara öğretmeyi tercih ettiklerinden olduğunu belirtir.”²⁹ İhvân-ı Safâ, X. yüzyıl İslam dünyasına insanların kardeşliğini, birliğini savunan ve mezhepsel, etnik, politik vb. her türlü ayrışmayı reddeden kucaklayıcı bir perspektif getirmiştir. “Kardeşlerimizin hiçbir ilme düşman olmamaları, hiçbir kitabı hor görmemeleri ve herhangi bir mezhebe/görüşe körü körüne bağlanmamaları gerekir. Çünkü bizim görüş ve düşüncemiz bütün mezheplerin görüşlerini kapsar ve bütün ilimleri kuşatır.”³⁰ İhvân için insanların temiz bir kalp ve iyi bir ahlak sahibi olmaları yeterlidir.

²⁴ Sait Yılmaz, “Hermes’in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu’ya Yolculuğu”, *Lectio Socialis* 3, S. 1 (Ocak 2019): 21-46.

²⁵ Şahin Filiz, *İlk İslam Hümanistleri-İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi* (Ankara: Bilim ve Ütopya Kitaplığı, 2010), 36.

²⁶ Muharrem Şahiner “İhvân-ı Safâ’nın Din Dili Bağlamında Eskatolojisi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, S. 11 (Aralık 2019/2): 739-768.

²⁷ Mustafa Eren, “İhvân-ı Safâ’nın Sanat Ontolojisi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* S. 81 (Mayıs 2017): 1-26.

²⁸ Egzoterik (dışa açık/dışrak); öğrenilmesinde herhangi bir sakınca görülmeyen yani gizlilik içermeyen, ezoterik (dışa kapalı/içrek) ise belirli bir grubun dışında kimseye bildirilmeyen, yalnızca sınırlı bir çevreye aktarılan her türlü bilgi/düşünce ya da öğreti anlamında kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bknz. Okan Boydaş, “Ezoterizm, Mu Uygarlığı ve Mu Kozmogonik Diyagramı”, *Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* 10, S. 31 (Eylül 2017): 338-350; Gülay Acar Göktepe, “Ezoterik Toplulukların Sosyolojisi: Masonlar Üzerine Bir İnceleme,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2019).

²⁹ Ahmet Koç, “İhvân-ı Safâ’nın Eğitim Felsefesi,” Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Marmara Üniversitesi, 1996).

³⁰ İhvân-ı Safâ, Resail, IV, akt., Mustafa Öztürk, “İhvân-ı Safâ’nın Felsefi Düşünce Sisteminde Kur’an ve Yorum”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, S. 14-15 (Haziran 2003): 283-309.

Dolayısıyla, din, mezhep, etnik köken ya da milliyet, kültür vb. unsurlar “ayırıştırıcı” değil sadece “ayırt edici” özelliklerdir.

İslamiyet'te din ve felsefeyi uzlaştırmaya çalışanlar, dinden felsefeye doğru olmak üzere kelâmcılar ve felsefeden dine doğru olmak üzere filozoflardır,³¹ temel amaçları da din ve felsefe arasında var olduğu düşünülen mesafeyi daraltmaktır. “X. yüzyıl İslam âleminde Müslümanları bağnazlıktan kurtarmak, ilmi ve felsefi zihniyeti hâkim kılmak, toplumu düzeltecek bir aydınlar ahlakı meydana getirmek amacını güden ve kendilerine ‘İslam Ansiklopedistleri’ adı verilen bu gizli ve mistik felsefe topluluğunun merkezi Basra’dır.”³² X. yüzyıl Grek, Süryani, Hint ya da Fars kaynaklı birçok bilimsel eserin tercüme çalışmalarının yoğun bir şekilde sürdürüldüğü bir dönemdir. Bu eserlerin çok büyük bir çoğunluğu sadece tercüme edilmiyor, çeviren yazarların kendi yorumları da bu çeviri metinlerine aktarılıyordu. Dolayısıyla, bu süreç aydınlar arasında felsefi, siyasi ve düşünsel bir ayrışmayı beraberinde getiriyordu. X. yüzyılda Basra’da ortaya çıkan İhvân-ı Safâ’nın temel amacı, dini ve bilimsel yönden Ortaçağ İslam dünyasına felsefi bir bakış açısı kazandırmak ve kardeşlik ruhunu geliştirmektir. “İhvân-ı Safâ dini, ahlaki, felsefi ve siyasi birtakım gayretleri olan ve bâtıl düşüncelerle kirlenilen dini, felsefe ile yeniden temizlemeyi ve ahlaki değerleri yükseltmeyi gaye edinen bir grup düşünürün ortak adıdır.”³³ İhvân çalışmalarını sınırlı bir çevreyle sürdürmüş, bu yüzden bâtını bir sır topluluğu olarak adlandırılmışlardır. İhvân-ı Safâ’nın ortaya çıkış gerekçelerinden en güçlüsü, kardeşlik vurgusu temelinde İslam dünyasında o dönemde görülen büyük dağınıklık ve savrulmaları gidermek, felsefi bir perspektifle kardeşliği tesis etmek ve temiz bir toplum oluşturmaktır. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ risâlelerinin farklı alanlardan düşünürler tarafından kaleme alındığı ve topluluğu oluşturanların entelektüel bilgi ve birikim hazinesine sahip oldukları söylenebilir. “İhvân, risâleleri oluştururken dünya görüşlerine denk düşecek şekilde hiçbir taassuba düşmeden çok farklı kaynaklardan, kültür çevrelerinden, dini ve felsefi ekollerden faydalanmış”³⁴ ve herhangi bir tek tipleşmeye kapılmadan farklı düşünsel akımlar İhvân’ın temel düşünce dünyası çerçevesindeki hümanist, yenilikçi³⁵ ve eklektik bir perspektifle aynı potada eritilmiştir.

İhvân-ı Safâ topluluğu matematik zemininde tanrısal güçle ilişkilendirerek müzik sanatıyla ilgili o döneme göre detaylı bilgileri risâlelerinde paylaşmıştır. Yaşadıkları dönemin dini ve toplumsal dinamikleri düşünüldüğünde, İhvân’ın müzik ve estetik yoluyla daha temiz bir toplum oluşturma düşüncesinde âdeta aydınlık, barış, kardeşlik başka bir ifadeyle hümanizm saçan felsefi bir düşünce okulu olduğu görülebilmektedir. İhvân’a göre bu süreçte sadece müzik değil bütün bilim ve sanat dalları olumsuz düşüncelerden arınmış, ahlaklı, temiz toplum idealinde oldukça önemlidir. Dolayısıyla, İhvân için müzik usta bir sanatçının elinde insanları iyi bireyler olmaya yönlendiren çok güçlü bir araç olmaktadır. Müzikle beraber insan manevi bir yolculuğa çıkmakta, bu yolculuk onların daha ahlaklı ve erdemli/kâmil bireyler hâline dönüşmesini sağlamaktadır. Böylece, müzik insanın metafizik âlemlerle olan bağlantısını oldukça güçlü kılmakta ve kozmosun dolayısıyla tanrısallığın keşfedilmesinde önemli bir araç olma işlevini yerine getirmektedir. Bu anlamda, risâlelerde müzik sanatı ve kozmos arasında bir ilişki kurulmakta ve müzik -Kindî’de de olduğu gibi- evrendeki muhteşem ahengin tam bir yansıması olarak görülmekte, müziğe âdeta bir kutsiyet atfedilmektedir. İhvân’a göre müzik seslerinin zenginliği, armonisi ve insan psikolojisi üzerindeki etkisi, doğrudan kozmik âlemin bir yansımasıdır. Kozmos muhteşem bir armonik oluşumdur ve müzik sanatı da kozmostaki bu armoninin seslerle ifadesidir. Dolayısıyla, tüm kötülüklerden arınmış, iyi, ahlaklı bireylerin oluşumunda kozmosun yansıması olan müzik çok önemli bir araçtır.

³¹ Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2019), 5.

³² Filiz, *İlk İslam Hümanistleri*, 36.

³³ Mahmut Meçin, “İhvân-ı Safâ’da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, S. 1 (Haziran 2014): 427-458.

³⁴ İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ’da Felsefe ve Din Münasebeti* (Konya: Palet Yayınları, 2012), 32.

³⁵ İhvân felsefesinin yenilikçi bir çerçeveden daha çok, felsefi mirasın bir taklidi/tekrarı olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bknz. Turgut Akyüz, “İslam Düşünce Tarihinde Felsefe Karşılığı Tavırlar”, *Kesit Akademi Dergisi* 4, S. 15 (Haziran 2018): 79-87; Meçin, “İhvân-ı Safâ’da Bilgi,” 452-453; Emrullah Yüksel, “İhvân-ı Safâ’ya Göre İlimlerin Sınıflandırılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 7 (Aralık 1986): 149-152.

İhvân-ı Safâ topluluğu Grek kaynaklı Pisagor doktrininden büyük ölçüde etkilenmiş,³⁶ bu etki risâlelere çok net ifadelerle yansıtılmıştır. Bu bağlamda, risâleler hem bu Pisagor etkisini hem o dönemin temel düşünsel felsefi çerçevesini göstermesi açısından da çok önemlidir. İhvân-ı Safâ, Pisagor felsefesinin İslam dünyasında yayılmasında çok önemli bir kilometre taşı olmuştur. İhvân'da sayılar, gök cisimleri ve kozmosla müzik arasında kurulan doğrusal ilişki tanrısallığın bir yansıması olarak değerlendirilmiş, müzikle birlikte aritmetik, geometri, astronomi, matematik vb. diğer bilimler kozmik kurgunun bir tezahürü olarak algılanmıştır. “Aritmetik hem metafiziğin anahtarı hem de işitsel yönü müzikte açığa çıkan yaratılmış düzeni kaplayan armoninin anlaşılmasına giden bir yoldur. Müzik ve matematiğin güzelliği, aynı gerçekliğin yönleri olmalarıdır.”³⁷ Matematik bilimini merkeze alan İhvân-ı Safâ risâleleri, kozmos ve insan odaklı geniş bir çerçeve içerisinde yaşadıkları dönemin genel bir bilimsel fotoğrafını bizlere göstermekte, İhvân'ın Ortaçağ İslam dünyasında nasıl güçlü bir fikir kulübü gibi çalıştığını ortaya koymakta ve o dönemin felsefi altyapısını bize aktarmaktadır. İslam düşünce tarihinde güçlü bir yeri olan İhvân-ı Safâ grubu, İslam entelektüelleri üzerinde derin izler bırakmıştır. İhvân-ı Safâ'nın felsefesinde insandaki saf, katıksız ve beklentisiz bir iç huzur oldukça önemlidir ve bunu sağlayacak olan şey de iyi bir eğitimidir. İhvân'a göre insan ruhu ölümsüzdür. Bütün kötülüklerden arınmış huzurlu, temiz bir ruhsal dünya oluşturmanın en önemli araçlarından birisi insanlar arasında kardeşlik ve yardımlaşma duygusunun geliştirilmesidir. Bu olgunluğu sağlamak için de nitelikli bir eğitim-öğretim süreci şarttır. Ruhsal arınmanın temel yolu kardeşlik, yardımlaşma ve iyi bir eğitimidir. Dolayısıyla, İhvân'ı Safâ düşünce ekolünün genel çerçevesinin temelini “iyi insan, iyi ahlak ve iyi eğitim” üçlemesinin oluşturduğu söylenebilir. Bu anlamda, insan-ı kâmil olabilmek yolculuğunun ana basamağı da İhvân'a göre nitelikli, bilimsel ve felsefi bir eğitimidir. İyi ve temiz ahlaklı insanlar ancak felsefe temelli bir eğitim sürecinin sonunda yetişebilirler. “İhvân'ın felsefe anlayışı temelde üç aşamada özetlenebilir. Önce insanın bilimi sevmesi, daha sonra gücü ölçüsünde varlıkların hakikatini kavramaya çalışması ve en sonunda da söz ve davranışlarının bilime uygun olmasıdır.”³⁸ Pisagor felsefesinin yoğun etkisinin görüldüğü risâleler, o dönemin genel bilimsel çalışmaları çerçevesinde matematik, din, müzik, kozmoloji ya da psikoloji vb. birçok alandaki farklı konulara ayrıntılı bir şekilde değinmektedir.

İhvân-ı Safâ grubunun kurucularının kimler olduğu, tam olarak hangi tarihte ortaya çıktıkları, dini perspektiflerinin (mezheplerinin) ne olduğu vb. çeşitli konular yüzyıllardır tartışılmamış, ancak bir uzlaşma zemini sağlanamamıştır. İhvân'ın masonik bir görüntü sergilediği ve gizliliğe önem verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ topluluğunun çalışmalarını izole -ya da dış dünyaya kapalı- bir biçimde sürdürmesi, yaşadıkları dönemin reformist ve rasyonel Müslüman aydınları olarak, düşüncelerinin tepki çekebileceği endişesini taşıdıkları izlenimini doğurmaktadır. İhvân bu nedenle grubu korumaya almış, felsefi düşüncelerin tartışma aşamasındaki süreçte de tam bir olgunlaşma ve mutabakat gerçekleşmeden, yani risâlelerde yazıya dökülmeden önce hiç kimseyle paylaşılmamıştır. Dolayısıyla, birçok araştırmacı İhvân-ı Safâ topluluğunu kendi dini/inançsal temel algısı çerçevesinde değerlendirmiş ve çalışmalarından elde ettikleri sonuçlarda İhvân'ın bir sır grubu özelliği göstermesinin çok önemli bir etkisi olmuştur. Doğal olarak da İhvân-ı Safâ'daki bu gizemin arka planının çözülmesinde farklı perspektifler ortaya çıkmış, farklı dinsel, mezhepsel ya da siyasal zeminde değerlendirilmişlerdir. Bu anlamda İhvân-ı Safâ münevverler topluluğunun aidiyet ekseninde hangi inanç, mezhep ya da politik görüş vb. bağlamına ilişkin çok farklı yorumlar ortaya çıkmakla beraber, kolektif kabul Ortaçağ İslam dünyasının entelektüel bir felsefi topluluğu ve döneme damgasını vuran çok önemli düşünce okullarından birisi oldukları yönündedir. Ancak, tüm bu tartışmalar çerçevesinde İhvân'ın dini ya da ideolojik perspektifi her ne olursa olsun, bu araştırmalar İhvân-ı Safâ'daki derin dini, felsefi, siyasi ve kültürel bakış açısından bağımsız olarak ele alınmış ve bilimin bir gereği olarak sadece bir “bilinmeyi” ortaya çıkarma çabası olarak kalmıştır. İhvân'ı oluşturan entelektüel kadroların kimlerden oluştuğunun ya da inanç olgusuna baktıkları pencerenin ne olduğunun araştırılmasındaki temel amaç, mezhep temelli bir ötekileştirme değildir. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ için dinler ve mezhepler üstü felsefi bir okul tanımlaması yapmak ve onları geniş bir entelektüel perspektiften değerlendirmek, çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır. “İhvân akılcılıklarına uyan tüm din ve mezheplerden; Hristiyan,

³⁶ Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Vel-Kürab Fi Şerhi*, 18.

³⁷ Eyüp Alsancak, “*İhvân-ı Safâ'nın Matematik Felsefesi*,” Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021).

³⁸ Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ'nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, S. 2 (Aralık 2002): 93-106.

Yahudi, Putperest, Yunan, Fars, Hint ve makul gördükleri diğerlerinden her şeyi almışlardır. Buradan hareketle tam Sünni veya Şii oldukları söylenemez ancak şüphe yok ki Şiiğe daha meyillilerdir. Kaldı ki İhvân-ı Safâ mezheplerin çokluğundan ve mezhep taassubundan şikâyetçidir.”³⁹ Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ'yı kategorize etmek ya da onlara belirli bir doktrinden bakmak çok da anlamlı olmayacaktır. Risâlelerin genel çerçevesine bakıldığında zaten İhvân'daki kendine özgü, ılımlı, sofistike felsefi perspektif rahatlıkla görülebilmektedir. “Onlar, vicdan sahibi bir araştırmacının, dini olsun olmasın hiçbir ilimden uzak durmamak, hiçbir kitabı küçük görmemek, aksine ister İran, Hint ister Yahudi veya Hıristiyan ister diğerleri olsun, bütün bilimsel ve dini kaynakları kucaklamak gibi bir görevleri olduğuna dair düşüncelerini ilan etmek hususunda, hiçbir tepki ve eleştiriden çekinmemişlerdir.”⁴⁰ Çünkü İhvân için öncelik herhangi bir inançsal zemin değil, sadece “hakikate” ulaşma çabasındaki ortak buluşma noktasıdır. Bu kolektif akılda bir inanç, mezhep ya da kültür ne öndedir ne de geride. İhvân bu çerçevede bütün kültürel ve inançsal formlara eşit mesafede yaklaşmaktadır.

“İhvân-ı Safâ topluluğu, çok farklı kaynaklardan oluşturulan eklektik düşüncelerinde ‘hakikat hakikate zıt olamaz’ anlayışıyla bütün dinlere hakikat iliştiyerek, felsefi zeminde hümanist bir anlayışa dayalı bir tür ‘evrensel insanlık dini’ oluşturmaya girişmiş gibi gözükmektedirler.”⁴¹ Dolayısıyla, İhvân için -her ne kadar Müslüman bir aydınlar/filozoflar topluluğu olsalar da- risâlelerin verdiği evrensel mesajlar bağlamında mezhepler, milliyetler hatta inançlar üstü felsefi bir ekol/okul tanımlaması yapmak çok yanlış olmayacaktır. Ancak, İhvân'ın Şiiğe biraz daha meyilli olduğuna dair bir algının, taassubun baskın olduğu Sünni İslam temsilcilerince oldukça sert bir tepkiyle karşılanması kaçınılmaz olmuştur. İhvân-ı Safâ'nın risâlelerdeki yorumsamacı, bâtını, tasavvufî ve felsefî tarzı ile yazım dilindeki anlaşılabilirlik ve akıcılık, o dönemdeki müesses nizamı rahatsız etmiş ve felsefi risâleler 1150 yılında önce toplattırılmış, daha sonra da yakılmıştır. Bununla birlikte “Kurtuba⁴² ahalisinden bir bilgin tarafından bir nüshasının Endülüs'e taşınmasıyla, risâlelerin bugünlere kadar gelmesi sağlanmış”⁴³ ve Çetinkaya'nın da ⁴⁴ ifade ettiği gibi “bütün bu yoğun baskı ve engellemelere rağmen risâleler yaşamıştır. Farsça ve başka dillere çevrilmiş, bütün İslam mutasavvıf ve düşünürleri üzerinde oldukça büyük bir etkisi olmuştur”. “Risâleler didaktik bir üslupla yazılmış olup son derece eklektik bir içeriğe sahip görülmektedir. Bunlar, İhvân'ın yaşadığı çağın pedagojik ve kültürel bir aynası olmuş”⁴⁵ ve risâleler yüzyıllar boyunca çok geniş bir coğrafi alandaki güçlü etkisini sürdürmüştür.

İhvân-ı Safâ felsefi risâleleri içerik açısından çok donanımlı olmasının yanı sıra, o dönemin entelektüel bilgi birikiminin ansiklopedik bir yansıması ve bir bilgi hazinesi olarak da değerlendirilebilir. Aynı biçimde, müzik risâleleri de -diğer risâlelerde de olduğu gibi- kapsamlı bilgiler ihtiva etmekte ve daha sonraki dönemlere ilişkin aydınlatıcı ve yönlendirici bir kaynak işlevi görmektedir. “Ansiklopedideki müzik risâlesi işlediği temalar ve verdiği teknik malzeme yönünden eşsiz bir zenginliktedir. Bu risâle bütün bir Ortaçağ müzik edebiyatını derinden etkilemiş”⁴⁶ ve bu etki aradan yüzyıllar geçmesine rağmen gücünü hiç kaybetmemiştir. İhvân-ı Safâ risâleleri yaşadıkları dönem içerisinde toplumu oluşturan dinamikleri bilim ve felsefe temelinde aydınlatma ve skolastik, boğucu ve dar kalıplardan kurtarmak amacıyla ortaya konulmuş olan ilk ansiklopedik derlemelerdir. İçeriğindeki çok farklı bilimsel disiplinler çerçevesinde düşünüldüğünde, felsefi risâleleri bir bilimler ansiklopedisi olarak nitelenebilir. İhvân'ı Safâ'nın risâlelerde İslam dünyasının o tarihe kadar özellikle Antik Yunan temelli başka kültürlerle de harmanlanan ve bu bağlamda gelişerek olgunlaşan oldukça zengin felsefi ve kültürel birikimini değerlendirdiği, Fârâbî başta olmak üzere çeşitli Müslüman filozofların görüşlerinden yararlandığı söylenebilir. Risâlelerde Pisagorcü felsefenin yoğun etkileri

³⁹ Mehmet Karakuş, *İhvân-ı Safâ'da Estetik ve Sanat* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 76.

⁴⁰ Bayram Ali Çetinkaya, “Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 8, S. 22 (Haziran 2005): 263-286.

⁴¹ Hasan Aydın, “Sicistânî ve Harirî'nin Eleştirileri Işığında İhvân es-Safâ'da Din-Felsefe İlişkisi”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 7, S. 1 (Ocak 2009): 57-74.

⁴² İspanyolca adı “Cordoba” olan Endülüs'te bir şehir. Uzun yıllar boyunca Endülüs Emevilerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Şehirde hâlen Müslümanların yönetiminden kalan ve İslami mimarinin izlerini taşıyan çok sayıda yapı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Yıldız, “Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar,” Yayımlanmamış Doktora Tezi., (Uludağ Üniversitesi, 2008).

⁴³ Meçin, “İhvân-ı Safâ'da Bilgi,” 454.

⁴⁴ Çetinkaya, “Bilimler Ansiklopedisi,” 283.

⁴⁵ Filiz, *İlk İslam Hümanistleri*, 55.

⁴⁶ Eugenia Popescu Judetz *Türk Müsiki Kültürünün Anlamları* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2007), 79.

görülmekte, İhvân yazarları kozmos, sayılar ve gök cisimleri arasındaki bağlantıyı tanrısallığın bir tezahürü olarak, insan ve ahlakı merkeze alarak açıklamaktadır. Risâlelerde sayılar ve harfler temelinde gelişen ifade aktarımı, bu ana semboller üzerinden yürütülmektedir. Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ'nın temel düşünce sistematığında çok etkili olan Pisagorcu felsefi anlayışla birlikte -risâleler genelinde müzikte kullanılan aralıklardaki matematiksel temel bağlamın da çözülmesiyle- sayıları kozmosun bütün unsurlarında merkezi bir konuma yerleştirdiler ve evreni anlama/çözümleme çerçevesindeki tüm felsefi perspektiflerini sayılar üzerinden şekillendirdiler. Örneğin çalgıların tel uzunlukları ile çıkardıkları seslerin farklılığı arasındaki ilişkiselliği yine sayısal oranlar üzerinden ifade etmeye çalıştılar. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ matematik bilimi çerçevesinde ele aldığı müziği filozofların keşfettiği ve insanlara öğrettiği bir sanat dalı olarak görmüş, müziği ve müzisyenleri yüceltmiş ve toplumsal hiyerarşi içerisinde üst bir konuma, başka bir ifadeyle de zirveye yerleştirmiştir. Dolayısıyla, müzik sanatını Pisagorcu ekolün güçlü etkisiyle felsefi ilkeler ekseninde değerlendirmiş ve müziğin sadece filozofların/bilgelerin bir icadı olabileceğini ifade etmiştir. İhvân-ı Safâ risâleleri dinden felsefeye, matematikten tıp bilimine kadar içeriğindeki birçok farklı bilimsel bilgiyle, yaşadıkları dönemin çok kapsamlı bir felsefi ansiklopedik başvuru kaynağı olma özelliğini göstermektedir. Risâleler bu anlamda küçük bir kütüphane olup, yaşadıkları dönemin içerisinde müziğin de olduğu matematik, aritmetik, mantık, coğrafya, geometri vb. bilim alanlarının hepsiyle ilgili çok önemli bilgileri içerisinde barındırmakta, matematik merkezli felsefi bir bilimler ansiklopedisi olma özelliği taşımaktadır. "Yazarlarının düsturu, hiçbir bilimi inkâr etmeden ya da herhangi bir inancın yanında yer almadan, en geniş ve kucaklayıcı kelimelerle ifade edilen bir evrensellik özelliği göstermektedir."⁴⁷ Bugünkü çerçeveden düşünüldüğünde İhvân-ı Safâ'yı bir ansiklopedi yazmak için birçok alandan önemli bilim insanının bir araya geldiği akademik, felsefi bir oluşum ya da entelektüel bir fikir kulübü olarak görebiliriz.

İhvân-ı Safâ'nın risâlelerin öğretimi sürecinde bir inisiyasyon uyguladığı söylenebilir. İhvân'ın din ve felsefeyi uzlaştırmayı ilke edinen bir düşünce kuruluşu olarak,⁴⁸ o dönem ciddi bir tepki alabilme çekincesiyle -grup üyelerini koruma amacı ekseninde- sadece sınırlı sayıdaki bir üye profilini tercih etme olasılığı oldukça yüksek bir varsayım olarak gözükmektedir. İhvân-ı Safâ'nın İslam dünyasındaki temel argümanı felsefe ile din arasındaki mesafeyi daraltmak, dini katı, bağınaz ve skolastik temelden felsefi bir çerçeveye çıkartmaktır. İhvân'ı oluşturan filozofların Ortaçağ İslam dünyasının karmaşık, çalkantılı ve çatışmalı çok zor bir döneminde cesurca ortaya çıkmaları, hümanist-reformist bir arka plana sahip olan felsefi düşüncelerini risâlelerle ortaya koymaları ve eğitimsiz bir toplumu aydınlatma sorumluluğunu üstlenmeleri önemlidir. "İslam tarihinin ilk yüzyılları toplumsal kalkışmaların ve düşünsel yarılımların yaşandığı bir dönem olur. Akıl ile inancın, bağlanma ile sorgulamanın sarsıcı geriliminde Mutezileciler, Kelâmcılar, Felsefeciler ve Tasavvufçular kendilerine yer ararlar."⁴⁹ Dönemin bu sert çatışma ikliminde ortaya çıkan İhvân-ı Safâ'nın amacı, toplumdaki bölünme ve parçalanmayı kardeşlik zemini sağlayarak durdurmak, İslam dünyasında yükselen büyük gerilimi bilimsel ve felsefi bir perspektifle asgariye indirmektir. Burada İhvân için asıl amaç bilimi referans alan ahlaklı bir toplumsal yapıyı inşa etmektir. "Tarih keskin kılıçların olduğu kadar, keskin fikirlerin de eşitsiz gelişiminde biçim alır. İhvân-ı Safâ topluluğu bu derin yarılımların ortasında belirir"⁵⁰ ve Ortaçağ İslam dünyasının reformist bir grubu olarak döneme damgasını vurur. Ortaçağ İslam medeniyetinin entelijansiyası/aydınlar topluluğu olarak nitelendirilebilecek olan İhvân-ı Safâ grubunun merkezinde dostluk, kardeşlik, bağlılık ve yardımlaşmayı içselleştirmiş dürüst, ahlaklı bireyler vardır. Bu bağlamda, risâleler yoluyla din ve felsefeyi barıştırmaya, farklı düşüncelere hoşgörülle yaklaşmaya ve değişik alanda elde ettikleri bilgiyi toplumla paylaşarak bilim, akıl, iyilik ve ahlak temelli sosyo-kültürel bir gelişmeye odaklandıkları söylenebilir. "Risâlelerde aklın bir hükme varması veya rasyonel/akılcı bilgiyi

⁴⁷ Filiz, *İlk İslam Hümanistleri*, 55.

⁴⁸ İhvân'ın din ve felsefeyi aynı düzlemde bir araya getirme çabalarına ilişkin çok sert eleştiriler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Sicistânî ve Harîrî'nin Eleştirileri," 62-67.

⁴⁹ Burhan Sönmez, "*İhvân-ı Safâ Risâleleri*," içinde Giriş Bölümü, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 7.

⁵⁰ Sönmez, *İhvân-ı Safâ*, 7.

üretme süreci ayrıntılı olarak anlatılmakta⁵¹ ve toplumsal aydınlanmanın gereği olarak sorgulayıcı bilimsel düşünce sisteminin önemi vurgulanmaktadır.

“İnsan ve kâinatın hakikatini öğrenmek ve elde edilen o bilgi çerçevesinde hareket etmek felsefenin ilgi alanına girer. Bu anlamda hem felsefe hem de din bir hakikatler bütünüdür.”⁵² Dolayısıyla, din ve felsefe arasında ortak bir hareket zemini oluşturmak tarihsel süreç boyunca filozoflar için bir araştırma sahası/alanı olarak varlığını hep sürdürmüştür. “Din felsefeyi reddetse de felsefe dini kabul eder. Din ve felsefe birbiriyle örtüşür, çünkü yüzün astara, astarın da yüze ihtiyacı vardır.”⁵³ İhvan'ın temel perspektifi din ve felsefe arasında birleştirici, bir kanal/yol açılabilceğini öngörür. Çünkü din ve felsefe hakikat kavramı ekseninde bir bütünlük arz eder ve birbirini destekler. Bu nedenle de dini metinlerin yorumlanmasında felsefi bir çerçeve önemlidir. “İhvân-ı Safâ için felsefe sadece hakikatin araştırılmasını temel almaz, aynı zamanda kişinin söz ve davranışlarını belli bir sistem dâhilinde düzenleme gibi pratik bir amaca/sahaya da yönelir.”⁵⁴ İhvân-ı Safâ'nın din ve felsefeyi aynı potada eritme eksenindeki genel perspektifi risâlelerin tamamında olduğu gibi, müzik risâlesinde de görülmektedir. Bu anlamda, farklı medeniyetlere/kültürlere olan saygı ve onların kadim, zengin felsefi birikimlerinden yararlanmada hiçbir problem görmedikleri, hatta bunu kendi kültürel birikimleri için büyük bir kazanım olarak gördükleri, dolayısıyla da farklı kimlikleri kucaklayıcı evrensel bir felsefi dili benimsedikleri söylenebilir. “İhvân'a göre kâmil insan; bilgili, faziletli, basiret sahibi, soy itibarıyla İranlı, dini yönden Arap, mezhep bakımından Hanefi, edebinde Iraklı, gözlemlerinin isabetli olmasında İbrani, program ve metot bakımından Hıristiyan, ibadetinde Suriyeli, ilminde Yunanlı, sırları keşfetmekte Hintli, ahlakında ve bütün davranışlarında sufi meşreptir.”⁵⁵ Bu sözler İhvân'daki temel insan algısını ve kucaklayıcı felsefi perspektifi göstermesi açısından oldukça önemlidir. İhvân-ı Safâ'nın felsefi doktrininin matematik, mantık, din, ahlak, müzik, astronomi, geometri vb. birçok farklı alanı kapsadığını söyleyebiliriz. İhvân'ın matematik ve felsefenin merkezinde olduğu bilimsel tüm disiplinleri dinle buluşturmaya çalıştığı, bilime mesafeli o dönemin toplumsal yapısını matematiksel düşünce sistemi yoluyla aydınlatmayı amaçladığı rahatlıkla söylenebilir. İhvân-ı Safâ genel eğitim prensibini felsefe ve matematik zemininde kurgulamıştır. “Başta müzik sanatı olmak üzere matematik içinde yer alan disiplinleri en büyük sanatkâr olarak kabul ettiği Tanrı'nın varlığının bir kanıtı olarak değerlendirir. Müzik, matematik içinde konumlanan bir sanat olarak hakikati, tanrısal hikmet ve sırları en yalın hâliyle sunan bir işlev ve öneme sahiptir.”⁵⁶ Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ'nın felsefi perspektifinde temiz ve ahlaklı bir toplumsal yapının inşasında ve tanrısal gerçekliğin kavranabilmesinde, matematik eksenli temel bir alan olarak gördüğü müzik sanatının önemli bir yeri vardır. “İhvân-ı Safâ tıpkı Platon gibi müzik sanatına diğer tüm sanatlardan daha çok önem verir. Bu sanat onlar için Platon ve Aristoteles'in de kabul ettiği gibi armoni ve oranlarla ilgilidir. Müziğin insana hoş şeyler hissettirmesi ve diğer tüm seslerden ayrı bir nitelik kazanması, notaların armonisi ve oranlarına bağlıdır. Bu sebeple müziğin temelinde notaların uyumunu belirleyen matematik bulunmaktadır.”⁵⁷ İhvân'ın yaşadığı o dönemin sosyolojik dinamikleri düşünüldüğünde, içerisinde müzik sanatının da olduğu matematik ve felsefe temelinde bilimsel perspektifin bu denli ön plana çıkartılması dikkat çekicidir. “İhvân, müzik risâlesindeki nihai amacını Tanrı'nın birliğinin kanıtlarını ortaya koymak olarak belirler. İhvân düşüncesinde bu, tanrısal bir sanat eseri olan âlemin matematik temellerini ortaya koymakla mümkündür. Müzik de matematik merkezli bir sanat dalı olarak, bu amacın gerçekleşmesine hizmet eden bir alan olarak ortaya çıkar.”⁵⁸ İhvân'ın müziğe diğer sanat dallarından daha fazla özen göstermesinin ana nedeni, müzik sanatını matematik bilimiyle temellendirme ya da başka bir ifadeyle, müziği matematiğin önemli bir alt disiplini olarak görme mantığından kaynaklanmaktadır. İhvân-ı Safâ'nın metinlerinde insanın aklıyla

⁵¹ Hasan Ocak, “İhvân-ı Safâ Felsefesinde İhtilaf Kavramı ve İhtilafa Düşülme Sebepleri”, *Kesit Akademi Dergisi* 3, S. 12 (Aralık 2017): 268-288.

⁵² Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe*, 1.

⁵³ Tevhîdî, el-İmtâ ve el-Müânese, akt. Aydın, “Sicistânî ve Hariîrî'nin Eleştirileri,” 69.

⁵⁴ Mirpenç Akşit, “Fârâbî ile İhvân-ı Safâ'nın Siyaset ve Toplum Teorilerinin Buluşma Noktaları”, *Ekev Akademi Dergisi* 24, S. 81 (Aralık 2020): 293-308.

⁵⁵ İhvân-ı Safâ Risâleleri, akt. Ahmet Koç, “İhvân-ı Safâ'nın.” 37.

⁵⁶ Muhammet Fatih Kılıç, “İhvân-ı Safâ'da Sanatın Ahlaki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname Dergisi* 2, S. 36 (Ekim 2018): 63-90.

⁵⁷ Bahar Gençgiyen, “İhvân-ı Safâ'nın Sanat Anlayışı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2019).

⁵⁸ Kılıç, “İhvân-ı Safâ'da,” 76.

düşünebilmesi için matematikten başka ilme ihtiyacı olmadığı vurgusu,⁵⁹ müziğin de içerisinde yer aldığı matematiğin, onların felsefi anlam dünyalarında ne denli büyük bir yer kapladığını göstermektedir. İhvân-ı Safâ grubu müziği matematiksel bilimler başlığı altında ele almış, risâlelerinde resim, hat, retorik/belagat ve diğer el sanatlarını beşeri sanatlar içerisinde bir bütün hâlinde açıklarken, müzik için ayrı bir paragraf ayırmış ve kapsamlı bir müzik risâlesi yazmışlardır.

İhvân-ı Safâ için felsefe bütün bilimlerin çıkış noktasıdır. Felsefe temelli düşünce aydınlanmanın, iyi, ahlaklı, erdemli insan olmanın ön koşuludur. Felsefe bu anlamda İhvân için bir bilgelik anlamı içermekte, felsefi düşünceye çok ayrı bir değer atfedilmekte ve felsefi perspektif yüceltilmektedir. İhvân felsefeyi tanrısal/kozmik âlemi anlamının temel bir aracı olarak görmekte ve felsefenin ahlaklı, erdemli bir insan olabilmede nasıl etkin bir rol oynadığını da Pisagorcucu bir çerçeveden ortaya koymaktadır. Metafizik ve kozmolojik bağlamda İhvân'ın evreni anlama ve algılama düşüncesinin bilinenden bilinmeyene doğru giden bir mekanizmaya ya da yaratıcıya ulaşabilmede, onun yarattıklarının keşfedilmesi önceliğine dayandığı söylenebilir. Çünkü İhvân-ı Safâ'da Tanrı'nın yarattıkları bir anlamda onun bir tezahürü olarak görülmektedir. "Müziğin dinleyicilere aktardığı ve zaman zaman dilin sınırlarını aşabilen anlam zenginliği, müziğin insanı metafizik âlemlerle irtibatlı kılacak işitsel bir sanat olmasıyla yakından ilgilidir."⁶⁰ İhvân-ı Safâ için kozmostaki muhteşem armoninin sesler yoluyla yansımaları olan müzik sanatı, insanın metafizik âlemi keşfetmesi ve iyi bir birey olabilmesinin en temel araçlarından birisidir. İhvân'a göre, insanlar nitelikli/iyi bir müzik icrası dinlediklerinde hem bundan keyif alırlar hem de kozmik âlemdeki mükemmelliğin karşısında bir sorgulama yapar ve dünyevi işlerden sıyrılarak manevi bir arınmaya, dolayısıyla da tanrısallığın merkezinde olduğu öze/cevhere doğru yönelirler. Bu anlamda, insanın maddi âlemden öte manevi/ruhani bir varlığa sahip olması ekseninde, İhvân risâlelerinde insan ve melek arasındaki benzetmelere çok sık rastlanmaktadır. "Buna göre insanda iki türlü melek özelliği vardır. Birincisi, insanın dünyanın çile ve zahmetine katlanıp, nefsinin arzu ve isteklerine karşı gelerek bilkuvve⁶¹ melek olmasıdır. İkincisi ise bilkuvve melek olan insanın nefsi bedeninden ayrıldığında bilfiil melek olarak melekler arasına katılması ve bir meleğe dönüşmesidir."⁶² Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ için insanın yaşarken varlığını nefesine hâkim "bilkuvve melek" olarak sürdürebilmesinde sanatın da çok büyük bir rolü vardır. "Sanat hangi dönemde yapılmış olursa olsun mutlaka ona yüklenen bazı işlevler vardır."⁶³ Bu anlamda, İhvân grubu için sanatın en temel amaçlarından birisi de insanlar arasındaki kardeşlik bağının güçlendirilmesi ve insanın maddi âlemden uzaklaşıp kozmik sınırlara yani tanrısallığa ulaşabilmesidir. Bu açıdan da müzik sanatı bu ruhani yolculuktaki en temel araçlardan birisi olarak görülmektedir.

İhvân-ı Safâ topluluğu kuruluş amacını dostluk, kardeşlik ve yardımlaşmanın önemi çerçevesinde dini ve ahlaki bir zemine oturtur. Aynı biçimde müziği de iyilik, ahlak ve erdem inşasındaki önemli rolüyle birlikte değerlendirir. Müzik bu anlamda İhvân'ın değer atfettiği ve diğer sanatlara göre üst bir çerçeveye oturduğu bir sanat dalıdır. Dolayısıyla, İhvân için erdemli, ahlaklı bireylerin yetişmesinde müzik gibi din olgusu da göz ardı edilemez. İhvân'a göre, ahlak gibi din de toplumsal alanda huzur, barış ve kardeşliğin tesis edilmesinde çok önemli bir araçtır. Bu anlamda, İhvân'ın kötülüklerden arınmış, kâmil insanlardan oluşan toplumsal kurgularında din ve ahlak kurumlarına özel bir önem verdiği görülmektedir. Ancak, İhvân'ın din fenomenini öne çıkaran felsefi yaklaşımı skolastik bir çerçeveden daha çok hermenötik/yorumsamacı bir zemine oturmaktadır. "İhvân bu risâlelerde dini

⁵⁹ Ayşe Kökcü, "İbn Sînâ ve İhvân-ı Safâ Bağlamında Matematikten Metafiziğe Sayı ve Nicelik Algısı", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9, S. 1 (Ocak 2019): 59-74.

⁶⁰ Kılıç, "İhvân-ı Safâ'da," 69.

⁶¹ Nefis/nefis bilkuvve melek olarak insanı, bilfiil olarak da insanın maddi dünyayı terk edip melekler dünyasına geçmesini yani melek olmasını vurgulamaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Vahit Celal, "İhvân-ı Safâ'da Mutluluk Düşüncesi", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5, S. 9 (Haziran 2018): 11-17; Hasan Türkmen, "Fahreddin Râzî'nin Nefs Kavramı ve Mahiyetine Yönelik Yaklaşımı", *Eskiye Dergisi* S. 31 (Aralık 2015): 95-128; Enver Uysal, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 204-213; Fevzi Yiğit, "Fârâbî'de Akıl ve İlk Bilgilerin Mahiyeti: Akıl Bilkuvve Olur mu?", *Journal of Islamic Research* 32, S. 2 (Haziran 2021): 335-347; Nesibe Aslan, "İhvân-ı Safâ Epistemolojisi ve Sezgisel Bilgi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Sakarya Üniversitesi, 2022).

⁶² Yunus Eraslan, "İslam Filozoflarında Melek İnancı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 1 (Haziran 2021): 167-190.

⁶³ Mehmet Karakuş, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Sanatlar/Ameli Sanatlar", *Bilimname Dergisi* S. 46 (Aralık 2021): 125-154.

metinlerin yorumlanmasında farklı bir anlayış sergilemiş⁶⁴ ve kendine özgü felsefi bir perspektif, bir ifade dili geliştirmiştir. İslam düşünce dünyasında genel çerçevede başta ayet ve hadisler olmak üzere, metinlerin ruhuna/özüne uygun ve kurallarına göre yapılan somutlaştırmalar/yorumsamalar müsamaha ile karşılanmakla⁶⁵ birlikte, bu hoşgörü dili özellikle de yönetim erkinde İhvân'a pek gösterilmemiştir. Bu nedenle, taassubun oldukça hâkim olduğu yaşadıkları dönemde varlıklarını tam bir sır topluluğu olarak devam ettirmek zorunda kalmışlar ve kendilerini gizlemişlerdir. "Faaliyetlerini çok gizli bir şekilde yürüttükleri ve takiyye yaptıkları ifade edilen İhvân'ın, biraz da buna mecbur kaldıkları söylenebilir. Zira Bağdat'ta zındıklıkla itham edilmişler ve risâleleri yakılmıştır."⁶⁶ Dolayısıyla, İhvân'ın felsefi düşünce sistematiği ve reformist perspektifinin bazı çevreleri rahatsız ettiği de açık bir biçimde görülmektedir. "Felsefelerindeki eklektik/seçmeci yapıdan kaynaklanan ve İslami teamüle aykırı düşen bazı görüşleri ve bâtını yorumlarından dolayı, ortaya çıktıkları andan itibaren ağır eleştirilere⁶⁷ maruz kalmışlar, hatta onları tekfir edenler bile olmuştur."⁶⁸ Ancak, bütün bu çabalar İhvân'ın yarattığı aydınlanma rüzgârının hızını kesememiş, risâleler "temiz bir toplum ve aydınlar ahlakı" oluşturmayı amaçlayan temel bir başvuru kaynağı olarak yaşamını sürdürmeye devam etmiştir. Bu anlamda, İhvân'daki felsefi yaklaşımın tasavvufi/mistik ve bâtını/ezoterik bir nitelik gösterdiği söylenebilir. "İhvân-ı Safâ'nın zâhir-bâtın ayrımı insanları din anlayışlarına ve dini tutumlarına göre sınıflandırırken de karşımıza çıkmaktadır. Din ya da inanç olgusunu zaman zaman bâtını bir yaklaşımla yorumlamaları, onların karakteristik özelliğidir."⁶⁹ İhvân'ın kendi kimliklerini ortaya çıkarmadan temel düşüncelerini ön plana almaları, dine ve insanlığa karşı sorumluluklarını yerine getirmedeki hümanist yanlarını da bize göstermektedir. Yani, İhvân'da söz konusu olan şey bu düşünce ekolünü oluşturan münevver kadrolar değil, onların ortaya koydukları felsefi düşüncelerdir ki bu onları daha da gizemli yapmaktadır. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ için kendi felsefi grubunu oluşturan filozofların/âlimlerin kimliğinden daha çok, onların bilgi, birikim ve düşüncelerini öncelediği söylenebilir. Yaşadıkları skolastik dönemin aydınlamacı entelektüelleri ve ilk İslam hümanistleri olarak tanımlanan İhvân-ı Safâ, Ortaçağ İslam dünyasının reformist aydınları olarak yazdıkları risâlelerle o döneme damgalarını vurmuşlar ve dinin ezoterik çerçevesini oluşturarak, etkisini günümüze kadar sürdüren iyilik, ahlak ve hoşgörü temelli felsefi bir ekolün öncüsü olmuşlardır. İhvân-ı Safâ risâleleri Ortaçağdaki Müslümanların ilmi hayatının genel bir panoramasını ortaya koymakla birlikte, antik ilim dünyasının eksik de olsa bir resmini sunmakta⁷⁰ ve dönemin temel felsefi çerçevesini bizlere göstermektedir. "Risâleler'in kapsamlı yapısı ve onun, hayati sorunları basit bir anlatımla ele alış göz önünde bulundurulduğunda, Meşşâî filozofların, kelâmcıların, sufilerin ve hemen her ekolden Müslüman düşünürlerin bu eserleri okuması ve onlardan etkilenmesi şaşırtıcı değildir."⁷¹ Yaşadıkları dönemin genel sosyolojik ve inançsal iklimi düşünüldüğünde, skolastik düşünceye karşı duruşun ve değişimin önemli bir simgesi olan İhvân-ı Safâ için reformist, rasyonel ve hümanist tanımlarının hepsinin birden kullanılması yerinde olacaktır.

5. İhvân-ı Safâ'da Müzik

Ortaçağ İslam dünyasındaki genel tasavvufi algıda insanın özünü/benliğini tanıması, kozmosu ve yaratıcısını/tanrısallığı keşfetmesinde, bezm-i elest ya da dört unsur⁷² vb. kuramların önemli bir yeri vardır. Bu kuramlarda müzik ve dans evrenin sınırlarına ulaşabilmede önemli bir araç olarak görülmekte

⁶⁴ Recep Aslan, "İhvân-ı Safâ'nın Nübüvvet Anlayışı", *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2, S. 2 (Aralık 2019): 11-22.

⁶⁵ Emel Sünter, "İhvân-ı Safâ'da Sembolik/Metaforik Dil Bağlamında Soyutun Somuta İndirgenmesi Problemi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* S. 22 (Nisan 2020): 1-32.

⁶⁶ Ahmed Emin, akt. Karakuş, *İhvân-ı Safâ'da Estetik*, 61.

⁶⁷ İhvân-ı Safâ risâleleri için sayıları çok az da olsa "hurafeler ve şüpheli sözlerle dolu, yetersiz, dokudukları kumaş (risâleler) düzensiz/bozuk bir içeriğe sahip ya da çürük vb." çok sert hatta pejoratif bir dil/üslup kullananlar da olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Uyanık, "İhvân-ı Safâ", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, S. 6 (Aralık 2004): 179-187.

⁶⁸ Koç, "İhvân-ı Safâ'nın." 23.

⁶⁹ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, 5.

⁷⁰ Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 60.

⁷¹ Bayram Ali Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbn'ül-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri" *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9, S. 23 (Haziran 2009): 131-147.

⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Birol Yıldırım, "Elest Bezminin Avazesi Müsiki: Müslümanların Yaklaşımları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* 18, S. 36 (Haziran 2020/2): 73-95; M. Cihat Can, "Eski Grek Dört Unsur Nazariyesi ve Türkçe Müzik Yazmalarında Etkisi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22, S. 2 (Haziran 2002): 133-143.

ve “insanın ölümsüz ruhunun doğadan ya da Tanrı’dan gelip tekrar oraya döndüğü sonsuz bir döngüsel yolculuğun kılavuzu da olmaktadır.”⁷³ Bu dönemdeki müzik kuramlarını biçimlendiren anlayış, temelde bu tasavvufi çerçeveyi esas almıştır. “Sufilere göre müziği icra edenle dinleyicinin uyumlu bir karşılıklı alışveriş içinde olduğu durum, Allah’la olan ilişkimizi temsil eden verimli bir kavuşmayı, yani vuslat durumunu ima eder”,⁷⁴ dolayısıyla müzik aynı zamanda insan ve yaratıcı arasındaki buluşmanın temel araçlarından biridir. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ risâlelerinin bakış açısında insan, evren ve Tanrı temelli bir perspektif oluşmuş, müzik sanatı sonsuz âlemi tanımanın bir aracı olarak görülmüştür. Çünkü İhvân doğada var olan her şeyi tanrısal gücün bir yansıması olarak değerlendirmiş ve kozmosa ilişkin temel algısı bu ana tema/fikir çerçevesinde şekillenmiştir. “İhvân’a göre semavi hareketler bu dünyadaki müziği ve fazlasını içermektedir. Bu nedenle daha nitelikli bir müzik icrası mutlaka daha üst ontolojik birimlere, müziğin varlık sebebi olan semaya yönelmeyi gerektirir”⁷⁵ ve semaya yönelmenin en temel araçlarından birisi de müziktir. Ortaçağ İslam coğrafyasının fenomen bir düşünce okulu olan İhvân-ı Safâ müzik sanatı konusunda önemli nazari bilgiler vermiş, bunun yanında müziğin insan psikolojisindeki önemine de dikkat çekmiştir. İhvân, müzik risâlesinde ses kavramıyla ilgili de bazı ayrıntılı teknik değerlendirmelerde bulunmuş ve bunu ud üzerinden örneklemiştir. Müziği -matematikle ilişkilendirdiği temel felsefesi çerçevesinde- özel bir önem verdiği udun telleri üzerinden açıklamıştır. İhvân müziği bilimler sıralamasında çok ayrı bir yerde konumlandırmakta, insanın ruh ve bedeni üzerindeki pozitif etkisinden hareketle de müzik sanatını ilk keşfedenlerin bilgi ve birikim sahibi, üstün nitelikleri olan filozoflar olduğunu düşünmektedir. “İhvân’a göre müzik o denli önemli ve zor bir bilimdir ki onu ancak bir filozof bulmuş ya da keşfetmiş olmalıdır.”⁷⁶ Müzik sadece felsefi bir düşünce yapısına sahip olan zeki, akıllı, münevver kişilerin yapabileceği bir sanattır. Müzik İhvân-ı Safâ risâlelerinde çok büyük önem verilen ve Antik Yunan/Grek temelli kozmosla ilişkisi çalgılar üzerinden kurulan büyüleyici bir sanat dalıdır. Müzik sanatı insan psikolojisi üzerinde olumlu etkisi olan ve bireyin manevi anlamda olgunlaşmasını sağlayan çok önemli bir araçtır. Risâlelerde insanın ruhsal anlamda üst düzeyde bir olgunluğa sahip olması görüşü merkezi konuma yerleşmekte ve bu seviyeye müzik aracılığıyla ulaşmaya ayrı bir değer verilmektedir. Pisagor felsefesinde müzik kozmosun tam bir yansımasıdır. İslam filozofları arasında da geniş kabul gören bu görüşe göre, kozmos muhteşem bir armoni içerisindedir. Müziğin temeli olan sesler de bu göz kamaştırıcı armoniyi aktardığı için, kozmik âlemdeki uyum ve dengenin doğrudan ifadesidir. Bu anlamda, İhvân’ın müziğe ilişkin genel bakış açısında -bütün bilimlerde olduğu gibi- Antik Yunan temelli felsefi ekollerin büyük bir etkisi vardır. Dolayısıyla, İhvân’ın müzik konusundaki genel yaklaşımı teknik bazı açıklama ve uygulamalardan ziyade, düşünce merkezlidir⁷⁷ ve burada asıl değer verilen şey rasyonel ve bir anlamda sorgulayıcı felsefi düşüncedir. “İhvân-ı Safâ, etkisi Eski Mısır’dan beri görülen Hermetik gelenek, Eski Yunan düşünürleri Aristoteles, Pythagoras ve Platon’un görüşleri ile Yeni Platoncu fikirlerin etkisi altındadır. Bu zümre, kendilerinden önceki iki önemli filozof ve müzik kuramcısı Kindî ve Fârâbî’nin de etkisiyle, İslam tasavvufu içindeki müzik düşüncesini her yönüyle çözümleyen bir yaklaşımı ortaya koymuştur.”⁷⁸ Kindî ve İhvân-ı Safâ gibi felsefi ekoller müziği Pythagorasçılar gibi aritmetik ve gökyüzüne ait olgularla ilişkili düşünmüşlerdir. Çünkü onlar için asıl önemli olan şey melodik bir örgüden daha çok, müziğin neyi yansıttığı ve neyi ifade ettiği⁷⁹.

İhvân’a göre, insan eliyle oluşturulan (beşeri) sanat dalları içerisinde müzik sanatı çok daha öndedir. Müzik tanrısal güce ulaşmanın ve onun yaratısı olan evreni algılamanın da en gerçekçi yoludur. Çünkü müzik aynı doğanın veya evrenin de olduğu gibi Tanrı’nın bir sanatı, Tanrı’nın bir yansımasıdır. Bu anlamda, en büyük sanatkâr da muhteşem âlemi oluşturan Tanrı’dır. Beşeri sanatlar olarak nitelediği resim, hat vb. sanat dalları içerisinde hiyerarşik bir çerçeve çizen İhvân-ı Safâ’ya göre, müzik sanatı bu sıralamanın en üstünde yer almaktadır. İhvân’ın müzik risâlesinde “hakîmler” olarak nitelendirilen bilgelerin müziğe ve diğer sanat dallarına neden önem vermelerinin gerekli olduğuna ilişkin bazı temel

⁷³ Güray, *Bin Yılın Mirası*, 49.

⁷⁴ Koç, *İslam Estetiği*, 187.

⁷⁵ Kılıç, “İhvân-ı Safâ’da,” 79.

⁷⁶ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 79.

⁷⁷ Yalçın Çetinkaya, İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Müzik ve Kozmos İlişkisi, *Rast Müzikoloji Dergisi* 8, S.1 (Temmuz 2020): 2296- 2316.

⁷⁸ Güray, *Bin Yılın Mirası*, 49.

⁷⁹ Koç, *İslam Estetiği*, 185.

bilgilere de yer verilmiştir. İhvân'a göre, hakîmler/filozoflar zengin bilgi hazinelerini geliştirmede -diğer bilim alanlarında da olduğu gibi- merkezinde müziğin olduğu bütün sanatları temel ve vazgeçilmez bir araç olarak kullanmalıydılar. İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlesinin Ortaçağ İslam dünyasının dini, felsefi ve siyasi genel iklimi düşünüldüğünde entelektüel bir içeriğe sahip olduğu ve felsefi etkisinin oldukça geniş bir coğrafyayı etkilediği görülmektedir. İhvân-ı Safâ felsefi okulunda müzik sanatına ve sanatçılara verilen özel önemle birlikte, bilgeleri genelde sanatla özelde ise müzik alanıyla ilgili çalışmalara yönlendirmesi dikkate değerdir. Ortaçağ İslam dünyasındaki müzik edebiyatını derinden etkileyen İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlesi, içeriği yönünden gerçekten olağanüstü bir zenginliğe sahiptir. "İhvân-ı Safâ, İslam düşünce tarihinde -gerçi bugüne pek azı ulaşmış olmasına rağmen- Kindî ve Kitâbu'l-Mûsikî el-Kebîr'in yazarı Fârâbî'den sonra, mûsikî ile ilgili en geniş ve en ciddi eserlerden birini yazmış"⁸⁰ ve kendisinden sonra müzik alanında çalışma yapacak olanlara, gerçekten eşsiz bir tarihsel miras bırakmıştır.

"İhvân'a göre oran ilmi adeta mûsikîyi ifade etmektedir, hatta uyumun kendisini bulduğu en üst nokta burasıdır."⁸¹ İhvân müziği oranlarla ifade edilen matematiksel bir çerçevede ele almış ve bu yönüyle müziğin üstünlüğüne vurgu yapmıştır. İhvân-ı Safâ'da sanat kavramı çerçevesinde kapsamlı bir yer verilen müzik sanatında oran, ölçü ve düzen kavramları son derece önemli görülmüş ve sonsuz âlemde zaten var olan bu olağanüstü uyumun, günlük hayatın her alanında olması gerektiği konusu özellikle belirtilmiştir. İhvân'a göre müziğin özü barındırdığı kozmik düzen ve ritimdir. Dolayısıyla, İhvân müziği sadece bir dinleme ya da ruhsal iç huzuru sağlama olarak görmemiş, müziğin teknik çerçevesine hâkim olmanın önemini de ortaya koymuştur. İhvân için müzikle uğraşmak, tanrısallığın bir yansıması olarak gördüğü insanın âdeta bir varlık nedenidir. İhvân'da müzikle ilgili önem atfedilen konulardan birisi müziğin insan ve diğer canlılar üzerindeki olumlu psikolojik etkisidir. İhvân-ı Safâ'ya göre bu etkinin sınırları müzisyenin maharetleri çerçevesinde şekillenmekte, yani etki gücü/alanı azalmakta ya da artmaktadır. Dolayısıyla, risâlelerde müziğe verilen önem, müzik yapanın yetenekleri çerçevesine kadar detaylandırılmış ve müziğin insan ruhu üzerindeki etkisinde müzik icracısının neden yetenekli olması gerektiği konusu anlatılmıştır. İhvân müzik sanatının sadece insanlardaki değil bütün canlı varlıklar üzerindeki etkisini anlatırken, müziğin kozmik âlemdeki gücüne yönelik geniş perspektifini ortaya koymuştur. İhvân-ı Safâ günlük hayatın çeşitli alanlarında yararlanan ezgilerden/melodilerden söz etmiş, dolayısıyla müziğin evreni oluşturan bütün dinamikler üzerindeki geniş kapsamlı ve güçlü etkisine vurgu yapmıştır. İhvân'ın müzikle ilgili temel düşüncesinde Pisagor ve Yeni Platonculuğun iz ve etkileri oldukça net görülebilmektedir. Aynı biçimde, İhvân-ı Safâ'nın yararlandığı temel kaynaklar ekseninde dinler, mezhepler ve milliyetler üstü kucaklayıcı perspektifinden hareketle, Uzak Doğu kaynaklı bazı felsefi akımlardan etkilendiği de söylenebilir. İhvân müzik risâleleri Hermes, Pisagor ve Konfüçyüs'ün ilahi derinliğe sahip müzik yorumlarının İslam dünyasına aktarılmasında büyük ölçüde etkili olmuş⁸² ve müzik nazariyatının gelişmesine çok önemli katkı sağlamıştır. İhvân'ın risâlelerde çok farklı kaynaklardan yararlanması onların akıl ve mantıklarına uyan her görüşe değer veren felsefi perspektiflerinden gelmektedir. İhvân için önemli olan bir bilgi kaynağının veya filozofun dini, mezhebi, ırkı ya da milliyeti değildir, sadece bilginin niteliği ve kendi düşünce dünyalarına uygunluğudur. Bu nedenle de risâlelerde yararlandıkları felsefi bilginin temel kaynağı, Pisagor'dan Konfüçyüs'e kadar uzanan geniş bir coğrafi ve kültürel alanı kapsamaktadır.⁸³

İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlelerinde, insanda var olan görme, işitme ve dokunma gibi duylardan işitmenin müzikle olan ayrılmaz bağı nedeniyle, çok özel bir yeri vardır. İhvân-ı Safâ burada insanın tanrısal tasarım ekseninde kozmik âlemlerle kurduğu ilişkide önemli bir araç olarak gördüğü ve müzikle doğrudan ilişkilendirdiği işitme duyusuna çok ayrı bir önem vermektedir. İhvân'a göre, evren muhteşem bir uyum ve organizasyondur, bunun en temel tezahürlerinden birisi de müzik sanatıdır. Dolayısıyla, kozmik armoninin bir yansıması olan müzik seslerini algılamamıza aracı olduğu için, İhvân işitme duyusuna müzik risâlesinde çok geniş bir yer vermiştir. Kozmik âleme/evrene sesler yoluyla ulaşmanın temel bir aracı olan müzik, aynı zamanda melodi zenginliğiyle de insan psikolojisi üzerinde pozitif

⁸⁰ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik*, 79; Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Vel-Kürab Fi Şerhi*, 17.

⁸¹ Birgül Bozkurt, "İhvân-ı Safâ'da Ontolojik Uyum-Teleolojik Bağlam", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, S. 19 (Nisan 2018/1): 27-59.

⁸² Yıldırım, "Elest Bezminin Avazesi Mûsikî," 78.

⁸³ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik*, 81-82.

yönde etkisi olan tanrısal bir zenginlik ve renk olarak görülmüştür. İhvân-ı Safâ hümanist bir perspektif doğrultusunda toplumsal kardeşliğin ve birliğin oluşturulmasıyla müzik arasında bir bağlantı kurmuş, müzik ve evrendeki uyumun ülkelerin siyasetleriyle olan ilintisini ifade etmiştir. Bu bağlamda, İhvân siyasetle ilgili düşüncesini müzik, evren/kozmos ve yönetim erkinin uyumu üzerinden açıklamış, olaya hem sosyolojik hem de felsefi bir bakış açısı sunmuştur. Dolayısıyla, risâlelerde müzik sanatı yüceltilmiş, âdeta toplumda huzur ve barışın simgesi olarak kodlanmıştır.

İhvân'a göre müzik seslerinin ve bu seslerin düzenlenmesiyle oluşturulan makamların ya da melodilerin içerdiği anlamların mikrokozmos olan insan ve makrokozmos olan evrenle de bir uyum ve ilişkisi vardır.⁸⁴ İhvân-ı Safâ'da filozoflara atfedilen bilgelik kavramından hareketle, müzik ve kozmos arasında kurulan olağanüstü benzerlik ve bağı, sadece hikmet sahibi filozofların algılayabileceğinden söz edilmiştir. O nedenle, kozmosun sırlarını keşfetmek için nasıl felsefi bir bilgi ve derinlik gerekiyorsa, aynı durum müziğin kuramsal/nazari çerçevesinin kurgulanması sürecinde de geçerlidir. Müziğin içerisindeki muhteşem uyum/armoni ve büyüleyiciliği, ancak felsefi bir akla/zekâyâ sahip olan bilgiler ortaya çıkarılabilir. İhvân'a göre ay-üstü felek hareketlerinin çıkardığı olağanüstü melodileri sadece hikmet sahibi olan filozoflar keşfedebilir. Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ yaşadıkları dönemin taassubunda bile hiç korkmadan müzik ekseninde sanata sahip çıkmış, yüceltmış ve sanatla uğraşanlara âdeta bir kutsiyet atfetmiştir. Bu anlamda, İhvân-ı Safa topluluğu için kullanılan ilk İslam hümanistleri tanımlaması tam anlamıyla ifadesini bulmuştur. Bugününün penceresinden bakıldığında *Küçük Rönesans*⁸⁵ olarak da adlandırılan X. yüzyılın çok önemli bir temsilcisi olan İhvân-ı Safâ'nın reformist felsefi perspektifi, olağanüstü bir aydınlanma ve büyük bir cesaret örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Müziğe verdiği özel değer de ayrıca o dönemin sosyo-kültürel ve inançsal dokusu düşünüldüğünde gerçekten oldukça önemlidir. İhvân için müzik sanatı kâmil insan olma yolunda önemli bir aşama ve bir kilometre taşıdır. Müzik yalnızca üstün bilgi sahibi olanların uğraşabileceği nitelikli ve zor bir sanattır. Müzik yapmak sadece çalgı çalmak ya da şarkı söylemek değildir. Bu sanatın icra ve kuramcılarının aynı zamanda toplumun felsefi, ahlaki, psikolojik, sosyal vb. yöndeki gelişiminde de önemli bir rolü vardır. Bu anlamda, İhvân müziğin sosyo-psikolojik yönüne risâlelerinde geniş bir yer vermiştir. Dolayısıyla, felsefi risâlelerden çıkarılabilecek en önemli sonuç, İhvân'ın müzik sanatına, icracılarına ve kuramcılarına verdiği çok büyük değerdir. X. yüzyıl Ortaçağ İslam dünyasının dini ve siyasi genel toplumsal hareketliliği dikkate alındığında, bu reformist ekolün düşüncelerindeki aydınlanmacı ruh olağanüstü bir kararlılık, inanç ve cesaretin yansımasıdır.

6. İhvân-ı Safâ'nın Müzik Risâlesi

İhvân-ı Safâ'nın; müzik sanatının tarihi, kozmosla ilişkisi, psikolojik etkileri, çalgılar, ses, ritim ya da kompozisyon vb. kuramsal/nazari çerçevesini çizdiği müzik risâlesi şu sözlerle başlamaktadır. “Ruhani ve cismani olan şeylerden oluşmuş bir sanat olan mûsikî adıyla isimlendirdiğimiz bu risâlede, oranların bilgisine dair te'lif (teorik mûsikî ilmi) sanatını anlatmak istiyoruz. Bu risâledeki amacımız şarkı okumayı ve saz çalmayı öğretmek değildir. Bunları zikretmek zorunda kalsak da asıl amacımız, oranların bilgisi ve te'lifin (müzikal kompozisyon) içeriğidir ki bu ikisini bilmek, tüm sanatlarda profesyonelliği gerektirir.”⁸⁶ Yukarıdaki bu sözlerle başlayan müzik risâlesi, İhvân-ı Safâ risâlelerinin beşincisinde ve matematik bölümünün içindedir. Müzik risâlesini şu başlıklar altında incelemek mümkündür.

6.1. Birinci Bölüm: Filozoflara Göre Müzik Sanatının Kaynağı

Birinci bölümde İhvân sanatların tamamının “hakîm” olarak nitelediği filozofların hikmetli bilgileriyle ortaya çıktığını söylemiş, insanların bu bilgileri filozoflardan öğrendiklerini, birbirlerine aktardıklarını ve böylelikle onlardaki tüm bilginin âlimlerden öğrencilere kadar uzanan çok geniş bir yelpazede insanlığa miras kaldığını söylemiştir. Bu bölümde, astroloji- müzik ilişkisi ekseninde gezegenler kaynaklı olumsuz doğa olaylarından ve yaşanan toplumsal olumsuzlukların müzik yoluyla

⁸⁴ Bozkurt, “İhvân-ı Safâ'da Ontolojik,” 43.

⁸⁵ Filiz, *İlk İslam Hümanistleri*, 7.

⁸⁶ Ahmet Hakkı Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” içinde *Matematik Kısımının Beşinci Risâlesi: Mûsikî*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 131-160.

nasıl aşılacağından söz edilmiş ve âlimlerin ibadet ederken neden el-muhzin (hüzünlendirici) adı verilen müzikal melodiler kullandıkları açıklanmıştır.

6.2. İkinci Bölüm: İşitme Duyusunun Sesleri Duyma Niteliği

Bu bölümde İhvân işitme duyusu ve ses konusuna eğilmiş, sesin nitelikli bir nağmesi ve ruhani bir şekli olduğunu ifade etmiş, kendi felsefi bakış açısından müzik sanatının bu iki temel örgüsünü fizik kuralları çerçevesinde anlatmıştır. Bu bölümün devamında ise müziği öven sözler, canlılardaki ve çalgılardaki sesin oluşumu ve sesler arasındaki farklılıkların nedenleri gibi bazı konulara girilmiştir. İhvân ikinci bölümde müzikte hareket/hız ve sus kavramlarıyla (sükûn), büyük ve küçük davullar arasındaki ses farklılığının nedenlerinden de detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Matematik temelli ele aldığı ritim, sus/es, ölçü, hız vb. müzik kavramlarına özel bir anlam yüklemiş, nitelikli bir müzik icrasında zaman, hareket ve ölçünün doğru kullanımının önemine dikkat çekmiştir. İhvân bu bölümde tiz ve pes sesleri ud telleri üzerinden örnekler vererek anlatmış, aynı konuyu (tiz-pes sesler) üflemeli sazlar üzerinden açıklamıştır.

6.3. Üçüncü Bölüm: Seslerin Uyumu ve Uyumsuzluğu

Üçüncü bölümde sesler arasındaki tizlik-peslik ayrımının yanı sıra, uyumlu-uyumsuz seslerden ve bu seslerin insan psikolojisi üzerindeki etkisinden bahsedilmiştir. “Bil ki tiz ve pes sesler birbirinin zıddıdır. Bununla birlikte uyumlu bir oran üzere bir araya getirilir (te’lif), imtizâc eder/kaynaşır ve birlik sağlarsa ölçülü bir melodi olur, kulaklara hoş gelir, ruhlar ferahlar ve nefisler mutlu olur.”⁸⁷

6.4. Dördüncü Bölüm: Mizaçların Seslerden Etkilenmesi

İhvân-ı Safâ bu bölümde her canlının olduğu gibi her milletin farklı bir kültürel yapısı olduğunu ve bu yapıdan kaynaklanan müzik tercihi ya da beğenilerinin de doğal olarak çok farklı olabileceğini anlatmıştır. Dördüncü bölüm İhvân'ın farklı kültürel dokulara olan saygısını ve hoşgörüsünü göstermesi bakımından önemlidir. “Şöyle bir düşünürsen, birçok milletin lezzet aldığı ve hoşlandığı melodilerden başka milletlerin hoşlanmadıklarını, hiçbir tat almadıklarını görürsün. Buna Deylemliler, Türkler, Araplar, Ermeniler, Zenciler, İranlılar, Rumlar vb. dilleri, tabiatları, ahlak ve adetleri farklı milletleri örnek olarak verebiliriz. Aynı şekilde tek bir milletin içindeki çeşitli kavimler arasında bile, birinin hoşlandığı melodilerden diğerlerinin hoşlanmadığına, onların sevdiği bu melodilerden diğerlerinin haz almadıklarına şahit olursun.”⁸⁸

6.5. Beşinci Bölüm: Makamların/Müziğin Esasları ve Kuralları

“Makam, ezgiyi üreten sesler arasında kurulan her türden organik ilişkilerin bütünüdür. Bu açıdan bakıldığında, herhangi bir ses sistemi içinde, sesler arasında kurulacak ‘ezgi’ üretimine yönelik tüm unsurlar, teorik ve pratik düzeyde makam kavramının ortaya çıkışını sağlar görünmektedir.”⁸⁹ İhvân-ı Safâ beşinci bölümde makam,⁹⁰ ses, ezgi, aruz vezni-şîir ilişkisi ya da vuruşlar (ritim) ve kompozisyon gibi temel nazariyat konularına girmiş ve bu konularda oldukça detaylı bilgilere yer vermiştir. İhvân-ı Safâ müzik risâlesinin beşinci bölümünde, başka makalelerde de çok sıklıkla vurgulanan farklı müzik türlerine, dolayısıyla da farklı kimliklere saygı konusu burada da çok öne çıkmaktadır. “Bil ki her bir milletin biri diğerine benzemeyen müzik makamları/türleri, ses ve melodileri

⁸⁷ Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” 137.

⁸⁸ Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” 137.

⁸⁹ Okan Murat Öztürk, “Anadolu Yerel Müziklerinde Yapıtışları Olarak Makam ve Usul Kavramları”, (Türkiye’de Müzik Kültürü Kongresi, İstanbul, Mayıs 29-31 2006), 137.

⁹⁰ Burada vurgulanan makam kavramının aslında makam olarak değil yerine göre “tür” ya da “müzik” olarak tercüme edilmesi gerektiğini söyleyen, dolayısıyla İhvân'ın müzik risâlesinde makam kavramının geçmediğini ifade eden görüşler de vardır. Bknz. Recep Uslu, “İhvân-ı Safâ'nın Müzik Risâlesinde Makam Terimi Var mıdır? Eleştirel Müzikoloji”, *Yegâh Uluslararası Müzik Dergisi* 2, S. 2 (Aralık 2019): 69-94. Ancak, makale kapsamında makam kavramı veya müzikle ilgili diğer akort/düzen, makam/müzik/tür, müsîkî notaları/müzik sesleri vb. tercümelemlerden kaynaklı tartışmaların dışında kalınarak, etik kurallar gereği “İhvân-ı Safâ” risâleleri konusunda yararlanılan kaynaklarda kullanılan kavramlara sadık kalınmıştır. Ayrıca, makam kavramının tarihsel süreçteki gelişimiyle ilgili olarak bknz. Oya Levendoğlu, “XIII. Yüzyıldan Bugüne Uzanan Makamlar ve Değişim Çizgileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, S. 17 (Aralık 2004/2): 131-138; Gülçin Yahya Kaçar, “Türk Müsîkisinde Makam”, *İstem Dergisi* 6, S. 11 (Aralık 2008): 145-158; Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümüm Vel-Kürab Fî Şerhi*, 50.

vardır. Bunların sayıları ancak bu milletleri yaratan ve onları farklı renk, dil ve ahlak üzerine şekillendiren Allah-u Teâlâ'nın bilebileceği kadar çoktur."⁹¹ Beşinci bölümün devamında müzik makamlardan, makam melodilerden, melodiler ise vuruşlar ve ikâlardan oluşmaktadır vb. ifadelerle makam/tür, melodi, ritim ve sus kavramlarına çok geniş bir yer verilmiştir. Müzik risâlesinin beşinci bölümünde ritim ve melodik örgü ekseninde müzik sanatının temel kurallarına odaklanılmış, melodik çerçevenin -ya da ezgi organizasyonunun- nasıl oluştuğu anlatılmıştır.

6.6. Altıncı Bölüm: Sazlar ve Bunların Düzene Konulması

İhvân-ı Safa altıncı bölümde müzik aletlerinden bahsetmiş, burada uda ayrı bir parantez açarak udun filozofların icadı olan çalgıların en mükemmeli olduğunu söylemiş ve çalgılar içerisinde uda özel bir anlam yüklemiştir. "Bil ki filozoflar (hikmet sahibi bilginler/hakîm, erbâb) müzikal melodilerin ve mûsikî makamlarının icrası için, şekilleri bir sanat eseri olan birçok müzik enstrümanı yapmışlardır. Fakat filozofların (hakîm) icat ettiği bu sazların en mükemmeli ve en güzeli ud diye isimlendirilen sazdır."⁹² Daha sonra udun hem yapımıyla ilgili hem tel oranları, akort vb. bazı teknik ve nazari bilgilere yer verilmiştir. İhvân udun doğru şekilde akort edilmesinin ardından ortaya çıkan güzel melodiler ve seslerdeki güzellik ve uyumun, insan psikolojisi üzerindeki olumlu etkisinden bahsetmiştir. İhvân altıncı bölümün sonunda ud tellerinden ortaya çıkan nağmelerin kozmosla benzerliğine gökyüzünden bazı örnekler vererek, müzikteki armoni, ritim, ezgi ve ölçü kavramlarıyla gezegenler arasındaki benzerlik ve bağlantıya dikkat çekmiştir.

6.7. Yedinci Bölüm: Gezegenlerin Hareketlerinin Ud Nağmelerine Olan Benzerliği

İhvân ud tellerinin kozmosla olan benzerliği ve çıkardığı büyüleyici melodiler ekseninde, bunun ancak filozoflar eliyle ilahi bir gücün ortaya koyabileceğini ve bu mükemmelliğin altında bir yaratıcının olabileceğini söylemiştir. Udun yapısı, telleri ve çıkardığı melodiler özelinde müzik sanatına kozmik ve bir anlamda tanrısal bir çerçeve çizmiş, usta bir sanatçının elinde udun olağanüstü bir mistik ve ruhani etki yaratacağını ifade etmiştir. İhvân-ı Safâ için müzik, insanı kötülüklerden arındıran ve tanrısal sırların olduğu kozmik âleme yolculuk yapmasını sağlayarak, onu manevi olgunluğa taşıyan önemli bir araçtır. Müzik udun ve ud tellerinden çıkan olağanüstü melodilerin merkezinde olduğu ve bilge filozoflar aracılığıyla sadece ilahi bir gücün ortaya koyabileceği bir sanat dalıdır. İhvân yedinci bölümde kozmostaki sesler ve felekî varlıklar ile filozofların icat ettiği sazların en mükemmeli/özeli olarak nitelendirdiği ud sesleri arasındaki benzerliği ifade etmiş, udun tel sayısı, tellerin incelik-kalınlık oranı, akort edilmesi gibi daha önce verilen teknik bilgileri eklemeler yaparak daha da geliştirmiştir. Telli bir enstrüman olan ud, İhvân'a göre yalnızca filozofların/hakîm icat edebileceği bir kusursuzluğa sahiptir. Dolayısıyla, udun nasıl yapıldığı, akordu, kullanımı, teller arasındaki oran ya da tellerin incelik ve kalınlıklarının müzik icrasına yansması vb. teknikleri bilmek hem müzikle hem felsefeyle uğraşanlar için çok önemlidir. Çünkü müzik, merkezinde matematiğin olduğu felsefi ve ruhani/mistik bir sanat dalıdır. İhvân'a göre kozmosta sürekli bir hareketlilik vardır ve gök cisimlerinin hareketleri sırasında olağanüstü güzel ve uyumlu sesler ortaya çıkmaktadır. Müzik, Tanrı'nın kendilerine bahsettiği insanüstü yeteneklerin de gücüyle, bu mükemmelliği başka bir ifadeyle de bu kusursuz armonik ses zenginliğini duyan filozoflar tarafından keşfedilmiştir. İhvân yedinci bölümün devamında filozofların keşfettikleri müzik seslerinin insan yaşamının ibadet ya da tören vb. birçok farklı alanında kullanılmaya başladığını söylemiş, insanı ruhani bir çerçeveye taşıdığını ifade ettikleri hüzünlü melodilerin, insan psikolojisindeki pozitif etkisine vurgu yapmıştır. İhvân-ı Safâ bölüm sonunda anlattıklarını özetlemiş, udun teknik ve pratik olarak doğru kullanımının başka bir ifadeyle de doğru icranın dinleyiciler üzerindeki etkisini anlatmıştır.

6.8. Sekizinci Bölüm: Bir Sanat Olarak Söz (Kelâm)

İhvân-ı Safâ bu bölümde retoriğin/söz sanatının inceliklerini, bunun matematiksel oranlarının düzenlenmiş örneklerini ve bu oransal uyumu da insan vücudundaki uyum/denge ve oran ekseninde ifade etmiştir. Dolayısıyla, müzikte çok önemli bir unsur olan sözlere/kelâma matematik bilimi ekseninde detaylı bir açıklama getirmiş, sözün doğru kullanıldığında nasıl etkili ve güçlü bir sanat

⁹¹ Turabi, "İhvân-ı Safâ Risâleleri," 138.

⁹² Turabi, "İhvân-ı Safâ Risâleleri," 140-141.

olabileceğini vurgulamıştır. İhvân burada sözün gücünü ve nasıl kullanılması gerektiğini anlatırken, örnekleri “küçük âlem” olarak nitelediği insan ve organlar üzerinden vermiştir. İhvân daha sonra yazım sanatı konusuna girmiş, belagat/retorik ve edebiyat arasındaki güçlü ilişkiyi vurgulamıştır. Risâlelerin genelinde de olduğu gibi, farklı kültürlerin çok farklı yazım sanatlarının olduğunu ve bunların doğallığını ifade etmiştir. Entelektüel ve hümanist bir felsefi topluluk olarak satır aralarında farklı inanç, dil ve milliyetlere dolayısıyla farklı kültürel kimliklere saygıyı vurgulamış, var olan bu farklılıkların doğallığına tanrısal/kozmik bir çerçeve çizmiştir. “Gerçekten her milletin bir yazım sanatı vardır ve biri diğerine benzemez. Arapça, Farsça, Süryanice, Kıptice, İbranice, Yunanca, Hintçe vb. sayılamayacak kadar çok olan bunların sayısını Allah bilir. Allah onları farklı dil, renk, tabiat, sanat, ilim ve bilgilerle yaratmıştır.”⁹³ İhvân-ı Safâ bu bölümün devamında harfler konusuna girmiş, farklı dillerdeki bazı harflerin matematiksel açıklamasını yüce oran kavramı temelinde yapmış, harflerin yazımında uyulması gereken bazı kuralları ise sanat ve estetikle bağdaştırarak anlatmıştır. Bu anlamda, hat sanatına yönelik incelikleri de çok ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. İhvân bir sanat olarak söz (kelâm) başlıklı sekizinci bölümün sonunda “bizim anlattıklarımızdan ortaya çıkan şudur ki en sağlam yapımlar, en güçlü terkipler ve en güzel kompozisyonlar, kendi yapısının terkipleri ve bütün cüzlerinin kompozisyonu en yüce oran üzere olanlardır. Yüce oranlar -daha önce de anlattığımız üzere- 1 tam oran (kendisi, misli, benzeri), 1+1/2, 1+1/3, 1+1/4, 1+1/8 oranlarıdır. İnsan ve şeklinin yapısı buna bir örnektir”⁹⁴ sözleriyle yüce oran kavramını açıklamış ve insan vücudunu da bu kozmik ya da tanrısal kurguya örnek olarak göstermiştir.

6.9. Dokuzuncu Bölüm: Organların Mûsikî Prensipleriyle Uyumu

İhvân bu bölümde sekiz sayısı üzerinden insan vücudunu oluşturan organlar arasındaki muhteşem oransal uyumdan hareketle, buradaki ahenk ile resim, heykel dolayısıyla müzik sanatı arasında bağlantı kurmuş ve bunun sanatçılara ilham verdiğini, onların da bu tanrısal olağanüstülüğü eserlerine yansıttıklarını belirtmiştir. İhvân, bir sanatçı için önemli olan temel şeyin, en yüce sanatçı olarak gördüğü Tanrı'nın kozmik mucizesini eserlerine yansıtmaya çalışmak olduğunu ifade etmiştir. Bu bölüm, İhvân'ın sekiz sayısını merkeze aldığı ve insan vücudundaki bu oransal kusursuzluk ile sanat dalları arasındaki benzerliği ortaya koyan çok güçlü bir ana tema çerçevesinde şekillendirilmiştir. Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ'ya göre şanı yüce olan ilahi gücün kozmik hikmeti, ancak felsefi bir bilgiye, birikime ve ustalığa sahip sanatçılar eliyle taklit edilebilir. Kozmosun olağanüstü uyum ve güzelliği sanat ve sanatçılar aracılığıyla ortaya konulabilir ve kozmik âlemin büyüleyici/mucizevi sırları keşfedilebilir.

6.10. Onuncu Bölüm: Yıldızların Nağmelerinin Hakikati

Eski Mısır, Grek, Çin, Hint gibi büyük medeniyet sahalarında yetişmiş düşünür ve bilim adamları, müziğe birbirine oldukça yakın bazı anlamlar yüklemişlerdir. Örneğin Hermes'e göre en büyük müzisyen Tanrı'dır ve bu kozmik süreç onun müziğidir.⁹⁵ Bu anlamda, İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlesinin onuncu bölümünde gök cisimlerinin muhteşem bir tanrısal organizasyonun/mekanizmanın ürünü ya da eseri olduğundan bahsedilmekte, bu cisimlerin çıkardıkları seslerle müzikteki melodik yapı/örgü arasındaki benzerlik ekseninde güçlü bir bağlantı kurulmaktadır. Onuncu bölümde gene ud üzerinden müzisyenlerin bu kozmik mucizeyi eserlerine yansıttıkları ve gök cisimlerinin bütün hareketlerini melodilere aktardıkları ifade edilmiştir. Bu bölümde İhvân-ı Safâ'daki Pisagorcu ve Hermetik etki satır aralarında net bir biçimde görülebilmekte, risâlelerin Antik Yunan temelli felsefi geleneğin uyarlaması olduğu ve bu geleneğin izlerinin güçlü bir şekilde hissedildiği yönündeki bazı argümanları da güçlendirmektedir. Ancak, İhvân'ı oluşturan çok sayıdaki münevverin Grek kaynaklı felsefi geleneğin bir taklidi değil, çok önemli bir temsilcisi ve yorumcusu/aktarıcısı olduğu yönündeki görüşler de göz ardı edilmemeli, hatta güçlü bir tespit olarak dikkate alınmalıdır. “İhvân'ın eserlerinin eklektik bir nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Birtakım düşünürlerden kaynaklarını belirterek bazı alıntılar yaparlar. Ancak bu, onların bütünüyle aktarımcı oldukları anlamına gelmez. Zira diğer birçok İslam filozofu gibi İhvân da yararlandığı kaynaklarla kendilerine özgü bir sentez ortaya

⁹³ Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” 149.

⁹⁴ Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” 151.

⁹⁵ Yıldırım, “Elest Bezzinin Avazesi Mûsikî,” 76.

koyabilmiştir.”⁹⁶ İhvân-ı Safâ grubu Hermetik⁹⁷ geleneği kendi sosyolojik temel dinamikleriyle harmanlamış, kendine özgü hümanist, akılcı ve en önemlisi de farklılıkları kucaklayıcı felsefi bir dilin çok güçlü bir temsilcisi olmuştur. İhvân bu bölümün devamında Arap müziğinin özellikleri ile ilgili de bazı bilgiler vermiş ve Arap müziğinin sözel formuna ilişkin oldukça detaylı açıklamalar yapmıştır. Bölüm sonunda ise aktardığı bilgileri özetlemiş, risâlelerdeki farklı müziklere dolayısıyla da farklı kültürlerle saygı olarak anlaşılabilir olan geleneğini burada da sürdürmüş ve her milletin kendine özgü, farklı bir müzikal form yapısı ve kuralları olduğunu ifade etmiştir. “Müzikteki uyum öyle bir noktaya varmıştır ki bazen bir arada olması düşünülemeyen zıt seslerin bile belli bir oranla bir araya geldiklerinde, oldukça uyumlu bir sonuç çıkardıkları görülmektedir.”⁹⁸ İhvân için, farklı kültürlerle ait metinlerin bir araya gelerek/sentezlenerek kendine özgü yeni bir forma bürünmesi medeniyetlerin buluşmasıdır ve buradan aktarılan her bilimsel bilgi bir zenginliktir.

6.11. On Birinci Bölüm: Dört Sayısı (Dörtlüler)

Pythagoras evrende belli bir düzen ve ahenk/uyum olduğunu, armoni kavramı ile ifade edilen bu düzen ve uyumun, büyük oranda müzik teorisiyle bağlantılı olarak sayısal/aritmetiksel ilişkiler yoluyla açıklandığını söyler.⁹⁹ İhvân-ı Safâ on birinci bölümde dört sayısının kozmostaki karşılığı üzerinden yaptığı benzetmelerle, bu sayının tanrısal kattaki hikmetinden ve bu hikmetin doğaya olan yansımalarından bahsetmiştir. Dört mevsim ekseninde kutsiyet atfettiği dört sayısının ve dört mevsimin özelliklerini müzikteki sesler üzerinden anlatmış, örneğin ilkbaharın udun mesnâ (3.) teli ve bundan çıkan seslere, melodilerden de terennüme eş/benzer olduğunu söylemiştir. Yaz mevsimine güç veren hislerin zir telinden çıkan sesler olduğunu, sonbaharın udun ikinci teli olan misles teli ve bundan çıkan seslere, makamlardan sakil ve bunun benzerlerine, kış mevsiminin ise udun bam teli ve bundan çıkan seslere, makamlardan da hezec ve remele eş olduğunu söylemiştir.

Dört sayısı (dörtlüler) başlıklı on birinci bölümde dört sayısının kozmostaki gücünden hareketle, bunun müzikteki karşılığı dört mevsim üzerinden udun telleri, sesler ve makamlarla/melodilerle ifade edilmiştir. “İhvân, matematiği başta Tanrı'nın varlığı olmak üzere diğer varlıkların sahip olduğu tüm özelliklerin açıklığa kavuşturulmasına yardım edecek bir ilim olarak ele almış”¹⁰⁰ ve kozmosun bütün sırları sayılar ekseninde matematiksel, dolayısıyla da müzik sanatı zemininde açıklanmaya çalışılmıştır. İhvân'a göre sayılar ve müzikten, evrenin var edilişi, evrenin mahiyeti ve içeriğine kadar tüm varlık alanında bulunan uyum, evrende hiçbir şeyin anlamsız olmadığını¹⁰¹ ve kozmosun bileşenlerinin belirli bir tanrısal düzen içerisinde geniş bir yaşam alanı bulduğunu bize göstermektedir. İhvân için müzik sanatı kozmostaki tanrısal denge ve uyumun en temel yansımalarından birisidir.

6.12. On İkinci Bölüm: Makam/Melodi Derecelerinde İntikal (Seyir)

Müzik risâlesinin on ikinci bölümünde kuramsal çerçevede makamlar arası geçişlerden¹⁰² ve bu geçişlerin nasıl olması gerektiğinden söz edilmiştir. Aynı zamanda yetenekli/mahir bir müzisyenin icra sırasında bu geçişleri ne zaman yapması gerektiğinden ve kullanılması gereken çeşitli melodilerden de bahsedilmiş, bazı teknik ve teorik detaylar verilmiştir. İhvân bu bölümün devamında usta bir müzisyenin düğün, eğlence gibi sosyal ortamlarda ya da gerginlik çıkabilecek olan farklı psikolojik durumlarda ne tür bir şarkı repertuarı ya da melodik bir akış tercih etmesi gerektiğini, detaylı bir şekilde örneklendirerek anlatmıştır. Görüldüğü üzere müzik risâlesini kaleme alan İhvân-ı Safâ üyeleri makamların/melodilerin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini bilecek kadar konuya hâkimdirler. Bu bölümde dinleyicilerin

⁹⁶ Ömer Bozkurt, “İhvân-ı Safâ'da Aritmetik, Geometri ve Felsefe İlişkileri”, *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* S. 18 (Nisan 2012): 123-152.

⁹⁷ İslam medeniyetine ezoterik/bâtîni ekoller üzerinden aktarılan, Antik Mısır'da yaşamış bilge Hermes'in öğretisi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sibel Özbudun, *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşümü* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2015), 126; Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik*, 31; Sait Yılmaz, “Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından,” 22.

⁹⁸ Bozkurt, “İhvân-ı Safâ'da Ontolojik,” 44.

⁹⁹ Birgül Bozkurt, “Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvân-ı Safâ'da Hurûflüğin İmkânı”, *Turkish Studies* 13, S. 2 (Mart 2018): 275-293.

¹⁰⁰ Koçhan Metin ve Muhammet Fatih Kılıç, “Matematik, İhvân-ı Safâ Felsefesinin Dayandığı Aksiyomatik Zemin midir?” *Artuklu Akademik Dergisi* 4, S. 2 (Aralık 2017): 77-95.

¹⁰¹ Sünter, “İhvân-ı Safâ'da Sembolik/Metaforik,” 18.

¹⁰² Burada makamlar arası geçişlerden kast edilen şey, müzisyenin icra sırasında başka bir melodiye nasıl geçeceği ya da aynı ezgiyi başka bir perdeye nasıl aktaracağıdır. Daha detaylı bilgi için bkz. Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik*, 115-116.

sıkıldığında usta bir müzisyenin nasıl bir tavır alması gerektiğinden, sözlerin ezgi içerisinde nasıl kullanılacağına ya da davet ve düğün gibi bazı eğlence ortamlarında nasıl bir müzik/şarkı türü yapılması gerektiğinden, müzisyenin tatsız bir durum/olay olduğunda ortamı yumuşatmak için ne tür müzikler yapması gerektiğine kadar çok geniş bir yelpazede açıklamalara yer verilmiştir. Bu bölümdeki en dikkat çekici olan şey, makamsal/melodik geçişlere/sevir ilişkin İhvân'ın aktardığı nazari bilgilerdeki konuya olan hâkimiyettir. Bu durum, İhvân-ı Safâ grubunun entelektüel bir altyapıya sahip, donanımlı bir felsefi oluşum olduğu tezini güçlendirmektedir.

6.13. On Üçüncü Bölüm: Filozofların Mûsikîye Dair Güzel Sözleri

Bu bölümde anlatılan bir hikâye/öykü çerçevesinde Sultan'ın verdiği davette çalınan bir müzik icrası üzerinden, bilge ve filozofların müzik sanatıyla ilgili (müziğin gücü, etkisi, başka bilimlerden üstünlüğü, iyi bir müzik icrasının nasıl olması gerektiği, iyi müzik-kötü müzik, işitme duyusunun önemi ya da müzisyenlere ve dinleyicilere öğütler vb.) bazı sözlerine yer verilmiştir. Dolayısıyla, sultan ve filozoflar ekseninde oluşturulan bir kurguda, sultanın talebiyle orada çalınan müzik icrası çerçevesinde filozofların müzik sanatına ilişkin görüşleri aktarılmış, müziğin büyümlü gücüne, insan psikolojisi üzerindeki etkisine, iyi müzik-kötü müzik ayırımına, müzik aletlerinin kozmik bağlamı vb. konulara ilişkin, filozofların görüşleri ortaya konulmuştur.

6.14. On Dördüncü Bölüm: Nağmelerin Türü Tesirleri

İhvân-ı Safâ müzik risâlesinin son bölümünde müziğin insan psikolojisi üzerindeki etkilerinden tekrar bahsedilmektedir. Bu bölümde müzik seslerinin insanlar üzerindeki etkilerinden söz edilmekte, müziğin büyümlü ve etkili gücünden hareketle, aslında farklı müzik türlerine yönelik kucaklayıcı, kapsayıcı bir perspektif görülebilmektedir. Dönemin sosyal ve inançsal atmosferi gözetildiğinde, İhvân bu anlamda risâlelerin genel çerçevesindeki barışçıl ve ılımlı tutumunu, müzik risâlesinin son bölümünde de aynı biçimde göstermektedir. İhvân farklı müzik türlerinin, melodilerin ya da makamların farklı bir etki yaratabileceğini, dolayısıyla da bu duruma saygı gösterilmesi gerektiğini belirterek, farklılıklara olan saygı konusunu satır aralarında sıklıkla ifade etmiş ve “ilk İslam hümanistleri” tanımlamasının karşılığını müzik risâlesinde açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bu anlamda, bütün farklılıkların bir arada olmasının ortaya çıkaracağı armonik çerçeveyi kozmos ve canlılar üzerinden çeşitli örneklerle ifade etmiş, bu hümanizm ve kardeşlik temelli perspektifini de müzik sesleri üzerinden örneklendirmiştir. İhvân-ı Safâ müzik risâlesini, müziğin insanlar üzerindeki neşelendirici, mutluluk verici özelliğini anlatan ve tanrısal yakarışı (münacat/ses/nida) bir melodi gibi algılayan Musa'nın sevincini anlattığı şu sözlerle bitirmiştir: “Denilir ki Musa -ona selam olsun- Rabbi'nin münacatını işitmiş. Sevinçten, mutluluktan ve lezzetten dolayı kendinden geçmiş, hatta nefesine hâkim olamamış ve başlamış çalıp-söylemeye. Hatta bu olaydan sonra Musa bütün nağmeleri, makamları ve sesleri basit görmeye başladı.”¹⁰³ Dolayısıyla, İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlesinin genel perspektifini müzik, kozmos/âlem ve tanrısal temeldeki ilişki ve benzerlikler oluşturmakla birlikte, üzerinde önemle durulması gereken bir başka konu da İhvân'ı oluşturan grup üyelerindeki entelektüel boyut ve hümanist perspektiftir. Risâle boyunca müziğe ilişkin kuramsal ve teknik çerçeve çizilmiş, bunun yanında her bölüm içerisinde dostluk, kardeşlik, iyilik ve ahlak gibi toplumsal barışı önceleyen bazı kavramlara güçlü bir vurgu yapılmıştır. Bu anlamda, İhvân-ı Safâ topluluğu için farklı kültürlere gösterdikleri saygı çerçevesinde, hem ilk İslam hümanistleri hem dinle felsefeyi uzlaştırmayı kendilerine ilke edinen Ortaçağ İslam dünyasının reformist aydınları tanımını kullanmak da çok yerinde olacaktır. X. yüzyılın sosyal ve dini skolastik bağlamı düşünüldüğünde, İhvân-ı Safâ'nın felsefe temelli büyük bir vizyona sahip olduğu ve önemli bir misyonu yerine getirmeye çalıştığı görülebilmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ortaçağ İslam dünyasındaki müzik sanatına ilişkin bütün kaynakların genel çerçevesini daha çok kuram/nazariyat, müziğin insan psikolojisine etkisi, müzik ve gök cisimleri arasındaki ilişki veya tanrısallığın kozmostaki yansımalarının müzik sanatı üzerinden açıklanmaya çalışılması vb. konular oluşturmaktadır. Bazı kaynaklarda müziğin temel kuramsal çerçevesine, bazılarında ise müzik ve insan, müzik ve kozmos üzerine odaklanıldığı görülmektedir. Bu kaynaklarda müzik teorisi ile müzik ve

¹⁰³ Turabi, “İhvân-ı Safâ Risâleleri,” 160.

kozmos/âlem (tanrısallık ve müzik, gök cisimleri ve müzik) olmak üzere temel olarak iki nokta göze çarpmaktadır. Bazı müzik metinleri daha çok kuram/teori üzerine odaklanırken, bazıları da müzik-kozmoji, müziğin insan psikolojisi üzerindeki etkisi, iyi müzik-kötü müzik, iyi bir icracıda olması gereken çeşitli özellikler ya da filozofların müzikle ilgili görüşleri vb. konulara odaklanmıştır. Kindî müzik risâlesinde her iki konuya da yer vermekle birlikte, İhvân-ı Safâ daha çok ikinci konuya yani müzik ve kozmos, müzik ve insan ruhu/psikolojisi konularına ağırlık vermiştir. Bu anlamda, İslam bilim ve medeniyetinin yetiştirdiği en önemli filozoflardan birisi olan Kindî ve yazdığı risâlelerle Ortaçağ İslam dönemine damgasını vuran reformist felsefi ekolün en önde gelen temsilcisi olan İhvân-ı Safâ'nın, müzik risâleleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar temelinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kindî, müzikteki ses, notasyon, oktav, ritim, çalgılar, makam (ya da melodik inşa) teller, ezgisel geçişler, udun akort sistematiği, kompozisyon, dörtlü ses sistemi, tını vb. pek çok teorik bilgiye risâlelerinde yer vermiştir. Müzik, evren ve sayılar arasındaki bağlantıya dikkat çekmiş, müzikle ilgili çeşitli düşüncelerini kozmos ve tabiat olayları üzerinden yürütmüştür. Pisagorcu felsefenin etkisiyle müzikte kullanılan seslerle sayılar, gök cisimleri ve kozmik düzen arasında güçlü bir ilişki olduğu fikrini ortaya koymuş, risâlelerde müzik aletlerinin temel özelliklerini ve müzikteki ritim, melodi gibi kavramları, felekî varlıklardan örnekler vererek açıklamıştır. Bütün bunlara ek olarak Kindî'ye göre: 1. Müzik sanatı aritmetik, geometri ve astronomiyle birlikte matematik bilimlerinden birisidir ve bilimler sıralamasında çok üstün bir yerdedir. 2. Müzik, gök cisimleri ve kozmos arasında ses ve sayılar temelinde çok güçlü bir ilişki vardır. 3. Müziğin insan psikolojisi üzerinde -olumlu ya da olumsuz- önemli bir etkisi vardır. 4. Ud, sesi ve yapısı itibarıyla kozmosun âdeta bir yansımasıdır ve özel bir çalgıdır. 5. Ritim, şiir ve melodik yapı arasındaki uyum çok önemlidir. Kindî, Pisagorcu felsefenin İslam Ortaçağındaki önemli temsilcilerinden birisi olarak müzikteki seslerle, sayılar ve gök cisimleri arasındaki ilişkiyi belirtmiş, hem çalgılar hem de ezgi organizasyonu ve müzik nazariyatı konusundaki bilgileri, müzik risâlelerinde ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur.

İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlesine baktığımızda -Kindî'de de olduğu gibi- Pisagorcu ve Yeni Platoncu etki çerçevesinde müzikal seslerle sayılar, gök cisimleri ve kozmik düzen/âlem arasında kurulan organik bir ilişkiyi görmekteyiz. İhvân-ı Safâ'nın Kindî'ye göre Grek/Antik Yunan temelli felsefeye dolayısıyla Pisagor'a daha fazla önem atfettiği ve Pisagor'u "Harranlı hikmet sahibi bir filozof" olarak değerlendirdiği risâlesinde, müzik sanatıyla ilgili genel olarak şu başlıklar bulunmaktadır: 1. Müziğin insan psikolojisi üzerindeki etkisi 2. Müziğin üstün bir bilgelik eseri olduğu ve onu filozofların keşfettiği. 3. Sesin oluşumu, işitilmesi, uyumlu ve uyumsuz sesler gibi bazı teknik özellikler. 4. Söz sanatı/retorik, ezgi ve söz uyumu, makamların/melodilerin esasları ve müzikteki suslar. 5. Ud ezgileri ve gök cisimleri arasındaki benzerlik, udun yapımı, akordu ve teknik özellikleri. 6. Müzik, doğa ve gök cisimleri arasında ses ve sayılar temelinde kurulan ilişki. 7. Gezegenlerin hareketleri sırasında çıkardıkları seslerdeki uyumla, insan vücudundaki organlar arasındaki oransal uyum ve bunun müzik seslerindeki uyumla/armoniyle benzerliği. 8. Arap Müziği ile ilgili genel bilgi. 9. Müzik icrasında ritmik ve melodik değişikliğin nasıl yapılacağı. 10. Filozofların müzikle ilgili görüşleri.

Pisagor evrendeki temel prensibin sayılar üzerinde kurulduğu fikrinden hareketle, kozmos içerisindeki armoniyle müzik sesleri arasında bir bağlantı kurmaktadır. Pisagorcu felsefeye göre, müzikteki seslerde sayılarla ifade edilen uyum ile hem gök cisimleri hem de doğa hareketleri arasında tanrısal bir denge/uyum vardır. Dolayısıyla, Pisagorcu anlayışta sayıların çok büyük bir önemi vardır ve bu görüş evrendeki olağanüstü ahengi müzikle ilişkilendirerek, müzik ve kozmos bağlamını sayılar üzerinden kurmuştur. Bu çerçevede, Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın müzik risâlelerinde Antik Yunan ve Mısır temelli Hermetik geleneğin izleri görülmektedir. Her iki risâlede de Pisagorcu bir felsefi yaklaşım vardır, müzik matematiksel ve felsefi bağlamda ele alınmıştır. Müzikteki seslerin uyumunun gök cisimlerinin döngüsel hareketleri sonucunda ortaya çıkan seslerin bir yansıması olduğu temelli Pisagorcu düşünce hem Kindî'yi hem de İhvân-ı Safâ'yı önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak, İhvân-ı Safâ'daki Pisagorcu etkinin Kindî'ye kıyasla daha güçlü olduğu görülmektedir. Her iki müzik risâlesinin temelini bu yaklaşım çerçevesindeki sayılar, evren, müzik ve insan ilişkisi oluşturmaktadır. Müzikteki bazı nazari bilgiler, sayı fenomeni, astrolojik olaylar, sesler, udun kutsiyeti ya da müziğin insan üzerindeki psikolojik etkileri gibi konular iki risâlede de birbirine benzemektedir. Ancak nazariyat/kuram bağlamında Kindî'nin çalışmaları daha derinlikli ve müzik risâlelerindeki temel konular daha detaylıdır. İhvân-ı Safâ'da da müzikle ilgili bazı kuramsal bilgiler verilmekle beraber,

İhvân'da daha çok müzik sanatı üzerinden verilen felsefi bir aydınlanma ve insanın iç dünyasındaki ruhani/manevi arınma ekseninde (bilgi, ahlak, paylaşma, dayanışma gibi) hümanist bir perspektif dikkat çekmektedir. İhvân'ın bâtını/ezoterik bir düşünce ekolü/okulu olarak eğitim, bilgi, dostluk, kardeşlik, merhamet, yardımlaşma, güzel ahlak ya da iyilik vb. bazı temel kavramlar üzerinden, bir yandan taassuba ve skolastik düşünceye karşı -o dönemin siyasi ve dini konjonktürünün çizdiği katı sınırlar çerçevesinde- risâleler yoluyla mücadele etmeye çalıştığı, diğer yandan da kucaklayıcı bir perspektifle sanat ve özellikle müzik temelinde, toplumsal barışın temel taşlarını oluşturmak için çok uğraş verdiği görülmektedir. Bu bağlamda, müzik risâlesinin içeriğinde filozoflara verdiği olağanüstü değer, hümanist bir dünya görüşünü müziği de kullanarak uygulamaya geçirme çabası ve reformist yönüyle İhvân-ı Safâ, daha çok nazariyatçı kimliğiyle ortaya çıkan Kindî'den ayrılmaktadır. Sonuç olarak, hem İslam tarihinin en büyük kuramcılarından birisi olan büyük filozof Kindî hem de âdeta bir düşünce kuruluşu gibi çalışan ve yaşadıkları dönemin sosyolojik dinamikleri düşünüldüğünde fikirlerini cesurca ortaya koymaktan çekinmeyen reformist, bâtını ekol İhvân-ı Safâ, Ortaçağ İslam dünyasının çok değerli iki felsefi temsilcisi olarak öne çıkmışlar ve İslam bilim dünyasındaki yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA

- Akgün, Tuncay. "Meşşâî Filozoflar ve Gazâlî'nin Ontolojisinde Varlık-Mâhiyet Tartışmaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, S. 2 (Aralık 2016): 235-258.
- Akşit, Mirpenç. "Fârâbî ile İhvân-ı Safâ'nın Siyaset ve Toplum Teorilerinin Buluşma Noktaları", *Ekev Akademi Dergisi* 24, S. 81 (Aralık 2020): 293-308.
- Akyüz, Turgut. "İslam Düşünce Tarihinde Felsefe Karşısı Tavırlar", *Kesit Akademi Dergisi* 4, S.15 (Haziran 2018): 79-87.
- Alsancak, Eyüp. "İhvân-ı Safâ'nın Matematik Felsefesi." Yayımlanmamış Doktora Tezi., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021.
- Arslan, Fazlı. *İslam Medeniyetinde Müsikî*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Aslan, Nesibe. "İhvân-ı Safâ Epistemolojisi ve Sezgisel Bilgi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Sakarya Üniversitesi, 2022.
- Aslan, Recep. "İhvân-ı Safâ'nın Nübüvvet Anlayışı", *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2, S. 2 (Aralık 2019): 11-22.
- Aydın, Hasan. "Sicistânî ve Harîrî'nin Eleştirileri Işığında İhvân es-Safâ'da Din-Felsefe İlişkisi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 7, S. 1 (Ocak 2009): 57- 74.
- Boydâş, Okan. "Ezoterizm, Mu Uygarlığı ve Mu Kozmogonik Diyagramı", *Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* 10, S. 3 (Eylül 2017): 338-350.
- Bozkurt, Birgül. "Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvân-ı Safâ'da Hurûfliğin İmkânı", *Turkish Studies* 13, S. 2 (Mart 2018): 275-293.
- Bozkurt, Birgül. "İhvân-ı Safâ'da Ontolojik Uyum-Teleolojik Bağlam", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, S.19 (Nisan 2018/1): 27-59.
- Bozkurt, Ömer. "İhvân-ı Safâ'da Aritmetik, Geometri ve Felsefe İlişkileri", *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* S.18 (Nisan 2012): 123-152.
- Can, Cihat, M. "Eski Grek Dört Unsur Nazariyesi ve Türkçe Müzik Yazmalarında Etkisi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22, S. 2 (Haziran 2002): 133-143.
- Celal, Vahit. "İhvân-ı Safâ'da Mutluluk Düşüncesi", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5, S. 9 (Haziran 2018): 11-17.
- Çetinkaya, Ali, Bayram. "Bilimler Ansiklopedisi Klasiği Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8, S. 22 (Haziran 2005): 263-285.
- Çetinkaya, Ali, Bayram. *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

- Çetinkaya, Ali, Bayram. “İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbn’ül-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9, S. 23 (Haziran 2009): 131-147.
- Çetinkaya, Yalçın. “İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Müzik ve Kozmos İlişkisi”, *Rast Müzikoloji Dergisi* 8, S. 1 (Temmuz 2020): 2296-2316.
- Çetinkaya, Yalçın. *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Eraslan, Yunus. “İslam Filozoflarında Melek İnancı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 1 (Haziran 2021): 167-190.
- Eren, Mustafa. “İhvân-ı Safâ’nın Sanat Ontolojisi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* S. 81 (Mayıs 2017): 1-26.
- Filiz, Şahin. *İlk İslam Hürmanistleri-İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi*. Ankara: Bilim ve Ütopya Kitaplığı, 2010.
- Gençgiyen, Bahar. “İhvân-ı Safâ’nın Sanat Anlayışı.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2019.
- Göktepe, Acar, Gülay. “Ezoterik Toplulukların Sosyolojisi: Masonlar Üzerine Bir İnceleme.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Ankara Üniversitesi, 2019.
- Güray, Cenk. *Bin Yılın Mirası-Makamı Var Eden Döngü: Edvar Geleneği*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2012.
- Judetz, Popescu, Eugenia. *Türk Musiki Kültürünün Anlamları*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2007.
- Kaçar, Yahya, Gülçin. “Türk Müsikisinde Makam”, *İstem Dergisi* 6, S. 11 (Aralık 2008): 145-158.
- Karakuş, Mehmet. *İhvân-ı Safâ’da Estetik ve Sanat*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Karakuş, Mehmet. “İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Sanatlar/Ameli Sanatlar”, *Bilimname Dergisi* S. 46 (Aralık 2021): 125-154.
- Kaya, Mahmut, “Kindî, Ya’kûb b. İshâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 41-58.
- Kılıç, Fatih, Muhammet. “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlaki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname Dergisi* 2, S. 36 (Ekim 2018): 63-90.
- Koç, Ahmet. “İhvân-ı Safâ’nın Eğitim Felsefesi.” Yayımlanmamış Doktora Tezi., Marmara Üniversitesi, 1996.
- Koç, Turan. *İslam Estetiği*. İstanbul: İsam Yayınları, 2022.
- Koçhan, Metin. Kılıç, Fatih, Muhammet. “Matematik, İhvân-ı Safâ Felsefesinin Dayandığı Aksiyomatik Zemin midir?”, *Artuklu Akademi Dergisi* 4, S. 2 (Aralık 2017): 77-95.
- Kökcü, Ayşe. “İbn Sînâ ve İhvân-ı Safâ Bağlamında Matematikten Metafiziğe Sayı ve Nicelik Algısı”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9, S. 1 (Ocak 2019): 59-74.
- Kömürçü, Kamil. “Meşşâî Burhandan İsrâkî İrfana Sühreverdî El Maktül’ün Mantık Anlayışı”, *Universal Journal of Theology* 2, S. 1 (Mart 2017): 58-73.
- Küyel, Türker, Mübahat. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Levendoglu, Oya. “Anadolu ve Komşu Coğrafyalarda Makam Müziği Atlası.” içinde *XV. Yüzyıl Ortaçağ İslam Dünyası Sistemci Okul Kaynaklarında Sınıflama Konusu: Devir, Avaze ve Şube Kavramları Üzerine Teknik Bir İzah*, C. 1, ed. Murat Salim Tokaç, Cenk Güray, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Levendoglu, Oya. “XIII. Yüzyıldan Bugüne Uzanan Makamlar ve Değişim Çizgileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, S. 17 (Aralık 2004/2): 131-138.

- Meçin, Mahmut. "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, S.1 (Haziran 2014): 427-458.
- Ocak, Hasan. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İhtilaf Kavramı ve İhtilafa Düşülme Sebepleri", *Kesit Akademi Dergisi* 3, S. 12 (Aralık 2017): 268-288.
- Özbudun, Sibel. *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşümü*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2015.
- Öztürk, Murat, Okan. "Anadolu Yerel Müziklerinde Yapıtaşları Olarak Makam ve Usul Kavramları." Türkiye'de Müzik Kültürü Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul, Mayıs 29-31 2006.
- Öztürk, Murat, Okan. "Makamı Anlamak: Makam Nazariye Tarihinde Başlıca Modeller", *Porte Akademik Journal of Music and Dance Studies* S. 10 (Haziran 2014b): 9-36.
- Öztürk, Murat, Okan. "Makam, Avaze, Şube ve Terkiib: Osmanlı Mûsikî Nazariyatında Pisagorcü 'Kürelerin Uyumu/Mûsikîsi' Anlayışının Temsili", *Rast Müzikoloji Dergisi*. 2, S. 1 (Haziran 2014a): 1-49.
- Öztürk, Mustafa. "İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, S. 14-15 (Haziran 2003): 283-309.
- Sönmez, Burhan. "İhvân-ı Safâ Risâleleri." içinde *Giriş Bölümü*, C. 1, ed. Abdullah Kahraman, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Sözen, Kemal. "İslam Meşşâî Felsefe Geleneğinde Metodik İlkeler ve Değeri", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 6, S.1 (Ocak 2021): 27-45.
- Sünter, Emel. "İhvân-ı Safâ'da Sembolik/Metaforik Dil Bağlamında Soyutun Somuta İndirgenmesi Problemi", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* S. 22 (Nisan 2020): 1-32.
- Şahiner, Muharrem. "İhvân-ı Safâ'nın Din Dili Bağlamında Eskatoloji", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, S. 11 (Aralık 2019/2): 739-768.
- Taş, İsmail. *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*. Konya: Palet Yayınları, 2012.
- Tıraşçı, Mehmet. *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Vel-Kürab Fî Şerhi Âleti't-Tarab İsimli Anonim Mûsikî Eseri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Tokaç, Salim, Murat "Tasavvuftaki Kâinat ve Zaman Anlayışının Mûsikî ile İlişkisi." Türkiye'de Müzik Kültürü Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul, Mayıs 29-31 2006.
- Toksöz, Hatice. "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmi Dergisi* 54, S. 2 (Temmuz 2018): 85-108.
- Turabi, Hakkı, Ahmet. "el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Marmara Üniversitesi, 1996.
- Turabi, Hakkı, Ahmet. "İhvân-ı Safâ Risâleleri." içinde *Matematik Kısımının Beşinci Risalesi: Mûsikî*, C. 1, ed. Abdullah Kahraman, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Turabi, Hakkı, Ahmet, "Kindî, Ya'kûb b. İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 58-59.
- Türkmen, Hasan. "Fahreddîn Râzî'nin Nefs Kavramı ve Mahiyetine Yönelik Yaklaşımı", *Eskiyeni Dergisi* S. 31 (Aralık 2015): 95-128.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Açısından Müzik ve Semâ*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.
- Uslu, Recep. "İhvân-ı Safâ'nın Müzik Risâlesinde Makam Terimi Var mıdır? Eleştirel Müzikoloji", *Yegâh Uluslararası Müsikî Dergisi* 2, S. 2 (Aralık 2019): 69-94.
- Uyanık, Mevlüt. "İhvân-ı Safâ", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, S. 6 (Aralık 2004): 179-187.
- Uysal, Enver. *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*. Bursa: Emin Yayınları, 2018.

- Uysal, Enver, “İhvân-ı Safâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, 1-6.
- Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ’nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, S. 2 (Aralık 2002): 93-106.
- Yıldırım, Birol. “Elest Bezminin Avazesi Mûsiki: Müslümanların Yaklaşımları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* 18, S. 36 (Haziran 2020/2): 73-95.
- Yıldız, Şevket. “Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar.” Yayınlanmamış Doktora Tezi., Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Yılmaz, Sait. “Hermes’in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu’ya Yolculuğu”, *Lectio Socialis* 3, S. 1 (Ocak 2019): 21-46.
- Yiğit, Fevzi. “Fârâbî’de Akıl ve İlk Bilgilerin Mahiyeti: Akıl Bilkuvve Olur mu?”, *Journal of Islamic Research* 32, S. 2 (Haziran 2021): 335-347.
- Yüksel, Emrullah. “İhvânı’s Safâ’ya Göre İlimlerin Sınıflandırılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 7 (Aralık 1986): 149-152.

Hakkında

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (e-ISSN: 2667-4882), Aralık 2018 tarihinde yayımlanmaya başlayan hakemli bir e-dergidir. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Orta Çağ olarak adlandırılan zaman dilimindeki siyasi, kültürel, ekonomik, felsefi ve dini ve sosyal hususların araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi ve korunmasıyla ilgili araştırmaları kapsar. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi amacı, Orta Çağ alanıyla ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanmış özgün araştırma makalesi ve kitap incelemesi türlerindeki çalışmalarını yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bu alandaki bilginin artmasına ve paylaşımına katkıda bulunmaktadır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi hedef kitlesi, Orta Çağ alanında araştırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi; açık erişimli, gayri ticari bilimsel yayıncılığı benimsemiştir. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makaleler, yazarı tarafından üniversitesinin kurumsal arşivinde, konulu arşivlerde veya istenilen diğer arşivlerde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Crossref üyesidir. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır (DOI Ön Ek: 10.55709/oad). Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, makalelerin kaynakçasını açık erişim olarak sunarak [Open Citations I4OC](#) inisiyatifini desteklemektedir. Böylece yayımlarımıza herkes ücretsiz olarak hemen erişebilir.

Amaç

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin amacı, Orta Çağ alanıyla ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanmış özgün araştırma makalesi ve kitap incelemesi türlerindeki çalışmalarını yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bu alandaki bilginin artmasına ve paylaşımına katkıda bulunmaktadır.

Kapsam

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Orta Çağ olarak adlandırılan zaman dilimindeki siyasi, kültürel, ekonomik, felsefi ve dini ve sosyal hususların araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi ve korunmasıyla ilgili araştırmaları kapsar.

Konu Kategorisi

Sosyal Bilimler

- LC Kategorisi: Sosyal Bilimler (Genel)
- LC Kategorisi: Felsefe. Psikoloji. Din
- Kültür Araştırmaları (Ortaçağ Kültürü)
- Arkeoloji, Bölge Çalışmaları, Kültür Araştırmaları, Sosyal Bilimlerin Diğer Konuları

Beşeri Bilimler

- Tarih (Ortaçağ Tarihi)
- Edebiyat (Ortaçağ Edebiyatı)
- Felsefe (Ortaçağ Felsefesi)
- Sanat (Ortaçağ Sanatı)
- Mantık (Ortaçağ Mantık Çalışmaları ve Yansımaları)
- Arkeolojisi (Roma-Bizans ve Ortaçağ Arkeolojisi)

- Din (Ortaçağ İslam Tarihi ve İlişkili Bilimlere Dair Araştırmalar)

Kongre Kütüphanesi/LCC Konu Kategorisi: Tarih ve Avrupa Tarihi, Tarihe Yardımcı Bilimler (Genel)

Bilim Alanı

Orta Çağ Tarihi Araştırmaları, Orta-Çağ Türk-İslam Tarihi, Orta Çağ Avrupa Tarihi, Orta Çağ Felsefesi, Orta Çağ Edebiyatı, Orta Çağ Arkeolojisi, Orta Çağ Kültürü, Orta Çağ'da Sosyal Hayat, Orta Çağ Antropolojisi, Orta Çağ Döneminde Eğitim ve Eğitim Kurumları ve Bizans Tarihi Araştırmaları

Anahtar Kelimeler

Ortaçağ, Din, Felsefe, Tarih, Sosyoloji-Psikoloji, Edebiyat, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Ortaçağ Tarihi (Diğer), İslam Tarihi ve Medeniyeti, Türk İslam Düşünce Tarihi, Türk İslam Devletleri Tarihi, Selçuklu Tarihi, Geç Dönem Roma Tarihi, Ortaçağ Kentleri, Ortaçağ Halk Kültürü, Ortaçağ Avrupa Tarihi, Ortaçağ Asya Tarihi, Bizans Tarihi, Orta Asya Tarihi, Türk Bozkır Kültürü, İslam Öncesi Türk Tarihi, Ortaçağ Arkeolojisi, İslam Coğrafyası Arkeolojisi, Selçuklu Arkeolojisi, Yunan ve Roma Dönemi Arkeolojisi, Ortaçağ Felsefesi, Türk İslam Düşüncesi, İslam Felsefesi, Mantık, Toplum ve Kültür, Hıristiyanlık Araştırmaları, Yahudilik Araştırmaları, Ortaçağ Doğu ve Batı Edebiyatı

Yayın Periyodu

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda bir cilt iki sayı yayımlanır.

Hedef Kitle

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin hedef kitle, Orta Çağ alanında araştırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır.

Telif Hakkı

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Yazarlar gönderdikleri fikri eserin, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi tarafından Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayımlanmasına izin verirler.

Ücret Politikası

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için hiçbir ad altında işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Yayın İlkeleri

- Orijinal, yayımlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.
- Makale kelime sınırlaması bulunmamaktadır.
- Makaleler, Chicago 17 Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanmış olmalıdır.
- Makaleler, elektronik aramayı kolaylaştırmak için 150-250 kelimelik özet ve 5-8 arası anahtar kelime içermelidir.

- Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.
- Makale yayınlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez, yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.
- Bu dergi, incelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını kontrol eder.

Açık Erişim

Açık Erişim, yayınların çevrimiçi olarak herkese ücretsiz olarak ve yeniden kullanımla ilgili birkaç kısıtlamayla erişilebilir olmasıdır. Araştırmanın sınırsız bir şekilde yayılması özellikle yazarlar, okuyucular ve fon sağlayıcılar için önemlidir.

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonu'nu imzalamıştır.

<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/translations/turkish-translation>
http://www.budapestopenaccessinitiative.org/list_signatures/

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Yeşil Yol Açık Erişim ile Altın Yol Açık Erişimi desteklemektedir. Yeşil Yol Açık Erişim/Green Open Access: Açık erişimin bu çeşidi, yazarların kendi çalışmalarını kendileri veya fon sağlayıcıları tarafından kontrol edilen bir web sitesinde veya bağımsız bir platformda arşivlemelerine olanak tanır. Makalenin arşivlenen versiyonu yayımlanan nihai metin olabilir veya olmayabilir. Açık Erişim Altın Yolunun aksine, bazı dergiler altı ila on iki ay arasında değişebilen bir ambargo süresi talep edebilmektedir. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makaleler, yazar tarafından Üniversitesinin kurumsal arşivinde, konulu arşivlerde veya diğer her türlü arşivde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Böylece bu yayına herkes ücretsiz olarak hemen ulaşabilir. Altın Yol Açık Erişim/Gold Open Access: Açık erişimin bu çeşidinde makaleler, Creative Commons Lisansları (CC) kapsamında lisanslanmıştır; bu, diğer kişilerin bunlara dayalı olarak kendi çalışmalarını oluşturabilmeleri için özgürce dağıtılabileceği ve paylaşılabilirliği anlamına gelmektedir. Telif hakkı genellikle yazarlarındır. Açık erişim yayınlar, ücret ödenerek erişilebilen makalelerle hakem süreci gibi aynı iş akışını izler, tek fark bu tür yayınların içeriğine ücretsiz erişim sağlanmasıdır. Bir yayının kalitesiyle bu yayına erişim şekli arasında bir ilişki yoktur. Açık erişim veya ücretli olması, o yayının kaliteli veya kalitesiz olduğunu göstermez. Yayının kalitesi, editöryal süreçlerin ve hakem incelemesinin kalitesine bağlıdır.

	Altın Yol Açık Erişim	Yeşil Yol Açık Erişim
Seçenekler	Açık erişimli bir dergide veya açık erişimi destekleyen bir dergide yayınlayın.	Makalenize URL bağlantısı verin. Açık arşiv içeren bir dergi seçin. Makalenizin bir sürümünü kendi kendinize arşivleyin.
Erişim	Genel erişim, yayımlanan makaleye yöneliktir. Yayım anında hemen erişim sağlanır.	Makalenizin bir sürümüne ücretsiz erişim. Zaman gecikmesi uygulanabilir (ambargo süresi).
Ücret	Açık erişim ücreti istenmesi hâlinde yazar tarafından veya yazar adına, örneğin kurumları veya finansman kuruluşları tarafından ödenir.	Yayın masrafları istenmesi hâlinde bu ücretler kütüphane abonelikleri tarafından karşılandığından yazar tarafından herhangi bir ücret ödenmez.
Kullanım	Yazarlar ticari ve ticari olmayan kullanıcı lisansı arasında seçim yapabilir.	Yazarlar, makalelerini çok çeşitli amaçlar için yeniden kullanma hakkını saklı tutar.

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanır. Ortaçağ Araştırmaları

Dergisi, 2018 yılında yayımladığı ilk sayısından itibaren tüm akademik makaleleri CC BY-NC 4.0 lisansı kapsamında yayınlamaya başlamıştır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, açık erişimin etkili bir şekilde çalışması için lisanslama yoluyla kullanıcı haklarının ve telif hakkı sahipliğinin açık olması gerektiğine inanmaktadır.

CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

CC BY-NC 4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>

Lisans şartları yerine getirildiği sürece, lisans sahibi aşağıda belirtilenleri iptal edemez. Özgürce şunlar yapılabilir:

Paylaş: Eseri her ortam veya formatta kopyalayabilir ve yeniden dağıtabilirsiniz.

Uyarla: Karıştır, aktar ve mevcut eserin üzerine inşa et. Yalnız şu şartlara uyulmalıdır:

Atıf: Uygun referans vermeli, lisansa bağlantı sağlamalı ve değişiklik yapıldıysa bilgi vermelisiniz. Bunları uygun bir şekilde yerine getirebilirsiniz fakat bu, lisans sahibinin sizi ve kullanım şeklinizi onayladığını göstermez.

Gayri Ticari: Bu materyali ticari amaçlarla kullanamazsınız.

Ek sınırlamalar yoktur: Lisansın sağladığı izinlerin kullanımını kanunen kısıtlayacak yasal koşullar ya da teknolojik önlemler uygulayamazsınız.

Arşiv Politikası

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi yayınlanan makaleler LOCKSS ve CLOCKSS'da dijital olarak arşivlenir. Ayrıca yayımlanan makaleler, yazarı tarafından çalıştığı üniversitenin kurumsal arşivinde (DSpace, AVESİS vb.), konulu arşivlerde veya diğer her türlü arşivde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Böylece bu yayına herkes ücretsiz olarak hemen ulaşabilir.

- Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, yazarlara, bir makalenin kendi kendine arşivleme (yazarın kişisel web sitesi) ve/veya yayımlandıktan sonra kurumsal bir havuzda arşivleme için bir makalenin (yayıncı pdf) nihai yayınlanmış sürümünün kullanılmasına izin verir.
- Yazarlar, makalelerini halka açık ve/veya ticari konu tabanlı arşivlerde kendi kendilerine arşivleyebilirler. Ambargo süresi yoktur ancak yayınlanan kaynak belirtilmeli ve dergi ana sayfasına veya makalelerin DOI'sine bir bağlantı ayarlanmalıdır.
- Yazarlar makalenin çıktısını PDF belgesi olarak indirebilirler. Yazarlar makalenin kopyalarını meslektaşlarına herhangi bir ambargo olmaksızın gönderebilir.
- Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, makalelerin tüm sürümlerine izin verir (Gönderilen sürüm, kabul edilmiş versiyon, yayınlanmış versiyon) ambargo olmaksızın yazarın tercih ettiği bir kurumsal veya başka bir arşivde saklanacaktır.
- Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, kalıcı arşivler oluşturulmasına izin vermek için LOCKSS sistemi kullanmaktadır. Stanford Üniversite Kütüphanelerine dayanan LOCKSS Programı, kütüphanelere ve yayıncılara kalıcı ve yetkili sayısal içeriğe erişimi sağlamak için ödüllü, düşük maliyetli, açık kaynak dijital koruma araçları sunar. LOCKSS Programı, "çok sayıda kopyanın güvenliğini sağlama" ilkesi üzerine kurulmuş, kütüphanenin liderliğindeki bir dijital koruma sistemidir. LOCKSS Programı, açık kaynaklı uç uca dijital koruma yazılımı kullanarak kütüphaneleri geliştirir ve destekler.

Dergide Yayımlanan Versiyon

- **Yayım Türü:** Açık Erişim
- **LOCKSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/lockss-manifest>
- **CLOCKSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/clockss-manifest>

- **RSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/rss-feeds>
- **Ambargo Süresi:** Ambargo süresi yoktur.
- **Açık Erişim Lisansı:** CC BY-NC 4.0
- **Telif Hakkı Sahibi:** Yazar(lar) telif hakkını korur.
- **Arşiv Yeri:** Crossref, Dergi Web Sitesi, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.
- **Politika Koşulları:** Atıf ve alıntı standartlarına uyularak dergiye atıf yapılmalıdır. DOI ile yayıncı sürümüne bağlanmalıdır.

Hakem Süreci Sonunda Kabul Edilen Versiyon

Ambargo Süresi: Yok

Arşiv Yeri: Dergi Web Sitesi, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur.

Dergiye Gönderilen İlk Metin

Ambargo Süresi: Yok

Arşiv Yeri: Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Oluşturulma: 20 Kasım 2023

Güncellenme: 20 Aralık 2023

Araştırma ve Yayın Etiği

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir. Ayrıca Türkiye Editörler Çalıştayı Kararlarına da uymayı taahhüt eder.

a) Basın Kanunu, www.mevzuat.gov.tr

b) Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, www.mevzuat.gov.tr

c) Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, www.yok.gov.tr

d) Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri, <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

e) Türkiye Editörler Çalıştayı Kararları, www.editorlercalistayi.com

İncelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını iThenticate yazılımı kullanılarak kontrol edilir. Benzerlik oranının %20'den az olması beklenir. Benzerlik oranında asıl ölçü, yazarın atıf yapma ve alıntılama kurallarının uymasındır. Benzerlik oranı %1 görüldüğü hâlde atıf ve alıntı usulünce yapılmamışsa yine intihal söz konusu olabilir. Bu açıdan atıf ve alıntı kuralları yazar tarafından bilinmeli ve dikkatlice uygulanmalıdır.

Atıf/Dolaylı Aktarma: Bir kaynaktaki düşünce, tartışma veya tespite atıf yapılıyorsa ve atıf yapılan görüş atıf yapan araştırmacının kendi kelimeleri ile satıra dökülüyorsa cümlelerin sonuna dipnot işareti⁽¹⁾ konulmalıdır. Yapılan atıf, eserin belli bir sayfasına ya da sayfa aralığına ise sayfa numarası verilmelidir. Şayet çalışmanın tümüne bir atıf varsa yani okuyucunun çalışmanın tümünü incelemesini gerektirecek bir boyutta atıf yapılmışsa dipnotta “Bu konuda bk.”, “Bu görüş ile ilgili bk.”, “Bu tartışma hakkında bk.” veya sadece “bk.” ifadesinden sonra kaynak belirtilmelidir.

Alıntı/İktibas: Eğer müracaat edilen kaynaktan ilgili kısım aynen, noktası ve virgülüne dokunulmadan, olduğu gibi alınıyorsa alıntılanan kısım “çift tırnak içinde verilir” ve sonuna dipnot numarası1 verilerek kaynağı belirtilir. Doğrudan alıntılanan metin içerisinde var olan alıntılar ise ‘tek tırnak’ kullanılarak

yazılır. Doğrudan alıntılanan kısım üç satırdan uzun ise (kırk kelimedenden fazla ise) ayrı bir paragraf hâlinde gösterilir. Uzun alıntılarının ana metinden ayırt edilmesi için normal metin boyutundan bir küçük yazı tipi boyutunda ve paragrafın tamamının soldan satır başı hizasında girintili olarak yazılması tercih edilmelidir. Doğrudan aktarılan metinde, anlamı değiştirmemek şartıyla, bazı kelime, cümle ve paragraflar çıkarılabilir. Çıkarılan kısımların yerine üç nokta (...) konulur. Bir kaynaktan aynen alıntılanan kısmın “çift tırnak” içine alınmadan yazılması ve sadece sonunda kaynağın yazılması ile yetinilmesi doğru olmaz. Bu kurallara uyulmadığı takdirde yazar, yayın etiği ihlali (İntihal/Plagiarism) suçlamasına muhatap olabilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık, veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kural dışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Bilim araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler şunlardır:

İntihal: Başkalarının fikirlerini, metodlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini sahiplerine bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmaktır.

Sahtecilik: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayınlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermektir.

Çarpıtma: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler ve/veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmektir.

Tekrar Yayım: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmaktır.

Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atıf yapmadan çok sayıda yayın yaparak doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmaktır.

Haksız Yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gereksiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmektir.

Diğer Etik İhlali Türleri: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayınlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarında hasta haklarına saygı göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmaktır (YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Madde 8).

İntihali Önleme

Okuyucu *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* (e-ISSN 2667-4882) dergisinde yayınlanan bir makalede önemli bir hata ya da yanlışlık fark ettiğinde ya da editoryal içerik ile ilgili herhangi bir şikâyeti (intihal, yinelenen makaleler vb.) olduğu zaman ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com adresine e-posta göndererek şikâyetle bulunabilir. Gelişmemiz için fırsat sağlayacağından şikâyetleri memnuniyetle karşılız, hızlı ve yapıcı bir şekilde geri dönüş yapmayı amaçlarız.

Çıkar Çatışması

- Makalenin yazar/yazarları, çalışma kapsamında herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması olmadığını bildirmek zorundadır. Bu bildirim makalenin sonunda “Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest” başlığı altında belirtmelidirler. Hakemler, değerlendirdikleri makalede herhangi bir çıkar çatışması olduğundan şüphelendiklerinde değerlendirme süreci ile ilgili olarak dergi editörlüğüne bilgi vermeli ve gerekirse makale değerlendirmesini reddetmelidirler. Çıkar çatışmasını engellemek için makale yazarlarının görev yaptığı kurumlardaki Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak taranır.

- İntihal kontrolünden sonra uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.
- Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme çift taraflı kör hakemlik ile değerlendirmeye gönderilir.
- Yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında Yayın Kurulu tarafından verilir.
- Makale gönderiminden yayınına kadar ortalama 22 hafta beklemek gerekir.
- Yazar, araştırma ve yayın etiğine uymalıdır.
- Yazar, aynı çalışmayı birden fazla dergide yayınlamaya teşebbüs etmemelidir.
- Yazar, makalenin yazımında istifade ettiği eserleri eksiksiz olarak kaynakçada belirtmelidir.

Editörün Sorumlulukları

- Editör yazıları yazarların etnik kökeni, cinsiyeti, vatandaşlığı, dini inancı veya siyasi düşüncesine bakmaksızın bilimsel içerik açısından değerlendirir.

kişiler, makale için hakemlik yapamazlar. Editörlerin, yazarlarla kişisel veya mali açıdan çıkar çatışması da olmamalıdır.

Makale Değerlendirme Politikası

- Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.
- Editör, yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift-kör hakem değerlendirmesini yapar ve gönderilen makalelerle ilgili tüm bilgilerin yayınlanmadan önce gizli tutulmasını sağlar.
- Editör, hakemlere yazıların gizli bilgi olduğunu ve bunun ayrıcalıklı bir etkileşim olduğunu bildirir. Hakemler ve yayın kurulu, yazıları başka kişilerle tartışamaz. Hakemlerin anonimliği sağlanmalıdır. Belirli durumlarda editör, belirli bir noktayı netleştirmek için bir hakemin incelemesini diğer hakemlerle paylaşabilir.
- Yayının içeriğinden ve genel kalitesinden editör sorumludur. Gerekliğinde düzeltme notu yayınlamak veya geri çekme işlemi uygulamak da onun sorumluluğundadır.
- Editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında herhangi bir çıkar çatışmasına izin vermez. Sadece hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve yazıların dergide yayınlanmasına ilişkin nihai karardan Yayın Kurulu sorumludur.

Hakemlerin Sorumlulukları

- Hakemlerin araştırma, yazarlar ve/veya araştırma fon sağlayıcıları ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması olmamalıdır.
- Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır.
- Hakemlerin kullandıkları dil ve üslup, yazarı rencide edici olmamalıdır.
- Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalıdır.
- Hakemler inceledikleri çalışmada telif hakkı ihlali veya intihal fark etmeleri durumunda bunu editöre bildirmelidir.
- Bir makaleyi gözden geçirme konusunda kendini yetersiz hisseden veya belirlenen sürede incelemeyi yetiştiremeyeceğini düşünen bir hakem, inceleme sürecinden çekilmelidir.
- Hakem süreci sırasında hakemlerin şu hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir: Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu? / Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu? / Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı? / Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu? / Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi? / Dil kalitesi yeterli mi?
- *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* dergisinde kullanılan “Ön İnceleme Formu”, “Makale Değerlendirme Formu” ve “Kitap İncelemesi Değerlendirme Formu”, dergi web sitesinden incelenebilir: <https://dergipark.org.tr/pub/oad>

Makale Değerlendirme Süreci: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir.

Hakemler gerekli görürse yazar tarafından değişiklik yapılır. Yayın Kurulu, yazar tarafından düzeltilen metnin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecinden çıkarılmasını istemelidir.

Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yazara, hakem görüşlerine katılmaması halinde itiraz ve görüşlerini savunma hakkı verilir. Alan editörü, yazar ve hakem arasında, gizliliği koruyarak karşılıklı iletişimi sağlar. Hakem raporlarının ikisi de olumlu ise çalışma, yayımlanmasının değerlendirilmesi teklifi ile Yayın Kurulu'na sunulur. İki hakemden birinin olumsuz kanaat belirmesi halinde çalışma, üçüncü bir hakeme gönderilir. Çalışmalar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayımlanabilir. Hakemlerin inceledikleri metinde tashih yapılmasını istemeleri halinde, ilgili raporlar yazara gönderilir ve çalışmasını tashih etmesi istenir. Tashihin en fazla 10 gün içinde tamamlanması talep edilir. Yazar, Word programında "Değişiklikleri İzle" özelliği açık olacak şekilde tashihlerini yapar veya değişiklikleri kırmızı renk ile belirtir. Tashih ettiği metni alan editörüne sunar. Alan editörü, yazarın metinde kendisinden talep edilen düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 7 gün içinde tamamlanır. Tashih isteyen hakem, yazarın metinde kendisinden talep edilmiş düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Hakkında iki hakem tarafından da "yayımlanabilir" kararı verilen çalışmaların yazarlarından makalelerin öz/abstract kısmını 350-400 kelime olacak şekilde genişletilmesi istenir. Hakem sürecinden geçen çalışmalar Türkçe Dil Editörü ve Baş Editör tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Türkçe dil kontrolünden geçen çalışmalar, İngilizce Dil Editörü tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. İngilizce dil editörünün kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Teknik, akademik ve dilsel incelemelerden geçen makaleler, Yayın Kurulu'nda incelenerek yayımlanıp yayımlanmayacağı ile yayımlanacaksa hangi sayıya dahil edileceği karara bağlanır. Kurul, oy çokluğu ile karar verir. Eşitlik olması durumunda nihai karar editörün kararı yönünde verilir. Yayın Kurulu tarafından yayımlanması kararlaştırılan çalışmaların dizgi ve mizanpajı yapılarak yayına hazır hale getirilir ve incelenmek üzere yazara gönderilir. Bu aşama en fazla 15 gün sürer. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır. Yayımlanan sayıya ait veri ilgili indekslere 15 gün içinde iletilir.

Ön İnceleme ve İntihal Taraması

Çalışma; dergi yayın ilkelerine, akademik yazım kurallarına ve Chicago 17 Atıf Sistemi'ne uygunluk açısından editör tarafından incelenir ve iThenticate programı kullanılarak intihal taramasından geçirilir. Ön inceleme en fazla 15 gün içinde tamamlanır. İntihal benzerlik oranının %20'ten az olması gereklidir. Benzerlik oranı %1 görüldüğü hâlde atıf ve alıntı usulünce yapılmamışsa yine intihal söz konusu olabilir. Bu açıdan atıf ve alıntı kuralları yazar tarafından bilinmeli ve dikkatlice uygulanmalıdır:

Atıf/Dolaylı Aktarma: Bir kaynaktaki düşünce, tartışma veya tespiti atıf yapılıyorsa ve atıf yapılan görüş atıf yapan araştırmacının kendi kelimeleri ile satıra dökülüyorsa cümlenin sonuna dipnot işareti ⁽¹⁾ konulmalıdır. Yapılan atıf, eserin belli bir sayfasına ya da sayfa aralığına ise sayfa numarası verilmelidir. Şayet çalışmanın tümüne bir atıf varsa yani okuyucunun çalışmanın tümünü incelemesini gerektirecek bir boyutta atıf yapılmışsa dipnotta "Bu konuda bk.", "Bu görüş ile ilgili bk.", "Bu tartışma hakkında bk." veya sadece "bk." ifadesinden sonra kaynak belirtilmelidir.

Alıntı/İktibas: Eğer müracaat edilen kaynaktan ilgili kısım aynen, noktası ve virgülüne dokunulmadan, olduğu gibi alınıyorsa alıntılanan kısım “çift tırnak içinde verilir” ve sonuna dipnot numarası1 verilerek kaynağı belirtilir. Doğrudan alıntılanan metin içerisinde var olan alıntılar ise ‘tek tırnak’ kullanılarak yazılır. Doğrudan alıntılanan kısım üç satırdan uzun ise (kırk kelimedenden fazla ise) ayrı bir paragraf hâlinde gösterilir. Uzun alıntıların ana metinden ayırt edilmesi için normal metin boyutundan bir küçük yazı tipi boyutunda ve paragrafın tamamının soldan satır başı hizasında girintili olarak yazılması tercih edilmelidir. Doğrudan aktarılan metinde, anlamı değiştirmemek şartıyla, bazı kelime, cümle ve paragraflar çıkarılabilir. Çıkarılan kısımların yerine üç nokta (...) konulur. Bir kaynaktan aynen alıntılanan kısmın “çift tırnak” içine alınmadan yazılması ve sadece sonunda kaynağın yazılması ile yetinilmesi doğru olmaz. Bu kurallara uyulmadığı takdirde yazar, yayın etiği ihlali (İntihal/Plagiarism) suçlamasına muhatap olabilir.

Alan Editörü İncelemesi

Ön İnceleme ve İntihal Taraması aşamasından geçen çalışma, ilgili alan editörü tarafından problematik ve akademik dil-üslup açısından incelenir. Bu inceleme en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Hakem Süreci (Akademik Değerlendirme)

Alan editörünün incelemesinden geçen çalışma, konu ile ilgili doktora tezi, kitap veya makalesi bulunan en az üç dış hakemin değerlendirmesine sunulur. Hakem süreci, çift taraflı kör hakemlik uygulaması çerçevesinde gizlilik içinde yürütülür. Hakemin incelediği çalışma hakkındaki görüş ve kanaatini ya metin üzerinde belirtmesi ya da online hakem formu üzerinde en az 150 kelimelik bir açıklama ile gerekçelendirmesi talep edilir. Yazara, hakem görüşlerine katılmaması halinde itiraz ve görüşlerini savunma hakkı verilir. Alan editörü, yazar ve hakem arasında, gizliliği koruyarak karşılıklı iletişimi sağlar. Hakem raporlarının ikisi de olumlu ise çalışma, yayımlanmasının değerlendirilmesi teklifi ile Yayın Kurulu'na sunulur. İki hakemden birinin olumsuz kanaat belirmesi halinde çalışma, üçüncü bir hakeme gönderilir. Çalışmalar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayımlanabilir. Kitap ve sempozyum değerlendirmeleri ile doktora tez özetlerinin yayımına, en az iki iç hakemin (ilgili alan editörlerinin ve/veya yayın kurulu üyelerinin) değerlendirmesi sonucunda karar verilir.

Tashih Aşaması

Hakemlerin inceledikleri metinde tashih yapılmasını istemeleri halinde, ilgili raporlar yazara gönderilir ve çalışmasını tashih etmesi istenir. Tashihin en fazla 10 gün içinde tamamlanması talep edilir. Yazar, Word programında “Değişiklikleri İzle” özelliği açık olacak şekilde tashihlerini yapar veya metinde değişiklikleri kırmızı renk ile belirtir. Tashih ettiği metni alan editörüne sunar.

Alan Editörü Kontrolü

Alan editörü, yazarın metinde kendisinden talep edilen düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 7 gün içinde tamamlanır.

Hakem Kontrolü

Tashih isteyen hakem, yazarın metinde kendisinden talep edilmiş düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Öz ve Abstract Kısmının Genişletilmesi

Hakkında iki hakem tarafından da “yayımlanabilir” kararı verilen çalışmaların yazarlarından makalelerin öz/abstract kısmını 150-250 kelime olacak şekilde genişletilmesi istenir.

Türkçe Dil Kontrolü

Hakem sürecinden geçen çalışmalar Türkçe Dil Editörü ve Baş Editör tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

İngilizce Dil Kontrolü

Türkçe dil kontrolünden geçen çalışmalar, İngilizce Dil Editörü tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. İngilizce dil editörünün kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Yayın Kurulu İncelemesi

Teknik, akademik ve dilsel incelemelerden geçen makaleler, Yayın Kurulu'nda incelenerek yayımlanıp yayımlanmayacağı ile yayımlanacaksa hangi sayıya dahil edileceği karara bağlanır. Kurul, oy çokluğu ile karar verir. Eşitlik olması durumunda nihai karar editörün kararı yönünde verilir.

Dizgi ve Mizanpaj Aşaması

Yayın Kurulu tarafından yayımlanması kararlaştırılan çalışmaların dizgi ve mizanpajı yapılarak yayına hazır hale getirilir ve incelenmek üzere yazarına gönderilir. Bu aşama en fazla 15 gün sürer.

DOI Tahsisi

Tetkik dergisi Crossref üyesidir. Yayınlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır (DOI Ön Ek: 10.55709/oad). *Tetkik*, makalelerin kaynakçasını açık erişim olarak sunarak Open Citations I4OC inisiyatifini desteklemektedir.

Ulusal ve Uluslararası İndekslere Veri Gönderimi

Yayımlanan sayıya ait veri ilgili indekslere 15 gün içinde iletilir.

Makale Gönderimi

Gönderim sırasında yazardan elektronik ortamda aşağıdaki taahhüt alınır:

- Bu çalışmayı derginize göndermek için yetkiliyim/ortak yazarlar tarafından yetkilendirildim.
- Makale orijinaldir, başka bir hakemli dergide resmi olarak yayınlanmamıştır, başka bir dergi tarafından değerlendirmeye alınmamıştır ve mevcut herhangi bir telif hakkı veya diğer üçüncü taraf haklarını ihlal etmemektedir.
- Makalenin editoryal olarak yayımlanmak üzere kabul edilmesi halinde, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) lisansı altında lisanslanacağını kabul ediyorum/ediyoruz.
- Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif ve fikri mülkiyet hakları saklıdır. Yazar(lar), telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda yayıncının hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun kendilerine ait olduğunu taahhüt eder(ler).
- Yazar(lar), makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt eder(ler).

Yazar Rehberi

Ortaçağ Araştırmaları Dergisi 'ne orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış çalışmalar kabul edilir. Makale kelime sınırlaması, bulunmamaktadır.

Makaleler, **Chicago 17** Atıf Sistemine göre hazırlanmış olmalıdır. Bilim dalında, dipnotlu veya metin içi sistemden hangisi yaygın kullanılıyor ise o tercih edilebilir.

Makaleler, elektronik aramayı kolaylaştırmak için 150-250 kelimelik özet ve 5-8 arası anahtar kelime içermelidir.

Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için hiçbir ad altında işlem ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Makale sonunda, kaynakçadan önce, araştırmacıların katkı oranı beyanı, varsa destek ve teşekkür beyanı, çatışma beyanına aşağıdaki tabloya uygun olarak belirtilmelidir. Beyan tablosunu da içeren *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* makale Word şablonunu <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/writing-rules> indirebilirsiniz.

Bireylerden ölçek, anket, mülakat ve diğer veri toplama araçları kullanılarak veri toplaması gereken çalışmalar/makaleler için alınması zorunludur. Kurul onayı aşağıdaki etik beyan tablosunda ilk sayfasında kurul adı, tarih ve sayı numarası ile belirtilmelidir. Makalenin yöntem kısmında veri toplama başlangıç ve bitiş tarihleri yazılmalıdır. Onay belgesi sisteme ek dosya olarak eklenmelidir.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Ortaçağ Araştırmaları Dergisi</i> , araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open

	Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir.
Publication Ethics	<i>Ortaçag Arastirmalari Dergisi</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Yazarların Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%55), Yazar-2 (%45) Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50) Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%90), Yazar-2 (%10)
Authors Contributions	Conceiving the Study: Author-1 (%55), Author-2 (%45) Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50) Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40) Submission and Revision: Author-1 (%90), Author-2 (%10)
Etik Komite Onayı	... Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığının ... tarihli ... sayılı kararıyla gerekli etik izinler alınmıştır. Ayrıca, çalışmada Helsinki Bildirgesi'ndeki araştırma ilkelerine bağlı kalınmıştır.
Ethical Approval	An application for ethical approval was made to ... University Ethics Committee and the necessary ethical permissions were obtained with the decision numbered ... dated ...2022. In addition, the study adhered to the research principles of the Declaration of Helsinki.

Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

MAKALE YAZIM KURALLARI

Metin İçi (Dipnot) ve Kaynakça Gösterim Formatları

Tek Yazarlı Kitap

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kitap:

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Kitap:

Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, 23.

Kaynakçada Kitap:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki ve Üç Yazarlı Kitap

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kitap:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 25.

Jessica Gullion, John, Smith, ve Abigail Tilton, *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research* (Boston: Brill Publishers, 2020), 56.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Kitap:

Enginün ve Kerman, *Ahmet Haşim*, 23.

Gullion, Smith ve Tilton, *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research*, 56.

Kaynakçada Kitap:

Enginün, İnci, ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

Gullion, Jessica, Smith, John, ve Abigail Tilton. *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research*, Boston: Brill Publishers, 2020.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kitap:

Günay Kut ve Diğerleri, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007), 104.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Kitap:

Kut vd., *Kandilli Rasathanesi*, 125.

Kaynakçada Kitap:

Kut, Günay, Üçer, Cumhure, Şahin, Ayşe ve Fatma Büyükkarcı, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Tek Yazarlı Makale

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Makale:

Köksal Seyhan, “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* 24, S. 2 (Haziran 2000): 240-252.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Makale:

Seyhan, “Yunus Emre,” 242.

Kaynakçada Makale:

Seyhan, Köksal. “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* 24, S. 2 (Haziran 2000): 231-280.

İki ve Üç Yazarlı Makale

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Makale:

Ay Mustafa ve Züleyha Pingov, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Kur'an-ı Kerim Dersine Yönelik Motivasyonlarının İncelenmesi.” *Hitit İlahiyat Dergisi* 21, S.1 (Ocak 2021): 105–132.

Black Ryan, Rachel Schutte, ve Timothy Johnson, “Trying to Get What You Want: Heresthetical Maneuvering and U.S. Supreme Court Decision Making.” *Political Research Quarterly* 66, No. 4 (Aralık 2013): 826, <https://doi.org/10.1177/1065912913482757>.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Makale:

Ay ve Pingov, “İmam Hatip Lisesi,” 107.

Black, Schutte, ve Johnson, "Trying to Get What You Want," 826.

Kaynakçada Makale:

Ay, Mustafa, ve Züleyha Pingov. "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Kur'an-ı Kerim Dersine Yönelik Motivasyonlarının İncelenmesi." *Hitit İlahiyat Dergisi* 21, S.1 (Ocak 2021): 105–132.

Black, Ryan, Rachel Schutte, ve Timothy Johnson. "Trying to Get What You Want: Heresthetical Maneuvering and U.S. Supreme Court Decision Making." *Political Research Quarterly* 66, No. 4 (Aralık 2013): 819-830. <https://doi.org/10.1177/1065912913482757>.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Makale

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Makale:

Zeynep Sümeyye Yılmaz vd., "Dindarlık ile Eşler Arası Uyum Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kahramanmaraş Örneği," *Amasya İlahiyat Dergisi* 12, S.2 (Temmuz 2021): 617-648.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Makale:

Yılmaz vd., "Dindarlık ile Eşler," 619.

Kaynakçada Makale:

Yılmaz, Zeynep Sümeyye, Halil Apaydın, Ömer Korkmaz, ve Büşra Nur Yüksel. "Dindarlık ile Eşler Arası Uyum Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kahramanmaraş Örneği." *Amasya İlahiyat Dergisi* 12, S.2 (Temmuz 2021): 617-648.

YAYIMLANMAMIŞ TEZLER

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Barry C. Hosking, "The Control of Gastro-intestinal Nematodes in Sheep with the Amino-acetonitrile Derivative, Monepantel with a Particular Focus on Australia and New Zealand," Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ghent Üniversitesi, 2010).

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Barry C. Hosking, "The Control of Gastro-intestinal Nematodes." 33.

Kaynakçada:

Hosking, Barry C. "The Control of Gastro-intestinal Nematodes in Sheep with the Amino-acetonitrile Derivative, Monepantel with a Particular Focus on Australia and New Zealand." Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ghent Üniversitesi, 2010.

ANSİKLOPEDİ MADDESİ

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Ansiklopedi Maddesi:

Ömer Faruk Akün, "Âli Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 1989, 416.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Ansiklopedi Maddesi:

Akün, "Âli Mustafa Efendi", *DİA*, II, 416.

Kaynakçada Ansiklopedi Maddesi:

Akün, Ömer Faruk, "Âli Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2, TDV Yayınları, Ankara 1989, 416-418.

SÖZLÜK

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Sözlük:

Muhammed Fuâd Abdülbâkî, "ecl", *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, y.y., Beyrut 1364/1945, 332.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerde Sözlük:

Abdülbâkî, "ecl", *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 345.

Kaynakçada Sözlük:

Abdülbâkî Muhammed Fuâd, "ecl", *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, y.y., Beyrut 1364/1945.

EDİTÖRLÜ KİTAP

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Editörlü Kitap:

Henry David Thoreau, "Walking," içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D'Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerde Editörlü Kitap:

Thoreau, "Walking," 182.

Kaynakçada Editörlü Kitap:

Thoreau, Henry David. “Walking.” içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata, Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

TAHKİKLİ KİTAP

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Tahkikli Kitap:

Ebu Mansur el-Maturidi, “*Kitabu’t Tevhid*,” thk. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 87-88.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerde Tahkikli Kitap:

Maturidi, “*Kitabu’t Tevhid*,” 90.

Kaynakçada Tahkikli Kitap:

Maturidi, Ebu Mansur, “*Kitabu’t Tevhid*.” thk. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

KİTAP BÖLÜMÜ

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kitap Bölümü:

Ayşe Durakbaşa, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu,” içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaç Hacimirzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 29-50.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerde Kitap Bölümü:

Durakbaşa, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu,” 30.

Kaynakçada Kitap Bölümü:

Durakbaşa, Ayşe. “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu.” içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaç Hacimirzaoğlu, 29-50. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.

ÇEVİRİ KİTAP

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Çeviri Kitap:

Ebu Mansur el-Maturidi, *Kitabu’t Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 109.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerde Çeviri Kitap:

Maturidi, *Kitabu’t Tevhid*, 90.

Kaynakçada Çeviri Kitap:

Maturidi, Ebu Mansur. *Kitabu't Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

AYET

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Ayet:

Nebe, 78:10.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Ayet:

Nebe, 78:10.

Kaynakçada Ayet:

Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

KUTSAL KİTAPLAR

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kutsal Kitap:

Kitabı Mukaddes, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003, Yaratılış, 1:12.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Kutsal Kitap:

Yaratılış, 1:13.

Kaynakçada Kutsal Kitap:

Kitabı Mukaddes, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

HADİS

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Hadis:

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's Saḥîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, b.y. 1422/2001, "Menâkıb", 24 (3437).

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Hadis:

Buhari, "Edeb", 27 (45).

Kaynakçada Hadis:

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi 'u's Saḥîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, b.y. 1422/2001.

NOT: Dipnotta; Buhârî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Tirmizî, Nesâî ve Dârimî'nin hadis kitaplarından biri kaynak gösterilirken ilk geçtiği yerde baskı bilgisi ve sonrasında "Kitap Adı" ve Bâb numarasına yer

verilir. İstenmesi hâlinde parantez içinde hadis numarası da yazılabilir. Sonraki geçen yere misal; Buhari, “İman”, 5 (126), II, 27.

Müslim ve İmam Mâlik’in hadis kitapları kaynak gösterilirken ilk geçtiği yerde baskı bilgisi sonra ise “Kitap Adı” ve sonrasında hadis numarası belirtilir. Hadis numarasından sonra parantez içinde cilt ve sayfa numarası da yazılabilir.

Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned adlı eseri ile Kütüb-i Sitte dışındaki diğer hadis kitaplarına cilt ve sayfa numarası belirtilerek atıf yapılır. İstenilmesi hâlinde sayfa numarasından sonra parantez içinde hadis numarası da belirtilebilir. Sonraki geçen yere misal;

Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 56 (2546).

YAZMA ESER

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Yazma Eser:

Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî el-Keşşî, *et-Temhîd fî Beyâni’t-Tevhîd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1153, 77b.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Yazma Eser:

Keşşî, *et-Temhîd* (Şehit Ali Paşa, 1153), 77b.

Kaynakçada Yazma Eser:

Keşşî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî, *et-Temhîd fî Beyâni’t-Tevhîd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1153, 1a-217b.

GÖRÜŞME

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Görüşme:

Halil İnalçık, “Fatih Sultan Mehmed”, Görüşmeci: İlber Ortaylı, Video Kaydı, Mart 3, 1985.

Dipnotta Sonraki Geçtiği Yerlerde Görüşme:

İnalçık, görüşme.

Kaynakçada Görüşme:

İnalçık, Halil, “Fatih Sultan Mehmed”, Görüşmeci: İlber Ortaylı, Video Kaydı, Mart 3, 1985.

İNTERNET SİTESİ

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde İnternet Sitesi Kaynağı:

“Privacy Policy,” Privacy & Terms, Google, Nisan 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde İnternet Sitesi Kaynağı:

Google, “Privacy Policy.”

Kaynakçada İnternet Sitesi Kaynağı:

Google. “Privacy Policy.” Privacy & Terms. Nisan 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

TEBLİĞ (SEMPOZYUM)

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Tebliğ (Sempozyum/Kongre):

Gary Templin, “Creation stories of the Middle East,” (Northwestern Konferansı, Evanston, Nisan 26 2000), 17.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde Tebliğ (Sempozyum/Kongre):

Templin, “Creation stories of the Middle East,” 21.

Kaynakçada Tebliğ (Sempozyum/Kongre):

Templin, Gary. “Creation stories of the Middle East.” Northwestern Konferansı’nda bildiri olarak sunulmuştur, Evanston, Nisan 26 2000.

YAZAR ADI OLARAK BİR KURUM

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde Kurum:

World Health Organization, *WHO Editorial Style Manual* (Geneva: World Health Organization, 1993), 34.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde Kurum:

World Health Organization, *WHO Editorial Style*, 34.

Kaynakçada Kurum:

World Health Organization. *WHO Editorial Style Manual*. Geneva: World Health Organization, 1993.

YAZAR ADI OLMADIĞI DURUMLARDA (Kitap)

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

New York Public Library American History Desk Reference (New York: Macmillan, 1997), 87.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

New York Public Library American History Desk Reference, 89.

Kaynakçada:

New York Public Library American History Desk Reference. New York: Macmillan, 1997.

YAZAR ADI OLMADIĞI DURUMLARDA (İnternet Yoluyla Erişilen Kaynak)

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Penn Group, "3D Technologies and Services for Sculptors," 29 Nisan 2011 tarihinde erişildi, <http://www.sculptor.org/3D/default.htm>

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Penn Group, "3D Technologies and Services."

Kaynakçada:

Penn Group. "3D Technologies and Services for Sculptors." 29 Nisan 2011 tarihinde erişildi, <http://www.sculptor.org/3D/default.htm>.

RAPORLAR

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Turnitin, *What's Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students* (Oakland: iParadigms, LLC, 2013).

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Turnitin, *What's Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students*, 5.

Kaynakçada:

Turnitin. *What's Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students*. Oakland: iParadigms, LLC, 2013.

BROŞÜR

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Hazel V. Clark, *Mesopotamia: Between Two Rivers* (Mesopotamia, OH: End of the Commons General Store, 1957).

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Clark, *Mesopotamia*.

Kaynakçada:

Clark, Hazel V. *Mesopotamia: Between Two Rivers*. Mesopotamia, OH: End of the Commons General Store, 1957.

GAZETE (YAZARLI)

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Sandra Blakeslee, “A Pregnant Mother’s Diet May Turn the Genes Around,” *New York Times*, Ekim 7, 2003. <http://web.lexis-nexis.com/> (9 Mayıs 2005 tarihinde erişildi).

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Blakeslee, “A Pregnant Mother’s.”

Kaynakçada:

Blakeslee, Sandra. “A Pregnant Mother’s Diet May Turn the Genes Around.” *New York Times*. Ekim 7, 2003. <http://web.lexis-nexis.com/> (9 Mayıs 2005 tarihinde erişildi).

GAZETE (YAZARSIZ)

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted, The Gazette (Montreal), Mart 10, 2010, Canadian Newsstand.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted, 3.

Kaynakçada:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted. The Gazette (Montreal), Mart 10, 2010. Canadian Newsstand.

ARŞİV BELGELERİ VE RESMİ YAYINLAR

Bu tür atıflarda önce varsa arşivin tam adı, ardından arşiv belgesinin mahiyetini bildiren açıklamalar; belge tarihi, varsa dosya, sayfa numaraları ve diğer açıklamalar yazılır.

Dipnotta İlk Geçtiği Yerde:

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT), Dosya No: 83, Gömlek No: 1 (83/1), Tarih: 13 Şevval 1308/17 Mayıs 1891.

Dipnotta Sonraki Geçen Yerlerde:

Dahiliye Mektubi Kalem, BOA. 83/1.

Kaynakçada:

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT), Dosya No: 83, Gömlek No: 1 (83/1), Tarih: 13 Şevval 1308/17 Mayıs 1891.

About

Ortacag Arastirmalari Dergisi (e-ISSN: 2667-4882) is a refereed e-journal that started to be published in December 2018. Ortacag Arastirmalari Dergisi includes research on the examination, documentation and preservation of political, cultural, economic, philosophical and religious and social issues in the time period called the Middle Ages. The aim of the Ortacag Arastirmalari Dergisi is to contribute to the increase and sharing of knowledge in this field at the national and international level by publishing original research articles and book reviews prepared in Turkish and English on the Middle Ages. The target audience of the Ortacag Arastirmalari Dergisi is professionals who continue their research in the field of the Middle Ages and students, readers and institutions interested in this field. Ortacag Arastirmalari Dergisi is published twice a year, in June and December. The copyrights of the works published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi belong to their authors. Ortacag Arastirmalari Dergisi; has taken on open access, non-commercial scientific publishing. Articles published in the Ortacag

Arastirmalari Dergisi can be made accessible by the author in the institutional archives of his university, subject archives or other archives as requested, without an embargo period. Ortaçag Arastirmalari Dergisi is a member of Crossref. All published articles are assigned a DOI as a permanent article identifier (DOI Prefix: 10.55709/oad). Ortaçag Arastirmalari Dergisi supports the Open Citations I4OC initiative by making the bibliography of articles available as open access. This way, everyone can access our publications immediately, free of charge.

Aim

The aim of the Ortaçag Arastirmalari Dergisi is to contribute to the increase and sharing of knowledge in this field at the national and international level by publishing original research articles and book reviews on the Middle Ages in Turkish and English.

Scope

Ortaçag Arastirmalari Dergisi covers research on the research, examination, documentation and preservation of political, cultural, economic, philosophical and religious and social issues in the time period called the Middle Ages.

Category of Subject

Social Science

- LC Category: Social Sciences (General)
- LC Category: Philosophy, Psychology, Religion
- Cultural Studies (Medieval Culture)
- Archaeology, Local Studies, Cultural Studies, Other Subjects of Social Sciences

Humanities

- History (Medieval History)
- Literature (Medieval Literature)
- Philosophy (Medieval Philosophy)
- Art (Medieval Art)
- Logic (Medieval Logic Studies and Reflections)
- Archeology (Roman-Byzantine and Medieval Archaeology)
- Religion (Research on Medieval Islamic History and Related Sciences)

Library of Congress/LCC Subject Category: History and European History, Sciences Allied to History (General)

Scientific Field

Medieval Historical Research, Medieval Turkish-Islamic History, Medieval European History, Medieval Philosophy, Medieval Literature, Medieval Archaeology, Medieval Culture, Social Life in the Middle Ages, Medieval Anthropology, Education and Educational Institutions in the Medieval Period and Byzantine History Research

Key Words

Middle Ages, Religion, Philosophy, History, Sociology-Psychology, Literature, Art History, Archeology, Medieval History (Other), Islamic History and Civilization, History of Turkish Islamic Thought, History of Turkish Islamic States, Seljuk History, Late Roman History, Medieval Cities , Medieval Folk Culture, Medieval European History, Medieval Asian History, Byzantine History, Central Asian History, Turkish Steppe Culture, Pre-Islamic Turkish History, Medieval Archaeology, Islamic Geographic Archeology, Seljuk Archeology, Greek and Roman Archeology, Medieval Philosophy, Turkish Islamic Thought, Islamic Philosophy, Logic, Society and Culture, Christianity

Studies, Judaism Studies, Medieval Eastern and Western Literature

Period of Publishing

Ortacag Arastirmalari Dergisi is published in one volume and two issues per year, in June and December.

Target Audience

The target audience of the Ortacag Arastirmalari Dergisi is professionals who continue their research in the field of the Middle Ages and students, readers and institutions interested in this field.

Copyright

The copyrights of the works published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi belong to their authors. Authors allow the intellectual work they submit to be published by the Ortacag Arastirmalari Dergisi under the Creative Commons Reference-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Fee Policy

Article publication and article processing in the Ortacag Arastirmalari Dergisi are not subject to a fee. No processing fees or submission fees are charged for articles sent to the journal or accepted for publication.

Publishing Principles

- Original, unpublished articles that are not in the evaluation process in another journal and whose content and submission have been approved by each author are accepted for evaluation.
- There is no article word limit.
- Articles must be prepared in accordance with the Chigaco 17 Citation System.
- Articles should contain a 150-250 word abstract and 5-8 keywords to facilitate electronic searching.
- Article publication and article processing in the journal are not subject to a fee. There is no processing fee or submission fee for articles sent to the journal or accepted for publication.
- After the article is sent to the journal for publication, the name of any of the authors cannot be deleted from the author list, a new name cannot be added as an author, and the order of authors cannot be changed without the written permission of all authors.
- This journal checks whether there is plagiarism in the studies submitted for review.

Open Access

Open Access is when publications are available to anyone online, free of charge and with few restrictions on reuse. The unrestricted dissemination of research is especially important for authors, readers and funders.

Ortacag Arastirmalari Dergisi has signed the Budapest Open Access Declaration.

<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/translations/turkish-translation>

http://www.budapestopenaccessinitiative.org/list_signatures/

Ortacag Arastirmalari Dergisi supports Green Path Open Access and Golden Path Open Access. Green Path Open Access: This form of open access allows authors to archive their own work on a website or independent platform controlled by them or their funders. The archived version of the article may or may not be the final published text. Unlike the Open Access Golden Path, some journals may request an embargo period that can range from six to twelve months. Articles published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi can be made accessible by the author in the institutional archives of the University, subject archives or any other archives without an embargo period. Thus, everyone can access this publication immediately, free of charge. Gold Open Access: In this type of open access, articles are licensed under Creative Commons Licenses (CC); This means that they can be freely distributed and shared so that others can create their own works based on them. Copyright generally belongs to the authors. Open access publications follow the same workflow, such as the referee process, as articles that

can be accessed for a fee, with the only difference being that the content of such publications is provided free of charge. There is no relationship between the quality of a publication and the way it is accessed. Being open access or paid does not indicate whether that publication is of high quality or poor quality. The quality of publication depends on the quality of editorial processes and peer review.

	Gold OA	Green OA
Options	Publish in journal with an open access or a journal that supports open access.	Provide a URL link to your article. Choose a journal with an open archive. Self-archive a version of your article.
Access	Public access is to the published article. Immediate access is provided at the time of publication.	Free access to a version of your article. Time delay may apply (embargo period).
Fee	If requested, the open access fee is paid by the author or on behalf of the author, for example by their institution or funding agency.	If publication costs are requested, the author does not pay any fees as these fees are covered by library subscriptions.
Use	Authors can choose between commercial and non-commercial user license.	Authors reserve the right to reuse their articles for a wide variety of purposes.

Articles published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi are published as open access under the Creative Commons Reference-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. The Ortacag Arastirmalari Dergisi has started to publish all academic articles under the CC BY-NC 4.0 license since its first issue published in 2018. Ortacag Arastirmalari Dergisi believes that for open access to work effectively, user rights and copyright ownership must be clear through licensing.

The CC BY-NC 4.0 license allows the work to be shared, copied, reproduced, and adapted, including remixing, transforming, and building on the work, in any size and format, except for commercial use, provided that the original work is properly cited.

CC BY-NC 4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>

As long as the license conditions are met, the licensee cannot revoke the following. You can freely:

Share: You may copy and redistribute the work in any medium or format.

Adapt: Mix, transfer, and build on existing work. Only the following conditions must be observed:

Attribution: You must give appropriate credit, provide a link to the license, and inform if changes have been made. You may comply with these requirements, but this does not indicate that the licensee approves of you and your use.

Non-Commercial: You may not use this material for commercial purposes.

No additional restrictions: You may not impose legal conditions or technological measures that would legally restrict the use of permissions granted by the license.

Archive Policy

Articles published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi are digitally archived in LOCKSS and CLOCKSS. In addition, published articles can be made accessible by the author in the institutional archives of the university where he/she works (DSpace, AVESIS, etc.), subject archives or any other archive without an embargo period. Thus, everyone can access this publication immediately, free of charge.

- Ortacag Arastirmalari Dergisi permits authors to use the final published version of an article (publisher pdf) for self-archiving (author's personal website) and/or archiving in an institutional repository after publication.
- Authors may self-archive their articles in public and/or commercial subject-based archives. There is no embargo period, but the published source must be cited and a link must be set to the journal home page or DOI of the articles.
- Authors can download the output of the article as a PDF document. Authors may send copies of the article to colleagues without any embargo.
- Ortacag Arastirmalari Dergisi allows all versions of articles (Submitted version, accepted version, published version) to be deposited without embargo in an institutional or other repository of the author's choice.
- Ortacag Arastirmalari Dergisi uses the LOCKSS system to allow the creation of permanent archives. Based at Stanford University Libraries, the LOCKSS Program provides libraries and publishers with award-winning, low-cost, open-source digital preservation tools to ensure access to permanent and authoritative digital content. The LOCKSS Program is a library-led digital preservation system built on the principle of "ensuring the security of large numbers of copies." The LOCKSS Program develops and supports libraries using open source end-to-end digital preservation software.

Version Published in the Magazine

- **Publication Type:** Open Access
- **LOCKSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/clockss-manifest>
- **CLOCKSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/clockss-manifest>
- **RSS:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/rss-feeds>
- **Embargo Period:** There is no embargo period.
- **Open Access License:** CC BY-NC 4.0
- **Copyright Holder:** The author(s) maintains the copyright.
- **Archive Location:** Crossref, Journal Website, Author's Personal Website, Public and/or Commercial Subject-Based Archives.
- **Policy Conditions:** The journal must be cited in accordance with citation and citation standards. It must be linked to the publisher version by DOI.

Version Accepted at the End of the Referee Process

Embargo Period: None

Archive Location: Journal Website, Author's Personal Website, Public and/or Commercial Subject-Based Archives.

Copyright Holder: The author(s) retains copyright.

First Text Sent to the Journal

Embargo Period: None

Archive Location: Journal Website, Corporate Site, Author's Personal Website, Public and/or Commercial Subject-Based Archives.

Created: November 20, 2023

Updated: December 20, 2023

Research and Publication Ethics

Ortacag Arastirmalari Dergisi adheres to national and international standards on research and

publication ethics. It complies with the Press Law, the Law on Intellectual and Artistic Works and the Directive on Scientific Research and Publication Ethics for Higher Education Institutions. Ortaçag Arastirmalari Dergisi has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) and World Association of Medical Editors (WAME). Also Turkey It also undertakes to comply with the Decisions of the Editors' Workshop.

a) Press Law, www.mevzuat.gov.tr

b) Law on Intellectual and Artistic Works, www.mevzuat.gov.tr

c) Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive, www.yok.gov.tr

d) Transparency and Best Practice Principles in Academic Publishing, <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

e) Türkiye Editors' Workshop Decisions, www.editorlercalistayi.com

The studies submitted for review are checked for plagiarism using iThenticate software. The similarity rate is expected to be less than 20%. The main criterion in the similarity rate is that the author complies with the rules of citation and quotation. Even though the similarity rate appears to be 1%, if citation and quotation are not made properly, plagiarism may still occur. In this respect, citation and quotation rules should be known by the author and applied carefully.

Citation/Indirect Citation: If a reference is made to an idea, discussion or determination in a source and the cited opinion is put into words in the citing researcher's own words, a footnote mark (1) should be placed at the end of the sentence. If the reference is to a specific page or page range of the work, a page number should be given. If there is a reference to the entire study, that is, if it is cited in a way that requires the reader to examine the entire study, the source should be stated in the footnote after the words "See this subject", "See this opinion", "See this discussion" or just "See".

Quotation/Excerpt: If the relevant part from the referenced source is taken exactly as it is, without touching the dot and comma, the quoted part is given in double quotes and the source is stated by giving footnote number 1 at the end. Quotations within the directly quoted text are written using 'single quotes'. If the directly quoted part is longer than three lines (more than forty words), it is shown as a separate paragraph. In order to distinguish long quotations from the main text, it should be preferred to write them in a font size one smaller than the normal text size and the entire paragraph should be indented from the left at the beginning of the line. Some words, sentences and paragraphs can be omitted from the directly quoted text, provided that it does not change the meaning. Three dots (...) are placed in place of the removed parts. It would not be right to write the part quoted verbatim from a source without enclosing it in "double quotes" and to just write the source at the end. If these rules are not followed, the author may be accused of violation of publication ethics (Plagiarism). Plagiarism, duplication, false authorship, data fabrication, article slicing, publication by slicing, copyright infringement and hiding conflict of interest are considered unethical behavior. All articles that do not comply with accepted ethical standards are removed from publication. This includes articles containing possible irregularities or improprieties detected after publication.

Actions against science research and publication ethics are as follows:

Plagiarism: Presenting the ideas, methods, data, applications, writings, figures or works of others as one's own work, in whole or in part, without attributing them to their owners in accordance with scientific rules.

Forgery: Producing data that is not based on research, editing or changing the presented or published work based on unreal data, reporting or publishing these, and pretending that research has not been conducted.

Distortion: Falsifying research records and data obtained, presenting methods, devices and materials that were not used in the research as if they were used, not evaluating data that do not comply with the research hypothesis, tampering with data and results to fit the relevant theory or assumptions, falsifying

research results in line with the interests of the people and organizations receiving support.

Republication: Presenting multiple works containing the same results of a research as separate works in associate professor exam evaluations and academic promotions.

Slicing: Presenting the results of a research as separate works in associate professorship exam evaluations and academic promotions by dividing them into parts in an inappropriate manner, in a way that disrupts the integrity of the research, and by publishing multiple publications without citing each other.

Unfair Authorship: Adding people who have not contributed to the list of authors, not including people who have contributed to the list of authors, changing the author order in an unjustified and inappropriate way, removing the names of those who contributed from the work during publication or in subsequent editions, and having their names included among the authors by using their influence even though they have no active contribution.

Other Types of Ethical Violation: Not clearly stating the supporting persons, institutions or organizations and their contributions to the research in the publications of research conducted with support, and not complying with ethical rules in research conducted on humans and animals, not respecting patient rights in their publications, sharing the information contained in a work that they have been assigned to review as a referee with others before it is published, using the resources, places, facilities and devices provided or allocated for scientific research for purposes other than their intended purpose, and making completely unfounded, unfounded and intentional accusations of ethical violations. (YÖK Scientific Research and Publication Ethics Directive, Article 8).

Plagiarism Prevention

When the reader notices a significant error or inaccuracy in an article published in the Ortacag Arastirmalari Dergisi (e-ISSN 2667-4882) or has any complaint (plagiarism, duplicate articles, etc.) regarding the editorial content, he or she can make a complaint by sending an e-mail to ortcagarastirmalari@gmail.com. We welcome complaints as they provide an opportunity for us to improve, and we aim to respond quickly and constructively.

Conflict of Interest

- The author(s) of the article must declare that there is no personal or financial conflict of interest within the scope of the study. They should state this declaration under the heading “Conflicts of Interest” at the end of the article. When referees suspect that there is a conflict of interest in the article they are evaluating, they should inform the journal editorship about the evaluation process and, if necessary, reject the article evaluation. In order to prevent conflict of interest, the articles submitted and passed the preliminary check in the institutions where the article authors work are scanned using iThenticate software.
- After the plagiarism check, the eligible articles are evaluated by the editor-in-chief in terms of originality, methodology, importance of the subject covered and compatibility with the scope of the journal.
- Selected articles are sent to at least two national/international referees for evaluation by double-blind refereeing.
- The publication decision is made by the Editorial Board after the arrangements made by the authors in line with the requests of the referees and the referee process.
- It is necessary to wait an average of 22 weeks from article submission to publication.
- The author must comply with research and publication training.
- The author should not attempt to publish the same study in more than one journal.
- The author must fully state in the bibliography the works he used in writing the article.

Editor’s Responsibilities

• The editor evaluates articles in terms of scientific content, regardless of the authors' ethnicity, gender, citizenship, religious belief or political thought.

Individuals cannot serve as referees for the article. Editors should not have any personal or financial conflict of interest with the authors.

Article Evaluation Policy

- Articles that have not been published before or are not yet under evaluation in another journal and are approved by each author are accepted for evaluation.
- The editor conducts a fair double-blind peer review of articles submitted for publication and ensures that all information regarding the submitted articles is kept confidential before publication.
- The editor informs the referees that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. Referees and the editorial board cannot discuss the articles with other people. The anonymity of referees must be ensured. In certain cases, the editor may share a reviewer's review with other reviewers to clarify a particular point.
- The editor is responsible for the content and general quality of the publication. It is also his responsibility to issue a correction note or retract when necessary.
- Editor; It does not allow any conflict of interest between authors, editors and referees. Only the Editorial Board has full authority to appoint referees, and the Editorial Board is responsible for the final decision regarding the publication of articles in the journal.

Responsibilities of Referees

- Reviewers should not have any conflict of interest regarding the research, authors and/or research funders.
- Referees' evaluations must be objective.
- The language and style used by the referees should not be offensive to the author.
- Referees must ensure that all information regarding submitted articles remains confidential until the article is published.
- If referees notice copyright infringement or plagiarism in the work they review, they must notify the editor.
- A referee who feels inadequate to review an article or who thinks that he cannot complete the review within the specified time should withdraw from the review process.
- During the referee process, referees are expected to make their evaluations by taking into account the following issues: Does the article contain new and important information? / Does the abstract clearly and neatly describe the content of the article? / Is the method described in a complete and understandable manner? / Are the interpretations and conclusions substantiated by the findings? / Are sufficient references given to other studies in the field? / Is the language quality sufficient?
- The "Preliminary Review Form", "Article Evaluation Form" and "Book Review Evaluation Form" used in the Journal of Medieval Studies can be reviewed on the journal website: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad>

Article Evaluation Process: Double Blind Refereeing

Articles that have not been previously published or are not yet under evaluation in another journal and are approved by each author are accepted for evaluation. Submitted articles that pass the preliminary check are scanned for plagiarism using iThenticate software. After the plagiarism check, suitable articles are evaluated by the editor-in-chief in terms of originality, methodology, importance of the subject covered and compatibility with the scope of the journal.

The Editor-in-Chief evaluates articles independently of the authors' ethnicity, gender, nationality, religious beliefs and political philosophy. It ensures that articles submitted for publication are fairly

evaluated by double-blind referees. Selected articles are sent to at least two national/international referees for evaluation.

If the referees deem necessary, changes are made by the author. The Editorial Board decides whether the text corrected by the author will be published or not.

Chief editor; It does not allow conflict of interest among authors, editors and referees. It has full authority to appoint arbitrators.

If the referee does not feel qualified about the subject of the article or does not seem able to provide timely feedback, he/she should notify the editor of this situation and request to be removed from the referee process.

Referees and editorial board members cannot discuss articles with other people. Care should be taken to keep the identity of the referees confidential.

The author is given the right to object and defend his/her opinions if he/she disagrees with the referee's opinions. The field editor ensures mutual communication between the author and the referee while maintaining confidentiality. If both referee reports are positive, the study is submitted to the Editorial Board with a proposal to consider its publication. If one of the two referees has a negative opinion, the study is sent to a third referee. Studies can be published with the positive decision of at least two referees. If the referees request corrections in the text they review, the relevant reports are sent to the author and he is asked to correct his work. It is requested that the correction be completed within 10 days at most. The author makes corrections in the Word program with the "Track Changes" feature turned on or indicates the changes in red. He submits the corrected text to the field editor. The field editor checks whether the author has made the requested corrections in the text. The checking process is completed within 7 days at most. The referee who requests correction checks whether the author has made the requested corrections in the text. The control process is completed within 15 days at most. Authors of studies deemed "publishable" by two referees are asked to expand the abstract part of their articles to 350-400 words. The works that pass the referee process are examined by the Turkish Language Editor and the Editor-in-Chief, and if necessary, corrections are requested from the author. The control process is completed within 15 days at most. Studies that pass Turkish language control are examined by the English Language Editor and, if necessary, corrections are requested from the author. The checking process of the English language editor is completed within a maximum of 15 days. Articles that pass technical, academic and linguistic reviews are examined by the Editorial Board and it is decided whether they will be published and, if so, in which issue they will be included. The Board decides by majority vote. In case of a tie, the final decision is made by the editor. The works decided to be published by the Editorial Board are typed and layouted, made ready for publication, and sent to the author for review. This phase lasts a maximum of 15 days. All published articles are assigned a DOI as a permanent article identifier. The data of the published issue is transmitted to the relevant indexes within 15 days.

Preliminary Review and Plagiarism Screening

Research; It is reviewed by the editor for compliance with the journal publishing principles, academic writing rules and the Chicago 17 Citation System, and is scanned for plagiarism using the iThenticate program. The preliminary review is completed within 15 days at most. The plagiarism similarity rate must be less than 20%. Even though the similarity rate appears to be 1%, if citation and quotation are not made properly, plagiarism may still occur. In this respect, citation and quotation rules should be known by the author and applied carefully:

Citation/Indirect Citation: If a reference is made to an idea, discussion or determination in a source and the cited opinion is put into words in the citing researcher's own words, a footnote mark (1) should be placed at the end of the sentence. If the reference is to a specific page or page range of the work, a page number should be given. If there is a reference to the entire study, that is, if it is cited in a way that requires the reader to examine the entire study, the source should be stated in the footnote after the words "See this subject", "See this opinion", "See this discussion" or just "See".

Quotation: If the relevant part from the referenced source is taken exactly as it is, without touching the

dot and comma, the quoted part is given in double quotes and the source is stated by giving footnote number 1 at the end. Quotations within the directly quoted text are written using ‘single quotes’. If the directly quoted part is longer than three lines (more than forty words), it is shown as a separate paragraph. In order to distinguish long quotations from the main text, it should be preferred to write them in a font size one smaller than the normal text size and the entire paragraph should be indented from the left at the beginning of the line. Some words, sentences and paragraphs can be omitted from the directly quoted text, provided that it does not change the meaning. Three dots (...) are placed in place of the removed parts. It would not be right to write the part quoted verbatim from a source without enclosing it in “double quotes” and to just write the source at the end. If these rules are not followed, the author may be accused of violation of publication ethics (Plagiarism).

Field Editor Review

The work, which goes through the Preliminary Examination and Plagiarism Screening phase, is examined by the relevant field editor in terms of problematic and academic language-style. This review is completed within a maximum of 15 days.

Referee Process (Academic Evaluation)

The study, which is reviewed by the field editor, is presented to the evaluation of at least three external referees who have a doctoral thesis, book or article on the subject. The arbitration process is carried out confidentially within the framework of double-blind arbitration. The referee is requested to state his/her views and opinions about the study he/she reviewed either in the text or to justify it with an explanation of at least 150 words on the online referee form. The author is given the right to object and defend his/her opinions if he/she disagrees with the referee’s opinions. The field editor ensures mutual communication between the author and the referee while maintaining confidentiality. If both referee reports are positive, the study is submitted to the Editorial Board with a proposal to consider its publication. If one of the two referees has a negative opinion, the study is sent to a third referee. Studies can be published with the positive decision of at least two referees. Book and symposium evaluations and publication of doctoral thesis summaries are decided upon the evaluation of at least two internal referees (relevant field editors and/or editorial board members).

Correction Phase

If the referees request corrections in the text they review, the relevant reports are sent to the author and he is asked to correct his work. It is requested that the correction be completed within 10 days at most. The author makes corrections in the Word program with the “Track Changes” feature turned on or indicates the changes in the text in red. He submits the corrected text to the field editor.

Field Editor Control

The field editor checks whether the author has made the requested corrections in the text. The checking process is completed within 7 days at most.

Referee Control

The referee who requests correction checks whether the author has made the requested corrections in the text. The control process is completed within 15 days at most.

Expansion of the Abstract Section

Authors of studies deemed “publishable” by two referees are asked to expand the abstract part of their articles to 150-250 words.

Turkish Language Control

The works that pass the referee process are examined by the Turkish Language Editor and the Editor-in-Chief, and if necessary, corrections are requested from the author. The control process is completed within 15 days at most.

English Language Check

Studies that pass Turkish language control are examined by the English Language Editor and, if necessary, corrections are requested from the author. The checking process of the English language editor is completed within a maximum of 15 days.

Editorial Board Review

Articles that pass technical, academic and linguistic reviews are examined by the Editorial Board and it is decided whether they will be published and, if so, in which issue they will be included. Board, decides by majority vote. In case of a tie, the final decision is made by the editor.

Typesetting and Layout Stage

The works decided to be published by the Editorial Board are typed and layouted, made ready for publication, and sent to the author for review. This phase lasts a maximum of 15 days.

DOI Allocation

Tetik magazine is a member of Crossref. All published articles are assigned a DOI as a permanent article identifier (DOI Prefix: 10.55709/oad). The audit supports the Open Citations I4OC initiative by making the bibliography of articles available as open access.

Data Sending to National and International Indexes

The data of the published issue is transmitted to the relevant indexes within 15 days.

Article Submission

During submission, the following commitment is received from the author electronically:

- I am authorized/authorized by the co-authors to submit this work to your journal.
- The article is original, has not been formally published in another peer-reviewed journal, has not been reviewed by another journal, and does not infringe any existing copyright or other third party rights.
- I/we acknowledge that if the article is accepted for editorial publication, it will be licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.
- Copyright and intellectual property rights of the author(s) or, if applicable, the author(s)'s employer are reserved. The author(s) undertake(s) that the publisher has no liability for claims or lawsuits to be filed by third parties due to copyright infringement, and that all responsibility belongs to them.
- The author(s) undertake(s) that there is no criminal element or illegal statement in the article, and that no illegal materials or methods were used during the research.

Author Guide

Original, unpublished studies that are not in the evaluation process in another journal and whose content and submission have been approved by each author are accepted into the Ortacag Arastirmalari Dergisi. There is no article word limit.

Articles must be prepared according to the Chicago 17 Citation System. In the field of science, footnote or in-text system, whichever is commonly used, may be preferred.

Articles should contain a 150-250 word abstract and 5-8 keywords to facilitate electronic searching.

Article publication and article processing in the journal are not subject to a fee. No processing fees or submission fees are charged for articles sent to the journal or accepted for publication.

After the article is sent to the Journal for publication, the name of any of the authors cannot be deleted from the author list, a new name cannot be added as an author, and the order of authors cannot be changed without the written permission of all authors.

At the end of the article, before the bibliography, the contribution rate statement of the researchers, the

support and acknowledgment statement, if any, and the conflict statement should be stated in accordance with the table below. Including declaration table

You can download Ortaçag Arastirmalari Dergisi article Word template from <https://dergipark.org.tr/pub/oad/writing-rules>.

It is mandatory for studies/articles that require data collection from individuals using scales, surveys, interviews and other data collection tools. Board approval must be stated with the board name, date and issue number on the first page of the ethics declaration table below. Data collection start and end dates should be written in the method section of the article. The approval document must be added to the system as an additional file.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Ortaçağ Araştırmaları Dergisi</i> , araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir.
Publication Ethics	<i>Ortaçag Arastirmalari Dergisi</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%55), Yazar-2 (%45) Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50) Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%90), Yazar-2 (%10)
Authors Contributions	Conceiving the Study: Author-1 (%55), Author-2 (%45) Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50) Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40) Submission and Revision: Author-1 (%90), Author-2 (%10)
Etik Komite Onayı	... Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığının ... tarihli ... sayılı kararıyla gerekli etik izinler alınmıştır. Ayrıca, çalışmada Helsinki Bildirgesi'ndeki araştırma ilkelerine bağlı kalınmıştır.
Ethical Approval	An application for ethical approval was made to ... University Ethics Committee and the necessary ethical permissions were obtained with the decision numbered ... dated ...2022. In addition, the study adhered to the research principles of the Declaration of Helsinki.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

ARTICLE WRITING RULES

In-Text (Footnote) and Bibliography Indicate Formats

Single Author Book

The first mention of the book in the footnote:

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

The same book is mentioned again in footnotes:

Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, 23.

How should the book be cited in the bibliography:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik*

İnşası. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Book with Two or Three Authors

How the book should be indicated when it is first mentioned in the footnote:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 25.

Jessica Gullion, John, Smith, ve Abigail Tilton, *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research* (Boston: Brill Publishers, 2020), 56.

Enginün ve Kerman, *Ahmet Haşim*, 23.

Next Occurrences in Footnotes How the book should be indicated:

Gullion, Smith ve Tilton, *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research*, 56.

How should a book be cited in the bibliography:

Enginün, İnci, ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

Gullion, Jessica, Smith, John, ve Abigail Tilton. *Researching With: A Decolonizing Approach to Community-Based Action Research*, Boston: Brill Publishers, 2020.

Books with Four or More Authors

How should the book be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Günay Kut ve Diğerleri, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007), 104.

Next Occurrences in Footnotes How should the book be indicated:

Kut vd., *Kandilli Rasathanesi*, 125.

How should a book be cited in the bibliography:

Kut, Günay, Üçer, Cumhure, Şahin, Ayşe and Fatma Büyükkarcı, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Single Author Article

How the article should be indicated where it is first mentioned in the footnote:

Köksal Seyhan, “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* 24, S. 2 (June 2000): 240-252.

Next Places in the Footnote How the article should be indicated:

Seyhan, “Yunus Emre,” 242.

How should the article be indicated in the bibliography:

Seyhan, Köksal. “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* 24, S. 2 (June 2000): 231-280.

Article with Two and Three Authors

How the article should be indicated where it is first mentioned in the footnote:

Ay Mustafa ve Züleyha Pingov, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Kur’an-ı Kerim Dersine Yönelik Motivasyonlarının İncelenmesi.” *Hitit İlahiyat Dergisi* 21, S.1 (January 2021): 105–132.

Black Ryan, Rachel Schutte, ve Timothy Johnson, “Trying to Get What You Want: Heresthetical Maneuvering and U.S. Supreme Court Decision Making.” *Political Research Quarterly* 66, No. 4

(December 2013): 826, <https://doi.org/10.1177/1065912913482757>.

Next Places in the Footnote How the article should be indicated:

Ay ve Pingov, “İmam Hatip Lisesi,” 107.

Black, Schutte, ve Johnson, “Trying to Get What You Want,” 826.

How should the article be indicated in the bibliography:

Ay, Mustafa, ve Züleyha Pingov. “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Kur’an-ı Kerim Dersine Yönelik Motivasyonlarının İncelenmesi.” *Hitit İlahiyat Dergisi* 21, S.1 (January 2021): 105–132.

Black, Ryan, Rachel Schutte, ve Timothy Johnson. “Trying to Get What You Want: Heresthetical Maneuvering and U.S. Supreme Court Decision Making.” *Political Research Quarterly* 66, No. 4 (December 2013): 819-830. <https://doi.org/10.1177/1065912913482757>.

Article with Four or More Authors

How the article should be indicated where it is first mentioned in the footnote:

Zeynep Sümeyye Yılmaz vd., “Dindarlık ile Eşler Arası Uyum Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kahramanmaraş Örneği,” *Amasya İlahiyat Dergisi* 12, S.2 (July 2021): 617-648.

Next Places in the Footnote How the article should be indicated:

Yılmaz vd., “Dindarlık ile Eşler,” 619.

How should the article be indicated in the bibliography:

Yılmaz, Zeynep Sümeyye, Halil Apaydın, Ömer Korkmaz, ve Büşra Nur Yüksel. “Dindarlık ile Eşler Arası Uyum Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kahramanmaraş Örneği.” *Amasya İlahiyat Dergisi* 12, S.2 (July 2021): 617-648.

UNPUBLISHED THESES

How should it be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Barry C. Hosking, “*The Control of Gastro-intestinal Nematodes in Sheep with the Amino-acetonitrile Derivative, Monepantel with a Particular Focus on Australia and New Zealand*,” Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ghent Üniversitesi, 2010).

How should it be indicated in Next Places in the Footnote:

Barry C. Hosking, “The Control of Gastro-intestinal Nematodes.” 33.

How to indicate in the bibliography:

Hosking, Barry C. “*The Control of Gastro-intestinal Nematodes in Sheep with the Amino-acetonitrile Derivative, Monepantel with a Particular Focus on Australia and New Zealand*.” Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ghent Üniversitesi, 2010.

ENCYCLOPEDIA ARTICLE

How should the Encyclopedia Article be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Ömer Faruk Akün, “Âlî Mustafa Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 1989, 416.

How should the Encyclopedia Article be indicated in the next occurrences in the footnote:

Akün, “Âlî Mustafa Efendi”, *DİA*, II, 416.

How should an Encyclopedia Article be indicated in the bibliography:

Akün, Ömer Faruk, “Âlî Mustafa Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2, TDV Yayınları, Ankara 1989, 416-418.

DICTIONARY

How should the dictionary be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Muhammed Fuâd Abdülbâkî, “ecl”, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Ḳur‘âni’l-Kerîm*, y.y., Beyrut 1364/1945, 332.

How should the dictionary be indicated at the next occurrence in the footnote:

Abdülbâkî, “ecl”, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, 345.

How should the Dictionary be shown in the bibliography:

Abdülbâkî Muhammed Fuâd, “ecl”, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Ḳur‘âni’l-Kerîm*, y.y., Beyrut 1364/1945.

EDITED BOOK

How should a book with editor be shown when it is first mentioned in a footnote:

Henry David Thoreau, “Walking,” içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

How should the book with editor be indicated in the footnote at the next occurrence:

Thoreau, “Walking,” 182.

How should a book with editor be shown in the bibliography:

Thoreau, Henry David. “Walking.” içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata, Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

INVESTIGATED BOOK

How should an Investigated Book be shown when it is first mentioned in a footnote:

Ebu Mansur el-Maturidi, “*Kitabu’t Tevhid*,” thk. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 87-88.

How should the Investigated Book be shown next in the footnote:

Maturidi, “*Kitabu’t Tevhid*,” 90.

How should an Investigated Book be shown in the bibliography:

Maturidi, Ebu Mansur, “*Kitabu’t Tevhid*.” thk. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

BOOK SECTION

How should the Book Chapter be shown when it is first mentioned in a footnote:

Ayşe Durakbaşa, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu,” içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 29-50.

How should the Book Chapter be shown next in the footnote:

Durakbaşa, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu,” 30.

How should the Book Chapter be shown in the bibliography:

Durakbaşa, Ayşe. “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu.” içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, 29-50. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.

TRANSLATED BOOK

How the Translated Book should be indicated when it is first mentioned in the footnote:

Ebu Mansur el-Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 109.

Next Place in Footnote Translation How should the book be indicated:

Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, 90.

How should the Translated Book be shown in the bibliography:

Maturidi, Ebu Mansur. *Kitabu't Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

VERSE

How should the verse be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Nebe, 78:10.

How should the verse be indicated in its next occurrences in the footnote:

Nebe, 78:10.

How should the verse be shown in the bibliography:

Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

THE HOLY BOOKS

How should the Bible be shown when it is mentioned first in a footnote:

Kitabı Mukaddes, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003, Yaratılış, 1:12.

How should the Bible be shown in its next occurrences in footnotes:

Yaratılış, 1:13.

How should the Bible be cited in the bibliography:

Kitabı Mukaddes, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

HADITH

How should the Hadith be shown when it is first mentioned in the footnote:

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's Şaḥîḥ*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, b.y. 1422/2001, "Menâkıb", 24 (3437).

How should the Hadith be shown in its next occurrences in the footnote:

Buhari, "Edeb", 27 (45).

How should the Hadith be shown in the bibliography:

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi 'u's Şaḥîḥ*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, b.y. 1422/2001.

NOTE: In the footnote; When citing one of the hadith books of Bukhari, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Tirmidhi, Nesâî and Dârimî, the edition information is given first, followed by the "Book Name" and Chapter number. If desired, the hadith number can also be written in parentheses. For example, in the next place; Bukhari, "İman", 5 (126), II, 27.

When citing the hadith books of Muslim and Imam Malik, the edition information is stated first, followed by the "Book Name" and then the hadith number. The volume and page number can also be written in parentheses after the hadith number.

Ahmed b. Hanbel's work called al-Musnad and other hadith books other than Kutub-i Sitte are cited by indicating the volume and page number. If desired, the hadith number can also be stated in parentheses after the page number. For example, in the next place;

Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 56 (2546).

MANUSCRIPT WORK

How should the Manuscript be shown where it is first mentioned in the footnote:

Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî el-Keşşî, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1153, 77b.

How should the Manuscript be shown in the Next Places in the Footnote:

Keşşî, *et-Temhîd* (Şehit Ali Paşa, 1153), 77b.

How should the Manuscript be shown in the bibliography:

Keşşî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1153, 1a-217b.

INTERVIEW

Interview where it is first mentioned in the footnote:

Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed", Interviewer: İlber Ortaylı, Video Record, Marc 3, 1985.

How should the interview be shown in the next occurrences in the footnote:

İnalçık, interview.

How should the Interview be shown in the bibliography:

İnalçık, Halil, "Fatih Sultan Mehmed", Interviewer: İlber Ortaylı, Video Record, Marc 3, 1985.

WEBSITE

How should the Website Source be shown when it is first mentioned in the footnote:

"Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

How should the Website Source be shown in the Next Places in the Footnote:

Google, "Privacy Policy."

How should the Website Source be shown in the bibliography:

Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

COMMUNIQUE (SYMPOSIUM)

How should the Paper (Symposium/Congress) be shown when it is first mentioned in the footnote:

Gary Templin, "Creation stories of the Middle East," (Northwestern Conference, Evanston, April 26 2000), 17.

How should the Paper (Symposium/Congress) be shown in the following places in the footnote:

Templin, "Creation stories of the Middle East," 21.

How should the Paper (Symposium/Congress) be shown in the bibliography:

Templin, Gary. "Creation stories of the Middle East." Presented as a paper at the Northwestern Conference, Evanston, April 26 2000.

AN INSTITUTION AS THE NAME OF THE AUTHOR

How should the institution be shown when it is first mentioned in a footnote:

World Health Organization, *WHO Editorial Style Manual* (Geneva: World Health Organization, 1993), 34.

How should the institution be shown in the next places in the footnote:

World Health Organization, *WHO Editorial Style*, 34.

How should the institution be shown in the bibliography:

World Health Organization. *WHO Editorial Style Manual*. Geneva: World Health Organization, 1993.

WHEN THERE IS NO AUTHOR NAME (Book)

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

New York Public Library American History Desk Reference (New York: Macmillan, 1997), 87

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

New York Public Library American History Desk Reference, 89.

How to indicate in the bibliography:

New York Public Library American History Desk Reference. New York: Macmillan, 1997.

WHEN THERE IS NO AUTHOR NAME (Source Accessed Via the Internet)

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Penn Group, “3D Technologies and Services for Sculptors,” accessed on April 29, 2011, <http://www.sculptor.org/3D/default.htm>

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

Penn Group, “3D Technologies and Services.”

How to indicate in the bibliography:

Penn Group. “3D Technologies and Services for Sculptors.” accessed on April 29, 2011, <http://www.sculptor.org/3D/default.htm>.

REPORTS

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Turnitin, *What’s Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students* (Oakland: iParadigms, LLC, 2013).

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

Turnitin, *What’s Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students*, 5.

How to indicate in the bibliography:

Turnitin. *What’s Wrong with Wikipedia?: Evaluating the Sources Used by Students*. Oakland: iParadigms, LLC, 2013.

BROCHURE

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Hazel V. Clark, *Mesopotamia: Between Two Rivers* (Mesopotamia, OH: End of the Commons General Store, 1957).

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

Clark, *Mesopotamia*.

How to indicate in the bibliography:

Clark, Hazel V. *Mesopotamia: Between Two Rivers*. Mesopotamia, OH: End of the Commons General Store, 1957.

NEWSPAPER (WITH AUTHOR)

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Sandra Blakeslee, "A Pregnant Mother's Diet May Turn the Genes Around," *New York Times*, October 7, 2003. <http://web.lexis-nexis.com/> (accessed on May 9, 2005).

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

Blakeslee, "A Pregnant Mother's."

How to indicate in the bibliography:

Blakeslee, Sandra. "A Pregnant Mother's Diet May Turn the Genes Around." *New York Times*. October 7, 2003. <http://web.lexis-nexis.com/> (accessed on May 9, 2005).

NEWSPAPER (WITHOUT AUTHOR)

How it should be indicated when it is first mentioned in a footnote:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted, The Gazette (Montreal), Marc 10, 2010, Canadian Newsstand.

How it should be indicated in Next Places in the footnote:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted, 3.

How to indicate in the bibliography:

Companies Fail the Test: Junk Food Marketing Aimed at Kids Faulted. The Gazette (Montreal), March 10, 2010. Canadian Newsstand.

ARCHIVE DOCUMENTS AND OFFICIAL PUBLICATIONS

In such references, first the full name of the archive, if any, followed by explanations stating the nature of the archive document; Document date, file, page numbers and other explanations, if any, are written.

How to show the first occurrence in a footnote:

Presidential State Archives Ottoman Archives (BOA), Internal Epistolary Pen (DH.MKT), Documentary No: 83, Dust Jacket No: 1 (83/1), Date: 13 Shawwal 1308/17 May 1891.

How to show Next Places in a footnote:

Internal Epistolary Pen, BOA. 83/1.

How to indicate in the bibliography:

Presidential State Archives Ottoman Archives (BOA), Internal Epistolary Pen (DH.MKT), Documentary No: 83, Dust Jacket No: 1 (83/1), Date: 13 Shawwal 1308/17 May 1891.